Instytut Kultury, Filozofii i Sztuki w Wilnie

Henryka Ilgiewicz

Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku

Wydawnictwo adam marszałek

Recenzenci:
Prof. dr hab. Grzegorz Błaszczyk
Prof. dr hab. Andrzej Zakrzewski

Redaktor:
Justyna Brylewska

Korekta:
Zespół

Redaktor techniczny:
Adam Korzus

Projekt okładki:
Krzysztof Galus

Na okładce:
Fotografia rzeźby Oskara Sosnowskiego „Jadwiga i Jagiełło" znajdującej się w holu Biblioteki Litewskiej Akademii Nauki w Wilnie

Autor zdjęcia na okładce:
Vytautas Balčytis

Toruń 2005

ISBN 83-7441-158-9

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż wysyłkową:
tel./fax (056) 648 50 70; e-mail: marketing@marszalek.com.pl

Wydawnictwo Adam Marszałek
ul. Lubicka 44, 87–100 Toruń, tel. (056) 660-81-60
e-mail: info@marszalek.com.pl, http:// www.marszalek.com.pl
Drukarnia nr 2, ul. Warszawska 52, 87–148 Łysomice, tel. (056) 659-98-96

Spis treści

Wstęp

W roku 2005 przypada dwusetna rocznica założenia Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego – pierwszego towarzystwa naukowego w Wilnie. Szczególna to okazja do przypomnienia dziejów towarzystw, komisji i innych instytucji naukowych, działających w Wilnie w okresie carskiej niewoli. W niniejszej pracy przedstawiono osiem takich instytucji: Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie (1805–1915), Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna w Wilnie (1855–1865), Wileńska Komisja Archeograficzna (1864–1915), Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (1867–1915), Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej (1899–1915), Muzeum Murawiowa w Wilnie (1898–1915) oraz Centralne Archiwum Wileńskie (1852–1915).

Zadaniem rozprawy jest w pierwszym rzędzie ustalenie, kiedy i jak powyższe instytucje powstały, a zwłaszcza kto był ich założycielem, jakie cele polityczne i naukowe stawiali przed nimi inicjatorzy i przedstawiciele władz oraz jakie przeszkody musieli pokonać pierwsi z nich na drodze do uzyskania cesarskiego zezwolenia na realizację swych organizacyjnych zamierzeń i planów. Następnym ważnym zadaniem jest przedstawienie wileńskich instytucji naukowych pod względem struktury organizacyjnej, zakresu działalności, źródeł finansowania i osiągnięć w dziedzinach poszczególnych nauk. Omówiono też wydawane przez nie czasopisma i edycje źródeł, przedstawiając ich wydawców, autorów, tematykę, czytelników, zasięg rozpowszechnienia oraz oceny wystawiane im przez polskich i rosyjskich uczonych.

Szczególną uwagę zwrócono na skład osobowy instytucji naukowych, starając się w miarę możliwości ustalić dokładną liczbę, imiona i nazwiska, przynależność stanową, zawodową, wyznaniową, narodowościową oraz orientacje polityczne działających w nich osób. Uwzględniono oddziaływanie instytucji na społeczeństwo poprzez wydawnictwa, imprezy publiczne, prasę, a także poprzez placówki podrzędne (biblioteki, czytelnie, przychodnie).

Osobnym wątkiem pracy jest polityka caratu wobec instytucji polskich i rosyjskich. Wobec tych pierwszych polityka władz wahała się od restrykcji w okresach popowstaniowych do ulg w latach „odwilży". W stosunku do drugich władze łączyły pomoc finansową z naciskiem ideologicznym.

Szerzej przedstawiono również wspieranie polskich instytucji przez ziemian i inteligencję polską, a także kontakty wileńskich instytucji z innymi ośrodkami naukowymi w kraju i za granicą oraz znaczenie tych więzi dla zachowania i rozwoju tradycji naukowych i oświatowych po zamknięciu wyższych uczelni w Wilnie (Uniwersytetu Wileńskiego w 1832 r. oraz Akademii Medyko-Chirurgicznej i Akademii Duchownej w 1842 r.).

Ramy chronologiczne pracy obejmują lata od założenia pierwszego towarzystwa naukowego – Towarzystwa Lekarskiego – w Wilnie w 1805 roku do upadku panowania rosyjskiego w lipcu 1915 roku. Wyróżniają się trzy okresy. Pierwszy obejmuje lata od założenia Towarzystwa Lekarskiego w 1805 r. do upadku powstania listopadowego, drugi – dobę międzypowstaniową, trzeci zaś lata od upadku powstania styczniowego do końca panowania rosyjskiego, kiedy to instytucje rosyjskie zostały ewakuowane z Wilna w głąb Rosji lub przestały działać, a polskie i litewskie musiały ograniczyć lub zawiesić działalność z powodu wojny. W trzecim okresie wyróżniają się jeszcze dwa podokresy. Pierwszy – od upadku powstania styczniowego do 1905 roku, i drugi – od 1905 do lipca 1915 roku. W roku 1905 rząd rosyjski pod naporem ruchu rewolucyjnego był zmuszony poczynić pewne ustępstwa w dziedzinie polityki wewnętrznej i kultury. Nastąpił wówczas burzliwy rozwój tłumionego dotychczas życia politycznego i kulturalnego. Oprócz wielu organizacji oświatowych i artystycznych powstały nowe towarzystwa naukowe, takie jak: Towarzystwo Nauki i Sztuki (w 1914 roku zlało się z Towarzystwem Przyjaciół Nauk), Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Litewskie Towarzystwo Naukowe – wszystkie założone w 1907 roku. Przedstawienie tych towarzystw nie wchodzi jednak w zakres niniejszej pracy, ponieważ do wybuchu pierwszej wojny światowej przechodziły one okres organizacyjny, a główna ich działalność przypadła na okres międzywojenny w nowych warunkach odrodzonego państwa polskiego (korzystnych dla Towarzystwa Przyjaciół Nauk i mniej przychylnych dla Litewskiego Towarzystwa Naukowego).

Potrzeba podjęcia badań nad wileńskimi instytucjami naukowymi w dobie zaboru rosyjskiego jest oczywista. Dotychczas ani w historiografii polskiej, ani litewskiej nie ma całościowego opracowania tego tematu. Są tylko prace poświęcone poszczególnym instytucjom, ale pochodzą one z końca XIX i pierwszej połowy XX wieku. Znaczna część z nich zachowała wielką wartość poznawczą, lecz siłą rzeczy reprezentują one poziom historiografii swego czasu, dziś już pod niejednym względem niezadowalający. Do najważniejszych należą: opracowania dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego pióra Józefa Bielińskiego i Władysława Zahorskiego[1], okolicznościowe broszurki i książki autorów rosyjskich[2] oraz prace międzywojennego pol-

---

[1] J. Bieliński, *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie, jego prace i wydawnictwa 1805–1864*, Warszawa 1890; W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, Warszawa 1898; В. Б. Загорский, *Императорское Виленское Медицинское Общество 1805–1895*, Вильна 1896.

[2] В. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центрального архива древних актовых книг...*, составил...В. К. Голуб, Вильна 1902; Н. Горбачевский, *О Центральном архиве древних актовых книг губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской*, Вильна 1869; *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 17 IV 1864 – 17 IV 1914. Юбилейная записка*, Вильна

skiego archiwisty i historyka Ryszarda Mienickiego o rosyjskich instytucjach naukowych w Wilnie[3].

Wymienione prace reprezentują różny poziom naukowy, wszystkie jednak zachowały do dnia dzisiejszego wartość poznawczą. Zawierają one wielkie bogactwo danych faktograficznych, w tym szczegóły skądinąd nieznane. Są zarazem bardzo interesujące ze względu na oceny, jakie ich autorzy wyrażają o badanych instytucjach i ich działaczach. Uwaga ta dotyczy zwłaszcza pracy R. Mienickiego o Wileńskiej Komisji Archeograficznej, w której uzupełnił on dane o życiu tej instytucji, zaczerpnięte z materiałów archiwalnych, własnymi obszernymi komentarzami i barwnymi charakterystykami działaczy Komisji. Autorzy rosyjscy, piszący na przełomie XIX i początku XX w., przedstawiając działalność wybranych placówek, akcentowali ich zasługi w szerzeniu kultury rosyjskiej i zwalczaniu polskiej, polscy zaś (J. Bieliński, W. Zahorski) ze względu na cenzurę musieli w swych pracach pozostawić sporo niedomówień, a zwłaszcza wystrzegać się wyraźniejszej krytyki rusyfikatorskiej polityki caratu. Warto tutaj wspomnieć również wydaną w 1914 roku w Wilnie pracę Michała Brensztejna *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych i filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych klubach na Litwie i Rusi Białej*, zbierającą i systematyzującą wiele szczegółowych danych faktograficznych. Dokładniej literaturę dotyczącą poszczególnych zagadnień omawiamy na początku odnośnych rozdziałów.

Podstawę niniejszej rozprawy stanowią przede wszystkim zbiory przechowywane w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, LVIA) oraz w działach rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus Universiteto Biblioteka, VUB) i Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk (Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, LMAB). Najważniejsze z nich to: Archiwum Birżńskie (LMAB, Fondas 31), zawierające materiały o Muzeum Starożytności i Wi-leńskiej Komisji Archeologicznej oraz ich założycielu, kuratorze muzeum i prezesie Eustachym Tyszkiewiczu, zespół Wileńskiej Komisji Archeograficznej (LVIA, Fondas 596), zespół Kancelarii Centralnego Archiwum Wileńskiego (LVIA, Fondas 594), zespół Muzeum Murawiowa w Wilnie (LVIA, Fondas 439), zespół Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie (VUB, Fondas 26), zespół Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (VUB, Fondas 34–GD) oraz zespół Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Rosyjskiej Oświaty Historycznej (VUB, Fondas 42).

Wymienione zespoły zawierają w zasadzie materiały archiwalne podobnego typu. W zespołach instytucji społecznych (Wileńskiej Komisji Archeologicznej, Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego, Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego

1914; А. Турцевич, *Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 1864–1906*, Вильна 1906.

[3] R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku. Rys historyczny*, opracował Ryszard Mienicki, starszy archiwista Archiwum Państwowego w Wilnie, Warszawa 1923; idem, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie (R. 1898–1901–1936)*, Warszawa 1937; idem, *Wileńska Komisja Archeograficzna 1864–1915*, Wilno 1925.

Towarzystwa, Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Rosyjskiej Oświaty Historycznej) znajdują się: 1) materiały o ich członkach: dyplomy, spisy, życiorysy, nekrologi, okolicznościowe wzmianki o jubilatach; 2) akta dotyczące pracy administracyjnej (pisma urzędowe, plany i sprawozdania, wykazy otrzymanych darów, dokumentacja finansowa, spisy prenumerowanych czasopism, obszerna korespondencja z innymi instytucjami naukowymi, przedstawicielami władz, bibliotekami, wydawcami, właścicielami księgarń, osobami prywatnymi); 3) materiały obrazujące działalność naukową: teksty referatów i artykułów, dane statystyczne, informacje o szpitalach i uzdrowiskach, opisy badań wód mineralnych, tablice obserwacji meteorologicznych oraz, rzadziej, materiały ikonograficzne – portrety i grupowe zdjęcia członków, plany pomieszczeń. W zespołach instytucji państwowych (Wileńskiej Komisji Archeograficznej, Kancelarii Centralnego Archiwum Wileńskiego, Muzeum Murawiowa w Wilnie) znajdują się także formularze służbowe pracowników, lecz nie wszystkich, bowiem aktualna dokumentacja o czynnych urzędnikach w 1915 roku została wywieziona podczas ewakuacji Rosjan z Wilna.

Wykorzystano też źródła publikowane. Najważniejsze dla omawianego tematu są: ustawy reglamentujące pracę instytucji państwowych i społecznych[4], protokoły i sprawozdania[5], katalogi i opisy dokumentów archiwalnych[6], programy badań naukowych[7]. Osobno należy wspomnieć materiały pamiętnikarskie, a zwłaszcza wspomnienia Józefa Franka, europejskiej sławy uczonego, inicjatora założenia Wileńskiego Towarzystwa

---

[4] *Ustawa o Muzeum Starożytności i Tymczasowej Komisji Archeologicznej w Wilnie*, Wilno 1855; *Ustawy Towarzystwa Medycznego założonego... dnia 12 grudnia 1805 roku*, Wilno 1806; *Устав Императорского Виленского Медицинского Общества утвержден... 13-го окября 1869 года*, Вилъна 1869; *Устав Императорского Виленского Медицинского Общества утвержден .16-го января 1874*, Вилъна 1874; *Правила для руководства комиссии для разбора и издания древних актов в Вильне*, „Журнал Министерства Народного Просвещения", 1877 март, t. 190, s. 21–22; *Извлечение из Устава Общества ревнителей русского исторического просвещения в память Императора Александра Ш*, С. Петербург 1897.

[5] „Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества", Вилъна 1869–1913; *Дневник заседаний комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в Виленском Музеуме Древностей*, Вильна 1865; *Отчет Виленской омиссии для разбора и издания древних актов за 1907–1910 год*, Вильна 1908–1911; *Отчет Комиссыи по устройству Музея графа М. Н. Муравьева*, составил А. В Белецкий, Вильна 1901.

[6] *Иллюстрированный каталог музея графа М. Н. Муравьева в г. Вильне*, составил В. Г. Никольский, С. Петербург 1904; *Каталог Виленского Центрального Архива*, сост. Архивариусом И. Я. Спрогисом, Вильна 1914; *Опись документов Виленского Центрального Архива Древних Актовых Книг*, t. 1–10, Вильна 1901–1913; *Перечневый каталог предметов в Виленском Музеуме Древностей*, составил А. Г. Киркор, Вильна 1858; *Подробный каталог изданий Виленской коми-ссии для разбора и издания древних актов, Виленского центрального архива, бывшего Витебского центрального архива, Виленской публичной библиотеки и Виленского Учебного Округа, вышедших в свет с 1865 по 1905 г.*, Вильна 1905.

[7] *Программа для описания крупного имения, Составлена Советом Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества в 1911 году*, Вильна 1911; *Программа для собирания географических и этнографических сведений*, Вильна 1869; *Программа для собирания сведений о состоянии сельского хозяйства и промышленности*, Вильна 1872.

Lekarskiego[8]. Spisane w języku francuskim i wydane dwukrotnie w polskim przekładzie Władysława Zahorskiego, a niedawno również w tłumaczeniu litewskim, stanowią nieocenione źródło do dziejów Wilna i jego Uniwersytetu w dwóch pierwszych dziesięcioleciach XIX w. Istotnych, ale mniej już ważnych danych dostarczyły pamiętniki przywódcy powstania 1864 r. na Litwie Jakuba Gieysztora[9], oraz tłumiciela tegoż powstania Michała Murawiowa[10], a także wspomnienia wielkiego ziemianina i działacza społeczno-politycznego z przełomu XIX i XX w., Hipolita Korwin-Milewskiego[11].

Odrębną grupę wśród wykorzystanych przez nas źródeł stanowią czasopisma naukowe wydawane przez omawiane w niniejszej pracy instytucje. Pozwoliły one przede wszystkim bliżej zaprezentować działalność naukową i naukowo-popularyzatorską oraz wydawniczą tych instytucji, jak również uzupełnić dane o ich życiu organizacyjnym i sprawach codziennego bytu[12]. Archiwalia i materiały publikowane oraz stopień ich obiektywności zostały omówione dokładniej w podrozdziałach „Literatura i źródła".

Praca podzielona została na osiem rozdziałów. W pierwszym zostały krótko przedstawione warunki działalności wileńskich instytucji naukowych w XIX i na początku XX wieku, pozostałe poświęcone są poszczególnym instytucjom, jak: Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie 1805–1915, Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna w Wilnie 1855–1865, Wileńska Komisja Archeograficzna 1864–1915, Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego 1867–1915, Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej 1899–1915, Muzeum Murawiowa w Wilnie 1898–1915 oraz Centralne Archiwum Wileńskie 1852–1915.

Na zakończenie poczuwam się do miłego obowiązku wyrażenia wdzięczności Rządowi Rzeczypospolitej Polskiej za przyznanie mi stypendium habilitacyjnego. Kieruję również słowa wdzięczności za okazaną mi pomoc i wnikliwe uwagi do prof. dr. hab. Krzysztofa Pietkiewicza, prof. dr. hab. Jana Jurkiewicza, prof. dr. hab. Grzegorza Błaszczyka.

---

[8] J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka*, z francuskiego przetłumaczył, wstępem i uwagami opatrzył Władysław Zahorski, t. 1–3, Wilno 1913; wyd. 2, Wilno 1921.

[9] J. Gieysztor, *Pamiętnik z lat 1857–1865*, t. 1–2, Wilno 1921.

[10] M. Murawiow, *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiowa „Wieszatiela" (1863–1865) pisane w roku 1866 z przedmową St. Tarnowsk.ego*, Kraków 1896.

[11] H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, wstęp A. Szwarc, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 1993.

[12] „Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacji", t. 1–3, Wilno 1822–1830; „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", t. 1–2, Wilno 1820–1822; „Pamiętnik Komisji Archeologicznej" [„Записки Виленской Археологической Комиссии"], Wilno 1856–1858, t. 1–2; „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 1–2, Wilno 1818–1821; „Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A. F. Adamowicza", t. 1–5, Wilno, Warszawa 1846–1862; „Протоколы заседаний Императо-рского Виленского Медицинского Общества", Вильна 1869–1913; „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества", t. 1–4, Вильна 1910–1913.

— Rozdział I —

WARUNKI ROZWOJU WILEŃSKICH INSTYTUCJI NAUKOWYCH W XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU

1. KRAJ PÓŁNOCNO-ZACHODNI I JEGO MIESZKAŃCY

Po upadku Rzeczypospolitej w końcu XVIII wieku Wilno i ziemia wileńska znalazły się pod panowaniem rosyjskim. W wyniku trzech rozbiorów Rosja zagarnęła 62% obszaru Rzeczypospolitej, na którym mieszkało około 6 milionów ludności, należących do różnych wyznań i posługujących się odmiennymi językami[1].

Ziemie zaboru rosyjskiego (poza włączonymi do nich w 1815 r. terytoriami etnicznie polskimi) Polacy określali tradycyjnymi nazwami Litwy i Rusi, bądź też jako Ziemie Zabrane. W drugiej połowie XIX wieku zaczęło upowszechniać się w odniesieniu do tych obszarów miano Kresów[2]. Z czasem nazwa ta stała się pojęciem ideologicznym,

[1] S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. III: *Po rozbiorach*, Lwów 1917, s. 235–236, podaje, że w I rozbiorze Rosja zajęła ziemie, na których żyło ponad 1,3 mln mieszkańców, w II rozbiorze obszar z 3 mi-lionami ludności i w III rozbiorze obszar z 1,2 mln ludności, co daje razem 5,4 mln. Posiadłości rosyjskie nieznacznie powiększyły się na ziemiach polskich poprzez traktaty tylżyckie z 7 i 9 lipca 1807 r., zawarte z Napoleonem i Prusami. Rosja otrzymała cząstkę z udziału pruskiego, mianowicie obwód białostocki, obejmujący ok. 160 mil kw. Przez pewien okres Rosja władała też obwodem tarnopolskim, który pozyskała na mocy traktatu zawartego w Schönbrunn z Austrią i z Napoleonem 14 października 1809 r. Liczył on 121 mil kw., a jego ludność 349 tys. Jednakże po zawarciu traktatu wiedeńskiego 3 maja 1815 r. obwód tarnopolski powrócił do Austrii. Takie same liczby podaje J. A. Gierowski, *Historia Polski 1764–1864*, Warszawa 1989, s. 71, 89, 101. Wylicza on, że Rosji przypadło w I rozbiorze 92 tys. km kwadratowych z 1,3 mln ludności, w II rozbiorze 280 tys. km^2 i 3 mln ludności i w III rozbiorze 120 tys. km^2 i 1,2 mln ludzi. Łącznie 492 tys. km^2 z 5,4 mln mieszkańców. Natomiast A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2001, s. 202, pisze, że na obszarze zagarniętym przez Rosję mieszkało blisko 6 mln osób. Biorąc pod uwagę wzrost liczby ludności między I a III rozbiorem (1772–1795 r.) można przypuszczać, że pod koniec XVIII w. rzeczywiście wynosiła ona jakieś 6 mln na całym terytorium dawnego W. Ks. Litewskiego.

[2] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 21–25, zaznacza, że kresy w XVII, XVIII i początkach XIX stulecia oznaczały wyłącznie południowo–wschodnie pogranicze dawnej Rzeczypospolitej. Dopiero około połowy XIX stulecia zakres pojęcia kresów został rozszerzony i termin ten zaczęto odnosić do całości ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w granicach z 1772 r. Kresy, w potocznym rozumieniu, obejmowały zatem większość ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (bez Żmudzi, choć i do tego etnograficznie odrębnego regionu nazwa kresów przylgnęła w XX stuleciu) oraz ziemie ukraińskie należące do Korony, jednakże bez Lwowa i Galicji wschodniej, które to tereny w następstwie pierwszego rozbioru znalazły się pod panowaniem austriackim. Pod pojęciem kresów rozumiano więc obszar dzisiejszej Litwy i Białorusi oraz tereny

wywołującym silne emocje, gdyż sugerującym prawo Polaków do panowania na szerokich obszarach, zaludnionych przez słabiej rozwinięte narody „kresowe". Dlatego było ono nie do przyjęcia dla Ukraińców, Białorusinów, Litwinów i Łotyszów. Dla nich dawne wschodnie województwa Rzeczypospolitej stanowiły kolebkę ich narodowości i centrum narodowej kultury[3].

Władze zaborcze, kierując się dążeniami rusyfikacyjnymi, wprowadziły na tych ziemiach nowy porządek administracyjny. Od 1843 r. ustalił się podział na 9 guberni, z których 3 obejmowały obszar prawobrzeżnej Ukrainy, a 6 ziemie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wśród tych 6 guberni rozróżniano 3 litewskie (wileńską, kowieńską i grodzieńską) oraz 3 białoruskie (mińską, mohylewską i witebską). Po roku 1840 w celach rusyfikacyjnych zakazano oficjalnego stosowania tych tradycyjnych określeń. W urzędowej nomenklaturze utrwaliła się odtąd na oznaczenie ziem Litwy historycznej nazwa Kraju Północno-Zachodniego. Analogicznie prawobrzeżną Ukrainę nazywano Krajem Południowo-Zachodnim. Odpowiednio rozróżniano też gubernie północno-zachodnie (na ziemiach Litwy i Białorusi) oraz południowo-zachodnie (na Ukrainie prawobrzeżnej). Stosowano też wobec niej nazwę „Małej Rosji". Jednostką nadrzędną nad guberniami były generał-gubernatorstwa: jedno ze stolicą w Kijowie, drugie w Wilnie. Po powstaniu styczniowym w oficjalnej nomenklaturze pojawiło się pojęcie „Rosja Zachodnia". Stosowane nazewnictwo odzwierciedlało politykę Rosji względem tych terenów – jako ziemie „odwiecznie rosyjskie" miały być one ściśle zespolone z całością carskiego Imperium, a ich ludność ulec rusyfikacji[4].

Zagarnięte przez Rosję w drugiej połowie XVIII w. ziemie Rzeczypospolitej zamieszkiwała ludność zróżnicowana pod względem wyznania i języka. Większość według tradycyjnej nomenklatury była ruskojęzyczna (używała języka białoruskiego lub ukra-

---

Ukrainy leżące po prawej stronie Dniepru (z wyłączeniem Galicji Wschodniej). Wszystkie te ziemie znalazły się w wyniku rozbiorów, przypieczętowanych kongresem wiedeńskim, w obrębie Cesarstwa Rosyjskiego. W pierwszych latach XX stulecia powstała również druga definicja kresów. Kresami nazwane zostały wszystkie rejony pograniczne Rzeczypospolitej (nie tylko wschodnie, ale także północne, południowe i zachodnie), a których wyróżniającą cechą było poważne osłabienie polskich wpływów kulturalnych i politycznych. W okresie II Rzeczypospolitej terytorialny zakres pojęcia kresów, w potocznym rozumieniu, bywał częstokroć zawężany wyłącznie do leżących w ówczesnych granicach ziem wschodnich. Natomiast pojęcie kresów jako określenie wszelkich terytoriów pogranicznych funkcjonowało przede wszystkim teoretycznie, w definicjach słownikowych i encyklopedycznych.

[3] P. Eberhardt, *Kresy wschodnie – granice, terytorium, ludność polska*, [w:] *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, [*Non-provincial Europe: Changes on the Eastern Territories of the former Polish Republic (Belarus, Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic in 1772–1999*], Warszawa–Londyn 1999, s. 29–39, 1327.

[4] J. Ochmański, *Historia Litwy*, wyd. trzecie, Wrocław i in. 1990, s. 181–184; J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983, s. 22; P. Paszkiewicz, *W cieniu tronu i ołtarza. Polityka imperialna Rosji i jej aspekty rusyfikacyjne (fazy i przejawy)*, [w:] *Kultura i polityka: wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772–1915)*, Warszawa 1994, s. 7–27; A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2001, s. 202–203; R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904*, Warszawa 2001, s. 25.

ińskiego), przeto w rozumieniu polityków rosyjskich należała do „rdzennych Rosjan". W istocie poza staroobrzędowcami Rosjan tutaj prawie nie było. Procesy narodowotwórcze w XIX wieku doprowadziły do uformowania się nowych narodów, które w sprzyjających okolicznościach utworzyły własne państwa (Ukraińcy, Białorusini, Łotysze i Litwini)[5].

Przedstawienie struktury narodowościowej ludności zamieszkującej terytorium byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak zaznaczył Piotr Eberhardt, jest zadaniem dla badacza bardzo trudnym. Pierwszy powszechny spis ludności na tych ziemiach został przeprowadzony przez władze rosyjskie dopiero w 1897 roku. Dane z lat wcześniejszych są mało wiarygodne i mogą jedynie mieć charakter dość luźnych szacunków, skonstruowanych na podstawie fragmentarycznych informacji lub dokumentów[6]. Według szacunku Władysława Wielhorskiego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego u schyłku XVIII w. ludność polska i spolszczona stanowiła około 25% ogółu mieszkańców, białoruska ok. 40%, zaś litewska i żmudzka tylko ok. 20%. Pozostałą część ludności stanowili Żydzi, Tatarzy, Ukraińcy, Niemcy, Karaimi i przedstawiciele innych wspólnot etnicznych lub narodowych[7]. Szacunek ten przyjąć można jednak tylko z zastrzeżeniami, zwłaszcza w odniesieniu do ludności polskiej, brak bowiem pewnych kryteriów pozwalających odróżnić ją w tym czasie od innych mieszkańców Litwy historycznej[8].

W ciągu XIX stulecia rusyfikacyjna polityka caratu i represje po powstaniach narodowych (w tym masowe wysiedlanie drobnej szlachty) osłabiły siłę polskości na ziemiach Litwy historycznej, z drugiej zaś strony miało miejsce polszczenie się ludności litewskiej i białoruskiej. Zwłaszcza u schyłku XIX w. zjawisko przyjmowania języka polskiego przez włościan litewskich zaznaczyło się z dużą siłą[9].

Przy ustalaniu struktury narodowościowej mieszkańców Kraju Północno-Zachodniego badacze powołują się na dane ostatniej rewizji dusz i połączonego z nią spisu lud-

[5] P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami: Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996, s. 33–35, 42–45; idem, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994, s. 30, 43; idem, *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni", Warszawa 1991, t. 1, z. 3, s. 449–485; A. Kasperavičius, *Kształtowanie się narodu litewskiego*, [w:] *Europa nie prowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*..., s. 217–223, 1335; S. Janowicz, *Kształtowanie się narodu białoruskiego*, ibidem, s. 242–248, 1336; R. Grejtene, *Wokół kształtowania się narodu łotewskiego. Narodowe odrodzenie w Latgalii w XIX i XX wieku*, ibidem, s. 261–269, 1336.

[6] P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni" 1991, t. 1, z. 3, s. 449–450.

[7] W. Wielhorski, *Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Alma Mater Vilnensis", t. 2, Londyn 1951, s. 64–65; M. B. Topolska, *Polacy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII (Przyczynek do dziejów polskiej emigracji na wschód w okresie staropolskim)*, „Lituano Slavica Posnaniensia. Studia Historica", t. 2, Poznań 1887, s. 164.

[8] Zwraca na to uwagę J. Jurkiewicz, *Osadnictwo polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych*, „Acta Baltico-Slavica", 22 (1994), s. 251. Według szacunku tego autora ludność polskojęzyczna stanowiła ok. 10% ogółu mieszkańców W. Ks. Litewskiego po pierwszym rozbiorze.

[9] H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, Wrocław 1982, s. 21–34; Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 4; *Lietuvių kalba XVIII–XIX amžiuje*, Vilnius 1990; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, Vilnius 1992, s. 59–82.

ności z 1858 r., statystykę opracowaną przez oficerów Sztabu Generalnego z 1867 r. oraz dane powszechnego spisu ludności z 1897 roku. Dane spisu 1858 roku opublikowane w okresie powstania styczniowego celowo zaniżały liczbę Polaków[10]. Poza tym ludność białoruska i rosyjska została potraktowana łącznie, co spowodowało, że po obliczeniu miała ona stanowić 48% ogółu ludności (2 547 000). Polacy liczyli 15,4% ogółu (807 000), Litwini 22,4% (1 175 000), Żydzi 9,9% (525 000), Łotysze 2,6% (140 000), pozostali 1,1% (15 000). Według tych danych najwięcej Polaków było w guberni grodzieńskiej (32,2%), potem w wileńskiej (24,7%), mińskiej (18,0%), witebskiej (10,2%) i mohylewskiej (4,6%), a najmniej w kowieńskiej (3,1%)[11].

Według statystyki rosyjskiej opracowanej przez oficerów Sztabu Generalnego w 1867 r. liczba Polaków zmniejszyła się prawie o połowę (448 643) i mieli oni stanowić tylko ok. 8% ogółu ludności Kraju Północno-Zachodniego. Najwięcej Polaków mieszkało w guberniach: wileńskiej – 143 288 (15,9% ogółu ludności), mińskiej – 117 748 (11,8%) i grodzieńskiej – 89 853 (10,1%), natomiast najmniej w witebskiej – 40 725 (5,3%), kowieńskiej – 30 874 (2,9%) oraz mohylewskiej – 26 155 (2,8%)[12].

Powszechny spis ludności z 1897 r. wykazał na tym samym obszarze blisko 12 milionów ludności, w tym około 560 tys. Polaków, tj. niespełna 5%. Według danych tego spisu liczba Polaków w poszczególnych guberniach wynosiła: w wileńskiej – 130 054 (8,2% ogółu ludności), grodzieńskiej – 161 622 (10,1%), kowieńskiej – 139 618 (9,04%), mińskiej – 64 617 (3,1%), witebskiej – 50 377 (3,3%) i mohylewskiej – 17 526 (0,9%). Białorusini przeważali zdecydowanie w guberniach mohylewskiej (82,6%) i mińskiej (76,5%), stanowili nieco ponad połowę mieszkańców w wileńskiej (56%) i witebskiej (52,9%), około połowy w grodzieńskiej (43,9%) i zaledwie 2,56% w kowieńskiej. Litwinów najwięcej mieszkało w guberni kowieńskiej (66%), w guberni wileńskiej stanowili oni 17,5%, w guberni grodzieńskiej zaledwie 0,2% ogółu ludności. Rosjanie, w liczbie około pół miliona, poważniejszy odsetek ogółu mieszkańców stanowili tylko w guberni witebskiej (13,3%); w pozostałych guberniach ich udział wśród ogółu ludności wynosił od 3,4% do 4,9%. Procentowy udział Żydów w ogólnej liczbie mieszkańców poszczególnych guberni kształtował się następująco: wileńskiej (12,7%), grodzieńskiej (17,4%), kowieńskiej (13,8%), mińskiej (16,0%), witebskiej (11,2%), mohylewskiej (12,0%)[13].

---

[10] Podobnie historycy litewscy uważają, że procentowy udział Litwinów w ogóle mieszkańców guberni litewskich był znacznie większy. P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, Vilnius 1992, s. 38–39, na podstawie danych zaczerpniętych z gazety litewskiej „Vilniaus Žinios" 1905, nr 79, podaje, że w 1857 r. Litwini stanowili 81,21% ogółu ludności guberni kowieńskiej i 46% guberni wileńskiej. Dalej P. Čepėnas przytacza dane K. Pakštasa, według którego w 1861 roku Litwini stanowili 84% ogółu mieszkańców guberni kowieńskiej, 55,6% guberni suwalskiej, 50% wileńskiej i 30% grodzieńskiej.

[11] R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich…*, s. 27.

[12] Ibidem, s. 27–29.

[13] Ibidem, s. 27–29; J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi…*, s. 13. Według spisu powszechnego z 1897 r. (*Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел*, кн. XLII, *Ковенская губерния*, Под ред. Н. А. Тройницкого, С. Петербург 1904, s. X) – liczba Litwinów i Żmudzinów podana oddzielnie: Litwinów 574 853 (37,22%), Żmudzinów 444 921 (28,80% ogółu ludności guberni kowieńskiej).

Ludność żydowska skupiała się głównie w miastach i miasteczkach. Według jednodniowego spisu ludności miasta Wilna, przeprowadzonego w 1875 roku, ogół mieszkańców wynosił 82 668, w tym Żydów 37 909 (45,9%), katolików 27 781 (33,6%), prawosławnych 13 093 czyli 15,8% ogółu mieszkańców Wilna. Stosunkowo duży odsetek prawosławnych brał się ze stacjonujących w Wilnie żołnierzy. Z tego powodu liczba mężczyzn wyznania prawosławnego znacznie przewyższała liczbę kobiet (mężczyzn 9155, kobiet 3938). Pozostali to luteranie, karaimi, wyznawcy islamu i inni[14]. W 1897 r. Wilno miało 140 200 mieszkańców, z których 45% stanowili Żydzi, 37,8% Polacy, 12,2% Rosjanie, 2,1% Litwini, 2,9% osoby innej narodowości[15]. W Kownie w 1897 roku mieszkały 65 363 osoby: Żydów 25 052 (38, 3%), Rosjan 19 501 (29,8%), Polaków 16 112 (24,7%, Litwinów 4092 (6,3%), Żmudzinów 606 (0,9%)[16].

Następne dane o ludności dzisiejszej Litwy i Białorusi pochodzą z 1909 roku. Zostały one opracowane na zlecenie rządu przez Warszawski Komitet Statystyczny. Według tych danych liczba Polaków w Kraju Północno-Zachodnim wzrosła do 631 tys. W poszczególnych guberniach przedstawiała się następująco: w guberni wileńskiej – 277 000 (15,3% ogółu ludności), grodzieńskiej – 77 000 (4,4%), kowieńskiej – 58 000 (3,5%), mińskiej – 102 000 (4,5%), witebskiej – 60 000 (3,5%) i mohylewskiej – 57 000 (2,7%)[17].

Niektórzy badacze polscy (Włodzimierz Wakar, Piotr Eberhardt) podają jeszcze wyższy odsetek Polaków w zachodnich guberniach. Według ich danych w 1909 roku w guberni kowieńskiej Litwini stanowili 69,3%, Polacy – 8%, Rosjanie – 4,9%, Żydzi – 16,0%, inni – 0,9% ogółu ludności. W zachodniej części guberni wileńskiej, wchodzącej w skład obecnego państwa litewskiego (m. Wilno, powiaty Święciany, Wilno i Troki) Litwinów było 26,1%, Polaków – 46,0%, Rosjan – 5,7%, Żydów – 17,6%, innych – 4,6%[18]. Na terytorium dzisiejszej Białorusi mieszkało ogółem 7443 tys. osób, w tym 983,4 tys. Polaków, co stanowiło 13,2% ogółu ludności. W poszczególnych guberniach procentowy udział Polaków wyglądał następująco: we wschodniej części guberni wileńskiej (powiaty Dzisna, Lida, Oszmiana, Wilejka) 48%, grodzieńskiej 15,2%, witebskiej 9,6%, mińskiej 8,5%, mohylewskiej 3,3% ogółu mieszkańców[19].

Piotr Eberhardt zwraca zarazem uwagę, że na przełomie XIX i XX wieku nastąpił spadek ludności polskiej w byłej guberni kowieńskiej i ludności litewskiej w wileńskiej. Jednocześnie w guberni kowieńskiej wystąpił szybki przyrost ludności litewskiej, zaś w guberni wileńskiej – polskiej. Wynika z tego, że mieliśmy do czynienia z procesami

---

[14] *Вильна по переписи 18 апреля 1875 года, произведенной под руководством Северо–западного Отдела Императорского Русского Географического Общества*, обработанной правителем дел Отдела Н. Зиновьевым, Вильна 1881, s. 18.

[15] P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni" 1991, t. 1, z. 3, s. 453.

[16] *Ковенская губерния*, Род ред. Н. А. Тройницкого..., s. 80–82.

[17] R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich...*, s. 29.

[18] P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie...*, s. 457; W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej, cz. III. Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, Kielce 1917.

[19] P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994, tabl. 8, s. 43.

lituanizacji Polaków na Kowieńszczyźnie i polonizacji Litwinów na obszarach Wileńszczyzny. Ostoją polskości w centralnej i zachodniej Litwie pozostawała wielka własność ziemska oraz niektóre miasta. Wieś stawała się coraz bardziej litewska. Inna była sytuacja na Wileńszczyźnie, gdzie ludność chłopska coraz bardziej utożsamiała się z polskością. W trakcie formowania się nacjonalizmu litewskiego i polskiego początkowe różnice językowe bądź kulturowe zaczęły przekształcać się w wyraźne różnice narodowościowe. W nowej sytuacji nie było już miejsca dla ludzi, którzy by jednocześnie utożsamiali się z obiema narodowościami[20]. Dane z 1909 r. w sposób jednoznaczny wykazały wokół Wilna strefę etniczną polską, obejmującą liczne gminy wiejskie otaczające pierścieniem miasto, w którym ludność białoruska i litewska stanowiła minimalny odsetek. Dopiero w odległości kilkudziesięciu kilometrów na wschód od Wilna występowało osadnictwo białoruskie[21].

Polski charakter Wileńszczyzny potwierdził także spis ludności z 1916 roku przeprowadzony przez niemieckie władze okupacyjne. Według tego spisu w okręgu Kowno, to jest w dawnej guberni kowieńskiej Polacy stanowili 6,9% ogółu mieszkańców (w samym Kownie 34,9%), zaś w okręgu Wilno 35,7%. W niektórych powiatach ludność polska przeważała bezwzględnie, a mianowicie w wileńskim, gdzie stanowiła 74,3% ogółu mieszkańców, jezioroskim 72,8%, lidzkim 63,4%, święciańskim 61,2%. W powiatach grodzieńskim, malackim, koszedarskim i sejneńskim Polacy stanowili około 40–50% ogółu ludności. Samo Wilno liczyło w tym czasie prawie 141 tys. mieszkańców, w tym: Polaków – 50,2%, Żydów – 43,5%, Litwinów – 2,6%[22].

Mimo stosunkowo niewielkiej liczebności polska grupa narodowościowa wykazywała największą aktywność w życiu społecznym i kulturalnym. Zdaniem polskich i litewskich badaczy właśnie w XIX stuleciu język polski zaczął się upowszechniać wśród litewskiej i białoruskiej ludności włościańskiej. Według polskich uczonych było to „samorzutne garnięcie się włościan litewskich do polszczyzny", zaś według litewskich – przymusowa polonizacja ludu litewskiego, prowadzona przez polskich panów i księży[23]. Zachodni historyk Norman Davies rozpowszechnienie języka polskiego tłumaczy jego skutecznością w służbie kultury. W odróżnieniu od większości języków Europy Wschodniej, których słownictwo i składnię musieli dopiero kształtować dziewiętnastowieczni gramatycy, polski język posiadał bogatą literaturę i był używany na co dzień przez wszystkie grupy społeczne we wszystkich dziedzinach sztuki, nauki i administracji. „Z całą pewnością

[20] P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie...*, s. 455–456.

[21] Idem, *Przemiany narodowościowe na Białorusi...*, s. 43.

[22] G. Błaszczyk, *Litwa współczesna*, Warszawa – Poznań, 1992, tabl. 3, s. 320; R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich...*, s. 30.

[23] H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie...*, s. 21–34; Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorija*, t. 4: *Lietuvių kalba XVIII–XIX amžiuje*, Vilnius 1990, s. 331; E. Vidmantas, *Rytų Lietuvos lietuvių lenkinimas per bažnyčias XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje*, [w:] *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius 1992, s. 30–45; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, Vilnius 1992, s. 59–82.

można uznać, pisze N. Davies, że do czasu rozwoju nowoczesnej techniki, jaki nastąpił pod koniec XIX wieku, był to jeden z ważniejszych języków Europy"[24].

Władze zaborcze zdając sobie sprawę z nieskuteczności zabiegów rusyfikacyjnych wobec Polaków, jako narodu posiadającego dawne tradycje państwowe i rozwiniętą kulturę, różnymi sposobami starały się zmniejszyć ich udział w życiu politycznym i gospodarczym oraz ograniczyć ich wpływy na inne narody kraju. Już w początkach swego panowania obok przedsięwzięć w dziedzinie administracji podjęły szereg innych, mających zespolić ziemie zabrane z Cesarstwem. Stopniowo wprowadzono rosyjskie miary i wagi oraz system monetarny, chociaż dalej były w obiegu monety z czasów Rzeczypospolitej. W 1800 r. wprowadzono zamiast kalendarza gregoriańskiego juliański[25]. Po epoce liberalnych rządów Aleksandra I tendencje rusyfikacyjne w polityce władz ponownie się wzmogły. Szczególne ich nasilenie wystąpiło po upadku powstania listopadowego (świadczy o tym wymownie likwidacja szkolnictwa wyższego na ziemiach historycznej Litwy i likwidacja na ich obszarze unii kościelnej w 1839 r.), a następnie po klęsce powstania styczniowego. Polityka rusyfikacyjna kierowała się przeciw wszystkim narodowościom Litwy i Białorusi. W ludność litewską ugodził zwłaszcza zakaz druków w ojczystym języku czcionkami łacińskimi, zniesiony dopiero w 1904 r. – po 40 latach obowiązywania. Całkowicie starano się stłumić dojrzewającą z wolna indywidualność narodową Białorusinów.

Polityka narodowego ucisku nie przyniosła jednak oczekiwanych efektów. Polskość, mimo poniesionych strat, pod koniec XIX w. przedstawiała liczącą się siłę w życiu kulturalnym, społecznym i gospodarczym ziem Litwy i Białorusi. W walce z zakazem druków rozwinął się narodowy ruch litewski, a na przełomie XIX i XX w. ujawnił się również narodowy ruch białoruski. Jednak aż po kres swego panowania na ziemiach Litwy historycznej władze carskie nie wyrzekły się rusyfikacyjnych dążeń, chociaż od przełomowych lat rewolucji 1905–1906 r. zmuszone były zrezygnować z drastycznych form ich realizacji[26].

2. Od początku XIX wieku do powstania listopadowego

Zmiany, które wprowadziła Rosja, na początku XIX wieku jeszcze nie ogarnęły wszystkich dziedzin. Sądownictwo i prawo pozostały prawie niezmienione, zachowano bo-

[24] N. Davies, *Boże igrzysko: historia Polski*, t. 2: *Od roku 1795*, Kraków 1992, s. 291.

[25] A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, s. 204; J. Ochmański, *Historia Litwy*, s. 181–182; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius 1996, s. 56–63. Wydanie w języku polskim: *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, przełożyła Beata Kalęba, Kraków 2003.

[26] J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi...*; A. Kasperavičius, *Kształtowanie się narodu litewskiego*, [w:] *Europa nie prowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 217–223, 1335; S. Janowicz, *Kształtowanie się narodu białoruskiego*, ibidem, s. 242–248, 1336; R. Grejtene, *Wokół kształtowania się narodu łotewskiego. Narodowe odrodzenie w Latgalii w XIX i XX wieku*, ibidem, s. 261–269, 1336.

wiem w sądach Trzeci Statut Litewski z 1588 roku i język polski (do 1840 roku, kiedy wprowadzono prawo rosyjskie). Rosja nie była jeszcze ani koncepcyjnie, ani organizacyjnie przygotowana do rusyfikowania tych dziedzin życia. Najważniejszym jednak dla rozwoju polskiej kultury, oświaty i języka było zachowanie polskiego szkolnictwa. Rosja nawet sama skorzystała z doświadczenia polskiej Komisji Edukacji Narodowej przy przeprowadzeniu reformy oświaty, rozpoczętej po wstąpieniu na tron cesarza Aleksandra I (1801–1825). W 1803 roku całe terytorium Cesarstwa zostało podzielone na sześć okręgów szkolnych zwanych naukowymi, kierowanych przez kuratorów. Ośrodkiem każdego był uniwersytet. Wileński Okręg Naukowy, obejmujący osiem guberni: wileńską, grodzieńską, mińską, witebską, mohylewską, wołyńską, podolską i kijowską, był wówczas największym spośród sześciu okręgów naukowych Cesarstwa zarówno pod względem terytorialnym, jak i pod względem liczby uczniów oraz szkół, zwłaszcza średnich[27]. W 1808 roku w Wileńskim Okręgu Naukowym pobierało naukę 1305 uczniów w 6 gimnazjach i 7422 uczniów w 54 szkołach powiatowych. W Petersburskim Okręgu Naukowym w tym samym czasie były zaledwie 3 gimnazja z 294 uczniami i 5 szkół powiatowych z 1066 uczniami, w Moskiewskim Okręgu Naukowym 10 gimnazjów z 447 uczniami i 44 szkoły powiatowe z 2356 uczniami[28]. Pierwszym kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego został książę Adam Jerzy Czartoryski. Centralną instytucję okręgu stanowił utworzony w 1803 roku, na bazie Szkoły Głównej, Cesarski Uniwersytet Wileński. Akt potwierdzenia, podpisany przez cesarza Aleksandra I w dniu 4 kwietnia 1803 r., wydzielał na utrzymanie uczelni środki ze skarbu państwa (105 tys. rubli srebrnych rocznie), a nadto przyznawał jej wszystkie dawne fundusze. Zarazem nadawał uniwersytetowi szeroki samorząd oraz prawo zwierzchnictwa nad szkolnictwem we wszystkich ośmiu guberniach Wileńskiego Okręgu Naukowego[29].

Zgodnie ze statutem, zatwierdzonym przez cesarza 18 maja 1803 r., Uniwersytet dzielił się na cztery wydziały: I. Wydział nauk fizycznych i matematycznych, II. Wydział lekarski i nauk przyrodniczych, III. Wydział nauk moralnych i politycznych, IV. Wydział literatury i sztuk wyzwolonych. Ogółem na wszystkich czterech wydziałach powołano 32 katedry, na które zaproszono wybitnych profesorów z całej Europy. Działali na uniwersytecie tacy słynni uczeni, jak Jan i Jędrzej Śniadeccy, Jan Piotr i Józef Frankowie, Ludwik Bojanus, Stanisław Bonifacy Jundziłł, Gotfryd Grodek, Hieronim Strojnowski, Joachim Lelewel, Euzebiusz Słowacki i wielu innych[30]. Uniwersytet Wileński w tym czasie był największą uczelnią Cesarstwa. W latach 1803–1832 przewinęło się przez Uniwersytet 135 wykładowców, z których większość stanowili Polacy. Liczba studentów w pierwszych latach stosunkowo niewielka (od 150 do 350 osób), po zakończeniu

[27] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 46.

[28] P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, Vilnius 1992, s. 182.

[29] J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 1, Kraków 1899–1900, s. 56–60.

[30] *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius 1994, s. 127–129; J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński...*, s. 60–76.

wojen napoleońskich znacznie wzrosła i w roku 1830 wynosiła ponad 1300 osób. Uniwersytet Moskiewski w tym czasie miał nieco ponad 800 studentów[31].

W niedługim czasie Uniwersytet stał się nie tylko kuźnią wysokiej klasy specjalistów, ale też głównym ośrodkiem nauki i kultury, wokół którego skupiały się organizacje kulturalne, akademickie, księgarnie i wydawnictwa. W rękach uniwersytetu znajdowała się też cenzura naukowych książek i czasopism wydawanych w kraju oraz sprowadzanych z zagranicy. Uczelnia posiadała bogatą bibliotekę, udostępnianą również osobom spoza uniwersytetu. Z inicjatywy profesorów i studentów powstawały liczne stowarzyszenia społeczne i charytatywne, np. Towarzystwo Szubrawców, Towarzystwo Dobroczynności, Towarzystwo Wspierania Niedostatnich Uczniów Uniwersyteckich, a także pierwsze w Wilnie towarzystwo naukowe, jakim było założone w 1805 roku Towarzystwo Lekarskie. Wszystkie one korzystały w mniejszym lub większym stopniu z pomocy Uniwersytetu, z jego gabinetów, biblioteki oraz z intelektualnego potencjału uczelni. Jednak nawet w tym stosunkowo liberalnym okresie wszelka działalność wykraczająca poza określone ustawą zajęcia budziła podejrzliwość władz. Towarzystwa musiały uzyskać pozwolenie na swą działalność od samego cesarza, a po uzyskaniu takowego podlegały kontroli generał-gubernatora i musiały wykonywać jego zarządzenia. Najmniejsze nieposłuszeństwo pociągało kary administracyjne, o czym przekonali się członkowie Towarzystwa Lekarskiego, kiedy w 1807 roku wystąpili przeciwko urządzeniu szpitali wojennych w Wilnie. Generał-gubernator surowo skarcił zarząd towarzystwa, a jego prezesa, profesora Jędrzeja Śniadeckiego, posłał za karę do jednego ze szpitali wojennych w roli zwykłego lekarza[32]. Tego rodzaju trudności nie miały jednak zasadniczego wpływu na rozwój Uniwersytetu i związanych z nim organizacji, które przeżywały okres świetności i w sposób zasadniczy przyczyniły się do umocnienia siły społeczeństwa polskiego na Litwie i Białorusi i jego kulturowego oddziaływania na sąsiednie narody[33]. Zarazem w murach Uniwersytetu wyrastali ludzie, którzy zapoczątkowali litewski ruch narodowo-kulturalny. Jednym z nich był Szymon Dowkont (Simonas Daukantas, 1793–1864), uczeń Lelewela, Daniłowicza i Onacewicza, autor *Historii Litwy, Wielkiego słownika polsko-litewskiego* i jeszcze wielu prac w języku litewskim[34].

---

[31] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich...*, s. 47.

[32] *J. Frank, Pamiętniki dr Józefa Franka*, t. 1, Wilno 1921, s. 212.

[33] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto... Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832–1863)*, Olsztyn 1987, s. 32.

[34] S. Daukantas, *Raštai*, sudarė Vytautas Merkys, t. 1–2, Vilnius 1976; idem, *Lietuvos istorija*, Paraszyta 1850 m. Simano Daukanto buvusiojo Vilniaus Philozofijos Magistro, spaudon paruošė E. Volteris ir A. Burba. Kn. 1–2, Plymouth 1893–1897; idem, *Istorija žemaitiška*, parengė Birutė Vanagienė, t. 1–2, Vilnius 1995. (Lituanistinė biblioteka, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas); idem, *Budas senovės lietuvių ir žemaičių*. Parasze Simanas Daukantas Vilniaus universiteto Philozofijos Magistras. 2-as spaudimas. Pertaisė A. Burba, Plymouth 1892; *Darbay senųjų Lietuwiu yr Žemayczíu*, spaudai paruošė V. Biržiška, M. Biržiška, Kaunas 1929, s. 214 (Lietuvos universiteto bibliotekos leidinys, nr 1); idem, *Didysis lenkų ir lietuvių žodynas*, t. 1–3, parengė Giedrius Subačius, Vilnius 1993–1995 (Simono Daukanto raštai, t. 1–30); V. Merkys, *Simonas Daukantas*, Vilnius 1972; wyd. 2, Vilnius 1991.

Rozwój kultury polskiej i jej oddziaływanie poprzez uniwersytet na cały Wileński Okręg Naukowy były sprzeczne z zasadniczym celem polityki rosyjskiej w guberniach zachodnich – stopniową rusyfikacją i integracją tych ziem z całością Imperium Rosyjskiego. W latach wojen z Francją godzono się z polską ekspansją kulturową, lecz po zwycięstwie nad Napoleonem podjęto pierwsze kroki ku ograniczeniu wpływów polskich. Zaczęto od zmniejszenia terytorialnego zasięgu Wileńskiego Okręgu Naukowego. W 1818 roku szkoły guberni kijowskiej włączono do Charkowskiego Okręgu Naukowego, a w 1829 r. z części wileńskiego utworzono odrębny Białoruski Okręg Naukowy[35].

Pretekstem do dalszych ograniczeń kulturotwórczego oddziaływania polskiego posłużyło wykrycie w roku 1823 na Uniwersytecie Wileńskim tajnych związków młodzieżowych – Towarzystwa Filomatów i Związku Filaretów. Aresztowano stu kilkudziesięciu studentów, przesłuchano profesorów i rektora Józefa Twardowskiego. Po zakończeniu śledztwa, prowadzonego osobiście przez senatora Mikołaja Nowosilcowa, w 1824 r. dwadzieścia osób, w tym Adama Mickiewicza, zesłano w głąb Rosji[36]. Wydalono z Uniwersytetu za szerzenie „wiedzy szkodliwej" profesorów Polaków: Joachima Lelewela, Ignacego Daniłowicza, Michała Bobrowskiego i Józefa Gołuchowskiego, a niektórzy profesorowie cudzoziemcy, jak słynny profesor medycyny Józef Frank, sami opuścili Wilno. Rektorem w miejsce usuniętego Józefa Twardowskiego został lojalny wobec władz rosyjskich Wacław Pelikan[37]. Kurator Adam Czartoryski podał się do dymisji, a zarząd Wileńskim Okręgiem Naukowym przeszedł w ręce Mikołaja Nowosilcowa[38]. Represje, jakie spadły na Uniwersytet Wileński w związku z procesem filomatów, nie zmieniły jeszcze polskiego charakteru szkolnictwa, natomiast znacznie osłabiły w nim nurt liberalny i nurt oświeconego konserwatyzmu[39].

---

[35] A. Белецкий, *Краткий исторический обзор деятельности управления Виленского учебного округа в XIX столетии*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903, s. 237–291; L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich...*, s. 46.

[36] J. Lelewel, *Polska: dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela*, t. 7, Poznań 1859, s. 286–293, wymienia zesłanych do „dalekich od Polski guberni" byłych filomatów: Tomasza Zana, Jana Czeczota, Adama Suzina, Franciszka Malewskiego, Józefa Jeżowskiego, Teodora Łozińskiego, Adama Mickiewicza, Jana Sobolewskiego, Józefa Kowalewskiego, Onufrego Pietraszkiewicza, Wincentego Budrewicza oraz filaretów: Mikołaja Kozłowskiego, Jana Hejdatela, Jana Krynickiego, Feliksa Kołakowskiego, Jana Wiernikowskiego, Cypriana Daszkiewicza, Hilarego Łukaszewicza, Jana Michalewicza, Jana Jankowskiego. Przed zesłaniem Tomasza Zana przetrzymano przez rok, a Czeczota i Suzina przez sześć miesięcy w twierdzy.

[37] J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka*, t. 3, Wilno 1921, s. 277–278; J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994, s. 236–242; Z. Sudolski, *Okno na świat czyli o kuratorstwie ks. A. J. Czartoryskiego z perspektywy filomacko-filareckiej*, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1, Białystok 2002. s. 47–64; J. Lelewel, *Polska: dzieje i rzeczy jej rozpatrywane...*, t. 7, Poznań 1859, s. 261–315.

[38] A. Chwalba, *Historia Polski...*, s. 207.

[39] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864...*, s. 65, pisze, że Mikołaj Nowosilcow (Николай Николаевич Новосильцов, 1761–1836) wykorzystał sprawę przeciwko wileńskim filomatom i filaretom dla umocnienia swej pozycji politycznej, wyolbrzymiając antypaństwowy charakter tych organizacji. Objęcie stanowiska kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego było dlań kolejnym szczeblem do dalszej kariery. Po utworzeniu Komitetu

Dalsze zaostrzenie reżimu rosyjskiego nastąpiło po objęciu tronu przez Mikołaja I (1825–1855). Wystraszony powstaniem dekabrystów w początkach swego panowania (14 grudnia 1825 roku w Petersburgu i 31 grudnia na południu w pobliżu Kijowa), nowy cesarz postanowił zabezpieczyć się przed podobnymi zagrożeniami na przyszłość, wprowadzając surowy reżim policyjny. Na straży samowładztwa stanął utworzony w 1826 roku Korpus Żandarmów i rozbudowany tzw. III Oddział Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości, praktycznie najwyższy organ tajnej policji. Wprowadzono też szereg ograniczeń w dziedzinie szkolnictwa, utrudniających dostęp młodzieży z niższych stanów do szkół, co znalazło szczególnie drastyczny wyraz w ukazie carskim z 1827 roku[40]. Jednocześnie starano się propagować ideologię gloryfikującą istniejący ustrój i jego historyczne korzenie, wyrażaną w haśle trzech zasad: „prawosławie, samowładztwo, narodowość" («православие, самодержавие, народность»)[41].

3. Między powstaniem listopadowym a styczniowym (1832–1862)

W guberniach zachodnich całą surowość reżimu odczuwano po upadku powstania listopadowego (1830–1831). Wprowadzono stan wojenny. Posypały się areszty, zesłania i konfiskaty majątków (skonfiskowano 2700 majątków szlacheckich). Około 9 tys. osób emigrowało na Zachód. Reżim represyjny rozciągnął się na całe dziesięciolecia. W roku 1840 przestał obowiązywać Trzeci Statut i wprowadzono prawo rosyjskie. W roku 1843 w celu ściślejszego podporządkowania terenów, na których powstanie uzyskało największe poparcie mieszkańców, dokonano nowego podziału administracyjnego. Gubernię wileńską podzielono na dwie: wileńską i kowieńską. Pierwsza z nich obejmowała powiaty: wileński, trocki, oszmiański, święciański (zawilejski), lidzki (odłączony od guberni grodzieńskiej), dzisnieński i wilejski (odłączone od guberni mińskiej). Do guberni kowieńskiej weszły powiaty: kowieński, telszewski, szawelski, rosieński, poniewieski (dawny powiat upicki), jezioroski (nowoaleksandrowski) i wiłkomierski[42].

Zachodnich Guberni w 1831 r. stał się jego członkiem, a w latach 1834–1836 przewodniczącym. W 1833 r. jako dowód uznania od cesarza otrzymał tytuł hrabiowski (był nieślubnym synem siostry hrabiego Aleksandra Stroganowa); B. Szyndler, *Mikołaj Nowosilcow (1762–1838). Portret carskiego inkwizytora*, Warszawa 2004, s. 85–129,

[40] A. Chwalba, *Historia Polski...*, s. 207.

[41] L. Bazylow, *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 1981, s. 359–368.

[42] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864...*, s. 74. Autorem trójjedynej formuły „prawosławie, samowładztwo, narodowość" był minister oświaty Sergiusz Uwarow (Сергей Семенович Уваров). W zamyśle Uwarowa, miała ona stać się podstawą pozytywnego i bezkonfliktowego odrodzenia monarchii i państwa rosyjskiego, w praktyce zaś stała się symbolem reakcyjnego systemu sprawowania władzy. Formuła zyskała mu zarówno zwolenników, wśród których był sam cesarz, jak i wrogów, którzy uznali go za sprawnego wykonawcę reakcyjnych koncepcji epoki mikołajowskiej. Uwarow był monarchistą, przekonanym o dobrej woli i nieomylności cesarza. Uważał jednak, że monarchia rosyjska powinna ewoluować w kierunku monarchii konstytucyjnej, będącej najdoskonalszą formą sprawowania władzy.

Zarazem starano się, od czasów Katarzyny II, ograniczyć liczbę szlachty polskiej i jej przywileje. Władze rosyjskie żądały od szlachty polskiej udowodnienia na piśmie przynależności do uprzywilejowanego stanu przed specjalnie w tym celu powołanym urzędem, Heroldią. Szlachta zatwierdzona przez Heroldię została zrównana w prawach z rosyjską (*dworianstwo*), natomiast szlachta niewylegitymowana weszła w skład tzw. stanu ludzi wolnych zawodów w mieście (*grażdanie*), lub stanu ludzi osobiście wolnych (*jednodworcy*) na wsi. Zatem ci, co nie uzyskali potwierdzenia, zostali zaliczeni do tzw. klas podatkowych. Poza płaceniem podatków zostali zobowiązani do piętnastoletniej służby wojskowej, podlegali karom cielesnym. Do 1830 roku weryfikacja szlachectwa przebiegała wolno. Po powstaniu listopadowym na rozkaz cesarza Mikołaja I proces ten znacznie przyspieszono (dekret cesarski z dnia 19/31 października 1831). Na Litwie i Białorusi do 1834 roku przywileje stanowe utraciło blisko 80 tys. szlachty, do 1862 roku zaś 200 tysięcy[43]. Akcja wyniszczania polskiej drobnej szlachty była nie tylko bardzo szkodliwa dla polskości na ziemiach zabranych, ale także dla sprawy wyzwolenia tych ziem spod panowania rosyjskiego. Drobna szlachta stanowiła bowiem główną siłę w kolejnych powstaniach i w całym ruchu niepodległościowym[44].

Represje popowstaniowe godziły też w życie publiczne i kulturę kraju. Najbardziej dotkliwy cios dla nauki i oświaty na Litwie został zadany w 1832 roku przez zamknięcie Uniwersytetu Wileńskiego (ukaz cesarza Mikołaja I z 1 maja 1832 r.) oraz zlikwidowanie Wileńskiego Okręgu Naukowego. Pozostawiono tylko wydziały teologiczny i lekarski, przekształcone w Akademię Duchowną oraz Akademię Medyko-Chirurgiczną. Obie te instytucje na lat dziesięć przedłużyły tradycje Uniwersytetu Wileńskiego i przyczyniły się do wykształcenia licznej rzeszy inteligencji, mogącej stawić czoło rusyfikatorskim zamiarom caratu. Akademia Medyko-Chirurgiczna przez krótki okres swej działalności (1832–1842) przygotowała pokaźną liczbę wysoko kwalifikowanych specjalistów. Ogółem wydała 963 dyplomy ukończenia uczelni: 747 osób otrzymało dyplom lekarza medycyny, 183 osoby – dyplom lekarza weterynarii i 33 osoby – dyplom farmaceuty[45].

---

[43] J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław i in., 1990, s. 195–196; H. Wisner, *Litwa i Litwini: szkice z dziejów państwa i narodu*, Olsztyn 1991, s. 90–91.

[44] A. Chwalba, *Historia Polski...*, s. 212–213; L. Zasztowt, *Koniec przywilejów – degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831–1868*, „Przegląd Wschodni", Warszawa 1991, t. 1, z. 3, s. 615–640. Akcja wyniszczania drobnej szlachty kontynuowana była po powstaniu styczniowym. Dnia 19/31 stycznia 1866 r. wydany został ukaz carski, według którego ci wszyscy spośród szlachty zachodnich guberni, którzy nie udowodnili swego szlacheckiego pochodzenia, wliczeni zostali do warstwy chłopskiej i mieszczańskiej. L. Zasztowt na podstawie danych rosyjskiego historyka Mikołaja K. Imertynskiego obliczył, że grupa ta w pięciu guberniach północno-zachodnich wynosiła powyżej 148 tys. ludzi (s. 625); J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX w.*, Warszawa 1995.

[45] L. Zasztowt, *Koniec przywilejów – degradacja drobnej szlachty polskiej...*, s. 634–635, podaje, że degradacja drobnej szlachty wpłynęła ujemnie również na kształtowanie się inteligencji. Koniecznym warunkiem zapewniającym kształcenie się w powiatowych szkołach szlacheckich, gimnazjach i na uniwersytetach była legitymacja szlachecka. Jednodworcy i grażdanie zachodnich guberni, aby dostać się na naukę do tych uczelni, musieli posiadać zgodę wspólnot, które udzielając jej musiały rezygnować z owych ludzi przy

Wielu studentów kształciło się na koszt państwa. Nazywano takich studentów skarbowymi. Byli oni zobowiązani po ukończeniu studiów pracować przez sześć lat jako lekarze wojskowi. Początkowo zaplanowano utrzymywanie 30 studentów skarbowych, ale już w roku 1818 było ich 50, w roku 1820 r. – 100, w roku 1837 – 180. Z zapomogi państwa korzystała młodzież najuboższa, pochodząca z rodzin zbiedniałej szlachty, rzadziej ze stanów opodatkowanych[46]. Wykształceni w Wilnie lekarze wysyłani byli do jednostek wojskowych stacjonujących na Kaukazie, na Krymie, w Besarabii. Po odbyciu obowiązkowych lat służby najczęściej wracali do rodzinnych stron i zasilali szeregi polskiej inteligencji[47].

W murach Akademii kontynuowano też tradycje studenckiej konspiracji. W 1836 roku student Franciszek Sawicz utworzył tajne kółko studenckie nazwane Towarzystwem Demokratycznym, które nawiązało kontakty z Szymonem Konarskim, emisariuszem powstałej na Zachodzie organizacji „Młoda Polska". Po aresztowaniu Szymona Konarskiego w maju 1838 roku nastąpiły liczne aresztowania jego współpracowników (aresztowano 215 osób, w tym 26 studentów Akademii). Po przeprowadzonym śledztwie Szymona Konarskiego 15 lutego 1839 r. rozstrzelano na Pohulance w Wilnie, jego najbliższych współpracowników (ks. kanonika Ludwika Trynkowskiego, Ignacego Rodziewicza, Napoleona Nowickiego) skazano na zesłanie i ciężkie roboty, studentów wcielono do armii[48].

Pomimo surowych kar nastroje rewolucyjne pośród studentów nie ucichły. Wbrew zakazowi wielu studentów Akademii przybyło zobaczyć egzekucję Szymona Konarskiego, żeby, jak mówili, „uczyć się umierać". Potem studenci skarbowi zorganizowali tzw. „bunt głodowy". Wydarzenia te dały władzom pretekst do zamknięcia uczelni w 1842 roku. Był to kolejny cios dla nauki i kultury Wilna i ziemi wileńskiej. Biblioteka i zbiory gabinetów naukowych zostały wywiezione do Kijowa, profesorowie i studenci rozproszeni po uczelniach rosyjskich. Bez dachu nad głową zostało jedyne wileńskie towarzystwo naukowe, to jest Towarzystwo Lekarskie, które po zamknięciu Uniwersytetu Wileńskiego korzystało z bazy naukowej Akademii Medyko-Chirurgicznej[49].

---

typowaniu kandydatów do odbycia służby wojskowej, przyjmowały na siebie również zobowiązania podatkowe osób skierowanych do gimnazjum, choć prawdopodobnie zobowiązania te wypełniała rodzina. Były to niewątpliwie czynniki utrudniające wykorzystanie możliwości kształcenia się.

[46] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich...*, s. 119.

[47] K. G. Vasilevas, K. K. Vasilevas, A. Endzinas, V. Siudikas, *Iš medicinos istorijos: Johano Peterio Franko ir Jozefo Franko veikla Vilniuje ir Peterburge*, Vilnius 1983, s. 55–56; M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto...*, s. 36–37.

[48] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich...*, s. 119–120.

[49] W. Zahorski, *Szymon Konarski: życie i czyny*, Wilno 1907; S. Kieniewicz, *Konarski Szymon (1808–1839), powstaniec, emisariusz, publicysta*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, s. 477–479; M. Jučas, *Slaptos studentų draugijos Vilniaus Medicinos-Chirurgijos akademijoje (1832–1842)*, „LTSR Mokslų Akademijos Darbai", ser. A, t. 1 940, 1958; M. Valeika, *Savičiaus vadovaujamos demokratinės draugijos veikla Vilniaus Medicinos-Chirurgijos akademijoje*, „LTSR aukptmju mokyklш mokslo darbai. Istorija" 1981, t. 21, nr 1.

Akademia Duchowna, powstała z połączenia wydziału nauk moralnych Uniwersytetu Wileńskiego i Seminarium Głównego w Wilnie, została w latach 1842–1844 przeniesiona do Petersburga. W ciągu dziesięciu lat jej działalności przewinęło się przez nią 223 alumnów z diecezji wileńskiej, żmudzkiej, podolskiej, żytomierskiej, mińskiej i mohylewskiej[50]. Studenci wileńskiej Akademii Duchownej nabywali oprócz wiedzy teologicznej dobrą znajomość języków (łaciny, polskiego, rosyjskiego, francuskiego), historii (Kościoła katolickiego, powszechnej i historii Rosji), literatury klasycznej i rosyjskiej. Język polski i literaturę wykładano jedynie jako składową część kaznodziejstwa (homiletyki)[51].

Po ukończeniu czteroletniego kursu nauki absolwenci Akademii Duchownej trafiali do parafii katolickich w guberniach zachodnich, do szkół średnich jako nauczyciele religii, najwybitniejsi pozostawali na uczelni. Wielu wychowanków Akademii zajęło później wysokie stanowiska w hierarchii kościelnej. Jednym z nich był Antoni Jakubowski, doktor teologii, profesor Rzymskokatolickiej Akademii Duchownej w Petersburgu, w latach 1857–1860 jej rektor. Absolwenci, którzy pozostali w kraju, poważnie przyczynili się do ograniczenia zakresu rusyfikacji guberni zachodnich. Większość księży zatrudnionych w parafiach aktywnie uczestniczyła we wspieraniu dążeń miejscowej ludności do pozostania przy katolicyzmie, narażając się niejednokrotnie na represje. Znaczna część duchowieństwa, zwłaszcza w okresie poprzedzającym wybuch powstania styczniowego, otwarcie zaangażowała się w popieranie polskich dążeń niepodległościowych, wyrażanych w haśle przywrócenia Rzeczypospolitej w granicach przedrozbiorowych. Jednym z represjonowanych był Adam Stanisław Krasiński, od roku 1859 biskup wileński, który mimo dystansowania się od powstania styczniowego ściągnął na siebie niełaskę generał-gubernatora Murawiowa i prawie dwadzieścia lat spędził na zesłaniu w Wiatce[52].

Z kręgu wychowanków Seminarium Głównego, związanych również z Akademią Duchowną w Wilnie, wyszli też ludzie, którzy w sposób istotny przyczynili się do rozbudzenia świadomości narodowej wśród innych grup narodowościowych dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przykładem może tu być postać Macieja Wołonczewskiego (Motiejus Valančius, 1801–1877), syna chłopa żmudzkiego, wychowanka Seminarium Głównego, adiunkta Akademii Duchownej w Wilnie, doktora teologii i wykła-

---

[50] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich...*, s. 107–121; *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius 1994, s. 174–176.

[51] V. Jogėla, *Vilniaus Romos Katalikų Dvasinė Akademija 1833–1842 metais: organizacija ir veikla*, Vilnius 1997, tabl. 8, s. 174.

[52] *Обозрение лекции проподаваемых в Виленской римско-католической духовной академии и состоящей при ней Епархиальной семинарии*, Vilnae 1838–1841; *Правила для возведения в ученые степени в Виленской римско–католической духовной академии на основании устава ее и особого высочайшего повеления, утвержденные г. управляющим министерством внутренних дел 22 сент. 1839 г.* [*Prawidła egzaminowania i wynoszenia na stopnie uczone w Wileńskiej rzymsko-katolickiej duchownej akademii na mocy jej ustawy i osobnego najwyższego rozkazu*], Vilnae 1839, s. 16; *Устав Виленской римско-католической духовной академии* [*Ustawy dla Wileńskiej rzymsko-katolickiej duchownej akademii*], С. Петербург 1833, s. 23.

dowcy w Akademii Duchownej w Petersburgu, biskupa żmudzkiego (1850–1875), zarazem historyka diecezji żmudzkiej, pisarza i inicjatora ruchu trzeźwości na Litwie[53].

Represje carskie uderzyły nie tylko w szkoły wyższe, ale i w szkolnictwo średnie. W roku 1832 zlikwidowano Wileński Okręg Naukowy, a jego szkoły oddano pod opiekę kuratorów Białoruskiego Okręgu Naukowego. Zarazem rozpoczęto konsekwentną rusyfikację szkolnictwa. Całkowicie uległy likwidacji szkoły zakonne i szkoły prywatne prowadzone przez osoby wyznania rzymskokatolickiego. Zostały wyłącznie rosyjskie szkoły publiczne. Zmieniono programy nauczania i podręczniki, ujednolicając je z obowiązującymi w Cesarstwie. Wymianie uległ również personel nauczający. Polaków zastępowano nauczycielami Rosjanami. Likwidacja szkół polskich na ziemiach litewskich i ruskich odbiła się niekorzystnie na sytuacji oświaty. Została przerwana ciągłość instytucji oświatowych, zniszczona sieć szkolna. Znacznie obniżył się poziom nauczania, ponieważ po usunięciu Polaków zabrakło nauczycieli przygotowanych do prowadzenia zajęć w szkołach średnich. Szkoły parafialne praktycznie przestały istnieć. Zarazem zadano cios miejscowej inteligencji wyznania katolickiego, pozbawiając ją możliwości zatrudnienia i wpływu na kształtowanie oświeconego społeczeństwa[54].

Straty wynikłe z likwidacji szkolnictwa polskiego zaczęto wyrównywać dopiero w drugiej połowie XIX stulecia. W 1850 roku przywrócono Wileński Okręg Naukowy, ale o mniejszym zasięgu terytorialnym, obejmował bowiem cztery gubernie: wileńską, grodzieńską, kowieńską i mińską. Gubernie witebska i mohylewska weszły w skład okręgu petersburskiego, dopiero w 1864 roku włączono je ponownie do okręgu wileńskiego. Odrodzony okręg nigdy nie osiągnął rozmachu szkolnictwa podległego Uniwersytetowi Wileńskiemu. Jego rozwój hamowały w równej mierze ogólna degradacja guberni zachodnich i wszelkiego rodżaju ograniczenia administracyjne. Władze rosyjskie żyły w ciągłym strachu przed nowym „polskim powstaniem". Obawy wzmacniała działalność tajnych organizacji młodzieżowych. W latach 1839–1849 policja wykryła kilka takich

[53] Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева, t. 1, Составитель А. Белецкий, Вильна 1906, s. 233; L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich...*, s. 121–128; D. Rolnik, *Agitacja pro powstańcza przed polskimi zrywami niepodległościowymi 1794, 1830 i 1863 roku – formy i kręgi społecznego oddziaływania. Próba porównania*, [w:] *Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku*, Lublin 2001, s. 77–97; G. Kucharczyk, *„Boże coś Polskę – pieśń politycznie tendencyjna". Aspekty działalności pruskiej cenzury w drugiej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historyczny" 2000, r. 107, nr 3, s. 27–41.

[54] M. Valančius, *Raštai*, t. 1: parengė Vytautas Vanagas, Vilnius 2001, XVI, s. 829; idem, *Žemaičių vyskupystė*, parašė vysk. Motiejus Volonczauskas, Shenandoah 1897, s. 243; idem, *Biskupstwo żmujdzkie*. Opisał ks. biskup Maciej Wołonczewski. Ze żmudzkiego na język polski przetłumaczył i niektóre przypisy historyczne dodał M. Hryszkiewicz, Kraków 1898, XIV, s. 247; A. Merkelis, *Du garsingieji žemaičiai. Simono Daukanto ir vysk. Motiejaus Valančiaus gyvenimo ir darbų aprašymas su jų raštų pavyzdžiais*, Kaunas 1931; A. Alekna, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius, 2-ąsis leidimas*, Chicago 1975; I. Šenavičienė, *Žemaičių lituanistai Vilniaus vyriausiojoje seminarijoje*, Vilnius 1998, s. 254; V. Merkys, *Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalumo ir tautiškumo*, Vilnius 1999, s. 817; M. Brensztejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej 1858–1863*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica" Poznań 1990, t. 4, s. 7–38.

organizacji, w tym Związek Młodzieży Litewskiej założony w 1845 roku (początkowo nosił nazwę Związku Bratniego) przez braci Aleksandra i Franciszka Dalewskich. Miał on przygotować młodzież do powstania zbrojnego[55].

Ponieważ tajne organizacje powstawały w zasadzie z inicjatywy polskiej młodzieży pochodzenia szlacheckiego, cesarz Mikołaj I polecił w 1852 roku oddzielić ją w szkołach od młodzieży żmudzkiej (Żmudzinami nazywano również etnicznych Litwinów), aby ustrzec tych drugich od zarażenia się „buntowniczym polskim duchem". Sprawa była rozpatrywana w ministerstwach spraw wewnętrznych i oświecenia narodowego. Decydujące znaczenie miała opinia generał-gubernatora Bibikowa (Илья Гаврилович Бибиков), pełniącego jednocześnie obowiązki kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego. Generał-gubernator, dobrze obeznany z sytuacją w zarządzanym przez niego kraju, w raporcie do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych pisał, że rodziny szlachty pochodzenia żmudzkiego od pradawnych czasów wymieszały się ze szlachtą polskiego pochodzenia, tak że trudno je rozróżnić nawet z nazwisk i nie ma możliwości oddzielenia kształcącej się młodzieży według pochodzenia etnicznego. Skoncentrowano więc uwagę na ograniczeniu dostępu do gimnazjów młodzieży z warstw podlegających opodatkowaniu (najwyższe rozporządzenie z dnia 28 stycznia 1852 roku)[56]. W 1852 roku odsetek młodzieży szkół średnich wywodzącej się spoza stanu szlacheckiego w Wileńskim Okręgu Wileńskim sięgał 15% ogółu uczniów, a po selekcji dokonanej na mocy rozporządzenia carskiego spadł do 10%. Ograniczenia dotyczyły nie tylko młodzieży pochodzenia chłopskiego, lecz w równym stopniu młodzieży pochodzącej ze zdegradowanej drobnej szlachty, której zdobycie wykształcenia dawało jedyną szansę awansu społecznego. Szlachta guberni zachodnich niejednokrotnie więc zwracała się do cesarza z prośbą o przywrócenie nadobowiązkowych wykładów języka polskiego w szkołach publicznych i dopuszczenie do szkół średnich dzieci wywodzących się z rodzin *jednodworców* i *grażdan*, to jest dawnej szlachty, która nie mogła udowodnić swego pochodzenia stanowego. Władze jednak pozostawały przy zdaniu, że gimnazja mają pozostać szkołami wyłącznie dla szlachty, a uczniom z innych stanów wystarcza nauka w szkołach realnych i trzyklasowych szkołach powiatowych[57].

Takie nastawienie władz utrzymało się do końca stulecia. W roku 1887 ponownie zaostrzono przepisy dotyczące przyjmowanie do szkół średnich młodzieży ze stanów opodatkowanych[58]. Wskutek tego rozporządzenia w gimnazjach całego Wileńskiego Ok-

---

[55] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich...*, s. 88, 148–149.

[56] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto...*, s. 24–27; T. Ostrowska, *Renier (Regnier, Renigier) Anicety (1804–1877), lekarz, bibliotekarz Tow. Lekarskiego Wileńskiego, organizator tajnej biblioteki polskiej w Wilnie*, [w:] *Pol. Słownik Biograficzny*, t. 31, s. 109–110; S. Kościałkowski, *Dalewski Aleksander (1827–1862), działacz społeczny, patriota*, ibidem, t. 4, s. 394–395; *Dalewski Franciszek (1825–1904), działacz społeczny, patriota*, ibidem, t. 4, s. 395; V. Merkys, *Dalevskių šeima*, Vilnius 1967; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva...*, s. 135–137.

[57] LMAB, RS, F 31–1414; L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich...*, s. 88–89.

[58] L. Zasztowt, op.cit., s. 244–245.

ręgu Naukowego liczba uczniów zmalała o 10%. Wskaźnik ten był dużo wyższy w poszczególnych gimnazjach: w kowieńskim – 30%, w szawelskim – 37%. Dodatkową barierę dla dzieci z rodzin mniej zamożnych stanowiła opłata za naukę. Koszta były znaczne, gdyż sama opłata roczna dla wstępującego do gimnazjum, łącznie z opłatą za pensję, wynosiła od 225 do 250 rubli[59]. Tym niemniej na skutek przemian społecznych i gospodarczych (powstanie miejskiej i wiejskiej burżuazji) młodzież nieszlachecka coraz liczniej udawała się do szkół. Ograniczenia nierzadko omijano za pomocą łapówek i sfałszowanych dokumentów szlachectwa[60]. Na początku XX wieku w gimnazjach i progimnazjach Wileńskiego Okręgu Naukowego 59,9% uczniów pochodziło z rodzin ziemian i urzędników, 2,8% – z rodzin duchownych prawosławnych, 27,2% – z mieszczan i 9,3% z rodzin chłopskich[61]. W pewnych przypadkach władze rosyjskie same protegowały uczniów pochodzenia chłopskiego. Tak w 1866 r. dla Litwinów – absolwentów gimnazjów w Suwałkach i Mariampolu wyznaczono dziesięć państwowych stypendiów (każde po 360 rubli rocznie) na uniwersytetach w Petersburgu i Moskwie. Uczyniono to w celu oderwania przyszłej litewskiej inteligencji spod wpływów polskich i wychowania jej w duchu prorosyjskim[62].

W warunkach represji popowstaniowych i prześladowań część społeczeństwa ogarnął nastrój przygnębienia i poczucie klęski. Pocieszenia szukano w życiu towarzyskim i literaturze romantycznej, która w tym czasie zyskała niebywałą popularność[63]. Zainteresowanie sprawami nauki zeszło jakby na drugi plan. Wileńska inteligencja nie poddała się jednak rezygnacji i, popierana przez oświecone ziemiaństwo, po zamknięciu wyższych uczelni dołożyła wszelkich starań, by uchronić od upadku instytucje społeczne o charakterze naukowym, a tym samym nie dopuścić do wygaśnięcia myśli naukowej w Wilnie. Udało się zachować tylko Towarzystwo Lekarskie, które przez czas dłuższy pozostawało jedyną legalną instytucją naukową w Wilnie. Jego członkowie zgromadzili pokaźne zbiory anatomiczne, bogatą bibliotekę literatury medycznej, prowadzili badania wód

[59] L. Bazylow, *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 1981, s. 677–678, podaje, że osławiony okólnik rosyjskiego ministra oświaty z 1887 r., nazywany w skrócie okólnikiem „o dzieciach kucharek", zalecał uwolnić szkoły średnie od „dzieci stangretów, lokai, kucharzy, praczek i drobnych sklepikarzy". Dzieci takich rodziców – stwierdzał okólnik – powinny pozostać w swoich środowiskach.

[60] L. Czarkowski, *Wilno w latach 1867–1875 (ze wspomnień osobistych)*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", Wilno 1929, r. 5, s. 23, wspomina o różnicy opłaty za naukę w gimnazjum realnym i klasycznym. W gimnazjum realnym w Białymstoku, gdzie odbywał naukę w latach 1865–1866, „płaciło się 96 rubli rocznie + 2 korce ziemniaków + pud słoniny, świece też kupowali uczniowie po kolei". W 1867 roku przejechał on do Wilna, gdzie za naukę i pensję płacił 250 rubli rocznie.

[61] L. Zasztowt, *Koniec przywilejów...*, s. 635, pisze, że bogata szlachta zachodnich guberni w imię starego poczucia solidarności stanowej pomagała młodzieży pochodzącej z rodzin zdegradowanej szlachty, fundując im stypendia. Wedle ustaleń L. Zasztowta liczba osób, które mogły z nich skorzystać w latach 1832–1914 szacowana jest na 20–30 tysięcy.

[62] *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai*, aut.: M. Karčiauskienė, M. Lukšienė, K. Žukauskas ir kiti, Vilnius 1983, s. 206–210.

[63] A. Tyla, *Lietuvių Alma Mater Maskvoje (Apie lietuvius, studijavusius Maskvos universitete XIX a. vid. – 1917 m.)*, „Mokslas ir gyvenimas" 1974, nr 6.

mineralnych. Zakaz publikowania pism periodycznych w języku polskim Towarzystwo Lekarskie obeszło wydając pięć tomów prac naukowych pod ogólnym tytułem *Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A. F. Adamowicza*[64]. Jednak Towarzystwo Lekarskie – jako specjalistyczne, więc zrzeszające ludzi jednego zawodu – nie mogło zaspokoić rosnących potrzeb polskiego społeczeństwa. Najbardziej brakowało instytucji o charakterze humanistycznym.

Szerzący się romantyzm rozbudził zainteresowanie przeszłością rodzinnego kraju i jego ludu. Zbieraniem pamiątek historycznych, starych druków i rękopisów trudzili się literaci, lekarze, urzędnicy i bogaci ziemianie. Prace historyczne i literackie publikowano na łamach polskich czasopism wileńskich. Mimo szykan władz w latach 1832–1851 w Wilnie wydano 9 czasopism polskich i 7 pism zbiorowych. Najważniejszymi były: „Wizerunki i Roztrząsanie Naukowe" 1834–1843, „Atheneum" 1843–1851, „Pamiętniki Umysłowe" 1845–1846, „Teka Wileńska" 1857–1858, „Pismo Zbiorowe Wileńskie" 1859–1862 oraz dwujęzyczny (rosyjsko-polski) „Kurier Wileński"[65]. Administracja rosyjska też potrzebowała fachowej pomocy uczonych, zwłaszcza archiwistów i historyków. Z inicjatywy władz w roku 1842 została powołana tymczasowa Komisja Archeograficzna przy Wileńskim Komitecie Statystycznym, a w roku 1852 założone Centralne Archiwum Wileńskie. Władze rosyjskie nie zezwalały jednak na założenie żadnej polskiej instytucji o charakterze humanistycznym podejrzewając, że stanie się ona niebawem rozsadnikiem myśli buntowniczych[66].

Sytuacja zmieniła się dopiero po śmierci Mikołaja I i wstąpieniu na tron jego następcy Aleksandra II (19 lutego 1855). Nowy cesarz rozpoczął panowanie w trudnym czasie. Wojna krymska (1853–1856), w której Rosja poniosła dotkliwą porażkę, wykazała niezbędność reform, w pierwszej kolejności zniesienia poddaństwa chłopów i przeprowadzenia reformy rolnej. W obawie przed niezadowoleniem konserwatywnych warstw rosyjskiego społeczeństwa z projektowanych reform, zdecydowano się pozyskać poparcie bardziej otwartego na przemiany społeczne polskiego ziemiaństwa, czyniąc pewne ulgi w zarządzaniu tzw. Krajem Północno-Zachodnim: zniesiono stan wojenny (29 marca 1856 r.), ogłoszono amnestię dla uczestników powstania listopadowego, pozwolono obsadzić wakujące biskupstwa katolickie, odbudować kościoły zniszczone przez pożary, powodzie oraz inne kęski żywiołowe, zwiększyć liczbę braci zakonnych w klasztorach katolickich, przywrócono w szkołach Wileńskiego Okręgu Naukowego wykłady języka polskiego jako przedmiot nieobowiązkowy (na żądanie rodziców), zezwolono zakładać szkoły prywatne przez osoby wyznania rzymskokatolickiego, zatrud-

[64] H. Bursztyńska, *Życie towarzyskie 1. połowy XIX w. na Wileńszczyźnie i w Wilnie w relacjach pamiętnikarzy*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i Trwanie*, Białystok 2002, s. 45–67.

[65] *Praktyczne najnowsze postrzeżenia...*, t. 1–5, Wilno, Warszawa 1846–1862.

[66] M. Stolzman, *Czasopisma wileńskie Adama Honorego Kirkora*, Warszawa–Kraków 1973, s. 162; idem, *Nigdy od ciebie miasto...*, s. 8, 67–68; R. Cybulski, *Józef Zawadzki – twórca nowoczesnego ruchu wydawniczego w Polsce*, [w:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 315–326.

niać Polaków nauczycieli (nie mogli wykładać języka rosyjskiego i historii)[67]. Na fali tej względnej liberalizacji uzyskano zezwolenie carskie (ukaz Aleksandra II z dnia 20 kwietnia 1855 roku) na założenie Muzeum Starożytności w Wilnie, a przy nim tymczasowej Komisji Archeologicznej. Obie te instytucje, kierowane przez hrabiego Eustachego Tyszkiewicza, niebawem stały się ważnym ośrodkiem kulturowym[68].

Szlachta guberni zachodnich podjęła sprawę reaktywowania Uniwersytetu Wileńskiego lub założenia innej wyższej uczelni. Potrzebę takiej uczelni motywowano tym, że po przeprowadzeniu planowanych reform społecznych i zniesieniu poddaństwa chłopów, tylko wyższe wykształcenie zapewni szlachcie przewodnią rolę w społeczeństwie. Nowy generał-gubernator wileński Włodzimierz Nazimow (Владимир Иванович Назимов) przychylnie ustosunkował się do myśli o założeniu wyższej uczelni w Wilnie lub innym mieście Kraju Północno-Zachodniego, ale miała to być uczelnia z rosyjskim językiem wykładowym. W 1855 roku rozważano nawet możliwość założenia w Wilnie wyższej szkoły realnej, złożonej z trzech wydziałów: agronomii, mechaniki i architektury. Zamiaru tego jednak nie realizowano, podobnie jak i planów reaktywowania uniwersytetu, omawianych w latach 1860–1862[69].

Czyniąc niektóre drobne ustępstwa rząd rosyjski jednocześnie obmyślał środki dalszej rusyfikacji Kraju Północno-Zachodniego. Program szkolnictwa ludowego, opracowany przez kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego Aleksandra Szirinskiego-Szichmatowa (Александр Прохорович Ширинский-Шихматов) na polecenie ministra oświaty Gołowina (Александр Васильевич Головин), przewidywał zakładanie rosyjskich szkół różnych szczebli, ściąganie jak największej liczby rosyjskich urzędników i nauczycieli, wyznaczenie im wyższego wynagrodzenia i zabezpieczenie kariery służbowej, wzmocnienie kontroli władz nad szkołami ludowymi i oddzielenie prawosławnego ludu białoruskiego od wpływów polsko-katolickiego duchowieństwa[70]. A. Szirinski-Szichmatow stanowczo podkreślał, że wszelkie poczynania w dziedzinie oświaty w zarządzanym przez niego okręgu muszą pozostawać pod ścisłą kontrolą władz. Nie można powierzyć tej sprawy miejscowym obywatelom, udowadniał kurator, wrogo nastawionym do rządu i dążącym do polonizacji ludności kraju. Nie miał on żadnych wątpliwości, że polscy ziemianie i duchowieństwo, jeśli im na to pozwolić, mogą w ciągu roku założyć dostateczną ilość szkółek ludowych i znaleźć nauczycieli nie potrzebując ani kopiejki od rządu, ale wychowanie w takich szkołach niewątpliwie odbije się na duchu ludu i uniemożliwi zwalczania wpływów „polskiego elementu"[71].

---

[67] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna 1864–1915*, Wilno 1925, s. 3–6; idem, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku*, rys historyczny opracował starszy archiwista Archiwum Państwowego w Wilnie Ryszard Mienicki, Warszawa 1923, s. 36–44.

[68] *Сборник документов музея графа М. М. Муравьева*, t. 1, Вильна 1906, s. IV–VIII, LVIII–LIX.

[69] *Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej*, Wilno 1856, s. 5–17; M. F. Chartanowicz, G. Karczmarz, *Komisje archeograficzne i archeologiczne wileńskie...*, s. 957–980.

[70] D. Staliūnas, *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidurys – XX a. pradžia)*, Vilnius 2000, s. 166–167.

[71] *Представление кн. Ширинского-Шихматова управляющему Министерством Народного Про-*

A. Szirinski-Szichmatow radził dobierać w Rosji najbardziej oddanych „rosyjskiej sprawie" absolwentów seminariów nauczycielskich i organizować dla nich krótkie kursy dokształcania przed wysłaniem ich do Kraju Północno-Zachodniego, ponieważ sposoby wychowania, stosowane powszechnie w ludowych szkołach Rosji, „jak to krzyk, wyzwiska, kuksańce, rózgi, jednym słowem, wszelkie brutalne środki przymusu", nie mogą być stosowane w szkołach tego kraju ze względu na nieustanną polską propagandę. W programie przewidziano również środki mające budzić świadomość narodową Żmudzinów i Litwinów, jak to: wprowadzenie języka żmudzkiego do szkół, nauczanie katechizmu w języku żmudzkim, wydanie gazety przeznaczonej dla ludu[72]. Litwinów i Żmudzinów kurator A. Szirinski-Szichmatow, jak i wielu innych polityków rosyjskich, uważał za bardziej uległych i podatnych na rusyfikację i traktował ich jako narzędzie do ograniczenia i eliminowania wpływów polskich. Niewłaściwość takiego poglądu zauważył jeszcze w 1852 roku generał-gubernator wileński Bibikow (Илья Гаврилович Бибиков), udowadniając w raporcie do Ministerstwa Narodowego Oświecenia, że Żmudzini i Litwini są wrogo nastawieni do władz w równej mierze jak Polacy, jeśli nie w większej, i nie ma pewności, że wrogość ta nie jest im „wrodzona", a tylko przejęta od Polaków[73]. Słuszność opinii Bibikowa potwierdziły poniekąd wydarzenia 1863–1864 roku, kiedy obok ludności polskiej do oddziałów powstańczych poszli liczni żmudzcy i litewscy chłopi. Był to, niestety, ostatni akt solidarności narodów Kraju Północno-Zachodniego w imię wspólnych ideałów i poszanowania tradycji. Później drogi Polaków, Litwinów i Białorusinów zaczęły się rozchodzić[74].

4. Od upadku powstania styczniowego do pierwszej wojny światowej

Po upadku powstania styczniowego (1863–1864) nastąpiła bezlitosna rozprawa z powstańcami i wprowadzono surowy reżim. Na rozkaz generał-gubernatora M. Murawiowa 128 powstańców skazano na śmierć, przeszło 9 tysięcy poszło na katorgę i do straszliwej służby wojskowej w rotach aresztanckich. Celem władz rosyjskich było nie tylko karanie, ale i stworzenie takiego systemu administracyjnego i prawnego, który w przyszłości nie pozwoliłby na zorganizowanie zbrojnego powstania[75] . „Kraj ten – pisał bliski współpracownik Murawiowa, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Iwan Korniłow – ma dla nas ogromne, nie przez wszystkich do końca uświadomione znaczenie,

свещения А. В. Головину от 14 апреля 1862 г. за № 24 об особенностях С.-Западного края, вызывающие соответственные особенности народной школы, [w:] *Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху*, С. Петербург 1901, s. 13–23.

[72] Ibidem, s. 14.

[73] Ibidem, s. 16–17.

[74] LMAB, RS, F 31–1422.

[75] A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918...*, s. 395–400; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław i in. 1990, s. 206–211.

może on posłużyć jako szeroko otwarte pole dla przenikania w głąb Rosji pierwiastków demoralizujących albo jako przedmurze, chroniące ojczyznę od ich zgubnego wpływu"[76]. Za czynniki najbardziej niebezpieczne dla monarchistycznej Rosji i jej panowania w Kraju Północno-Zachodnim uważali apologeci prawosławia i rusyfikacji Kościół katolicki i kulturę polską. Ich zdaniem, z powodu odmiennych tradycji historycznych i religijnych naród rosyjski wyrobił w sobie przywiązanie do porządku, monarchii i posłuszeństwa, polski zaś do anarchii, buntu i samowoli[77]. Toteż ostrze represji zostało skierowane przeciwko Kościołowi katolickiemu i kulturze polskiej. Najpierw rozprawiono się z księżmi, którzy poparli powstanie: 152 duchownych skazano na katorgę i zesłanie, niektóre parafie likwidowano, a kościoły zamieniano na cerkwie. Zakazano budowy i restauracji kościołów, przystąpiono do likwidowania klasztorów i konfiskowania ich dóbr, wiernym i duchowieństwu katolickiemu utrudniano praktyki religijne. Procesje mogły odbywać się tylko w obrębie murów przykościelnych, poza kościołem nie można było wykonywać muzyki religijnej, odmawiać litanii w języku polskim pod Ostrą Bramą w Wilnie. Duchowni nie mogli się oddalać z parafii bez zezwolenia. Władze próbowały też wprowadzić język rosyjski do kazań, lecz bez większego powodzenia[78]. Zarazem starano się podnieść znaczenie Cerkwi prawosławnej. Na rozkaz generał-gubernatora Murawiowa we wszystkich prawie miastach, a także po wsiach, zaczęto wznosić kamienne cerkwie za pieniądze przekazane przez rząd, a pochodzące głównie ze ściąganej od polskich ziemian kontrybucji. Niektóre z nich poświęcono już w 1865 r. Ustanowiono rady cerkiewne spośród chłopów i innych parafian prawosławnych, którzy czynnie dopomagali w budowie cerkwi pieniędzmi i pracą. „Duchowieństwo prawosławne, wspominał w pamiętniku generał-gubernator Murawiow, znacznie podniosło się na duchu i gorliwie dopomagało. Wyjednałem dla niego znaczne wsparcie, 400 000 rubli rocznie z sum kontrybucyjnych, tak, iż każdy parafialny proboszcz pobierał rocznej pensji po rubli srebrnych 280, a miejski po 700. Urzędnicy rosyjscy wszystkich gałęzi administracji w 1864 r. pobierali już pensję dodatkową w stosunku 50% z sum kontrybucyjnych. Pośrednicy (komisarze włościańscy) mieli też pensję dodatkową po 500 rubli rocznie, tak, iż wszyscy działacze rosyjscy dostatecznie uposażeni gorliwie starali się o utrwalenie sprawy rosyjskiej w kraju..."[79]

[76] A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918...*, s. 400–405.

[77] *Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху*, изд. И. Корнилов, С. Петербург 1901, s. 66.

[78] Ibidem, s. 27, 133–134.

[79] *Распоряжения графа М. Н. Муравьева по делу народного образования в Северо-западном крае в 1863–1865 годах*, Витебск 1898, s. 34; А. И. Миловидов, *Распоряжения и переписка графа М. Н. Муравьева относительно римско-католического духовенства в Северо-западном крае*, Вильна 1910, s. 38; *Сборник распоряжений графа М. Н. Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-западних губерниях 1863–1964*, составил Н. Цылов. Вып. первый, Вильна 1866, вып. второй, Вильна 1886; P. Paszkiewicz, *W cieniu tronu i ołtarza. Polityka imperialna Rosji i jej aspekty rusyfikacyjne (fazy i przejawy)*, [w:] *Kultura i polityka: Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772–1915)*, Warszawa 1994, s. 7–27.

Masowe zamykanie i przebudowy kościołów po powstaniu styczniowym były nie tylko ciężkim ciosem wymierzonym w katolicyzm. Przyniosły również ogromny uszczerbek dziełom sztuki. W ciągu dwóch lat panowania Murawiowa w Kraju Północno-Zachodnim wzniesiono 98 cerkwi, 126 odnowiono, na cerkwie przebudowano 19 kościołów i kaplic katolickich, zbudowano 63 prawosławne kaplice, które znacznie zmieniły wygląd Wilna i innych miast tego kraju. Murawiow wymagał bowiem, ażeby wznoszone od podstaw i przebudowywane z kościołów cerkwie przypominały rosyjskie wzory nie tylko wyględem zewnętrznym, lecz także wyposażeniem wnętrz. Władze cerkiewne w porozumieniu z Murawiowem nakazywały skrycie niszczyć „wszystkie wyobrażenia (figury, obrazy, krzyże katolickie), których charakter ponad wszelką wątpliwość świadczy o ich przynależności do Kościoła rzymskiego". Obecnie nie sposób stwierdzić ile i jakie dzieła sztuki religijnej uległy wówczas destrukcji. Jedno jest pewne, straty były kolosalne[80].

Surowe represje spadły też na szlachtę polską. W 1864 roku posiadała ona pięć szóstych ogółu wielkiej własności ziemskiej w guberniach zachodnich. Tymczasem władze rosyjskie przewidywały, że zniszczenie wpływów polskich i całkowita rusyfikacja kraju powiodą się, gdy co najmniej dwie trzecie wszystkich majątków guberni zachodnich znajdzie się w posiadaniu Rosjan. Konfiskowano więc majątki osób, które uczestniczyły w powstaniu (ukaz z 10 grudnia 1865 roku), a osoby podejrzane o popieranie powstania zmuszano do sprzedaży majątków w terminie dwóch lat od dnia wydania ukazu. Nabywcami sprzedawanych majątków nie mogły być osoby polskiego pochodzenia i wyznania katolickiego. Na pozostałe majątki nałożono kontrybucję wynoszącą 10% od dochodu. Jednym ze sposobów ominięcia zakazu kupna majątku lub uniknięcia płacenia wysokiej kontrybucji było udowodnienie niepolskiego pochodzenia. Mogły to uczynić niektóre rody z guberni litewskich (Tyzenhauzowie, Weyssenhoffowie, Romerowie), lecz władze rosyjskie i w takich wypadkach nie spieszyły się z ustępstwami, jeśli poszczególni członkowie tych rodów byli zamieszani w udział w powstaniu. Zwolnienie z rygorów ukazu 10 grudnia 1865 roku otrzymywały tylko te rody ziemiańskie, które miały powiązania z dworem carskim i osiągnęły wysokie godności w służbie cywilnej lub wojskowej. W skali ogółu ziemiaństwa były to jednak nieliczne wyjątki. Przypuszcza się, że w guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej na ogólną liczbę 12 830 majątków należących do ziemian katolików do roku 1874 w obce ręce przeszło 1064, to jest około 8,3% stanu sprzed powstania styczniowego[81].

Mimo wszystkich represji ziemiaństwo polskie zachowało w gospodarce kraju pierwszorzędną pozycję, co prawda stopniowo słabnącą wskutek wzrostu zamożności części chłopów. Własność chłopska w tym czasie wzrosła w guberni wileńskiej o 29,3%, w ko-

[80] M. Murawiow, *Pamiętniki...*, s. 160–161.

[81] A. Jaroszewicz, *Przebudowy kościołów katolickich na cerkwie prawosławne na Białorusi po powstaniu styczniowym (w świetle materiałów archiwalnych)*, [w:] *Kultura i polityka: Wpływ polityki rusyfikacyjnej...*, s. 141–153; J. Širkaitė, *Carska polityka kulturalna na Litwie a Wileńska Szkoła Rysunkowa*, Warszawa 1994, s. 243–251.

wieńskiej – o 46,4%, w suwalskiej – 11,5%. Było to wynikiem ustępstw, jakie poczyniły władze rosyjskie na rzecz włościan chcąc odciągnąć lud od powstania. Ukaz carski z dnia 1 maja 1863 roku znosił wszelkie powinności chłopów na rzecz panów i obniżał cenę wykupu ziemi o 20%. Nadto, zgodnie z rozkazem generał-gubernatora Murawiowa, zwrócono włościanom wszystkie grunta odebrane im po 1857 roku. Dzięki tym poczynaniom chłopi litewscy otrzymali znacznie większe nadziały ziemi niż wieśniacy rosyjscy[82]. Doprowadziło to z czasem do poważnych zmian społecznych w guberniach litewskich. Rozpoczął się dość szybki proces rozwarstwienia społeczności chłopskiej. Z masy włościańskiej wydzieliła się warstwa wiejskiej burżuazji, która w miarę wzrastania swego potencjału gospodarczego dążyła do zajęcia w życiu kraju miejsca polskiego ziemiaństwa, wykrwawionego w powstaniach i ponoszącego konsekwencje przegranej walki (konfiskowanie majątków, kontrybucje, zakaz kupna ziemi). Natomiast młoda inteligencja litewska, wywodząca się z warstwy zamożnego chłopstwa, pretendowała do przejęcia roli polskiej inteligencji pochodzenia szlacheckiego w społeczeństwie. Najpierw jednak musiała sama uzyskać zniesienie najbardziej drastycznych ograniczeń, nałożonych przez rząd rosyjski (ograniczenie kupna ziemi, zakaz druków litewskich czcionką łacińską, utrudniony dostęp do szkół średnich młodzieży pochodzenia chłopskiego, zakaz przyjmowania katolików na stanowiska urzędnicze). Wszystkie te przyczyny doprowadziły pod koniec XIX wieku do powstania litewskiego ruchu narodowo-kulturalnego, w którym inteligencja litewska i zamożni chłopi stanowili główną siłę napędową[83].

Represje popowstaniowe ogarnęły również dziedzinę kultury. Język polski został usunięty z administracji, ze szkolnictwa, z życia publicznego. Zostały zamknięte wszystkie polskie biblioteki, czytelnie, teatry, stowarzyszenia, wydawnictwa, redakcje gazet. Dwujęzyczny „Kurier Wileński" = „Виленский Вестник" zaczęto wydawać tylko w wersji rosyjskiej. Po 1864 roku obowiązywał zakaz druku polskich książek, broszur, nawet kalendarzy (do 1881 roku). Rachunki i księgi kupieckie prowadzono po rosyjsku. Rosyjskie były też szyldy sklepowe. Posunięto się nawet do tego, że pod groźbą surowych kar zabroniono noszenia strojów i klejnotów, które władze uznawały za polskie[84]. Wydaw-

[82] J. Smykowski, *Ukaz z 10 XII 1865 r. i jego konsekwencje dla stanu posiadania ziemiaństwa polskiego w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego*, [w:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 111–125, zaznacza, że polscy ziemianie dokładali wszelkich starań, by utrzymać rodowe posiadłości. Zachowanie własnego majątku, wydobycie go z ciążących na nim długów, organizacja gospodarowania bez czynienia niczego, co mogłoby dać podstawę zaborcy do jego konfiskaty lub sprzedaży, były głównym motywem ich postępowania. Wykorzystywali w tym celu wszelkie legalne instytucje zakładane przez rząd, służące poprawie warunków gospodarowania ziemią. Należały do nich towarzystwa rolnicze, powstałe na przełomie XIX i XX w., a także założony w 1872 roku Wileński Bank Ziemski. Na ogół korzystano z kredytu raczej w ostateczności, uważając, by obciążenie hipoteki nie zmuszało do wyprzedaży majątku. Osoby, które dobrowolnie sprzedawały majątki, spotykało powszechne potępienie społeczności ziemiańskiej.

[83] L. Bičkauskas-Gentvila, V. Kniūraitė, *Baudžiavos panaikinimas Lietuvoje*, Vilnius 1994; J. Ochmański, *Historia Litwy...*, s. 211–214.

[84] J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890 r.)*, Białystok 1865, s. 106–134; R. Vėbra, *Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje*, Kaunas 1992; H. Wisner, *Wojna nie wojna: Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978, s. 22–47.

nictwa w języku litewskim i żmudzkim nie zostały zabronione, lecz nakazano je drukować czcionkami rosyjskimi, czyli tak zwaną grażdanką (okólnik ministra spraw wewnętrznych Wałujewa z dnia 13 października 1865 r.). Równało się to zakazowi druków litewskich, gdyż Litwini nie przyjęli narzucanej im cyrylicy. Bojkotując nieliczne wydawnictwa drukowane czcionkami rosyjskimi, podjęli akcję wydawania druków litewskich (elementarzy, modlitewników, kalendarzy) w tradycyjnym alfabecie za granicą (przede wszystkim w Prusach Wschodnich) i przemycania ich na Litwę[85].

Władze gorliwie wzięły się także za likwidację ustępstw jakie poczyniono po 1855 roku w dziedzinie szkolnictwa. Nauczanie na wszystkich szczeblach prowadzono w języku rosyjskim. Zlikwidowano Instytut Szlachecki w Wilnie, niektóre prywatne szkoły średnie i pensje żeńskie, a na miejscu katolickich szkół parafialnych zakładano rosyjskie szkoły ludowe. Wskutek tych przemian liczba uczniów we wszystkich typach szkół w okręgu wileńskim po powstaniu styczniowym zmniejszyła się w porównaniu z okresem przedpowstaniowym o 37%. Ze szkół usunięto też nauczycieli Polaków, a ich miejsce zajęli Rosjanie, najczęściej absolwenci prawosławnych seminariów duchownych. Jednak nie znając miejscowych języków i obyczajów trudno adaptowali się w nowym środowisku i przy pierwszej okazji zmieniali miejsce pracy[86]. Powstała więc potrzeba założenia instytucji, kształcących miejscową kadrę nauczycielską. W roku 1864 utworzono seminarium nauczycielskie w Mołodecznie, a w roku 1872 również w Wejwerach w powiecie mariampolskim (od roku 1866 działały tu kursy pedagogiczne) i w Poniewieżu. Każda z tych instytucji wypuszczała rocznie kilkunastu absolwentów, którzy podejmowali pracę w szkołach ludowych.

W literaturze litewskiej podkreśla się znaczenie seminarium w Wejwerach, do którego mieli dostęp również Litwini z Królestwa Polskiego. Do pierwszej wojny światowej w murach tej szkoły wykształciło się ponad 1000 nauczycieli ludowych, w tym około 800 Litwinów. Razem z księżmi tworzyli oni podstawę kształtującej się litewskiej inteligencji. Założony w 1875 roku Wileński Instytut Nauczycielski i Żydowski Instytut Nauczycielski w Wilnie kształciły nauczycieli dla szkół miejskich. Przy seminariach i instytutach nauczycielskich po roku 1872 organizowano kursy pedagogiczne dla dziewcząt zamierzających pracować w szkołach ludowych (przyjmowano kandydatki po skończeniu trzech klas żeńskiego gimnazjum). W szkołach cerkiewnych pracowali absolwenci Litewskiego Seminarium Duchownego. Działalność tych instytucji

---

[85] LVIA, F 378, op. 72, teczka 1653; LMAB, RS, F 151–1232; *Сборник распоряжений графа М. Н. Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-знадних губерниях 1863–1864 гг.*, составил Н. Цылов, Вильна 1866, s. 383; *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева*, t. 1, Составитель А. Белецкий, Вильна 1906. LXXXIX, s. 233.

[86] V. Merkys, *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.): politinės jos susikūrimo aplinkybės*, Vilnius 1979, s. 274; idem, *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius 1994; idem, *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius 1982, s. 270; idem, *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias. 1864–1904: Informacinė knyga*, Vilnius 1994; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, Vilnius 1992, s. 221–262; R. Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje: socialinės struktūros bruožai*, Vilnius 1990, s. 46–47.

w zasadzie rozwiązała problem nauczycieli w szkołach ludowych i miejskich. W roku 1897 prawie wszyscy nauczyciele pracujący w guberniach wileńskiej i mińskiej mieli kwalifikacje pedagogiczne[87]. Natomiast w szkołach średnich, gdzie potrzebowano pracowników z wyższym wykształceniem, nadal odczuwano niedobór nauczycieli. Na początku lat siedemdziesiątych w dwudziestu czterech szkołach średnich Wileńskiego Okręgu Naukowego brakowało 33 nauczycieli języków starożytnych, 35 nauczycieli języka rosyjskiego i 35 matematyków[88]. Tymczasem miejscowi absolwenci wyższych uczelni musieli szukać pracy w innych regionach, bowiem jako katolicy nie mogli podjąć pracy na żadnych posadach rządowych w guberniach zachodnich. Ci, co chcieli pracować w kraju, musieli wybierać tak zwane wolne zawody: lekarza, adwokata, aptekarza bądź popularny wśród synów chłopskich stan kapłański.

Wobec braku jakiejkolwiek wyższej uczelni w Kraju Północno-Zachodnim miejscowa młodzież musiała udawać się na studia do uniwersytetów w Petersburgu, Moskwie, Kijowie, Warszawie i w innych miastach. Studenci litewskiej narodowości najczęściej podejmowali studia uniwersyteckie w Moskwie, gdzie przydzielono im dziesięć stypendiów państwowych, lub w stosunkowo bliskim Dorpacie. W latach 1883–1893 na uniwersytecie moskiewskim studiowało 56, w latach 1894–1904 – 33 Litwinów, w tym przyszli działacze litewscy, jak Jonas Basanavičius, Jonas Jablonskis, Mikalojus Katkus, Stasys Matulaitis i inni[89].

Represje popowstaniowe nie ominęły instytucji naukowych. W roku 1865 zlikwidowano Wileńską Komisję Archeologiczną, a zbiory Muzeum Starożytności, liczące ponad 67 tys. eksponatów, rozgrabiono[90]. Najwartościowsze pamiątki wywieziono do Moskwy (242 przedmioty), pozostałe oddano do powstałej w 1867 roku Wileńskiej Biblioteki Publicznej[91]. Jedyną instytucją naukową o polskim rodowodzie pozostało Towarzystwo Lekarskie, musiało jednak przejść w swej działalności na język rosyjski i przystosować się do wielu innych ograniczeń[92]. Nie zważając na niesprzyjające okoliczności Towarzystwo Lekarskie kontynuowało tradycje wyniesione z czasów Uniwersytetu Wileńskiego, nawiązało kontakty ze światem naukowym, prenumerowało czasopisma medyczne, zachęcało lekarzy do podnoszenia kwalifikacji. Dzięki działalności towa-

[87] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich...*, s. 309–310.

[88] J. Kudirka, *Veiverių mokytojų seminarija (1866–1918)*, Vilnius 1970; *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai*, M. Karčiauskienė, M. Lukšienė, K. Žukauskas ir kiti, Vilnius 1883, s. 217–223.

[89] L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich...*, s. 270.

[90] *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai...*, s. 223–224; A. Tyla, *Lietuvos jaunimas Tartu universitete*, „LTSR Mokslų Akademijos Darbai", ser A, t. 3, 1973; idem, *Lietuvių Alma Mater Maskvoje (Apie lietuvius studijavusius Maskvos universitete XIX a. vid. – 1917 m.)*, „Mokslas ir gyvenimas" 1974, nr 6; R. Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje...*, Vilnius 1990, s. 163–173.

[91] *Дневник заседаний комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в Виленском Музеуме Древностей*, Вильна 1865, s. 5–13; E. Tyszkiewicz, *Archeologia na Litwie*, Kraków 1872, s. 12 (odbitka z „Rocznika dla Archeologów" za rok 1871).

[92] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88 (mikrofilm 2), s. 161–162; *Путеводитель по Виленской публичной библиотеке*, составил Ф. Н. Добрянский, Вильна 1904, s. 4–6.

rzystwa lekarze wileńscy utrzymali wysoki poziom sztuki lekarskiej, co przyznawała nawet administracja rosyjska[93].

Władze w miejsce zlikwidowanych instytucji polskich zakładały rosyjskie. W roku 1864 została utworzona Wileńska Komisja Archeograficzna, która miała zastąpić polską Komisję Archeologiczną, a w roku 1867 powołano Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (w roku 1875 zawiesił on swą działalność i wznowił ją dopiero w 1910 roku). Obie te instytucje oprócz celów naukowych miały polityczne – przyczynić się do rusyfikacji kraju i umocnić rosyjskie panowanie[94].

W tej sytuacji katolickiej ludności polskiej i litewskiej nie pozostało nic innego jak podjąć walkę o kulturę narodową środkami nielegalnymi, ponieważ, jak pisał N. Davies, „Każda grupa społeczna chce wykształcić swoje dzieci na swój własny obraz i podobieństwo. Każdy naród stara się uchronić własne wartości przed interwencją z zewnątrz"[95]. Walka o kulturę wyraziła się w dwóch głównie formach: rozpowszechnianiu wydawnictw zakazanych i tajnym nauczaniu dzieci, których rodzice nie chcieli posyłać do rosyjskich szkół rządowych. Tajne nauczanie rozpoczęło się natychmiast po upadku powstania, bowiem już w roku 1866 raporty rosyjskie informowały o wykrywaniu zakonspirowanych szkół prowadzących naukę języka polskiego. Tajne szkółki powstawały po wsiach, dworkach, w klasztorach katolickich. Zakładały je najczęściej patriotycznie nastawione ziemianki, ale nieraz zakładali je też sami włościanie. Brak dokładnych informacji o liczbie takich szkółek. W latach 1871–1878 w Wileńskim Okręgu Naukowym wykryto 194 nielegalne szkoły, w tym 149 polskich (nadto 19 szkół rosyjskich, 14 litewskich i 12 żydowskich, w których wszakże nauczano często także języka polskiego). W roku 1882 na Grodzieńszczyźnie (głównie w okręgu białostockim) zlikwidowano 50, a na Wileńszczyźnie 20 tajnych szkół. Ogółem w latach 1882–1883 wykryto na ziemiach litewsko-białoruskich ok. 100 takich instytucji[96]. Nauczali w nich wyrugowani ze szkół nauczyciele katolicy, dymisjonowani żołnierze, włościanie posiadający umiejętność czytania i pisania, panienki z dworu, służba kościelna. Program nauczania zależał od kwalifikacji nauczającego. Najczęściej ograniczano się do nauczania czytania i pisania w języku polskim lub litewskim, niekiedy też w języku rosyjskim (z myślą o służbie wojskowej dla chłopców). Tajne szkoły były wspomagane przez inne formy kształ-

[93] *Устав Императорского Виленского Медицинского Общества утвержден Г. Министром внутренних дел 13-го октября 1869 года*, Вильна 1869, s. 12.

[94] „Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества", Вильна 1869–1913; *Всеподданейший отчет Виленского, Ковенского и Гродненского Генерал-Губернатора Генерал-Лейтенанта князя П. Святополка-Мирского за 1902–1903 гг.*, [w:] *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje*, sudarytojas ir įvado autorius Rimantas Vėbra, Vilnius 2001, s. 131–136.

[95] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna 1864–1915*, Wilno 1925, s. 223; Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода*, Москва 1973, s. 63–147.

[96] N. Davies, *Boże igrzysko...*, t. 2, s. 290–291.

cenia. Zakładano tajne biblioteczki, koła samokształcenia, kursy kształcenia nauczycielek, tzw. ludówek. Wraz z rozpowszechnieniem tajnego nauczania powstała potrzeba jego koordynacji. W tym celu w 1890 roku w Wilnie zostało założone tajne stowarzyszenie „Oświata". Pierwszym prezesem „Oświaty" został adwokat Michał Węsławski (w przyszłości pierwszy polski prezydent miasta Wilna i poseł do II Dumy). W 1893 r. funkcję prezesa przejął jego brat – lekarz i społecznik Witold Węsławski. W zarządzie „Oświaty" znaleźli się oprócz braci Węsławskich lekarze – społecznicy, członkowie Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego: Ludwik Czarkowski i Władysław Zahorski, malarze Franciszek Jurjewicz i Stanisław Jarocki, księgarz Wacław Makowski, publicysta Adam Karpowicz. Z zarządem „Oświaty" współpracowali między innymi księgarz Feliks Zawadzki i ksiądz Stanisław Maciejewicz. „Oświata" dysponowała rocznym budżetem ok. 10–12 tys. rubli, pochodzącym z dobrowolnych, regularnych składek[97]. Akcja tajnego nauczania odegrała niemałą rolę w zwalczaniu analfabetyzmu. Według danych spisu ludności z 1897 roku w guberni wileńskiej do szkół początkowych uczęszczało 16,5% dzieci w wieku szkolnym, a w guberni kowieńskiej zaledwie 6,8%, lecz osób posiadających sztukę czytania i pisania w tych guberniach było znacznie więcej. Piśmiennych w guberni kowieńskiej było 55,3%, w wileńskiej 42,6% ogółu mieszkańców. W sąsiednich guberniach białoruskich odsetek dzieci uczęszczających do legalnych szkół był znacznie wyższy, ale ludzi piśmiennych znajdowało się nie więcej niż 17–25%[98].

Rozpowszechnienie się umiejętności czytania wśród warstw niższych ułatwiło zadanie działaczom litewskiego i polskiego ruchu narodowego, którzy mogli teraz docierać do ludu ze swymi ideami za pomocą słowa drukowanego. Szczególną rolę spełniło pierwsze narodowe czasopismo litewskie „Auszra" („Zorza"), wydawane od 1883 roku w Prusach Wschodnich. Było one niejako zaczynem odrodzenia Litwinów, ponieważ skupiało rozproszone dotychczas i mało skuteczne jednostkowe poczynania odrodzeniowe. W stosunku do carskiej Rosji „Auszra" zajmowała pozycję ugodową, domagając się jedynie zniesienia zakazu druku. W zamian za to jej wydawcy (Jonas Šliupas, Jonas Basanavičius) obiecywali moralne zespolenie się Litwy z Rosją i wyrwanie Litwinów spod wpływów polskich. Po wydaniu 40 numerów w 1886 roku „Auszra" upadła, lecz zapoczątkowany przez nią litewski ruch narodowy zaczął nabierać nowych treści i powoli przeistaczać się w ruch narodowo-wyzwoleńczy. W latach 1890–1895 dojrzały w ruchu

[97] A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie: Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków 2003, s. 295; idem, *Polska oświata i nauka w Wilnie doby pozytywizmu*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1, Białystok 2002, s. 159, podaje, że organizatorzy tajnej oświaty stosowali najściślejszą konspirację. W mieście izby szkolne tworzono z reguły w kuchniach, na strychach, czy w suterenach. Naukę prowadzono bez podręczników i prawie bez zeszytów (pisać można było jedynie na skrawkach papieru), za tablicę służyły drzwi obite niby dla chłodu czarną ceratą. Komplety liczyły początkowo 5–10 dzieci i dopiero z czasem ilość słuchaczy wzrosła do 20. W Wilnie przed rokiem 1905 uczyło się w ten sposób ok. 500 dzieci.

[98] A. Romanowski, *Polska oświata i nauka w Wilnie...*, s. 155–165; idem, *Pozytywizm na Litwie...*, s. 283–306; S. Walasek, *Polskie szkolnictwo i oświata na ziemiach Litwy Zachodniej w XIX i XX w. (do 1922 r.)*, Wrocław 1998, s. 12–13.

litewskim trzy zasadnicze kierunki polityczne: narodowo-demokratyczny, narodowo-klerykalny i socjaldemokratyczny. Stronnicy kierunku narodowo-demokratycznego skupiali się wokół założonego przez Vincasa Kudirkę pisma „Varpas" („Dzwon") oraz przeznaczonego dla ludu czasopisma „Ūkininkas" („Gospodarz Wiejski"), natomiast zwolennicy nurtu narodowo-klerykalnego wokół pism „Szwiesa" („Światło"), „Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga" („Przegląd Żmudzki i Litewski"), „Tėvynės Sargas" („Stróż Ojczyzny")[99].

Duchowieństwo katolickie, dotychczas reprezentujące polską orientację kulturalną, teraz podzieliło się. Księża narodowości litewskiej aktywnie angażowali się w narodowym ruchu litewskim i rozpoczęli bezwzględną walkę z polskością w kościołach[100]. Na początku XX wieku, zwłaszcza na wschodnich kresach litewskiego obszaru językowego, konflikt językowo-kościelny przybrał wielkie rozmiary i szczególnie ostry charakter. Dochodziło nawet do bójek. Walka o język polski czy litewski w kościele przyczyniła się w niemałym stopniu do rozbudzenia świadomości narodowej w masach ludowych[101].

Polski ruch narodowy także przeżywał nową fazę rozwoju. Na arenę dziejową wychodziły nowe siły pod przywództwem Polskiej Partii Socjalistycznej, powstałej w 1892 roku i dowodzonej przez Józefa Piłsudskiego oraz Litewskiej Socjaldemokratycznej Partii, założonej w 1896 roku przez Alfonsa Morawskiego i Andrzeja Domaszewicza. Kształtowały się też ruchy polityczne wśród ludności żydowskiej. W 1897 roku powstał w Wilnie Powszechny Żydowski Związek Robotniczy w Rosji i Polsce, zwany w skrócie Bundem. Wilno, jak i cały kraj, stało na progu wielkich przemian społecznych i politycznych[102].

---

[99] *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai..*, s. 197–204.

[100] W. Wielhorski, *Warunki rozwoju świadomości narodowej Litwinów i powstania współczesnego państwa litewskiego (1861–1920)*, Lwów 1935, s. 16 (Odbitka z *Pamiętnika Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Referaty*, s. 126–141); idem, *Polska a Litwa: stosunki wzajemne w biegu dziejów*, Londyn 1947, s. 199–239; J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny...*, s. 135–197; idem, *Historia Litwy...*, s. 217–233; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, Vilnius 1992, s. 263–284; idem, *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, Vilnius 2001, s. 89–122, 681–696, 757–779; A. Kasperavičius, *Kształtowanie się narodu litewskiego*, [w:] *Europa nieprowincjonalna...*, s. 217–223; V. Berenis, *Lietuvių inteligentijos genezė ir nacionalinės savimonės problema*, [w:] *Kultūros istorijos tyrinėjimai: Straipsnių rinkinys*, t. 5, Vilnius 1999, s. 442–462.

[101] B. Kviklys, *Lietuvos bažnyčios*, t. 5, *Vilniaus arkivyskupija*, Chicago 1985–1896; E. Vidmantas, *Rytų Lietuvos lietuvių lenkinimas per bažnyčias XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje*, [w:] *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius 1992, s. 30–45; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, s. 59–82; J. Jakštas, *Katalikų dvasininkijos vaidmuo lietuvių tautiniam judėjimui*, „Lietuvių tautos praeitis" 1977, t. 4, nr 1; R. Vėbra, *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas (XIX a. antroji pusė)*, Vilnius 1968.

[102] H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, Warszawa 1993, s. 244, z właściwą mu ironią pisze o zaangażowaniu się warstw ludowych do walki o język w kościołach: „Więc pani Wilejszowa zorganizowała batalion kucharek lub sług prywatnych, z których wyłącznie składała się kolonia litewska w Wilnie; te, jednocześnie ze śpiewami polskimi, ryczały po litewsku, by zagłuszyć śpiew polski. Jednak liczba służących, uważających się za Polki, tak dalece przewyższała kontyngens litewski, że jednocześnie w różnych kościołach wileńskich walka okazała się zbyt nierówną: pani Wilejszowej zabrakło „Frauenmateriału". Wpadła na mądry koncept strategicznej koncentracji sił. Ponieważ w każdym kościele

W Petersburgu zdawano sobie sprawę z procesów zachodzących w guberniach zachodnich. W celu załagodzenia sytuacji poczyniono pewne nieznaczne ustępstwa na rzecz ziemiaństwa. W 1897 roku zniesiono popowstaniowe kontrybucje, pozwolono na zakup ziemi tym Polakom, którzy prowadzili chłopski tryb życia i własnoręcznie wraz z rodziną uprawiali swoją rolę (rozporządzenie Mikołaja II z 4 marca 1899). Jednak areał posiadanych przez nich gospodarstw (wraz z dokupionym gruntem) nie mógł przekraczać 60 dziesięcin (ok. 65 ha). Spodziewano się też ustępstw politycznych i równouprawnienia guberni zachodnich z wewnętrznymi guberniami rosyjskimi, ale oczekiwania te nie ziściły się. Polityka rosyjska w „kwestii polskiej" pozostała twarda i nieustępliwa. Co więcej, starano się przeciwstawiać sobie ruchy narodowe, umiejętnie rozniecano konflikty pomiędzy Polakami a ludnością litewską i białoruską. Lansowano schemat propagandowy „złych" polskich panów i księży, uciskanego ludu litewskiego i białoruskiego oraz dobrotliwej Rosji, pragnącej jakoby „wyzwolić" ten lud z „polsko-katolickiego jarzma"[103].

Do zwolenników polityki „twardej ręki" należał generał-gubernator wileński Witalij Trocki (Виталий Николаевич Троцкий, 1897–1901). Opowiadał się on za utrzymaniem restrykcji nałożonych na szlachtę polską po powstaniu styczniowym. Uważał, że rozporządzenie z 4 marca 1899 r., zezwalające drobnej szlachcie na zakup ziemi „nie służy rosyjskiej sprawie narodowej". Gromił też Kościół katolicki, który, jego zdaniem, „ze wszystkich sił i w sposób nader przebiegły zwalcza zasady rosyjskiej narodowości, umacniając pośród Polaków, a także części Litwinów i Białorusinów – katolików ducha odrębności, separatyzmu i niechęci do rosyjskiej nacji i rosyjskiego państwa". W ciągu jednego tylko roku 1898, jak raportował do Petersburga, na jego rozkaz ukarano grzywnami 23 księży, zdegradowano 4 proboszczów do rzędu wikarych, 2 księży zamknięto w klasztorze, a 3 wydalono z kraju, przy czym duchownych podejrzanych o naruszenie rozporządzeń było znacznie więcej. Zdaniem Trockiego kształtowanie rosyjskiej świadomości narodowej wśród miejscowej ludności powinno dokonywać się głównie poprzez wprowadzenie równoległych nabożeństw katolickich w języku rosyjskim, wzmocnienie ekspansji Cerkwi prawosławnej, rozbudowę jej organizacji i świątyń, przymusowe nauczanie dzieci w cerkiewnych i ludowych szkołach rosyjskich oraz znaczne zaostrzenie i tak już surowych przepisów przeciwko tajnemu nauczaniu w języku polskim (według uchwały ministrów z 1892 roku za utrzymywanie tajnych szkół i posyłanie do nich dzieci groziła kara grzywny 300 rubli i aresztu do 3 miesięcy). Zarazem udowadniał, że same środki policyjne nie są dostateczne i nie pozwolą choćby w najdalszej przyszłości osiągnąć głównego celu – przewagi żywiołu rosyjskiego w kraju. Na pomoc admini-

było co dzień z rana po kilka mszy, więc batalion litewski, nawrzeszczawszy dostatecznie w jednym kościele, przenosił się do drugiego, potem trzeciego itd. Polska tzw. inteligencja miała dość taktu, żeby w tej wojnie kucharek udziału nie brać". Niekiedy walka o język w kościele przybierała charakter jeszcze bardziej drastyczny. H. Korwin Milewski dalej wspominał, jak to w parafii bieniakońskiej włościanie swego „litwomańskiego" proboszcza związali, położyli na wózek, wywieźli na granicę parafii i wysypali do rowu.

[103] J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny...*, s. 135–197; idem, *Historia Litwy...*, s. 217–233.

stracji w dziele umocnienia w Kraju Północno-Zachodnim panowania rosyjskiego miała przyjść cała społeczność rosyjska, zorganizowana w społeczne towarzystwa oświatowe i naukowe[104]. Dzięki staraniom Trockiego powstał Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej (1899 r.) i Muzeum Murawiowa w Wilnie (1898 r.). Zabiegał też o wznowienie Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (wskrzeszone zostało dopiero w 1910 roku, to jest w dziewięć lat po śmierci Trockiego)[105]. Jednocześnie hamował wszelkie inicjatywy polskie. Podjęte w 1899 roku starania inteligencji wileńskiej o uzyskanie zezwolenia na założenia kółka archeologicznego pozostały bez skutku[106].

Po niespodziewanej śmierci gen. Trockiego (9 maja 1901 r.) urząd generał-gubernatora wileńskiego przez prawie rok pozostawał nieobsadzony. W petersburskich sferach rządowych przez ten czas zastanawiano się nad potrzebą dalszego utrzymywania tego urzędu z przysługującymi mu nadzwyczajnymi uprawnieniami cywilno-wojskowymi. Urząd generał-gubernatora przewidziany był dla terenów o znacznym stopniu niestabilności politycznej i dużej konfliktowości etnicznej bądź socjalnej. Wielu rosyjskich polityków uważało, że panowanie rosyjskie w guberniach zachodnich jest już dostatecznie stabilne i dlatego wystarczające będą urzędy cywilnych gubernatorów. Mikołaj II zdecydował się jednak, idąc za poradą najbardziej ostrożnych dygnitarzy, na utrzymanie generał-gubernatorstwa wileńskiego (urząd ten został zniesiony w 1912 roku). Nowym generał-gubernatorem wileńskim 15 września 1902 roku został mianowany książę Piotr Światopołk-Mirski (Петр Дмитриевич Святополк-Мирский), dotychczasowy wiceminister spraw wewnętrznych i jednocześnie dowódca Korpusu Żandarmów. Przybył do Wilna po tragicznej śmierci swego zwierzchnika, ministra spraw wewnętrznych Sipiagina (zginął wskutek zamachu bombowego 15 sierpnia 1904 r.) i możliwe, że właśnie z tego powodu nowy urząd jawił mu się jako spokojny. Po zapoznaniu się z sytuacją w Kraju Północno-Zachodnim uznał, że w ciągu czterech dziesięcioleci, jakie upłynęły od upadku powstania styczniowego siła „polskiego elementu" na tych ziemiach została znacznie osłabiona, część społeczeństwa, zwłaszcza bogate ziemiaństwo, jest lojalnie nastrojona wobec państwa rosyjskiego. „Proces całkowitej rusyfikacji Kraju Północno-Zachodniego idzie wolnym, lecz pewnym krokiem" konkludował Światopołk-Mirski w swym raporcie w maju 1904 roku[107]. W celu przyspieszenia tego procesu i pozyskania względów lojalnie nastrojonej części miejscowego społeczeństwa generał-gubernator proponował złagodzenie przepisów zakazujących używania języka polskiego w miejscach publicznych, zniesienie rozmaitych kar nakładanych na duchowieństwo katolickie, przyjmowanie Polaków na niektóre stanowiska państwowe. Opowiadał się też za szerszym

[104] L. Jaśkiewicz, *Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku*, Pułtusk 2001, s. 118–119.

[105] VUB, RS, F 34 – GD 699.

[106] VUB, RS, F 34 – GD 699; VUB, RS, F 42–1; А. Виноградов, *Генерал-адъютант Виталий Николаевич Троцкий*, Вильна 1901, 58 s. (odbitka z «Виленский календарь»).

[107] L. Zasztowt, *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 35, nr 2–3, s. 262–264.

rozwojem polskich organizacji społecznych, zwłaszcza towarzystw rolniczych i charytatywnych. Warunkiem oczywiście miała być całkowita lojalność wobec rządu i państwa rosyjskiego[108].

Za skuteczne narzędzie neutralizowania wpływów polskich i wzmocnienia panowania rosyjskiego Światopołk-Mirski uważał, podobnie jak jego poprzednik, rosyjską oświatę i kulturę. Podkreślał znaczenie szkoły rosyjskiej. Jedną z głównych przyczyn odstraszających katolików od szkół rosyjskich był obowiązkowy udział w prawosławnych modlitwach i nabożeństwach. Radził więc obowiązkową modlitwę prawosławną przed zajęciami zastąpić modlitwą za cesarza. Wielkie znaczenie przypisywał rozwojowi prasy i wydawnictw rosyjskich, wysoko cenił działalność instytucji naukowych, takich jak Wileńska Komisja Archeograficzna, Centralne Archiwum Wileńskie, Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej. Wypowiadał się za wskrzeszenie Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. W odróżnieniu od swego poprzednika Trockiego mniej krytykował duchowieństwo katolickie, bardziej zaś prawosławne, które, jego zdaniem, swym fanatyzmem i przymusowym narzucaniem prawosławia nie tyle pomagało, co przeszkadzało integracji Kraju Północno-Zachodniego z całością Imperium[109].

Światopołk-Mirski proponował i inne zmiany w zarządzanym kraju. Upominał się na przykład o jak najszybsze zniesienie funkcjonującego od czterdziestu lat zakazu publikowania wydawnictw litewskich czcionkami łacińskimi. Zakaz ten, udowadniał generał-gubernator, oprócz szkody nic więcej nie dał, ponieważ druki litewskie wydawano za granicą i masowo przemycano do guberni litewskich. Według danych policji, przytoczonych przez Światopołka-Mirskiego, w latach 1891–1893 skonfiskowano 37 718 litewskich druków czcionkami łacińskimi, w latach 1894–1896 – 40 335, w latach 1897–1899 – 39 024, w latach 1900–1902 – 56 182, w roku 1903 – 23 079, a w pierwszej połowie 1904 r. – do maja, kiedy został napisany raport – 7802 druki litewskie[110]. Zarazem generał-gubernator zwracał uwagę na fakt, że druki wydawane za granicą, gdzie nie sięga cenzura rosyjska, często zawierają elementy propagandy antyrosyjskiej. Lepiej zatem będzie, jak stwierdzał, pozwolić na wydawanie ich na miejscu i kontrolować ich treść. Światopołk-Mirski był przekonany, że rozwój samoświadomości litewskiej nie zagraża państwowym interesom rosyjskim, gdyż nie posiadając dawnych tradycji historycznych i kulturowych Litwini, tak jak i inne niewielkie liczebnie narody regionu (Estończycy i Łotysze), w przyszłości zasymilują się z Rosjanami. W danym momencie najważniejsze jest, podkreślał wielkorządca, odizolowanie narodu litewskiego i białoruskiego od wpływów polskich. Polska to odwieczna rywalka Rosji na tych terenach i polityczno-kulturowa walka między Polakami i Rosjanami nie jest jeszcze zakończona[111].

---

[108] *Всеподданейший отчет Виленского, Ковенского и Гродненского Генерал-Губернатора Генерал-Лейтенанта князя П. Святополка-Мирского за 1902–1903 гг...*, s. 1–214 (45–260).

[109] Ibidem, s. 112–139.

[110] Ibidem, s. 56–68, 83–103, 139–154.

[111] Ibidem, s. 164.

W Petersburgu bardzo poważnie rozpatrzono raport generał-gubernatora wileńskiego i uwzględniając jego radę postanowieniem Rady Ministrów z dnia 24 kwietnia 1904 roku zezwolono na używanie w wydawnictwach litewskich oprócz rosyjskiego także łacińskiego lub innego alfabetu. Innych reform Światopołk-Mirski nie doczekał, gdyż po śmierci ministra spraw wewnętrznych Plehwego (zginął w sierpniu 1904 roku z rąk zamachowców), został mianowany na jego miejsce i wyjechał do Petersburga. Już jako minister w końcu sierpnia 1904 roku wrócił do Wilna na uroczyste odsłonięcie pomnika Katarzyny II na placu katedralnym w dniu 10 września 1904 roku. Władze starały się nadać temu wydarzeniu wielkie znaczenie. Kult carycy Katarzyny II, jak i kult Murawiowa, miał świadczyć o potędze Rosji i niepodważalności jej panowania w tym kraju. Postarano się zapewnić uczestnictwo w ceremonii odsłonięcia pomnika nie tylko wysokich urzędników rosyjskich i dygnitarzy cerkiewnych, ale też miejscowej arystokracji, co miało być znakiem pogodzenia się elity Kraju Północno-Zachodniego z panowaniem rosyjskim. Pod naciskiem Światopołka-Mirskiego w uroczystościach zgodzili się uczestniczyć Hipolit Giecewicz, Antoni i Józef Tyszkiewiczowie, Aleksander Meysztowicz, Hipolit Korwin-Milewski, Konstanty Skirmunt i inni ugodowo nastrojeni przedstawiciele wielkiego ziemiaństwa. Niektórzy z nich otrzymali za to nagrody w postaci godności dworskich, lecz zostali ostro skrytykowani przez społeczeństwo polskie, które ochrzciło ich obraźliwym przezwiskiem „kataryniarzy"[112].

Decydujący głos w historii nie należał już jednak do ziemiaństwa. W państwie rosyjskim w tym czasie dojrzewał poważny kryzys. Wojna rosyjsko-japońska 1904–1905 roku, toczona o panowanie na Dalekim Wschodzie, i związane z nią pogorszenie sytuacji ekonomicznej doprowadziły do rewolucyjnego wybuchu w Petersburgu, który w krótkim czasie rozlał się szeroko po całym państwie, ogarniając także Litwę. Pod naporem masowych żądań cesarz Mikołaj II ogłosił 6 sierpnia ukaz o zwołaniu ustawodawczo-doradczej Dumy Państwowej, a 17 października wydał manifest zapowiadający rządy konstytucyjne. Pierwszy punkt manifestu głosił „Darować mieszkańcom niewzruszone podstawy swobód obywatelskich na zasadach rzeczywistej nietykalności osobistej, swobody sumienia, słowa, zebrań i zrzeszeń"[113]. Manifest zapoczątkował pewien prze-

[112] Ibidem, s. 168–176.

[113] А. Виноградов, *Значение царствования императрицы Екатерины II для Северо-Западного края. Краткий исторический очерк*, изд. 1-е, Вильна 1900, изд. 2-е, Вильна 1904; idem, *Императрица Екатерина II и Западный край. Значение царствования императрицы для края и памятник ей в Вильне. Исторический очерк*, Вильна 1904; idem, *Памятник императрице Екатерине II в Вильне*, Тамбов 1902; H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień*..., s. 136–139; L. Bazylow, *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku*, Warszawa 1966, s. 299–300. Uroczystość odsłonięcia pomnika (dłuta Marka Antokolskiego, wtedy już od dwóch lat nieżyjącego), rozpoczęły 10 (23) września 1904 roku trzy salwy armatnie o godzinie 8.30 rano, po czym odbyło się nabożeństwo w soborze Mikołajewskim. Po zakończeniu uroczystości na placu marszałek szlachty wileńskiej hrabia Adam Stefan Bröel-Plater urządził przyjęcie, w trakcie którego w. ks. Michał raczył wznieść toast za zdrowie ziemiaństwa Kraju Północno-Zachodniego i przez 20 minut łaskawie rozmawiać z przedstawicielami miejscowej szlachty.

łom w życiu politycznym, społecznym i kulturalno-oświatowym narodów (Białorusinów, Litwinów, Polaków) guberni zachodnich. Powstawały stowarzyszenia zawodowe, chóry, zespoły amatorskie. Zakładano księgarnie, czytelnie i wypożyczalnie książek, organizowano wystawy i koncerty. Zaczęły wychodzić polskie i litewskie gazety („Kurier Wileński", „Pogoń", „Lietuvos Žinios", „Vilniaus Ţinios", „Lietuvos Ūkininkas" i inne)[114]. Uzyskano szereg ustępstw w szkolnictwie – zezwolenie na nauczanie narodowych języków na Litwie i Białorusi w szkołach początkowych, zatrudnianie nauczycieli katolików, zakładanie szkół prywatnych przez osoby wyznania rzymskokatolickiego. Władze zgodziły się również na nauczanie języków narodowych w szkołach średnich, jeśli taka była wola większości uczniów, ale miały to być lekcje nadobowiązkowe (2 godziny tygodniowo) i prowadzone na koszt rodziców.

Obok polskiej „Oświaty" powstało kilka oświatowych towarzystw litewskich: Saulė („Słońce"), „Žiburys" („Kaganek"), „Šviesa" („Światło"), działających w zasadzie na terenie guberni kowieńskiej i litewskich powiatach guberni suwalskiej. Towarzystwa „Saulė" i „Žiburys" znalazły się pod wpływem stronnictwa narodowo-klerykalnego, „Šviesa" – narodowo-demokratycznego. W roku 1913 założono klerykalne towarzystwo „Rytas" dla organizowania litewskich szkół w kraju wileńskim[115].

W latach rewolucji ponownie odżyła idea utworzenia w Wilnie wyższej uczelni. Działacze litewscy, białoruscy i żydowscy zgadzali się na uczelnię z rosyjskim językiem wykładowym, polscy, chociaż uznawali pożytek, jaki mogłoby przynieść powstanie rosyjskiej wyższej szkoły, w zasadzie opowiadali się za wskrzeszeniem polskiego Uniwersytetu Wileńskiego. Spory te nie miały decydującego znaczenia, ponieważ, jak twierdzi współczesny badacz litewski Darius Staliūnas, w tym czasie nie było realnej możliwości utworzenia w Wilnie żadnej wyższej uczelni, a tym bardziej uniwersytetu. Warunkował to zarówno brak zasobów finansowych i intelektualnych w całym cesarstwie rosyjskim, jak też obawa przed dominacją na uczelni wileńskiej Polaków i Żydów[116].

Nauka w Wilnie nadal więc koncentrowała się wokół takich instytucji, jak Centralne Archiwum Wileńskie, Wileńska Komisja Archeograficzna, Muzeum Murawiowa oraz towarzystwa naukowe. Na początku XX wieku działały zaledwie dwa: Wileńskie Towarzystwo Lekarskie, które w 1905 r. obchodziło setny jubileusz swej działalności (uroczystych obchodów nie było z powodu niespokojnych czasów) oraz powstały na przełomie XIX i XX wieku Wileński Oddział Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej.

[114] *Высочайший Манифест. Божей милостью Мы Николай Второй Император и Самодержец Всероссийский, Царь польский, великий князь финляндский и прочая, и прочая, и прочая*, „Виленский календарь на 1906 год", Вильна 1905, s. 13–14.

[115] A. Romanowski, *Młoda Polska wileńska*, Kraków 1999, s. 446; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, s. 295–304; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, s. 466–470.

[116] *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai...*, s. 240–255; V. Pukienė, *Lietuvių švietimo draugijos XX amžiaus pradžioje (1906–1915)*, Vilnius 1994; idem, *Lietuvių švietimo draugijų kultūrinė veikla XX amžiaus pradžioje*, [w:] *Žinija Lietuvoje: neformali mokslo žinių sklaida XX amžiuje*, Kaunas 2000, s. 48–51; J. Kuzmaitė, *Vilniaus „Ryto" lietuvių švietimo draugija*, [w:] *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius 1975, s. 119–121.

Pierwsze z nich było specjalistyczne, zrzeszające ludzi jednego zawodu, drugie mało popularne nawet wśród inteligencji rosyjskiej z powodu lansowanej przez kierownictwo wierności zasadzie „samowładztwo, prawosławie, narodowość". Widziano więc potrzebę założenia nowych społecznych instytucji naukowych, bardziej odpowiadających wymogom nowych czasów. Jeszcze w roku 1899 wileńscy miłośnicy starożytności podjęli próbę założenia w Wilnie kółka archeologicznego, zwanego również Towarzystwem Miłośników Starożytności i Ludoznawstwa, lecz starania o jego legalizację pozostały bez skutku[117].

Możliwość utworzenia legalnych polskich i litewskich towarzystw naukowych powstała dopiero po ukazaniu się manifestu carskiego 17 października 1905 roku. W roku 1907 powstały Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki (w 1914 r. połączone z Towarzystwem Przyjaciół Nauk), Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Litewskie Towarzystwo Naukowe. Aktywizowało się też środowisko rosyjskie. W roku 1909 powstało Wileńskie Towarzystwo Miłośników Przyrodoznawstwa, a w 1910 r. staraniem władz oświatowych odrodzono Północno-Zachodni Oddział Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Oba towarzystwa praktycznie działały jak jedno: miały wielu wspólnych członków, wspólnie wydawały pismo „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества". Towarzystwa rosyjskie miały przed sobą, jak się okazało, niedługi czas rozwoju. Działalność ich ustała wraz z ewakuacją rosyjskich instytucji w lipcu 1915 roku. Towarzystwa polskie i litewskie przetrwały pierwszą wojnę światową i rozwinęły działalność w okresie międzywojennym już w odrodzonym państwie polskim[118].

Okres reform okazał się bardzo krótki. Po zdławieniu rewolucji władze zaczęły cofać ustępstwa w zakresie oświaty i kultury, powracając do sprawdzonego przez lata systemu. Już w roku 1907 administracja guberni wileńskiej ponownie zaczęła ograniczać używanie języka polskiego w miejscach publicznych powołując się na postanowienie Rady Państwa z 27 marca 1906 roku, że poza granicami guberni kowieńskiej językiem zebrań publicznych i biur prywatnych może być tylko rosyjski. Od 1910 roku rozpoczęto likwidowanie polskich szkół oraz zwalnianie polskich i litewskich nauczycieli zatrudnionych w szkołach elementarnych. Czasy jednak były już inne i władze nie mogły cofnąć wszystkich ustępstw. Nadal więc wychodziły pisma w językach narodowych, działały polskie i litewskie towarzystwa, biblioteki, szerzyła się oświata. W latach 1905–1915 w Wilnie ukazało się 40 tytułów periodyków polskich, około 30 litewskich i ponad 70 rosyjskich[119]. W roku 1909 powstało Towarzystwo Szerzenia Oświaty

---

[117] D. Staliūnas, *Visuomenė be universiteto...*, s.168–170, 207–209.

[118] L. Zasztowt, *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 35, nr 2–3, s. 259–283.

[119] *Ustawa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1907; R. Mienicki, *Muzeum Murawjewskie w Wilnie (1898–1901–1936)*, Warszawa 1937; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej*, Warszawa 1975, s. 49–75; R. Jurkowski, *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1939: Przyczynek do życia kulturalnego Wilna*, „Zapiski Historyczne", 1986, t. 51, z. 4, s. 113–135; A. Kijas, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1818–1839*, [w:] *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 297–330; *Протокол собрания 16 января*

wśród Polaków w Kownie, a w roku 1912 założono Towarzystwo Biblioteki imienia Eustachego i Emilii Wróblewskich w Wilnie[120].

Władzom nie udało się także wyrugować całkowicie języków narodowych ze szkół. Język litewski pozostał jednym z przedmiotów nauczania w guberni kowieńskiej i litewskich powiatach guberni suwalskiej. W wielu szkołach średnich zachowano też język polski jako przedmiot nieobowiązkowy. W przededniu pierwszej wojny światowej naukę języka polskiego prowadzono w dziewięciu szkołach wileńskich (Wileńskie Gimnazjum Realne, Prywatne 8-klasowe Gimnazjum Męskie Winogradowa, Wyższa Żeńska Szkoła Wielkiej Księżnej Marii Pawłowny, Prywatne 8-klasowe Żeńskie Gimnazjum W. M. Prozorowej, Prywatne 8-klasowe Żeńskie Gimnazjum E. P. Niezdurowej i N. I. Rejsmiller, Prywatne 8-klasowe Żeńskie Gimnazjum M. N. Winogradowej, Prywatne 8-klasowe Żeńskie Gimnazjum S. G. Greczaninowej, Prywatne 4-klasowe Żeńskie Progimnazjum E. A. Kułakowskiej, Wileńska Druga Wyższa Początkowa Szkoła), a także w Realnej Szkole Cesarzewicza Aleksieja w Grodnie, w Prywatnym Żeńskim Gimnazjum w Brześciu oraz w dwóch szkołach białostockich (Prywatne 8-klasowe Gimnazjum Męskie P. A. Aleksandrowa, Nikołajewsko-Aleksandryjskie Żeńskie Gimnazjum)[121].

1910 года по востановлению Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, „Записки Северо–Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества", Вильна 1910, t. 1, s. 272–273; *Из жизни Виленского Общества Любителей Естествознания*, „Записки Виленского Общества Любителей Естествознания", t. 1, Вильна 1910, s. 30–37; J. Jurginis, *Lietuvių mokslo draugija*, [w:] *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius 1975, s. 37–50; B. Makowski, *Z dziejów Litewskiego Towarzystwa Naukowego w Wilnie 1920–1939*, „Acta Baltico-Slavica", Wrocław i in., 1973, t. 12, s. 189–201; idem, *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa 1986, s. 88–164.

[120] H. Wisner, *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978, s. 48–76; A. Lapinskienė, *Periodika – „Viltis" – literatūra*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, Vilnius 1998, s. 95–101; П. Лавринец, *Черты русской культурной жизни в Вильнюсе начала XX в*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, s. 44; liczba tytułów ukazujących się równocześnie była znacznie mniejsza, ponieważ wiele z nich miało bardzo krótki żywot. M. Jackiewicz, *Polskie życie kulturalne w Republice Litewskiej 1919–1940*, Olsztyn 1997, s. 19, podaje, że w latach 1905–1915 w Wilnie oprócz „Kuriera Litewskiego" (1905–1910, 1912–1915) ukazywały się kolejno polskie periodyki: „Za wiarę i ojczyznę", „Echo" (1906), „Przyjaciel ludu" (1906–1915), „Gazeta Wileńska" (1906), „Gospodyni Litewska" (1906), „Nowiny Wileńskie" (1906), „Zorza Wileńska" (1906–1908), „Głos Polski" (1907), „Pobudka" (1908–1914), „Słowo i Czyn" (1909–1911), „Przyjaciel" (1909–1915), „Goniec Wileński" (1910), „Gwiazdka" (1910), „Goniec Codzienny" (1910–1911), „Nowe Życie" (1910–1911), „Jutrzenka" (1910–1915), „Tygodnik Wileński" (1910–1911), „Światło" (1911–1912), „Gazeta Codzienna" (1911–1915), „Przegląd Wileński" (1911–1915), „Kurier Krajowy" (1912), „Głos Wileński" (1912), „Litwa i Ruś" (1912–1913), „Kurier Codzienny" (1912–1914), „Niedziela" (1912–1914), „Kuźnia" (1912), „Nasze Ognisko" (1913), „Gwiazda Zaranna" (1913–1915), „Wiadomości Ilustrowane" (1913–1915), „Nasz Przyjaciel" (1914–1915), „Nowiny Codzienne" (1915).

[121] M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych i filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914, s. 50–53, 60–63; B. Białokozowicz, *Tadeusz Stanisław Wróblewski – założyciel biblioteki im. Emilii i Eustachego Wróblewskich, patriota Wilna i obrońca praw człowieka*, [w:] *Wilno i świat: Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1, Białystok 2002, s. 203–228.

Rozwijały się także inne dziedziny kultury: muzyka, teatr, literatura, tak polska jak i litewska[122]. Rozwój literatury litewskiej ułatwiło wydanie w 1901 roku gramatyki języka litewskiego autorstwa Jonasa Jablonskisa (1860–1930) i zniesienie zakazu druków litewskich w 1904 roku. W tych czasach żyli i tworzyli tacy klasycy litewscy, jak: Žemaitė (Julija Žymantienė, 1845–1921), Maironis (ks. Jonas Mačiulis, 1862–1932), Gabrielė Petkevičaitė-Bitė (1861–1942), Jonas Biliūnas (1879–1907), Vaižgantas (Juozas Tumas, 1889–1933), Lazdynų Pelėda (Sofija Ivanauskaitė-Pšibiliauskienė, 1867–1926), Julius Janonis (1896–1917) i wielu innych[123]. Popularyzowaniem sztuki litewskiej zajęło się powstałe w 1907 roku Towarzystwo Sztuki Litewskiej (Lietuvių meno draugija), a nad rozwojem muzyki i teatru czuwało Towarzystwo Muzyki i Teatru „Daina" (Muzikos ir teatro draugija „Daina")[124].

Rozwój kultur narodowych związany był, niestety, z powstaniem i narastaniem nacjonalizmów. Szczególnie silnie przejawiał się konflikt polsko-litewski. Jak zauważył J. Ochmański, odradzająca się Litwa była Litwą ludową, chłopską. Narodowe odrodzenie litewskie jako proces wyzwalania się chłopstwa z wiekowej ciemnoty, zacofania, ucisku społecznego i narodowego musiało godzić nie tylko w zaborczą politykę caratu, ale i przeciwstawiać się Litwie szlacheckiej[125]. Początkowy dystans do Polaków i wspólnej historii polsko-litewskiej po roku 1905 przekształcił się w nacjonalistyczny antypolonizm, który stał się ważnym składnikiem formującej się litewskiej świadomości narodowej, rodzajem kompensacyjnego odwetu. Narodziny, a następnie ekspansja narodowego ruchu litewskiego były dla tamtejszej polskiej szlachty zaskoczeniem, bowiem główną jego siłą napędową byli chłopi, ich dawni poddani. Zaskoczeniem tym bardziej przykrym, że sama szlachta znajdowała się w ciężkich warunkach niewoli. Trzeba było jednak przyjąć nową rzeczywistość polityczną i odpowiednio się do niej ustosunkować[126].

W kwestii narodowościowej wypowiedziały się wszystkie stronnictwa polityczne. Konserwatywne ziemiaństwo na początku wieku opowiadało się za zgodnym współżyciem z narodowościami litewską i białoruską, zachowując dystans do Polaków z Królestwa, lecz po rewolucji w Rosji poczuło się zagrożone i szukało sposobów zabezpieczenia się przed siłami ze Wschodu. Jedni z ziemian widzieli takie zabezpieczenie w ściślejszym związku z etniczną Polską, inni w pogłębianiu współpracy z narodami litewskim i białoruskim. Stronnicy Narodowej Demokracji ponad wszystkim stawiali zbiorowy interes narodu polskiego, podporządkowując mu zmienne w zależności od sytuacji rozwiązania polityczne. Gdy w czasie pierwszej wojny światowej dojrzewała idea utwo-

[122] S. Walasek, *Polskie szkolnictwo i oświata na ziemiach Litwy...*, s. 15.

[123] A. Romanowski, *Młoda Polska wileńska*, Kraków 1999, s. 446.

[124] *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, Vilnius 2001, s. 739–756, 798–818; *Lietuvių literatūros enciklopedija*, Vilnius 2001, s. 64–65, 190, 197, 270, 380, 527–528.

[125] L. Laučaitė, *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius 2002; *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, Vilnius 1998, s. 11–50, 72–82; *Lietuvos muzikos istorija*, Kn. 1, *Tautinio atgimimo metai, 1883–1918*, sudarytoja doc. dr Dana Palionytė-Banevičienė, Vilnius 2002; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva...*, s. 236–307; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, s. 459–524.

[126] J. Ochmański, *Historia Litwy...*, s. 239.

rzenia odrębnych państw litewskiego i białoruskiego, w których Polacy znaleźliby się w sytuacji mniejszości narodowej, endecy wypowiedzieli się za włączeniem obszarów z przeważającą ludnością polską, przede wszystkim Wileńszczyzny, do państwa polskiego. Ludność niepolska zamieszkująca na tych terenach miała ulec asymilacji. Odrzucili oni ideę ewentualnej federacji polsko-litewskiej, do której skłaniała się demokratyczna inteligencja polska i część ziemiaństwa.

Ze wspomnianych środowisk – wielkiego ziemiaństwa i demokratycznej inteligencji – wyłonił się w latach 1905–1906 kierunek polityczny zwany krajowym. Krajowcy (Michał Römer, Witold Abramowicz, Zygmunt Nagrodzki, Ludwik Chomiński i inni) uznawali prymat interesów całej ludności nad interesami każdej z grup narodowościowych. Jednocześnie jako reprezentanci społeczności polskiej na Litwie nie godzili się na traktowanie jej jako mniejszości, lecz widzieli w niej jeden z trzech elementów historyczno-państwowych i kulturotwórczych kraju. Hasło całości i niepodległości Litwy historycznej (z powodu cenzury przed I wojną światową hasło niepodległości formułowali, przynajmniej publicznie, w sposób zakamuflowany zastępując je np. hasłem „usamodzielnienia" Litwy historycznej) łączyli z postulatem równouprawnienia wszystkich zamieszkujących kraj narodowości. Podobne do krajowców stanowisko w kwestii przyszłości kraju, oczywiście z innym kontekstem ekonomicznym i społecznym, zajmowali polscy socjaliści (Polska Partia Socjalistyczna, Litewska Socjaldemokratyczna Partia). Oddzielny nurt stanowili socjaliści-internacjonaliści (Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy). Widzieli oni rozwiązanie wszystkich spraw narodowościowych byłego imperium rosyjskiego, w tym i ziem północno-zachodnich, w rewolucji socjalistycznej, ale wśród Polaków na Litwie nie mieli licznych zwolenników[127].

Wizje i teorie, a także interesy polityczne tak rosyjskiego zaborcy, jak i narodów walczących o własny model kultury i bytu państwowego, znalazły oddźwięk również w nauce, zwłaszcza w dziedzinach humanistycznych. Badania etnograficzne, językowe, archeologiczne, historyczne miały służyć interesom narodowym tudzież państwowym, budzić świadomość i dumę poszczególnych narodów, piętnować prawdziwych lub domniemanych przeciwników i ciemiężycieli własnego narodu. Podporządkowanie tych dziedzin nauki celom politycznym prowadziło niejednokrotnie do poważnych nadużyć, do upowszechnienia historycznych stereotypów, fałszywej wiedzy i wyolbrzymienia własnych zasług. Grzeszyły tym przede wszystkim rosyjskie wydawnictwa państwo-

[127] R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich...*, s. 555, udowadnia, że konflikt ten był nieunikniony. Jak wykazały dyskusje w I Dumie i obliczenia ziemiańskich posłów, nawet całkowite wywłaszczenie wszystkich większych posiadaczy ziemskich nie mogło zaspokoić chłopskiego głodu ziemi. Problem więc polegał na tym, że w warunkach tamtego czasu, obojętnie czy przed 1905 r., czy po, czy przed 1914 r., czy w 1920 r. – polscy ziemianie kresowi w konfrontacji z chłopem ukraińskim, białoruskim, łotewskim, litewskim czy nawet polskim – stali wobec niemożności wykonania ruchu dającego im szansę przetrwania. Nie oni bowiem decydowali o swoim losie. Mogli tylko podejmować działania obronne i to wyłącznie opierając się na silnym państwie. Gdy go zabrakło, a odrodzona Polska nie mogła, albo nie chciała ich wesprzeć – stanęli nie tylko wobec niemożności uratowania siebie w wymiarze grupowym, lecz często nawet w indywidualnym.

wych instytucji i społecznych towarzystw wileńskich, ale nie były wolne od tego i prace polskich i litewskich autorów, skupionych wokół poszczególnych czasopism lub w towarzystwach naukowych. Wiele z tych stereotypów, powstałych w toku walki za „sprawę narodową", przeszło do historiografii międzywojennej i odżyło z nową siłą w historiografii Litwy odrodzonej. W swoim czasie posłużyły budzeniu świadomości narodowej, której rozwój sprawił, że w sprzyjających warunkach – gdy w czasie pierwszej wojny światowej osłabła moc państw zaborczych – narody polski i litewski gotowe były do odrodzenia własnej państwowości.

Podsumowanie

Rozwój instytucji naukowych w Wilnie w dużej mierze zależał od ogólnej sytuacji w kraju, która w ciągu stulecia niejednokrotnie się zmieniała. Można wyróżnić kilka okresów wyznaczonych przez bohaterską walkę narodów byłej Rzeczypospolitej oraz przez represje zaborcy. Pierwszy – od początku XIX wieku do powstania listopadowego, drugi – lata między powstaniami listopadowym i styczniowym (1832–1862), trzeci – od powstania styczniowego do upadku rządów rosyjskich w 1915 r. W trzecim okresie wydzielają się dwa podokresy: pierwszy, obejmujący lata 1865–1904 i drugi od roku 1905 do ewakuacji Rosjan z Wilna w 1915 roku.

Najdogodniejszy dla rozwoju nauki, jak i w ogóle życia kulturalnego na ziemiach Litwy i Białorusi był okres pierwszy. Dzięki uniwersytetowi 40–50-tysięczne Wilno stało się ważnym ośrodkiem kulturowym i poprzez Wileński Okręg Naukowy oddziaływało na cały obszar Ziem Zabranych. Pomocniczą rolę pełniły powstałe na bazie uniwersytetu towarzystwa, księgarnie i wydawnictwa. Zjawisko rozwoju polskiej kultury i jej oddziaływania na niepolską etnicznie ludność Litwy i Białorusi wywoływało zaniepokojenie rosyjskich władz. Dlatego nawet w tym okresie względnego liberalizmu niejednokrotnie podejmowały one kroki wiodące ku ograniczeniu wpływów polskich (zmniejszenie terytorialnego zasięgu Wileńskiego Okręgu Naukowego, ustąpienie Adama Czartoryskiego ze stanowiska kuratora, wydalenie z Uniwersytetu Wileńskiego grupy profesorów Polaków w związku z procesem filomatów itp.).

W drugim okresie przejawiały się dwie główne tendencje: dążenie władz rosyjskich do zniszczenia wszystkich osiągnięć kultury polskiej z doby poprzedniej i staranie inteligencji polskiej, aby jak najwięcej tych osiągnięć zachować. Dokonane przez władze zamknięcie Uniwersytetu Wileńskiego, a następnie Akademii Medyko-Chirurgicznej i Akademii Duchownej, likwidacja polskiego szkolnictwa i ograniczenie dostępu do szkół średnich młodzieży ze stanów opodatkowanych były dotkliwym ciosem dla polskiej oświaty i nauki w Kraju Północno-Zachodnim, lecz całkowicie ich nie zniszczyły. Udało się zachować Towarzystwo Lekarskie, wydawano polskie czasopisma i książki, gromadzono prywatne biblioteki i zbiory pamiątek historycznych. Powstanie Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej (lata 1855–1865) ponownie wzmocniło pozy-

cję nauki polskiej na tych ziemiach, zwłaszcza w dziedzinie archeologii, historii i etnografii. Jeszcze ważniejszym od poszczególnych osiągnięć naukowych był sam fakt powstania tych instytucji, zrzeszenia przez nie rozproszonych badaczy i nawiązania kontaktów z innymi ośrodkami naukowymi. Dzięki działalności instytucji społecznych inteligencja wileńska była gotowa w każdym momencie do wskrzeszenia wyższej uczelni.

Najtrudniejszy był okres od upadku powstania styczniowego do 1905 roku. W warunkach represyjnego reżimu walka o kulturę polską i litewską wyraziła się głównie w dwóch formach – kolportowaniu wydawnictw zakazanych i tajnym nauczaniu dzieci. Jedyną instytucją naukową o polskim rodowodzie pozostało Towarzystwo Lekarskie, musiało jednak używać w swej działalności języka rosyjskiego i przystosować się do wielu innych ograniczeń. Jego działalność ograniczały również skromne środki finansowe. W lepszym położeniu były instytucje rosyjskie. Jedne z nich (Wileńska Komisja Archeograficzna, Centralne Archiwum Wileńskie, Muzeum Murawiowa) były stale finansowane z budżetu państwa, inne (Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej) otrzymywały wsparcie finansowe na wydawnictwa i wykonanie programów badawczych. Jedne i drugie odczuwały trudności związane z brakiem zawodowych uczonych i zaplecza naukowego. Negatywnie oddziaływało też upolitycznienie ich działalności.

Po roku 1905, kiedy nastąpił burzliwy rozwój życia politycznego i kulturalnego, odrodziło się również życie naukowe. Po długich latach zakazu powstała możliwość legalnej działalności dla inteligencji polskiej i litewskiej. Pod wpływem narastających konfliktów nastąpił jednak podział środowiska naukowego. Naukę polską reprezentowało Towarzystwo Przyjaciół Nauk, litewską – Litewskie Towarzystwo Naukowe, rosyjską – oprócz instytucji państwowych – wskrzeszony w 1910 r. Wileński Oddział Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Każda z tych instytucji wyrażała gotowość służenia sprawie własnego narodu. Działalność instytucji rosyjskich mimo poparcia ze strony administracji rosyjskiej traciła na znaczeniu. Ostateczny kres położył jej koniec panowania rosyjskiego w Wilnie w 1915 r. Towarzystwa polskie i litewskie przetrwały pierwszą wojnę światową i rozwinęły działalność w okresie międzywojennym.

— Rozdział II —

Cesarskie Towarzystwo Lekarskie w Wilnie 1805–1915

1. Literatura i źródła

Wileńskie Towarzystwo Lekarskie od dawna budziło zainteresowanie badaczy jako pierwsze towarzystwo naukowe na ziemi wileńskiej. Najstarsze opracowania dziejów Towarzystwa pochodzą z połowy XIX wieku, chociaż już w pierwszym tomie „Pamiętników Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", wydanym w 1818 r. zamieszczono notatkę o założeniu i celach Towarzystwa, w drugim zaś tomie z 1821 roku podano „Szczegóły historyczne o Towarzystwie" opracowane przez Mikołaja Mianowskiego[1]. Z okazji pięćdziesięcioletniej rocznicy Towarzystwa, przypadającej 12 grudnia 1855 roku, najważniejsze wydarzenia z jego dziejów przypomniał Adam Ferdynand Adamowicz[2]. Z tej samej okazji wydał on książkę *Krótki rys początków i postępu anatomii w Polsce i na Litwie*, w której przedstawił zasługi profesorów Uniwersytetu Wileńskiego, członków Towarzystwa, w tej dziedzinie[3]. Później A. F. Adamowicz wrócił raz jeszcze do dziejów Towarzystwa i opublikował w 1870 r. w języku rosyjskim dane statystyczne o jego członkach, posiedzeniach, zbiorach bibliotecznych i wydawnictwie[4].

Obszerniejsze opracowania dziejów Towarzystwa powstały w końcu XIX wieku z powodu uroczystego obchodu 90-letniego jubileuszu, przypadającego 12 grudnia 1895 roku. Jako pierwsza ukazała się praca Józefa Bielińskiego *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie, jego prace i wydawnictwa 1805–1864*, opublikowana w „Pamiętniku Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego" i jako część książki tego autora *Stan nauk le-*

[1] „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 1, Wilno 1818, s. I–XX, t. 2, Wilno 1821, s. III–XXXVI.

[2] A. F. Adamowicz, *Wzmianka o obchodzie jubileuszowym pięćdziesięcioletnim w Cesarskim Towarzystwie Lekarskim Wileńskim*, *Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A. F. Adamowicza*, t. 5, Wilno 1862, s. 118–126.

[3] A. F. Adamowicz, *Krótki rys początków i postępu anatomii w Polsce i Litwie skreślony na pamiątkę 50-letniego trwania Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego dnia 12 grudnia 1855 roku przez A. F. Adamowicza*, Wilno 1855, s. 109.

[4] *Статистическо-хронологический перечень членов, заседаний, книг, кассы и занятий Императорского Виленского Медицинского Общества за 1871 г. составлен Адамовичем*, „Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества" за 1869–1870 г., Вильна 1870, s. 81–103.

karskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wileńskiej bibliograficznie przedstawiony[5]. Ściśle biorąc nie było to opracowanie dziejów Towarzystwa. Sam autor zaznaczył, że jego zadaniem „będzie wykazanie prac Towarzystwa pod względem bibliograficznym, z głównym uwzględnieniem rzeczy drukowanych oraz wykazanie chronologicznego spisu urzędników i alfabetycznego członków"[6]. Również on jako pierwszy podzielił dzieje Towarzystwa na trzy okresy (zawarte w latach 1805–1831, 1832–1864 i od 1865 r. do czasów współczesnych autorowi) i opracował dwa pierwsze z nich. W tym samym czasie ukazała się jeszcze jedna pomniejsza praca J. Bielińskiego o zasługach Towarzystwa wobec społeczeństwa, wydana w Wilnie w 1900 r. w języku rosyjskim[7]. Pobieżnie o Towarzystwie Lekarskim wspomina on również w monumentalnym swym dziele o Uniwersytecie Wileńskim[8].

W roku jubileuszowym (1895) ukazała się w Wilnie książka w języku rosyjskim, zawierająca pięć prac: J. Bieliński *Pierwsza klinika w Wilnie*, W. Zahorski *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, P. Bagieński *Zasługi Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie w rozpowszechnieniu ochronnego szczepienia przeciwko ospie*, J. Strzemiński *Stan sanitaryjny miasta Wilna w pierwszym dwudziestoleciu działalności Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego*, J. Strzemiński *Okulistyka na Litwie na początku XX wieku*[9]. Najobszerniejsza z wymienionych prac, pióra Władysława Zahorskiego, była później dwukrotnie wydawana w postaci książkowej – najpierw w języku polskim w Warszawie, a następnie w rosyjskim w Wilnie[10]. W. Zahorski zachowuje w swej rozprawie podział na okresy wprowadzony przez J. Bielińskiego, ale opisuje dzieje Towarzystwa do 1895 roku, a w przypisach przytacza dane biograficzne o wybitniejszych działaczach. Przy korzystaniu z prac J. Bielińskiego i W. Zahorskiego pamiętać trzeba, że ze względu na cenzurę ich autorzy musieli pozostawić sporo niedomówień, zwłaszcza w dziedzinie rusyfikatorskiej polityki caratu.

Burzliwe wydarzenia początku XX wieku odwróciły uwagę badaczy od dziejów Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie; tylko Michał Brensztejn zamieścił podstawowe dane o nim w *Informatorze o towarzystwach*[11]. W okresie międzywojennym pomniejsze

[5] J. Bieliński, *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie, jego prace i wydawnictwa 1805–1864*, Warszawa 1890, s. 119 (odb. z „Pamiętnika Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego" 1889 r.); idem, *Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wileńskiej bibliograficznie przedstawiony*, Warszawa 1889, s. 754–871.

[6] J. Bieliński, *Cesarskie Towarzystwo...*, s. 1.

[7] О. А. Белинский, *Об отношениях Виленского Медицинского Общества к публике с 1805 до 1831 года*, Вильна 1900, s. 19.

[8] J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński 1579–1831*, t. 3, Kraków 1900, s. 557–558.

[9] *Девяностолетие Императорского Виленского Медицинского Общества 12 декабря 1895 года*, Вильна 1895, s. 381.

[10] В. Б. Загорский, *Императорское Виленское Медицинское Общество 1805–1895*, Вильна 1896, 274 s.; W. Zahorski, *Zarys dziejow Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, Warszawa 1898, s. 309.

[11] M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych i filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914, s. 27–30.

prace na ten temat ukazywały się sporadycznie w piśmie periodycznym odrodzonego Towarzystwa Lekarskiego i Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu im. Stefana Batorego w Wilnie, noszącym nazwę „Pamiętnika" na cześć pierwszego wydawnictwa Towarzystwa[12]. Duże zainteresowanie dziejami Towarzystwa wykazywał Stanisław Trzebiński (1861–1930), profesor historii i filozofii medycyny Uniwersytetu Wileńskiego, sekretarz Towarzystwa Lekarskiego[13].

Po drugiej wojnie światowej nie powstały żadne większe prace na ten temat. Króciutkie wzmianki o Towarzystwie Lekarskim w Wilnie znajdują się jedynie w informatorach i pracach, poświęconych ogólnemu rozwojowi nauki polskiej w XIX–XX wieku[14]. Nieco szerzej działalność Towarzystwa w latach między powstaniami (1832–1863) naświetliła Małgorzata Stolzman w książce poświęconej dziejom kultury wileńskiej w latach między powstaniami listopadowym a styczniowym (1832–1863)[15]. Krótko o niektórych lekarzach, członkach Cesarskiego Towarzystwa Wileńskiego (Julian Titius, Józef Bieliński, Władysław Zahorski, Ludwik Czarkowski i inni) wspomina Andrzej Romanowski w swej książce o pozytywizmie na Litwie[16].

Litewscy badacze historii medycyny (Stasys Bizulevičius, Vytautas Girdzijauskas, Vilhelmina Skardžiuvienė, Albertas Telyčėnas, Konstantinas G. Vasilevas, Konstantinas K. Vasilevas, Arnoldas Endzinas, Vytautas Siudikas i inni) pisali najwięcej o zasługach Towarzystwa Lekarskiego w rozwoju nauk przyrodniczych i medycznych[17] oraz o działalności Józefa Franka, założyciela Towarzystwa Lekarskiego, i jego ojca Jana Piotra Fran-

---

[12] *Jubileusz Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego za 1926 r.", Wilno 1926, z. 1/3, s. 6–18; W. Jasiński, *Działalność wydawnicza Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego w pierwszym stuleciu jego istnienia 1805–1905*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", Wilno 1936, t. 12, z. 1, s. 3–10.

[13] *Uroczyste posiedzenie Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego ku czci ś.p. prof. dr Stanisława Trzebińskiego (1861–1930)*, Wilno 1930, s. 22 (odb. z „Pamiętnika Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", Wilno 1930, r. 6, z. 4–5).

[14] W. Rolbiecki, *Towarzystwa naukowe w Polsce*, Warszawa 1972, s. 185; J. A. Kosiński, *Nauka polska w wieku XIX–XX. Studium nauko-metryczne*, Wrocław 1981, s. 109.

[15] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto. Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych (1832–1863)*, Olsztyn 1987, s. 38–41.

[16] R. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie: Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków 2003, s. 485, 92 il.

[17] V. Girdzijauskas, S. Bizulevičius, *Vilniaus Medicinos Draugijos vaidmuo vystant medicinos mokslo ir gydymo pagalbą Lietuvoje*, „Vilniaus Universiteto Mokslo Darbai, Med. Mokslų Ser." 1958, s. 36–50; S. Bizulevičius, *Iš farmacijos istorijos Lietuvoje*, [w:] *Iš mokslų istorijos Lietuvoje*, t. 1, Vilnius 1960, s. 139–151; Е. Приалгаускайте, *Стоматологические вопросы в деятельности Вильнюского Медицинского Общества (1805–1905)*, [w:] *Тезисы докладов конференции истории медицины в Прибалтике и Белоруссии*, Вильнюс 1963, s. 45–47; L. Gyliene, *Vilniaus medicinos draugijos vaidmuo chemijos mokslo vystymui Lietuvoje*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979, s. 7–31; В. Межутавичюте, *Главные научные направления деятельности Вильнюского Медицинского Общества в XIX в*, [w:] *Становление науки и научных коллективов Прибалтики*, Рига 1985. s. 215–216; *Vilniaus medicinos draugija (1805–1985 m.)*, (red.) S. Pavilionis, Vilnius 1988, s. 140; V. Skardziuvienė, A. Telyčėnas, *Onkologijos raida Lietuvoje iki XX a.*, Vilnius 1988, s. 82–101; D. Triponienė, *Vilniaus medicinos draugija (1805–1998)*, Vilnius 1999, s. 229.

ka, profesora uniwersytetów w Wilnie i Petersburgu[18]. O Józefie Franku i rozwoju medycyny klinicznej na Uniwersytecie Wileńskim ogłosił obszerną rozprawę w języku angielskim Ramunas Antanas Kondratas, amerykański historyk medycyny litewskiego pochodzenia[19]. Dzieje Towarzystwa Lekarskiego i rozwój nauk medycznych na Uniwersytecie Wileńskim przedstawiają w ogólnych rysach prace poświęcone nauce i kulturze Litwy w XIX wieku (autorzy: Arnoldas Piročkinas, Algirdas Šidlauskas, Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, Aldona Prašmantaitė)[20].

Podstawowe materiały archiwalne dotyczące Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie znajdują się w Dziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego w zespole Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego (Fondas 26)[21]. Są to : 1) materiały biograficzne (dyplomy, spisy, życiorysy, nekrologi, okolicznościowe wzmianki o jubilatach)[22]; 2) akta dotyczące pracy administracyjnej (plany i sprawozdania, dokumentacja finansowa, spisy prenumerowanych czasopism, obszerna korespondencja z innymi instytucjami naukowymi, przedstawicielami władz, bibliotekami, wydawcami, właścicielami księgarń, osobami prywatnymi)[23]; 3) materiały o działalności naukowej (teksty referatów i artykułów, dane statystyczne, informacja o szpitalach, uzdrowiskach, opisy badań wód mineralnych, tablice obserwacji meteorologicznych, opisy medycyny ludowej, historii chorób, materiały o weterynarii[24]; 4) materiały ikonograficzne (portrety i grupowe zdjęcia członków, plany pomieszczeń, zdjęcia chorych)[25]; 5) inne materiały i wycinki z gazet[26]. Oddzielne materiały, dotyczące członków i działalności Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie znajdują się w zespołach Uniwersytetu Wileńskiego[27] i Józefa Franka[28].

Najwięcej informacji zawierają *Pamiętniki* Józefa Franka, założyciela Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie, napisane w języku francuskim i zatytułowane *Memoires biographiques de Jean Pierre Frănk et de Joseph son fils, redigées par cedernier*. Powstały one we Włoszech, gdzie we własnej willi nad jeziorem Como Józef Frank spędzał ostatnie lata życia. Przed śmiercią Józef Frank powierzył rękopis swemu przyjacielowi Jano-

[18] K. G. Vasilevas, K. K. Vasilevas i inni, *Iš medicinos istorijos: Johano Peterio Franko ir Jozefo Franko veikla Vilniuje ir Peterburge*, Vilnius 1983, s. 56–57.

[19] R. A. Kondratas, *Joseph Frank (1771–1842) and the Development of Clinical Medicine. A Study of the Transformation of Medical Thought and Practice at the End of the 18th Beginning of the 19 the Centuries*, Cambridge 1977, s. 331.

[20] A. Piročkinas, A. Šidlauskas, *Mokslas senajame Vilniaus universitete*, Vilnius 1984, s. 198–200; *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius 1994, s. 179–180; E. Aleksandravičius, *Lietuvių atgimimo kultūra XIX amžiaus viduryje*, Vilnius 1994, s. 19–23; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius 1996, s. 247–248; A. Prašmantaitė, *Vilniaus universitetas ir visuomenė 1803–1832 metais: Gamtos mokslų populiarinimas*, Vilnius 1992, s. 94–103.

[21] VUB, RS, F 26.

[22] VUB, RS, F 26, op. 16–336.

[23] VUB, RS, F 26, op. 337–3064.

[24] VUB, RS, F 26, op. 3065–4858.

[25] VUB, RS, F 26, op. 4859–5013.

[26] VUB, RS, F 26, op. 5014–5081.

[27] VUB, RS, F 26, op. 14, 20–43.

[28] VUB, RS, F 26, op. 1–5.

wi Carro. W roku 1855 Towarzystwo wykupiło od niego ten rękopis za 25 dukatów i od tego czasu przechowuje się go w Wilnie. Pierwotnie zawierał sześć tomów, obecnie pozostało pięć. Jeden z tomów (piąty) zaginął wkrótce po przysłaniu go do Wilna. Według zgodnej opinii współczesnych miał go zniszczyć Wacław Pelikan, ponieważ Józef Frank dał w nim bardzo niepochlebną charakterystykę jego osoby i działalności. W innych tomach znajduje się sporo miejsc zamazanych atramentem, przypuszczalnie przez Zofię Balińską, córkę Jędrzeja Śniadeckiego. Prawdopodobnie czytając „Pamiętniki", znalazła w nich fakty, które uznała za uwłaczające pamięci jej rodziców. Na początku XX wieku trzy tomy „Pamiętników", dotyczące młodości i wileńskiego okresu życia Józefa Franka, zostały przetłumaczone przez Władysława Zahorskiego na język polski i wydane w Wilnie[29]. W 2001 roku ta sama część „Pamiętników" została wydana w języku litewskim w t³umaczeniu z francuskiego Genovaitė Dručkutė. Wstęp do tej edycji napisała Aldona Prašmantaitė, zaznaczając w nim, że przekład litewski jest bardziej dokładny od polskiego, zwłaszcza w sprawach dotyczących leczenia różnych chorób, które Władysław Zahorski w swym tłumaczeniu pominął[30].

Niektóre źródła rękopiśmienne przechowywane są w zbiorach Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk. Są między nimi opisy dokumentów do historii Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego od jego założenia w 1805 do 1867 roku, sporządzone przez bibliotekarza Anicetego Reniera w języku rosyjskim, teksty przemówień Donata Rejkowskiego, Zenona Cywińskiego, Jędrzeja Śniadeckiego na uroczystych posiedzeniach Towarzystwa, sprawozdanie z pracy Towarzystwa za 1894 rok, lista członków z 1866 roku, odezwa z 1812 roku i inne[31].

W Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym natomiast znajdują się zespoły materiałów Adama Ferdynanda Adamowicza (1802–1881), długoletniego prezesa Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie, oraz Władysława Zahorskiego (1858–1927), aktywnego członka tegoż towarzystwa (z kolekcji Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie)[32].

Cennym źródłem do dziejów Towarzystwa są jego własne wydawnictwa: „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego" 1818–1821, „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński" 1820–1822, „Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacji" 1822–1830, „Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A. F. Adamowicza" 1846–1862, „Protokoły posiedzeń Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie", publikowane w latach 1869–1913 w języku rosyjskim[33].

---

[29] J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka*, z francuskiego przetłumaczył, wstępem i uwagami opatrzył Władysław Zahorski, t. 1–3, Wilno 1913; wyd. 2, Wilno 1921.

[30] J. Frankas, *Atsiminimai apie Vilnių*. Iš prancūzų kalbos vertė Genovaitė Dručkutė, Vilnius 2001, s. 624.

[31] LMAB, RS, F 9–93; F 151–1873; F 9–1606, F 9–1617, F 82–825; F 273–1250.

[32] LVIA, sygn. F 1135, op. 5, op.7.

[33] „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 1–2, Wilno 1818–1821; „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", t. 1–2, Wilno 1820–1822; „Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacji", t. 1–3, Wilno

2. Założenie

Pomysł założenia naukowego towarzystwa lekarskiego w Wilnie powstał na początku XIX wieku. Inicjatorem był profesor Uniwersytetu Wileńskiego Józef Frank (Joseph Frank, 1771–1842), człowiek wszechstronnie wykształcony i świetny organizator. Do Wilna przybył on w 1804 r. razem z ojcem, słynnym profesorem Janem Piotrem Frankiem (Johan Peter Frank, Jean Pierre Frank), na zaproszenie rektora Uniwersytetu Wileńskiego Hieronima Strojnowskiego. Kiedy przybył do Wilna, Józef Frank miał skończone studia medyczne oraz praktyką lekarską. Studiował medycynę na uniwersytetach w Getyndze i Pawii, gdzie zdobył stopień doktora, potem odbył podróż naukową po krajach Europy Zachodniej, pracował w szpitalach Pawii i Wiednia. Po przybyciu do Wilna Józef Frank objął katedrę patologii na Uniwersytecie Wileńskim, a po wyjeździe ojca do Petersburga kierował kliniką uniwersytecką[34].

W Wilnie Józef Frank z zapałem wziął się do pracy organizacyjnej i pedagogicznej. Jej początek był trudny dla niego z kilku powodów. Musiał pokonywać barierę językową (naukę języka polskiego rozpoczął w drodze do Wilna) i zdobywać uznanie w nowym środowisku. Później wspominał on w swym pamiętniku: „Profesorowie wydziału lekarskiego całkowicie oddani praktyce, podówczas na Litwie bardzo zyskownej, patrzyli okiem niechętnym na nasze przybycie. Nie mogąc bez jawnej kompromitacji wykazywać swej niechęci względem mego ojca, panowie ci zwrócili ostrze swej broni przeciwko mnie. Zresztą, domyślali się oni, że ojciec mój wkrótce zostanie wezwany do Petersburga, ale nie mieli nadziei prędkiego pozbycia się mojej osoby. Jednak profesorowie Niemcy próbowali zbliżyć się do mnie i wciągnąć do swej partii, a to w celu zwalczania lekarzy Polaków. Profesorowie cudzoziemcy popierali ich wycieczki przeciwko zarządowi Uniwersytetu. Odpowiedziałem jednym i drugim, że nikt bardziej ode mnie nie był dalekim od należenia do jakiejkolwiek partii i że moim zadaniem będzie starać się pozyskać sympatie i zaufanie społeczeństwa, w którym sądzono mi pracować"[35].

1822–1830; „Praktyczne najnowsze postrzeżenia...", t. 1–5, Wilno 1846–1862; „Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества", Вильна 1869–1913.

[34] J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka...*, t. 1, s. 8–9; J. Frank, *Reise nach Paris, London und einem grossen Theile des übrigen Englands und Schottlands in Beziehung auf Spiteler, Versorgungshäuser, übrige Armen-Institute, Medizinishe Lehranstalten und Gefängnise*, t. 1–2, Wien 1804–1805.

[35] Oddźwiękiem tych tarć są charakterystyki, jakie wystawił Józef Frank profesorom wileńskim w swym pamiętniku. Zdaniem J. Franka, Franciszek Norwoysz, profesor matematyki był „poczciwy starowina, miłujący tylko butelkę i język angielski", Ignacy Reszka, który miał wykłady z astronomii, był „kompletnym zerem", Andrzej Lobenwein, profesor anatomii „nawet nie pomyślał o założeniu gabinetu anatomicznego", August Becu, profesor fizjologii „lubił się chwalić i nie była to nawet najgłówniejsza z jego wad", Ferdynand Spitznagel, profesor terapii ogólnej „co do medycyny, nie miał o niej pojęcia, pomimo to był o tyle odważny, iż zajmował się praktyką", Jakub Briotet, profesor chirurgii „pomimo wprawy w robieniu operacji nie nadawał się wcale na profesora, szczególnie w uniwersytecie, w którym trzeba było wykładać albo po łacinie, której Briotet nie rozumiał, albo po polsku, który to język był dla niego zupełnie obcy", zaś Andrzej Matusewicz, profesor położnictwa „ograniczony, nieuk, zły i intrygant był najgorszym z profesorów". Stanisław Bonifacy Jundziłł, profesor historii naturalnej, zawinił w oczach Franka tym, że nie pomyślał o założeniu gabinetu zo-

Pomimo dobrych chęci Józefowi Frankowi nie udało się uniknąć konfliktów z kolegami i administracją uniwersytetu. Przyczyny starć tkwiły w różnym rozumieniu zadań uczelni. W przekonaniu Józefa Franka, głównym zadaniem Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego miało być przygotowanie słuchaczy do różnego rodzaju służby publicznej. Dopiero co reorganizowany uniwersytet, udowadniał Józef Frank, powinien na dalszy plan odsunąć samodzielne badania, a skupić uwagę na działalności dydaktycznej i uzupełnianiu gabinetów i zbiorów naukowych[36]. O „posuwanie naprzód nauk" mieli natomiast dbać profesorowie i w ogóle ludzie mający odpowiednie wykształcenie i zainteresowania, zrzeszeni w towarzystwach naukowych. Józef Frank, będąc członkiem wielu europejskich towarzystw naukowych, pomyślał o założeniu takiego towarzystwa również w Wilnie. Zaczął od poznania kręgu ludzi zainteresowanych pracą naukową. W tym celu organizował co niedzielę w swoim mieszkaniu wieczory, na które zapraszał kolegów z uniwersytetu i lekarzy praktyków z miasta, a nawet co pilniejszych studentów, żeby przy szklance herbaty dyskutować z nimi o nowych osiągnięciach naukowych. Jednak w warunkach zaboru rosyjskiego wszelkie nieoficjalne zebrania budziły podejrzliwość władz. Jan Piotr Frank, będąc nie tylko dobrym lekarzem ale i doświadczonym dworakiem, przestrzegał syna: „Strzeż się, aby te zebrania nie przekształciły się w klub albo to towarzystwo, zajmujące się więcej polityką niż nauką, nie skompromitowało ciebie. Polakom nie można ufać. Są oni niezadowoleni z rządu rosyjskiego, jak nie byli zadowoleni z własnego i nigdy nie będą z żadnego, gdyby sam Archanioł Gabriel zstąpił z nieba, by nimi rządzić"[37]. Józef Frank wziął pod uwagę przestrogi ojca i uznał, że jedynym wyjściem jest założenie legalnego towarzystwa naukowego. Opracował więc projekt ustawy naukowego towarzystwa lekarskiego i powołał grupę założycieli.

Zebranie założycielskie odbyło się 12 grudnia 1805 roku w mieszkaniu Józefa Franka. Dom w Wilnie na rogu ul. Wielkiej (obecnie Didžioji) i zaułka Szwarcowego (obecnie Švarco), gdzie wówczas mieszkał Józef Frank, do dziś nosi nazwę „domu Franka".

---

ologicznego i mało troszczył się o ogród botaniczny. Wolał on sadzić kapustę i szparagi, które sprzedawał, podobnie jak bukiety kwiatów. Wstęp do ogrodu był zabroniony nawet studentom. Przy wejściu znajdował się złośliwy pies, który rzucał się i kąsał tych, co odważyli się zbliżyć. Trudno spodziewać się, pisał J. Frank, aby Jundziłł w podobny sposób mógł z pożytkiem kształcić młodzież. Uchodził on jednak za dobrego patriotę, ponieważ nie cierpiał Rosjan i cudzoziemców, a zdaniem J. Franka także całego rodzaju ludzkiego. Jego uznanie zyskał natomiast profesor emeryt Marcin Poczobutt Odlanicki, o którym pisze, że był to mąż wielkiej nauki. Frank ciepło odzywał się także o Jędrzeju Śniadeckim, z którym go łączyła osobista przyjaźń. Za to nie szczędził cierpkich słów o jego bracie Janie Śniadeckim, profesorze astronomii. Według opinii Franka, Jan Śniadecki „ugrzeczniony względem możnych (których znajomości szukał i o których genealogii lubił rozprawiać) był hardy z równymi sobie, a z niższymi wprost brutalny. Pomimo to uchodził za dobrego patriotę. Nie można mu było odmówić rozumu i nauki, ale nad wszystkim górowała pycha. Wychowawszy własnym kosztem młodszego brata, Śniadecki nie przestawał despotycznie nim rządzić". Jak wynika z tego samego pamiętnika do konfliktu między Józefem Frankiem a Janem Śniadeckim doszło właśnie z powodu przyjaźni tego pierwszego z Jędrzejem Śniadeckim. Józef Frank słynął bowiem ze swobody obyczajów i Jan obawiał się jego wpływu na moralność młodszego brata (J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka...*, s. 63–74).

[36] J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka...*, s. 61, 88–89.

[37] Ibidem, t. 1, s. 130–131.

Zebrani, po zapoznaniu się z projektem ustawy, podpisali się pod nim i tym samym dokonali formalnego aktu założenia Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie. Ustawę podpisali: August Becu, dr med. prof. patologii i higieny, Jan Baptysta Braun, okulista, dr med. i chirurgii, prosektor Uniwersytetu Wileńskiego, Eliasz Encholm, dr med., inspektor lekarski wojskowy Litwy, Józef Frank, dr med. prof. medycyny praktycznej i kierownik kliniki Uniwersytetu Wileńskiego, Jerzy Gutt, aptekarz, Herz Heiman, lekarz zarządu poczt Litwy, Jakub Lieboschitz, dr med., Jan Lobenwein, dr med., prof. anatomii Uniwersytetu Wileńskiego, Andrzej Matusewicz, dr med. prof. położnictwa Uniwersytetu Wileńskiego, Jan Schlegel, chirurg, Jędrzej Śniadecki, prof. chemii Uniwersytetu Wileńskiego, Ferdynand Spitznagel, prof. terapii ogólnej Uniwersytetu Wileńskiego, Jakub Szymkiewicz, dr med. i chirurgii, Karol Wagner, aptekarz oraz Jan Wolfgang, prof. farmacji i farmakologii Uniwersytetu Wileńskiego[38].

Po założeniu Towarzystwa Lekarskiego rozpoczęto starania o jego legalizację. Projekt ustawy w języku francuskim został przesłany do Petersburga i za sprawą ministra spraw wewnętrznych hrabiego Koczubeja dotarł do cesarza[39]. Aleksander I zatwierdził ustawę ukazem z 26 maja 1806 r. i zawiadomił o tym wojennego gubernatora w Wilnie barona Benigsena (Леонтий Леонтьевич Бенигсен), polecając mu jednocześnie opiekę nad Towarzystwem. „Obowiązujemy WM Pana oświadczyć Naszą szczególną łaskę członkom, które założyły to Towarzystwo. I wolą jest Naszą, aby we wszystkich wydarzeniach, gdzie mu wypadła potrzeba udać się do zwierzchności miejscowej wszelka prawna opieka i pomoc dana mu była" – pisał cesarz do gubernatora wileńskiego[40]. Z kolei Benigsen przekazał wiadomość i kopie ukazu carskiego w języku francuskim i rosyjskim do założycieli Towarzystwa[41].

Po uzyskaniu podstawy prawnej członkowie założyciele zebrali się ponownie 11 października 1806 r. na pierwsze posiedzenie Towarzystwa. Przeczytano ukaz cesarza i list generał-gubernatora. Postanowiono w dowód wdzięczności za wyrażone uznanie dokonać uroczystego otwarcia Towarzystwa 12 grudnia, tj. w dniu urodzin cesarza Aleksandra I. W następnych latach w tym dniu miały się odbywać zebranie roczne, posiedzenia zaś miesięczne – 12 dnia każdego miesiąca. Jeśli dzień dwunasty miesiąca przypadał na niedzielę lub święta, wówczas posiedzenie przenoszono na najbliższy dzień powszedni. Posiedzenia nadzwyczajne zwoływano zgodnie z bieżącymi potrzebami.

Ważnym punktem pierwszego posiedzenia były wybory zarządu Towarzystwa, składającego się, zgodnie z pierwszą ustawą, z prezesa (prezydenta), wiceprezesa, sekretarza i skarbnika (podskarbiego). Na prezesa zamierzano początkowo wybrać Józefa Franka, ale ten stanowczo odmówił nie chcąc, aby go posądzano, że założył Towarzystwo tylko po to, by stanąć na jego czele. Zgodził się on natomiast pełnić obowiązki sekreta-

---

[38] VUB, RS, F 26–2.
[39] VUB, RS, F 26–1, s. 1–5.
[40] VUB, RS, F 26–3.
[41] VUB, RS, F 26–4.

rza i pełnił je w przeciągu jedenastu lat. Prezesem obrano Jędrzeja Śniadeckiego, wiceprezesem Jana Lobenweina, skarbnikiem Jerzego Gutta[42].

Nowo obrany Zarząd musiał załatwić w pierwszej kolejności szereg spraw organizacyjnych i przygotować uroczyste otwarcie Towarzystwa. Przyjęto również pierwszych członków. Byli nimi pracownicy Uniwersytetu Wileńskiego: profesor Ludwik Bojanus oraz adiunkci Jan Fryderyk Niszkowski i Benedykt Borsuk[43]. Wszelkie niezbędne wydatki związane z założeniem i rejestracją Towarzystwa pokrywano z dobrowolnych składek inicjatorów. W księdze przychodu i rozchodu Towarzystwa odnotowano, że w 1806 r. wpłacili oni do kasy następujące sumy w złotych: J. Frank 400, J. Lobenwein 200, H. Heiman 200, J. Śniadecki 266, J. Braun 80, A. Matusewicz 200, J. Schlegel 120, J. Gutt 200, J. Wolfgang 120, J. Szymkiewicz 200, K. Wagner 200, J. Lieboschitz 133, F. Spitznagel 200 i B. Borsuk 100. Ogółem do kasy Towarzystwa w 1806 roku wpłynęło 2620 złotych, z których wydano 2063[44].

Uroczyste otwarcie Towarzystwa odbyło się 12 grudnia 1806 r. w bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego. Organizatorzy zadbali, aby to wydarzenie wypadło jak najokazalej. Zaproszono generał-gubernatora Rimskiego-Korsakowa (Александр Михайлович Римский-Корсаков), wyższe duchowieństwo, przedstawicieli ziemian. Wszyscy przybyli, jak wspomina Józef Frank, w ubiorach galowych, co nadało zebraniu niezwykle świetny nastrój. Posiedzenie otworzył sam generał-gubernator i polecił przeczytać ukaz Aleksandra I, którego wysłuchano stojąc. Po tym odczytano Ustawę Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie. Następnie wygłoszono referaty: prezes Jędrzej Śniadecki „O pożytkach, jakie powszechność z zaprowadzeń towarzystw lekarskich odnosić może", wiceprezes Jan Lobenwein „O przesądach panujących względem zaszczepienia wakcyny" a sekretarz Józef Frank „O zakładach naukowych wileńskich". Jędrzej Śniadecki wygłosił referat w języku polskim, natomiast Jan Lobenwein i Józef Frank przemawiali po francusku. Na zakończenie wszystkim obecnym rozdano egzemplarze wydrukowanej w języku polskim i francuskim Ustawy i zwrócono się o poparcie dla nowo powstałego Towarzystwa[45].

Zadbano również, by otwarcie Lekarskiego Towarzystwa w Wilnie zyskało jak najszerszy rozgłos. Wzmianki o tym wydarzeniu zamieszczono w prasie[46]. Zawiadomienia pisemne posłano do kuratora Adama Czartoryskiego, do ministra spraw wewnętrznych Wiktora Koczubeja, do Wyższej Rady Medycznej i Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu, na wydziały lekarskie uniwersytetów w Moskwie, Dorpacie,

---

[42] VUB, RS, F 26–355, s. 1; J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka...*, t. 1, s. 195; *Ustawy Towarzystwa Medycznego założonego przez niżej podpisanych dnia 12 grudnia 1805 roku, a przez Jego Imperatorską Mość Aleksandra I najmiłościwej potwierdzonego*, Wilno 1806, § 10–15.

[43] VUB, RS, F 26–355, s. 2–4.

[44] VUB, RS, F 26–688.

[45] VUB, RS, F 26–355, s. 4; J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka...*, t. 1, s. 196–197; W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie...*, s. 18–19.

[46] VUB, RS, F 26–6.

Charkowie oraz do innych instytucji i towarzystw naukowych. Towarzystwo otrzymało też wiele listów gratulacyjnych i propozycji nawiązania kontaktów naukowych[47].

3. Członkowie

Pierwsza Ustawa Towarzystwa Lekarskiego z 1905 roku ustalała, że ma się ono składać z członków miejscowych i korespondentów. W poczet członków miejscowych (rzeczywistych) mógł być przyjęty „każdy, kto jest doktorem medycyny, każdy chirurg lub aptekarz potwierdzony, mieszkający w Wilnie". Kandydata rekomendowało na posiedzeniu Towarzystwa trzech członków, a na następnym posiedzeniu decydowano o jego przyjęciu drogą głosowania tajnego. Tymże sposobem obierano i członków korespondentów. Stawały się nimi „osoby znane z chwałą przez wydane od siebie pisma, lub które w rękopisach okażą Towarzystwu własne dzieło, stosowne do praktyki tej umiejętności, którą się z powołania zajmują"[48]. Pośród pierwszych członków korespondentów zagranicznych byli tacy słynni uczeni i profesorowie, jak Edward Jenner z Londynu, wynalazca szczepionki ochronnej przeciw ospie, Filip Pinel, profesor medycyny w Paryżu, Gilbert Blane, nadworny lekarz króla Anglii, Łukasz Boer, prof. sztuki położniczej na Uniwersytecie Wiedeńskim, Jan Boduszyński, prof. terapii i kliniki Uniwersytetu Krakowskiego i wielu innych[49].

Wszystkim członkom wydawano dyplomy podpisane przez prezesa i sekretarza oraz zatwierdzone pieczęcią Towarzystwa. Tekst dyplomu w języku łacińskim ułożył Gotfryd Ernest Grodek, profesor literatury antycznej. Od 1869 r. dyplomy członkom krajowym wydawano w języku rosyjskim i tylko członkom zagranicznym po łacinie[50].

Podział członków na miejscowych i korespondentów był aktualny do 1869 roku, kiedy weszła w życie nowa Ustawa, wprowadzająca członków honorowych[51]. Pierwszych wybrano w 1870 r. Zostali nimi hrabia Rejnold Tyzenhauz (Wilno), Fryderyk Frerich (Berlin), Rudolf Virchow (Berlin), Konrad Grum (Petersburg), Sergiej Botkin (Petersburg), Wacław i Eugeniusz Pelikanowie (Petersburg)[52]. Miano członka honorowego nadawano ze względów dyplomatycznych także niektórym wysokim urzędnikom. Otrzymali je np. gubernatorzy wileńscy Piotr Albedinski, Aleksander Potapow, Jerzy Steblin-Kamieńskij oraz Edward Totleben (Tabela 4). Następna Ustawa z 1874 roku przewidywała jeszcze godność członków wspierających. Nadawano ją osobom, które okazały Towarzystwu znaczną pomoc materialną w pieniądzach, książkach, instrumen-

[47] VUB, RS, F 26–7.

[48] *Ustawy Towarzystwa Medycznego Wileńskiego...*, § 7–9.

[49] „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 1, Wilno 1818, s. XXI–XXIV.

[50] *Устав Императорского Виленского Медицинского Общества утвержден Г. Министром внутренних дел 13 октября 1869 г.*, Вильна 1869, § 11.

[51] Ibidem, § 3.

[52] „Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества за 1870 г.", Вильна 1874, s. 12.

tach medycznych itp.[53] Pierwszymi członkami wspierającymi zostali w 1889 roku adwokaci przysięgli: Tadeusz Bujko, Michał Węsławski i Restytut Sumorok. W 1892 roku na miano członka wspierającego zasłużył nauczyciel rysunku i fotograf Aleksander Strauss nieodpłatnie wykonując zdjęcie dla Towarzystwa[54].

Członkowie mieli uczestniczyć w posiedzeniach Towarzystwa, wygłaszać odczyty, drukować prace naukowe w pismach Towarzystwa, mogli korzystać z czasopism zagranicznych prenumerowanych przez Towarzystwo i zbiorów jego biblioteki. W zasadzie wymagano, aby „każdy z członków przynajmniej raz na rok podał do Towarzystwa rozprawę, przez się napisaną, w rzeczy jaką sobie obierze", ale znaczna część członków poprzestawała na płaceniu składek rocznych i biernym uczestniczeniu w posiedzeniach[55]. Zresztą z frekwencją też było nie najlepiej, zwłaszcza kiedy do Towarzystwa wstąpiło dużo praktykujących lekarzy. W celu zwiększenia frekwencji na posiedzeniach do Ustawy z 1869 roku wpisano punkt przewidujący skreślenie z listy członków zamieszkałych w Wilnie, którzy bez ważnej przyczyny w przeciągu roku nie pojawili się na zebraniu. Innym obowiązkiem członków było płacenie wpisowego i składek rocznych. Od członków rzeczywistych wymagano obu tych opłat, od korespondentów tylko wpisowego; członkowie honorowi i wspierający byli wolni od opłat, ale mogli składać dobrowolne dary.

Wysokość składek ustalano według potrzeb Towarzystwa i możliwości finansowych jego członków. W pierwszych latach istnienia Towarzystwa członkowie założyciele łożyli pokaźne sumy na cele organizacyjne. Składki dobrowolne wynosiły od 80 do 400 złotych. Później stały się one nieco niższe. Roczna skłądka wynosiła: w 1808 roku 40 złotych, w latach 1809–1816 po 20 złotych, w 1819 roku – 3 ruble srebrne[56]. W regulaminie wewnętrznym przyjętym w 1819 roku uchwalono „raz na zawsze przeznaczyć opłatę od członka miejscowego nowo obranego przy wejściu do Towarzystwa rubli srebrnych piętnaście" oraz „zważając na nieodbite potrzeby Towarzystwa, postanowić, że roczna składka na przyszłość nigdy mniejszą być nie może od rubli srebrnych sześciu, powiększenie zaś jej wedle wypadających okoliczności zostawić woli Towarzystwa"[57]. Zgodnie z tym postanowieniem od roku 1820 do 1842 r. płacono członkowskie po 6 rubli rocznie. Od roku 1842, uwzględniając pogorszenie się stanu finansowego wielu członków po zamknięciu Akademii Medyko-Chirurgicznej, składkę roczną obniżono. W latach 1843–1868 wahała się ona od 3 do 4 rubli[58]. Ustawa z 1869 roku ustaliła następujące składki członkowskie: wpisowe – 10 rubli, roczne – 5 rubli[59]. To samo potwierdziła Ustawa

[53] *Устав Императорского Виленского Медицинского Общества утвержден Г. Министром внутренних дел 16 января 1874 г.*, „Протоколы заседаний...", Вильна 1874, § 2–8.

[54] *Годовой отчет за 1889 г.*, „Протоколы заседаний...", Вильна 1889, s. 2.

[67] VUB, RS, F 26–355, s. 95–97.

[55] VUB, RS, R 26–689, s. 2–29.

[56] VUB, RS, F 26–355, s. 95–97.

[57] VUB, RS, F 26–689

[58] *Устав... 1869 г.*, § 30.

[59] *Устав Императорского Виленского Медицинского Общества утвержден Г. Министром внутренних дел 16 января 1874 г.*, § 35.

z 1874 roku[60]. Towarzystwo jednak niejednokrotnie zmieniało wysokość składek członkowskich zależnie od okoliczności[61]. Członków rzeczywistych, uchylających się od ich płacenia, skreślano z listy. W pierwszym okresie działalności Towarzystwa przestrzegano tej zasady dość skrupulatnie. W 1819 roku na posiedzeniu Towarzystwa postanowiono, aby Ignacego Wojnicza, który odmówił wnoszenia składki rocznej, „do rzędu członków czynnych już więcej nie liczyć"[62]. Nawet jeden z założycieli Jakub Lieboschitz został w 1820 roku skreślony z listy z tego właśnie powodu[63]. Od połowy XIX wieku patrzono na dłużników bardziej tolerancyjnie, chociaż w ustawach z 1869 i 1874 roku przewidywano skreślenie z listy członków rzeczywistych za niepłacenie składek rocznych[64]. W najgorszym położeniu Towarzystwo znalazło się na początku XX wieku, kiedy około połowy członków rzeczywistych nie płaciło składek rocznych, powodując tym samym trudności finansowe. W celu podniesienia dyscypliny przypominano co jaki czas prawo statutowe i skreślano z listy najbardziej zadłużonych członków[65].

Liczba członków Towarzystwa od jego założenia do 1863 roku ciągle wzrastała, natomiast po powstaniu styczniowym zmalała prawie o połowę. Jeżeli w roku 1862 wynosiła 419, to w 1865 roku tylko 223 i nigdy już nie osiągnęła stanu z okresu między powstaniami (tabela 1). Spadek liczby członków Towarzystwa spowodowały polityczne represje, trudne położenie materialne inteligencji i liczne ograniczenia ze strony carskiej administracji. Zaczęto żądać, aby lista członków razem ze sprawozdaniem rocznym była dostarczana nie tylko generał-gubernatorowi wileńskiemu, ale też do Departamentu Lekarskiego przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i tam decydowano ostatecznie, którego z członków zostawić na liście[66]. W roku 1865 na wyraźne żądanie władz z Towarzystwa musieli odejść Aleksander Korewa, uczestnik powstania listopadowego oraz Donat Rejkowski, były zesłaniec polityczny[67]. Dopiero po kilku latach starań generał-gubernator pozwolił wymienionym osobom powrócić do Towarzystwa[68]. Władze rosyjskie były zainteresowane, by do Towarzystwa wstępowały lojalne wobec nich osoby. Często, korzystając ze swych uprawnień, zachęcały lekarzy z prowincji do zasilenia szeregów Towarzystwa. Praktykowano to w drugiej połowie XIX wieku, kiedy polityka rusyfikatorska przybierała na sile. Przyczyniło się to w pewnym stopniu do zmian w składzie osobowym Towarzystwa[69].

---

[60] VUB, RS, F 26–689, s. 216–279.
[61] VUB, RS, F 26–355, s. 107.
[62] VUB, RS, F 26–355, s. 118.
[63] *Устав... 1869 г.*, §31; *Устав... 1874 г.*, § 39–40.
[64] „Протоклы заседаний...", Вильна 1909, s. 82; „Протоклы заседаний...", Вильна 1911, s. 55.
[65] *Устав... 1869 г.*, §39; *Устав... 1874 г.*, §33.
[66] VUB, RS, F 26–1441.
[67] VUB, RS, F26–1446.
[68] VUB, RS, F 26–561.
[69] „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 2, Wilno 1921, s. IX–XXVIII; W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie...*, s. 176–244; *Список членов Императорского Виленского Медицинского Общества*, „Протоколы заседаний...", Вильна 1902, s. 313–323;

W latach 1805–1832 najaktywniejszą część członków rzeczywistych stanowili pracownicy Uniwersytetu Wileńskiego. Pośród 15 założycieli było 9 profesorów Uniwersytetu. Ich też najczęściej wybierano do Zarządu. Pracownikami uniwersytetu byli w latach 1806–1832 prezesi Towarzystwa – Jędrzej Śniadecki, Jan Lobenwein, Jakub Briotet, August Becu, Jan Niszkowski, Ferdynand Spitznagel, Józef Frank, Mikołaj Mianowski, Wacław Pelikan, Konstanty Porcjanko, oraz sekretarze – Michał Homolicki, Adolf Abicht, Józef Mianowski, Feliks Rymkiewicz (tabela 2). W latach 1832–1842 podobną rolę pełnili profesorowie Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie, wśród których większość stanowili wykładowcy wydziału lekarskiego zamkniętego Uniwersytetu Wileńskiego lub ich wychowankowie (Konstanty Porcjanko, Feliks Rymkiewicz, Adolf Abicht, Adam Ferdynand Adamowicz, Tomasz Kuczkowski, Józef Korzeniewski, Józef Kowalski). Ci z nich, którzy pozostali w Wilnie po zamknięciu Akademii Medyko-Chirurgicznej, kontynuowali pracę badawczą i społeczną i przez dłuższy czas stali na czele Towarzystwa (Adam Ferdynand Adamowicz, Feliks Rymkiewicz).

W drugiej połowie XIX wieku zaczęli przeważać w Towarzystwie praktykujący lekarze i rosyjscy urzędnicy służby zdrowia. Zmieniał się też skład narodowościowy członków Towarzystwa Lekarskiego. Obok Polaków, Niemców i Żydów coraz więcej było Rosjan. Na początku XX wieku pojawiły się nazwiska litewskie (Antoni Vileišis, Stanisław Matulaitis)[70]. W 1907 roku na członka rzeczywistego przyjęto lekarza Jana Basanowicza, przyszłego słynnego działacza litewskiego Jonasa Basanavičiusa[71]. Pierwsze kobiety do Towarzystwa przyjęto w 1890 roku. Były nimi lekarki praktykujące w Wilnie: Józefa Antonowicz-Januszewska oraz Rebeka Zak (wystąpiła z Towarzystwa w 1893 roku z powodu niepłacenia składek członkowskich). Na początku XX wieku szeregi członków rzeczywistych Towarzystwa zasiliło jeszcze kilka lekarek: Helena Homolicka (wybrana w 1900 roku, wystąpiła w 1905 roku z powodu opuszczenia Wilna), Anna Kukuszkina (wybrana w 1905 roku), Barbara Burbo (wybrana w 1911 roku), Elżbieta Downarowicz (wybrana w 1914 roku) oraz Grunia Bliznianskaja (wybrana w 1914 roku)[72].

Członkowie Towarzystwa wybierali ze swego grona Zarząd w składzie: prezes (prezydent), wiceprezes (wiceprezydent), sekretarz, skarbnik (podskarbi). Później wprowadzono do Zarządu jeszcze bibliotekarza i kustosza (od 1842 r.), drugiego sekretarza (od 1865 r.) oraz kierownika pracowni (od 1891 r.). Prezesa wybierano na jeden rok; ponownie mógł być wybrany po upływie jednego roku od zakończenia poprzedniej kadencji (od 1857 r. reguły tej nie przestrzegano). Obowiązkiem prezesa było reprezentowanie Towarzystwa na zewnątrz, zwoływanie posiedzeń nadzwyczajnych, przewodniczenie

Список членов Императорского Виленского Медицинского Общества за 1912 г., „Протоколы заседаний...", Вильна 1913, s. 8–14;

[70] „Протоколы заседаний...", Вильна 1908, s. 30.

[71] *Список членов Императорского Виленского Медицинского Общества*, „Протоколы заседаний...", Вильна 1890, s. 69; „Протоколы заседаний...", Вильна 1902, s. 313–323; *Список членов Императорского Виленского Медицинского Общества за 1912 г.*, „Протоколы заседаний...", Вильна 1913, s. 8–14; VUB, RS, F 26, op. 396, s. 106–109, op. 2275.

[72] *Ustawy Towarzystwa... 1805 r.*, § 10–14.

na posiedzeniach, podpisywanie dokumentów Towarzystwa. Wiceprezes zastępował prezesa w przypadku jego nieobecności. Wybierano go także na jeden rok. Sekretarza wybierano na trzy lata, po upływie których znowu mógł być wybrany na następną kadencję. Sekretarz sporządzał protokoły posiedzeń, prowadził korespondencję, porządkował archiwum, przechowywał pieczęć Towarzystwa. W nieobecności sekretarza zastępował go jeden z członków Towarzystwa, a od roku 1865 drugi sekretarz. Skarbnik porządkował sprawy finansowe Towarzystwa, pobierał składki członkowskie, wydawał pieniądze z kasy za zezwoleniem prezesa i sekretarza, dokonywał wpisów w Księdze Przychodu i Rozchodu, sporządzał w końcu każdego roku sprawozdanie finansowe[73]. Stanowisko prezesa najdłużej pełnili: Adam Ferdynand Adamowicz – 24 lata, Aleksander Wojnicz – 12 lat, Jędrzej Śniadecki – 8 lat. Spośród sekretarzy najdłużej funkcję pełnili Józef Frank – 11 lat, Aleksander Wojnicz – 7 lat, Julian Moszyński – 6 lat, natomiast wśród skarbników Ludwik Zejdler – 23 lata, Maciej Szulc – 18 lat i Jerzy Gutt – 12 lat (por. tabela 2).

Skład osobowy Zarządu Towarzystwa Lekarskiego był pilnie obserwowany przez administrację carską. Zgodnie z Ustawą z 1874 roku o dokonanych wyborach Zarządu trzeba było każdorazowo zawiadamiać gubernatora[74]. W roku 1884 dodano do tego punktu ukazem Ministra Spraw Wewnętrznych następujące uzupełnienie: „protokoły wyborów prezesa i innych urzędników Towarzystwa mają być przedstawione Gubernatorowi na zatwierdzenie. Jeżeli Gubernator nie wyrazi aprobaty, wybrane osoby nie mogą pełnić poleconych im funkcji i Towarzystwo musi przeprowadzić nowe wybory"[75]. Od tego czasu każdego roku gubernator zatwierdzał nowo wybrany Zarząd Towarzystwa[76]. Zachowane dokumenty świadczą, że traktował on te sprawy bardzo poważnie i zasięgał wiadomości o przedstawionych osobach, jeżeli były one mu nieznane[77]. Niekiedy korzystał ze swych uprawnień i nie dopuszczał obranego Zarządu do pełnienia obowiązków. Towarzystwo musiało wtedy przeprowadzać nowe wybory. Tak stało się z wybranym na rok 1900 Zarządem w składzie: Aleksander Wojnicz (prezes), Władysław Zahorski (wiceprezes), Ludwik Czarkowski (I sekretarz), Florian Swierzyński (II sekretarz), Bernard Hłasko (skarbnik), Kazimierz Dmochowski (bibliotekarz), Kazimierz Stefanowski (kustosz). Gubernator nie zatwierdził Zarządu w tym składzie, nie podając oficjalnie przyczyn swej decyzji. Członkowie Towarzystwa uważali, że gubernatorowi nie odpowiadał skład narodowościowy Zarządu, w którym znaleźli się sami Polacy. Towarzystwo przeprowadziło 12 stycznia powtórne wybory i wyłoniło nowy Zarząd w składzie: Robert Strauss (prezes), Ignacy Strzemiński (wiceprezes), Wacław Orłowski (I sekretarz), Grzegorz Gerszun (II sekretarz), Julian Sumorok (bibliotekarz), Michał Feodosejew

[73] *Устав... 1874 г.*, §12.

[74] VUB, RS, F 26–1466, s. 1–3; F 26 13.

[75] VUB, RS, F 26–1468, F 26–1469, F 26–1470, F 26–1471.

[76] VUB, RS, F 26–1480, F 26–14 65.

[77] „Протоколы заседаний...", Вильна 1900, s. 309–314, 329–330; „Протоколы заседаний...", Вильна 1901, s. 1–3; VUB, RS, F 26–1478.

(skarbnik), Stefan Syrwid (kustosz). Do Zarządu wszedł również Aleksander Wojnicz jako kierownik pracowni bakteriologicznej. Nowy Zarząd nie budził zastrzeżeń gubernatora i mógł przystąpić do pełnienia swych funkcji[78]. Porządek taki utrzymał się do końca zaboru rosyjskiego, to jest do ewakuacji Rosjan z Wilna w lipcu 1915 roku.

4. Działalność

4.1. Pierwszy okres działalności 1805–1831

Towarzystwo Lekarskie w Wilnie, zgodnie z Ustawą, miało „zatrudniać się przedmiotami tyczącymi się jedynie medycyny, chirurgii i nauki aptekarskiej, przykładać się wspólnie ku doskonaleniu tych umiejętności"[79]. W tym celu, głosił drugi punkt Ustawy, „Towarzystwo 1) przedsiębierze zbierać spostrzeżenia i uwagi o naturze i sposobie leczenia chorób panujących w tym kraju, w którym jest ustanowione, a te dostarczane mu będą od członków Towarzystwa, 2) szczególnie starać się będzie, aby przypadki rzadkie a interesujące, jakie któremu z członków zdarzyło się widzieć i uważać, donoszone mu były, 3) utrzymywać ma najlepsze pisma periodyczne w materii medycyny, chirurgii i farmacji, 4) na zgromadzeniach tego Towarzystwa czytane będą rozprawy tyczące się wymienionych umiejętności, przez jednego z członków napisane. Wszystkie tu wyrażone przedmioty wpisywane być mają w protokół"[80].

Podstawową formą pracy Towarzystwa były posiedzenia. Odbywały się zwykle raz na miesiąc, z wyjątkiem lipca i sierpnia. W razie pilnej potrzeby zwoływano posiedzenia nadzwyczajne. Posiedzenia miesięczne zwykle składały się z części (sesji) naukowej i administracyjnej. Na posiedzeniach naukowych czytano referaty, oglądano przyprowadzonych chorych, omawiano spostrzeżenia z praktyki lekarskiej. W tej części mogli uczestniczyć zaproszeni przez któregoś z członków goście i studenci Uniwersytetu Wileńskiego. W części administracyjnej członkowie Towarzystwa pozostawali w swoim gronie i omawiali sprawy finansowe i organizacyjne. Raz w roku zwoływano zebranie roczne dla złożenia sprawozdania z pracy i stanu majątkowego Towarzystwa oraz wyboru nowych władz[81]. Na każdym posiedzeniu sekretarz sporządzał protokół. Język protokołów był różny. Protokoły posiedzeń naukowych w latach 1806–1869 sporządzano po łacinie, od 1869 roku po rosyjsku. Natomiast protokoły posiedzeń administracyjnych pisane były w latach 1806–1817 po francusku (sekretarz Józef Frank słabo znał język polski), w latach 1818–1863 w języku polskim (ostatni protokół po polsku sporządzono na posiedzeniu w dniu 29 listopada 1863 roku), w 1864 i 1865 r. po łacinie, a od stycznia

[78] *Ustawy Towarzystwa Medycznego Wileńskiego...*, § 1.

[79] Ibidem, § 2.

[80] Ibidem, § 5–6. *Устав... 1869 г.*, § 24; *Устав... 1874 г.*, § 21–24.

[81] VUB, RS, F 26, op. 355–397; „Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества", Вильна 1869–1913.

1866 tylko po rosyjsku. Protokoły posiedzeń nadzwyczajnych sporządzano w latach 1806–1817 w języku francuskim lub polskim, następnie, do 1869 roku, w języku polskim, a od początku 1869 r. w języku rosyjskim[82].

Członkom Towarzystwa i gościom posyłano zaproszenia z podaniem porządku dziennego, miejsca i czasu posiedzenia. Od 1869 roku o miejscu i czasie posiedzeń prezes Towarzystwa musiał zawiadamiać również generał-gubernatora, a od 1874 r. jeszcze inspektora lekarskiego lub jego zastępcę (obecność na posiedzeniu jednego z nich była obowiązkowa)[83]. Pierwsze posiedzenia Towarzystwa odbyły się w mieszkaniu jego założyciela Józefa Franka. Po oficjalnym otwarciu Towarzystwa 12 grudnia 1806 r. posiedzenia odbywały się w gmachu Uniwersytetu Wileńskiego (w latach 1807–1824 w sali zajęć medycyny praktycznej, od października 1824 r. w sali teatru anatomicznego). Uroczyste posiedzenia urządzano w Bibliotece Uniwersyteckiej[84]. Po likwidacji Uniwersytetu Wileńskiego w 1832 r. i utworzeniu Akademii Medyko-Chirurgicznej miejsce posiedzeń przeniesiono do czytelni Biblioteki Akademickiej[85].

Po zamknięciu Akademii Medyko-Chirurgicznej w 1842 r. Towarzystwo przenosiło się z biblioteką i zbiorami gabinetów z miejsca na miejsce. Na posiedzenia zbierano się albo w sali posiedzeń I gimnazjum, którego siedziba znajdowała się w gmachu zamkniętego Uniwersytetu Wileńskiego, albo w szpitalu Sawicz, w sali posiedzeń urzędowych[86]. W 1853 r. Towarzystwo po długich staraniach otrzymało lokal w byłej aptece jezuickiej przy ul. Dworcowej (Pałacowej) 3 i od tego czasu tam odbywało swoje posiedzenia. Tylko w razie bieżącego remontu tego lokalu na posiedzenia zbierano się w innym miejscu, na przykład w sali Zarządu Miejskiego (ul. Błagowieszczenskaja 2)[87].

W pierwszych latach swego istnienia Towarzystwo musiało poświęcić sporo czasu sprawom organizacyjnym, które może i nie miały wielkiego znaczenia dla nauki, ale bez których Towarzystwo nie mogło sprawnie funkcjonować. Powielono Ustawę w języku francuskim i polskim, zatwierdzono pieczęć Towarzystwa, ustalono reguły korzystania z pism zagranicznych, zatwierdzono projekt dyplomów[88]. Niemało czasu poświęcano omawianiu kandydatur i przyjęciu nowych członków, których liczba szybko wzrastała (tabela 1).

Na posiedzeniach naukowych czytano referaty, omawiano nowości naukowe, dzielono się doświadczeniem w leczeniu rzadszych przypadków chorób. Jedną z nowości

[82] *Устав... 1869 г.*, § 24. VUB, RS, F 26–1466, s. 1–3.

[83] VUB, RS, F 26–355, s. 172, F 13–14.

[84] VUB, RS, F 26–355, s. 247.

[85] VUB, RS, F26–356, s. 59–68; F 26–2058.

[86] LMAB, RS, F9–93, s. 97, 98, 121, 129, 131, 134; VUB, RS, F 26–397.

[87] VUB, RS, F 26–355, s. 1–4, 7.

[88] *Diskours pronance lors de l'installation de l'institut de vaccination de Vilna le 17 mai 1808 jour anniversaire de la naissance du docteur Edouard Jennner par Joseph Frank*, Wilna chez J. Zawadzki, 1808, s. 16; Р. Багенский, *Значение Виленского Медицинского Общества в деле распространения оспопрививания*, [w:] *Девяностолетие Императорского Виленского Медицинского Общества 12 декабря 1895 года*, Вильна 1895, s. 313–335.

lekarskich było w tych czasach ochronne szczepienie przeciwko ospie, wynalezione przez Anglika Edwarda Jennera w 1795 roku. Profesorowie August Becu oraz Józef Frank wyjeżdżali do Anglii w celu bliższego zapoznania się z nowym wynalazkiem. Po powrocie do kraju zajęli się propagowaniem szczepienia przeciw ospie. Jednocześnie z naukową wiedzą o szczepionce szerzyły się, niestety, najróżniejsze przesądy. Obawiano się, że po zastosowaniu szczepionki krowiej człowiek obrośnie sierścią i będzie wydawał głosy podobne do ryku bydła. W celu obalenia tych plotek prof. Jan Lobenwein wygłosił na pierwszym uroczystym posiedzeniu Towarzystwa w obecności licznych gości referat „O przesądach panujących względem zaszczepienia wakcyny". W 1808 r. Józef Frank założył w Wilnie Instytut Wakcynacji, gdzie wytwarzano wysokiej jakości szczepionkę i uczono studentów procedury szczepienia[89]. Referaty wygłaszane na posiedzeniach i odnotowane spostrzeżenia z praktyki lekarskiej gromadzono w archiwum Towarzystwa. Najbardziej wartościowe z nich publikowano w „Pamiętnikach".

Ciężką próbę przeszło Towarzystwo w latach wojen napoleońskich. Litwa znalazła się wtedy na szlaku przemarszów wojsk rosyjskich do Austrii i Prus na wojnę z Napoleonem. Przemarsze większych mas żołnierzy sprzyjały szerzeniu się chorób zakaźnych, które zaczęły nękać Litwę od marca 1806 roku. Na domiar złego władze rosyjskie zarządziły, by zwozić rannych i chorych żołnierzy do Wilna, gdzie pospiesznie urządzano szpitale wojenne w samym środku miasta, najczęściej w klasztorach. Członkowie Towarzystwa przewidzieli skutki takiego postępowania i wystosowali do generał-gubernatora list protestacyjny. Generał-gubernator Rimski-Korsakow (Александр Михайлович Римский-Корсаков) ocenił jednak postępek ten jako niebywale zuchwały i w odpowiedzi ostro skarcił Towarzystwo, a prezesa Jędrzeja Śniadeckiego wezwał do siebie, aby „zmyć mu głowę", jak to określił Józef Frank. Gubernator skierował za karę prof. J. Śniadeckiego do jednego ze szpitali wojennych w roli zwykłego lekarza, a w razie odmowy zagroził kibitką, która go wywiezie na Syberię.

W krótkim czasie sprawdziły się, niestety, obawy lekarzy. Szpitale wojskowe stały się zarzewiem strasznych chorób zakaźnych. W mieście wybuchła epidemia duru plamistego i biegunki krwawej. Zachorował także Jędrzej Śniadecki i tylko dzięki troskliwej opiece kolegów powrócił do zdrowia. Inni członkowie Towarzystwa również musieli pracować w szpitalach wojennych. Nawet studenci byli zobowiązani do pełnienia służby jako felczerzy. Józef Frank uważał jednak, że trzeba kontynuować pracę badawczą nie zważając na okoliczności. Chcąc uspokoić sytuację, zaproponował on przekształcenie kliniki uniwersyteckiej w szpital wojskowy, na co generał-gubernator chętnie się zgodził. W krótkim czasie Józef Frank podzielił zakład leczniczy na cztery oddziały i do każdego z nich wyznaczył po dwóch najlepszych studentów, którzy byli zobowiązani pisać historię choroby, doglądać niższego personelu szpitalnego i pilnować, aby nie było nadużyć ze strony chciwych dostawców. Chorzy szybko docenili te starania i ich wdzięczność była bezgraniczna[90]. Jednocześnie i on, i studenci mieli okazję zapoznać się z ciężką

[89] J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka...*, t. 1, s. 212.
[90] Ibidem, s. 212.

dolą rosyjskiego żołnierza. „Nieraz podziwiałem, pisał J. Frank, ile serdecznego ciepła kryje się pod szorstką powłoką zewnętrzną tych dzielnych wojaków, których większość była chora na tyfus, na biegunkę krwawą i na gorączki przewlekłe, połączone z nieżytem oskrzeli i kiszek. Na te ostatnie choroby szczególnie często zapadali żołnierze, przybyli z głębi Rosji, osłabieni, wyczerpani od zmęczenia i wychudzeni jak szkielety, a niekiedy bardziej podobni do trupów, niż do żywych istot"[91]. Spostrzeżenia poczynione w szpitalach wojennych Józef Frank wykorzystał później w swych pracach naukowych[92].

Jeszcze cięższy okazał się rok 1812, kiedy Litwę przemierzały wojska napoleońskie i rosyjskie. Profesorowie cudzoziemcy pospiesznie opuszczali Wilno. W końcu kwietnia 1812 r. Józef Frank wyjechał do Wiednia pod pretekstem werbowania lekarzy dla armii rosyjskiej i wrócił dopiero w lipcu 1813 roku, kiedy położenie stało się mniej tragiczne. Główną troską pozostałych w Wilnie członków Towarzystwa były nadal choroby zakaźne. Często zwoływano posiedzenia nadzwyczajne i omawiano stan zdrowotny w Wilnie i okolicach oraz szukano najskuteczniejszych środków walki z epidemią. Komisja Administracyjna Departamentu Wileńskiego, faktycznie sprawująca władzę w mieście, często zwracała się do Towarzystwa o radę i pomoc. Na prośbę Komisji Towarzystwo wyznaczyło Mikołaja Mianowskiego na stanowisko urzędnika zdrowia w Departamencie i opracowało 3 sierpnia 1812 roku „Przepis leczenia krwawej biegunki powszechnie na Litwie w 1812 r. panującej", który został ogłoszony drukiem oraz rozesłany do dworów i parafii. W tym ciężkim czasie w pracy Towarzystwa najbardziej wyróżniali się: Jędrzej Śniadecki, Jan F. Niszkowski, Jakub Szymkiewicz, Ignacy Wojnicz, Sebastian Błaszczykiewicz, Stanisław Kosowski, Jerzy Rejkowski, Andrzej Sejfert, Jan Wolfgang, Mateusz Barankiewicz, Ferdynand Spitznagel, Andrzej Matusewicz, Mikołaj Mianowski[93].

W najtragiczniejszym położeniu Wilno znalazło się podczas odwrotu armii francuskiej. Szpitale, sale uniwersyteckie, klasztory były przepełnione rannymi żołnierzami. Na ulicach leżały niepogrzebane zwłoki. W mieście i okolicach grasowała dyzenteria i dur plamisty. Władze rosyjskie i tym razem oczekiwały pomocy Towarzystwa. Na żądanie generał-gubernatora oddelegowano trzech członków (prof. A. Becu, dr M. Barankiewicza i dr I. Wojnicza) do Komitetu Policyjnego, odpowiedzialnego za oczyszczanie miasta i pochówek zwłok[94]. Członkowie Towarzystwa i tym razem wykazali niezłomny hart ducha i ofiarność. Miasto w szybkim czasie zostało oczyszczone, zmniejszyła się liczba zachorowań i zgonów. Lekarze, nawet pracując w ekstremalnych warunkach, nie

---

[91] J. Frank, *Acta Instituti Clinici Caesareae Universitatis Vilnensis*, t. 1–6, Lipsiae 1808–1812.

[92] LMAB, RS, F 151–1873; VUB, RS, F 26–355, s. 43–45.

[93] VUB, RS, F 26–355, s. 48.

[94] J. Frank, *Wiadomość o chorobach, które panowały w Wilnie i jego okolicach od początku roku 1807 aż do roku 1817, wyjęta z dzienników Towarzystwa medycznego wileńskiego z przydaniem spostrzeżeń meteorologicznych oraz z przypisami, zawierającymi uwagi praktyczne*, „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 1, Wilno 1818, s. 1–78; J. Śniadecki, *Krótkie opisanie gorączki, jaka panowała w roku 1812 i 1813 tak w mieście Wilnie, jako i w całej Litwie*, ibidem, s. 79–100; J. C. Bertrand, *Obraz gorączki epidemicznej, która panowała w Litwie roku 1812 i 1813*, ibidem, s. 101–117.

zaniedbywali obserwacji naukowych. Zebrane przez nich dane posłużyły do lepszego rozpoznania i leczenia chorób zakaźnych[95].

Po zakończeniu wojny i powrocie wielu profesorów do Wilna, nastąpiło ożywienie również w Towarzystwie. Najpierw pomyślano o wydaniu pisma naukowego, przewidzianego w Ustawie[96]. W lutym 1815 r. wybrano Komitet redakcyjny w składzie: August Becu, Józef Frank, Mikołaj Mianowski. Po wyjeździe ostatniego na dłuższy czas z Wilna zastapił go Michał Homolicki. Komitet zebrał „pisma warte druku" i w połowie 1818 roku wydał pierwszy tom „Pamiętników Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego" nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, typografa Wileńskiego Uniwersytetu[97]. Podejmując się trudu wydania pisma naukowego w języku polskim Towarzystwo wyrażało nadzieję, że „język nasz, który się dał tak szczęśliwie nagiąć i zaprowadzić do wszystkich umiejętności dokładnych, utrze się powoli i w sztuce lekarskiej, w której dotąd najmniej mamy ojczystych pisarzy"[98]. Zadanie nie było łatwe, gdyż w tym czasie prace naukowe zwykle pisano po łacinie i Komitet redakcyjny musiał włożyć dużo pracy, żeby przetłumaczyć rozprawy na język polski. Na przyszłość prosił więc autorów „ażeby pisma swoje, zwłaszcza jeżeli je zechcą w Pamiętnikach umieszczać, raczej w polskim przysyłali języku[99].

Struktura pierwszego tomu „Pamiętników" jest nader prosta. Na początku zamieszczono artykuł wstępny ze szczegółową informacją o Towarzystwie[100], następnie dwadzie-

---

[95] *Ustawy Towarzystwa... 1805 r.*, § 4.

[96] „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t.1, Wilno 1818.

[97] Ibidem, s. XVIII.

[98] Ibidem, s. XX.

[99] „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t.1, Wilno 1818, s. I–XX.

[100] J. Frank, *Wiadomość o chorobach...*, „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t.1, Wilno 1818, s. 1–78; J. Śniadecki, *Krótkie opisanie gorączki...*, ibidem, s. 79–100; J.C. Bertrand, *Obraz gorączki epidemicznej...*, ibidem, s. 101–117; J. A. Lobenwein, *O zapaleniu płuc u nowonarodzonych*, ibidem, s. 118–135; M. Mianowski, *O zapaleniu mózgu potajemnym*, ibidem, s. 136–144; J. A. Lobenwein, *O przyczynach i znakach uduszenia od wyziewu żarzących się węgli*, ibidem, s. 145–166; J. Śniadecki, *O zatrzymaniu uryny z przyczyny kamienia jednej tylko nerki*, ibidem, s. 167–190; A. Becu, *Postrzeżenia mleka zielonego*, ibidem, s. 204–208; J. F. Niszkowski, *O polipach wyrastających w kiszce odchodowej*, ibidem, s. 208–212; J. Grabowiecki, *Historia fistuły żołądkowej*, ibidem, s. 212–214; J. F. Niszkowski, *O wodnej puchlinie brzucha*, ibidem, s. 215–221; J. Frank, *Opisanie tumoru jajnika lewego*, ibidem, s. 221–224; J. Dyrwiański, *Historia zapalenia mózgu z wylewem wodnym złączonego*, ibidem, s. 225–227; M. Barankiewicz, *O niebezpieczeństwie krwotoku po wyrwaniu zęba trzonowego*, ibidem, s. 228–131; A. Vizzini, *O wyjściu dobrowolnym kamienia urynowego przez międzykrok*, ibidem, s. 232–234; M. Homolicki, *Historia zrośnięcia serca z otaczającym go workiem i polipem w lewych jego próżnościach*, ibidem, s. 234–253; J. A. Lobenwein, *O stanie ciemion pobocznych głowy podczas urodzenia*, ibidem, s. 254–262; J. Kowalski, *Historia polipa macicznego*, ibidem, s. 263–267; I. Wojnicz, *Wiadomość o preparatach patologicznych, ukazywanych w różnym czasie Towarzystwu*, ibidem, s. 268–273; *Wyjątek z rozprawy dr J. Bernarda o użytku węgla w sztuce lekarskiej*, ibidem, s. 274–278; *List dr Tadeusza Hreczyny, lekarza skarbowego w mieście powiatowym Hiżydzie na Kamczatce, pisany pod d. 15 lipca 1817 r. do Profesora Józefa Franka w Wilnie*, ibidem, s. 279–284; J. Wolfgang, *O szkodliwej zamianie korzeni Dzięgielu z korzeniami Szaleniu jadowitego*, ibidem, s. 285–304; M. Mianowski, *Wiadomość o dwóch rozprawach dr. Magendie, członka korespondenta z Paryża*, ibidem, s. 331–339; *Zdanie sprawy o piśmie P.P. Magendi i Pelletier, zawierającym rozbiór chemiczny i badania fizjologiczne nad korze-*

ścia pięć większych lub mniejszych prac z różnych dziedzin medycyny i farmakologii, napisanych przez członków Towarzystwa na podstawie własnych obserwacji i zagranicznej literatury naukowej[101].

Dwa egzemplarze pierwszego tomu „Pamiętników" (specjalnie oprawionych) posłano do Petersburga do ministra oświaty księcia Aleksandra Golicyna z prośbą o wręczenie cesarzowi i wyjednanie dla Towarzystwa tytułu „cesarskie". Drugi egzemplarz przeznaczono dla samego ministra. Starania towarzystwa przyniosły rezultat: 19 listopada 1819 r. Aleksander I nadał Towarzystwu upragniony tytuł i od tego czasu do 1915 roku pełna nazwa brzmiała „Cesarskie Towarzystwo Lekarskie w Wilnie"[102]. Pozostałe egzemplarze „Pamiętników" rozprowadzono między członków Towarzystwa i innych prenumeratorów w cenie po 3 ruble srebrne za egzemplarz. Z myślą o wydaniu drugiego tomu zachęcano członków, aby na posiedzeniach przedstawiali rozprawy „nie tylko takie które samej praktyki lekarskiej tyczą się, ale też obejmują inne części nauki lekarskiej, teoretycznymi zwane, niemniej rzeczy z nauk fizycznych wyjęte, a z medycyną w związku będące". Członków korespondentów również napominano, „aby spostrzeżeń w nauce lekarskiej Towarzystwu nadal udzielać raczyli"[103].

Drugi tom „Pamiętników" ukazał się w 1821 roku. Przygotował go do druku Komitet redakcyjny w składzie: Jan A. Lobenwein, Józef Frank, Wacław Pelikan, Mikołaj Mianowski, Michał Homolicki (wprowadzono go do Komitetu w 1820 roku po śmierci J. A. Lobenweina)[104]. Drugi tom treścią i formą podobny był do pierwszego. Po krótkiej przemowie (s. III) i dość obszernych „Szczegółach historycznych o Towarzystwie" (s. V–XXXIII) oraz po notatce o obchodach urodzin Jennera, wynalazcy szczepienia przeciw ospie (s. XXXIV), nastepują 32 prace napisane przez członków Towarzystwa. Niektó-

niem Ipekakuany przez dr Jana Wolfganga, ibidem, s. 340.

[101] VUB, RS, F 26–355, s. 96; F26–2045.

[102] VUB, RS, F 26–355, s. 97.

[103] VUB, RS, F 26–355, s. 100–101, 103–104.

[104] J. Frank, *O szczególniejszym charakterze febr na Litwie panujących*, „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", Wilno 1821, t. 2, s. 25–37; idem, *O jednym przypadku śmierci nagłej*, ibidem, s. 45–50; idem, *Historia choroby angor pectoris zwanej*, ibidem. s. 65–73. idem, *Niektóre postrzeżenia ściągające się do chorób serca, worka sercowego i aorty*, ibidem, s. 78–91; idem, *Historia prawdziwego trądu razem z kołtunem w jednej i tejże samej osobie*, ibidem, s. 151–155; idem, O *wyrośli grzybkowatej pęcherza moczowego*, ibidem, s. 276–279; M. Mianowski, *Wiadomość o chorobach, które panowały w Wilnie i w jego okolicach od początku roku 1817 do 1820*, ibidem, s. 1–24; idem, *O prawach i zaszczytach niewiast brzemiennych, tudzież o ich obowiązkach*, ibidem, s. 197–239; idem, *Postrzeżenie zapalenia błon mózgowych śmiercią zakończonych*, ibidem, s. 113–119; idem, *Przypadek pękniętej podczas porodu macicy (*ruptura uteri*)*, ibidem, s. 257–264; J. A. Lobenwein, *O przeżuwaniu pokarmów u ludzi na umyśle obłąkanych*, ibidem, s. 127–140; idem, *O pasku przechodzącym (*zoster migrans*)*, ibidem, s. 240–256; idem, *O niepewności znaków śmierci z utopienia*, ibidem, s. 265–275; idem, *O rozszerzeniu serca i o anewryzmie arterii aorty*, ibidem, s. 280–288; P. Pelikan, *O pożytku szwa gwoździstego* (sutura clavata) *przy operacji wargi zajęczej*, ibidem, s. 51–60; idem, *Historia guza arteryjno-krwistego* (aneurisma) *arterii grzbietowej członka męskiego*, ibidem, s. 156–163; idem, *Historia narośli mięsni dziąseł zrakowaciałej* (epulis cancrosa), ibidem, s. 289–299.

rzy z nich wykazali szczególną gorliwość i przedstawili nawet po kilka prac: J. Frank – 6, M. Mianowski – 4, J. A. Lobenwein – 4, W. Pelikan – 3[105].

Wraz z rozwojem Towarzystwa i wzrostem liczby członków rosły trudności w wysłuchiwaniu i omawianiu wszystkich referatów na posiedzeniach naukowych. Zwłaszcza farmaceuci uważali, że interesującym ich kwestiom poświęca się zbyt mało uwagi. Powstał zatem pomysł utworzenia Wydziału Farmaceutycznego. Decyzję taką przyjęto na posiedzeniu Towarzystwa 12 marca 1819 r.[106] Opracowano Prawidła Wydziału Farmaceutycznego Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, które zatwierdzono na posiedzeniu 12 kwietnia 1819 r.[107] Jego publiczne otwarcie nastąpiło 3 czerwca 1819 r. Wydział współpracował ściśle z całym Towarzystwem, ale jego członkowie zbierali się na oddzielne posiedzenia, na których rozważano różne kwestie związane z farmacją i farmakologią. Wszystkie wypowiedzi były skrupulatnie notowane i publikowane później w „Pamiętniku Farmaceutycznym Wileńskim"[108].

Wydział wybierał swojego dyrektora, podskarbiego i sekretarza. Miał osobną kasę, gromadzącą wpływy z opłat rocznych członków oraz z opłaty jednorazowej od nowo przyjętych. Pisma i książki nabyte za pieniądze wydziału bądź otrzymane w darze tworzyły wspólną bibliotekę, dostępną dla wszystkich członków Towarzystwa[109]. Członkowie wydziału troszczyli się o założenie gabinetu farmakologicznego, wyposażenie go w odpowiednie zbiory („w zielnikach, materiałach i preparatach farmaceutycznych"), o nawiązanie kontaktów z Towarzystwem Farmaceutycznym w Petersburgu i innymi podobnego rodzaju towarzystwami. Mieli także badać zioła lecznicze i jakość lekarstw dostarczanych przez handlarzy, interesować się nowymi lekami i wynalazkami techniczno-farmaceutycznymi, upowszechniać wiedzę o nich, prenumerować i czytać zagraniczną literaturą naukową w zakresie farmakologii[110]. Towarzystwo ze swej strony zachęcało wydział, aby jego członkowie znaleźli środki i zajęli się dokładnym zbadaniem wód mineralnych odkrytych w Druskiennikach i innych miejscowościach nad Niemnem[111].

„Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński" wydawany był przez członków Wydziału. Komitet redakcyjny tworzyli: B. Gryzer, J. Gutt, M. Macewicz, M. Machnauer, M. Szulc, K. Wagner, F. Woelck, J. Wolfgang. Wydano tylko dwa tomy „Pamiętnika Farmaceutycznego", pierwszy w 1820 r., drugi w 1822 r. nakładem wydawców, drukiem Józefa Zawadzkiego[112]. Wydawcy nowego pisma spodziewali się z jednej strony „względnego od uczonych pobłażania pierwiastkowym usiłowaniom swoim", z drugiej liczyli, że „w okręgu

[105] VUB, RS, F 26–355, s. 98–100.

[106] *Prawidla dla Wydziału farmaceutycznego Towarzystwa medycznego wileńskiego w dniu 12 kwietnia 1819 r. postanowione*, Wilno 1819, s. 7.

[107] „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", t. 1, Wilno 1820, s. 403–408; t. 2, s. 116, 657.

[108] *Prawidła...*, § 4–8.

[109] *Prawidła...*, § 9–11.

[110] VUB, RS, F 26–355, s. 122–123.

[111] „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", Wilno 1820–1822, t. 1–2.

[112] Ibidem, t. 1, s. III.

naukowym Uniwersytetu Wileńskiego znajdą dosyć pobudek do wsparcia tego zamiaru przez udzielanie uwag, spostrzeżeń i prac, już to dla ogłaszania ich w piśmie periodycznym, już dla przestrogi i objaśnienia wydawców"[113]. Zapraszano do współpracy nie tylko farmaceutów, ale i „innych miłośników nauk osobliwie zajmujących się sztuką lekarską i umiejętnościami przyrodzonymi, fizyką, chemią i historią naturalną w ogólności"[114]. W odróżnieniu od „Pamiętników Towarzystwa Lekarskiego" wprowadzono w „Pamiętniku Farmaceutycznym" podział na następujące działy: 1) Farmakologia; 2) Farmacja i chemia farmaceutyczna; 3) Technika i komercja farmaceutyczna; 4) Fizyka i historia naturalna; 5) Literatura farmaceutyczna; 6) Urządzenia farmaceutyczne; 7) Kronika; 8) Wiadomości rozmaite. Większość publikacji stanowiły materiały zebrane przez członków wydziału i omówione na posiedzeniach naukowych. Pośród autorów najczęściej spotyka się nazwiska J. Wolfganga, F. Woelcka, J. Gutta, K. Wagnera, M. Szulca, M. Machnauera, B. Gryzera[115]. „Pamiętnik Farmaceutyczny", podobnie jak „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego", rozchodził się po całej byłej Rzeczypospolitej, gdzie tylko czytano po polsku. Z listy prenumeratorów widać, że trafiał on nie tylko do aptekarzy, ale i do dworów, klasztorów, plebanii. Cena prenumeraty wynosiła 4 rubli 50 kopiejek bez dostarczania pocztą i 6 rubli z dostarczaniem[116].

Towarzystwo Lekarskie pozytywnie oceniło działalność wydawniczą Wydziału Farmaceutycznego i poczytało za swój obowiązek wpisać do protokołu podziękowanie[117]. Niestety, utrzymanie dwóch czasopism naukowych przekraczało możliwości Towarzystwa i w końcu 1821 r. zadecydowano na przyszłość wydawać zamiast dwóch czasopism jedno pt. „Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacji". 26 listopada 1821 r. powołano Komitet Redakcyjny w składzie: W. Pelikan, J. Frank, M. Mianowski, J. Wolfgang, K. Porcjanko. Stworzono prospekt nowego pisma i rozreklamowano go w prasie[118].

Pierwszy tom „Dziennika Medycyny, Chirurgii i Farmacji" ukazał się w 1822 r. Zawierał następujące działy: I. Pisma własne; II. Wyjątki z pism rozmaitych; III. Farmako-

[113] Ibidem, t. 1, s. III.

[114] J. Wolfgang, *Postrzeżenia nowego gatunku fałszywej kory peruańskiej*, „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", Wilno 1820, t. 1, s. 3–6; idem, *O fałszowaniu korzeni Sarsaparylli*, ibidem, s. 39–40; idem, *Opisanie porostu ściennego*, ibidem, s. 41–45; idem, *Wiadomość historyczna o dawnym użyciu lekarskim sałaty i soku z niej mlecznym na nowo do lekarstw wprowadzonym*, ibidem, s. 46–159; idem, *Skutki lekarskie Stonki siedmio kropkowej* (Cocicinella septem-punctata) *z opisaniem tego owada*, ibidem, s. 163; F. Woelck, *O fałszowaniu korzeni mlecznicy senegalskiej* (Polygala senega), ibidem, s. 177–178; J. Gutt, *Postrzeżenia względem olejku lotnego z gałek muszkatowych*, ibidem, s. 91–92; B. Gryzer, *Rozbiór chemiczny nasion cytworowych (semina cinae)*, ibidem, s. 201; M. Machnauer, *Rozbiór korzeni tataraku pospolitego* (Acorus calamus), ibidem, s. 197–200; M. Szulc, *Niektóre doświadczenia z badjanem czyli anyżem gwiazdkowym*, ibidem, s. 338–343; idem, *Łatwy sposób robienia solanu potasowego (*chloras potassae *v.* Hyperhalois potassae*) z przyłączoną ryciną do tego*, ibidem, s. 87–88; K. Wagner, *Powtórzenie doświadczeń P. Heckinga*, „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", Wilno 1822, t. 2, s. 222–224; idem, *O sposobie robienia solniku amoniakalnego i żelaza*, ibidem, s. 414–418.

[115] „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", Wilno 1820, t. 1, s. VI.

[116] VUB, RS, F 26–355, s. 134–135.

[117] „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", Wilno 1822, t. 2, s. 655–657.

[118] „Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacji", t. 1, Wilno 1822, s. 774.

logia i farmacja, IV. Kronika. Wśród osób publikujących w czasopiśmie większość stanowili autorzy znani z poprzednich wydawnictw (J. Frank, W. Pelikan, M. Mianowski, K. Porcjanko, J. Wolfgang i inni)[119].Wydano trzy tomy „Dziennika". Tom drugi ukazał się w 1824 r., tom ostatni dopiero w 1830 r. i był oznaczony znowu jako tom pierwszy. Przypuszcza się, że taka dziwna numeracja była związana ze zmianą nakładcy i drukarni. Pierwsze dwa tomy zostały wydane nakładem Towarzystwa, drukiem Józefa Zawadzkiego, trzeci – nakładem i drukiem Antoniego Marcinkowskiego[120]. Zmienił się również Komitet Redakcyjny. Po wyjeździe J. Franka z Wilna w 1823 do Komitetu weszli: Jędrzej Śniadecki, J. Mianowski, K. Porcjanko, F. Rymkiewicz, F. Woelck. W przemowie do tomu trzeciego Jędrzej Śniadecki wyjaśniał, że przerwa w wydawaniu „Dziennika" nastąpiła „dla niedostatku prenumeratorów i niepodobieństwa opędzania kosztów". Tylko troska o uczącą się na wydziale lekarskim młodzież, wyjaśniał dalej Jędrzej Śniadecki, zmusiła Towarzystwo do podjęcia trudu wskrzeszenia pisma, aby wychowanków Uniwersytetu „obeznawać z postępkami umiejętności, której się poświęcili"[121].

Przyczyny trudności z wydawnictwem kryły się dużo głębiej. W latach dwudziestych zaczęło się z jednej strony stopniowe odchodzenie od względnie liberalnej polityki rosyjskiej w dziedzinie oświaty i nauki, z drugiej zaś narastanie nastrojów patriotycznych wśród uczącej się młodzieży. Pierwsze oznaki nowej polityki wystąpiły w kwietniu 1822 r. podczas pobytu w Wilnie cesarza Aleksandra I oraz jego trzech braci: Konstantego, Mikołaja i Michała. Cesarz i książęta pozornie beztrosko spędzali czas na balach i paradach, w rzeczywistości pilnie obserwowali nastroje w podbitym kraju. Okazało się, że byli dobrze poinformowani o szerzeniu się nastrojów patriotycznych wśród młodzieży. Z tego powodu cesarz nie szczędził wymówek kuratorowi Adamowi Czartoryskiemu. „To żmija, którą, książe, wykarmiłeś na mojej piersi" miał mu powiedzieć cesarz o Uniwersytecie Wileńskim[122].

Do otwartego konfliktu doszło wiosną 1823 roku, kiedy wykryto tajne zgromadzenia młodzieży (Filomatów i Filaretów). Zaczęły się wówczas masowe aresztowania studentów, a nawet uczniów gimnazjum. Józef Frank w swym *Pamiętniku* wspominał, jak to dozorca nad więźniami, po otrzymaniu rozkazu o przygotowaniu cel dla uczniów 3. i 4. klasy i nie przypuszczając, że w rozkazie była mowa o klasach gimnazjum, znalazł się w niemałym kłopocie, ponieważ był przekonany, że ma przygotować cele dla wysokiej rangi urzędników (urzędy w Rosji były podzielone na 14 klas. Do klasy trzeciej zaliczano generał-gubernatorów, do czwartej gubernatorów cywilnych i kuratorów okręgów naukowych)[123]. Restrykcje zastosowane wobec Uniwersytetu po przeprowadzeniu

[119] „Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacji", t. 1, Wilno 1822, ss. 774, t. 2, Wilno 1824, ss. 685, t. 1 [3], Wilno 1830, ss. 630; W. Jasiński, *Działalność wydawnicza wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego w pierwszym stuleciu jego istnienia (1805–1905)*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", Wilno 1936, r. XII, z. 1, s. 5–6.

[120] „Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacji", t. 1 [3], Wilno 1830, s. V–XVIII.

[121] J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka...*, t. 3, Wilno 1921, s. 264–266.

[122] Ibidem, s. 278–279.

[123] Ibidem, s. 277–278.

śledztwa (księcia Adama Czartoryskiego usunięto ze stanowiska kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego i na jego miejsce naznaczono Rosjanina Mikołaja Nowosilcowa, 20 osób zesłano w głąb Rosji, czterech profesorów Polaków wydalono z Uniwersytetu za szerzenie „wiedzy szkodliwej") wpłynęły na pogorszenie się atmosfery w środowisku uniwersyteckim, zniechęcały do pracy społecznej i badań naukowych. Szczególnie boleśnie odczuły to organizacje społeczne, w tym i Towarzystwo Lekarskie. 23 czerwca 1823 r. opuścił na zawsze Wilno profesor Józef Frank, jeden z najaktywniejszych członków Towarzystwa. Pretekstem do rezygnacji z zajmowanego stanowiska na Uniwersytecie Wileńskim była choroba oczu i słabnięcie wzroku. Koledzy z wydziału lekarskiego poświadczyli zły stan oczu Józefa Franka i tym samym pomogli mu wystarać się o emeryturę (2 tys. rubli rocznie). Prawdziwą przyczyną wyjazdu Józefa Franka z Wilna były wydarzenia lat 1823–1824. Pod koniec życia, pisząc swój pamiętnik we Włoszech, ciepło wspominał gościnny kraj nad Niemnem i Wilią i przyznawał się, że nie opuściłby Wilna aż do śmierci, gdyby nie poczucie, że „wcześniej lub później rozszaleje straszna burza nad Uniwersytetem, do którego należałem"[124].

Wraz z wyjazdem Józefa Franka Towarzystwo Lekarskie w Wilnie utraciło jednego z najaktywniejszych członków, który przez blisko lat dwadzieścia był duszą Towarzystwa. Stanisław Trzebiński, profesor historii medycyny Uniwersytetu Stefana Batorego, pisał: „Józef Frank był człowiekiem utalentowanym, pracowitym i inteligentnym, geniuszem jednak nie był. Nowych idei, zwracających naukę na drogi dotychczas nieznane, nie zostawił, odkryć epokowych nie dokonał"[125]. Józef Frank nie był wolny i od błędów. Jakiś czas był gorliwym stronnikiem tzw. systemu Browna, ale kiedy przekonał się o jego praktycznej nieużyteczności, nie bał się do tego przyznać. Jednak niektórych błędnych teorii nie wyrzekł się do końca życia. Np. niemało uwagi i czasu poświęcił on badaniom tzw. kołtuna (kołtun – zbity, twardy kłąb włosów na głowie, zlepiony brudem i ropnym wysiękiem ze skóry będącej w stanie zapalnym, zwykle na skutek wszawicy). Opracował w 1818 r. nawet projekt zarządzeń sanitarnych przeciw kołtunowi. Inni członkowie Towarzystwa przez niego inspirowani również często wracali do tego tematu, chociaż nie wszyscy zgadzali się z Józefem Frankiem co do jego przyczyn i następstw. Trzydzieści kilka lat potem nauka ostatecznie wykazała, że kołtun powstaje z powodu brudu i niechlujstwa. Wszystkie cierpienia, przypisywane przez Józefa Franka kołtunowi, powodowane były przez inne choroby: syfilis, artretyzm, arteriosklerozę itp.[126]

[124] S. Trzebiński, *W sprawie Pamiętników Franka*, Wilno 1925, s. 3 (odb. z „Pamiętnika Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", r. 1, z. 2).

[125] J. Frank, *Historia prawdziwa trądu razem z kołtunem w jednej i tej samej osobie*, „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 2, Wilno 1821, s. 151–152; J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka...*, t. 3, Wilno 1921, s. 229–231.

[126] A. F. Adamowicz, *Józef Frank*, Wilno 1843, s. 13–21; K. G. Vasilevas, K. K. Vasilevas i inni, *Iš medicinos istorijos: Johano Peterio Franko ir Jozefo Franko...*, s. 49–64; L. Narkowicz, *Dzieje środowiska intelektualnego Wilna pierwszej ćwierci XIX w. na przykładzie rodziny dr. Józefa Franka*, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1, (red.) E. Feliksiak i M. Leś, Białystok 2002, s. 93–106.

Józef Frank miał szerokie kontakty z uczonymi całej Europy. Był członkiem Towarzystwa Farmaceutycznego w Petersburgu, Towarzystwa Badaczy Przyrody w Moskwie, Medycznego w Wenecji, Rolniczego we Florencji, Akademii Lekarskiej w Paryżu i wielu innych. Nie ograniczał się bynajmniej do działalności pedagogicznej i naukowej. Był jednocześnie jednym z największych filantropów i mecenasów kultury na Litwie. Dzięki niemu powstało w Wilnie wiele instytucji dobroczynnych: konwikt skarbowy dla niezamożnych studentów, ambulatorium dla niezamożnych mieszkańców Wilna, Instytut Macierzyństwa itp. Środki na te wszystkie instytucje J. Frank czerpał z urządzanych przez siebie koncertów, przedstawień amatorskich, a nierzadko i z własnej kieszeni. Jego wszechstronna działalność była powszechnie uznawana. W 1818 r. został odznaczony znakiem Lilii francuskiej, w 1819 r. – orderem św. Anny II klasy, a 27 listopada 1819 r. mianowany radcą stanu[127].

Towarzystwo Lekarskie jednak nie załamało się po wyjeździe swego głównego inicjatora i kontynuowało pracę w wyznaczonym kierunku: regularnie odbywały się posiedzenia, przyjmowano nowych członków, badano zdrowotność i śmiertelność mieszkańców Wilna, gromadzono i opracowywano materiał statystyczny, rozpoczęto badania wód mineralnych w Birsztanach, Druskiennikach i Stokliszkach, sporządzano zielniki, zwracając szczególną uwagę na zioła lecznicze. Nie zaniedbywano również pracy oświatowej. Za pomocą prasy i żywego słowa zwalczano zabobony, znachorstwo, popularyzowano prawidłowe pojęcie o higienie i zdrowym wychowaniu dzieci. Pracowano nad rozwojem polskiej terminologii lekarskiej i chemiczno-farmaceutycznej. W tej dziedzinie najwięcej zdziałał Jędrzej Śniadecki[128].

Towarzystwo starało się nie zasklepiać w swym ciasnym gronie. Prenumerowano i czytano czasopisma lekarskie, kontaktowano się z członkami korespondentami zagranicznymi, śledzono postępy w dziedzinie medycyny i farmakologii. Dzięki temu jego członkowie byli nieźle obeznani ze wszystkimi wydarzeniami w świecie naukowym i brali w nich udział. 6 maja 1820 roku Towarzystwo, podobnie jak inne ośrodki nauki w Europie, uroczyście obchodziło siedemdziesiątą rocznicę urodzin swego członka korespondenta, Edwarda Jennera (1749–1823), wynalazcy szczepienia ochronnego przeciw ospie[129]. W grudniu 1821 roku przeprowadzono akcję solidarności z lekarzami francuskimi, którzy z narażeniem własnego życia pospieszyli na pomoc dotkniętej epidemią Barcelonie. Zebrano 416 rubli 50 kopiejek na budowę w Paryżu pomnika Mazeta, zmarłego podczas tej misji, a trzem pozostałym przy życiu lekarzom francuskim (byli to Parizet, Francois i Bailly) nadano miano członków korespondentów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie. Pieniądze na pomnik i dyplomy dla nowo obranych członków

---

[127] W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie...*, s. 4–78; J. Bieliński, *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie...*, s. 3–13.

[128] VUB, RS, F 26–355, s. 113–114; „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 2, Wilno 1821, s. XXXIV–XLI; „Kurier Litewski" 1820, nr 56.

[129] VUB, RS, F 26–355, s. 136–139.

korespondentów złożono na ręce posła dworu francuskiego w Petersburgu hrabiego de la Ferroney[130].

Oddzielną dziedziną działalności było gromadzenie i porządkowanie majątku Towarzystwa. W pierwszym okresie Towarzystwo nie miało własnej siedziby i korzystało z pomieszczeń Uniwersytetu Wileńskiego, o czym już była mowa. Odpadał zatem problem utrzymania i urządzenia lokalu, chociaż płacono za sprzątanie sali posiedzeń i światło (świece woskowe). Niemało wysiłku wkładano w kompletowanie biblioteki medycznej. Za pieniądze Towarzystwa prenumerowano czasopisma zagraniczne („Journal Ruslands", „Journal de Medicine", „Journal de Pharmacie", „Medizinisch-chirurgische Zeitung von Salzburg", „Izys Polska" i inne), które natychmiast po otrzymaniu roznoszono po kolei członkom Towarzystwa, a później oddawano do biblioteki, gdzie mogli z nich korzystać wszyscy chętni. Periodyki otrzymywano także przez wymianę wydawnictw Towarzystwa. Książki napływały do biblioteki najczęściej jako dary[131]. Podstawę finansową Towarzystwa stanowiły składki członkowskie oraz ofiary dobrowolne. Środki nie były duże, roczny obrót Towarzystwa wynosił w pierwszym okresie około 200 rubli. Pieniądze wydawano na prenumeratę czasopism naukowych, własne wydawnictwo, opłacanie służących, sprzątanie i oświetlenie sali posiedzeń[132]. Towarzystwo Lekarskie musiało od 1812 roku rozliczać się ze swej działalności przed Ministerstwem Oświaty Narodowej w Petersburgu. Projekt sprawozdania (raportu) omawiano zwykle na posiedzeniu administracyjnym i dopiero potem wysyłano do Petersburga[133]. Wymogi ministerstwa stawały się coraz bardziej rygorystyczne. W 1827 r. ministerstwo opracowało formularz, według którego miały być sporządzane sprawozdania. Wymagano danych o składzie osobowym Towarzystwa, jego posiedzeniach i omawianych tematach, o stanie majątkowym i finansowym, otrzymanych darach, wydawnictwie[134].

Działalność Towarzystwa została zakłócona wybuchem powstania listopadowego. W pierwszych miesiącach powstania Uniwersytet i ściśle związane z nim Towarzystwo pracowały prawie normalnie, władze rosyjskie wzmocniły jednak nadzór nad uczelnią. Już w grudniu 1830 r. rozpoczęły się nocne rewizje w kwaterach studenckich i aresztowania. W miarę rozszerzania się akcji powstańczych coraz bardziej zaczęły one wpływać na życie Uniwersytetu; w salach wykładowych zakwaterowano oddziały wojskowe, klinikę uniwersytecką zamieniono w szpital wojenny, a sporo studentów nielegalnie opuściło miasto, dołączając do oddziałów powstańczych[135].

Władze Uniwersytetu starały się przez jakiś czas kontynuować pracę. Dopiero na przełomie kwietnia i maja oficjalnie zawiesiły zajęcia z powodu epidemii cholery. Roz-

[130] VUB, RS, F 26–355, s. 81; „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 2, Wilno 1820, s. XXIX–XXXIV.

[131] VUB, RS, F 26–689.

[132] VUB, RS, F 26–2040, F 26–2041, F 26–355, s. 100–101.

[133] VUB, RS, F 26–447, F 26–448, F–449, F 26–2050, F 26–51, F 26–2054, F 26–2056.

[134] D. Złotkowski, *Udział akademików wileńskich w zrywach niepodległościowych w I połowie XIX wieku*, [w:] *Wilno i świat...*, t. 1, s. 65–82.

[135] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto...*, s. 33–34.

poczęło się zorganizowane opuszczanie miasta przez młodzież[136]. Wyjechała z Wilna większość profesorów. Pozostali w Wilnie członkowie Towarzystwa zbierali się sporadycznie na posiedzenia, zwykle po 6–8 osób. W trudnym czasie powstania najaktywniej działali Jędrzej Śniadecki, J. Rejkowski, M. Szulc, J. Gutt, A. Woelck, F. Rymkiewicz, K. Porcjanko, J. Mianowski[137]. Najważniejszym tematem stały się znowu choroby zakaźne, zwłaszcza cholera. Straszna ta choroba objawiła się w połowie stycznia 1831 r. na Białorusi, a z nastaniem wiosny dotarła na Litwę, szerząc się wraz z przemarszem wojsk. I tym razem członkowie Towarzystwa nieśli bezinteresowną pomoc dotkniętym chorobą mieszkańcom, notując zarazem spostrzeżenia o jej przebiegu. Według obliczeń Towarzystwa zmarło na nią w 1831 r. około 800 żołnierzy i 1000 mieszkańców Wilna[138]. Na cholerę zmarł wówczas również dr Jerzy Rejkowski, niosąc pomoc chorym[139]. Tragiczne wydarzenia 1831 roku zamknęły najświetniejszy okres w dziejach Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego, w którym działało ono w oparciu o Uniwersytet Wileński, a jego członkami rzeczywistymi byli profesorowie wileńskiej wszechnicy, uczeni uznawani w całej Europie.

4.2. Drugi okres działalności 1832–1864

Drugi okres swej działalności Towarzystwo Lekarskie w Wilnie rozpoczęło w trudnych warunkach represji popowstaniowych. Najbardziej dotkliwym ciosem dla nauki i oświaty na Litwie było zamknięcie Uniwersytetu Wileńskiego (ukaz cesarza Mikołaja I z 1 maja 1832 r.). Pozostawiono tymczasowo tylko wydziały teologiczny i lekarski, przekształcone w Akademię Duchowną oraz Akademię Medyko-Chirurgiczną[140]. Towarzystwo Lekarskie po ochłonięciu z szoku wywołanego zamknięciem uniwersytetu nawiązało ścisłą współpracę z Akademią Medyko-Chirurgiczną. Początkowo współpraca ograniczała się do urządzenia wspólnymi siłami czytelni literatury medycznej. Akademia wyznaczyła salę, a Towarzystwo regularnie oddawało do czytelni prenumerowane przez siebie pisma zagraniczne oraz dopłacało obsługującemu czytelnię zastępcy bibliotekarza po 2 ruble miesięcznie za dodatkowe godziny pracy[141]. W czytelni akademickiej odbywały się również posiedzenia Towarzystwa, których było znacznie mniej niż w poprzednim okresie. W ciągu roku odbywało się od 3 do 6 posiedzeń. Przychodziło na nie 6–9 członków[142]. Materiały omawiane na posiedzeniach gromadzono w archiwum To-

[136] VUB, RS, F 26–355, s. 234–239.
[137] *Praktyczne najnowsze postrzeżenia...*, t. 2, Wilno 1848, s. 49–51.
[138] W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego...*, s. 225.
[139] Ibidem, s. 37–38.
[140] VUB, RS, F 26–355, s. 247–248.
[141] VUB, RS, F 26–452, s. 3–4, 7–23.
[142] VUB, RS, F 26–355, s. 255–257, F 26–452, s. 9 –10.

warzystwa, bowiem po wstrzymaniu wydawnictwa „Dziennika Medycyny", „Chirurgii i Farmacji" (ostatni numer ukazał się w 1830 r.) nie było gdzie ich publikować.

W 1834 roku postanowiono wspólnie z akademią wydawać pismo medyczne w języku łacińskim. Do Komitetu redakcyjnego wyznaczono K. Porcjankę i A. F. Adamowicza[143]. Pierwszy tom nowego pisma pod tytułem „Collectanea Medico-Chirurgica" ukazał się w 1838 roku[144]. Towarzystwo nie zaniechało również prób wznowienia własnego pisma periodycznego. W 1838 r. wystosowano do ministra oświaty prośbę o zezwolenie na wydawanie pisma naukowego w dwóch językach (polskim i rosyjskim). Motywowali potrzebę takiego pisma tym, że lekarze zajmujący się praktyką nie mają innej możliwości zapoznania się z najnowszymi osiągnięciami sztuki lekarskiej, gdyż literatura zagraniczna jest droga i nie wszyscy znają języki obce[145]. Prośba dotarła do samego cesarza Mikołaja I, który własnoręcznie na niej napisał: „na russkom odnom" (tylko w języku rosyjskim). Po otrzymaniu takiej odpowiedzi Towarzystwo na jakiś czas w ogóle zrezygnowało z wydania własnego pisma[146].

W roku 1838 Towarzystwo poniosło wielką stratę – 29 kwietnia zmarł Jędrzej Śniadecki, jeden z założycieli Towarzystwa, wieloletni jego prezes i aktywny członek. Pochodził z Wielkopolski. Urodził się 30 listopada 1768 r. w majątku Żarnie w powiecie kaliskim. Studiował medycynę na uniwersytetach w Krakowie i Pawii. Stopień doktora medycyny zdobył w 1793 roku na uniwersytecie pawijskim. Odbył podróż naukową do Londynu, Edynburgu i Wiednia. W 1797 roku został zaproszony na Uniwersytet Wileński. Wykładał chemię na uniwersytecie, a po jego zamknięciu w Akademii Medyko-Chirurgicznej. Od 1827 roku do końca życia był jeszcze dyrektorem kliniki uniwersyteckiej (od 1832 roku akademickiej). Światową sławę przyniosło mu dzieło *Teoria jestestw organicznych*, wydane w latach 1804–1811 i wielokrotnie wznawiane[147]. Wielką popularnością cieszyły się inne prace profesora: *Początki chemii*, *O fizycznym wychowaniu dzieci*[148]. Poświęcał się również działalności w Towarzystwie Lekarskim, kierował jego pracą w tragicznym roku 1812, kiedy trzeba było udzielać pomocy nękanym przez epidemie

[143] „Collectanea medico chirurgica. Casareae Academiae medico-chirurgicae cura et impensis edita". Vol. 1, Vilnae 1838, s. 460.

[144] VUB, RS, F 26–452, s. 14–15.

[145] VUB, RS, F 26–2057.

[146] J. Śniadecki, *Teoria jestestw organicznych*, t. 1–2, Warszawa 1804–1811; idem, *Teoria jestestw organicznych*, t. 1–3, Wilno 1838; idem, *Theorie des etres organises, renfermant les generalites de la vie organique*, Paris 1825, s. 283.

[147] J. Śniadecki, *Początki chemii. Stosownie do teraźniejszego tej umiejętności stanu dla pożytku uczniów i słuchaczy ułożone i za wzór lekcji akademickich służyć mające*, Wilno 1800; idem, *O fizycznym wychowaniu dzieci*, Wilno 1856, s. 252.

[148] J. Śniadecki, *Krótkie opisanie gorączki...*, „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 1, Wilno 1818, s. 79–100; idem, *O zatrzymaniu uryny...*, ibidem, s. 167–190; W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa ...*, s. 14–15; L. Słowiński, *Dla tej, co nie zginęła: Z dziejów edukacji narodowej na ziemiach polskich w latach 1795–1821*, Poznań 1985, s. 86–133; M. Grygorowicz, *Dorobek uczonych wszechnicy wileńskiej w dziedzinie chemii: Jędrzej Śniadecki i początek nauk chemicznych na Uniwersytecie Wileńskim*, [w:] *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, s. 31–43.

mieszkańcom Litwy. W roku 1817 r. z nieznanych bliżej przyczyn przestał uczęszczać na posiedzenia. Przypuszcza się, że winna była temu niezgoda między nim a Wacławem Pelikanem. Po jedenastu latach wrócił jednak do pracy w Towarzystwie. W latach 1828, 1830, 1833, 1836 był wybierany na prezesa. Nazwisko Jędrzeja Śniadeckiego widniało też na stronicach pierwszego tomu „Pamiętniów Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego". Szczególną troskę przejawiał on o rozwój polskiej terminologii naukowej, inspirował wydawnictwo w języku polskim[149].

Kolejnym ciosem dla Towarzystwa Lekarskiego było zamknięcie w 1842 r. Akademii Medyko-Chirurgicznej. Wywieziono do Kijowa bibliotekę uniwersytecką, a wielu profesorów opuściło Wilno. Towarzystwo zostało pozbawione możliwości korzystania z sal uniwersyteckich i musiało przenosić się z miejsca na miejsce. Lekarze wileńscy starali się jednak zachować Towarzystwo, gdyż było one jedynym legalnym ośrodkiem naukowym po zamknięciu wyższych uczelni, umożliwiającym w okrojonym zakresie kontynuowanie tradycji uniwersyteckich i zapobiegającym całkowitemu wygaśnięciu myśli naukowej w Wilnie[150].

Na szczęście w tym trudnym czasie na czele Towarzystwa znalazł się odpowiedni człowiek. Był nim Adam Ferdynand Adamowicz, dr medycyny, profesor zamkniętej Akademii Medyko-Chirurgicznej. Urodził się 6 grudnia 1802 roku w Wilnie w rodzinie nauczyciela. Po ukończeniu studiów medycznych na Uniwersytecie Wileńskim ze stopniem magistra został drogą konkursu pomocnikiem profesora Ludwika Bojanusa. W 1824 r. otrzymał tam stopień doktora medycyny. W 1825 r. odbył podróż naukową do Dorpatu, Petersburga i Moskwy. Po powrocie do Wilna rozpoczął wykłady z anatomii porównawczej i jednocześnie prowadził badania w klinice weterynaryjnej. Wykładał swój przedmiot po polsku, pracował nad polską terminologią w zakresie weterynarii. W 1825 roku został członkiem Towarzystwa Lekarskiego i przez następnych parę lat pełnił funkcję sekretarza. W 1829 roku udał się w trzyletnią podróż po Europie. Zwiedził Galicję, Węgry, Francję, Niemcy. Wrócił do Wilna w 1832 roku i przez dziesięć lat wykładał weterynarię na Akademii Medyko-Chirurgicznej. Wydał szereg prac z tej dziedziny[151]. Po zamknięciu akademii został starszym lekarzem w szpitalu żydowskim w Wilnie i za ofiarną pracę w 1844 roku został mianowany radcą stanu. W 1845 roku zwolnił się ze szpitala z powodu słabego zdrowia, ale nadal był wzywany jako doświadczony lekarz na narady lekarskie. Najwięcej jednak czasu poświęcał pracy społecznej[152].

---

[149] VUB, RS, F 26–2058, F 26–356, s. 56–60.

[150] A. F. Adamowicz, *Nauka utrzymywania i ulepszania zwierząt domowych z oddaniem sposobu poznawania ich wieku. Dla uczniów weterynarii Cesarskiej medyko-chirurgicznej akademii wileńskiej*, Wilno 1836, XIX, s. 347; idem, *O poznawaniu i leczeniu chorób zwierząt domowych dla użytku gospodarzy*, Wilno 1838, VIII, s. 151; idem, *Zootomia weterynaryjna czyli nauka o życiu zwierząt gospodarskich dla użytku badaczy przyrodzenia, medyków i weterynarzy*, Wilno 1841, XXIV, s. 332.

[151] J. Bieliński (dr Szeliga), *Adam Ferdynand Adamowicz. Szkic biograficzny*, Warszawa 1885, s. 1–10.

[152] VUB, RS, F 26–356, s. 56–68, F 26–2058, F 26–342; LMAB, RS, F 9–93, s. 97, 98, 121, 129, 131, 134.

Właśnie A. F. Adamowiczowi przypadło zadanie uchronienia Towarzystwa od upadku po zamknięciu akademii i zapewnienia mu samodzielnego bytu. Najważniejsza była sprawa lokalu, od pozyskania którego w niemałym stopniu należał dalszy los Towarzystwa. W styczniu 1843 roku zwrócono się z prośbą do generał-gubernatora o wyznaczenie lokalu na posiedzenia oraz zbiory biblioteczne. Kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego pozwolił tymczasowo pomieścić książki w bibliotece I gimnazjum w osobnych szafach, a posiedzenia odbywać w tamtejszej sali posiedzeń (w pomieszczeniach zamkniętego Uniwersytetu Wileńskiego). Niekiedy członkowie Towarzystwa zbierali się w szpitalu Sawicz, zwłaszcza gdy planowano demonstrowanie chorych. Taka sytuacja trwała całych dziesięć lat. W 1853 roku powstały nowe trudności, ponieważ lokal, w którym przechowywano książki Towarzystwa, został oddany Centralnemu Archiwum Wileńskiemu. Po długich i usilnych prośbach generał-gubernator Bibikow (Илья Гаврилович Бибиков) oddał w 1853 roku do dyspozycji Towarzystwa salę przy ul. Pałacowej (Biskupiej, Dworcowej) nr 3, w której kiedyś kolejno mieściły się apteka jezuicka, a potem uniwersytecki gabinet farmakologiczny. Towarzystwo wyremontowało lokal (sklepiona sala i obszerny przedpokój) i zaadaptowało go na bibliotekę oraz salę posiedzeń. W osobnych szafach rozmieszczono zbiory anatomiczne: patologiczne, farmaceutyczne i mineralogiczne[153].

Posiedzenia Towarzystwa po kryzysie wywołanym zamknięciem Akademii Medyko-Chirurgicznej zaczęły odbywać się regularnie co miesiąc z wyjątkiem miesięcy letnich. Nabrały one jeszcze większego znaczenia, bowiem po zamknięciu uczelni pozostały właściwie jedynym miejscem, gdzie lekarze mogli wspólnie omówić różne przypadki z praktyki lekarskiej, podzielić się doświadczeniem, zasięgnąć informacji o najnowszych postępach w nauce i praktyce medycznej. Materiały rozpatrywane na posiedzeniach naukowych były spisywane w protokołach. Co jakiś czas sporządzano wypisy z protokołów w przekładzie na język polski (protokoły prowadzono po łacinie)[154]. Na posiedzeniach Towarzystwa omawiano różne zagadnienia sztuki lekarskiej, zwłaszcza przyczyny, przebieg i sposoby zwalczania „przerażających epidemii nielitościwie kraj wyludniających"[155]. Za najgroźniejszą uznawano cholerę, która po epidemii 1831 roku niejednokrotnie nawiedzała Wilno (1848, 1853 r.)[156].

Niemało wysiłku członkowie Towarzystwa wkładali w badania leczniczych wód mineralnych w Druskiennikach, Stokliszkach (w powiecie trockim), Birsztanach. Badano skład chemiczny wód, ich właściwości lecznicze, prowadzono statystykę leczących się w uzdrowiskach. Pracowali w tej dziedzinie Jan Wolfgang, Julian Titius, Adolf Abicht,

[153] VUB, RS, F 26–356, F 26–357, F 26–343.

[154] VUB, RS, F 26–343, s. 1; F 26–453, s. 48.

[155] VUB, RS, F 26–346, s. 15–18, 24–26.

[156] VUB, RS, F 26, op. 356, 457, 3572, 3581–3584, 3587–3591, 3603, 3609–3614; J. Kuszewicz, *Uwagi nad sztucznymi mineralnymi wodami oraz rozbiór chemiczny źródeł w Zaleszczyźnie*, „Praktyczne najnowsze postrzeżenia...", t. 1, s. 101–107; idem, *O wodach w Stokliszkach*, ibidem, t. 3–4, s. 129–138; A. Renier, *Woda mineralna birsztańska*, ibidem, t. 5, s. 263–276; A. Korewa, *Woda mineralna birsztańska pod względem lekarskim*, ibidem, t. 5, s. 277–296.

Justyn Kuszewicz, Anicety Renier, Jan Adamowicz, Jan Pilecki, Donat Rejkowski, Aleksander Korewa. Członkom Towarzystwa pomagali miejscowi lekarze, aptekarze, właściciele lub dzierżawcy ziem, na których znajdywano słone źródła (np. przysyłali w butelkach wodę do zbadania). W wyniku akcji Towarzystwa powstały uzdrowiska balneologiczne w Druskiennikach i Birsztanach. Dla tych, którzy nie mogli wyjechać do „wód", w 1862 roku otwarto w Wilnie zakład wód mineralnych[157].

Pozostawał nierozwiązany problem wydawnictwa. Towarzystwo, nie posiadając własnego pisma, niektóre pomniejsze prace ogłaszało w rosyjskiej gazecie „Друг Здравія" lub w warszawskim „Tygodniku Lekarskim". Nie rozwiązywało to jednak problemu publikacji prac naukowych. W archiwum Towarzystwa gromadziło się coraz więcej nie opublikowanych rękopisów. Wyjście znaleziono wydając w latach 1846–1862 pięć tomów pod ogólnym tytułem „Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A. F. Adamowicza". Ze względu na cenzurę nie zaznaczono, że edycja jest wydawnictwem Towarzystwa Lekarskiego[158]. W każdym z tomów zamieszczono, nie wyodrębniając żadnych działów, po 20–23 prace czytane i omawiane przedtem na posiedzeniach naukowych. Pośród autorów najczęściej spotyka się nazwiska Adama Ferdynanda Adamowicza, Klemensa Maleszewskiego, Juliana Moszyńskiego, Justyna Kuszewicza, Juliana Ważyńskiego, Anicetego Reniera, Aleksandra Korewy i innych[159].

W każdym tomie „Praktycznych najnowszych postrzeżeń" oprócz prac naukowych zamieszczano szczegółowe dane dotyczące składu osobowego Towarzystwa, jego dzia-

---

[157] „Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A. F. Adamowicza", t. 1–5, Wilno, Warszawa 1846–1862.

[158] A. F. Adamowicz, *O zapaleniu błony pęcherzyków płucnych u dzieci*, „Praktyczne najnowsze postrzeżenia...", t. 1, s. 1–3; idem, *O krupie prawdziwym i fałszywym*, ibidem, s. 4–6; idem, *Szczególna choroba wzroku*, ibidem, t. 1, s. 7–8; Idem, *O wpływie miejscowości na niektóre choroby*, ibidem, t. 2, s. 14–16; idem, *Postrzeżenia o chorobach w Pinszczyźnie, mianowicie około Kożangródka zdarzających się*, ibidem, s. 17–25; idem, *Uwagi o kołtunie, mianowicie w Pińszczyźnie*, ibidem, t. 2, s. 26–32; idem, *Ocenienie homeopatii dawniejszej i nowszej*, ibidem, t. 5, s. 1–22; K. Maleszewski, *Opisanie przykładu obłąkania umysłu*, ibidem, t. 1, s. 9–44; idem, *O febrze zamaskowanej pod postacią krwotoku z nosa*, ibidem, s. 59–65; idem, *O wadach mowy, mianowicie o jąkaniu się i sposobach zaradzania*, ibidem, t. 3–4, s. 281; idem, *Opisanie obłąkania pod postacią pychy (*Monomania ex superbia*)*, ibidem, s. 101–106; J. Moszyński, *Ciąża mniemana*, ibidem, t. 1, s. 68–71; idem, *O leczeniu zapalenia jądra*, ibidem, t. 1, s. 72–81; idem, *Poród ukończony za pomocą kleszczy*, ibidem, t. 2, s. 79–84; idem, *Historia zapalenia pęcherza urynowego*, ibidem, t. 5, s. 57–61; idem, *Zakłady dobroczynne w Wilnie w czasach przeszłych i dzisiejszych*, ibidem, t. 5, s. 169–188; J. Kuszewicz, *Uwagi nad sztucznymi mineralnymi wodami oraz rozbiór chemiczny źródeł w Zaleszczyźnie*, ibidem, t. 1, s. 101–107; idem, *O wodach w Stokliszkach*, ibidem, t. 3–4, s. 129–138; J. Ważyński, *O opadnięciu macicy*, ibidem, t. 3–4, s. 215–218; idem, *O paraliżu języka*, ibidem, t. 3–4, s. 239–244; A. Renier, *Woda mineralna birsztańska*, ibidem, t. 5, s. 263–276; A. Korewa, *Woda mineralna birsztańska pod względem lekarskim*, ibidem, t. 5, s. 277–296.

[159] *Wiadomości o czynnościach Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie w r. 1843*, „Praktyczne najnowsze postrzeżenia...", t. 1, s. 110; *Wiadomości o czynnościach Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie w r. 1844*, ibidem, t. 2, s. 95; *Wiadomości o czynnościach Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie w r. 1846*, ibidem, t. 3–4, s. 264; *Wiadomości o chorobach postrzeganych na Litwie w ogólności a w szczególności w Wilnie*, ibidem, t. 3–4, s. 1–104; *Obserwacje meteorologiczne robione w Obserwatorium Astronomicznym Wileńskim*, ibidem, t. 3–4.

łalności oraz dane o chorobach panujących w Wilnie i jego okolicach. Były one faktycznie ostatnim pismem Towarzystwa Lekarskiego wydawanym w języku polskim w czasie zaboru rosyjskiego. Jego wydanie świadczyło o żywotności tradycji naukowych w środowisku wileńskim, które po zamknięciu wyższych uczelni kontynuowało własnymi siłami obserwacje i badania, pracowało nad dalszym rozwojem polskiej terminologii naukowej[160].

Sporo wysiłku wkładano w kompletowanie biblioteki i gabinetów anatomicznego, farmaceutycznego i mineralogicznego. Było to ważne, gdyż po wywiezieniu biblioteki i zbiorów Akademii Medyko-Chirurgicznej do Kijowa lekarze wileńscy pozostali bez fachowej literatury i zaplecza naukowego. Książek Towarzystwa nie wywieziono, ponieważ wycofano je przezornie z biblioteki akademickiej przed samym jej zamknięciem. Wielkim zainteresowaniem cieszyły się pisma naukowe. Towarzystwo ze swych skromnych zasobów finansowych prenumerowało kilkanaście gazet i czasopism lekarskich jak „Друг Здравія", „Medizinische Zeitung Russlands", „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego", „Encyclographie des sciences medicales, Allgemeine medicinische Central-Zeitung", „C.C. Schmidts Jahrbucher der in und auslendischen gesammten Medizin", „La lancette francaise, ou gazette des hopitaux civils et militaires", „Archiv der Pharmacie". Książki przychodziły do biblioteki najczęściej drogą darowizn. Przysyłali je autorzy, wydawnictwa, inne towarzystwa naukowe. Niekiedy Towarzystwo otrzymywało całe zbiory prywatne po śmierci ich właścicieli, najczęściej byłych członków Towarzystwa. Zbiory biblioteki ciągle wzrastały: w roku 1842 biblioteka Towarzystwa posiadała 2068 tomów, w roku 1862 już 7654 (tabela 3). Systematyczne gromadzenie literatury naukowej dawało wileńskim lekarzom możliwość zapoznawania się z najnowszymi osiągnięciami w sztuce lekarskiej i orientacji w świecie naukowym. Obowiązki bibliotekarzy pełnili w omawianym okresie Anicety Renier, Julian Titius, Franciszek i Stanisław Wikszemscy, Leonard Karczewski (tabela 2). Po przewiezieniu zbiorów do siedziby Towarzystwa wynikła potrzeba ich uporządkowania, bowiem podczas częstych przeprowadzek wiele książek zostało uszkodzonych i wymagało naprawy. Z pomocą przyszedł hrabia Rejnold Tyzenhauz, ofiarując w 1853 roku 200 rubli srebrnych na ich oprawę[161].

Dbano także o urządzenie gabinetów. W pierwszym okresie Towarzystwo oddawało preparaty anatomiczne do gabinetu uniwersyteckiego, w latach 1832–1842 do gabinetu akademickiego, a gdy ten wywieziono do Kijowa, pozostało bez niczego. A. F. Adamowicz zaproponował w 1842 roku urządzić gabinet anatomiczny siłami Towarzystwa, ofiarując na początek 43 preparaty z własnej kolekcji. Zbiory anatomiczne wzrastały z roku na rok, chociaż niekiedy trzeba było usuwać niektóre egzemplarze z powodu zepsucia (tabela 3). Gabinet farmakologiczny został założony w 1842 roku przez dwóch członków Justyna Kuszewicza i Fryderyka Woelcka. Początek gabinetu mineralogicz-

---

[160] VUB, RS, F 26–357, s. 34; F 26–689, s. 134–137.

[161] J. Bieliński, *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie...*, s. 19.

nego dał prywatny zbiór Jana Wolfganga, liczący 2070 sztuk różnych minerałów[162]. Zbiorami gabinetów rozmieszczonych w oddzielnych szafach opiekował się kustosz (obierany do zarządu od 1842 r.). W omawianym okresie obowiązki kustosza pełnili: Klemens Maleszewski, Józef Bartoszewicz, Ludwik Zejdler (tabela 2).

W siedzibie Towarzystwa przechowywano też archiwum, nad którym sprawował pieczę sekretarz Julian Moszyński (1842–1845, 1847–1848) oraz jego następcy na tym stanowisku. Przechowywano tam dokumenty urzędowe, teksty rozpraw czytanych na posiedzeniach naukowych oraz inne dokumenty dotyczące Towarzystwa. Dla ułatwienia korzystania z dokumentów archiwalnych bibliotekarz Anicety Renier sporządził w 1867 roku ich opis w języku rosyjskim[163].

Środki finansowe Towarzystwa nadal były skromne (średnio 150–250 rubli rocznie) i pochodziły głównie ze składek członkowskich. Wzrost liczby członków mało wpłynął na przychód pieniędzy do kasy Towarzystwa, gdyż w 1844 roku obniżono składki roczne do 3 rubli. Wydatki natomiast wzrosły, ponieważ trzeba było wyremontować i utrzymywać lokal. Nie mając innego wyjścia, w 1855 roku składki członkowskie podwyższono ponownie do 4 rubli rocznie[164]. Z zebranych sum pokrywano wydatki bieżące. Na pokrycie większych wydatków ogłaszano dobrowolną składkę[165]. Niekiedy położenie ratowały dary dobroczyńców. Jednym z hojniejszych dobroczyńców był Rejnold Tyzenhauz. W roku 1853 ofiarował on 200 rubli na uporządkowanie księgozbioru, a w 1855 roku 25 dukatów na wykupienie od doktora Carro pamiętników Józefa Franka[166].

Obchody jubileuszu 50-lecia Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie, przypadającego na 12 grudnia 1855 roku dały okazję do podsumowania dotychczasowych osiągnięć i przypomnienia społeczności wileńskiej o jego istnieniu. Organizację uroczystości powierzono komitetowi, do którego wybrano A. F. Adamowicza, A. Abichta, J. Moszyńskiego, M. K. Chawłowskiego, J. Titiusa, L. Karczewskiego, S. Wikszemskiego, J. Zmaczynskiego oraz J. Życkiego. Zadbano, aby uroczystości wypadły jak najlepiej[167]. Wydrukowano i rozesłano zaproszenia, ozdobiono salę. Specjalne zaproszenia wystosowano do pozostałych w życiu dwóch założycieli Towarzystwa: Karola Wagnera i Jana Wolfganga. Wszystkie związane z obchodami jubileuszowymi wydatki (123 rubli) pokryli sami członkowie[168]. Uroczystości 12 grudnia 1855 roku rozpoczęto od wysłuchania Mszy św. w kościele św. Jana. Potem członkowie i goście zebrali się w lokalu Towarzystwa. Posiedzenie otworzył prezes A. F. Adamowicz. Sekretarz Stanisław Wikszemski przeczytał sprawozdanie z działalności i stanu majątkowego Towarzystwa, a Mikołaj Ksawery Chawłowski wygłosił referat *Niektóre postępy i odkrycia w medycynie w przeciągu półwiecznego trwania Towarzystwa*. Wysłuchano również przemówień

[162] LMAB, RS, F 9–93.
[163] VUB, RS, F 26–689, s. 60–179.
[164] VUB, RS, F 26–689, s. 142–144.
[165] VUB, RS, F 26–357, s. 34, 55, 58.
[166] VUB, RS, F 26–689, s. 142–144.
[167] VUB, RS, F 26–357, s. 65–68; op. 293–294; F 26–689, s. 142–144.
[168] VUB, RS, F 26, op. 296, 297, 299, 300, 301.

gości oraz przeczytano pozdrowienia przysłane od innych instytucji naukowych[169]. Na koniec odczytano pismo ministra oświaty, zezwalające na ogłoszenie konkursu na najlepszą pracę o kołtunie. Premię dla zwycięzcy w wysokości 500 rubli ufundował hrabia Eustachy Tyzenhauz. Konkurs rozstrzygnięto dopiero w 1876 roku, kiedy komisja złożona z A. F. Adamowicza, A. Blocha, K. Bujko, B. Iwaszkiewicza, J. Zmaczyńskiego, G. Lewandowskiego, H. Jundziłła przyznała nagrodę Henrykowi Dobrzyckiemu, który ostatecznie wykazał, że kołtun bierze się z nieprzestrzegania higieny osobistej[170].

Uroczystości jubileuszowe (w dniu 12 grudnia 1855 r.) zakończono obiadem, podczas którego udzielono głosu Karolowi Wagnerowi. Po krótkim przemówieniu przeczytał on list od innego zasłużonego działacza Towarzystwa, Jana Wolfganga, nieobecnego na posiedzeniu z powodu słabego zdrowia. Towarzystwo uhonorowało ich obu, swoich najstarszych członków, specjalnymi dyplomami[171]. Obchody 50. rocznicy istnienia Towarzystwa Lekarskiego dokładnie opisano w prasie wileńskiej i warszawskiej[172].

W życiu Towarzystwa Lekarskiego ważne miejsce zajmowały uroczystości poświęcone pamięci jego zmarłych członków. I tak np. członkowie Towarzystwa walnie wzięli udział w uroczystościach pogrzebowych długoletniego prezesa Jędrzeja Śniadeckiego (29 kwietnia 1838 roku). Nabożeństwo żałobne odbyło się w kościele św. Jana, mowę pogrzebową wygłosił znany kaznodzieja Ludwik Trynkowski. Po nabożeństwie zwłoki prezesa zostały odwiezione do jego majątku Bałtupie w powiecie oszmiańskim i tam pogrzebane na wiejskim cmentarzu[173]. Kilka lat później do Wilna dotarła wiadomość z Włoch o śmierci Józefa Franka (6 grudnia 1842 r.). Staraniem członków Towarzystwa odbyło się w kościele św. Jana nabożeństwo żałobne. Celebrował je biskup Cywiński, wysłuchano rekwiem Kozłowskiego w wykonaniu orkiestry złożonej z amatorów i chóru śpiewaków katedralnych. Mowę pogrzebową wygłosił kanonik Borowski[174]. Towarzystwo zachowało pamięć o nich obu. Ich portrety zdobiły salę posiedzeń, wykupiono i przywieziono do Wilna pamiętniki Józefa Franka, w 1888 roku zorganizowano obcho-

---

[169] VUB, RS, F 26–2059, F 26–298.

[170] VUB, RS, F 26, op. 302–306; *Przemówienie Jana Wolfganga do Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego*, „Praktyczne najnowsze postrzeżenia...", t. 5, s. 126–142; A. F. Adamowicz, *Wzmianka o obchodzie jubileuszowym pięćdziesięcioletnim w Cesarskim Towarzystwie Lekarskim Wileńskim dnia 12 grudnia 1855 r.*, ibidem, t. 5, s. 118–126.

[171] K. M. Chawłowski, *Obchód jubileuszowy 50-letniego istnienia Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego*, „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego" 1856, t. 35, nr 1, s. 170–173; idem, *Obchód 50-letniej rocznicy istnienia Cesarskiego Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego*, „Gazeta Warszawska" 1856, r. 94, nr 34, s. 3–4; A. F. Adamowicz, *Wzmianka o obchodzie jubileuszowym pięćdziesięcioletnim w Cesarskim Towarzystwie Lekarskim Wileńskim dnia 12 grudnia 1855 r.*, „Praktyczne najnowsze postrzeżenia...", t. 5, s. 118–126; *Виленское Императорское Медицинское Общество и пятидесятилетний юбилей его 12-го декабря 1855 г.*, „Виленский Вестник" 1856, nr 14–16.

[172] W. Zahorski, *Zarys dziejów...*, s. 15; L. Trynkowski, *Mowa na uczczenie ś. p. Jędrzeja Śniadeckiego doktora filozofii i medycyny... miana w Wilnie w kościele św. Jana roku 1838 dnia 4 maja*, Wilno 1861.

[173] W. Zahorski, *Zarys dziejów...*, s. 7.

[174] VUB, RS, F 26–357, s. 55–58; J. Frank, *Pamiętniki dr Józefa Franka...*, t. 1, Wilno 1921, s. 12–14; „Российская Правда" 1888, nr 5.

dy pięćdziesiątej rocznicy śmierci Jędrzeja Śniadeckiego. Wszystkie te uroczystości były wyrazem wierności ideałom humanistycznym, a zarazem stanowiły okazję do przypomnienia społeczeństwu wileńskiemu o istnieniu Towarzystwa Lekarskiego i jego szlachetnych celach[175].

Z wybuchem powstania styczniowego zakończył się drugi okres dziejów Towarzystwa. W tym okresie (1832–1862) Towarzystwo Lekarskie w Wilnie przeżyło wielki wstrząs po zamknięciu Uniwersytetu Wileńskiego w 1832 roku i jeszcze większy po zamknięciu Akademii Medyko-Chirurgicznej w 1842 roku, kiedy zostało bez pomieszczeń, zaplecza naukowego i musiało liczyć się z różnego rodzaju ograniczeniami ze strony carskiej administracji oraz z pogorszeniem stanu majątkowego wielu członków. Niemniej znalazło ono w sobie dość siły, by kontynuować działalność, pozyskać i urządzić siedzibę, w miarę swych możliwości prowadzić badania, gromadzić dane statystyczne o chorobach panujących w Wilnie, wydawać prace naukowe, zwalczać przesądy, podtrzymywać kontakty z innymi ośrodkami naukowymi.

4.3. Od upadku powstania styczniowego do pierwszej okupacji niemieckiej

Po upadku powstania styczniowego nastąpił najtrudniejszy okres w dziejach Towarzystwa Lekarskiego. Przygnębiająco działała ogólna atmosfera represji i prześladowań. Towarzystwo Lekarskie, jak i wszelkie inne organizacje o polskim rodowodzie, zostało poddane drobiazgowej kontroli. W czasie powstania i w pierwszych latach popowstaniowych władze rosyjskie jeszcze bardziej rygorystycznie niż zwykle wymagały od Towarzystwa danych o działalności, składzie osobowym, majątku, źródłach finansowania[176]. Wiele mówiący był już sam fakt przejęcia nadzoru nad Towarzystwem z rąk Ministerstwa Oświaty przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (ukaz cesarza Aleksandra II z dnia 22 grudnia 1867 roku). Powszechnie rozumiano, że ukaz ten, kurtuazyjnie nazywany „nową rękojmią nieustannej troskliwości Najjaśniejszego Monarcha o dobro Towarzystwa", oznacza wzmożony nadzór i nowe ograniczenia[177]. Władze rosyjskie przede wszystkim pilnowały, by w szeregach Towarzystwa nie znalazły się „elementy buntownicze". Gubernator sprawdzał każdego roku listę członków i żądał wydalenia osób niebudzących zaufania władz[178]. Od pozostałych wymagał ciągłych, często poniżających dowodów lojalności. Raz była to składka pieniężna na rzecz uhonorowania żołnierzy wojsk okupacyjnych, innym razem wiernopoddańcza przysięga carowi lub przymusowy udział w prawosławnych nabożeństwach w intencji carskiej rodziny[179].

---

[175] VUB, RS, F 26, op. 457, 460, 2060–2063.

[176] VUB, RS, F 26, op. 462, 1447.

[177] VUB, RS, F 26–1441.

[178] VUB, RS, F 26, op. 1403, 1412, 1442, 1446.

[179] *Устав Императорского Виленского Медицинского Общества утвержден Г. Министром внутренних дел 13-го окября 1869 года*, Вильна 1869, s. 12.

W 1869 roku Towarzystwo otrzymało nową ustawę z odpowiednimi zmianami[180]. Zgodnie z nią miało obowiązek za każdym razem zawiadamiać gubernatora o miejscu i czasie swych posiedzeń oraz o innych imprezach[181]. Cała korespondencja, sprawozdania Towarzystwa, dyplomy, także rozprawy naukowe i komunikaty na posiedzeniach miały być sporządzane i wygłaszane w języku rosyjskim. Tylko gościom zagranicznym pozwalano przemawiać w języku francuskim, niemieckim i angielskim, ale w żadnym wypadku po polsku. Przewodniczący miał uważać, aby na posiedzeniach nie rozmawiano o rzeczach niedotyczących bezpośrednio tematów medycznych[182]. Carska administracja bacznie śledziła, czy nie łamano tych nakazów, zwłaszcza w kwestii języka. Gubernator niejednokrotnie karcił Towarzystwo za używanie języka polskiego na posiedzeniach i domagał się od prezesa zaprowadzenia „porządku"[183]. Podobne i jeszcze ostrzejsze ograniczenia przewidywała ustawa z 1874 roku oraz późniejsze uzupełnienia do niej z 1884 roku. Na posiedzeniach Towarzystwa miał być obecny przedstawiciel carskiej administracji, a sprawozdania roczne, lista członków, protokoły posiedzeń miały być dostarczane samemu generał-gubernatorowi, który je dokładnie sprawdzał[184]. W 1890 roku jeszcze raz nieznacznie zmieniono ustawę zaznaczając, że członkowie honorowi nie mogą być wybierani do Zarządu i zabierać głosu w sprawach administracyjnych (§§ 10, 18)[185].

Wzmożona kontrola ze strony władz negatywnie wpływała na działalność Towarzystwa. Jedni członkowie w ogóle odchodzili, inni – pozostając formalnie na liście – nie brali udziału w zebraniach i nieregularnie płacili składki członkowskie. Od całkowitego upadku ratowała Towarzystwo świadomość odpowiedzialności za stan zdrowotny Wileńszczyzny. Tak jak i w poprzednich okresach jego członkowie wkładali wiele wysiłku w zwalczanie epidemii chorób zakaźnych, jakie od czasu do czasu nawiedzały Wilno. Najgroźniejsze były epidemie cholery w 1866, 1871 i 1893 roku. Zarzewiem tej strasznej choroby były w Wilnie koszary i więzienie na Łukiszkach. Najstraszniejszą była epidemia w 1871 roku, podczas której w Wilnie zachorowało 2457 osób, z których 1069 zmarło. Rozprzestrzeniła się po całej guberni, nawiedziła Troki, Lidę, Święciany, Wilejkę, Wił-komierz. W całej guberni wileńskiej zachorowało na cholerę około 13 tysięcy, zmarło ponad 5 tysięcy osób. W miastach cholera najobficiej kosiła biedotę żydowską, bytującą w prymitywnych warunkach mieszkaniowych[186].

Towarzystwo Lekarskie, korzystając z dotychczasowych doświadczeń, zwoływało posiedzenia nadzwyczajne, potocznie zwane „posiedzeniami cholerycznymi". Dzielono się na nich pozyskanymi w różny sposób informacjami o epidemii, omawiano naj-

[180] Ibidem, § 24.

[181] Ibidem, § 25, 29.

[182] VUB, RS, F 26–1454.

[183] VUB, RS, F 26–1466, s. 1–3; *Устав Императорского Виленского Медицинского Общества утвержден Г. Министром внутренних дел 16 января 1874 г.*, s. 12.

[184] VUB, RS, F 26–13.

[185] *Ведомость о холере и числе больных виленской губернии в 1871 г.*, „Протоколы заседаний... за 1871 г.", s. 42; *О ходе холерной эпидемии в городе Вильне в 1871 г.*, ibidem, s. 43.

[186] VUB, RS, F 26–460.

skuteczniejsze metody leczenia chorych i ochrony zdrowych. Za radą i pomocą Towarzystwa władze miasta i guberni powoływały komitety do walki z epidemią, urządzały specjalne tymczasowe szpitale oraz punkty ambulatoryjne, bezpłatnie rozdawały leki, rozsyłały sporządzone przez Towarzystwo instrukcje władzom terenowym, sprawdzały czystość miasta i likwidowały ewentualne zarzewia choroby[187]. Rozpoznanie i leczenie jej ułatwiło odkrycie przecinkowca cholery w 1884 roku przez uczonego niemieckiego Roberta Kocha. W 1895 r. został on członkiem honorowym Towarzystwa. Podczas kolejnej epidemii cholery w Wilnie w 1893 roku zachorowało tylko 198, zmarło 101 osób[188]. Wileńscy lekarze nadal jednak poświęcali wiele uwagi tej chorobie, nie bez podstaw obawiając się jej nawrotu, pojawiała się ona bowiem w innych częściach imperium rosyjskiego. Niebezpieczeństwo rozprzestrzeniania się zarazka cholery i podobnie niebezpiecznych chorób zakaźnych wzrastało zwłaszcza w czasie wojen i rozruchów społecznych. Stan gotowości do walki z epidemią Towarzystwo Lekarskie ogłosiło w 1879 roku, gdy w południowej części imperium rosyjskiego pojawiła się dżuma zawleczona przez żołnierzy wracających z wojny tureckiej. Ponieważ część wojsk przerzucano przez Wilno, obawiano się jej także tutaj. Towarzystwo zwołało 30 stycznia 1879 roku posiedzenie nadzwyczajne. Adolf Majewski, Mikołaj Żukowski oraz Karol Goeling wygłosili odczyty o dżumie. Został powołany komitet, który miał opracować program postępowania w czasie ewentualnej epidemii tej choroby. Taki program został przygotowany i omówiony na posiedzeniu Towarzystwa 12 lutego 1879 roku, ale – na szczęście – dżuma do Wilna nie zawitała[189]. Podobny stan gotowości wykazało Towarzystwo Lekarskie w 1908 roku, kiedy w Wilnie spodziewano się kolejnej epidemii cholery, szalejącej w innych miejscowościach imperium rosyjskiego[190].

Działając w tak trudnych warunkach, często z narażeniem własnego życia, lekarze wileńscy zebrali sporo materiałów o chorobach i sposobach ich leczenia. Niestety, nie było gdzie ich publikować, bowiem Towarzystwo od 1862 roku, kiedy wyszedł z druku ostatni piąty tom „Praktycznych najnowszych spostrzeżeń lekarskich", nie miało własnego pisma naukowego. Ogłaszanie popularnych artykułów w periodykach wileńskich nie rozwiązywało problemu. Nowa Ustawa Towarzystwa z 1869 r. przewidywała publikację prac naukowych tylko w języku rosyjskim[191]. Nie widząc żadnych szans na wznowienie

[187] Р. Страусс, *Статистические сведения о холере в городе Вильне в 1893 году*, „Протоколы заседаний... за 1894 г.", s. 35–39; М. Розенталь, *Несколько эпидемиологических и клинических наблюдений над холерой в Вильне в 1893 году*, „Протоколы заседаний... za 1894 г.", s. 111–128.

[188] *Протокол экстренного заседания Императорского Виленского Медицинского Общества 30 января 1879 г.*, „Протоколы заседаний... за 1879 г.", s. 1–20; *Протокол очередного заседания (686) Императорского Виленского Медицинского Общества 12 февраля 1879 г.*, ibidem, s.1–22.

[189] *Протокол экстренного заседания (1106) Императорского Виленского Медицинского Общества 29 сентября 1908 г.*, „Протоколы заседаний... за 1908 г.", s. 54–66; М. Кевлич, *О мерах против заноса холеры в г. Вильно и для успешного обнаружения первых холерных заболеваний*, ibidem, s. 186–195.

[190] *Устав... 1869 г.*, § 29.

[191] *Извлечения из протоколов Императорского Виленского Медицинского Общества с прибавлением некотрых статистических сведений*, Вильна 1865.

wydawnictwa w języku polskim, Towarzystwo wydrukowało w 1865 roku po raz pierwszy wyciąg z protokołów w języku rosyjskim i od tego czasu ukazywały się one w urzędowej gazecie „Виленские Губернские Ведомости"[192]. W latach 1869–1914 wydawano protokoły Towarzystwa Lekarskiego własnym nakładem w formie oddzielnych zeszytów pod tytułem „Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества"[193]. Dodatek do protokołów stanowiły referaty przedstawiane na posiedzeniach, różnego rodzaju instrukcje urzędowe, wiadomości statystyczne o częstotliwości i przebiegu chorób zakaźnych w Wilnie, tabele meteorologiczne. Funkcję redaktora pełnił pierwszy sekretarz Towarzystwa. Komitetu redakcyjnego dłuższy czas nie powoływano, uważając, że za poziom drukowanych materiałów jest odpowiedzialne całe Towarzystwo. Wszystkie oddawane do druku materiały były więc przedtem przedstawiane i omawiane na posiedzeniach naukowych[194]. Dopiero w 1888 roku do pomocy sekretarzom (Aleksander Wojnicz, Stefan Moszyński) wybrano trzyosobowy Komitet redakcyjny w składzie: Afanasij Akułow, Robert Opitz, Stanisław Sawicki[195].

„Protokoły", jak i poprzednie pisma Towarzystwa, były rozpowszechniane pośród członków (po trzy ruble za egzemplarz), gromadzone w bibliotece Towarzystwa, rozsyłane do innych towarzystw i ośrodków naukowych na wymianę. Część egzemplarzy trafiała do lekarzy pracujących na prowincji. Wiele ich listów do Towarzystwa zawiera właśnie prośbę o przysłanie „Protokołów"[196]. Zapełniały więc w pewien sposób dotkliwą lukę, spowodowaną zamknięciem pism naukowych Towarzystwa. „Protokoły" nie dorównywały, niestety, poprzednim czasopismom Towarzystwa swym poziomem naukowym. Na jego pracy negatywnie odbił się brak środowiska naukowego. Lekarze zbierali sporo spostrzeżeń z praktyki lekarskiej, ale brakowało im wiedzy teoretycznej niezbędnej do głębszej analizy i sformułowania ogólniejszych wniosków. W niemałym stopniu przyczyniły się do tego rygorystyczne ograniczenia w dziedzinie języka i tematyki.

Skrępowane nadzorem cenzury posiedzenia i protokoły Towarzystwa stały się oficjalne, suche i pozbawione swobody myśli. Tradycyjnie sporo uwagi poświęcano chorobom zakaźnym. Ukazał się szereg mniejszych i większych prac o cholerze, przygotowanych na podstawie materiałów zebranych podczas epidemii. O cholerze pisali Stefan

---

[192] „Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества", Вильна 1869–1914.

[193] *Протокол очередного заседания (697) Императорского Виленского Медицинского Общества 12 апреля 1880 г.*, „Протоколы заседаний... за 1880 г.", s. 5.

[194] *Протокол очередного заседания (779) Императорского Виленского Медицинского Общества 12 марта 1888 г.*, „Протоколы заседаний... за 1880 г.", s. 34.

[195] VUB, RS, F 26, op. 555, 557.

[196] С. Верцинский, *Описание эпидемической холеры, бывшей в городе Вилкомире и в уъезде его летом 1871 года*; „Протоколы заседаний... за 1871 г.", Вильна 1872, s. 63–70; Б. Ивашкевич, *Эпидемия холеры в виленской губернии в 1871 году*, ibidem, s. 70–81; М. Розенталь, *Несколько эпидемиологических и клинических нблюдений над холерой в Вильне в 1893 году*, „Протоколы заседаний... за 1894 г.", s. 117–128; Р. Страусс, *Статистические сведения о холере в городе Вильне с сентября 1893 г.*, ibidem, s. 35–39.

Wierciński, Bronisław Iwaszkiewicz, M. Rosental, Robert Strauss[197]. Nie zapominano też o innych niebezpiecznych chorobach: ospie, tyfusie, błonicy[198]. Zebrano i opublikowano sporo materiałów o chorobach nowotworowych[199]. Kontynuowano badania nie zważając na trudności (badania terenowe wymagały zezwolenia gubernatora) zasobów wód mineralnych. Anicety Renier, Mikołaj Żukowski, Zygmunt Zalkind, Aleksander Korewa, Jakub Ponomariow, Roman Przybylski interesowali się skutecznością naturalnych wód mineralnych w Druskiennikach i Birsztanach oraz sztucznych (mineralizowanych) w Wilnie w leczeniu dolegliwości reumatycznych i przewodu pokarmowego, zbierali dane statystyczne o leczących się w uzdrowiskach na Litwie, opracowywali projekty rekonstrukcji zakładów balneologicznych[200]. W końcu XIX wieku poważnie zajęto się badaniem chorób wenerycznych, przede wszystkim trudno w tych czasach uleczalnej kiły. Pracowali w tej dziedzinie Stanisław Marenicz, Ignacy Strzemiński, Grzegorz Wolfson, Mikołaj Kraiński. Lekarze wileńscy dzielili się na posiedzeniach Towarzystwa spostrzeżeniami o chorobach wenerycznych, zebranymi w szpitalach wileńskich, szu-

[197] Б. М. Ивашкевич, *Заметки об оспе, вакцинации и ревакцинации*, „Протоколы заседаний... за 1873 г.", s. 31–50; П. А. Багенский, *Краткие сведения по оспопрививанию*, „Протоколы заседаний... за 1898 г.", s. 61–120; Б. М. Ивашкевич, *Описание эпидемии сыпного тифа с 2-го марта по 27-го июня 1875 года в виленской каторжной тюрме*, „Протоколы заседаний... за 1875 г.", s. 135–146; П. А. Багенский, *О причинах распрострнения брюшного тифа*, „Протоколы заседаний... за 1902 г.", s 39–44; Л. Чарковский, *Несколько слов по поводу лечения дифтерии*, „Протоколы заседаний... за 1875 г.", s. 57–78; idem, *Случай дифтерии*, ibidem, s. 267–277; Л. Л. Гейденрейх, *О дифтерической палочке и ее разводках*, ibidem, s. 353–357; А. Макаров, *Некотрые случаи из эпидемии скарлатины текущего года*, „Протоколы заседаний... за 1902 г.", s. 291–301.

[198] Ф. О. Дембовский, *Демонстрация препарата рака матки*, „Протоколы заседаний... за 1896 г.", s. 27; А. Л. Коган, *Демонстрация больного с множественными злокачественными новообразованиями*, „Протоколы заседаний... за 1896 г.", s. 174; А. М. Виршубский, *К распознаванию и лечению опухолей мозгового придатка*, „Протоколы заседаний... за 1911 г.", s. 1–12.

[199] А. Реннер, *Бирштанская минерльная вода*, „Протоколы заседаний... за 1874 г.", s. 151–175; Н. Жуковский, *Выписка из отчета о лечении хиловскими минерльными водами больных Виленского военного округа за период с 1872 до 1876 года*, „Протоколы заседаний... за 1877 г.", s. 189–196; С. Залькинд, *Об искуственных минерьных водах*, „Протоколы заседаний... за 1869–1870 г.", s. 46–48; А. Корева, *Отчет института искуственных минерльных вод за летний сезон 1870 г.*, ibidem, s. 23–36; Я. Пономарев, *Заметки о друскиникских минерльных водах*, „Протоколы заседаний... за 1873 г.", s. 15–30; Р. Пржибыльский, *Бирштаны в лечебный сезон 1883 г.*, „Протоколы заседаний... за 1889 г.", s. 1–22; idem, *Об улучшениях Друскиникского курорта*, ibidem, s. 165 –170.

[200] С. Т. Маренич, *Случай развитого сифилистического воспаления сетчатки*, „Протоколы заседаний... за 1881 г.", nr 7, s. 7–21; *Отчет по Венерическому и Сифилистическому отделениям Виленского военного госпиталя за 1881 г.*, „Протоколы заседаний... за 1882 г.", nr 3/4, s. 8–58; И. И. Стржеминский, *Наследственные сифилистические заболевания глаз во втором поколении*, „Протоколы заседаний... за 1896 г.", s. 181–185; И. Станевич, *Резюме Санитарной секции по вопросу о регламентации проституции*, „Протоколы заседаний... за 1904 г.", nr 13, s. 189–192; Г. Е. Вольфсон, *Отдел «»Сифилис". Из медицинского отчета по женскому венеричесому отделению Виленского госпиталя св. Яакова за 1902 г.*, „Протоколы заседаний... за 1904 г.", s. 109–131; idem, *O Spirochaeta pallida Schaudinni (предполагаемом возбудителе сифилиса)*, „Протоколы заседаний... за 1906 г.", s. 28–29; idem, *К казуистике* diabetes mellitus syphiliticus, „Протоколы заседаний... за 1907 г.", s. 61–69; Н. Краинский, *Сифилис мозга и его лечение*, „Протоколы заседаний... за 1910 г.", s. 117–121.

kali najskuteczniejszych sposobów ich leczenia, śledzili zagraniczne odkrycia w tej dziedzinie. Badali przy tym środowisko, w którym te choroby były najbardziej rozpowszechnione (prostytucja), i opracowywali programy zapobiegania im[201].

W miarę rozwoju nowoczesnej bakteriologii zaczęto myśleć nie tylko o leczeniu chorób zakaźnych, ale i o profilaktyce. Towarzystwo Lekarskie zgodnie z wymogami czasu powołało w 1884 roku komisję dla zbadania stanu sanitarnego miasta Wilna. Po sześciu miesiącach pracy komisja zaproponowała zorganizowanie stałej Sekcji Sanitarnej, co nastąpiło w styczniu 1895 roku. W skład sekcji weszli: Adolf Majewski, Klemens Erbstein, Robert Strauss, Afanasij Akułow, Stanisław Marenicz, Hilary Raduszkiewicz oraz Aleksander Wojnicz. Według opracowanego regulaminu Sekcja miała badać czynniki wpływające na zdrowie ludności miejskiej, w szczególności zajmować się: a) wyjaśnieniem liczby przypadków śmiertelnych i ich przyczyn; b) rejestrowaniem zebranych wiadomości i wniosków, które stąd wypływają; c) ustalaniem liczby przypadków chorób zakaźnych; d) obmyślaniem środków zapobiegania szerzeniu się chorób zakaźnych, zwłaszcza, kiedy przybierają charakter epidemii; e) opracowaniem sposobów zmniejszenia liczby zachorowań[202].

Sekcja Sanitarna opracowała metodę zbierania danych statystycznych o chorobach, rozesłała lekarzom wileńskim odpowiednie kwestionariusze, które ci mieli wypełnić i odesłać do Towarzystwa. Do dalszej pracy potrzebna była pracownia chemiczno-bakteriologiczna. Decyzja o jej urządzeniu zapadła na wniosek prezesa Klemensa Erbsteina w marcu 1896 roku. Według wstępnych obliczeń na urządzenie pracowni potrzeba było 2500 rubli. W celu ich uzyskania ogłoszono składkę pieniężną od członków (po 25 rubli od każdego) i innych osób, które zechciały wesprzeć to przedsięwzięcie. Spodziewano się utrzymać pracownię z opłat za wykonywane analizy. Miała przynosić około 2000 rubli dochodu rocznie[203].

Urządzeniem pracowni zajęła się Sekcja Sanitarna. Uzyskano pozwolenie generał-gubernatora, wynajęto lokal w domu Towarzystwa Dobroczynności, zakupiono niezbędne przyrządy. Uroczyste otwarcie odbyło się 15 lutego 1887 roku. Kierownikiem pracowni został Aleksander Wojnicz, wileński lekarz wojskowy, dobrze obeznany z pracą badawczą w zakresie chemii i bakteriologii[204]. Na początku w pracowni chemiczno-bakteriologicznej dokonywano przeważnie analiz na zlecenie lekarzy. Mogli z niej korzystać wszyscy członkowie Towarzystwa. Dla uniknięcia nieporozumień opracowano regulamin pracy w laboratorium[205]. Po roku okazało się, że dochody wynoszą zaledwie

---

[201] *Доклад Комиссии, назначенной Императорским Виленским Медицинским Обществом по вопросу «о мерах оздоровления г. Вильна»*, „Протоколы заседаний... за 1884 г.", s. 1–30; „Протоколы заседаний... за 1885 г.", nr 1, s. 6; nr 2–4, s. 1–10.

[202] „Протоколы заседаний... за 1886 г.", s. 73–81.

[203] „Протоколы заседаний... за 1886 г.", s. 109–110; „Протоколы заседаний... за 1887 г.", nr 1, s. 3–5; nr 3, s. 46.

[204] *Правила для работающих в химико-микроскопической лаборатории Императорского Виленского Медицинского Общества*, „Протоколы заседаний... за 1887 г.", s. 3–5.

[205] „Протоколы заседаний... за 1887 г.", nr 3, s. 34.

600–700 rubli rocznie. Różnica między planowanymi a realnymi dochodami powstawała głównie z tego powodu, że część analiz dla niezamożnych chorych wykonywano bezpłatnie. Na domiar złego lokal, w którym umieszczono pracownię, był na tyle wilgotny, że rdzewiały instrumenty. Postanowiono zatem przenieść ją do prywatnego mieszkania, wynajętego przez A. Wojnicza w domu Minejkowej przy ulicy Wileńskiej[206]. Po kilku latach pracownia wymagała dalszych ulepszeń i wydatków, na które nie było stać Towarzystwa. Zawarło więc w 1895 roku umowę z Aleksandrem Wojniczem, który kosztem własnym wynajął nowy lokal i zakupił potrzebne urządzenia. Poniesione koszty miał on pokrywać z dochodów pracowni w okresie obowiązywania umowy. Przekształcona pracownia, oprócz analiz dla chorych, dokonywanych w celach diagnostycznych, mogła wykonywać bardziej złożone prace na zlecenie różnych instytucji cywilnych i wojskowych. Badano przeważnie skład wody, żywności, gruntu[207]. Dochody pracowni wzrosły i w 1912 roku wynosiły ponad 1200 rubli. Prowadzono też działalność charytatywną. W 1912 roku nieodpłatnie wykonano 271 analiz na sumę 327 rubli 45 kopiejek[208]. W ciągu 25 lat w pracowni Towarzystwa wykonano powyżej 33 000 analiz, w tym 3600 nieodpłatnie. Była to znaczna pomoc dla niezamożnych mieszkańców Wilna, a zarazem dla młodych lekarzy, którzy przechodzili w pracowni praktykę[209].

Praca Sekcji Sanitarnej bynajmniej nie ograniczyła się do urządzenia pracowni bakteriologicznej. Jej członkowie regularnie sprawdzali domy, dziedzińce, sklepy spożywcze, studnie, łaźnie, wysypiska śmieci i składali sprawozdania odpowiednim urzędom miasta (dozór sanitarny)[210]. Zebrane dane służyły celom naukowym, wykorzystywano je do przygotowywania referatów przedstawianych na posiedzeniach Towarzystwa i artykułów publikowanych w „Protokołach"[211].

Jeszcze jedną sprawą, w której zaangażowała się Sekcja Sanitarna, było powtórne szczepienie przeciw ospie. Na początku XIX wieku Towarzystwo Lekarskie włożyło wiele wysiłku w rozpowszechnianie szczepionki, uzyskując w tej dziedzinie znaczne osiągnięcia. Niestety w końcu XIX wieku okazało się, że szczepienia przeciwko ospie pozosta-

---

[206] „Протоколы заседаний... за 1899 г.", s. 73–77, 315–327; *25-летие лаборатории Императорского Виленского Медицинского Общества*, „Протоколы заседаний... за первое полугодие 1911 г.", s. 55–57.

[207] *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1912 год, Протоколы заседаний... за 1912 г.*, s. 17.

[208] *25-летие лаборатории Императорского Виленского Медицинского Общества...*, s. 57.

[209] *Доклад Санитарной Секции Императорского Виленского Медицинского Общества об ассенизации г.*, Вильна 1900, s. 34; „Протоколы заседаний ... за 1899 г.", s. 315–327; „Протоколы заседаний... за 1906 г.", nr 9, s. 65–69.

[210] Л. Петрусевич, *Результаты исследования колодцев в г. Вильне*, „Протоколы заседаний... за 1892 г.", s. 123–128; Л. Л. Гейденрейх, *К оздоровлению города Вильна. Постройка образцовой центральной бани*, „Протоколы заседаний... за 1897 г.", s. 83–101; П. Багенский, *О дезинфекции в г. Вильне*, „Протоколы заседаний... за 1899 г.", s. 73–77; А. Войнич, *К вопросу о водоснабжении города Вильна*, „Протоколы заседаний... за 1906 г.", s. 108–122.

[211] Б. М. Ивашкевич, *Заметки об оспе, вакцинации и ревакцинации*, „Протоколы заседаний... за 1873 г.", s. 31–50; W. Zahorski, *Zarys dziejów...*, s.148–151.

wiały na Litwie wiele do życzenia. Zajmowali się nimi ludzie niemający fachowego przygotowania. Z braku szczepionki o odpowiedniej jakości używano surogatów lub pobierano zarazki od zaszczepionego już dziecka i wszczepiano drugiemu, co często prowadziło do przenoszenia różnych chorób. Podczas epidemii mnóstwo zaszczepionych w ten sposób dzieci chorowało na ospę naturalną, jak stało się to w Wilnie w 1881 roku. W rezultacie wiele osób utraciło wiarę w skuteczność szczepienia ochronnego i unikało tego zabiegu, co ułatwiało rozprzestrzenienie się choroby[212].

Sekcja Sanitarna po zapoznaniu się z sytuacją uznała za niezbędne urządzenie w Wilnie cielętnika do wytwarzania szczepionki. Opracowano odpowiedni projekt i w lipcu 1886 roku cielętnik taki powstał przy szpitalu Sawicz, a na jego kierownika wyznaczono dr. Piotra Bagieńskiego. Okazało się jednak, że lekarze wileńscy utracili już wprawę w wytwarzaniu szczepionki o należytych walorach. Cielęta padały, a uzyskany produkt był niskiej jakości. P. Bagieńskiego wysłano więc do Petersburga, gdzie przez dwa lata (1888–1889) praktykował u dr. M. Pierwuszyna. Po powrocie do Wilna zadbał, by wytwarzanie tak zwanej krowianki i szczepienia ochronne przeciwko ospie osiągnęły należyty poziom. By ułatwić wykonywanie tego zabiegu wśród dzieci wiejskich, otworzył on w 1887 roku na przedmieściach Wilna kilka punktów szczepień. Wyuczeni przez niego pomocnicy szczepili w nich dzieci dobrej jakości szczepionką i jednocześnie prowadzili pracę oświatową. Sam Piotr Bagieński wydał na polecenie Towarzystwa krótki podręcznik o szczepieniu[213].

Urozmaiceniem bytu codziennego stały się obchody 90-lecia Towarzystwa, przypadającego na dzień 12 grudnia 1895 roku. Jednocześnie była to dobra okazja do odnowienia kontaktów z innymi ośrodkami naukowymi, podsumowania dotychczasowej działalności i omówienia dalszych planów. Same uroczystości odbyły się w dniu jubileuszu w wyremontowanej i ozdobionej sali Towarzystwa. Były stosunkowo skromne, gdyż spodziewano się wielkich uroczystości za lat dziesięć z okazji setnej rocznicy jego założenia. Posiedzenie otworzył prezes Klemens Erbstein, po czym przeczytał historyczny ukaz cesarza Aleksandra I o zatwierdzeniu Ustawy Towarzystwa 1805 roku i poprosił zebranych, aby przez powstanie z miejsc uczcili pamięć zmarłych członków Towarzystwa. Po przemówieniu prezesa wybrano bez głosowania na członków honorowych 50 wybitnych lekarzy i uczonych z różnych krajów Europy[214]. Potem sekretarz Władysław Zahorski odczytał telegramy i listy gratulacyjne. Pozdrowienia z okazji jubileuszu przysłały między innymi Uniwersytet Jagielloński i Towarzystwo Przyjaciół Nauk z Poznania. Świadczyło to, że mimo stawianych przez władze rosyjskie przeszkód, Towarzystwo Lekarskie nie utraciło więzi z polskimi ośrodkami naukowymi we wszystkich

---

[212] П. А. Багенский, *Отчет о деятельности виленского губернского оспопрививательного телятника за 1892 и 1893 г.*, „Протоколы заседаний ... за 1893 г.", s. 143–150; idem, *Краткие сведения по оспопрививанию*, „Протоколы заседаний... за 1898 г.", s. 61–120; idem, *Значение Виленского Медицинского Общества в деле распространения оспопрививания*, [w:] *Девяностолетие Императорского Виленского Медицинского Общества 12 декабря 1895 года*, Вильна 1895. s. 313–335.

[213] *Девяностолетие Императорског...*, Вильна 1895, s. 3–20.

[214] VUB, RS, F 26–312.

zaborach[215]. Po odczytaniu telegramów zostały wygłoszone następujace referaty: Józef Bieliński *Pierwsza klinika w Wilnie*, Władysław Zahorski *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie w 1805–1895*, Piotr Bagieński *Zasługi Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie w rozpowszechnieniu ochronnego szczepienia przeciwko ospie*, Ignacy Strzemiński *Stan sanitarny miasta Wilna w pierwszym dwudziestoleciu działalności Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego*. Zostały one opublikowane w książce jubileuszowej, na której wydanie złożyli się członkowie Towarzystwa[216]. Wzmianki o jubileuszu Towarzystwa Lekarskiego ukazały się w prasie wileńskiej i warszawskiej. Przypomniano tym samym szerszej społeczności o istnieniu tego wielce zasłużonego dla mieszkańców Wileńszczyzny ośrodka naukowego[217].

Omówiony wyżej jubileusz był ostatnią większą uroczystością publiczną Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie. Na przełomie wieków coraz silniej dawały o sobie znać oznaki zmęczenia i kryzysu. Główne przyczyny kryły się w zmianach, jakie zaszły w tym czasie w światowej nauce lekarskiej. Nie wystarczały już obserwacje lekarzy i notowanie rzadszych przypadków z praktyki lekarskiej. Badania medyczne stawały się coraz bardziej złożone i wymagały znacznych środków na urządzanie laboratoriów i zakup nowych urządzeń. Wileńskie Towarzystwo Lekarskie, nie mając oparcia w postaci wyższej uczelni i dysponując skromnymi środkami finansowymi, nie było w stanie sprostać nowym wymogom. Brakowało odpowiedniego lokalu. Zdobyte z wielkim trudem w 1853 roku pomieszczenia pod koniec XIX wieku przestały wystarczać. Z tego powodu nie powiodły się kilkakrotne próby urządzenia bezpłatnej przychodni przy Towarzystwie (w 1872, 1884, 1906 roku). Była ona potrzebna nie tylko do udzielania pomocy medycznej niezamożnym Wilnianom, ułatwiłaby też pracę naukową, dostarczając „materiału badawczego". Niestety, nie udało się uzyskać od władz miasta ani należytego lokalu, ani wsparcia finansowego i musiano zrezygnować z tych planów[218].

Brak własnych pomieszczeń i ograniczone środki hamowały rozwój pracowni chemiczno-bakteriologicznej[219]. Były też trudności z biblioteką. W jubileuszowym 1895 roku znajdowało się w niej ponad 17 tysięcy tomów, w 1900 r. – prawie 18 tysięcy, w 1914 r. – powyżej 19,5 tysięcy tomów (tabela 3). Bibliotekarze Towarzystwa (Anicety Renier, Józef Bieliński) dokładali licznych starań, by doprowadzić bibliotekę do porządku, rozłożyć na półkach chociażby najnowsze książki i sporządzić katalog według systemu kartkowego, ale niewiele mogli oni zdziałać w ciasnym i wilgotnym lokalu. Podobny problem sprawiało przechowywanie zbiorów anatomicznych i farmaceutycznych[220]. Za-

[215] *Девяностолетие Императорского...*, Вильна 1895, s. 381.

[216] *Jubileusz Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie*, „Nowiny Lekarskie", 1896, r. 8, nr 1, s. 40–43; „Kraj" 1896, r. 15, nr 1, s. 4; „Słowo" 11 i 23 grudnia 1895; „Виленский Вестник" 2 marca 1896; L. Uziębło, *Towarzystwo Lekarskie w Wilnie (notatka jubileuszowa)*, „Tygodnik Ilustrowany" 1896, nr 2, s. 33.

[217] „Протоколы заседаний... за 1884 г.", nr 5, s. 1–6; „Протоколы заседаний... за 1906 г.", nr 5, s. 10–14.

[218] „Протоколы заседаний... за 1887 г.", nr 3, s. 34.

[219] „Протоколы заседаний... за 1908 г.", nr 3, s. 26–27.

[220] VUB, RS, F 26–2073; „Протоколы заседаний... за 1902 г.", nr 2, s. 26–29.

rząd Towarzystwa niejednokrotnie zwracał się do władz z prośbą o dogodniejsze pomieszczenia, ale starania te nie dały pożądanych skutków. Co więcej, niejednokrotnie próbowano pozbawić Towarzystwo nawet posiadanego lokalu, na szczęście również bezskutecznie[221].

Uwzględniając trudności powstające z braku odpowiednich pomieszczeń postanowiono w grudniu 1898 roku utworzyć osobny „fundusz żelazny" na budowę nowego budynku dla Towarzystwa Lekarskiego. Pracownia bakteriologiczna pierwsza zobowiązała się odkładać do wymienionego funduszu 6 procentów od dochodu (około 150–200 rubli rocznie)[222]. Tego jednak nie wystarczało i na posiedzeniu 24 września 1903 roku uchwalono zwiększyć składki członkowskie z ośmiu do dziesięciu rubli i te dodatkowe dwa ruble odkładać na budowę domu Towarzystwa[223]. Fundusz budowy domu zwiększały też prywatne dary. Największą sumę (1000 rubli) ofiarowała w 1905 roku Maria Ciundziewicka[224]. W 1913 roku fundusz żelazny wynosił 6900 rubli w papierach wartościowych i 3824 ruble 57 kopiejek w gotówce. Zaczęto nawet szukać odpowiedniego placu na budowę, ale wybuch I wojny światowej zniweczył te plany. Dom Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie nie został więc wybudowany[225].

Rok 1905 był trudny zarówno dla Towarzystwa, jak i całego społeczeństwa. Niektórzy z jego członków zostali powołani do wojska i wysłani na Daleki Wschód, gdzie toczyła się wojna rosyjsko-japońska. Pozostałych w Wilnie też nie ominęły burzliwie rozwijające się wydarzenia. Niejeden z lekarzy w tych trudnych czasach osobiście doznał samowoli kozaków, a dwaj członkowie Towarzystwa Antoni Wilejszis i Cemach Schabad zostali aresztowani w grudniu 1905 roku pod zarzutem działalności antyrządowej. Kierownictwo Towarzystwa wystosowało do władz prośbę o zwolnienie aresztowanych lekarzy i poręczyło za ich lojalność obywatelską[226]. Z powodu wojny i rozruchów rewolucyjnych nie odbyły się planowane obchody setnego jubileuszu Towarzystwa, przypadającego na dzień 12 grudnia 1905 roku. Musiano zadowolić się krótkimi wzmiankami w prasie[227].

Zarazem był to czas przemian i nadziei. Pod naciskiem nowej fali ruchu rewolucyjnego carat był zmuszony poczynić niektóre ustępstwa w dziedzinie polityki i kultury (Manifest cesarza Mikołaja II z dnia 17 października 1905 r.)[228]. Ośmieleni tym manife-

[221] „Протоколы заседаний... за 1898 г.", nr 12, s. 319–322.
[222] „Протоколы заседаний... за 1902 г.", nr 2, s. 129–133.
[223] „Протоколы заседаний... за 1905 г.", nr 2, s. 5–8.
[224] VUB, RS, F 26–395, s. 29–31.
[225] VUB, RS, F 26–391, s. 19–23, 33; „Протоколы заседаний... за 1905 г.", nr 11, s. 85–90.
[226] VUB, RS, F 26–391, s. 34; *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1905 год*, „Протоколы заседаний... за 1905 г.", s. 7; L. Uziębło, *Towarzystwo Lekarskie w Wilnie (12 XII 1805–12 XII 1905)*, „Kurier Litewski" 11 grudnia 1905, r. 1, nr 86; W. Zahorski, *Wileńskie Towarzystwo Lekarskie (1805–1905)*, „Tygodnik Ilustrowany" 1906, nr 7, s. 129; S. Ciechanowski, *Stulecie Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego*, „Przegląd Lekarski" 1906, t. 45, nr 95, s. 173.
[227] *Высочайший Манифест...*, „Виленский календарь на 1906 год", Вильна 1905, s. 193–194.
[228] VUB, RS, F 26–391, s. 20–21.

stem członkowie Towarzystwa zaczęli domagać się uzupełnienia niedoborów w opiece zdrowotnej i swobód obywatelskich dla ludności, w tym prawa do używania języków narodowych w służbie zdrowia i udzielania sakramentów przez księży katolickich w szpitalach[229].

W 1905 roku na posiedzenia Towarzystwa po długich latach zakazu wrócił język polski. Ignacy Strzemiński jako pierwszy wygłosił na posiedzeniu listopadowym referat po polsku, co wywołało niezadowolenie członków innych narodowości: Rosjan, Żydów, Litwinów. Aby uniknąć dalszych nieporozumień na tle narodowościowym powołano specjalną komisję do uzgodnienia spraw językowych. Do komisji weszli: Jakub Wygodzki, Witold Węsławski, Kazimierz Dembowski, Władysław Zahorski, Jerzy Romm, Szymon Świderski, Łazarz Stembo i Ludwik Czarkowski. Na posiedzeniu grudniowym uchwalono, że część administracyjna protokołów, jako podlegająca kontroli władz, ma być drukowana w języku państwowym (po rosyjsku), ale równolegle ten sam tekst może być drukowany w jednym z języków miejscowych. Co się tyczy referatów naukowych, mają być drukowane w tym języku, w jakim były wygłaszane na posiedzeniu, z podaniem streszczenia w języku rosyjskim. Zaś do referatów drukowanych w języku rosyjskim miały być dodawane streszczenia w jednym z języków miejscowych[230]. Po przyjęciu takiego postanowienia można było spodziewać się używania języków rosyjskiego, polskiego, żydowskiego, litewskiego oraz białoruskiego. Używano jednakże tylko dwóch: rosyjskiego i polskiego. Sytuacja taka trwała prawie półtora roku. 7 kwietnia 1907 roku, gdy władzom udało się opanować ruch rewolucyjny, gubernator wileński wystosował do Aleksandra Wojnicza, prezesa Towarzystwa Lekarskiego list, przypominając, że „zgodnie z punktem 3 Najwyżej zatwierdzonej opinii 27 marca 1906 r. Rady Państwa o używaniu rosyjskiego i miejscowych języków w biurowości prywatnych towarzystw w guberniach Kraju Zachodniego (Zbiór rozporządzeń i przepisów rządowych nr 119 z dn. 16 maja 1906 roku art. 611) wewnętrzna biurowość towarzystw prywatnych, a zarazem rozpatrywanie zagadnień na ogólnych zebraniach członków tych towarzystw, zebraniach pełnomocników i na posiedzeniach zarządów poza gubernią kowieńską winny odbywać się tylko w języku rosyjskim". Dalej gubernator nakazywał prezesowi „przedsięwzięcie środków, niedopuszczających przekraczania powyżej przytoczonego prawa"[231].

Brutalne wtrącanie się administracji rosyjskiej w wewnętrzne sprawy Towarzystwa Lekarskiego i zakaz używania języka polskiego zraziły wielu członków. Część z nich porzuciła w ogóle pracę społeczną lub odeszła do innych towarzystw i organizacji po-

[229] „Протоколы заседаний... за 1905 г.", nr 11, s. 69–90; *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1905 г.*, „Протоколы заседаний... за 1905 г.", s. 1–15.

[230] VUB, RS, F 26–1482. „Протоколы заседаний... за 1905 г.", nr 11, s. 86.

[231] *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1909 г.*, „Протоколы заседаний... за 1909 г.", s. 39; *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1911 г.*, „Протоколы заседаний... за 1911 г.", s. 48; *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1912 г.*, „Протоколы заседаний... за 1912 г.", s. 74.

wstałych w 1907 roku. Polaków przyciągało Towarzystwo Przyjaciół Nauk, przy którym została zorganizowana w 1913 roku sekcja lekarska. Litwini mogli realizować swe aspiracje naukowe w Litewskim Towarzystwie Naukowym (Lietuvių mokslo draugija), na czele którego stanął były członek Towarzystwa Lekarskiego Jonas Basanavičius.

Również nie wszyscy pozostali w Towarzystwie członkowie okazywali jednakowe zaangażowanie. Wielu z nich nie płaciło składek członkowskich i nie uczęszczało na posiedzenia. W protokołach z tych lat często spotyka się skargi zarządu na zobojętnienie i pasywność członków[232]. Pogłębiający się kryzys sprawił, że między członkami powstawało wiele nieporozumień i starć. Kierownictwo Towarzystwa niejeden raz musiało łagodzić konflikty zarówno pomiędzy samymi członkami, jak też pomiędzy nimi a osobami postronnymi[233]. Niekiedy konflikty przybierały bardzo poważny charakter – np. w 1913 roku Mikołaj Kraiński po wygłoszonym na posiedzeniu Towarzystwa odczycie o sadyzmie pedagogicznym został wyzwany na pojedynek, do którego jednak nie doszło. Zebrani członkowie rozpatrzyli sprawę na posiedzeniu i uznali, że Mikołaj Kraiński nie naruszył etyki lekarskiej. Na przyszłość jednak stanowczo zabroniono Kraińskiemu i komukolwiek z członków przyjmować tego rodzaju wyzwania[234].

Towarzystwo Lekarskie i tym razem przezwyciężyło kryzys. Odbywały się posiedzenia administracyjne i naukowe, wydawano „Protokoły", niestety coraz szczuplejsze. Głównym tematem badań stała się gruźlica. W 1911 roku z inicjatywy Towarzystwa zorganizowano Wileński Oddział Rosyjskiej Ligi walki z gruźlicą i wybrano zarząd w składzie: prezes Stanisław Marenicz, wiceprezes Cemach Szabad, sekretarze Jan Domaszewicz i Oskar Szapiro, skarbnik Stanisław Matułajtis, członkowie Piotr Bagieński, Mikołaj Kraiński, Szymon Świderski. Oddział zbierał dane statystyczne o chorych na gruźlicę w Wilnie, rozpowszechniał wiedzę o profilaktyce, rozpoznawaniu i leczeniu tej choroby[235]. Na posiedzeniach naukowych regularnie omawiano osiągnięcia i trudności w walce z tą groźną, zwłaszcza wśród biedoty miejskiej, chorobą[236]. Nie zapominano, rozumie się, i o innych chorobach. Pewne kwestie podejmowane na posiedzeniach

[232] „Протоколы заседаний... за 1895 г.", nr 11, s. 348–350.

[233] VUB, RS, F 26–395.

[234] „Протоколы заседаний... за 1911 г.", nr 4, s. 12–18; П. А. Бархаш, *Об учреждении Виленского Отдела Всеросийской Лиги для борьбы с туберкулезом*, „Протоколы заседаний... за 1911 г.", s. 10–15; *Доклад Председателя Виленского Отдела Всеросийской Лиги для борьбы с туберкулезом, читанный в заседаи Императорского Виленского Медицинского Общества 12 октября 1911 года*, „Протоколы заседаний... за 1911 г.", s. 11–15.

[235] VUB, RS, F 26–395, s. 25–26.

[236] И. Г. Шильдкрет, *Современное положение вопроса об искусственном прерывании беременности. Доклад читанный в заседаи Императорского Виленского Медицинского Общества 12 ноября 1909 года*, „Протоколы заседаний... за 1909 г.", s. 109–123; Т. О. Шабад, *Искусственный выкидышс – принципиальной точки зрения*, „Протоколы заседаний... за 1910 г.", s. 65–89; Я. Е. Выгодский, *Искусственный выкидыш как с врачебной, так и с общественной точки зрения*, „Протоколы заседаний... за 1911 г.", s. 19–41; VUB, RS, F 26–396, s. 5.

Towarzystwa, jak aktualny do dnia dzisiejszego problem aborcji, wychodziły poza ramy spraw ściśle medycznych, zahaczając o sprawy społeczne i moralne[237].

Ważną dziedziną pracy Towarzystwa w tym okresie była troska o przygotowanie kadry medycznej. Po zamknięciu Akademii Medyko-Chirurgicznej w 1842 roku młodzież ziemi wileńskiej była pozbawiona możliwości zdobycia wyższego wykształcenia w pobliskim Wilnie. Studia na uczelniach rosyjskich w Petersburgu, Moskwie lub innych oddalonych miastach wymagały niemałych środków finansowych, uciążliwych zwłaszcza dla studentów z rodzin inteligenckich. Towarzystwo Lekarskie, znając dobrze potrzeby swego środowiska, wpadło na pomysł utworzenia funduszu stypendialnego dla młodzieży z Wilna i Wileńszczyzny studiującej medycynę, prawo oraz inne pożyteczne dla służby społecznej nauki na uniwersytetach rosyjskich. Pierwsze stypendium utworzono w 1875 roku dla uczczenia pamięci zmarłego w tym czasie członka Towarzystwa Teodora Filipowa[238]. Pierwotną sumę (1500 rubli) złożyli członkowie Towarzystwa. Pieniądze przechowywano w banku, a z odsetek wypłacano stypendium. Pierwszeństwa udzielano synom lekarzy i innych pracowników służby zdrowia. W niedługim czasie dzięki staraniom Towarzystwa ufundowano inne imienne stypendia: P. Albickiego, J. Titiusa, B. Fina, R. Raduszkiewicza, J. Moczutkowskiego[239]. Stypendium imienia P. Albickiego (nazywane jeszcze od imienia fundatorki „stypendium Wery Albickiej") było przeznaczone dla uczniów gimnazjum, a stypendium (nagrodę) imienia J. Moczutkowskiego przyznawano za najlepsze referaty czytane na posiedzeniach Towarzystwa.

Przydzielanie stypendiów było też kontrolowane przez administrację rosyjską. Towarzystwo Lekarskie i uczelnia wystawiały opinie o kandydatach na stypendystów i przekazywały je gubernatorowi wileńskiemu, a ten ostatecznie decydował, czy kandydat wart jest poparcia. Brano pod uwagę nie tylko wyniki w nauce, ale też prawomyślność (благонадежность) studenta[240]. Nagrodę J. Moczutkowskiego przyznawała wybierana przez Towarzystwo komisja. W 1913 roku otrzymali ją Mikołaj Kraiński za referat o sadyzmie pedagogicznymi oraz Isaja Schatenstein za referat o chorobach serca, w 1915 roku znowu Mikołaj Kraiński za referat o systemie nerwowym i Jakub Dillon za referat o zatruciu drażniącymi i trującymi gazami[241].

Towarzystwo Lekarskie nawet w ciężkich latach represji popowstaniowych starało się utrzymać więzi z innymi ośrodkami naukowymi zarówno w kraju, jak i zagranicą.

[237] „Протоколы заседаний …за 1875 г.", nr 3, s. 68–70; „Протоколы заседаний... за 1878 г.", nr 13, s. 5.

[238] *Отчет по капиталам Императорского Виленского Медицинского Общества за 1912 г.*, „Протоколы заседаний... за 1912 г.", s. 18–19; „Протоколы заседаний... за 1901 г.", s. 308; *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1902 г.*, „Протоколы заседаний... за 1902 г.", s. 22–23; *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1904 г.*, „Протоколы заседаний... за 1904 г.", s. 11; *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1906 г.*, „Протоколы заседаний... за 1906 г.", s. 76–93.

[239] VUB, RS, F 26, op.1479, 2076, 2079.

[240] VUB, RS, F 26, op. 395, s. 30, op. 397, s. 26.

[241] VUB, RS, F 26, op. 1119–1126.

Tradycyjnie bliskie stosunki łączyły Towarzystwo Lekarskie Wileńskie z warszawskim środowiskiem naukowym. Ścisłą współpracę nawiązano jeszcze za czasów istnienia Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1818–1832) i kontynuowano w krótkim czasie istnienia Szkoły Głównej (1862–1869), której rektorem był Józef Mianowski, absolwent wydziału lekarskiego Uniwersytetu Wileńskiego. Więzi nie przerwano nawet po jej zamknięciu i założeniu rosyjskiego Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w 1869 roku. Szczególnie bliskie stosunki nawiązano z Towarzystwem Lekarskim w Warszawie. Oba towarzystwa wymieniały się korespondencją, pracami naukowymi, informacją o nowościach w naukach medycznych i sztuce lekarskiej, delegatami na organizowane w Warszawie i Wilnie imprezy itp.[242] Wielu członków Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego było równocześnie członkami korespondentami Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego, a najwybitniejszym z nich (Tytus Chałubiński, Włodzimierz Brodowski, Henryk Hoyer) nadawano miano członków honorowych (tabela 4).

Po powstaniu styczniowym, gdy w Wilnie zakazano wydawania pism w języku polskim, lekarze wileńscy niejednokrotnie zwracali się do warszawskich kolegów o pomoc w opublikowaniu prac naukowych w języku ojczystym. Pomniejsze prace i niektóre protokoły posiedzeń Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego zamieszczano w „Tygodniku Lekarskim", obszerniejsze publikowano w „Pamiętniku Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego". Między innymi ogłoszona została w tym piśmie w 1889 roku praca Józefa Bielińskiego poświęcona dziejom i wydawnictwu Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie. Podobnie książka Władysława Zahorskiego *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897* została wydana w Warszawie[243].

Zachowano również kontakty z polskimi instytucjami naukowymi poza granicami zaboru rosyjskiego. Starano się utrzymać więzi z uniwersytetami w Krakowie i Lwowie. Uczelnie te bowiem w stosunkowo lżejszych warunkach zaboru austriackiego stały się głównymi ogniskami kultury ogólnopolskiej. O bliskich stosunkach wileńskich lekarzy z tymi uczelniami świadczy obecność znanych krakowskich i lwowskich uczonych na liście członków honorowych i członków korespondentów Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego (tabela 4). Gorsze położenie pod tym względem było w zaborze pruskim, gdzie nie było ani uniwersytetu, ani żadnej innej szkoły wyższej. Podobnie jak i w Wilnie cała działalność naukowa skupiała się tutaj w społecznych instytucjach naukowych. Najważniejszym z nich było Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, z którym Towarzystwo Lekarskie Wileńskie wymieniało prace naukowe i korespondencję. Współpraca z polskimi instytucjami dawała lekarzom wileńskim poczucie wspólnoty z całym polskim środowiskiem naukowym oraz możliwość publikowania prac w języku ojczystym[244].

---

[242] J. Bieliński, *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie*...; W. Zahorski, *Zarys dziejów*...; A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie*..., s. 257–264.

[243] VUB, RS, F 26, op. 952, 953, 961, 963,1332, 1380, 1381, 1547, 1548.

[244] VUB, RS, F 26, op. 882–1019.

Pod koniec XIX stulecia coraz ściślejsze stosunki nawiązywano z młodymi, prężnie rozwijającymi się ośrodkami rosyjskimi, przede wszystkim z licznymi towarzystwami lekarskimi rozsianymi po całym ogromnym imperium (Императорское С.-Петербургское Общество Естествоиспытателей, Общество Детских врачей при Императорском Московском Университете, Акушерско-Гиникологическое Общество при Императорском Московском Университете, Императорское Кавказское Медицинское Общество, Общество врачей Ростова на Дону, Харковское Медицинское Общество, Киевское Общество Естествоиспытателей, Омское Медицинское Общество, Общество Курских врачей, Елизаветградское Медицинское Общество, Общество Морских врачей в Кронштадте i inne). Współpraca ograniczała się, podobnie jak z towarzystwami polskimi, do wymiany prac naukowych, korespondencji, informacji o zjazdach, konferencjach, uroczystościach jubileuszowych itp.[245] Kontaktowano też z rosyjskimi uniwersytetami i innymi uczelniami wyższymi. Najściślejszą współpracę nawiązano z Petersburską Akademią Medyczną, z uniwersytetami w Moskwie i Kazaniu. Oprócz tradycyjnej wymiany prac naukowych oraz informacji o ważniejszych imprezach, zwracano się do tych uczelni w sprawie staży naukowych, stypendiów i konkursów na wakujące miejsce profesorskie[246].

Do Towarzystwa Lekarskiego zwracały się też oddziały Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego oraz liczne towarzystwa geograficzne z całej Europy. Chodziło im najczęściej o przysłanie danych dotyczących zdrowia mieszkańców Wilna i guberni wileńskiej, zakładów leczniczych, zasobów wód mineralnych, spotykanych na Litwie ziół leczniczych[247]. Regularnie wymieniano korespondencję z zakładami balneologicznymi. Dotyczyła ona nie tylko spraw naukowych. Towarzystwo Lekarskie zasięgało w tych zakładach informacji o warunkach leczenia, lekarzach, konsultacjach specjalistycznych; informacje te przekazywano lekarzom wileńskim, a ci udzielali ich swoim pacjentom[248].

Towarzystwo nie utraciło więzi z ośrodkami zachodnioeuropejskimi, chociaż władze rosyjskie stawiały różne ograniczenia. Kontakty korespondencyjne utrzymywano z towarzystwami, uniwersytetami i innymi instytucjami lekarskimi w Niemczech (Deutsche Gesellschaft fur Chirurgie, Berliner Medizinische Gesellschaft), Belgii (La Societe belge de Gynecologie, Academie Royale de Medicine de Belgique), Norwegii (L'Universite Royals de Norvege a Christiania) i innych krajach[249]. Wiadomość o istnieniu naukowego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie dotarła nawet za ocean. Korespondencję i wydawnictwa wymieniano z Wojenną Akademią USA i Instytutem Smithsona w Waszyngtonie (The Smithsonian institution)[250].

---

[245] VUB, RS, F 26, op. 1345–1347, 1347, 1367, 1370–1372, 1528–1545.

[246] VUB, RS, F 26, op. 1250–1271, 1272–1323.

[247] VUB, RS, F 26, op. 1038–1049.

[248] VUB, RS, F 26, op. 889–891, 1382, 1379.

[249] VUB, RS, F 26, op. 1407, 1409, 1150, 1152.

[250] „Протоколы заседаний... за 1875 г.", s. 8; „Протоколы заседаний... за 1875 г.", nr 1, s. 2; *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1911 г.*, „Протоколы

Z wieloma innymi instytucjami i ich działalnością Towarzystwo Lekarskie w Wilnie zapoznawało się za pośrednictwem prasy naukowej, bowiem nie zważając na chroniczne trudności finansowe prenumerowało szereg pism zagranicznych, jak: „Gazette de Hopitaux", „L'Union medicale", „Revue medicale francaise et etrange", „Revue Clinique d'Andrologie", „Archiv der Pharmacie", „Schmidt's Jarbucher", „Deutsche medicinische Wochenschrift", „Berliner medizinische Wochenschrift", „Wiener Klinische Wochenschrift". Dużym zainteresowaniem cieszyły się gazety i czasopisma polskie: „Medycyna", „Czasopismo Aptekarskie", „Nowiny Lekarskie", „Gazeta Lekarska", „Wszechświat", „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego"[251]. Kontakty z instytucjami naukowymi i literatura fachowa dawały lekarzom wileńskim możliwość zapoznawania się z najnowszymi osiągnięciami w dziedzinie nauk przyrodniczych i medycznych, dowiadywania się o krajowych i zagranicznych spotkaniach, zjazdach lekarzy i podobnych imprezach, nawiązywania osobistych znajomości z wybitnymi uczonymi. Przynajmniej w niewielkim stopniu wynagradzało to dotkliwy brak wyższej uczelni i środowiska naukowego w Wilnie.

Wybuch I wojny światowej w 1914 roku położył kres normalnej pracy Towarzystwa. W pierwszym roku wojny funkcjonowało ono prawie normalnie, aczkolwiek w okrojonym zakresie. Prezesem na miejsce zmarłego w lutym 1915 roku Aleksandra Wojnicza wybrano Mikołaja Kraińskiego. Postanowiono mimo trudnego czasu wojennego przeprowadzić bieżący remont pomieszczeń. Przy okazji przeprowadzono przegląd książek. Duplikaty i stare czasopisma zapakowano i przewieziono do gmachu pofranciszkańskiego przy ul. Trockiej na przechowanie. Posiedzenia Towarzystwa odbywały się tymczasowo w sali Zarządu miejskiego (ul. Błagowieszczenskaja nr 2). Na posiedzeniach naukowych przeważały tematy aktualne w czasie wojny: rany postrzałowe, kontuzje, odmrożenia kończyn, psychozy wywołane okropnościami wojny, zatrucia substancjami drażniącymi i temu podobne. Zaprzestano natomiast wydawać „Protokoły", głównie z powodów finansowych. Od 1907 roku wpływy pieniężne do kasy Towarzystwa stopniowo malały, ponieważ wielu członków nie płaciło składek. Taki stan rzeczy doprowadził do deficytu w budżecie, który pokrywano ze środków przeznaczonych na budowę domu. Z początkiem wojny wpływy do kasy jeszcze bardziej zmalały; w 1914 roku wynosiły 465 rubli 75 kopiejek, wydatki zaś sięgały 731 rubli 42 kopiejki (tabela 3). Ostatnie posiedzenie przed ewakuacją Rosjan odbyło się 14 maja 1915 roku (protokół nie zachował się). 18 września 1915 roku Niemcy wkroczyli do Wilna[252].

Towarzystwo Lekarskie w odróżnieniu od instytucji państwowych i rosyjskich organizacji społecznych nie przerwało automatycznie działalności po ewakuacji Rosjan z Wilna latem 1915 roku. Pozostali w Wilnie jego członkowie (27 osób) próbowali w pierwszych latach okupacji niemieckiej kontynuować pracę. Zwoływano sporadycz-

заседаний... за 1911 г.", s. 54; *Годовой отчет о деятельности Императорского Виленского Медицинского Общества за 1912 г.*, „Протоколы заседаний... за 1912 г.", s. 15–16.

[251] VUB, RS, F 26, op. 396, s. 101–103, op. 397, op. 330.

[252] VUB, RS, F 26–399, s. 1–3.

nie posiedzenia, na których rozważano różne palące kwestie bytu wojennego. W listopadzie 1915 roku odbyło się za pozwoleniem władz niemieckich posiedzenie w lokalu Komitetu Obywatelskiego (ul. Wileńska, nr 26), poświęcone chorobom zakaźnym grasującym w Wilnie. W styczniu 1916 roku zwołano zebranie roczne. Przy udziale 12 osób wysłuchano rocznego sprawozdania. Na trzech następnych, zwołanych bez wiedzy władz niemieckich, posiedzeniach – w kwietniu, lipcu i wrześniu – rozważano możliwości przeciwstawiania się przymusowemu wysyłaniu lekarzy na prowincję, zmuszaniu do podpisywania zobowiązania do służby państwowej, wymaganiu „dobrowolnej" pożyczki. Postanowiono podobne wymagania niemieckich władz okupacyjnych stanowczo odrzucać[253].

Na posiedzeniu w październiku 1916 roku przy udziale 22 członków i w obecności urzędnika niemieckiego postanowiono wznowić regularne posiedzenia miesięczne. Przyjęto nawet czterech nowych członków: Bańkowskiego, Herzową, Jacuńskiego oraz Zaleskiego. Do Towarzystwa wrócił też Władysław Zahorski, który działał aktywnie w Towarzystwie Lekarskim w latach 1893–1912, ale w 1913 roku wystąpił z niego, poświęcając się pracy w Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Następnie wybrano nowy zarząd. Prezesem został Kazimierz Dembowski, wiceprezesem Jakub Wygodzki, kustoszem Marian Kozłowski, skarbnikiem Anatol Bloch, pierwszym sekretarzem Jan Boguszewski, drugim sekretarzem Władysław Zahorski. Ze względu na ciężki czas wojenny nowych członków zwolniono od wpłaty wpisowego, a składki roczne rozłożono na raty. Pomyślano też o uporządkowaniu mienia Towarzystwa. Wybrano komisję (Minkiewicz, Wygodzki, Boguszewski, Zahorski) dla przeprowadzenia rejestracji popiersi, portretów i starych dokumentów na wypadek ewentualnej ewakuacji[254].

Towarzystwo nawet w ekstremalnych warunkach wojennych pamiętało o obowiązku służenia ludności. Władze niemieckie wobec szerzącej się ospy naturalnej zarządziły, aby wszyscy mieszkańcy Wilna poddali się powtórnemu szczepieniu przeciwko tej chorobie. Osoby unikające tego zabiegu były pozbawiane kartek chlebowych. Towarzystwo i tym razem przyszło na pomoc ludności Wilna, organizując w lokalu Sali Miejskiej bezpłatne szczepienia przeciw ospie[255].

W końcu 1916 roku Towarzystwo podjęło próbę wznowienia posiedzeń naukowych. Na każde takie zebranie trzeba było uzyskać zezwolenie władz niemieckich, wpłacając 3 marki. Odbyły się zaledwie dwa posiedzenia naukowe (w listopadzie i grudniu 1916 r.). W listopadzie Bańkowski i Szwengruber wygłosili referaty na temat cholery w Wilnie w 1915 roku, a na posiedzeniu grudniowym Szabad mówił o śmiertelności w Wilnie w ciągu ostatnich pięciu lat. Dalszych posiedzeń musiano zaniechać z powodu trudności wojennych. Z braku środków na opał i światło Towarzystwo Lekarskie zawiesiło działalność na czas nieokreślony. Część jego członków opuściła miasto, w zimnych i wilgotych

[253] VUB, RS, F 26–399, s. 7.
[254] VUB, RS, F 26–399, s. 2, 8.
[255] VUB, RS, F 26–399, s. 2–3, 9–10, F 26–323.

pomieszczeniach niszczały książki i zbiory gabinetów. Prace Towarzystwa próbowano wznowić we wrześniu 1918 roku, ale nie udało się tego zrobić z powodu ciężkiego położenia w wyniszczonym wojną mieście.

Towarzystwo wznowiło działalność w 1919 roku. Pozostali w mieście jego członkowie rozpoczęli posiedzenia w pomieszczeniach Czerwonego Krzyża lub w Szpitalu Żydowskim, bowiem lokal Towarzystwa po latach zaniedbania był nie do użytku. W 1920 roku przeniesiono miejsce posiedzeń do biblioteki wskrzeszonego Uniwersytetu Wileńskiego. Właśnie w bibliotece uniwersyteckiej 12 maja 1920 roku odbyło się ogólne zebranie członków, na którym uchwalono zmianę nazwy towarzystwa z Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie na Towarzystwo Lekarskie Wileńskie. W ten sposób Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie oficjalnie zamknęło kartę swych długich dziejów[256]. Będące jego następcą Towarzystwo Lekarskie Wileńskie działało w warunkach odrodzonego państwa polskiego w ścisłej współpracy z wydziałem lekarskim Uniwersytetu im. Stefana Batorego do drugiej wojny światowej.

Podsumowanie

Wileńskie Towarzystwo Lekarskie, powstałe w 1805 roku z inicjatywy profesorów Uniwersytetu Wileńskiego, było pierwszym towarzystwem naukowym na ziemi wileńskiej. Zgodnie z ustawą miało „zatrudniać się przedmiotami tyczącymi się jedynie medycyny, chirurgii i nauki aptekarskiej, przykładać się wspólnie ku doskonaleniu tych umiejętności". W pierwszym okresie swej działalności Towarzystwo, opierając się o bazę Uniwersytetu Wileńskiego, rozwinęło aktywną pracę naukową. Jego członkowie badali zdrowotność mieszkańców Wilna, lecznicze właściwości wód mineralnych w Birsztanach, Druskiennikach i Stakliszkach, sporządzali zielniki ziół leczniczych. Równocześnie poświęcali niemało wysiłku pracy oświatowej: zwalczali zabobony, znachorstwo, popularyzowali prawidłową wiedzę o higienie i zdrowym wychowaniu dzieci. Dużym osiągnięciem było upowszechnienie szczepień ochronnych przeciw ospie. Ważne miejsce w pracach Towarzystwa zajmowało wydawnictwo naukowe. W latach 1818–1830 Towarzystwo wydało dwa tomy „Pamiętników Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", dwa tomy „Pamiętnika Farmaceutycznego Wileńskiego" oraz trzy tomy „Dziennika Medycyny, Chirurgii i Farmacji".

Upadek powstania listopadowego zamknął ten najświetniejszy okres w dziejach Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego. Pozbawione zaplecza naukowego po zamknięciu Uniwersytetu, a później również Akademii Medyko-Chirurgicznej, musiało ograniczyć działalność naukową i skupić uwagę na zapewnieniu samodzielnego bytu (pozyskanie i urządzenie lokalu, kompletowanie biblioteki i zbiorów anatomicznych). Powstały również problemy z wydawnictwem, ponieważ nie uzyskano pozwolenia na

[256] VUB, RS, F 26–399, s. 2–3, 9–10, F 26–323.

wznowienie pisma naukowego w języku polskim. Wyjście znaleziono wydając w latach 1846–1862 pięć tomów pod ogólnym tytułem „Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A. F. Adamowicza".

Najtrudniejsze czasy dla Towarzystwa nastały jednak po stłumieniu powstania styczniowego. W warunkach ostrych represji jedni członkowie zrezygnowali z pracy społecznej i odeszli, inni pozostając formalnie na liście przejawiali bierność w obawie przed szykanami władz. Od całkowitego upadku uratowała je tylko świadomość odpowiedzialności za stan zdrowotny Wileńszczyzny. Członkowie, podobnie jak i w poprzednich okresach, wykazywali wiele poświecenia w niesieniu pomocy mieszkańcom podczas epidemii cholery, duru plamistego i innych chorób zakaźnych. Praca naukowa Towarzystwa była ograniczona brakiem funduszów i środowiska naukowego. Dodatkowe trudności sprawiał zakaz używania języka polskiego. Nie widząc możliwości wydawania czasopisma naukowego w języku polskim, w roku 1869 Towarzystwo zaczęło wydawać protokoły posiedzeń w języku rosyjskim: „Протоколы заседаний Императорского Виленьского Медицинского Общества", Вильна 1869–1913. Dodatek do protokołów stanowiły referaty członków czytane na posiedzeniach. Protokoły zapełniały częściowo lukę, powstałą po zamknięciu pism naukowych w języku polskim, ale nie dorównywały im poziomem naukowym.

Ożywienie działalności towarzystwa nastąpiło w końcu XIX wieku. Otwarto pracownię chemiczno-bakteriologiczną, organizowano sekcję sanitarną, której głównym zadaniem było badanie i podniesienie stanu sanitarnego miasta. Sporo uwagi udzielano uporządkowaniu pokaźnego księgozbioru, planowano budowę nowego gmachu na siedzibę Towarzystwa. Utworzono też fundusz stypendialny dla młodzieży studiującej medycynę, prawo czy inne pożyteczne dla służby społecznej nauki na uniwersytetach rosyjskich. W roku 1895 z okazji 90. jubileuszu towarzystwa wydano okolicznościowe prace o dziejach Towarzystwa autorstwa J. Bielińskiego oraz W. Zahorskiego, w języku rosyjskim w Wilnie i w języku polskim w Warszawie. Z tej samej okazji ożywiono kontakty z ośrodkami naukowymi zarówno w kraju jak i zagranicą.

Wiek XX przyniósł dla Towarzystwa nowe doświadczenia. Wojna Rosji z Japonią i wydarzenia rewolucyjne w latach 1905–1907 wstrząsnęły całym Imperium Rosyjskim. Pod naciskiem tych wydarzeń carat był zmuszony poczynić niektóre ustępstwa w dziedzinie polityki wewnętrznej (Manifest cesarza Mikołaja II z dnia 17 października 1905 r.), w skutek czego nastąpił burzliwy rozwój życia politycznego i kulturowego, tworzyły się nowe towarzystwa, do których odeszła część członków Towarzystwa Lekarskiego. Jednak i tym razem przezwyciężyło ono kryzys i kontynuowało działalność. Dopiero wybuch pierwszej wojny światowej, a zatem ewakuacja Rosjan z Wilna i okupacja niemiecka, położyły kres normalnej pracy Towarzystwa.

— Rozdział III —

Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna w Wilnie 1855–1865

1. Literatura i źródła

Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna, mimo iż ich działalność trwała stosunkowo krótko (w sumie dziesięć lat), budziły niemałe zainteresowanie badaczy. Pierwszy opisał w 1856 roku Muzeum Starożytności Adam Honory Kirkor w swych słynnych *Przechadzkach po Wilnie*, natomiast Józef Baliński przedstawił w 1891 roku dzieje Komisji Archeologicznej w *Wielkiej encyklopedii powszechnej*[1]. W okresie międzywojennym Ryszard Mienicki we wstępie do obszernej rozprawy o Wileńskiej Komisji Archeograficznej poświęcił kilka stron również dziejom Wileńskiej Komisji Archeologicznej[2]. Nieco później Helena Cehak-Hołubiczowa przypomniała dzieje Muzeum Starożytności w krótkim szkicu historycznym, wydanym z okazji otwarcia Muzeum Archeologicznego przy Uniwersytecie Stefana Batorego w dniu 4 grudnia 1933 roku[3].

Po drugiej wojnie światowej o dziejach Muzeum i Komisji pisała Małgorzata Stolzman w książce poświęconej dziejom kultury wileńskiej w latach między powstaniem listopadowym a styczniowym, wydanej w 1987 roku w Olsztynie[4]. Mniej więcej w tym samym czasie ukazał się artykuł dwóch współautorów, Margaryty Fiodorowny Chartanowicz z Leningradu oraz Grzegorza Karczmarza z Warszawy, o wileńskich komisjach archeologicznej i archeograficznych w latach 1842–1915[5]. Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna wspomniane są pobieżnie w pracach Marii Magdaleny Blombergowej oraz Leszka Zasztowta[6]. Podstawowe wiadomości o Wileńskiej Komisji Arche-

---

[1] Kirkor A. H. (pseud. Jan ze Śliwina), *Muzeum Starożytności w Wilnie przez Jana ze Śliwina*, Wilno 1856, s. 46 (odb. z *Przechadzek po Wilnie*); J. Bieliński, *Archeologiczna Komisja Wileńska*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1891, s. 633–638.

[2] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna (1864–1915)*, Wilno 1925, s. 7–13.

[3] H. Cehak-Hołubiczowa, *Muzeum Starożytności Wileńskiej Komisji Archeologicznej a Muzeum Archeologiczne Uniwersytetu Stefana Batorego*, Warszawa 1838. s. 14 (odb. z „Rocznik Muzeum Archeologicznego im. Erazma Majewskiego" T. N. W. Światowi, 1936/1937, t. 17).

[4] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto. Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych 1832–1863*, Olsztyn 1987, s. 55–58.

[5] M. F. Chartanowicz, G. Karczmarz, *Komisje archeograficzne i archeologiczne...*, s. 957–980.

[6] M. M. Blombergowa, *Dwie prace o życiu kulturalnym i naukowym Wilna w końcu XIX i na początku*

ologicznej podano w *Słowniku polskich towarzystw naukowych*, wydanym w 1994 roku w Warszawie[7].

Wzmianki o działalności Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej znajdują się w pracach białoruskich i litewskich uczonych. Pisali o nich historycy litewscy Antanas Tautavičius, Egidijus Aleksandravičius, Darius Staliūnas[8]. Vincas Ruzas wydał katalog niektórych monet i medali z numizmatycznego zbioru E. Tyszkiewicza[9]. Podstawowe wiadomości o założeniu Muzeum Starożytności w Wilnie i jego zbiorach podaje Nastazija Keršytė w monografii poświęconej muzeom Litwy do 1940 roku[10]. Białoruski uczony Nikołaj Nikołajewicz Ułaszczyk w swej pracy o archeografii i źródłoznawstwie Białorusi przedstawił również najważniejsze wydawnictwa Wileńskiej Komisji Archeologicznej (*Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów od 1387 do 1710 roku wydany przez Komisją Archeologiczną Wileńską pod redakcją Sekretarza naukowego Maurycego Krupowicza* oraz *Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów)*[11].

Na uwagę zasługują też biogramy działaczy Wileńskiej Komisji Archeologicznej opublikowane w różnym czasie w polskich wydawnictwach encyklopedycznych bądź jako oddzielne edycje. W *Polskim Słowniku Biograficznym, Albumie biograficznym zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX* oraz w innych słownikach i encyklopediach znajdują się szkice biograficzne Eustachego Tyszkiewicza, Michała Balińskiego, Maurycego Krupowicza, Adama Honorego Kirkora, Mikołaja Malinowskiego, Adama Benedykta Jochera, Jana Kazimierza Wilczyńskiego i innych osób związanych z Muzeum Starożytności i Komisją Archeologiczną[12]. Warto tutaj wymienić również pracę Stani-

---

XX wieku, „Zapiski Historyczne" 1994, t. 59, z. 1, s. 110–111; L. Zasztowt, *Wileńscy „miłośnicy starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 35, nr 2–3, s. 261.

[7] J. Kurjata, *Komisja Archeologiczna Wileńska*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2, cz. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, Warszawa 1994, s. 66–68.

[8] A. Tautavičius, *Vilniaus Senienų muziejus ir Archeologijos komisija*, „Muziejai ir paminklai", Vilnius 1982; E. Aleksandravičius, *Caro valdžios požiūris į Vilniaus archeologijos komisija (1855–1865)*, „Lietuvos LTSR Mokslų Akademijos Darbai, ser. A", Vilnius 1984, t. 4 (89), s. 101–112; idem, *Plany utworzenia publicznej galerii malarstwa w pracach Komisji Archeologicznej Wileńskiej (1855–1865)*, „Biuletyn Historii Sztuki", Warszawa 1989, r. 51, nr 2, s. 157–164; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius 1990, s. 248–256; D. Staliūnas, *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidurys – XX a. pradžia)*, Vilnius 2000, s. 36–37.

[9] V. Ruzas, *Eustachijus Tiškevičius ir numizmatika. Katalogas*, Vilnius 1990, s. 11.

[10] N. Keršytė, *Lietuvos muziejai iki 1940 metų: Lietuvos muziejų raida XVI–XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje*, Vilnius 2003, s. 230.

[11] Н. Н. Улащик, *Очерки по историографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода*, Москва 1973, s. 56–62.

[12] R. Plenkiewicz, *Adam Benedykt Jocher (1791–1860)*, [w:] *Album biograficzny zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*, t. 2, Warszawa 1902, s. 83–85; L. Uziębło, *Jan Kazimierz Wilczyński*, ibidem, t. 2, s. 245–249; T. Turkowski, *Baliński Michał (1894–1864)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, s. 240–242; S. Mło-

sława Krzyżanowskiego o Eustachym Tyszkiewiczu, Michała Brensztejna o Adamie Honorym Kirkorze jako wydawcy, redaktorze i właścicielu drukarni w Wilnie oraz książkę współczesnego wileńskiego autora Romualda Narunca o Michale Balińskim jako mecenasie polsko-litewskich więzi kulturowych[13].

Cennym źródłem do dziejów Muzeum i Komisji jest czasopismo „Pamiętnik Komisji Archeologicznej", wydawane w języku polskim i rosyjskim. Publikowano w nim protokoły posiedzeń Komisji, rozprawy naukowe, listy członków i spisy darów, złożonych dla Muzeum a także kronikę ważniejszych wydarzeń z życia omawianych instytucji[14]. Podobnie ważnymi źródłami są katalogi eksponatów oraz spisy darów, wydane drukiem jako samodzielne broszurki[15]. Materiały dotyczące Muzeum i Komisji znajdują się także na łamach ówczesnej prasy, przede wszystkim wileńskiej. Do najważniejszych z interesujących nas tu czasopism należą „Kurier Wileński" = „Виленский Вестник", gazeta urzędowa, polityczna i literacka, wydawana do 1863 roku w języku polskim i rosyjskim, później tylko w rosyjskim, „Teka Wileńska", „Pismo Zbiorowe Wileńskie", a także „Biblioteka Warszawska", pismo miesięczne poświęcone nauce, literaturze, sztukom i sprawom społecznym[16].

Podstawowe materiały archiwalne dotyczące założenia i działalności Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej w Wilnie znajdują się w Oddziale Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk, w zespole archiwum birżańskiego. Są to pisma urzędowe, spisy członków i darów, sprawozdania z działalności, dokumentacja finansowa, blankiety zaproszeń, pokwitowania przyjętych darów, teksty przemówień prezesa, korespondencja, notatki, bruliony prac naukowych, wycinki z gazet i temu podobne[17]. Oddzielne dokumenty dotyczące Muzeum i Komisji można znaleźć w innych zespo-

---

decki, *Malinowski Mikołaj h. Pobóg (1799–1865)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX/1, z. 80, s. 357–358; D. Fajnhauz, S. Nosek, *Kirkor Adam Honory (1818–1886), archeolog, publicysta, wydawca*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 12, s. 475–478; M. Stolzman, *Kirkor Adam Honory (1818–1886), wydawca, właściciel drukarni, nakładca*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 412; *Krupowicz Maurycy (1823–1891) historyk, archiwista, bibliotekarz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV/1, z. 64, s. 417–418; *Chodźko Ignacy, pseud. Wirszajtis (1794–1861)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 382–384; *Tyszkiewicz Eustachy, hrabia*, [w:] *Encyklopedia Powszechna*, t. 25, Warszawa 1867, s. 864–865; *Tyszkiewicz Konstanty, hrabia*, ibidem, s. 865; A. Śnieżko, *Tyszkiewicz Eustachy (1814–1873), archeolog, założyciel biblioteki*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 919–920.

[13] St. Krzyżanowski, *Eustachy Tyszkiewicz i jego prace*, Lwów 1873; M. Brensztejn, *Adam Honory Kirkor – wydawca, redaktor i właściciel drukarni w Wilnie od 1834 do 1867*, Wilno 1930, s. 92; R. Naruniec, *Michał Baliński jako mecenas polsko-litewskich więzi kulturowych*, Warszawa 1995, s. 230.

[14] „Pamiętnik Komisji Archeologicznej" („Записки Виленской Археологической Комиссии"), Wilno 1856–1858, t. 1–2.

[15] *Spis przedmiotów ofiarowanych dla Muzeum Wileńskiego przez niektórych mieszkańców miasta portowego Kronsztadu*, Wilno 1862; A. Киркор, *Перечневый каталог предметов в Виленском Музеуме Древностей*, Вильно 1858, s. 21.

[16] „Kurier Wileński" („Виленский Вестник"), Wilno 1855–1865; „Teka Wileńska", Wilno 1857–1858; „Pismo Zbiorowe Wileńskie", Wilno 1859, 1862; „Biblioteka Warszawska", Warszawa, 11 listopada i 11 grudnia 1858.

[17] LMAB, RS, F 31, op. 1079–1460.

łach tejże biblioteki[18]. Część ważnych dokumentów przechowywana jest w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym, w zespole hrabiów Tyszkiewiczów. Są tam materiały dotyczące Eustachego, Benedykta i Konstantego Tyszkiewiczów: korespondencja, dyplomy, rękopisy niektórych prac naukowych[19]. W zespołach generał-gubernatora oraz gubernatora cywilnego wileńskiego zachowały się niektóre pisma urzędowe; najwięcej z nich związanych jest z powołaniem i likwidacją omawianych instytucji[20]. W Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego znajdziemy zdjęcia nagrobków profesorów wileńskich, wykonane dla Muzeum przez wileńskiego fotografa Jean'a[21]. Niektóre materiały, istotne dla omawianego tematu, różnymi drogami (najczęściej zawiezione przez wileńskich uczonych) trafiły do bibliotek polskich. W Bibliotece Jagiellońskiej znajdują się cenne materiały pozostałe po Maurycym Krupowiczu, sekretarzu naukowym Wileńskiej Komisji Archeologicznej (sprawozdania z posiedzeń, spis członków z lat 1856–1859, wykazy darów, korespondencja)[22], a w Bibliotece Narodowej w Warszawie rękopisy Michała Brensztejna dotyczące Komisji (bibliografia, biogramy członków)[23].

Z opublikowanych dokumentów w pierwszej kolejności warto wymienić zbiór protokołów posiedzeń komisji, powołanej w 1865 roku przez generał-gubernatora dla ewidencji zbiorów i faktycznej likwidacji Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej[24]. Ogólną atmosferę represji i prześladowań w czasie powstania styczniowego i po jego krwawym stłumieniu odzwierciedlają dokumenty opublikowane w XIX – na początku XX wieku w języku rosyjskim[25]. Na uwagę zasługują także pamiętniki Jakuba Gieysztora, prezesa Wydziału Zarządzającego Prowincjami Litwy w czasie powstania styczniowego oraz Hipolita Korwin-Milewskiego, wydawcy i działacza politycznego[26]. Swoistym źródłem jest pamiętnik generał-gubernatora wileńskiego Michała Murawiowa „Wieszatela". Pamiętać należy, że jego autor przedstawia punkt widzenia najbardziej nacjonalistycznych politycznych i militarnych ugrupowań rosyjskich[27]. Dla poznania

[18] LMAB, RS, F 9, op. 360, 385–386; F 82, op. 1652; F 273, op. 1248, op. 2489.

[19] LVIA, F 716, op. 4–7.

[20] LVIA, F 378, op. 73, teczka 1662, 1688; F 380, op. 17, teczka 46, 47.

[21] VUB, RS, F 46, op. 1–1599.

[22] Biblioteka Jagiellońska, Oddział Rękopisów, rękopis. 5098, 5099 (za M. F. Chartanowicz, G. Karczmarz, *Komisje Archeologiczne...*).

[23] Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów, rękopis IV, 10640, 10641.

[24] *Дневник заседаний комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов находящихся в Виленском Музеуме Древностей*, Вильна 1865, VI, s. 74.

[25] *Сборник распоряжений графа М. Н. Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-западных губерниях 1863–1864 гг.*, составил Н. Цылов, Вильна 1866, s. 383; *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева*, t. 1, Составитель А. Белецкий, Вильна 1906, LXXXIX, s. 233; *Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-западного края*, t. 1, Вильна 1913; t. 2, Вильна 1913, („Виленский временник", кн. 6, ч. 1–2).

[26] J. Gieysztor, *Pamiętnik z lat 1857–1865*, t. 1–2, Wilno 1921; H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, wstęp A. Szwarc, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 1993, s. 443.

[27] Murawiow M., *Pamiętniki Michała Mikołajewicza Murawiewa „Wieszatiela" 1863–1865*, Warszawa, s. a., s. 199; *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiowa „Wieszatiela" (1863–1865) pisane w roku 1866 z przedmową St. Tarnowskiego*, Kraków 1896, s. 163.

pochodzenia i powiązań rodzinnych Eustachego Tyszkiewicza, założyciela Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej, przydatne mogą być publikowane w różnym czasie materiały genealogiczne rodu Tyszkiewiczów[28].

2. Założenie

Sytuacja, jaka wytworzyła się w zaborze rosyjskim po upadku powstania listopadowego, zahamowała proces powstawania i dalszy rozwój instytucji naukowych w Wilnie. Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie pozostawało przez całe pół wieku jedynym towarzystwem naukowym, chociaż jako stowarzyszenie profesjonalne (naukowo-specjalistyczne), zrzeszające ludzi jednego zawodu, miało ograniczony zasięg oddziaływania. Najbardziej brakowało instytucji o charakterze humanistycznym. Romantyzm rozbudził w całej Europie zainteresowanie dziejami wieków odległych. Wielkie odkrycia archeologiczne w Egipcie, Mezopotamii oraz na terytorium starożytnej Grecji i Rzymu, odczytanie hieroglifów i pisma klinowego przyczyniły się do niebywałej dotąd popularności archeologii i archeografii. O nowych odkryciach w tych dziedzinach pisano na łamach prasy, mówiono na salonach, zakładano kółka i towarzystwa archeologiczne. Nie mógł uchodzić za człowieka w pełni oświeconego nikt, kto nie wykazał chociażby pobieżnej orientacji w tych naukach.

Fala wzmożonego zainteresowania starożytnością dotarła także na Litwę, gdzie znalazła wyjątkowo podatny grunt. Społeczeństwo polsko-litewskie po utracie niepodległości państwowej w końcu XVIII w. szukało otuchy i pocieszenia we wspomnieniach świetności minionych czasów. Niestety, zawodowych historyków z Joachimem Lelewelem na czele wydalono z Uniwersytetu Wileńskiego jeszcze w 1824 roku po procesie filomatów. Dotkliwą pustkę mieli zapełnić tzw. miłośnicy starożytności (w zakres pojęcia starożytności wchodziły zagadnienia takich nauk, jak archeologia, historia, etnografia, archiwistyka, antropologia, historia sztuki i literatury). Jak trafnie zauważyła Małgorzata Stolzman, historia, wyrugowana ze szkół i akademickich katedr, zajęła czołowe miejsce w czasopismach, wydawnictwach zbiorowych, dyskusjach, polemikach i utworach literackich. Niemal każdy z pisarzy sięgał po epos historyczny. Nawet lekarze i przyrodnicy chętnie zajmowali się dziejami swoich dyscyplin, szukając ich odległych i chlubnych tradycji[29].

Spośród tych miłośników starożytności najbardziej znanymi byli trzej wychowankowie Uniwersytetu Wileńskiego: Teodor Narbutt, Mikołaj Malinowski i Michał Baliński. Pierwszy z nich, Teodor Narbutt (1784–1864), był z wykształcenia inżynierem

[28] *Genealogia domu Tyszkiewiczów w XV, XVI i XVII wiekach z objaśnieniami historycznymi i heraldycznymi*, s. l, s. a., s. 54; *Materiały historyczno-genealogiczne do monografii domu Tyszkiewiczów*, Warszawa 1911; *Tyszkiewiciana. Militaria. Bibliografia. Numizmatyka. Ryciny. Zbiory. Rezydencje*, zebrał Józef Tyszkiewicz, t. 1, Poznań 1903, XLI, 94, s. 36.

[29] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto...*, s. 42.

wojskowym, a z zamiłowania historykiem. Po ukończeniu studiów, pracując w swoim zawodzie, zajął się równocześnie rozkopywaniem kurhanów i zbieraniem pamiątek historycznych. Napisał wiele prac z historii i etnografii Litwy[30]. Jego najważniejszym dziełem były *Dzieje starożytnego narodu litewskiego*, wydane w latach 1835–1845 w dziewięciu tomach[31]. Narbuttowi chodziło nie tyle o skrupulatne dociekanie prawdy historycznej, ile o tworzenie wizji chlubnej przeszłości Wielkiego Księstwa Litewskiego i bohaterskich czynów jego władców. Okazało się, że trafił w samo sedno zapotrzebowania epoki. *Dzieje starożytnego narodu litewskiego*, mimo licznych błędów i nieścisłości faktograficznych, bezkrytycznego podejścia do źródeł, a niekiedy wręcz ich fałszowania, zyskały szeroki rozgłos i niezaprzeczalnie wywarły wpływ na późniejszą historiografię litewską[32].

Mikołaj Malinowski (1799–1865) już w czasie studiów na Uniwersytecie Wileńskim ogłaszał pierwsze swoje publikacje w „Dzienniku Wileńskim" i „Dziejach Dobroczynności" oraz brał czynny udział w ruchu młodzieży akademickiej, należał do Towarzystwa Filaretów, za co został uwięziony w listopadzie 1823 r. Po uwolnieniu w kwietniu 1824 roku znalazł zatrudnienie u Józefa Zawadzkiego. Pomagał przygotować do druku *Bibliograficznych ksiąg dwoje* J. Lelewela i inne materiały bibliograficzne. Lata 1826–1828 spędził w Petersburgu, gdzie pracując w Cesarskiej Bibliotece Publicznej odnalazł słynną bibliografię J. A. Załuskiego *Biblioteka Polona magna uniwersalis*. Po powrocie na Litwę rozpoczął pracę w tak zwanej Komisji Radziwiłłowskiej, mającej za zadanie uregulować sprawy spadkowe po Dominiku Radziwille[33]. Dostęp do Archiwum Radziwiłłów wykorzystał do napisania kilku oryginalnych prac (*Losy fortuny radziwiłłowskiej*, *Dzieje Jagiellonów na Węgrzech 1439–1526*). Największe uznanie historyków zyskał jednak wydawaniem źródeł. Razem z Aleksandrem Przeździeckim pracował nad edycją *Źródeł do dziejów polskich*, dokonał przekładu z języka łacińskiego na polski i wydał trzy tomy kroniki Bernarda Wapowskiego, ale najbardziej zasłynął wydaniem *Kroniki polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi* Macieja Stryjkowskiego. Malinowski wydawał źródła bardzo staranie, opatrywał je przypisami i obszernymi wstępami, czym zdecydowanie różnił się od Teodora Narbutta[34].

[30] T. Narbutt, *Uprawa lnu, konopi i innych roślin włóknodajnych oraz proste, tanie, litewskiemu krajowi właściwe sposoby zatrudniania się wyrobami z nich korzystnymi, oparte na doświadczeniach*, Wilno 1833, IV, s. 168; idem, *Pomniki do dziejów litewskich*, Wilno 1846, s. 90; idem, *Teodora Narbutta pomniejsze pisma historyczne szczególnie do historii Litwy odnoszące się*, Wilno 1856, s. 300.

[31] T. Narbutt, *Dzieje narodu litewskiego*, t. 1–9, Wilno 1835–1841.

[32] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto...*, s. 44–46; J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku*, Białystok 1965, s. 96–97.

[33] S. Młodecki, *Mikołaj Malinowski (1799–1865)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 19, z. 80, s. 357–358.

[34] *Źródła do dziejów polskich wydawane przez M. Malinowskiego i A. Paździeckiego*, t. 1–2, Wilno 1843–1844; B. Wapowski, *Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535*, wydał M. Malinowski, t. 1–3, Wilno 1847; M. Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi*, wydał M. Malinowski, t. 1–2, Warszawa 1846; T. Turkowski, *Baliński Michał (1794–1864)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 240–242.

Michał Baliński (1794–1864) ukończył studia na wydziale matematyczno-przyrodniczym Uniwersytetu Wileńskiego, ale równocześnie studiował literaturę, słuchał wykładów Daniłowicza z prawa i Lelewela z historii[35]. Wszechstronne wykształcenie zdobyte na uniwersytecie pozwoliło mu wykazać się w różnych dziedzinach: publicystyce, historii, geografii, statystyce. Głównym przedmiotem jego zainteresowań zawsze pozostawało Wilno i ziemia wileńska. W 1835 roku wyszła książka M. Balińskiego *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, a w 1836 roku *Historia miasta Wilna* zawierająca dzieje miasta od założenia do śmierci Stefana Batorego[36]. W 1836 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie razem z Teodorem Lipińskim podjął się wydania dzieła *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*. M. Baliński przygotował w całości trzeci tom tej edycji poświęcony Wielkiemu Księstwu Litewskiemu[37]. Zajmował się również wydaniem dzieł Jędrzeja Śniadeckiego oraz pamiętników o Barbarze Radziwiłłównie[38]. Po powrocie w 1847 roku na Litwę osiadł w Jaszunach, gdzie zgromadził bogatą bibliotekę liczącą około 3 tys. dzieł polskich oraz około tysiąca rękopisów. Mając takie zaplecze, mógł z powodzeniem kontynuować pracę naukową. Pracował nad dziejami Uniwersytetu Wileńskiego, a w szczególności nad dorobkiem naukowym braci Jana i Jędrzeja Śniadeckich[39]. Nie zrywał więzi także z Warszawą. W „Gazecie Warszawskiej" w ciągu pięciu lat (1856–1860) regularnie zamieszczał anonimowe korespondencje, nazywane „Listami znad brzegów Krożenty", w których występując jako Litwin lub Żmudzin propagował osiągnięcia kultury litewskiej i bronił dobrego imienia Litwy przed niesprawiedliwymi zarzutami i kpinami.

Baliński, jak większość autorów tej epoki, uzależniony był od sytuacji politycznej, ograniczony cenzurą, stąd trudności w rozumieniu jego poglądów. Możemy się tylko domyślać, pisze Romuald Naruniec, że wobec podstawowej kwestii narodowej zachował postawę patriotyczną. Udawana, pozorna lojalność wobec władz była jedynie maską, pozwalającą mu prowadzić działalność naukową. Występujące w jego pracach gloryfikacja przeszłości i kult tradycji Rzeczypospolitej miały służyć zachowaniu świadomości narodowej i przeciwstawiać się wynaradawiającej polityce zaborcy. Uznając zasługi Balińskiego, badacze zarazem zaznaczają, że nie był historykiem wybitnym. Pomimo

[35] T. Turkowski, *Baliński Michał (1794–1864)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, s. 240–242; *Baliński Michał (1794–1864)*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1 (A–M), Warszawa 1984, s. 45.

[36] M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, Wilno 1835, s. 207; idem, *Historia miasta Wilna*, t. 1–2, Wilno 1836–1837.

[37] M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. 1–3, Warszawa 1843–1846.

[38] Śniadecki J., *Dzieła Jędrzeja Śniadeckiego*, t. 1–6, Warszawa 1840; *Pamiętniki o królowej Barbarze, żonie Zygmunta Augusta*, wyd. M. Baliński, t. 1–2, Warszawa 1837–1840.

[39] M. Baliński, *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg 1862, XI, s. 606; idem, *Pamiętniki o Janie Śniadeckim, jego życiu prywatnym i publicznym i dziełach jego*, t. 1–2, Wilno 1864–1865.

pracowitości, umiejętności korzystania z materiałów źródłowych i erudycji nie potrafił stworzyć syntetycznego obrazu dziejów, odpowiadającego kryterium naukowym[40].

Oprócz tych czołowych wśród historyków postaci było jeszcze wielu autorów zaangażowanych w większym lub mniejszym stopniu w badania przeszłości, jak np. Józef Jaroszewicz, Józef Ignacy Kraszewski, Ludwik Kondratowicz (Władysław Syrokomla), Ignacy Chodźko i wielu innych[41]. Według obliczeń Małgorzaty Stolzman w samym tylko „Athenaeum" wileńskim (1841–1851) zamieszczono 37 pozycji zawierających przedruki materiałów i dokumentów historycznych, 19 diariuszy, relacji i pamiętników, 124 listy postaci historycznych oraz 43 rozprawy na tematy historyczne. Statystycznie dział historyczny wyprzedzała jedynie literatura piękna, wśród której również było dużo powieści i poematów na tematy historyczne[42]. W zasadzie panowała tematyka litewska i to z czasów pogańskich. Na taki stan rzeczy wpływało szereg okoliczności. Po pierwsze, wileńscy „miłośnicy starożytności", uwzględniając warunki zaboru rosyjskiego, unikali tematów z historii polsko-litewskiego państwa, po drugie, mitologia i historia Litwy pogańskiej w tych czasach były mało znane i dawały historykom-amatorom większą swobodę w tworzeniu wizji historycznych nie wywołując krytyki fachowców, a po trzecie, tematyka litewska wzbudzała mniej podejrzeń ze strony cenzury. Polska literatura i historiografia doby romantyzmu odegrały ogromną rolę w „pokrzepieniu serc" w okresie między powstaniem listopadowym a styczniowym, ale też wywarły przemożny wpływ na rodzącą się literaturę i historiografię litewską[43].

Z czasem miłośników starożytności: zarówno autorów, jak i czytelników, przestała zadowalać amatorska interpretacja dziejów ojczystych. Rozumiano, że dla osiągnięcia wyższego poziomu niezbędne jest zrzeszenie się historyków-amatorów wokół czołowych postaci, możliwość wygłaszania referatów, założenie własnego pisma, kompletowanie literatury historycznej i udostępnienie jej szerszemu kręgu czytelników. Osiągniecie tych celów stałoby się możliwe dzięki powołaniu instytucji naukowej, ale właśnie to zadanie było najbardziej trudne do zrealizowania. Władze rosyjskie patrzyły podejrzliwie na każdą polską inicjatywę, a tym bardziej na powołanie instytucji naukowej do badania i utrwalenia historycznej pamięci narodów byłej Rzeczypospolitej. Pamięci,

---

[40] R. Naruniec, *Michał Baliński jako mecenas polsko-litewskich więzi kulturowych...*, s. 150.

[41] J. Jaroszewicz, *O stanie Litwy do przyjęcia wiary chrześcijańskiej*, Znicz 1834; idem, *Litwa pod względem cywilizacji w trzech pierwszych jej chrześcijaństwa wiekach*, Znicz 1835; idem, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, t. 1–3, Wilno 1844–1845; *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1 (A–M), Warszawa 1984, s. 32–33, 139; A. Trepiński, *Józef Ignacy Kraszewski*, Warszawa 1986, s. 143; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1–4, Wilno 1840–1842; Idem, *Sztuka u Słowian. Szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*, Wilno 1860, s. 391; 1829, s. 88; I. Chodźko, *Obrazki litewskie*, ser. 1–6, Wilno 1852–1860.

[42] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto...*, s. 50–55.

[43] V. Mykolaitis-Putinas, *Adomas Mickevičius ir lietuvių literatūra*, Vilnius 1955; M. Niedźwiecka, *J. I. Kraszewski i ruch odrodzenia narodowego na Litwie*, Wrocław 1981, s. 139–158; B. Ząbkiewicz, *Oddźwięk twórczości Adama Mickiewicza w dziełach i przekładach V. Mykolaitisa-Putinasa*, [w:] *Prace VII międzynarodowej konferencji naukowej „Nauka a jakość życia: Edukacja w perspektywie stulecia"*, Wilno 2003, s. 453–456.

którą carat chciał za wszelką cenę wymazać. W oficjalnej polityce rosyjskiej Litwa uchodziła za kraj nierozerwalnie związany z Rosją, unikano nawet samej nazwy „Litwa", zastępując ją mianem Kraju Północno-Zachodniego. Z drugiej strony same władze rosyjskie często potrzebowały fachowej pomocy historyków, ażeby zorientować się w stanowym i majątkowym położeniu mieszkańców podbitego kraju. Potrzebne były dokumenty świadczące o szlachectwie i prawie do posiadanych gruntów. Odnalezienie właściwych akt było często bardzo trudne, bowiem ówczesne archiwa – gromadząc akta bez odpowiedniego systemu ich przechowywania i udostępniania – stanowiły istne labirynty, w których nie tylko postronne osoby, ale i sami archiwiści nie mogli się zorientować. Stąd wynikła potrzeba naukowego opracowania źródeł[44].

Pierwsza tymczasowa Komisja Archeograficzna została powołana 13 października 1842 r. przy Wileńskim Komitecie Statystycznym. W ciągu roku zebrała i przygotowała do druku zbiór dawnych aktów miast Wilna, Kowna oraz Trok, dotyczących przeważnie dziejów Cerkwi i na tym zakończyła pracę[45].

Następna inicjatywa założenia placówki naukowej wyszła ze strony samych wileńskich miłośników starożytności. Inicjatorem był hrabia Eustachy Tyszkiewicz, przedstawiciel starego i wpływowego rodu na Litwie. Urodził się 6 kwietnia 1814 roku w Łohojsku w powiecie borysowskim guberni mińskiej. Ukończywszy naukę w gimnazjach w Wilnie i Mińsku, w 1832 r. wyjechał do Petersburga, gdzie nawiązał liczne znajomości w kręgach rządzących i z ludźmi nauki. W 1835 r. przeniósł się do Wilna i w krótkim czasie nawiązał współpracę z Teodorem Narbuttem, Mikołajem Malinowskim, Michałem Balińskim, Józefem Jaroszewiczem, Adamem Jocherem, Michałem Homolickim, Ignacym Chodźko i innymi miłośnikami starożytności. Sam także rozpoczął prace archeologiczne w terenie, zbieranie pamiątek historycznych, zapisywanie pieśni i podań ludowych. Pierwszy kurhan rozkopał w 1837 roku, a po pewnym czasie wydał swoją pierwszą pracę z archeologii *Rzut oka na źródła archeologii krajowej*[46]. W 1843 roku odbył podróż do Finlandii, Szwecji i Danii, podczas której interesował się głównie osiągnięciami archeologów tych krajów, nabył także i przywiózł do Wilna liczne eksponaty archeologiczne. Po powrocie napisał dokładną relację z podróży[47].

W 1845 roku wszedł w skład tymczasowej Komisji dla badania dawnych akt mińskiej guberni. Wydała ona tom źródeł, zebranych głównie po prawosławnych monasterach i cerkwiach[48]. Praca w mińskiej komisji dała mu niezbędne doświadczenie w orga-

---

[44] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna*, Wilno 1925, s. 3–4; M. F. Chartanowicz, G. Karczmarz, *Komisje archeograficzne i archeologiczne wileńskie...*, s. 958.

[45] *Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам с приложением трех литографированных рисунков* [*Zbiór dawnych dyplomatow i aktow miast Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach z przyłączeniem trzech rysunków litografowanych*], Wilno 1843.

[46] E. Tyszkiewicz, *Rzut oka na źródła archeologii krajowej czyli opisanie zabytków niektórych starożytności, odkrytych w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego*, Wilno 1842, VIII, s. 56.

[47] E. Tyszkiewicz, *Listy o Szwecji*, t. 1–2, Wilno 1846.

[48] *Собрание древних грамот и актов городов минской губернии, православных монастырей, це-*

nizacji późniejszej komisji wileńskiej. Wykazał się E. Tyszkiewicz i w innych dziedzinach pracy społecznej. Był m.in. marszałkiem szlachty w powiecie borysowskim, kuratorem gimnazjum w Mińsku i członkiem rady opiekuńczej domu obłąkanych w Wilnie. Główną pasją jego życia pozostały jednak archeologia, historia i etnografia. Wydawał prace naukowe, zbierał pamiątki historyczne, zgromadził bogatą bibliotekę[49]. Po pewnym czasie on również poczuł dotkliwy brak instytucji naukowej. „Długoletnie doświadczenie przekonało mnie, mówił później Eustachy Tyszkiewicz, jak nieudolnym i niekorzystnym są prywatne prace w tym rodzaju, bo człowiek jeden pracując na niwie tak rozległej i bez przygotowawczych pomocy, przy najgorliwszych chęciach sam jeden może bardzo mało"[50]. Z tego właśnie powodu wystąpił z pomysłem założenia w Wilnie muzeum prowincjonalnego i do czasu realizacji tego pomysłu udostępniał ludziom nauki swą znakomitą bibliotekę oraz bogate zbiory przedmiotów muzealnych, służył poradą i pomocą przy identyfikowaniu i ocenie znalezisk archeologicznych oraz innych pamiątek historycznych[51].

Starania o utworzenie w Wilnie muzeum krajowego czyli prowincjonalnego, bo taką nazwą pierwotnie się posługiwano, rozpoczął E. Tyszkiewicz w 1848 roku. Ponieważ wszelka inicjatywa społeczna wymagała w tych czasach aprobaty władz rosyjskich, zwrócił się w tej sprawie do ówczesnego generał-gubernatora wileńskiego Teodora Mirkowicza (Федор Яковлевич Миркович). Według projektu hrabiego muzeum, ulokowane w gmachu zamkniętego Uniwersytetu Wileńskiego, miało reprezentować cztery gubernie: wileńską, kowieńską, grodzieńską i mińską. Przewidywano urządzić pięć działów: archeologiczny, historyczny, botaniczny, zoologiczny, mineralogiczny oraz bibliotekę. Pieniądze potrzebne na utrzymanie placówki E. Tyszkiewicz proponował wyznaczyć z podatku ziemskiego, a do urządzenia Muzeum zaangażować ziemian, nauczycieli, lekarzy i innych oświeconych mieszkańców wymienionych guberni. Według wstępnych obliczeń koszta utrzymania muzeum miały wynieść tysiąc rubli rocznie (ogrzewanie i sprzątanie pomieszczeń, pensje dla stróżów i konserwatorów, wydatki kancelarii, zakup świec)[52].

Propozycja E. Tyszkiewicza nie zachwyciła generał-gubernatora Mirkowicza. Nie chciał on jednak zrazić wpływowego arystokraty jawną odmową, wybrał więc wypróbowany sposób umorzenia sprawy. Mianowicie zapoznał gubernatorów cywilnych z projektem E. Tyszkiewicza i zasięgnął ich opinii. Gubernatorzy cywilni poparli w zasadzie

рквей и по разным предметам [*Zbiór dawnych dyplomatow i aktow miast mińskiej guberni, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach*], Mińsk 1848.

[49] E. Tyszkiewicz, *Opisanie powiatu Borysowskiego pod względem statystycznym, geograficznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim. Z dodaniem wiadomości o obyczajach, śpiewach, przysłowiach i ubiorach ludu, gusłach, zabobonach itd.*, Wilno 1847, s. 47; idem, *Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuki, rzemiosł itd. w dawnej Litwie i Rusi Litewskiej*, Wilno 1850, s. 96.

[50] „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, s. 23.

[51] LMAB, F 31–1453, s. 5–6.

[52] LMAB, RS, F 31–1377, s. 1–8.

ideę hrabiego, lecz powołując się na ciężkie czasy proponowali odroczyć jej realizację. Przy okazji gubernator kowieński pierwszy podsunął myśl powołania przy muzeum komisji archeograficznej na wzór kijowskiej, działającej od 1843 roku. Ich postawa dała generał-gubernatorowi powód, by odłożyć sprawę na „lepsze czasy"[53].

Hrabia nie dał jednak za wygraną i po paru latach ponowił starania. Na początku 1851 roku zwrócił się on do kolejnego generał-gubernatora Eliasza Bibikowa (Илья Гаврилович Бибиков), pełniącego również funkcję kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, z nowym projektem. Tym razem hrabia obiecał w razie pozytywnego rozstrzygnięcia sprawy złożyć w darze swe bogate zbiory i bibliotekę, prosząc władze jedynie o odpowiedni lokal dla rozmieszczenia eksponatów i honorowe stanowisko kuratora dla siebie. Bibikow poparł starania E. Tyszkiewicza, tym bardziej, że uważał hrabiego za lojalnego obywatela. Generał-gubernator sporządził i wysłał do Petersburga specjalny memoriał, w którym udowadniał potrzebę założenia w Wilnie muzeum historii „Zachodniej Rosji". W grudniu 1851 roku sprawę przedłożono samemu cesarzowi Mikołajowi I. Cesarz zapoznał się z opinią generał-gubernatora wileńskiego i napisał, że nie widzi ze swej strony przeszkody dla założenia takiego muzeum, tylko zaznaczył, że należy podejść do tego z należytą oględnością[54]. Minister oświaty książę Wasylij Szyryński-Szichmatow, któremu przekazano dalsze czuwanie nad sprawą, zrozumiał rezolucję cesarza jako zachętę do odwlekania jej i wyszukiwał coraz to nowe powody do zwłoki: żądał dopracowania ustawy, wskazania źródeł finansowania, przedłożenia listy ofiarowanych przedmiotów, wykazów etatowych i finansowych itp. Hrabia cierpliwie sporządzał i dostarczał wymaganą od niego dokumentację, ale pozwolenia na urządzenia muzeum wciąż nie było[55].

Czasami wydawało się, że cała sprawa zostanie pogrzebana. Taką chwilą było otwarcie w Wilnie Centralnego Archiwum (na mocy ukazu cesarza z dn. 2 kwietnia 1852 roku). Powstało pytanie czy w takim razie potrzebne jest jeszcze muzeum i komisja do gromadzenia i badania starych dokumentów. Dopiero po długich debatach zadecydowano, że omawiane instytucje nie będą dublowały pracy archiwum. Dla uniknięcia dalszych nieporozumień postanowiono komisję tę nazywać komisją archeologiczną, a nie archeograficzną[56]. Mimo pozytywnych posunięć sprawa zatwierdzenia ustawy muzeum i komisji w Wilnie przeciągała się i nie została rozstrzygnięta do końca panowania Mikołaja I. Eustachy Tyszkiewicz czekając na pozytywne załatwienie sprawy nie tracił czasu i penetrował dostępne mu archiwa, poszukując w nich interesujących go dokumentów. Z czasem miały one stać się przedmiotem badań Komisji Archeologicznej. W 1852 roku przeszukał zasoby archiwum Starego Zamku w Grodnie oraz zespół archiwum dominikanów, przechowywany w bibliotece gimnazjum grodzieńskiego[57].

[53] LMAB, RS, F 31–1377, s. 9–21.
[54] LMAB, RS, F 31–1380.
[55] LMAB, RS, F 31, op. 1369–1371, 1376.
[56] LMAB, RS, F 31, op. 1382–1384.
[57] LMAB, RS, F 31, op. 1425.

Pozytywne rozwiązanie starań Eustachego Tyszkiewicza nastąpiło dopiero po śmierci Mikołaja I i wstąpieniu na tron jego następcy Aleksandra II (19 lutego 1855). Nowy cesarz 20 kwietnia 1855 roku zatwierdził Ustawę Muzeum Starożytności w Wilnie i tymczasową przy nim Komisję Archeologiczną, Tyszkiewiczowi zaś nadał godność kuratora Muzeum i prezesa Komisji[58]. Po otrzymaniu tak długo oczekiwanego zatwierdzenia Ustawy hrabia niezwłocznie przystąpił do jej realizacji. Najbardziej palącym był problem pomieszczeń. Generał-gubernator Bibikow wyznaczył na Muzeum Aulę byłego Uniwersytetu Wileńskiego. Piękna niegdyś sala z freskami Franciszka Smuglewicza była, niestety, w stanie całkowitego zaniedbania. Tyszkiewicz zwrócił się do swoich krewnych i innych bogatych ziemian z prośbą o pomoc finansową. Zebrane środki pozwoliły w ciągu ośmiu miesięcy, to jest od maja 1855 roku do stycznia 1856 roku, wyremontować pomieszczenia. Oczyszczono freski, wymieniono podłogi, przełożono piece, zakupiono szafy i gabloty dla eksponatów[59]. W czasie trwania remontu Tyszkiewicz sporządził pokaźną listę osób, ewentualnych członków Komisji, i przedstawił ją generał-gubernatorowi Bibikowowi. Gubernator zatwierdził listę, więc wpisane na nią osoby w liczbie 51 zostały 1 stycznia 1856 roku pierwszymi członkami Muzeum i Komisji Archeologicznej w Wilnie. Wiceprezesem został Michał Baliński, zaś sekretarzem Maurycy Krupowicz[60].

Pierwsze posiedzenie Komisji odbyło się 11 stycznia 1856 roku. Tego dnia nowo mianowani członkowie i goście o godzinie dziesiątej rano udali się do kościoła Św. Jana na mszę odprawianą przez prałata Mamerta Herburta. Potem wszyscy zebrali się w wyremontowanej sali Muzeum, gdzie już rozmieszczono część eksponatów. Posiedzenie otworzył prezes Tyszkiewicz, konstatując, że „od dnia dzisiejszego działania i posiedzenia Archeologicznej Komisji będą się uważać za otwarte". Następnie Paweł Kukolnik odczytał program działań, który jednogłośnie został przez zebranych przyjęty. Po zakończeniu posiedzenia członkowie i goście udali się do mieszkania generał-gubernatora Bibikowa, aby mu złożyć podziękowanie za troskę o powołanie nowej placówki naukowej w Wilnie[61].

3. Członkowie Komisji Archeologicznej i Muzeum Starożytności w Wilnie

Według Ustawy Muzeum i Komisję mieli tworzyć prezes, wiceprezes i członkowie w liczbie nieokreślonej. Pierwszym, i jak się okazało jedynym, prezesem Komisji i kuratorem Muzeum był założyciel Eustachy Tyszkiewicz, zatwierdzony na tym stanowisku przez samego cesarza Aleksandra II. Zakwalifikowano go jako urzędnika w Ministerstwie Oświaty Narodowej, nosił mundur V klasy tegoż resortu, ale żadnego wyna-

[58] LMAB, RS, F 31–1439, s.138.

[59] „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, s. 5.

[60] Ibidem, s. 7–9.

[61] Ibidem, s. 16–17.

grodzenia nie pobierał. Na przyszłość w Ustawie przewidziano, że wybór na ten urząd innej osoby zależeć będzie od generał-gubernatora, zarządzającego okręgiem naukowym i od zgody ministra oświaty. Wiceprezesem Komisji został Michał Baliński. Członkowie dzielili się na rzeczywistych, honorowych oraz współpracowników. Listę pierwszych członków ustalił sam Tyszkiewicz, a zatwierdził generał-gubernator Bibikow. W przyszłości wszyscy członkowie nienależący do korporacji uczonych mieli być zatwierdzani przez generał-gubernatora, a osoby należące do korporacji miano zaliczyć do grona członków, jeżeli pisemnie wyrażą takie życzenie i uzyskają poparcie dwóch członków rzeczywistych. Roczna składka członkowska wynosiła dla członków rzeczywistych 30 rubli srebrem. Członkowie innych kategorii byli wolni od opłat, mogli zaś dobrowolnie składać dary pieniężne i rzeczowe. Wszystkim członkom wydawano specjalne dyplomy. W czasie uroczystych okazji zakładali oni mundury pracowników oświaty narodowej. Z grona członków rzeczywistych generał-gubernator wyznaczał sekretarza naukowego do załatwiania interesów[62].

Przez cały dziesięcioletni okres istnienia Muzeum i Komisji sekretarzem był Maurycy Krupowicz. Praca sekretarza, bibliotekarza i dwóch urzędników kancelarii była wynagradzana z własnych zasobów finansowych Muzeum i Komisji. Pośród pierwszych 51 członków Muzeum i Komisji było: 15 członków rzeczywistych, 8 członków honorowych, 18 członków rzeczywistych – dobroczyńców oraz 9 współpracowników. Na członków rzeczywistych powołano osoby znane z opublikowanych prac w zakresie historii czy archeologii, jak: Teodor Narbutt, Józef Ignacy Kraszewski, Mikołaj Malinowski, Ignacy Chodźko, Adam Kirkor, Józef Jaroszewicz, Michał Homolicki i inni. Dobroczyńcami mianowano osoby, które złożyły znaczne jednorazowe ofiary na remont i urządzenie muzeum. W większości byli to bogaci ziemianie, przeważnie arystokraci z ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Widzimy wśród nich aż dziewięciu Tyszkiewiczów, jednego Tyzenhauza, dwóch Czapskich, jednego Platera. Mianem członków honorowych zaszczycono osoby, które nie pisały prac naukowych, ale wyraziły gotowość wnoszenia co roku po 30 rubli srebrem na potrzeby Muzeum i Komisji. Pierwszymi członkami honorowymi zostali: Mikołaj Radziwiłł, Benedykt Tyszkiewicz, Lucjan Morykoni, Oskar Milewski, Dominik Łappa, Cyprian Cywiński, Konstanty Snitko oraz Rudolf Pisanko. Na członków współpracowników obrano osoby udzielające się w dziedzinie archeologii i archeografii, a mianowicie karaimskiego uczonego Abrahama Firkowicza, badacza miejscowych starożytności Ignacego Kułakowskiego, wydawcę *Albumu Wileńskiego* Jana Kazimierza Wilczyńskiego, księdza Józefa Małyszewicza, bibliofila Adama Zawadzkiego, obywatela Stefana Kowerskiego, lekarzy Juliana Moszyńskiego i Adama Ferdynanda Adamowicza oraz superintendenta Stefana Lipińskiego[63].

Liczba członków powoli, ale systematycznie wzrastała. W czerwcu 1856 roku sięgała 66 (rzeczywistych 18, dobroczyńców 18, honorowych 15, współpracowników 15),

---

[62] LVIA, F 716, op. 1, teczka 5, s. 1–2; *Ustawa o Muzeum Starożytności i tymczasowej Archeologicznej Komisji w Wilnie*, „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, § 4, 8–16.

[63] „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, s. 7–9.

w 1858 roku – 120 (rzeczywistych 57, dobroczyńców 18, honorowych 24, współpracowników 21), w 1862 roku – 197 osób (rzeczywistych 81, dobroczyńców 17, honorowych 39, współpracowników 57). W ciągu dziesięciu lat członkostwo Komisji otrzymało ponad 250 osób[64]. Pierwsi członkowie pochodzili w zasadzie z Wilna oraz pobliskich guberni: wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, mińskiej. Z czasem wciągano do współpracy i powoływano na członków licznych uczonych z innych części imperium rosyjskiego oraz z zagranicy. Członkami Komisji byli między innymi: Friedrich Gustaw Klemm, dyrektor Biblioteki Królewskiej w Dreźnie i historyk kultury niemieckiej, Josef Wittman, prezes Towarzystwa Archeologicznego w Moguncji, Friedrich Troyon, archeolog szwajcarski, Paweł Szafarzyk (Pavel Šafařik) i Wacław Hanka (Vaclav Hanka), slawiści czescy, Karol Władysław Zap (Karel Vladislav Zapp), geograf, redaktor czeskiego czasopisma „Pamatky archeologickie", Ludwik Rittersberg, filolog, profesor Uniwersytetu w Pradze, Chrystian Pfuhl, językoznawca i poeta serbsko-łużycki oraz wielu innych. Nawiązano też kontakty z rosyjskimi archeologami i historykami. Na liście członków Komisji Archeologicznej Wileńskiej byli tacy znani uczeni rosyjscy, jak: Michał Oboleński, Aleksy Uwarow, Arist Kunik, Mikołaj Iwaniszew, Michał Karkunow, Paweł Sawieljew, Dymitr Polenow. Najbliższe więzi łączyły jednak wileńskich „miłośników starożytności" z polskimi uczonymi we wszystkich trzech zaborach. Członkami Muzeum i Komisji byli wielce zasłużeni dla polskiej nauki i kultury uczeni i działacze społeczni: Wincenty Pol, Józef Kremer, Karol Roman Kremer, Józef Łepkowski z Krakowa, Tytus Działyński z Poznania, Julian Bartoszewicz i Karol Bayer z Warszawy (tabela 6). Nie zapomniano zaprosić do tego grona przebywającego na emigracji Joachima Lelewela (1786–1861), byłego profesora na Uniwersytecie Wileńskim. Sędziwy historyk podziękował „miłym sercu braciom", lecz uczestnictwa odmówił, tłumacząc się względem „na ciężko nadwerężony wzrok, na zwątlałe z wiekiem siły"[65].

Ustawa nie przewidywała członków korespondentów, stąd uczeni z innych miast Imperium Rosyjskiego i zagranicy zostawali członkami rzeczywistymi. Powodowało to niską frekwencję na posiedzeniach Komisji Archeologicznej. Do kategorii członków rzeczywistych zaliczano również urzędników carskiej administracji (w innych podobnych instytucjach zaszczycano ich mianem członków honorowych). Członkami rzeczywistymi Muzeum i Komisji byli generał-gubernatorzy wileńscy: Ilja Bibikow, Włodzimierz Nazimow, cywilny gubernator wileński Michał Pochwiśniew, kuratorzy Eweryst Gruber i Jerzy Wrangel[66].

---

[64] Biblioteka Narodowa w Warszawie, Dział Rękopisów, rękopis IV, 10641; *Skład Wileńskiego Muzeum Starożytności i Wileńskiej Archeologicznej Komisji do dnia 1-go lipca 1856 roku*, „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, s. 58–56; *Lista członków Muzeum Starożytności i Wileńskiej Archeologicznej Komisji 11 marca 1858 roku*, ibidem, s. 20–26; *Отчет о состсянии Виленской Археологической Комиссии и соединенного с ней Музеума Древностей за 1861 год*, „Kurier Wileński" 1862, nr 6, s. 41.

[65] *List Joachima Lelewela*, „Teka Wileńska" 1858, nr 3, s. 158.

[66] *Lista członków Muzeum Starożytności i Wileńskiej Archeologicznej Komisji 11-go marca 1859 r.*, „Pamiętniki Komisji Archeologicznej...", s. 20–26.

Pod względem narodowościowym wśród członków miejscowych przeważali „Litwini", albowiem w owym czasie tak właśnie określało siebie wielu Polaków z Litwy. Pojęcie takie, zdaniem Aleksandra Srebrakowskiego, upowszechniło się w efekcie wiekowego współżycia Polaków i Litwinów we wspólnym państwie. Stopniowo przyjęło się postrzeganie ich jako przedstawicieli tego samego narodu, tyle że mieszkających w różnych regionach wspólnej Rzeczypospolitej. W tym kontekście „Litwin" oznaczał mieszkańca Litwy, jednego z regionów polsko-litewskiego państwa. Często pojęciem tym obejmowano wszystkich mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, podkreślając obywatelstwo, a nie przynależność etniczną. W wieku XIX takie postrzeganie Litwinów było już bardzo popularne i pod koniec tegoż wieku inicjowało w pewnym stopniu spory polsko-litewskie, ponieważ negowało potrzebę litewskiego ruchu emancypacyjnego[67]. Byli też w Komisji Archeologicznej nieliczni przedstawiciele narodowej inteligencji litewskiej: Maciej Wołonczewski (Motiejus Valančius), biskup żmudzki, Mikołaj Akielewicz (Mikalojus Akelaitis), autor elementarza litewskiego i książeczek dla ludu, Wawrzyniec Iwiński (Laurynas Ivinskis), wydawca kalendarzy litewskich. Żydzi nie uczestniczyli bezpośrednio w pracy Muzeum i Komisji, ale wspierali te instytucje przysyłając dary. W spisie dobrowolnych ofiar odnotowano między innymi, że Jankiel Szender Arenberg podarował do Muzeum owoc kokosowy, Mowsza Ass staroświeckie trzewiki ze skóry z żelaznymi podkówkami, a Mowsza Grodzieński 10 monet, rękopisy hebrajskie i poemat Lermontowa *Demon*[68].

Obyczaje panujące w połowie XIX wieku na Litwie wykluczały członkostwo kobiet, tym niemniej interesowały się one żywo pracą tych instytucji, zwiedzały Muzeum, przysyłały pieniądze i dary rzeczowe: książki, stare druki, pamiątki historyczne. Niekiedy panie wykazywały dużą pomysłowość, np. niejaka Anna Holsnerówna przysłała w 1856 roku nadzwyczajnej wielkości żywego orła z lasów litewskich. Szkoda, że nie odnotowano jaki był dalszy los tego żywego „eksponatu"[69]. Zdarzało się, że i panie z zagranicy wspierały Muzeum. Wiadomo na przykład, że Henryka Sabina, córka czeskiego uczonego Ludwika Riterrsberga, przysłała w 1858 roku trzy dzieła czeskie[70].

[67] A. Srebrakowski, *Historyczne podłoże współczesnych postaw Polaków na Litwie*, [w:] *Prace VI międzynarodowej konferencji „Nauka a jakość życia. Perspektywy i wyzwania III Tysiąclecia"*, Wilno 2000, s. 4–10.

[68] *Spis dobrowolnych ofiar dla Wileńskiego Muzeum Starożytności od dnia 1 stycznia do 11 czerwca 1856 roku*, „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, s. 50–51; 1858, s. 4.

[69] LMAB, RS, F 273–2489, s. 2; „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, s. 52; ibidem, s. 19.

[70] Ibidem, s. 19.

4. Działalność

4.1 Początek działalności Komisji Archeologicznej

Główne cele Muzeum Starożytności i tymczasowej przy nim Komisji Archeologicznej precyzowała ich Ustawa. Głosiła ona, iż „zebranie w jedną całość starożytnych ksiąg, aktów, rękopisów, monet, medali, broni, nadpisów i ich przerysów, obrazów, posągów i innych przedmiotów, odnoszących się do historii zachodniego kraju Rosji, dopomagając do zachowania pomników starożytności, da możność korzystania z nich ku zbadaniu kraju nie tylko w historycznym, ale i w handlowym, przemysłowym, przyrodzonym, gospodarczym i statystycznym względzie"[71]. Dla osiągnięcia tych celów został ułożony program działań, jednogłośnie przyjęty na pierwszym posiedzeniu Komisji 11 stycznia 1856 roku i zatwierdzony przez ministra oświaty[72]. W programie przewidywano skatalogowanie zbiorów Muzeum, zbadanie postępów archeologii na Litwie, opracowanie wskazówek dla początkujących archeologów, zebranie ścisłych wiadomości o galeriach obrazów, zbiorach ksiąg, pamiątek historycznych i ich właścicielach, ułożenie wykazu wszystkich znajdujących się w tutejszej prowincji kurhanów, starożytnych fortyfikacji, kościołów, klasztorów i kaplic wszystkich wyznań, pałaców i innych zabytków, zasługujących na uwagę[73]. W przyszłości, gdy będą zebrane dostateczne materiały planowano ułożyć słownik starożytnych pamiątek zachodnich prowincji „niezbędny nie tylko przy pracach naukowych, lecz i do codziennego użycia ludzi oświeconych"[74].

Ważną dziedziną pracy Komisji miało być wydawnictwo naukowe. Roczne sprawozdania jak i inne swe prace miała ogłaszać drukiem w językach polskim i rosyjskim, a ciekawsze wyniki badań również po francusku po uzyskaniu aprobaty cenzury. Szczególną uwagę miano zwracać na wydawanie źródeł, zwłaszcza znajdujących się w Centralnym Archiwum Wileńskim i dotyczących historii tutejszych prowincji[75]. Komisja zobowiązała się też odpowiadać na zapytania urzędów oraz towarzystw naukowych, dotyczące różnych pomników historycznych, przyjmować do odczytania, przepisania, tłumaczenia i objaśnienia wszelkiego rodzaju dokumenty pisane w językach starohebrajskim, starotatarskim, starosłowiańskim, łacińskim oraz „manuskrypty pisane charakterem staroświeckim, nie dla każdego dostępnym". Wyrażano nadzieję, że „środek ten okaże się wielce pożytecznym nie tylko dla miejsc rządowych, często spotykających trudność w wyczytaniu i tłumaczeniu dawnych aktów i dyplomów, lecz i dla osób prywatnych, posiadających rozmaite przywileje, niezrozumiałe dla nich z powodu języka lub charakteru pisma". To samo dotyczyło napisów nagrobnych i innych, znajdujących się na

[71] *Ustawa o Muzeum Starożytności i tymczasowej Archeologicznej Komisji w Wilnie...*, § 1.

[72] *Programmat działań Wileńskiej Archeologicznej Komisji*, „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, s. 11–12.

[73] Ibidem, § 2–7.

[74] Ibidem, § 12.

[75] Ibidem, § 8.

ścianach świątyń i rozmaitych budowli. Członkowie komisji proponowali swą pomoc w ich odczytaniu według przysłanych kopii. Do Komisji mogły zwracać się także osoby zainteresowane rozpoznaniem i wyceną dawnych monet, pieczęci, medali, przysyłając ich odciski lub oryginały. Postanowienia Komisji zostały podane do wiadomości szerokiej publiczności za pośrednictwem „Kuriera Wileńskiego"[76].

Realizację konkretnych punktów programu omawiano na posiedzeniach Komisji, które odbywały się 11 dnia każdego miesiąca z wyjątkiem miesięcy letnich. Porządek i tematykę posiedzeń drobiazgowo reglamentowała Ustawa. „Przedmiotami zgromadzeń miesięcznych, głosiła Ustawa, są: a) odczytywanie poleceń generał-gubernatora, zarządzającego Okręgiem Naukowym i udzielane przez niego rozporządzenia Ministerstwa Narodowego Oświecenia; b) polecenia prezesa Komisji i objawienia o skutkach jego przedstawień generał-gubernatorowi w sprawach tyczących Muzeum i Komisji; c) narady nad sposobami skutecznego wykonania zamierzonych przez Komisje czynności i w ogóle nad zagadnieniami do celów jej stosującymi się; d) wiadomości odbierane od członków i innych osób, wymagające z natury swojej szczególnego zgłębienia dla wyciągnięcia z nich jak największego pożytku; e) zawiadomienia o nowo-zatwierdzonych członkach Muzeum i Komisji i o przyszłych w ciągu miesiąca pieniądzach; f) wybór no-wych członków; g) odczytywanie pism przeznaczonych do druku i zasługujących na uwagę Komisji; h) przedstawienia tyczące się urządzeń gospodarczych"[77]. Wszyscy obecni na posiedzeniu członkowie mieli prawo głosu w naradach. W razie rozbieżności zdań sprawę rozwiązywano większością głosów[78]. W razie pilnej potrzeby zwoływano posiedzenia nadzwyczajne. Na dorocznych posiedzeniach, zwoływanych zwykle 11 stycznia każdego roku, składano roczne sprawozdanie z pracy Muzeum i Komisji, które po uzyskaniu akceptacji zebranych członków i sporządzeniu kopii w języku rosyjskim było przesyłane generał-gubernatorowi, kuratorowi Wileńskiego Okręgu Naukowego oraz do Ministerstwa Oświaty Narodowej[79]. Na posiedzeniach sporządzano protokoły, które były pu-blikowane w „Pamiętniku Komisji Archeologicznej", później w „Kurierze Wileńskim" lub w „Bibliotece Warszawskiej".

Posiedzenia odbywały się zwykle przy udziale 10–20 osób. Słaba frekwencja była spowodowana tą okolicznością, że wielu członków mieszkało poza Wilnem w swych posiadłościach i nie zawsze mogło przybyć na posiedzenia. W pewnym stopniu wpływał też na nią sędziwy wiek i zły stan zdrowia niektórych działaczy. Nawet sam prezes często był nieobecny na posiedzeniach właśnie z powodu choroby. Mikołaj Malinowski, który pierwsze lata aktywnie uczestniczył w pracy Komisji, później musiał ograniczyć tę działalność z powodu słabnącego wzroku. Częstymi gośćmi na posiedzeniach, zwłaszcza uroczystych, bywali cywilni i wojskowi urzędnicy rosyjscy. Obecność osób publicznych krępowała swobodę wypowiedzi i nadawała posiedzeniom pewną sztyw-

[76] Ibidem, § 9–10; „Kurier Wileński" 1856, nr 24, s. 197–198.
[77] *Ustawa o Muzeum Starożytności i tymczasowej Archeologicznej Komisji w Wilnie...*, § 19.
[78] Ibidem, § 21.
[79] Ibidem, § 20.

ność. Najprawdopodobniej z tego też powodu prezes często powtarzał w swych przemówieniach o wdzięczności i lojalności wobec monarchy i innych „dobroczyńców ojczystej ziemi"[80].

Mimo tych i innych ograniczeń, posiedzenia Komisji Archeologicznej były jedynym miejscem od czasu zamknięcia uniwersytetu, gdzie „miłośnicy starożytności" mogli przedstawiać szerszemu gronu swe referaty, omawiać różne interesujące ich zagadnienia, zasięgać opinii kolegów, zapoznawać się z nowościami w dziedzinie archeologii i historii. Tematem naukowej części posiedzeń bywały niekiedy przysłane dary. W 1861 roku na jednym z posiedzeń wysłuchano referatu Adama Ferdynanda Adamowicza o sposobach balsamowania ciał dawnych Egipcjan i towarzyszących temu obrzędach religijnych. Pobudką do wystąpienia z tym tematem była mumia z Egiptu – demonstrowany na nim dar hrabiego Aleksandra Branickiego[81]. Innym razem za temat do dyskusji mogło posłużyć ukazanie się jakiegoś większego dzieła dotyczącego historii Litwy. Tak na jednym z posiedzeń dyskutowano na temat dzieła Augusta Theinera *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, w którym znalazło się dużo dotąd nieznanych bulli i listów papieskich, rzucających nowe światło na stosunki książąt litewskich ze Stolicą Apostolską[82].

Na posiedzeniach Komisji odczytywano referaty i omawiano przygotowane do druku dzieła także z innych dziedzin nauki, zwłaszcza nauk przyrodniczych. Za przykład może służyć przedstawiony przez członka współpracownika i konserwatora gabinetu zoologicznego Ludwika Koehne referat w języku niemieckim *O wędrówce ptaków do litewskiej fauny należących* lub praca Adama Platera *Opisanie hydrograficzne-statystyczne Dźwiny zachodniej oraz ryb w niej żyjących*[83]. Na szczególną uwagę członków Komisji zasługiwały dzieła, poświęcone pamiątkom Wilna, jak wydany w Paryżu *Album wileński* Jana Kazimierza Wilczyńskiego[84].

Posiedzenia Komisji były też swoistą formą życia towarzyskiego. Pierwsze posiedzenie Komisji 11 stycznia 1856 roku i otwarcie Muzeum 17 kwietnia tegoż roku były powodem do uroczystości, w których oprócz członków brali udział zaproszeni liczni goście. Sprzyjało to nawiązaniu kontaktów osobistych oraz nadawało rozgłosu pracy Muzeum i Komisji. Jeszcze bardziej zobowiązujące były spotkania z monarchą (6 września 1858 r.) i wysokimi dygnitarzami rosyjskimi, na przykład z ministrem oświaty Norowem (19 października 1856 r.). Przy takich okazjach proszono wszystkich miejscowych członków o przybycie w pełnej paradnej „formie"[85]. Były i bardziej kameralne uroczystości: imieniny prezesa Eustachego Tyszkiewicza, przyjęcia z powodu otrzymania nagród państwowych (21 sierpnia 1858 roku Tyszkiewicz został nagrodzony przez cesa-

[80] LMAB, RS, F 31–1459, s. 183.

[81] „Kurier Wileński" 1861, nr 5, s.40.

[82] Ibidem, nr 14, s. 122.

[83] A. Plater, *Hydrograficzne-statystyczne opisanie Dźwiny zachodniej oraz ryb w niej żyjących*, Wilno 1861, s. 72; „Kurier Wileński" 1859, nr 19, s. 217–220; 1861, nr 14, s. 122; nr 98, s. 941–942, 950.

[84] „Kurier Wileński" 1859, nr 19, s. 217–220; 1861, nr 98, s. 941–942, 950; *Album de Vilna*, Publ. Par Jan Kasimir Wilcziński, seria 2, Paris 1842–1862.

[85] LMAB, RS, F 273, op. 2484, s. 1, op. 2489, s. 3.

rza Aleksandra II orderem św. Stanisława drugiego stopnia, 19 listopada 1860 roku orderem św. Anny drugiego stopnia)[86]. Na posiedzeniu 11 grudnia 1859 roku Tyszkiewiczowi wręczono uroczyście adres dziękczynny w języku łacińskim i polskim, ułożony przez Mikołaja Malinowskiego i podpisany przez wszystkich miejscowych członków[87]. Był to czas największej popularności zarówno Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej w Wilnie, jak również samego Tyszkiewicza.

4.2. Otwarcie Muzeum Starożytności w Wilnie

Na pierwszym posiedzeniu Komisji Archeologicznej w dniu 11 stycznia 1856 roku za sprawę pierwszorzędną uznano publiczne otwarcie Muzeum Starożytności w Wilnie. Uroczystość tę wyznaczono na 19 lutego – dzień wstąpienia na tron Aleksandra II, później jednak z powodu nieprzewidzianych okoliczności otwarcie Muzeum przeniesiono na dzień 17 kwietnia – dzień urodzin cesarza[88]. W tym czasie rozpoczęto katalogowanie przedmiotów znajdujących się w Muzeum i ciągle przysyłanych jako dary od polskiego społeczeństwa. Mikołaj Malinowski zaczął katalogować książki, baron Ludwik Rossylion – monety i medale, prałat Mamert Herburt – dawne akta, rękopisy i autografy, Adam Honory Kirkor – zbiory archeologiczne, Jan Kazimierz Wilczyński – obrazy i litografie, Paweł Kukolnik – zbiór osobliwości, Adam Ferdynand Adamowicz – zbiór przyrodniczy. Oprócz tego Józef Ignacy Kraszewski podjął się trudu ułożenia wskazówek dla początkujących archeologów, ks. Aleksander Ważyński – opisania wizerunków świętych na medalach, zaś Stefan Lipiński – sprawdzenia według oryginału polskiego przekładu niemieckiego dzieła *Leitfaden zur Nordischen Alterhumskunde,* wydanego w 1837 roku w Kopenhadze[89].

Uroczyste otwarcie nastąpiło 17 kwietnia 1856 r. W tym dniu o godzinie pierwszej po południu przybyli do sali Muzeum członkowie i zaproszeni goście, ogółem około 300 osób. Przybył również sam generał-gubernator Włodzimierz Nazimow. Uroczystość rozpoczął kurator Muzeum Eustachy Tyszkiewicz. Następnie wygłosili odczyty członkowie rzeczywiści: Adam Honory Kirkor *Znaczenie i postępy archeologii w naszych czasach* w języku polskim oraz Paweł Kukolnik *O pomocach do dopełnienia litewskiej historii* w języku rosyjskim. Kukolnik zakończył swój odczyt słowami „Боже, Царя храни!" i w sali natychmiast rozległ się hymn rosyjski, wykonany przez orkiestrę teatru wileńskiego. Na zakończenie uroczystości rozdano wszystkim obecnym kartki z wydrukowanym wierszem okolicznościowym pióra Ludwika Kondratowicza (Władysława Syrokomli). Wieczorem z tej okazji iluminowano miasto, a przed wejściem do Muzeum wystawiono transparent, na którym była wyobrażona promienista gwiazda z cyfrą

---

[86] LMAB, F 31–14 60, Da 69, s. 159, Da 70, s. 37, 39, 40, 45, 72, 269.
[87] LMNB, RS, F 31–1460, s. 74–77.
[88] „Pamiętnik Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, s. 10, 17.
[89] Ibidem, s. 10, 19.

cesarza i alegoryczne postacie nienawiści, zemsty i rozpusty uciekające od promieni gwiazdy[90].

W nowo otwartym Muzeum były następujące działy: 1) Biblioteka, składająca się z 3000 tomów dzieł historycznych i bibliograficznych, ofiarowanych przez Tyszkiewicza, oraz 7000 tomów przywiezionych z zamkniętych klasztorów katolickich; 2) Zbiór numizmatyczny, zawierający około 3000 monet i medali; 3) Zbiór sztychów, litografii, kart geograficznych, atlasów, miedzianych rytowanych blach ponad 1000 egzemplarzy; 4) Zbiór biustów, obrazów i portretów; 5) Zbiór starych rękopisów i autografów; 6) Oddział pamiątek historycznych; 7) Zbiór archeologiczny, zawierający przeszło 2000 przedmiotów[91]. Był to dopiero początek. Ciągle napływały dary, które były pilnie rejestrowane i podawane do publicznej wiadomości na stronach „Kuriera Wileńskiego" oraz „Pamiętnika Komisji Archeologicznej Wileńskiej". Liczba ofiarodawców, wśród których byli ziemianie, przedstawiciele inteligencji, mieszczanie, nawet uczniowie, systematycznie wzrastała: w połowie 1856 roku było ich 102, w 1859 roku – 179, zaś w 1861 roku – 258[92]. Ofiarowywano stare druki, rękopisy, portrety, medale, monety, broń i wiele innych rzeczy, mających najczęściej dużą wartość historyczną. Niemało cennych eksponatów pochodziło od samych członków Muzeum i Komisji. W 1856 roku Jan Kazimierz Wilczyński podarował siedem obrazów z *Albumu Wileńskiego*, prałat Mamert Herburt – 85 starych druków i kilka rękopisów, dotyczących historii klasztorów na Litwie, autentyczną pieczęć Zakonu Karmelitów prowincji litewskiej i inne przedmioty związane z historią Kościoła na Litwie, prawosławny arcybiskup litewski Józef Siemaszko – rzadki egzemplarz pierwszego wydania Statutu Litewskiego, Ignacy Kułakowski – 41 dokumentów z pieczęciami i podpisami Anny Jagiellonki, Władysława IV, Jana Kazimierza, Michała Wiśniowieckiego, Jana III Sobieskiego, Stanisława Leszczyńskiego i innych znanych postaci historycznych, zaś Józef Ignacy Kraszewski – srebrny posążek Perkunasa i inne bożyszcza, znalezione w Szwekszniach u hrabiego Platera[93]. Hojność członków nie malała i w następnych latach. W 1858 r. rzeźbiarz Oskar Sosnowski przysłał do Muzeum grupę z marmuru karraryjskiego, wyobrażającą Jagiełłę i Jadwigę trzymających się za ręce. Jadwiga miała w drugim ręku wysoko podniesiony krzyż, a Jagiełło szeroki miecz. Na dole stały oparte o cokół dwie duże tarcze z litewską Pogonią i Orłem polskim[94]. Dzieło Oskara Sosnowskiego, jako symbol nierozerwalnej jedności Litwy z Polską, zdobyło szczególną popularność u publiczności wileńskiej. Wielu zwiedzających przychodziło do Muzeum, żeby je zobaczyć. W czasie powstania styczniowego graficzne odbitki rzeźby Sosnowskiego zamieszczano na proklamacjach rozpowszechnianych przez komitet powstańczy. Z tego powodu rzeźba popadła w niełaskę generał-gubernatora Murawiowa i, kiedy przystąpiono do likwidacji Muzeum Sta-

[90] Ibidem, s. 21–23.
[91] „Pamiętnik Komisji Archeologicznej Wileńskiej" 1856, s. 5–7.
[92] Ibidem, s. 50–58; „Kurier Wileński" 1860, nr 5, s. 34, 1862, nr 6, s. 41.
[93] „Pamiętnik Komisji Archeologicznej Wileńskiej" 1856, s. 50–54.
[94] „Kurier Wileński" 1859, nr 19, s. 219.

rożytności, przykazał on w pierwszej kolejności usunąć z ekspozycji właśnie to dzieło (obecnie rzeźba Oskara Sosnowskiego jest wystawiona w holu Biblioteki Akademii Nauk w Wilnie. W czasach sowieckich z ręki Jadwigi wyjęto krzyż, który teraz włożono z powrotem)[95].

Niekiedy Muzeum otrzymywało w darze całe zbiory. Do Muzeum trafiły: zbiór ornitologiczny hrabiego Konstantego Tyzenhauza, kolekcja konch profesora Konstantego Górskiego, kolekcja owadów barona Seweryna Aleksandra Grossa[96]. Nieraz dary nadchodziły z bardzo daleka. Eustachy Tyszkiewicz na jednym z posiedzeń Komisji (11 grudnia 1861 roku) chwalił „gorliwość zacnych Litwinów", którzy przebywając daleko od Wilna nie zapominali o miejscu swego „pierwiastkowego wychowania" i „imiona swe w liczbie dobroczyńców naszej instytucji na zawsze zapisali". Jako przykład wymieniał Bronisława Kukiela z Japonii, Antoniego Małachowskiego z Saratowa, Mikołaja Bakszewicza z Syberii, Zimodro znad Morza Kaspijskiego[97]. Wiadomo również, że lekarze Polacy służący we flocie rosyjskiej (Walerian Witkowski, Jan Hryncewicz, Antoni Sajkowski) i ksiądz Konstanty Wincenty Przyłagowski ofiarowali Muzeum Starożytności w Wilnie bogaty zbiór chińskich i japońskich osobliwości[98]. Na liście ofiarodawców widzimy także Włodzimierza Nazimowa, generał-gubernatora wileńskiego, Michała, przełożonego monasteru Bereznieckiego i niektórych innych Rosjan[99]. Zasoby Muzeum uzupełniano także dzięki współpracy z innymi muzeami i bibliotekami[100].

W miarę napływu nowych eksponatów uzupełniano i przerabiano ekspozycje Muzeum. Po kilku latach zabrakło miejsca w sali głównej i dwa gabinety (mineralogiczny i zoologiczny) umieszczono na trzecim piętrze w gmachu zamkniętego Uniwersytetu. Według danych samego E. Tyszkiewicza w Muzeum Starożytności w Wilnie w 1865 roku było: eksponatów archeologicznych – 3818, przywilejów i autografów – 2097, numizmatów – 8110, portretów, sztychów, biustów – 3948, pieczęci – 487. Do tego zbiór zoologiczny liczący 16 335, mineralogiczny 11 014, botaniczny 505, etnograficzny 408 eksponatów. Biblioteka posiadała 19 700 tomów książek i 541 rękopisów[101].

Muzeum było otwarte dla zwiedzających zwykle dwa razy w tygodniu: w niedzielę od godziny 12. do 16. po południu i w środę od 10. do 14. Jedynie w czasie bieżącego remontu w 1862 roku czas zwiedzania ograniczono do jednego dnia w tygodniu – niedzieli od godziny 12. do 16[102]. Muzeum Starożytności od samego początku cieszyło się wielką popularnością wśród Wilnian. Liczba zwiedzających je osób wahała się od 7 do

[95] *Дневник заседаний комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в Виленском Музеуме Древностей*, Вильна 1865, s. 2.

[96] „Kurier Wileński" 1857, nr 15, s. 129; 1861, nr 99, s. 950.

[97] Ibidem, 1861, nr 98, s. 941.

[98] LMAB, RS, F 31–1460, s. 81; *Spis przedmiotów ofiarowanych dla Muzeum przez niektórych mieszkańców miasta portowego Kronsztadu*, Wilno 1832, s. 8.

[99] „Pamiętnik Komisji Archeologicznej Wileńskiej" 1856, t. 1, s. 50–58.

[100] LMAB, RS, F 31–1460, s. 81–85; E. Tyszkiewicz, *Archeologia na Litwie*, Kraków 1872, s. 12.

[101] LMAB, RS, F 31–1160; „Pamiętnik Komisji Archeologicznej Wileńskiej" 1858, t. 2, s. 15.

[102] „Pamiętnik Komisji Archeologicznej Wileńskiej" 1856, t. 1, s. 16; „Kurier Wileński" 1862, nr 6, s. 41.

11 tysięcy rocznie, najwięcej wśród nich było uczącej się młodzieży (tabela 5). Ekspozycje Muzeum stały się szkołą polskiego patriotyzmu dla wileńskiej młodzieży. Przed samym wybuchem powstania styczniowego Eustachy Tyszkiewicz wyrażał radość, że ucząca się młodzież „oprócz zbiorów nauczających historii naturalnej zdawała się zawsze piękne w oddziale archeologicznym znajdować zamiłowanie. Wszystko to po większej części dzieci obywateli i właścicieli ziemskich, których zasługi krajowe zawsze świeżym wspomnieniem przeszłość serca ich ożywiały"[103]. Nie uszło to, jak można się było spodziewać, uwagi zawsze czujnego zaborcy. Wychowywanie młodzieży w duchu polskim było jednym z głównych argumentów dla zamknięcia Muzeum w 1865 roku. W protokołach komisji likwidacyjnej odnotowano taki oto obrazek z życia Muzeum. Staruszek Dionizy Jakutowicz oprowadza po Muzeum wycieczkę uczniów, pokazuje jednemu z nich portret Stefana Batorego i pyta, kto to jest. „To Stefan Batory" odpowiada chłopczyk. „Dobrze, dziecko, dobrze, a czym znamienity był ten król Stefan" dalej pyta przewodnik. „Moskali bił, dziaduniu" wykazuje wiedzę historyczną chłopczyk. „Ślicznie, dziecko, ślicznie. Masz, duszko, cukierek" i staruszek dawał dziecku cukierek, których zapas zawsze miał w kieszeni na taki wypadek[104]. Podobnie inny przewodnik Wacław Przybylski, nauczyciel wileńskiego gimnazjum, zyskał tak dużą popularność, że kiedy oprowadzał uczniów po Muzeum, zbierali się tłumnie wilnianie, żeby go posłuchać[105].

W Muzeum Starożytności bywali też wysocy dygnitarze rosyjscy: minister oświaty Awram Norow, wielki książę Michał Mikołajewicz, książę Wasilij Dołgorukow, cywilny gubernator wileński Pochwiśniew, generał-gubernator Włodzimierz Nazimow, kuratorzy Eweryst Gruber i Jerzy Wrangel[106]. Zwłaszcza Nazimow, według świadectwa jego współpracowników, pilnie przykładał się do poznania historii Kraju Północno-Zachodniego, często zaglądał do Muzeum i rozmawiał z Eustachym Tyszkiewiczem lub innymi uczonymi na tematy historyczne[107]. Nawet sam cesarz Aleksander II odwiedził Muzeum podczas pobytu w Wilnie 6 września 1858 roku i raczył podziękować Tyszkiewiczowi oraz członkom Komisji Archeologicznej za gorliwą pracę[108]. Były to jednak pozory. Władze rosyjskie tylko czekały na dogodny moment, żeby pozbyć się niebezpiecznych dla nich instytucji.

4.3. Wydawnictwo Wileńskiej Komisji Archeologicznej

Ważną dziedziną pracy Komisji było wydawnictwo naukowe. Jeden z punktów ustawy Komisji Archeologicznej i Muzeum Starożytności zezwalał na druk jej prac za zgodą

[103] LMAB, RS, F 31–1460, s. 85.
[104] *Дневник заседаний...*, Вильна 1865, s. V–VI.
[105] *Сборник документов музея графа Муравьева*, t. 1, Вильна 1906, s. XXV.
[106] LMAB, RS, F 31–2484, s. 1, F 31–2489, s. 3; „Kurier Wileński" 1861, nr 98, s. 941.
[107] *Сборник документов музея графа Муравьева*, t. 1, Вильна 1906, s. LVIII.
[108] LMAB, RS, F 31–1413; F 9–361, s. 5–19.

cenzury[109]. Redaktorzy mieli dbać: a) o dokładne wypełnianie planu przedsiębranych wydań; b) o jedność ich kierunku i zachowanie stopniowego porządku; c) o poprawność (korektę) ogłaszanych drukiem artykułów. Ich obowiązkiem było też recenzowanie prac oddawanych do druku, z czego zdawali sprawę Komisji[110].

Najpierw postanowiono wydawać organ Komisji pod tytułem „Записки Виленской Археопогической Комисии" – „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej". Na żądanie Ministerstwa Narodowego Oświecenia drukowano je w dwóch kolumnach, lewa w języku rosyjskim, prawa zaś w polskim. Na piątym posiedzeniu Komisji (11 maja 1856) wybrano komitet redakcyjny w składzie: Adam Honory Kirkor, Maciej Gusiew, Michał Baliński i Ludwik Kondratowicz. W „Pamiętniku" publikowano protokoły posiedzeń, sprawozdania, rozprawy naukowe odczytywane wcześniej na posiedzeniach, spisy darów i członków Muzeum i Komisji. W pierwszym tomie, z 1856 roku, opublikowano ważniejsze dokumenty dotyczące omawianych instytucji: Ustawę, program działań, protokoły pierwszych pięciu posiedzeń, relację z publicznego otwarcia Muzeum Starożytności (17 kwietnia 1856 r.), mowę prezesa Tyszkiewicza oraz dwie rozprawy naukowe, odczytane na uroczystości z okazji otwarcia Muzeum. Oprócz tego wiersz okolicznościowy Ludwika Kondratowicza *Na uroczyste otwarcie Muzeum Starożytności w Wilnie*, a na końcu *Spis dobrowolnych ofiar dla Muzeum Starożytności od dnia 1stycznia do 11 czerwca 1856 roku* oraz *Skład Wileńskiego Muzeum Starożytności i Wileńskiej Komisji do dnia 1 lipca 1856*[111].

Drugi tom „Pamiętników" miał się ukazać w 1857 roku, ale jego wydanie przewlekało się z powodu obfitości materiałów wymagających tłumaczenia. Postanowiono zatem przystąpić do wydania tomu następnego, który miał mieć postać oddzielnych zeszytów ukazujących się co kilka miesięcy. Pierwszy taki zeszyt, pod redakcją M. Malinowskiego i A. H. Kirkora, zawierał dwa protokoły posiedzeń Komisji z 1858 roku oraz dwie rozprawy naukowe: M. Malinowskiego *Diskours prononce le 11 Janvier 1858 a la seance du Musee d'antiquites* i A. H. Kirkora *Światowit*. Na końcu zamieszczono *Listę członków Muzeum Starożytności i Wileńskiej Komisji 11 marca 1858 roku*. Planowano jeszcze w tym samym roku wydać następne numery, co niestety okazało się nierealne z powodu trudności finansowych. Dwujęzyczność i brak dostatecznych środków na opłacenie przekładów sprawiły, że na wspomnianym zeszycie „Pamiętnik" zakończył swój krótki żywot[112].

Komisja nie poddawała się jednak i zachęcała członków do pisania i wydawania prac kosztem własnym lub z pomocą finansową dobroczyńców. Jej rola ograniczała się do ich recenzowania. Od czasu rezygnacji z własnego czasopisma protokoły posiedzeń, sprawozdania i inne informacje drukowno najczęściej w „Kurierze Wileńskim", a ważniejsze

---

[109] *Ustawa o Muzeum Starożytności i tymczasowej Archeologicznej Komisji w Wilnie...*, § 27.
[110] Ibidem, § 28.
[111] „Записки Виленской Археопогической Комиссии", Wilno 1856, t. 1, s. 60.
[112] „Записки Виленской Археопогической Комиссии", Wilno 1858, s. 60; „Kurier Wileński" 1859, nr 19, s. 217–220, 1860, nr 5, s. 33.

nawet w „Bibliotece Warszawskiej"[113]. Pomniejsze prace naukowe publikowano też w „Tece Wileńskiej" i „Piśmie Zbiorowym Wileńskim", wydawanych przez A. H. Kirkora (pierwsze w latach 1857–1858, drugie w latach 1859–1862)[114], pióra E. Tyszkiewicza, K. Tyszkiewicza, M. Malinowskiego, L. Rittersberga, J. Łepkowskiego, A. H. Kirkora, J. I. Kraszewskiego, A. F. Adamowicza, M. Balińskiego, J. Jaroszewicza, D. C. Chodźki, J. Bartoszewicza i innych członków Komisji[115]. Niektóre wydano później jako oddzielne edycje[116].

W „Tece Wileńskiej" zamieszczano także listy członków Muzeum i Komisji lub osób postronnych skierowane do tychże instytucji[117], w których podejmowano różne aktualne zagadnienia. W trzecim numerze Mikołaj Akielewicz (pseud. „Chłop z powiatu mariampolskiego") udowadniał, że Komisja Archeologiczna Wileńska „daleko wyższy cel ma przed sobą, niżeli wyłącznie zajęcie się przeszłością" i celem tym jest wydobycie z poniewierki i podniesienie języka litewskiego, posiadającego „olbrzymiość sanskrytu, potęgę łaciny, nadobność greckiego i śpiewność włoskiego". Postulował zakładanie litewskich szkół parafialnych, wydawanie książek. Pieniądze chciał zbierać w kościołach i podczas rocznych objazdów parafian przez księży. Wyliczał „uczonych Litwinów", gotowych podjąć się tej pracy, jak: biskupa Macieja Wołonczewskiego, Szymona Dowkonta, Wawrzyńca Iwińskiego, Kajetana Niezabitowskiego i wielu księży. Sam jednak nie wierzył w urzeczywistnienie tych planów. W *post scriptum*, informując o swej pracy nad słow-

[113] „Kurier Wileński", Wilno 1855–1865; „Biblioteka Warszawska" 11 listopada i 11 grudnia 1858.

[114] „Teka Wileńska", Wilno 1857–1858; „Pismo Zbiorowe Wileńskie", Wilno 1859, 1862.

[115] M. Malinowski, *O ziemianach podług dawnych praw litewskich*, „Teka Wileńska", Wilno 1857, nr 1, s. 233–250; L. Rittersberg, *Krótki zarys historii literatury czeskiej*, ibidem, nr 1, s. 251–272; *Muzeum czeskie w Pradze*, ibidem, nr 4, s. 273–285; E. Tyszkiewicz, *Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich R. K. klasztorów w diecezji wileńskiej*, ibidem, nr 2, s. 231–276, nr 3, s. 223–275; A. H. Kirkor, *Ludność miasta Wilna*, ibidem, 1858, nr 3, s. 199–222; idem, *Znaczenie języka litewskiego we względzie naukowym*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za rok 1859", Wilno 1859, s. 163–175; idem, *Rzecz o litewskich słownikach i ogólny pogląd na kraje litewskie*, „Pismo Zbiorowe Litewskie za 1862 rok", Wilno 1862, s. 133–212; K. Tyszkiewicz, *Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi Litewskiej*, „Teka Wileńska", Wilno 1858, nr 3, s. 276–307; nr 4, s. 205–240; nr 5, s. 181–197; nr 6, s. 89–138; idem, *Notatki z podróży*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za rok 1862", s. 279–311; J. Łepkowski, *Kaplica Zygmuntowska w katedrze krakowskiej*, „Teka Wileńska", Wilno 1858, nr 4, s. 111–124; A. F. Adamowicz, *Krótka wiadomość o czynnościach Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie w roku 1857*, ibidem, nr 4, s. 285–291; M. Baliński, *X. Marcin Poczobut*, ibidem, nr 5, s. 235–270, nr 6, s. 217–242; J. I. Kraszewski, *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*, ibidem, nr 6, s. 1–76; J. Jaroszewicz, *Zarysy o czasach pogańskich Litwy*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za rok 1859", Wilno 1859, s. 83–117; J. Bartoszewicz, *Józef Sapiega*, ibidem, s. 118–130; idem, *Książę Udalryk Radziwiłł*, ibidem, s. 133–149; idem, *Sprawa Karwickiego*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za 1862 rok", s. 312–389; idem, *Księga protokołów franciszkańskich prowincji ruskiej od r. 1625–1650*, ibidem, s. 390–412; D. C. Chodźko, *Zbiór niektórych wspomnień posłużyć mogących do dziejów byłego Uniwersytetu w Wilnie*, ibidem, s. 213–222.

[116] E. Tyszkiewicz, *Wiadomość historyczna o zgromadzeniach...*, s. 178; K. Tyszkiewicz, *Wiadomość historyczna o zamkach...*, s. 194; J. I. Kraszewski, *Sztuka u Słowian...*, s. 391.

[117] *Korespondencja Teki*, „Teka Wileńska" 1858, nr 3, s. 369–388; nr 4, s. 323–416; nr 5, s. 293–382, nr 6, s. 254–275.

nikiem polsko-litewskim i słownikiem litewskim porównawczym z niektórymi językami indoeuropejskimi, napisał: „Wiem, że tych szpargałów nikt drukować nie zechce, boć słownik Sutkiewicza od 15 lat gryzą mole, słownik Paszkowskiego poszedł wniwecz, a rękopis litewski botaniki napisany przez księdza Pabreża dotychczas nie doczekał się wydawcy"[118].

Na list Akielewicza odpowiedział wiceprezes Komisji Archeologicznej Michał Baliński, jeszcze w tym samym numerze, pod pseudonimem „Auszławis". Poparł on myśl szerzenia oświaty wśród ludu litewskiego, lecz uważał, że łatwiej to pójdzie, zwłaszcza na danym etapie, przy pomocy języka polskiego[119]. Redakcja „Teki Wileńskiej" oświadczyła, w zupełności podziela ich zdanie, i radziła im „prędzej drogą właściwą przystąpić do działania". Jak widać, Baliński podchodził do problemu z powszechnym wówczas wśród inteligencji polskiej zrozumieniem i życzliwością, reprezentował jednak oświeceniowy, rozsądny stosunek do litewskości[120]. Poczyniono nawet niektóre konkretne kroki, Mikołaja Akielewicza, Macieja Wołonczewskiego i Wawrzyńca Iwińskiego przyjęto do grona członków Komisji Archeologicznej[121]. W 1858 roku z okazji pobytu cesarza Aleksandra II w Wilnie w drukarni J. Zawadzkiego wydano okolicznościowy druczek. Zawierał on hołdowniczą *Pieśń* w języku białoruskim pióra Wincentego Korotyńskiego oraz wiersz Mikołaja Akielewicza w języku litewskim z równoległym przekładem na rosyjski, podpisany pseudonimem „Wargdienis isz Lietuwos vardan sawo broliu" („Nędzarz z Litwy w imieniu swych braci"). Nie było wówczas żadnych realnych możliwości otwartego krzewienia kultury litewskiej (wydawania słowników, litewskich gazet, zakładania litewskich szkół ludowych)[122].

---

[118] *Odezwa do Redakcji „Teki Wileńskiej" starego Ziemianina Litewskiego*, „Teka Wileńska" 1858, nr 3, s. 379–382. Wymieniony przez Akielewicza Dominik Sutkiewicz (Dominikas Sutkevičius, 1782–1849 lub 1854), dominikanin, w roku 1835 ułożył słownik litewsko-polski, Dionizy Paszkiewicz (Dionizas Poška, 1757–1830) rozpoczął w roku 1825 układać słownik polsko-łacińsko-litewski, lecz go nie zakończył, Jerzy Ambroży Pabreża (Jurgis Ambraziejus Pabrėža, 1771–1849), ks. bernardyn, w 1814 r. przygotował dziełko w języku litewskim o ziołach leczniczych i ich stosowaniu w leczeniu różnych chorób (*Sutkevičius Dominikas*, [w:] *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 10, Vilnius 1983, s. 494; D. Poška, *Raštai*, Vilnius 1959; Jurgis Pabrėža, Vilnius 1972).

[119] „Teka Wileńska" 1858, nr 3, s. 382–384.

[120] R. Naruniec, *Michał Baliński jako mecenas polsko-litewskich więzi kulturowych...*, s. 202.

[121] Nie wiadomo z jakich powodów do Komisji Archeologicznej nie wszedł Szymon Dowkont (Daukantas). Najprawdopodobniej przyczyną był jego konflikt z biskupem Wołonczewskim. W 1851 r. biskup zaprosił Dowkonta do swej siedziby w Worniach, ale niebawem, skutkiem nieporozumień, zrezygnował z jego współpracy i od 1855 r. zerwał z nim stosunki. Źródłem nieporozumień między Wołonczewskim a Dowkontem był krytyczny stosunek biskupa do pisanej przez Dowkonta historii Litwy. Wołonczewski po przeczytaniu fantastycznej genealogii Litwinów, którym Dowkont przypisał za przodków różne ludy starożytne, miał powiedzieć: „Ar tu girtas buvai, kada tai rašei ?" (Coś ty, pijany był, kiedy to pisałeś?). Słowa te do żywego dotknęły ambitnego dziejopisa litewskiego, a miary nieporozumień dopełnił brak należytego szacunku ze strony historyka dla osoby biskupa, zob. J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku*, Białystok 1965, s. 84; V. Biržiška, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijos bruožai*, Brooklyn 1952, s. 63.

[122] LMAB, RS, F 9–361, s. 193–201; M. Akielaitis, *Jo Milestai Szwiesiausiam Ciesoriui Aleksandrui II...*, Vilnius 1858, s. 11.

Komisja Archeologiczna poświęcała wiele uwagi edycji źródeł. Zamierzano, jak głosił program działań przyjęty na pierwszym posiedzeniu Komisji w dniu 11 stycznia 1856 roku, „ogłaszać rozmaite akta, przywileje i dokumenty, tyczące się powszechnej historii tutejszej prowincji lub mogące służyć za materiał wyjaśniający historię szczególnych panowań, świątyń, miasteczek, rzemieślniczych cechów i biografii znakomitych ludzi"[123]. W 1858 roku ukazał się pierwszy tom źródeł wydany przez Komisję pod tytułem *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów od 1387 do 1710 roku wydany przez Komisją Archeologiczną Wileńską pod redakcja Sekretarza naukowego Maurycego Krupowicza*[124]. W skład *Zbioru* wchodzi kilkadziesiąt (ściśle 54) przywilejów, dekretów, ustaw, testamentów, inwentarzy oraz listów, zebranych głównie w Wileńskim Centralnym Archiwum lub w klasztornych, kościelnych, rodowych bibliotekach i archiwach. Źródła opublikowano w językach oryginałów (łacińskim, polskim, staroruskim), uzupełnionych jedynie niezbędnymi objaśnieniami po polsku i po rosyjsku. Komisja spodziewała się, że „obrany przez nią tryb wydawania historycznych pomników odpowiada wymaganiom nauki, ich zaś rozmaitość rzuci niejaki powab na przedmiot wielce zajmujący, ale jednostajnością swoją dla znacznej liczby czytelników za nadto poważny"[125].

W latach 1860–1862 ukazało się następne wydawnictwo Komisji – dwutomowy zbiór źródeł *Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów*[126]. Materiały do niego zebrał Ignacy Daniłowicz (1789–1843), były profesor Uniwersytetu Wileńskiego. Pozostałe po jego śmierci rękopisy wykupił od rodziny E. Tyszkiewicz i razem z innymi zbiorami złożył w darze dla Muzeum[127]. Wydania materiałów podjął się Jan Sidorowicz, członek rzeczywisty Komisji. Część kosztów pokryto z pieniędzy przekazanych na ten cel przez ks. pijara Kazimierza Lenartowicza (200 rubli srebrnych), brakującą sumę wy-

[123] *Programmat działań Wileńskiej Archeologicznej Komisji*..., § 8.

[124] *Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года), изданное Виленскою Археологическою Коммиссиею под редакцию Ученого Секретаря Маврикия Круповича* [*Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów od 1387 do 1710 roku wydany przez Komisją Archeologiczną Wileńską pod redakcja Sekretarza naukowego Maurycego Krupowicza*], Вильно 1858, s. 163.

[125] Ibidem, s. VIII.

[126] *Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwal narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnieni dziejów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów*, zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz. Z pozgonnych rękopisów znajdujących się w bibliotece Muzeum Wileńskiego wydał Jan Sidorowicz, t. 2, Wilno 1860–1862.

[127] LMAB, RS, F 79–382; M. Krupowicz, *Ignacy Daniłowicz*, „Tygodnik Ilustrowany", Warszawa 1871, t. VII, nr 181, s. 3.

[128] LMAB, F 31–1460, s. 65–66; „Kurier Wileński" 1861, nr 98, s. 941.

łożył sam Sidorowicz[128]. *Skarbiec dyplomatów* i *Zbiór dyplomatów* były wysoko ocenione przez fachowców i posłużyły niejednemu pokoleniu historyków w pracy badawczej[129].

Najszerszy rozgłos zyskał jednak wydany w imieniu Komisji Archeologicznej okolicznościowy album zatytułowany *Na pamiątkę pobytu najjaśniejszego Cesarza Jego Mości Aleksandra II w Wilnie 6 i 7 września 1858 roku.* Zwiedzionym względną przychylnością młodego cesarza członkom Komisji marzyło się wówczas przekształcenie jej w stałe towarzystwo naukowe i wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego. E. Tyszkiewicz przyznał się później kolegom, że zbierał pamiątki, kompletował bibliotekę i podjął starania o założenie Muzeum wiedziony nadzieją, że „to upragnione słowo uniwersytet, które oby Bóg ziścić raczył dla szczęścia kilku milionów ludzi, już znajdzie przygotowane zasoby, na które inaczej długo by musiał oczekiwać"[130].

Wiedzeni złudnymi nadziejami członkowie Muzeum i Komisji zawczasu przygotowywali się do wizyty cesarza. Zadbali o remont pomieszczeń drugiego i trzeciego piętra byłego uniwersytetu, ponumerowali eksponaty i opatrzyli je napisami w języku polskim i rosyjskim, odświeżyli zbiór ornitologiczny, wydrukowali katalog w języku rosyjskim i właśnie ten głośny album[131]. Pomysł jego wydania podsunął A. H. Kirkor. Składał się z hołdowniczego wiersza *Przyjdź Królestwo Boże* pióra Antoniego Edwarda Odyńca i trzech wiernopoddańczych artykułów, mianowicie Ignacego Chodźki *Dzień szósty i siódmy września w Wilnie 1858 roku*, A. H. Kirkora *Историко-статистические очерки города Вильно* (*Zarys historyczno-statystyczny miasta Wilna*) oraz M. Malinowskiego *La Lithuanie depuis l' avenement au trone de sa Majeste L'empereur Alexandre II par Nicolas Malinowski*[132]. Album został wręczony cesarzowi w czasie wizyty w Muzeum Starożytności wraz z prośbą do następcy tronu Mikołaja Aleksandrowicza, aby objął opiekę nad Muzeum i Komisją. Cesarz świadczone mu hołdy chętnie przyjął, ale nie spieszył się czynić żadnych dalszych ustępstw. W liście następcy tronu, przysłanym z okazji objęcia przez niego opieki nad Komisją i Muzeum, jednoznacznie wyrażono życzenie dworu, „aby ta nowa instytucja naukowa pomyślnie działała w szlachetnym zawodzie oświaty, przyczyniając się do ściślejszego wzmocnienia węzłów, łączących gubernie litewskie z Rosją"[133].

Wydawcy albumu spotkali się natomiast z ostrą krytyką w prasie polskiej, zwłaszcza na emigracji, gdzie wypowiedzi nie krępowała cenzura. Krytyków najbardziej oburzał fakt, że wydawcy deklarowali wierność carowi, a tym samym i nierozerwalny związek z Rosją, w imieniu szlachty całej Litwy. Julian Klaczko w artykule *Odstępcy* w pary-

---

[129] M. F. Chartanowicz, G. Karczmarz, *Komisje archeograficzne i archeologiczne wileńskie...*, s. 966.

[130] „Kurier Wileński", 1862, nr 31, s. 248.

[131] LMAB, RS, F 273–2489, s. 3; „Kurier Wileński" 1859, nr 19, s. 217–220; А. Г. Киркор, *Перечневый каталог предметов в Виленском Музеуме Древностей*, Вильно 1858, s. 21.

[132] LMAB, RS, F 9–361; *В память пребывания Государя Императора Александра II в Вильне 6 и 7 сентября 1858 г.*, издание Виленской Археологической Комиссии [*Na pamiatkę pobytu Najjaśniejszego Cesarza Jego Mości Aleksandra II w Wilnie 6 i 7 września 1858 roku*, wydanie Komisji Archeologicznej, drukiem Józefa Zawadzkiego, Wilno 1858, s. 181.

[133] LMAB, RS, F 31–1459, s. 182–183.

skich „Wiadomościach Polskich" oburzony pisał: „Dożyliśmy strasznych czasów. Jakieś niezwykłe stępienia czucia i pomieszanie wyobrażeń pobłaża najsromotniejszym występkom przeciw jedynemu jakie pozostało – moralnemu jestestwu ojczyzny, pozwala wymierzać najzgubniejsze zamachy na życie narodowe. Boleśnie to wyznać, ale widoczna, że nie skorzystaliśmy z nauki doświadczenia: w oczach wszystkich odbywa się zdrada Polski – frymark najistotniejszymi zasadami jej bytu!"[134]. Dostało się wszystkim autorom występującym w albumie, ale najbardziej A. E. Odyńcowi. Świadek tych czasów Jakub Gieysztor wspominał: „Artykuł Kirkora i samo jego wystąpienie nikogo nie dziwiło. Malinowski, człek uczony, lecz nie cieszący się opinią niewielu zgorszył. Chodźko, ulubiony pisarz, niezapomniany malarz „obrazów Litewskich", świeżym wystąpieniem w sprawie włościańskiej był skompromitowany; ale imię A. E. Odyńca otaczał urok pamięci Adama, a sam wiersz jego daleko przeszedł wszelkie pochlebstwa"[135]. E. Tyszkiewicz, który nie brał udziału w tym przedsięwzięciu, uniknął wprawdzie ataków prasy, stał się jednak ofiarą opinii społecznej, gdyż w swoich notatkach pisał o konieczności utrzymania dobrych stosunków z rządem i niezadowoleniu „zagorzałych i nierozsądnych patriotów"[136]. Moralna chłosta wymierzona wydawcom *Albumu* była ostrzeżeniem dla wszystkich tych, którzy próbowali układać stosunki z caratem za pomocą wiernopoddańczych aktów, tymczasem wśród aktywnej politycznie części społeczeństwa polskiego przeważała negatywna postawa wobec wszelkich prób kompromisu z rosyjskim zaborcą i dojrzewała gotowość do kolejnego zrywu powstańczego[137].

4.4. Inne dziedziny działalności Muzeum i Komisji

Oprócz troski o wydawnictwa i Muzeum, Komisja wykazywała wiele starań o kompletowanie biblioteki. Początek dał księgozbiór E. Tyszkiewicza (3000 tomów) i książki zebrane z zamkniętych klasztorów katolickich (7000 tomów). Potem biblioteka wzrastała dzięki darom różnych instytucji i osób prywatnych. Część dzieł pochodziła od autorów (miejscowych i zagranicznych), uważających za zaszczyt złożyć swe dzieła w bibliotece Muzeum Starożytności w Wilnie. Zwłaszcza członkowie Komisji przestrzegali tej zasady[138]. Niekiedy do biblioteki muzealnej darowano całe księgozbiory. W 1860 roku otrzymano księgozbiór po zmarłym Michale Fryczyńskim (916 dzieł w 1644 tomach i 19 rękopisów). Do biblioteki Muzeum trafiła też spuścizna naukowa zmarłego w 1861 roku Michała Homolickiego[139]. Dzięki ofiarności społeczeństwa zbiory biblio-

[134] J. Klaczko, *Odstępcy*, Paryż 1860, s. 3–4.
[135] J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857–1865*..., t. 1, s. 77.
[136] LMAB, RS, F 31–1372, s. 2.
[137] *Сборник документов музея графа Муравьева*, t. 1, Вильна 1906, s. III–LXXXIX.
[138] *Spis dobrowolnych ofiar dla Wileńskiego Muzeum Starożytności, od dnia 1 stycznia do 11 czerwca 1856 roku*, „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej" 1856, Wilno t. 1, s. 50–58; t. 2, Wilno 1858, s. 18–19.
[139] „Kurier Wileński" 1861, nr 7, s. 62; nr 99, s. 250.

teki szybko rosły. W 1856 roku liczyły około 10 tys. tomów, w 1860 r. – 14 892 tomy i 528 rękopisów, w 1865 r. – 19 700 tomów i 541 rękopisów (tabela 5).

Z książek i rękopisów biblioteki mogli korzystać wszyscy członkowie i rekomendowane przez nich osoby. Opiekę nad biblioteką powierzono najpierw M. Malinowskiemu, później M. Krupowiczowi. Na początku 1860 roku zrodziła się myśl przekształcenia biblioteki Muzeum w bibliotekę publiczną, dostępną dla szerszego kręgu czytelników. Taka biblioteka została otwarta w Grodnie i utrzymywana była z pieniędzy potrącanych z pensji urzędników tegoż miasta (1% od pobieranej sumy). Pomysł pochodził od generał-gubernatora wileńskiego Nazimowa, który uważał, że można wykorzystać doświadczenia z Grodna i założyć bibliotekę publiczną w Wilnie na tych samych zasadach[140]. Propozycję władz omówiono na posiedzeni ach Komisji Archeologicznej 18 stycznia i 11 marca 1860 roku. Zdecydowano się przyjąć propozycję, uznając jednak, że dla popularności biblioteki korzystniej będzie zebrać środki potrzebne na jej urządzenie i utrzymanie drogą dobrowolnych składek. Administracji pozostało wyznaczyć dodatkowe pomieszczenia na urządzenie czytelni i zadbać o uzupełnienie zbiorów biblioteki[141].

Generał-gubernator przystał na rozwiązanie zaproponowane przez Komisję i polecił urzędom, instytucjom państwowym i wydawnictwom przesyłać nieodpłatnie do biblioteki niepotrzebne im książki i czasopisma[142]. Powołując się na to rozporządzenie pracownicy Muzeum uzupełnili zbiory wileńskie wartościowymi drukami i kopiami rękopisów. W 1862 roku E. Tyszkiewicz przywiózł do Wilna 7 tysięcy dzieł (duplikatów) z Petersburskiej Biblioteki Publicznej, pochodzących z księgozbioru Załuskich i Nieświeskiej Biblioteki Radziwiłłowskiej, a także liczne kopie z rękopisów dotyczących dziejów Litwy i Polski (listy Maryny Mniszchówny, Dymitra Samozwańca)[143]. Jednocześnie, wypełniając podjęte zobowiązanie, przystąpiono do urządzenia czytelni. Kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego rozkazał oddać na ten cel salę w gmachu byłego uniwersytetu, obok pomieszczeń Muzeum, gdzie też rozpoczęto prace przygotowawcze pod kierownictwem M. Krupowicza[144].

Wiosną 1862 roku czytelnia była gotowa. Do użytku czytelników odebrano ze zbiorów Muzeum głównie dzieła historyczne w języku polskim oraz periodyki (ciągle uzupełniane). Przepisy korzystania z czytelni pozwalały wszystkim, którzy ukończyli 15 lat, niezależnie od płci, wiary i stanu, czytać, zamawiać i pracować w sali głównej przy Muzeum. Prowadzący badania naukowe mogli otrzymywać wszystkie druki i rękopisy ze zbiorów biblioteki do korzystania na miejscu za zgodą sekretarza naukowego. Czytelnia miała być otwarta przez cały rok, z wyjątkiem kilku najważniejszych świąt oraz dwumiesięcznych wakacji w porze letniej, od godziny 9 do 12 i od 15 do 20 popołudniu

140 LVIA, F 380, op. 17, teczka 46, s. 1.

141 LVIA, F 380, op. 17, teczka 46, s. 2–3. .

142 LVIA, F 380, op. 17, teczka 46, s. 10–11, 14.

143 LMAB, RS, F 31–1460, s. 81.

144 „Kurier Wileński" 1861, nr 98, s. 941.

w dni powszednie, a w dni świąteczne od 12 do 15 popołudniu[145]. Nigdy jednak nie zdążyła na dobre rozwinąć działalności z powodu wybuchu powstania styczniowego i likwidacji Komisji Archeologicznej. Jej zbiory podzieliły los całego Muzeum. Część została wywieziona do Rosji, resztę wcielono do zbiorów rosyjskiej Biblioteki Publicznej otwartej w 1867 r.

Komisja przyczyniła się także do utrwalenia pamięci o znanych postaciach historycznych. W 1853 roku, jeszcze przed zatwierdzeniem przez najwyższe władze, dzięki staraniom E. Tyszkiewicza wmurowano w katedrze wileńskiej tablicę marmurową w miejscu, gdzie kiedyś znajdował się grób księcia Witolda. W styczniu 1862 roku postanowiono uczcić miejsce ostatniego spoczynku „wielkiej księżnej narodu" Barbary Radziwiłłówny. Planowano, kosztem 10 tysięcy rubli srebrnych, wystawić pomnik nagrobny, zamówiony u znanego rzeźbiarza. Już po upadku powstania, w 1866 roku prałat katedry wileńskiej Wacław Żyliński informował hrabiego Tyszkiewicza, chociaż ten nie zajmował już żadnego oficjalnego stanowiska, że na uczczenie pamięci wielkiej księżnej Barbary zebrano 1796 rubli 25 kopiejek, w tym 1155 rubli od Radziwiłłów, zainteresowanych w utrwaleniu pamięci słynnej przedstawicielki rodu. Zebrane pieniądze wystarczały jedynie na ufundowanie tablicy pamiątkowej, jednakże generał-gubernator Murawiow nawet na nią nie dał zezwolenia, a zebrane pieniądze kazał przekazać dla państwowych zakładów dobroczynnych[146]. Działania Komisji nie pozostały jednak bez śladu. Kult tych postaci historycznych przeniósł się do historiografii oraz literatury litewskiej i pozostaje tam żywy do dnia dzisiejszego. Ziściły się słowa wypowiedziane w odezwie Komisji, że „jak Witold był i będzie po wszystkie czasy wzorem dzielności i sławy męskiej na Litwie, tak wzorem najwyższych przymiotów niewieściego wdzięku i godności pozostanie Barbara Radziwiłłówna"[147].

Działalność Komisji Archeologicznej ograniczały w niemałym stopniu skromne środki finansowe, pochodzące głównie ze składek członkowskich i dobrowolnych ofiar. Składki członkowskie wynosiły 30 rubli srebrnych na rok, prawie dziesięć razy więcej od tych, które płacili w tym samym czasie członkowie Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego (3–4 rubli rocznie). Różnica wynikała ze stanu majątkowego członków obu instytucji. W skład Komisji Archeologicznej wchodzili w większości zamożni ziemianie, a w skład Towarzystwa Lekarskiego żyjący ze swej pracy inteligenci. Były i wyjątki. Hrabia Konstanty Tyzenhauz, historyk Michał Baliński, lekarze Adam Ferdynand Adamowicz, Julian Titius, Michał Homolicki, Anicety Renier byli członkami zarówno Towarzystwa Lekarskiego, jak i Komisji Archeologicznej (tabela 4, 6). Suma zebrana ze składek członkowskich wynosiła około 700 rubli na rok. Z tych pieniędzy pokrywano wydatki bieżące (pensje dla pracowników kancelarii i stróżów, utrzymanie pomieszczeń, wydawanie „Pamiętników", zakup książek i czasopism, sporządzanie kopii z poszczególnych rękopisów, konserwacja eksponatów, korespondencja, bieżący remont pomiesz-

[145] LMAB, RS, F 31–1460, s. 81.
[146] LMAB, RS, F 31–1445.
[147] LMAB, RS, F 31–1460, s. 80–81.

czeń itp.). Pieniądze pochodzące od ofiarodawców przeznaczano na urządzenie Muzeum i wydawanie prac autorskich[148]. Brak środków zmuszał do rezygnacji z wielu zamiarów. Tak np. przestano wydawać „Pamiętniki Wileńskiej Archeologicznej Komisji", co znacznie ograniczyło możliwości publikowania prac naukowych.

Położenie finansowe znacznie poprawiło się w 1861 roku dzięki otrzymanej z Ministerstwa Oświaty Narodowej dotacji w wysokości 1000 rubli[149]. Eustachy Tyszkiewicz cieszył się, bowiem przyznane środki pozwalały mieć nadzieję na niezależność finansową i rozwój działalności Komisji Archeologicznej i Muzeum. Jednakże wybuch powstania i późniejsze represje doprowadziły do ich całkowitej likwidacji[150].

Przed Komisją Archeologiczną natychmiast po jej powołaniu powstało jeszcze jedno ważne zadanie, to jest nawiązanie kontaktów z innymi ośrodkami naukowymi w kraju i zagranicą, rozluźnionych po zamknięciu Uniwersytetu Wileńskiego w 1832 roku. Wykorzystano więc znajomości E. Tyszkiewicza w świecie naukowym i nawiązano więzi korespondencyjne z wybitnymi uczonymi w całej Europie: Pawłem Sawieljewem w Petersburgu, Michałem Oboleńskim w Moskwie, Mikołajem Iwaniszewem w Kijowie, Apolinarem Skałkowskim w Odessie, Józefem Łepkowskim i Karolem Rogowskim w Krakowie, Józefem Przyborowskim i Antonim Białeckim w Poznaniu, Ludwikiem Rittersbergiem i Wacławem Hanką w Pradze oraz wielu innymi[151]. Za pośrednictwem tych uczonych nawiązano kontakty z wieloma towarzystwami i innymi instytucjami naukowymi: Cesarską Biblioteką i Cesarskim Towarzystwem Archeologicznym w Petersburgu, Archeologiczną Komisją w Kijowie, Towarzystwem Badaczy Historii i Starożytności Nadbałtyckich Prowincji w Rydze (Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostssee Prowinzen), Towarzystwem Historii i Starożytności w Odessie, Towarzystwem Miłośników Przyrody w Moskwie (Общество любителей естесвознания состоящее при Императорском Московском университете), Towarzystwem Naukowymi w Moguncji, Towarzystwem Naukowym w Zgorzelcu (Görlitz w Górnych Łużycach), Towarzystwem Styryjskim w Grazu, Towarzystwem Kraińskim w Lubljanie (Lejbach), Muzeum w Pradze, Biblioteką Polską w Wersalu oraz Towarzystwem Antykwariuszy Północnych w Kopenhadze[152]. Mimo niechęci władz kontaktowano się też z polskimi ośrodkami naukowymi w pozostałych zaborach. Współpracowano z Towarzystwem Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Zakładem naukowym imienia Ossolińskich we Lwowie, redakcją „Biblioteki Warszawskiej" i Towarzystwem Naukowym w Krakowie[153]. Z tymi instytucjami wymieniano się literaturą fachową i kopiami rękopisów, informacją o zabytkach i zbieraczach starożytności, nowościami ze świata nauki. Zasięgano porady w rozwiązaniu

[148] LVIA, F 716, op. 1, teczka 6; „Kurier Wileński" 1861, nr 98, s. 941–942; nr 99, s. 950.

[149] LMAB, RS, F 31–1460, s. 47, 49.

[150] „Kurier Wileński" 1861, nr 98, s. 941–942; nr 99, s. 950.

[151] „Kurier Wileński" 1859, nr 19, s. 217–220.

[152] LMAB, F 31, op. 1042, s. 1–4; op.1330, op. 1460, Da 70, s. 285, 297, 309, 317; „Kurier Wileński" 1861, nr 99, s. 941.

[153] LMAB, F 31–1459, Da 69, s. 178; F 31–1460, Da 70, s. 277.

różnych kwestii naukowych, zwłaszcza dotyczących oceny i ustalenia autentyczności niektórych przedmiotów muzealnych. Na przykład w 1857 roku Muzeum wileńskie wzbogaciło się o kopię przechowywanego w zbiorach Uniwersytetu Jagiellońskiego posągu słowiańskiego bóstwa Światowida. Krakowskie Towarzystwo Naukowe na prośbę E. Tyszkiewicza zaświadczyło pisemnie, że kopia bożyszcza, wykonana z gipsu przez Edwarda Stehlika, zgadza się w zupełności z oryginałem[154].

Powszechnie przyjętą formą współpracy było nadawanie członkostwa wybitnym działaczom zaprzyjaźnionych instytucji. Wielu członków Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej działało w innych towarzystwach i komisjach. Sam E. Tyszkiewicz był członkiem Cesarskiej Akademii Nauk w Petersburgu i Akademii Królewskiej w Sztokholmie, Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, towarzystw naukowych w Moguncji, Krakowie, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, towarzystw archeologicznych w Petersburgu i Moskwie, rolniczego we Lwowie, antykwariuszy w Kopenhadze oraz Badaczy Historii i Starożytności Nadbałtyckich Prowincji w Rydze[155]. Wszechstronne kontakty z wieloma ośrodkami naukowymi w Kraju i zagranicą sprawiły, że działalność Muzeum i Komisji Archeologicznej w Wilnie była znana w całej Europie. Możliwość zapoznawania się z życiem naukowym w innych zaborach i państwach choć w części rekompensowała brak wyższej uczelni, chroniąc przed pogrążeniem się w niewiedzy o dziejach własnego kraju i Europy Zachodniej.

5. Likwidacja Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej w Wilnie

Klęska powstania styczniowego stała się wydarzeniem przełomowym dla całego społeczeństwa polsko-litewskiego. W czasie powstania działalność Muzeum i Komisji była de facto zawieszona, lecz zarówno kierownictwo jak i członkowie przypuszczali, że po nastaniu pokoju uda się wrócić do normalnej działalności, tym bardziej że na czele tych instytucji stał znany ze swej lojalności wobec rządu rosyjskiego hrabia E. Tyszkiewicz i pozostawały one pod opieką następcy tronu. Zawiedziono się jednak. Po rozprawie z powstaniem rząd rosyjski nie widział potrzeby ubiegania się o względy nawet najbardziej lojalnych polskich ziemian. Pokazał to kolejny pobyt Aleksandra II w Wilnie w lipcu 1864 roku. Cesarz dokonał przeglądu wojsk, wysłuchał raportu M. Murawiowa i wyraził pełne zadowolenie z jego poczynań. Przedstawicieli polskich ziemian i katolickiego duchowieństwa nawet nie dopuszczono do pałacu[156].

Likwidację Komisji rozpoczęto na początku 1865 roku. Z polecenia Murawiowa E. Tyszkiewicz zwołał ogólne zebranie członków. Na prośbę hrabiego jeden z nich, Oskar Korwin-Milewski, zabrał ze sobą syna Hipolita, szesnastoletniego wówczas młodzień-

[154] „Pamiętniki Wileńskiej Archeologicznej Komisji", Wilno 1858, s. 14–15.
[155] LMAB, RS, F 31–1308, s. 5–6.
[156] Murawiow M., *Pamiętniki hr. Michała Murawiowa „Wieszatela"...*, s. 116.

ca, „żeby ktoś kiedyś mógł przypomnieć, co się dzisiejszego dnia zdarzyło"[157]. Tak dzięki przezorności hrabiego wiemy o przebiegu ostatniego zebrania Komisji Archeologicznej, ponieważ dużo później Hipolit Korwin-Milewski opisał je w swoich pamiętnikach. „O 8 wieczorem zebrało się nas – wspominał – trzydziestu kilku; Tyszkiewicz przewodniczył i przedstawił zebraniu jeszcze bardzo pięknego, okazałego generała świty Arkadiusza Stołypina, ojca przyszłego wielkiego ministra, który pragnął wygłosić towarzystwu referat o przyszłości Muzeum. Naturalnie słuchaliśmy w niemym milczeniu. Referat był na temat rdzennie rosyjskiej natury i przeszłości kraju północno-zachodniego, a zwłaszcza miasta Wilna. [...] Naturalnie kamieniem węgielnym całej tej konstrukcji, odpowiadającym prawdzie historycznej, był to związek małżeński między w. ks. Olgierdem, synem Giedymina a ojcem Jagiełły, i rosyjską księżniczką twerską. Całymi stronicami opowiadało się głupie szczegóły o tym, co wówczas robili taki to pop, taki to bojar czy bojarowa z jej świty, jako dowody rdzennie rosyjskiego charakteru całego kraju. Jeszcze pamiętam następną perłę bezczelności: „I wówczas drukowały się w Wilnie książki rosyjskie" – dobre sto lat przed wynalazkiem druku! Konkluzja: Że Muzeum wileńskie powinno nadal służyć wyłącznie zebraniu pamiątek, stwierdzających tę historyczną przeszłość kraju, i w tym celu przejść pod zawiadomienie władzy generał-gubernatorskiej. Tyszkiewicz z wielką godnością zapytał, czy kto chce zabrać głos – grobowe milczenie – zamknięcie posiedzenia, i wszyscy się rozeszli"[158].

27 lutego 1865 roku na rozkaz generał-gubernatora M. Murawiowa została powołana komisja do przejrzenia i uporządkowania zbiorów Muzeum Starożytności w Wilnie (Комиссия для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в Виленском Музеуме Древностей). Właściwie była to komisja likwidacyjna. W jej skład obok kierującego nią Iwana Korniłowa, kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, weszli: książę Michał Szachowski-Głebow-Streszniew, pułkownik, hrabia Eustachy Tyszkiewicz, kurator Muzeum, Piotr Bezsonow, prezes Wileńskiej Komisji Archeograficznej, Antoni Pszczołko, prawosławny duchowny, Nikita Gorbaczewski, archiwariusz Centralnego Archiwum w Wilnie. Hrabia Tyszkiewicz wszedł w skład komisji, spodziewając się wpłynąć na jej decyzje, był też nadal odpowiedzialny za całość zbiorów Muzeum. Pracę komisji nadzorował generał świty Arkadiusz Stołypin, który w razie nieobecności Iwana Korniłowa obejmował przewodnictwo na posiedzeniach[159]. Dla prowadzenia protokołów i pozostałej dokumentacji zatrudniono referenta Aleksandra Raczyńskiego i pisarza Zenona Walickiego. Wydatki na pracę komisji pokrywano z kasy kancelarii Wileńskiego Okręgu Naukowego[160].

---

[157] H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, Warszawa 1993, s. 45.

[158] Ibidem, s. 45.

[159] LVIA, F 378, opis 1865, teczka 1688, s. 4–7; LMAB, RS, F 31–1395; *Дневник заседаний комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в Виленском Музеуме Древностей*, Вильна 1865, s. 1–2, 42, 43, 46, 48, 63, 64.

[160] LVIA, F 378, opis 1865, s. 28–29, 33; *Дневник заседаний...*, s. 36–37.

Muzeum zamknięto, a pracująca codziennie od 12 do 14 komisja miała przejrzeć wszystkie zbiory i podzielić je na trzy grupy: 1) przedmioty przynależące do rosyjskiej historii; 2) przedmioty przynależące do wspólnej historii rosyjsko-litewskiej; 3) przedmioty ogólne naukowe (zbiory mineralogiczny, zoologiczny, botaniczny). Przede wszystkim miały zostać wybrane z ekspozycji i wyniesione do oddzielnej opieczętowanej sali przedmioty, przynależące do „cudzej w tym kraju polskiej narodowości"[161]. Z początku takie zasady podziału zbiorów nie budziły u E. Tyszkiewicza większych zastrzeżeń. Okazało się jednak, że usuwano nie tylko nieliczne przedmioty pochodzące z Polski, ale wszystkie pamiątki, które w jakikolwiek sposób mówiły o wspólnych dziejach polsko-litewskich, dziejach Kościoła katolickiego na Litwie, jak również wszystkie związane z dziejami magnackich rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego, których przodkowie kiedyś porzucili wiarę prawosławną i przeszli do Kościoła katolickiego. Mało tego, do grupy przeznaczonej do usunięcia dołączono wizerunki polskich poetów, malarzy, profesorów Uniwersytetu Wileńskiego oraz przedmioty w jakikolwiek sposób z nimi związane, między innymi podobizny Władysława Syrokomli, Adama Mickiewicza, Marcina Poczobuta, Jędrzeja Śniadeckiego, Józefa Franka, Teodora Narbutta i wielu innych zasłużonych postaci. Takie przedmioty stanowiły większość zbiorów i ich usunięcie znaczyło praktyczną likwidację Muzeum[162].

Tyszkiewicz, jak również wzywani na posiedzenia komisji sekretarz naukowy M. Krupowicz i autor katalogu Muzeum A. H. Kirkor, wielce zaniepokojeni o dalszy los pieczołowicie kompletowanych zbiorów, starali się na wszelkie sposoby zmylić komisję. Bez skutku jednak, ponieważ nakazała ona przedstawić całą dokumentację: katalogi, sprawozdania, protokoły, spisy ofiarowanych przedmiotów i według nich sprawdzała jeden po drugim wszystkie eksponaty. Podejrzliwość komisji wzrosła jeszcze bardziej po wykryciu schowanych w szufladach stołów Muzeum dokumentów obozu antyrosyjskiego z czasu upadku Rzeczypospolitej i powstań narodowych, uniwersałów, odezw do wojska obojga narodów, które natychmiast skonfiskowano[163].

Żadne argumenty E. Tyszkiewicza nie wpływały na decyzję pozostałych członków komisji. Było to dla niego wielkim ciosem, gdyż nie tylko widział niszczenie dzieła całego swego życia, ale czuł się winnym wobec ofiarodawców, którzy mu uwierzyli na słowo i oddali rodowe pamiątki do Muzeum[164]. Jak wspominał potem Hipolit Korwin-Milewski, hrabia Tyszkiewicz „miał wówczas pięćdziesiąt kilka lat, a wyglądał na osiemdziesiąt"[165]. Rzeczywiście rozchorował się w czasie pracy komisji likwidacyjnej i jakiś czas nie mógł uczestniczyć w jej posiedzeniach. Tylko obawa, że podczas jego nieobecności sprawy potoczą się jeszcze gorzej zmusiła go do rychłego powrotu[166].

---

[161] *Дневник заседаний...*, s. 2.
[162] LVIA, F 378, op. 1865, teczka 1688; *Дневник заседаний...*, s. 5–13.
[163] *Дневник заседаний...*, Вильна, 1865 s. 19–20.
[164] Ibidem, s. 13–17.
[165] H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień...*, s. 44.
[166] *Дневник заседаний...*, s. 17–22.

Komisja jednak dalej skrupulatnie wypełniała polecenie władz i wybierała ze zbiorów najcenniejsze przedmioty pod pretekstem ich polskiego pochodzenia. Rozszarpano nawet zbiór numizmatyczny, ponieważ członkowie komisji uznali, że polskie monety nie tylko nie służą wzmocnieniu więzi litewskich guberni z Rosją, lecz, odwrotnie, przypominają o polskim panowaniu i „będą ciągle podsycać nieuzasadnione żale i czcze nadzieje uczącej się młodzieży"[167]. Zrozpaczony E. Tyszkiewicz zdobył się na bardziej stanowczy krok i 29 marca 1865 roku złożył protest adresowany do przewodniczącego komisji z powodu nieuzasadnionego, jego zdaniem, usunięcia ze zbiorów Muzeum licznych przedmiotów potraktowanych jako polskie, chociaż w istocie związanych z dziejami litewskimi. Proponował rozróżniać dwa okresy „polskiego panowania". Dowodził, że do 1569 roku tutejszy kraj miał pełną polityczną niezależność i nie można mówić o żadnym panowaniu polskim. Polacy nie mogli tutaj nabywać majątków i nawet zajmować stanowisk urzędniczych. Bojarzy litewsko-ruscy pilnie dbali o swoje prawa, stąd wniosek, że pamiątki historyczne z tych czasów również nie mogą być uważane za polskie. Zgadzał się z konieczności na usunięcie przedmiotów z okresu od 1569 do 1795 r. i to takich, których polskie pochodzenie było dokładnie udokumentowane[168].

Protest E. Tyszkiewicza został dla zachowania pozorów rozpatrzony na posiedzeniu komisji i odrzucony jako nieuzasadniony. A. Stołypin w raporcie do generał-gubernatora M. Murawiowa, informując o konflikcie komisji z E. Tyszkiewiczem konkludował, że hrabia nie rozumie na czym polegają państwowe interesy Rosji[169]. Jednocześnie w prasie rozpoczęto inspirowaną przez rząd nagonkę na działaczy Komisji Archeologicznej i Muzeum Starożytności. Przytaczano ciągle te same argumenty, że Muzeum, które według wyraźnego wskazania władz miało służyć utrwaleniu więzi północno-zachodnich guberni z Rosją, „stronnicy polskiej idei" przekształcili w schronisko historycznych pamiątek Litwy z czasów unii lubelskiej i wykorzystywali je do wychowywania młodzieży w buntowniczym duchu polskim. E. Tyszkiewiczowi, na którego nie śmiano zbytnio napadać ze względu na jego znajomości w Petersburgu, przypisano rolę naiwnego uczonego, oszukiwanego przez M. Krupowicza i A. H. Kirkora[170]. Widząc, że jego obecność niczego nie zmienia, hrabia zrezygnował z dalszej pracy w komisji. Nie założył jednak rąk, pisał skargi do byłego generał-gubernatora wileńskiego Nazimowa, hrabiego Błudowa, generała Potapowa oraz innych znajomych w Petersburgu, którym udowadniał, że Muzeum Starożytności w Wilnie, jego „ukochane dziecko", zostało zlikwidowane bez należytej ku temu podstawy i że takie postępowanie władz nie wzmocni więzi Kraju Północno-Zachodniego z Rosją[171]. Nigdzie jednak nie znalazł poparcia, natomiast kurator Okręgu Naukowego I. Korniłow zarzucił mu samowolne porzucenie obowiązków służbowych (E. Tyszkiewicz jako kurator Muzeum i prezes Komisji Archeologicz-

[167] Ibidem, s. 45–46.
[168] Ibidem, s. 48–53.
[169] Ibidem, s. 54–55.
[170] LMAB, RS, F 31–1075; *Дневник заседаний...*, s. 71.
[171] LMAB, RS, F 31, op. 1372, s. 2; op. 1393; op.1394.

nej był na służbie czynnej w resorcie oświaty)[172]. Hrabia podał się wówczas do dymisji i 27 września 1865 roku został oficjalnie zwolniony ze stanowiska prezesa Komisji Archeologicznej i kuratora Muzeum Starożytności w Wilnie[173]. Jeszcze wcześniej, bo 24 sierpnia 1865 roku zwolniono ze stanowiska sekretarza naukowego Maurycego Krupowicza. Utracił on również pracę w Centralnym Archiwum Wileńskim i pozostał bez środków do życia, o czym pisał w prośbie wystosowanej do ówczesnego generał-gubernatora wileńskiego Konstantina Kauffmanna (Константин Петрович фон Кауфман). Niestety, jako Polak i katolik nie miał żadnych szans na służbę państwową w Wilnie[174].

Komisja likwidacyjna pracowała dalej. Odpowiedzialnością za całość zbiorów obarczono Aleksandra Raczyńskiego, a dla pewności wystawiono wartę u drzwi. Uporządkowanie i skatalogowanie resztek rozgrabionego Muzeum miał nadzorować Piotr Bezsonow, prezes rosyjskiej Komisji Archeograficznej, powołanej w miejsce polskiej Komisji Archeologicznej[175]. Sześciu dodatkowych pisarzy miało zakończyć katalogowanie przed nadejściem zimy. Odpowiednio wzrosły koszta utrzymania muzeum, gdyż samym tylko pisarzom płacono po 20 rubli miesięcznie. Iwan Korniłow ciągle zwracał się do generał-gubernatora o dodatkowe środki finansowe na pokrycie wydatków związanych z pracą komisji. I tak np. w październiku 1865 roku prosił, by na wydatki te oprócz wyznaczonej na trzy miesiące sumy w wysokości 1820 rubli, dodatkowo przydzielono 750 rubli[176].

E. Tyszkiewicz i M. Krupowicz, chociaż usunięci ze stanowisk, byli wzywani od czasu do czasu dla wyjaśnienia różnych spraw (wiceprezes M. Baliński zmarł w 1864 roku). Nieraz takie wyjaśnienia przypominały śledztwo. Pewnego razu wezwano E. Tyszkiewicza z powodu kilku egzemplarzy jego własnej zabytkowej broni, którą hrabia w swoim czasie umieścił w gablocie Muzeum, a ustępując ze stanowiska kuratora zebrał ze sobą. Hrabia, którego hojna darowizna dała początek zbiorom, musiał usprawiedliwiać się co i na jakiej podstawie zabrał ze sobą, wychodząc z Muzeum[177].

Ostateczne przekazanie Muzeum Starożytności miało nastąpić 16 grudnia 1865 roku, ale z powodu wyjazdu E. Tyszkiewicza do Rygi odroczono tę formalność do 12 lutego 1866 roku[178]. Według jego danych, zbiory oddane w ręce Rosjan zawierały ogółem 67 063 ponumerowane eksponaty (zbiór archeologiczny 3818, przywileje i autografy 2097, zbiór numizmatyczny 8110, portrety, sztychy i biusty 3948, pieczęcie autentyczne metalowe 487, biblioteka tomów 19 700, rękopisów 541, zbiór zoologiczny 16 335, mineralogiczny 11 014, botaniczny 605, etnograficzny 408)[179]. Najwartościowsze pamiątki

[172] LVIA, F 378, op. 1865, teczka 1688, s. 24–25.
[173] LMAB, RS, F 31–1460, Da 70, s. 323.
[174] LVIA, F 378, op.1865, teczka 1688, s. 17–18, 37.
[175] LVIA, F 378, op. 1865, teczka 1688, s. 28–29.
[176] LVIA, F 378, op. 1865, teczka 1688, s. 28, 29, 33.
[177] LMAB, RS, F 31–1460, Da 70, s. 32.
[178] LMAB, RS, F 31–1460, Da 70, s. 319, 327; LVIA, F 378, op. 1865, teczka 1688, s. 185.
[179] E. Tyszkiewicz, *Archeologia na Litwie*, s. 12.

wywieziono do Rosji (242 przedmioty) i przekazano do Muzeum Rumiancewa oraz Muzeum Publicznego w Moskwie[180]. Na wniosek kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego I. Korniłowa pomieszczenia i pozostałą część zbiorów postanowiono przekazać bibliotece publicznej.

Wilno miało już czytelnię, otwartą przy Muzeum w 1862 roku z inicjatywy ówczesnego generał-gubernatora Włodzimierza Nazimowa, jednak jej praca została przerwana z powodu wybuchu powstania i wprowadzenia stanu wojennego. W 1865 roku Rosjanie sami wzięli się do organizowania biblioteki publicznej. Dały jej początek księgozbiory zagarnięte przez Rosjan w czasie kasaty zakonów katolickich i konfiskaty majątków „przestępców politycznych". Zwożone zewsząd książki tymczasowo przechowywano w pomieszczeniach byłego Instytutu Szlacheckiego[181]. 28 grudnia 1865 roku pomieszczenia zajmowane dotychczas przez Muzeum Starożytności i Komisję Archeologiczną zaczęto przysposabiać do potrzeb biblioteki. Komisji likwidującej Muzeum polecono, by urządziła w bibliotece ekspozycję „przeciwdziałającą polskiej propagandzie"[182]. Całkowicie zmieniono skład komisji; włączono do niej architektów Samoiłowa i Kriugera, kapitana Kopiewa i nauczyciela rysunku Griaznowa[183]. Prace trwały blisko dwa lata. Na początku 1867 roku zakończono urządzanie pomieszczeń, a 24 maja 1867 roku biblioteka została otwarta, komisja zaś oficjalnie zakończyła pracę 22 sierpnia 1868 roku[184]. W salach biblioteki stanęły gabloty, w których wystawiano przedmioty i dokumenty przedstawiające dzieje prawosławia i panowania rosyjskiego na Litwie. Zamiast wizerunków książąt i magnatów litewskich, rektorów i profesorów Uniwersytetu Wileńskiego eksponowano teraz portrety carów i carowych, prawosławnych biskupów i ihumenów. Wydzielono osobne miejsce poświęcone pamięci M. Murawiowa „Wieszatela"[185]. Badaniem i wydawaniem źródeł miała odtąd zajmować się powołana w 1864 roku Wileńska Komisja Archeograficzna, działająca od początku pod jego ścisłym nadzorem[186].

Po likwidacji Komisji Archeologicznej i rozgrabieniu Muzeum Starożytności ich najaktywniejsi działacze opuścili Wilno. Maurycy Krupowicz przeniósł się do Warszawy, gdzie przez krótki czas pracował w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego. Dopiero w 1879 roku znalazł pracę w komitecie cenzury. Zmarł w Warszawie w 1891 roku[187]. Adam Honory Kirkor, chociaż w czasie powstania potępił ruch zbrojny i wyrażał lojal-

[180] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88 (mikrofilm 2), s. 161–162.

[181] *Путеводитель по Виленской публичной библиотеке*, составил Ф. Н. Добрянский, Вильна 1904, s. 4–6.

[182] LVIA, F 378, op.1865, teczka 1688, s. 178.

[183] LVIA, F 378, op.1865, teczka 1688, s. 225.

[184] LVIA, F 378, op.1865, teczka 1688, s. 226–230.

[185] *Каталог предметов Музея древностей, состоящего при Виленской публичной библиотеке*, составил Ф. Н. Добрянский, Вильна 1879; *Путеводитель по Виленской публичной библиотеке*, составил Ф. Н. Добрянский, Вильна 1904, s. 12–22.

[186] M. F. Chartanowicz, G. Karczmarz, *Komisje Archeograficzne i Archeologiczne wileńskie...*, s. 969–970.

[187] *Krupowicz Maurycy (1823–1891) historyk, archiwista, bibliotekarz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV/1, z. 64, s. 417–418.

ność wobec caratu, po upadku powstania podzielił los kolegów. Na początku 1866 roku odebrano mu prawo wydawania „Kuriera Wileńskiego", przekształconego całkowicie w rosyjskie pismo „Виленский Вестник". W 1867 roku przeniósł się ze swoją drukarnią do Petersburga, gdzie razem z Rosjaninem Jumatowem wydawał w latach 1868–1871 dziennik „Новое Время". W drukarni A. H. Kirkora w Petersburgu została wydana między innymi praca Eustachego Tyszkiewicza o Birżach[188]. Trudności finansowe i nieprzychylny stosunek rosyjskich wydawców zmusiły go do opuszczenia Petersburga i przeniesienia się do Krakowa, gdzie spędził resztę życia. W Krakowie poświęcił się głównie pracy naukowej w dziedzinie archeologii, nie zaniechał jednak działalności wydawniczej i literackiej. Od 1873 roku był członkiem Akademii Umiejętności i przewodniczącym sekcji wykopalisk w Komisji Archeologicznej. Pod koniec życia opublikował dwie prace o katedrze wileńskiej oraz grobach wielkoksiążęcych i królewskich w Wilnie[189]. Zmarł w 1886 roku w Krakowie[190]. Mikołaj Malinowski zmarł w Wilnie 29 czerwca 1865 roku. Mimo słabnącego wzroku pracował naukowo do końca życia. W 1864 roku wydał pracę o Stanisławie Łaskim; wojewodzie sieradzkim[191]. Ostatnie swe dzieło, *Księgę wspomnień*, mógł już tylko dyktować[192].

W lepszym położeniu był Eustachy Tyszkiewicz. Przeżył wielki wstrząs z powodu zamknięcia Muzeum i Komisji, nie potrzebował jednak szukać pracy zarobkowej. Po ustąpieniu ze stanowiska kuratora Muzeum i prezesa Komisji Archeologicznej przeniósł się do ordynacji birżańskiej „na łaskawy chleb", jak wtedy mówiono, ale i tam nie zaniechał pasji swego życia – zbieractwa i pracy naukowej[193]. Nie zważając na słabe zdrowie prawie co roku wydawał jakąś pracę naukową. Nie mogąc publikować w Wilnie po polsku, szukał wydawców najczęściej w Warszawie lub Krakowie. Niektóre jego prace, jak *Obrazy domowego pożycia na Litwie, Nasze strony* mają bardziej popularny charakter, inne, jak *Birże. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacji* do dziś nie utraciły wartości naukowej[194]. Jego ostatnia większa praca nosi tytuł *Groby rodziny Tyszkiewiczów*, temat wybrany zapewne nieprzypadkowo. Zasługuje ona na uwagę choćby z tego

---

[188] E. Tyszkiewicz, *Birże. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacji*, St. Petersburg 1869, s. 171.

[189] A. H. Kirkor, *Groby wielkoksiążęce i królewskie w Wilnie*, Warszawa 1882, s. 48; idem, *Bazylika litewska przez A. H. Kirkora, członka nadzwyczajnego Akademii Umiejętności w Krakowie*, Kraków 1886, s. 114.

[190] D. Fajnhauz, S. Nosek, *Kirkor Adam Honory (1818–1886), archeolog, publicysta, wydawca*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 12, s. 475–478; M. Stolzman, *Kirkor Adam Honory (1818–1886), wydawca, właściciel drukarni, nakładca*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 412.

[191] M. Malinowski, *Stanisława Łaskiego, wojewody sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne*, Wilno 1864.

[192] S. Młodecki, *Malinowski Mikołaj (1799–1865)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX/1, z. 80, s. 357–358.

[193] LMAB, RS, F 31–1308, s. 5–6; H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień...*, s. 45.

[194] E. Tyszkiewicz, *Obrazy domowego pożycia na Litwie*, Kraków 1867, s. 97; idem, *Birże. Rzut oka na przeszłość...*, s. 171; idem, *Postrzeżenia nad składem geognostycznym Birż*, Warszawa 1869, s. 8 (odb. z „Gazeta Warszawska"), idem, *Wincenty Marewicz: Studium obyczajowe*, Warszawa 1870, s. 20, (odb. z „Gazeta Warszawska"), idem, *Nasze strony. Obrazek litewski*, Kraków 1871, s. 32; idem, *Źródła do dziejów Kurlandii i Semigalii z czasów Karola, królewicza polskiego, księcia saskiego*, Kraków 1870, s. 135.

powodu, że opisuje nagrobki i epitafia w kościołach i na cmentarzach wileńskich, które nie dotrwały do naszych czasów[195]. Zamierzał napisać rozprawę o Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej. Opracował nawet dokładny plan pracy, ale choroba i rychła śmierć sprawiły, że zamiar ten pozostał nieurzeczywistniony[196].

Nie wyrzekł się E. Tyszkiewicz zbierania pamiątek, chociaż już nigdy nie zebrał takiej kolekcji, jaką podarował Muzeum Starożytności. Stanisław Krzyżanowski podając w „Roczniku dla Archeologów" informację o zbieraczach starożytności w Polsce i ich zbiorach w 1870 roku wymienia również E. Tyszkiewicza i jego zbiory w Wilnie, dokąd wrócił pod koniec życia. Według tych danych wyglądały one następująco: „biblioteka tomów 1500, posiadająca rzadkości bibliograficzne z wieku XVI, między tymi Psałterz z muzyką Mikołaja Gomułki, słowa Jana Kochanowskiego, 1580 r., egzemplarz dziwnie pięknie zachowany; rękopisy i bogaty zbiór pergaminów i nadań od Kazimierza Jagiellończyka z pieczęciami wiszącymi dobrze zachowany, nadania autentyczne Stefanowi Czarnieckiemu, dawne zbroje i oręża, rzeczy pamiątkowe, jak laska i pierścień Stanisława Augusta, pieczęcie dawne autentyczne, kałamarz Franciszka Karpińskiego z jego cyfrą, darowany właścicielowi przez jego wnuczkę, zegar podróżny z napisem „Zgromadzenie zegarmistrzów warszawskich, w 1794 roku dla wodza Kościuszki", zbiór medali i monet, głównie zbiór rzeczy czysto litewskich z wykopalisk kurhanowych; nadania i autografy, dzieła drukowane po litewsku, wszystkie gatunki drzew litewskich, bursztyny żmudzkie z Połągi z muszkami, egzemplarze rzadkie, sztuk 500, wykopaliska jestestw organicznych przedpotopowych egzemplarzy 1136, widoki zamków litewskich, ubiory ludzkie, ich instrumenty muzyczne i inne wyroby"[197].

E. Tyszkiewicz zmarł 13 sierpnia 1873 roku w Wilnie. Został pochowany na Rossie[198]. Do końca życia dla współpracowników i „miłośników starożytności" pozostał prezesem Komisji Archeologicznej i kuratorem Muzeum Starożytności. Zwracano się do niego w różnych sprawach naukowych i organizacyjnych nawet wtedy, kiedy oficjalnie nie zajmował żadnego stanowiska[199].

Podsumowanie

Potrzebę powołania instytucji naukowej o charakterze humanistycznym odczuwano od czasu zamknięcia Uniwersytetu Wileńskiego, ale długo nie widziano żadnej możliwości zadośćuczynienia tej potrzebie z powodu jednoznacznie negatywnego stanowiska władz. Dogodny moment przytrafił się dopiero w połowie lat pięćdziesiątych, kiedy

[195] Tyszkiewicz E., *Groby rodziny Tyszkiewiczów*, opisał Eustachy Tyszkiewicz, były prezes Komisji Archeologicznej i kurator Muzeum Starożytności w Wilnie, Warszawa 1873, s. 111.

[196] LMAB, RS, F 31–1372.

[197] S. Krzyżanowski, *Zbieracze starożytności w Polsce i ich zbiory naukowe*, Kraków 1872, s. 33 (odb. z „Rocznika dla Archeologów" za rok 1870).

[198] LMAB, RS, F 31, op. 1428, 1451.

[199] LMAB, RS, F 31, op. 1270, 1445.

carat po poniesionej porażce w wojnie krymskiej musiał pójść na pewne ustępstwa. Zezwolenie na otwarcie Muzeum Starożytności i powołanie przy nim Komisji Archeologicznej uważały władze państwowe za jedno z nich. Znaczenie miało i to, że starania o założenie muzeum podjął hrabia Eustachy Tyszkiewicz. Nie miał on co prawda uniwersyteckiego wykształcenia, posiadał za to należytą wiedzę z historii i archeologii, którą nabył w czasie pobytu w Petersburgu i Skandynawii, doskonalił zaś w Wilnie w obcowaniu z czołowymi „miłośnikami starożytności" Teodorem Narbuttem, Mikołajem Malinowskim, Michałem Balińskim i innymi. Miał również doświadczenie w pracy społecznej i organizacyjnej, nabyte w czasie sprawowania funkcji kuratora szkół i marszałka szlachty powiatu borysowskiego. Dla carskiej administracji jednak najważniejsza była jego pozycja majątkowa i społeczna, jak również lojalność wobec tronu i rządu rosyjskiego.

Nowo powstałe instytucje korzystały z szerokiego poparcia przede wszystkim polsko-litewskiego ziemiaństwa i inteligencji, ale nie tylko ich. Na liście ofiarodawców znajdowali się także mieszczanie różnych narodowości, a wśród członków obok przedstawicieli arystokracji oraz inteligencji pochodzenia szlacheckiego był syn żmudzkiego chłopa Maciej Valančius, biskup żmudzki. Oprócz celów czysto naukowych działaczom szlacheckiego pochodzenia chodziło o zebranie i przechowanie pamiątek po ich sławnych przodkach, utrwalenie pamięci o wspólnym państwie polsko-litewskim, w którym ich przodkowie odgrywali decydującą rolę. Władze zaborcze natomiast przypuszczały, że uda się zgromadzone w muzeum przedmioty i akta wykorzystać dla udowodnienia pradawnych związków ziem litewskich z Rosją, przerwanych „bezprawnym polskim panowaniem". Sprzeczność interesów rządu i założycieli nie rokowała wileńskim instytucjom długiego żywota. Możliwe, że w pierwszym okresie władze miały zamiar stopniowo je rusyfikować i przekształcić w narzędzia swej polityki. Świadczą o tym takie fakty, jak poddanie Muzeum i Komisji całkowitej kontroli wileńskiego generał-gubernatora, zarządzającego Okręgiem Naukowym oraz Ministerstwa Oświaty, udział licznych wojskowych i cywilnych urzędników w pracy Komisji Archeologicznej w roli członków rzeczywistych oraz częste wizyty w Muzeum wysokich dygnitarzy rosyjskich, a nawet samego cesarza Aleksandra II. Stanowisko rządu rosyjskiego wyrażało się już w pierwszym punkcie Ustawy o Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej w Wilnie, który za głównym cel ich pracy uznaje zbieranie i zbadanie zabytkowych przedmiotów, odnoszących się do historii „zachodniego kraju Rosji". Także w 1858 roku w „Najmiłościwszym Reskrypcie Jego Cesarskiej Wysokości Cesarzewicza Następcy Tronu", wystawionym z okazji objęcia przez niego opieki nad Muzeum i Komisją Archeologiczną jednoznacznie dano do zrozumienia, że mają się one przyczynić do ściślejszego wzmocnienia węzłów, łączących gubernie litewskie z Rosją[200]. Zważając na te napomnienia kierownictwo i niektórzy członkowie Muzeum i Komisji często demonstracyjnie wyrażali swą lojalność wobec cesarza i rządu na posiedzeniach i w artykułach pu-

---

[200] LMAB, RS, F 31–1459, Da 69, s. 182.

blicystycznych, ale nie w pracach naukowych. Te ostatnie jednak czytali nieliczni fachowcy, a publicystykę szerokie rzesze czytelników i to oni urabiali opinię społeczną.

Największe oburzenie polskiego społeczeństwa spowodował album wydany z okazji pobytu cesarza Aleksandra II w Wilnie w 1858 roku[201]. Ujemną opinię o Komisji utwierdziło postępowanie niektórych jej działaczy w czasie powstania styczniowego. Jeden z nich, marszałek szlachty powiatu wileńskiego Aleksander Domejko, zbierał w lipcu 1863 roku na rozkaz Murawiowa podpisy szlachty pod adresem wiernopoddańczym, za co zorganizowano na niego zamach (został tylko ranny z powodu niedoświadczenia młodego zamachowca). Przed rodakami Domejko usprawiedliwiał się, twierdząc, że namawiał ziemian do składania podpisów, by uchronić ich rodziny od represji[202].

W opracowaniu adresu hołdowniczego brał udział także A. H. Kirkor, a na łamach wydawanego przez niego „Kuriera Wileńskiego" potępiano ruch zbrojny. Z tego powodu znalazł się na liście skazanych przez władze powstańcze na infamię[203]. Po stłumieniu powstania na Komisję i Muzeum posypały się napaści w prasie rosyjskiej, posuwającej się nawet do obwinienia tych instytucji o zainicjowanie powstania[204]. Polskie społeczeństwo miało natomiast żal do E. Tyszkiewicza, jako inicjatora założenia Muzeum, o oddanie w ręce Rosjan pamiątek narodowych. Sam hrabia nigdy swego postępku nie żałował, chociaż większa część konfiskowanych zbiorów należała właśnie do niego. Pod koniec życia pisał w „Roczniku dla Archeologów", że gdy przyjechał do Wilna i znalazł tu wielu ludzi uczonych, pracujących oddzielnie, każdy w swoim ustroniu, bo wszelkie stowarzyszenia były wzbronione, zadaniem jego życia stało się „zebrać to wszystko w jedno uczone grono, utworzyć towarzystwo naukowe, stworzyć muzeum i bibliotekę, jako źródło pomocnicze dla pracujących, otworzyć publiczną czytelnię, zająć się wydawnictwem pism pożytecznych i zgromadzić w jedną całość rozproszone ówczesnymi wypadkami pojedyncze indywidua reprezentujące inteligencję krajową". Uważał, że zrobił wszystko, by to zadanie zostało urzeczywistnione[205].

Następne pokolenia historyków, uwzględniając w jak trudnych warunkach działały Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna, dodatnio oceniły ich pracę, zwłaszcza w dziedzinie edycji źródeł. Ryszard Mienicki w 1925 roku pisał: „Rosyjska biurokracja chciała siłami Komisji budować jakąś fantastyczną „świętą całość" Rosji sprzed XII w., Komisja pragnęła wydobywać pomniki przeszłości ku ogólnej wiadomości, by przeszłość podnieść z zapomnienia prochu; biurokracja dążyła ku wprzęgnięciu nauki do rydwanu utylitarnych postulatów, Komisja nie chciała mieć nic wspólnego z oportunizmem chwili bieżącej przy publikowaniu źródeł; biurokracja żądała zboczenia na wielkorosyjskie tory, Komisja, jako towarzystwo polskie, ku zdradzie ani myślała się

---

201 J. Klaczko, *Odstępcy*, s. 31; J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857–1865*, t. 1, Wilno 1921, s. 77.

202 H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień...*, s. 38–39.

203 D. Fajnhauz, S. Nosek, *Kirkor Adam Honory*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XII/3, z. 54, s. 476.

204 *Еще о Виленском Музее*, Вильна 1865, s. 18, (odb. z „Виленский Вестник").

205 E. Tyszkiewicz, *Archeologia na Litwie*, s. 11.

chylić, stąd, naturalnie, rozczarowanie, obraza, gniew, oburzenie i fałszywe zarzuty, którymi salwowano się, jako pretekstem dostatecznie usprawiedliwiającym zdemolowanie tej polskiej placówki kulturowej"[206].

Podobnie działalność Komisji Archeologicznej oceniają badacze współcześni. Małgorzata Stolzman podkreślała, że mimo wszystkich przeszkód przez kilka lat swojej działalności Komisja w pewnym stopniu zastępowała zamknięty uniwersytet, zwłaszcza w utrzymaniu klimatu intelektualnego miasta[207]. Margaryta Chartanowicz i Grzegorz Karczmarz uważają, że w ciągu prawie dziesięcioletniego okresu swej działalności Komisja dokonała wielkiego wysiłku naukowego, stając się jednym z najpoważniejszych ośrodków badawczych na wschodzie Europy. Stosunki z ośrodkami naukowymi zagranicą zapewniły jej znaczny rozgłos. Organizatorzy Komisji i Muzeum, zwłaszcza E. Tyszkiewicz, chcieli doprowadzić do powstania ogólnego towarzystwa naukowego, nawet uniwersytetu. Zabiegi okazały się bezskuteczne, narażały przy tym na konieczność zbyt daleko posuniętych kompromisów z władzami[208].

Historycy litewscy oceniają działalność Komisji Archeologicznej na podstawie jej wkładu do rozwoju narodowej kultury litewskiej. Zdaniem historyków Egidijusa Aleksandravičiusa i Antanasa Kulakauskasa trudno ją jednoznacznie ocenić, ponieważ z jednej strony, badając historię i twórczość ludową Litwy, wciągając do grona swych członków inteligencję litewską komisja przyczyniła się do utrwalenia świadomości narodowej Litwinów, z drugiej strony jej działalność wzmacniała dominację kultury polsko-szlacheckiej i tym samym przyspieszała polonizację części litewskiego społeczeństwa[209]. Nastazija Keršytė zaznacza, że chociaż Muzeum Starożytności nie stało się litewskim Muzeum Narodowym, spełniło jednak ważną misję, utrwalając pamięć o państwowości i suwerenności Litwy[210].

Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna były też prawdziwą szkołą pracy społecznej dla ziemian i inteligencji,
i czas. Zrozumiały to w pierwszej kolejności władze miejscowej administracji rosyjskiej, które domagały się jak najszybszej likwidacji tej niebezpiecznej dla narzuconego reżymu placówki. Nie pomogły ani wielokrotne zapewnienia lojalności, ani szukanie protekcji w Petersburgu. Wilno kolejny raz zostało pozbawione instytucji naukowej o charakterze humanistycznym, a zarazem i wielu pamiątek historycznych.

[206] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 13.
[207] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto...*, s. 57.
[208] M. F. Chartanowicz, G. Karczmarz, *Komisje Archeograficzne i archeologiczne wileńskie...*, s. 969.
[209] E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, s. 255–256.
[210] N. Keršytė, *Lietuvos muziejai iki 1940 metų...*, s. 75.

— Rozdział IV —

Wileńska Komisja Archeograficzna 1864–1915

1. Literatura i źródła

Dzieje Wileńskiej Komisji Archeograficznej (Виленская Комиссия для разбора древних актов, Виленская Археографическая Комиссия) zaczęto badać na początku XX wieku. Pobudką do bliższego zainteresowania się tą instytucją stały się obchody czterdziestej (w 1904 roku) i pięćdziesiątej (w 1914 roku) rocznicy jej założenia. Do tego czasu zamieszczano najwyżej krótkie wzmianki informacyjne w prasie rosyjskiej i prospekty źródłowych wydawnictw Komisji[1].

Z okazji czterdziestej rocznicy działalności Komisji Aleksander Miłowidow zamieścił w 1904 roku w czasopiśmie „Журнал Министерства Народного Просвещения" artykuł *Прошлое и современное положение археографии в Северо-западном крае* (*Dawne i współczesne położenie archeografii w Kraju Północno-Zachodnim*)[2]. W 1906 roku ukazała się praca Arsenija Turcewicza *Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 1864–1906 (Krótki szkic historyczny o Wileńskiej Komisji Archeograficzne 1864–1906).* W czterech rozdziałach pierwszej części pracy znajdują się ogólne dane o założeniu Komisji Archeograficznej w Wilnie, jej zadaniach, członkach i kierownictwie, o wydawnictwie i o znaczeniu działalności Komisji dla „sprawy rosyjskiej" w Kraju Północno-Zachodnim. W drugiej części umieszczono wykaz wszystkich wydawnictw Komisji i treść każdego z wydanych do tego czasu trzydziestu tomów *Aktów*[3].

Następną okazją do przypomnienia dziejów Komisji Archeograficznej stał się jubileusz 50-lecia jej działalności obchodzony 17 kwietnia 1914 roku. Z tej okazji ukazały

[1] „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург 1868, t. 140, s. 222–245; март 1883, t. 226, s. 151–164; М. Коялович, *Западно-русские археографические издания*, „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург, декабрь 1870, t. 152, s. 265–288; М. Ясинский, *Обзор последних изданий Виленской Археографической Комиссии*, [w:] *Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца*, t. 7, Киев 1893, s. 3–38.

[2] А. И. Миловидов, *Прошлое и современное положение археографии в Северо-западном крае*, s. 1, s. a., s. 20 (odb. z „Журнал Министерства Народного Просвещения", сентябрь 1904).

[3] А. Турцевич, *Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 1864–1906*, Вильна 1906, s. 68.

się dwa wydania okolicznościowe. W jednym z nich opisano same uroczystości jubileuszowe[4], w drugim, bogato ilustrowanym – dzieje Wileńskiej Komisji Archeograficznej w latach 1864–1914[5]. Obie prace mają wyraźne cechy druków okolicznościowych: pozytywnie przedstawiają działalność Komisji, podkreślają jej zasługi w zwalczaniu „polskiej propagandy" i w krzewieniu rosyjskiej kultury w Kraju Północno-Zachodnim. W tym samym czasie wydano szereg pomniejszych prac o głównych inicjatorach jej powołania: generał-gubernatorze Michale Murawiowie i kuratorze Wileńskiego Okręgu Naukowego Iwanie Korniłowie. Utrzymane w duchu rosyjskiego szowinizmu, całkowicie usprawiedliwiają zaborczą politykę rosyjską i represyjny reżim wprowadzony przez generał-gubernatora Murawiowa w Kraju Północno-Zachodnim[6]. W końcu XIX i na początku XX wieku ukazywały się też szkice biograficzne działaczy Komisji: Pawła Kukolnika, Siemiona Szołkowicza, Jakuba Gołowackiego, Iwana Sprogisa i innych[7].

W okresie międzywojennym najobszerniejszą pracę (s. 223) o Wileńskiej Komisji Archeograficznej wydał polski historyk Ryszard Mienicki. Książka ukazała się w Wilnie w 1925 roku wspólnym wysiłkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Wydziału Nauki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświaty Publicznej. Widać z tego jak wielką wagę przywiązywano do wydania tej pracy, która miała pokazać prawdziwe cele Wileńskiej Komisji Archeograficznej. R. Mienicki wykorzystał w swym dziele źródła rękopiśmienne zaczerpnięte z poszczególnych archiwów wileńskich. Niektóre z tych materiałów zaginęły w czasie drugiej wojny światowej. Pisał z wielkim zaangażowaniem uczuciowym, nie żałując ostrej krytyki i niepochlebnych epitetów działaczom komisji i innym apologetom rusyfikacji. Przeanalizował również wydawnictwa Komisji. Jego dzieło, mimo

---

[4] *Торжественное собрание Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 17 IV 1914 года по поводу 50-летия существования*, Вильна1914, s. 29.

[5] *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 17 IV 1864 – 17 IV 1914. Юбилейная записка*, Вильна1914, s. 47.

[6] А. Турцевич, *Краткий очерк жизни и деятельности графа М. Н. Муравьева*, Вильна 1898, s. 64; А. Миловидов, *Меры принятые графом М. Муравьевым к ограждению православного населения от латинско-польской пропаганды в Северо-Западном крае*, Вильна 1900, s. 35 (odb. z „Виленский календарь"); *Памяти И. П. Корнилова, как основателя русской национальной школы в Северо-Западном крае (к столетнему юбилею рождения И. П. Корнилова)*, Вильна 1911, s. 17; И. Спрогис, *Из воспоминаний об Иване Петровиче Корнилове*, Вильна 1911, s. 16.

[7] Ф. И. Шверубович, *Братья Кукольники. Очерк их жизни: биография, служебно-литературная деятельность и хроника современных им событий в Северо-Западном крае*, Вильна 1885, s. 76; *Памяти заслуженного преподавателя Виленского реального училища и члена Виленской Археографической Комиссии Семена Вуколовича Шолковича*, Вильна 1886, s. 26 (odb. z «Литовских Епархиальных Ведомостей»); *Памяти Якова Федоровича Головацкого, председателя Виленской комиссии для разбора и издания древних актов*, Вильна 1888; *Снитко Константин Иванович (1827–1901), член Виленской комиссии для разбора и издания древних актов, бывший директор народных училищ*, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, s 106; *Пятидесятилетие службы Ивана Яковлевича Спрогиса*, Вильна 1914, s. 42; В. К. Голуб, *Юлиан Фомич Крачковский*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903, s. 337–532.

przydługich dygresji emocjonalnych, do dziś pozostaje najpoważniejszym opracowaniem dziejów Wileńskiej Komisji Archeograficznej[8].

W okresie powojennym o dziejach Komisji polscy i rosyjscy badacze przypominali jedynie w kontekście ogólnego rozwoju źródłoznawstwa i działalności komisji archeograficznych. Warto tu wymienić artykuł Margaryty Fiodorowny Chartanowicz i Grzegorza Karczmarza o komisjach archeograficznych w Wilnie[9] oraz książkę białoruskiego uczonego Nikołaja Nikołajewicza Ułaszczyka *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода,* wydaną w 1973 roku w Moskwie[10], w której obszerny rozdział poświęcony jest Wileńskiej Komisji Archeograficznej, jej działaczom i wydawnictwom źródeł. Przy pisaniu tej książki białoruski uczony korzystał z prac rosyjskich autorów: A. Miłowidowa, A. Turcewicza, M. Kojałowicza, a także z powyżej omawianej rozprawy polskiego historyka R. Mienickiego o Wileńskiej Komisji Archeograficznej. N. N. Ułaszczyk pozytywnie ocenił fachową wiedzę Mienickiego, lecz krytykował jego poglądy polityczne, które uważał za nacjonalistyczne lub wręcz szowinistyczne. „Szczerze mówiąc – oburzał się białoruski historyk – dla Mienickiego Białoruś jako taka nigdy nie egzystowała, była tylko Ruś Litewska. Autor [H. I. Mienicki], którego książka ukazała się w 1925 roku, całkowicie ignorował Białoruską Republikę Radziecką i burżuazyjną Litwę, a również Wielką Rewolucję Październikową. Jego spór z działaczami Komisji należał do czasów minionych. To był spór między szlachecką Rzeczpospolitą i carską Rosją o Białoruś i Litwę, bez najmniejszego uwzględnienia interesów narodu białoruskiego i litewskiego, spór całkowicie ignorujący realnie istniejącą w momencie wydania książki rzeczywistość polityczną"[11].

Podstawowe materiały archiwalne dotyczące Wileńskiej Komisji Archeograficznej znajdują się w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (Zespół 596, zawierający 384 teczek). Są to: protokoły posiedzeń i sprawozdania składane generał-gubernatorowi; wykazy urzędników komisji i wiadomości o ich poborach, nominacjach, odznaczeniach; okólniki, przepisy i inne pisma urzędowe[12]; dokumentacja finansowa, korespondencja z kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego i z innymi władzami i instytucjami naukowymi, materiały o jubileuszu 50-lecia Komisji i inne[13]. Część dokumentów urzędowych (o powołaniu Komisji, planach jej połączenia z Wileńskim Archiwum Głównym, informacja o niektórych członkach) znajduje się w zespołach kancelarii gubernatorów wileńskich[14], Kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego[15] oraz w zespole

[8] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna 1864–1915*, Wilno 1925, s. 223.

[9] M. F. Chartanowicz, G. Karczmarz, *Komisje archeograficzne i archeologiczne...*, s. 957–980.

[10] Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода*, Москва 1973, s. 304.

[11] Ibidem..., s. 70–71.

[12] LVIA, F 596, op. 1, teczka 62, 70, 93, 125.

[13] LVIA , F 596, op. 1, teczka 1–384.

[14] LVIA, F 378, op. 1862, teczka 640; op. 1865, teczka 1681, 1790; op. 1866, teczka 1498.

[15] LVIA, F 567, op. 21, teczka 637, 647.

muzeum M. Murawiowa[16]. Poszczególne dokumenty naświetlające różne aspekty polityki rusyfikatorskiej, której narzędziem była Komisja Archeograficzna, przechowywane są w zespole kancelarii generał-gubernatora w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym oraz w Oddziale Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk[17]. Ważniejsze rozporządzenia Ministerstwa Oświaty oraz inne dokumenty, regulujące pracę Komisji Archeograficznej zamieszczano w czasopiśmie „Журнал Министерства Народного Просвещения" i w gazecie „Виленский Вестник"[18]. Niektóre materiały opublikowano w zbiorze *Русское дело в Северо-Западном крае (Sprawa rosyjska w Północno-Zachodnim kraju)*, wydanym przez kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego Iwana Korniłowa[19]. Podstawowe dane o prezesach i członkach Komisji znajdują się w informatorze wydawanym przez Wileński Komitet Statystyczny pod tytułem *Памятная книжка Виленской Губернии* i w rosyjskim kalendarzu *Виленский Календарь*[20].

Ważnym źródłem są również wydawnictwa samej Komisji, przede wszystkim publikacje materiałów źródłowych ogłaszane w ciągu całej jej działalności. Dzielą się one na dwa duże działy. Pierwszy obejmuje 39 tomów *Aktów*[21], drugi – 10 tytułów edycji wydanych poza tą serią[22]. Nadto w postaci broszurek publikowano sprawozdania z dzia-

[16] LVIA, F 439, op. 1, teczka 51, 68, 247.

[17] LVIA, F 378, op. 72, teczka 1653, 2127; LMAB, RS, F 31–1414; 151–1232.

[18] *Правила для руководства комиссии для разбора и издания древних актов в Вильне*, „Журнал Министерства Народного Просвещения", март 1877, t. 190, s. 21–22.

[19] И. П. Корнилов, *Русское дело в Северо–Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху*, С. Петербург 1901, XXVIII, s. 420.

[20] LVIA, F 596, op. 1, teczka 52, s. 1, 9–10, 18, 39, 48–49; teczka 61, s. 8, 11–14, 17–18, 19–25, 33–36, 43–44, 54–55, 58–60.

[21] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов*, t. 1–39, Вильна 1865–1915. Część nieopublikowanego z powodu wybuchu pierwszej wojny światowej XL tomu Aktów (s. 33–200) znajduje się w Dziale Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (LMAB, RS, F 256–652).

[22] *Краткие таблицы необходимые для истории, хронологии и вообще для всякого рода археологических исследований и в частности для разбора древних актов и грамот Западного края России и Царства Польского*, Вильна 1867; *Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на вход в пущи и на земли, составленная старостою мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г...*, Вильна 1867; *Ординация королевских пущ в лесничествах б. Великого Княжества Литовского, составленная по инструкции короля Владислава IV комисарами Исайковским и Белозором в 1641 г.*, Вильна 1871; *Алфавитный указатель к актовой книге «Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском...»*, Вильна 1873; *Писцовая книга б. пинского староства, составленная по повелению короля Сигизмунда Августа в 1561–1566 г. пинским и кобринским старостою Лаврином Войною*, ч. 1–2, Вильна 1874; *Ревизия кобринской экономии составленная в 1563 г. королевским ревизором Дмитрием Сапегою...*, Вильна 1876; *Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями*, ч. 1–2, Вильна 1881–1882; *Писцовая книга пинского и клецкого княжеств составленная Хвальчевским в 1552–1555 г.*, Вильна 1884; *Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке (1432–1548) гг.*, Вильна 1884; *Сборник документов касающихся административного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине II (1792–1796)*, Вильна 1903.

łalności Komisji, choć nie wszystkie. Wiadomo o czterech takich broszurkach z lat 1908–1911[23]. Najczęściej zadowalano się złożeniem sprawozdań do Kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego, chociaż ustawa Komisji nakazywała podawać je do publicznej wiadomości[24]. Zasługuje na uwagę wydany w 1905 roku katalog wydawnictw Komisji Archeograficznej, Biblioteki Publicznej, Archiwum Centralnego, Wileńskiego Okręgu Naukowego i byłego Archiwum Centralnego w Witebsku od roku 1865 do 1905[25].

2. Założenie

Komisja Archeograficzna w Wilnie powstała w sposób zasadniczo odmienny od innych – omówionych dotąd – instytucji naukowych w Wilnie. Lekarskie Towarzystwo Wileńskie powstało w 1805 roku z inicjatywy profesorów Uniwersytetu Wileńskiego i przetrwało wszystkie burze dziejowe dzięki zaangażowaniu i ofiarności wileńskich lekarzy. Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna zostały założone i działały w oparciu o polskie ziemiaństwo i inteligencję. Pomysł założenia Komisji Archeograficznej zrodził się i był realizowany w gabinetach urzędników rosyjskich. Pierwszy taką ideę wysunął w 1838 roku cywilny gubernator wileński Wasilij Dołgorukow. Znalazła ona uznanie w Petersburgu, ale zrealizowano ją dopiero po jego wyjeździe z Wilna.

Ukazem cesarza Mikołaja I z dnia 13 października 1842 roku przy Wileńskim Komitecie Statystycznym powołana została tymczasowa komisja archeograficzna. Na jej finansowanie ukaz wyznaczył 1050 rubli srebrnych. Nowo mianowana Komisja w składzie: Antoni Marcinowski, wydawca i drukarz wileński, Teodor Narbutt, historyk – amator, Korsakiewicz, duchowny prawosławny cerkwi św. Mikołaja oraz Jachimowicz, sekretarz Statystycznego Komitetu Wileńskiego, rozpoczęła pracę w listopadzie 1842 roku. Członkom pomagali: Arsenij, ihumen klasztoru św. Trójcy, Platon, archimandryta klasztoru św. Ducha oraz Leonow, nauczyciel z Kowna. Komisja pracowała codziennie, z wyjątkiem dni świątecznych, w byłym klasztorze bazyliańskim. Zakres jej pracy został wyraźnie określony w instrukcji przysłanej przez Petersburską Komisję Archeograficzną. Miała ona „spisywać do druku wyłącznie tylko akta dotyczące prawodawstwa, zarządu i znakomitych wydarzeń w Księstwie Litewskim, przy kopiowaniu zwracać uwagę przede wszystkim na akta XV i XVI wieków, jako najbliższe czasów, kiedy w kraju

[23] *Отчет Виленской комиссии для разбора и издания древних актов за 1907 год*, Вильна 1908, s. 16; *Отчет Виленской комиссии для разбора и издания древних актов за 1908 год*, Вильна 1909, s. 16; *Отчет Виленской комиссии для разбора и издания древних актов за 1909 год*, Вильна 1910, s. 14; *Отчет Виленской комиссии для разбора и издания древних актов за 1910 год*, Вильна 1911, s. 12.

[24] *Правила для руководства комиссии для разбора и издания древних актов в Вильне*, § 3, „Журнал Министерства Народного Просвещения", март 1877, t.190, s. 21.

[25] *Подробный каталог изданий Виленской комиссии для разбора и издания древних актов, Виленского центрального архива, бывшего Витебского центрального архива, Виленской публичной библиотеки и Виленского Учебного Округа, вышедших в свет с 1865 по 1905 г.*, Вильна 1905.

zachodnim najbardziej przejawiała się rosyjska samoistność, wolna od późniejszego wpływu Polski".

Komisja po całorocznej pracy wydała tom zatytułowany *Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast: Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach.* W pierwszej części tomu zamieszczono 97 przywilejów miasta Wilna od 1387 do 1713 roku, w części drugiej – 94 przywileje i inne akty prawosławnych cerkwi, klasztorów, bractw w Wilnie, Kownie, Trokach i innych miejscowościach oraz dokumenty wystawione dla osób prywatnych w latach 1526–1733. Źródła opublikowano w językach oryginałów (polski, staroruski, łaciński), zaś przedmowę i kartę tytułową w języku polskim i rosyjskim[26]. Wydawcy wyrażali nadzieję, że „każdy bezstronny czytelnik z uwagą przechodząc niniejsze wydanie, znajdzie w nim mnóstwo dowodów, usprawiedliwiających zdanie o ścisłych związkach Litwy z Rusią"[27]. Mimo to zarzucano im nieścisłości w odczytaniu dawnych tekstów, jednostronny dobór materiałów i w ogóle słabe rozeznanie w edytorstwie źródeł. Pod tym pretekstem pracy komisji nie wznowiono. Prawdziwe przyczyny rezygnacji z pracy komisji były inne. Władze rosyjskie oczekiwały od tego rodzaju instytucji przede wszystkim podbudowy historycznymi argumentami polityki rusyfikacyjnej i nie całkiem dowierzały członkom pierwszej komisji, w składzie której znajdowali się Polacy katolicy (Antoni Marcinowski, Teodor Narbutt)[28].

Władze jednak nie zarzuciły pomysłu założenia w Wilnie komisji do odczytywania i wydawania dawnych dokumentów. Potrzebę stworzenia jej jeszcze bardziej uwidoczniła działalność Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej (1855–1865) oraz ich popularność w Wilnie i w całym Kraju Północno-Zachodnim. Generał-gubernator Włodzimierz Nazimow (Владимир Иванович Назимов), przy którym skupiała się prawie cała działalność Komisji Archeologicznej, pilnie obserwował jej pracę, często odwiedzał Muzeum Starożytności, rozmawiał z prezesem E. Tyszkiewiczem, A. H. Kirkorem, I. Chodźko i innymi miłośnikami starożytności. Nie była to miękkość i pobłażliwość względem Polaków jak uważali stronnicy rządów „twardej ręki"[29]. Wykonywał on polecenia władz najwyższych, które nakładały na gubernatorów wileńskich, oprócz innych zajęć, obowiązek śledzenia polskich placówek kulturowych i wypracowania metod skutecznego zapobiegania ich wpływom na masy ludowe.

Sprawy politycznej i kulturowej orientacji mieszkańców Kraju Północno-Zachodniego stały się szczególnie ważne po uwłaszczeniu chłopów w 1861 r., kiedy przed synami chłopskim otworzyły się szersze możliwości zdobycia wykształcenia i awansu

---

[26] *Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам с приложением трех литографированных рисунков*, [*Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach z przyłączeniem trzech rysunków litografowanych*], Wilno 1843.

[27] Ibidem, s. XXIV.

[28] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 3–6.

[29] *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева*, t. 1, составил А Белецкий, Вильна 1906, s. LVIII–LIX; Murawiow M., *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa „Wieszatela" (1863–1865)*, Kraków 1896, s. 64; *Из записок Ивана Акимовича Никотина*, С. Петербург 1905, s. 41, 142–143.

społecznego. Generał-gubernator Włodzimierz Nazimow na początku 1862 roku, składając w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych raport o sytuacji politycznej zarządzonego przez niego kraju, za szczególnie ważne uznał osłabienie wpływów polskich i bliższe zespolenie tych ziem z pozostałą częścią Rosji poprzez wzmocnienie „rosyjskich pierwiastków". W tym celu proponował m.in. wydawanie narodowego czasopisma w językach rosyjskim, litewskim i żmudzkim oraz ustanowienie specjalnej komisji, złożonej z uczonych Rosjan, dla badania i wydawania dawnych aktów. Ta komisja i pismo stanowić miały, w jego przekonaniu, przeciwwagę dla polskiej Komisji Archeologicznej i wydawanego przez nią „Pamiętnika Wileńskiej Komisji Archeologicznej"[30].

Jego program, a zwłaszcza propozycja założenia czasopisma narodowego oraz powołania komisji do badania i wydawania dawnych akt, wywołał zainteresowanie władz centralnych w Petersburgu. Minister oświaty polecił Szczebalskiemu, urzędnikowi do szczególnych zleceń, zbadać tę sprawę i przedstawić wnioski. Urzędnik pilnie wykonał polecenie i wystawił swoją opinię. Zgadzał się w zasadzie z propozycją wileńskiego generał-gubernatora założenia komisji i wydawania pisma ludowego, ale proponował rozdzielić te dwie sprawy. Ponieważ narody białoruski, litewski i żmudzki stanowili w zasadzie chłopi, to w przeznaczonym dla nich piśmie nie ma sensu, słusznie uważał Szczebalski, drukować aktów dawnych, które nie będą przez nich rozumiane. Radził zatem przyszłej Komisji Archeograficznej w Wilnie wydawać pismo naukowe, a dla ludu przeznaczyć oddzielne czasopismo, najlepiej miesięcznik, na wzór podobnych wydawnictw ukazujących się już w Petersburgu i niektórych guberniach. Publikowano w nich materiały aktualne dla włościan: carskie dekrety i rozporządzenia administracji z komentarzami; wiadomości z życia wiejskich gmin; informacje o jarmarkach, miejscowych rzemiosłach, zakładach charytatywnych; porady rolnicze i medyczne; opowiadanie historyczne i literackie, zawierające wątki moralizatorskie, pieśni i podania ludowe itp[31]. Szczebalski zwrócił też uwagę, że wydawanie pisma dla ludu w trzech językach będzie zbyt kosztowne dla skarbu i proponował szukać źródeł dodatkowego finansowania na miejscu. Radził wydawcom zwrócić się o pomoc finansową do nielicznych w tym kraju ziemian rosyjskiej narodowości, urzędników, prawosławnego duchowieństwa i bogatych Żydów. Opracował nawet kosztorys wydania (2000 egzemplarzy) w wysokości 5069 rubli srebrnych na rok. Tylko nieznaczna część tych wydatków miała być pokryta ze sprzedaży, bowiem dla zapewnienia pismu popularności Szczebalski proponował sprzedawać początkowo oddzielne zeszyty po niskiej cenie, a część nakładu przekazać wiejskim nauczycielom i proboszczom celem nieodpłatnego rozprowadzenia wśród chłopów[32].

Propozycję generał-gubernatora Nazimowa i uwagi Szczebalskiego pozytywnie rozpatrzono w Komitecie Ministrów. Pozostało uzyskać najwyższe pozwolenie. Cesarz Aleksander II uwzględnił opinię Komitetu i 22 marca 1862 roku zatwierdził projekt powołania w Wilnie komisji dla badania i wydania dawnych akt. Dalsze czuwanie nad

[30] LVIA, F 378, Bendras Skyrius (dalej BS), opis 1862, teczka 640, s. 1–3.
[31] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 5–8.
[32] LVIA, F 596, op. 1, teczka 376, s. 14.

tą sprawą powierzono Ministerstwu Oświaty, bowiem działalność przyszłej komisji rozpatrywano jako jeden z punktów programu oświatowego[33]. Minister oświaty przesłał tę wiadomość razem z uwagami Szczebalskiego do generał-gubernatora wileńskiego i polecił opracować dokładny program działalności komisji dla badania i wydania akt dawnych w Wilnie, ze wskazaniem jej celów, zadań, składu osobowego, kosztów utrzymania i wydawnictwa[34].

Projekt programu został ułożony i przesłany ministrowi oświaty do Petersburga w maju 1862 roku. Zwykle mówi się o nim jako o „projekcie Nazimowa", jednak kto był jego autorem dokładnie nie wiadomo. Białoruski uczony N. N. Ułaszczyk przypuszczał, że realnie mogły nim być tylko dwie osoby: metropolita Józef Siemaszko lub archiwariusz Nikita Gorbaczewski. Ułaszczyk opowiadał się za autorstwem Gorbaczewskiego. Metropolita w tym czasie był w konflikcie z generał-gubernatorem i mało prawdopodobne, ażeby Nazimow zwracał się do niego o pomoc. Jeszcze jedna okoliczność przemawia, jego zdaniem, za autorstwem Gorbaczewskiego. Ułożenie programu dla przyszłej Komisji Archeograficznej wymagało rozeznania w zasobach archiwalnych, a Gorbaczewski jako archiwariusz takie rozeznanie posiadał[35]. Są to jednak tylko przypuszczenia, których z braku danych źródłowych nie można ani potwierdzić, ani odrzucić. W każdym razie projekt programu Wileńskiej Komisji Archeograficznej został sporządzony, zyskał aprobatę generał-gubernatora Nazimowa i wysłano go do Petersburga[36].

Według tego projektu, Wileńska Komisja Archeograficzna (Виленская Комиссия для разбора и издания древних актов) w celu „przeciwdziałania niesłusznym pretensjom polskiej partii, dążącej do zdławienia rosyjskiej narodowości na Litwie i zawładnięcia tym krajem", miała zbierać i wydawać: 1) księgi dekretowe i procesowe, charakteryzujące kraj litewski i jego położenie w różnych czasach; 2) przywileje królów polskich i wielkich książąt litewskich nadane prawosławnym cerkwiom, monasterom i duchowieństwu prawosławnemu oraz wszelkie akta świadczące o byłych prawosławnych świątyniach na Litwie, obecnie już nieistniejących; 3) przywileje dla świątyń unickich; 4) testamenty znaczniejszych osobistości na Litwie; 5) instrukcje sejmikowe; 6) inwentarze spisywane przez królewskich rewizorów, księgi podkomorskie i wieczyste, zwłaszcza określające granice posiadłości. Wedle projektu komisja miała składać się z prezesa, trzech członków, z których jeden był obowiązkowo archiwariuszem Wileńskiego Archiwum Centralnego, dwóch pisarzy i dwóch służących. Koszta jej utrzymania W. Nazimow obliczył na 12 472 rubli rocznie. Obejmowały one pensje dla pracowników, utrzymanie pomieszczeń, wydatki kancelaryjne oraz koszta wydawnictwa[37]. Ministerstwo

---

[33] *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов...*, s. 1–2; R. Mienicki, *Komisja Archeograficzna w Wilnie*, Wilno 1925, s. 17–18; M. F. Chartanowicz, G. Karczmarz, *Komisje archeograficzne i archeologiczne...*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki", Warszawa 1988, r. 33, nr 4, s. 969–970.

[34] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 5, 13.

[35] Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...*, s. 74–77.

[36] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 18–19.

[37] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s.15–16.

Oświaty uznało tę sumę za wygórowaną i obniżyło ją do 6 tysięcy rubli rocznie[38]. Taką też sumę (6000 rubli rocznie) przeznaczono na wydanie pisma ludowego w języku białoruskim, litewskim i żmudzkim[39].

Na tym sprawa jednak stanęła, głównie wskutek braku odpowiednich kadr. Odczytanie i wydanie materiałów źródłowych wymagało wysokich kwalifikacji naukowych, znajomości języków łacińskiego, polskiego i staroruskiego oraz dawnego pisma. Uczeni rosyjscy o takich kwalifikacjach znajdowali pracę w Rosji i nie byli zainteresowani podejmowaniem jej w niespokojnym i, jak uważano, wrogim kraju. Z kolei władze rosyjskie nie mogły powierzyć mieszkańcom Wilna pracy w instytucji o wyraźnym antypolskim charakterze[40].

Wybuch powstania styczniowego, wyjazd w maju 1863 roku generał-gubernatora W. Nazimowa z Wilna i przybycie M. Murawiowa odsunęły sprawę założenia Komisji Archeograficznej i pisma ludowego na plan dalszy. M. Murawiow uważał, że w pierwszej kolejności trzeba zadbać o szkoły rosyjskie. W celu zachęcenia nauczycieli i prawosławnego duchowieństwa do przybywania na Litwę wyznaczył im wysokie pensje z pieniędzy ściąganych z polskich ziemian[41]. Zamierzał przeznaczyć na oświatę również pieniądze wydzielone na założenie komisji i pisma dla ludu[42]. „W początku roku 1865 wszyscy nauczyciele w gimnazjach byli Rosjanie, pisał potem sam M. Murawiow, tak iż nauka polskiego języka w szkołach zupełnie ustała. Z pomocą duchowieństwa i pośredników (komisarzy włościańskich) zarząd szkolny potworzył wszędzie szkoły rosyjskie i było ich już przeszło 600. Nauczycielami w nich byli seminarzyści rosyjscy, których kilkaset przybyło z wewnętrznych guberni rosyjskich..."[43]. Pomyślał także o założeniu rosyjskiego uniwersytetu lub prawosławnej akademii duchownej w Wilnie, ale elita polityczna w Petersburgu uważała, że jeszcze za wcześnie na tworzenie tego rodzaju instytucji. Tworzeniem wyższej uczelni dla polskiej młodzieży władze rosyjskie były całkowicie niezainteresowane[44].

Krwawa rozprawa z uczestnikami powstania styczniowego wywołała oburzenie w całej Europie i caratowi dla usprawiedliwienia potrzebne były „historyczne dowody" rosyjskości tego kraju i jego odwiecznych związków z Rosją. Takich dowodów miała dostarczać Wileńska Komisja Archeograficzna. Ministerstwo Oświecenia Narodowego wydzieliło w 1864 roku 5939 rubli srebrnych i ponaglało M. Murawiowa do zadbania o rozpoczęcie prac Komisji, chociaż jeszcze trwały walki z powstańcami[45]. Generał-gubernatorowi nie pozostało nic innego, jak zlecić kuratorowi Wileńskiego Okręgu

[38] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 20, 24–26.
[39] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 30.
[40] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 27–30.
[41] LVIA, F 439, op. 1, teczka 40, 54.
[42] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 33–34.
[43] Murawiow M., *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiowa...*, s. 160–161.
[44] D. Staliūnas, *Visuomenė be universiteto...*, s. 204.
[45] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 36–37.

Naukowego dopełnienie wszelkich niezbędnych formalności związanych z powołaniem Komisji.

Najtrudniej było znaleźć odpowiedniego kandydata na prezesa. Wybór M. Murawiowa padł na sędziwego przewodniczącego Wileńskiego Komitetu Cenzury Pawła Kukolnika, który według ustawy o cenzurze nie mógł zajmować żadnego innego urzędowego stanowiska. Minister spraw wewnętrznych wydał więc specjalne zezwolenie i P. Kukolnik zajął stanowisko prezesa Wileńskiej Komisji Archeograficznej z wynagrodzeniem w wysokości 1500 rubli rocznie oprócz pensji przewodniczącego Komitetu Cenzury[46]. Członków Komisji mianował 12 kwietnia 1864 r. kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego I. Korniłow w ścisłym porozumieniu z generał-gubernatorem M. Murawiowem. Pierwszymi członkami komisji zostali: Antoni Pszczołko, prawosławny duchowny w soborze Przeczystej Bogurodzicy w Wilnie, Iwan Nikotin, urzędnik do szczególnych zleceń przy generał-gubernatorze wileńskim oraz Nikita Gorbaczewski, archiwariusz Wileńskiego Archiwum Centralnego. Przy wyborze kandydatów zwracano przede wszystkim uwagę na ich poglądy polityczne i gotowość służenia reżimowi, mniej na kwalifikacje naukowe. Wyznaczono każdemu z nich pensję w wysokości 1000 rubli rocznie (po odliczeniu kwoty przeznaczonej na przyszłe emerytury dostawali po 900 rubli rocznie). Pozostałe pieniądze szły na opłacenie kopistów, wydatki kancelaryjne i gospodarcze[47].

Czasy były niespokojne, stąd nie dokonano uroczystego otwarcia Wileńskiej Komisji Archeograficznej, nie było nawet żadnej wzmianki w prasie[48]. Datę pierwszego posiedzenia I. Korniłow wyznaczył na 17 kwietnia 1864 roku. Posiedzenie odbyło się w sali Centralnego Archiwum Wileńskiego w obecności prezesa Pawła Kukolnika, członków Antoniego Pszczołki, Iwana Nikotina i Nikity Gorbaczewskiego oraz samego kuratora Iwana Korniłowa. Po przeczytaniu rozporządzenia generał-gubernatora o rozpoczęciu pracy Komisji przyjęto postanowienie, aby niezwłocznie przystąpić do przejrzenia akt dawnych znajdujących się w Archiwum Centralnym. Następnie wybrano sekretarza i skarbnika. Obie te funkcje powierzono N. Gorbaczewskiemu[49]. Na kancelarię Komisji przekazano salę, sąsiadującą z Centralnym Archiwum Wileńskim. Główna praca miała być prowadzona w tymże archiwum, otwartym dla członków Komisji codziennie z wyjątkiem dni świątecznych po dwie godziny dziennie od 16 do 18 po południu[50].

3. Członkowie i prezesi

Zasada powoływania członków Wileńskiej Komisji Archeograficznej była inna niż w instytucjach społecznych (np. w Towarzystwie Lekarskim czy Komisji Archeologicznej

---

[46] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 147–157.
[47] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 48–51; F 596, op.1, teczka 7, s. 11; teczka 376, s. 15.
[48] LVIA, F 596, op.1, teczka 376, s. 16.
[49] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 127–133; F 596, op. 1, teczka 7, s. 11–13; teczka 21, 27.
[50] LVIA, F 596, op.1, teczka 1, 8.

w Wilnie). Przyjmowały one nowych członków na swych zgromadzeniach ogólnych za rekomendacją dwóch członków rzeczywistych i drogą głosowania tajnego. Następnie nowi członkowie byli zatwierdzani przez generał-gubernatora. Członków Komisji Archeograficznej mianował bezpośrednio kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego w ścisłym porozumieniu z generał-gubernatorem wileńskim, prezesa zaś minister oświaty na wniosek kuratora, który to wniosek musiał jeszcze uzyskać miłościwe pozwolenie cesarza[51]. Czteroosobowy skład Komisji (prezes i trzech członków) został ustalony przez generał-gubernatora wileńskiego W. Nazimowa i zatwierdzony Ustawami z 1870 i 1876 roku[52].

Obowiązki prezesa i członków regulowała Ustawa. Prezes miał dbać o sprawną działalność Komisji, uzgadniać i rozdzielać obowiązki między członkami, uczestniczyć na równi z nimi w pracy Komisji, reprezentować ją na zewnątrz, utrzymywać stosunki z urzędami i instytucjami, składać sprawozdanie finansowe do Urzędu kontroli i roczne sprawozdanie z prac Komisji kuratorowi Wileńskiego Okręgu Naukowego[53]. Obowiązki członków polegały na przeglądaniu dawnych akt i dokumentów, ocenie ich wartości historycznej i naukowej, przedstawieniu listy akt wybranych do druku w celu omówienia jej na posiedzeniach Komisji, dbaniu o przepisanie ich przez kopistów w ustalonym terminie, sprawdzaniu kopii z oryginałami i potwierdzaniu ich zgodności swymi podpisami, sporządzaniu niezbędnych skorowidzów osobowych, rzeczowych i geograficznych, korekcie drukowanych materiałów[54].

Prezes i członkowie byli zaliczani do urzędników resortu oświaty, prezesowi przysługiwała V klasa urzędnicza, członkom zaś VII, jeśli nie mieli innego stanowiska urzędniczego. Za swoją pracę prezes i członkowie pobierali solidne pensje, czym w zasadzie różnili się od członków Komisji Archeologicznej, działających na zasadach społecznych. Według ustawy z 1870 roku prezes pobierał stałą pensję, zatwierdzoną przez Ministerstwo Oświaty, a członkowie wynagrodzenie w wysokości zależnej od wykonanej pracy, zatwierdzone przez kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego na wniosek prezesa, nie więcej jednak jak po 1000 rubli rocznie (od 1876 roku 1200 rubli rocznie)[55]. Pensja pierwszego prezesa wynosiła 1500 rubli rocznie, ale już za następnego prezesa P. Bezsonowa, który zastąpił P. Kukolnika w marcu 1865 roku, podwyższono ją do 2000 rubli i taką pozostała do końca działalności Komisji[56]. Często wyznaczano też jednorazowe nagrody lub stałe dodatki. Taki stały dodatek w wysokości 1000 rubli rocznie, przyznany przez samego cesarza Aleksandra II, pobierał prezes Jakub Gołowacki przez dwadzieścia lat swego urzędowania (1867–1888)[57]. W tych czasach były to duże pie-

[51] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 153; F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 25.

[52] LVIA, F 596, op. 1, teczka 45; *Правила для руководства комиссии для разбора и издания древних актов...*, § 2.

[53] *Правила для руководства комиссии для разбора и издания древних актов...*, § 3.

[54] *Правила для руководства комиссии для разбора и издания древних актов...*, § 4.

[55] LVIA, F 596, op. 1, teczka 45, 49, 70: *Правила для руководства комиссии для разбора и издания древних актов...*, § 5.

[56] LVIA, F 596, op. 1, teczka 7, 13, 15, 49, 157, 201, 234, 379, s. 34–36.

[57] LVIA, F 596, op. 1, teczka 49, 50, 201.

niądze, tym bardziej, że pracując w archiwum tylko dwie godzinny dziennie mieli pracownicy Komisji możliwość dodatkowego zatrudnienia, co pozwalało wielu z nich nie tylko utrzymywać liczne rodziny, ale i nabywać majątki skonfiskowane Polakom. Iwan Nikotin stał się właścicielem Rajewszczyzny w powiecie wilejskim, majątku liczącego 1900 dziesięcin, a następnie także Krasnego Sioła (268 dziesięcin) w tymże powiecie. Paweł Kukolnik nabył za bezcen majątek Syczewicze, Konstantin Snitko – Radoszkowicze (666 dziesięcin), a Jakub Gołowacki majątek Wotnię, zawierający 1151 dziesięcin i młyn wodny[58].

Przez ponad pięćdziesiąt lat egzystowania Wileńskiej Komisji Archeograficznej (1864–1915) do pracy w niej zaangażowano 15 osób (tabela 8). Kierowało nią kolejno sześciu prezesów: Paweł Kukolnik, Piotr Bezsonow, Jakub Gołowacki, Julian Kraczkowski, Flawian Dobrianski, Dymitr Dowgiałło (tabela 7). Członkami Komisji w różnym czasie byli: Iwan Nikotin, Antoni Pszczołko, Nikita Gorbaczewski, Siemion Szołkowicz, Flawian Dobrianski, Konstanty Snitko, Benedykt Płoszczański, Iwan Glebow, Dymitr Dowgiałło, Arsenij Turcewicz, Iwan Sprogis oraz Aleksander Wrucewicz (tabela 7).

Wielce znamienne było ich pochodzenie narodowe i społeczne. Spośród 15 osób zaangażowanych do pracy w Komisji tylko dwie pochodziły z głębi Rosji (Piotr Bezsonow i Iwan Nikotin), jedna (Iwan Sprogis) z Łotwy, pozostałe natomiast z Galicji lub północno-zachodnich guberni, czyli z terytorium współczesnej Ukrainy i Białorusi. Pod względem pochodzenia społecznego swych prezesów i członków Komisja Archeograficzna zasadniczo różniła się od Komisji Archeologicznej. Członkowie tej ostatniej w decydującej większości byli szlacheckiego pochodzenia, natomiast w Komisji Archeograficznej z wyjątkiem dwóch osób (Iwana Nikotina i Iwana Glebowa) wszyscy pozostali pochodzili z rodzin tak zwanych „raznoczińców". Paweł Kukolnik był synem nauczyciela, Julian Kraczkowski – organisty, Iwan Sprogis – chłopa, pozostali – synami prawosławnych i unickich popów, najczęściej proboszczów wiejskich parafii. Pochodzenie społeczne warunkowało specyficzną drogę studiów przyszłych działaczy Komisji. Tylko połowa z nich miała ukończone studia uniwersyteckie (P. Bezsonow, I. Glebow, J. Gołowacki, I. Nikotin, B. Płoszczański, S. Szołkowicz, A. Turcewicz, A. Wrucewicz). P. Kukolnik w ogóle nie studiował na żadnej uczelni. Większość późniejszych działaczy Komisji Archeograficznej (P. Bezsonow, J. Kraczkowski, F. Dobrianski, D. Dowgiałło, A. Pszczołko, N. Gorbaczewski, S. Szołkowicz, K. Snitko, I. Sprogis) wykształcenie średnie zdobyła w seminariach duchownych, a wyższe w akademiach duchownych w Moskwie i Petersburgu (J. Kraczkowski, F. Dobrianski, D. Dowgiałło, A. Pszczołko, N. Gorbaczewski, K. Snitko, I. Sprogis)[59]. Zakłady te nie odznaczały się wysokim po-

[58] R. Mienicki, *Komisja Archeograficzna w Wilnie...*, s. 54–55.

[59] LVIA, F 596, op. 1, teczki 7, 13, 32, 44, 45, 49, 52, 155, 201, 217, 218, 234, 285, 291, 292, 330, 368; *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов...*, s. 5–27; R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 29–49, 85–120; Ф. И. Шверубович, *Братья Кукольники...*, s. 76; *Памяти заслуженого преподавателя Виленского реального училища и члена Виленской Археографической Комиссии Семена Вуколовича Шолковича*, Вильна 1886, s. 26 (odb. z „Литовских Епархиальных

ziomem nauczania. Zwracały uwagę przede wszystkim na wpajanie swym wychowankom wierności ideologicznej zasadzie „samowładztwo, prawosławie, narodowość". Odbijało się to na poglądach i poziomie naukowym absolwentów. Wyjątku nie stanowili członkowie Komisji Archeograficznej. Niektórzy z nich (P. Kukolnik, J. Gołowacki, J. Kraczkowski, B. Płoszczański) dla ułatwienia sobie kariery służbowej zmienili wyznanie, przechodząc z obrządku unickiego na prawosławny. Zmienił wiarę z luterańskiej na prawosławną również I. Sprogis, ale w odróżnieniu od wyżej wymienionych uczynił to, będąc małym dzieckiem, z woli ojca. Zrywając z wiarą ojców, zrywali oni tym samym ze swoim środowiskiem i całkowicie utożsamiali się z reżimem, służąc jako posłuszne narzędzie władz[60].

Mimo wielokrotnych dowodów lojalności wobec caratu i Cerkwi prawosławnej członkowie Komisji nie byli wolni od nadzoru władz. Przed rozpoczęciem pracy w Komisji musieli wypełnić formularz służbowy, podając dokładne wiadomości o pochodzeniu, wykształceniu, karierze służbowej, wyznaniu, nagrodach, stanie rodzinnym. Interesowały się nimi także władze cerkiewne, o czym przekonał się Jakub Gołowacki po osiedleniu się w Wilnie. Przybył on tu ze Lwowa z całą rodziną jeszcze jako ksiądz unicki i jako taki spotkał się z wrogim przyjęciem miejscowych władz cerkiewnych[61]. Nadzór nad urzędnikami, w tym i nad pracownikami Komisji Archeograficznej, jeszcze bardziej wzmocniono w 1905 roku w związku z wydarzeniami rewolucyjnymi w kraju. Wtedy w formularzach służbowych zaczęto notować dokładne wiadomości nie tylko o samych pracownikach, lecz także o członkach ich rodzin: wiek, wyznanie, stan majątkowy żony, liczba, płeć, wiek, wyznanie i miejsce przebywania dzieci[62]. Taka kontrola utrzymywała się do końca rosyjskiego panowania w Wilnie, to jest do lipca 1915 roku.

4. Działalność

4.1. Początek działalności

Wileńska Komisja Archeograficzna rozpoczynała działalność, nie mając zatwierdzonej ustawy. Za podstawę pracy przyjęto wskazówki generał-gubernatora W. Nazimowa z 1862 roku, które zmodyfikowano na pierwszych posiedzeniach Komisji. Członkowie Komisji mieli rozpatrywać i spisywać: 1) przywileje królów polskich i wielkich książąt litewskich nadane prawosławnym cerkwiom, monasterom i duchowieństwu prawosław-

Ведомостей"); *Памяти Якова Федоровича Головацкого, председателя Виленской комиссии для разбора и издания древних актов*, Вильна 1888, s. 35 (odb. z «Литовских Епархиальных Ведомостей»); *Пятидесятилетие службы Ивана Спрогиса*, Вильна 1914, s. 42.

[60] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 58–59; Ф. И. Шверубович, *Братья Кукольники...*, s. 20; *Памяти Якова Федоровича Головацкого...*, s. 31–32; *Пятидесятилетие службы Ивана Спрогиса...*, s.16; R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 110.

[61] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 34, 58–59.

[62] LVIA, F 596, op. 1, teczka 319, s. 23.

nemu oraz wszelkie akta o prawosławnych świątyniach obecnie już nieistniejących; 2) przywileje dla unickich świątyń i duchowieństwa; 3) testamenty przedstawicieli znanych rodów i słynnych uczonych; 4) instrukcje dla posłów na sejmy; 5) akty politycznych procesów sądowych; 6) przywileje królów polskich i wielkich książąt litewskich nadane różnym stowarzyszeniom i stanom[63].

Poszukiwania rozpoczęto od ksiąg grodzieńskiego sądu ziemskiego, znajdujących się w Archiwum Centralnym w Wilnie. Interesujące Komisję materiały dawano do przepisania kopistom, którzy musieli umieć odczytać dokumenty w językach polskim, łacińskim, staroruskim. Wynajęto więc dwóch kancelistów Centralnego Archiwum Wileńskiego: Aleksandra Jacynę i Juliana Szylinga. Płacono im po dziesięć rubli miesięcznie[64].

Praca Komisji przebiegała pod ścisłym nadzorem władz. Członkowie Komisji podlegali bezpośrednio kuratorowi Wileńskiego Okręgu Naukowego, któremu składali miesięczne i roczne sprawozdania z wykonanej pracy. W pierwszych latach pracy Komisji musieli rozliczać się także przed generał-gubernatorem M. Murawiowem[65]. Najbardziej interesowała go przydatność propagandowa wybranych do druku materiałów, co dobrze rozumieli członkowie Komisji, przedstawiając je w odpowiednim świetle. „Przy ich wyborze, pisał w rocznym sprawozdaniu z pracy Komisji za 1864 rok prezes P. Kukolnik, Komisja kierowała się myślą, by udowodnić powołując się na fakty, że: 1) Kraj Zachodni nigdy nie był szczęśliwy pod rządem polskim [...]; 2) cywilizacja Polski, a za nią i Kraju Zachodniego daleko pozostawała od tego stopnia doskonałości, jaki sobie przypisują Polacy; 3) tylko pod rosyjskim rządem kraj Zachodni zapomniał o dawnych swych klęskach i ranach oraz rozpoczął rzeczywistą polityczną egzystencję"[66]. Zgodnie z postawionym zadaniem wyszukiwano w aktach grodzieńskiego sądu ziemskiego faktów samowoli, grabieży, gwałtów, rozbojów na drogach i podobnych przestępstw, dokonywanych przez „bujną" szlachtę polską na bezbronnej ludności ruskiej. Innym, nie mniej ważnym zadaniem było udokumentowanie krzywd uczynionych przez katolików i unitów Cerkwi prawosławnej w czasach panowania polskiego[67].

Taka postawa ideologiczna członków Wileńskiej Komisji Archeograficznej jak najbardziej odpowiadała ówczesnej polityce rosyjskiej. Gorzej było ze stroną naukową. Po rozpoczęciu pracy nad aktami szybko wyszło na jaw, że większość członków Komisji, wybranych przez M. Murawiowa i Iwana Korniłowa, nie ma ani fachowego przygotowania, ani wielkiej chęci do żmudnego badania źródeł. Nie był wyjątkiem w tym gronie i sam prezes Paweł Kukolnik (Павел Васильевич Кукольник, 1795–1884). Urodził się w Zamościu w rodzinie unickiej. W wieku dziewięciu lat wyjechał do Petersburga, gdzie jego ojciec dostał posadę nauczyciela. Ukończył tam szkołę parafialną i w 1809 roku zdał eksternistycznie egzaminy w gimnazjum, niezbędne dla objęcia służby urzędniczej.

[63] LVIA, F 596, op. 1, teczka 7.
[64] LVIA, F 596, op. 1, teczka 3.
[65] LVIA, F 596, op. 1, teczka 7; F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 52–53, 95–125.
[66] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 133.
[67] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 132–133.

Służbę rozpoczął w następnym roku w Petersburskim Kolegium Katolickim. Po dwóch latach przeszedł do departamentu dóbr państwowych, później do departamentu pocztowego. Będąc na służbie, przygotował i w 1815 roku obronił doktorat w Akademii Jezuickiej w Połocku na temat „Wpływy prawa rzymskiego na prawo rosyjskie" uzyskując stopień doktora prawa. Umożliwiło mu to podjęcie pracy w Ministerstwie Sprawiedliwości, gdzie wysłużył rangę radcy dworu. Dla ułatwienia kariery w 1821 roku po śmierci ojca przeszedł z Kościoła unickiego do prawosławnego. W grudniu 1824 roku został powołany przez Nowosilcowa na profesora historii powszechnej i statystyki na Uniwersytecie Wileńskim na miejsce wydalonego po głośnym procesie filomatów Joachima Lelewela[68]. Nie poprzestając na pracy na uniwersyteckiej katedrze, zatrudnił się jeszcze w Wileńskim Komitecie Cenzury (w latach 1829–1841). W czasie powstania listopadowego Paweł Kukolnik ukrywał się w guberni grodzieńskiej w majątku Nowosilcowa. Dopiero po stłumieniu powstania wrócił do Wilna i podjął pracę w Akademii Medyko-Chirurgicznej i Akademii Duchownej. Po zamknięciu również tych uczelni w 1842 roku przyznano mu „za zasługi na niwie oświaty" profesorską emeryturę w wysokości 857 rubli 14 kopiejek. Na tym jednak nie zakończyła się jego kariera służbowa. W katolickim seminarium duchownym wykładał historię Rosji, a w 1844 roku został przewodniczącym Wileńskiego Komitetu Cenzury[69]. Poprzednia praca w Uniwersytecie i akademiach, obracanie się w kręgu ludzi oświeconych dały P. Kukolnikowi pewne rozeznanie w sprawach nauki i ogładę towarzyską. Z tego powodu uważano go za jednego z bardziej inteligentnych cenzorów wileńskich, a okres jego urzędowania w Komitecie cenzury za stosunkowo liberalny[70].

Paweł Kukolnik działał też w Komisji Archeologicznej, był na liście pierwszych jej członków, na uroczystościach otwarcia Muzeum Starożytności w 1856 roku wygłosił odczyt *О пособиях к дополнению литовской истории* (*O pomocach do uzupełnienia litewskiej historii*), zakończony okrzykiem *Боже, Царя храни!*. Referat ten został potem opublikowany w pierwszym tomie „Pamiętników Komisji Archeologicznej Wileńskiej". Honorowano go w środowisku wileńskich «miłośników starożytności» nie tyle z powodu swoich osiągnięć w pracy naukowej, ile z racji zajmowanego stanowiska przewodniczącego Komitetu Cenzury[71]. Praca naukowa raczej go nie interesowała. Wolał pisać wiersze i artykuły popularne do prasy wileńskiej[72].

Rozumie się, że tych doświadczeń nie wystarczało, ażeby należycie zorganizować pracę w Komisji Archeograficznej. Nie mógł on spodziewać się wiele pomocy i od innych pracowników Komisji. Jednego z nich, Antoniego Pszczołko (Антоний Иванович Пщолко, 1818–1871), z uznaniem wspominał I. Nikotin, jako człowieka, który „skupił wszystkie siły swego światłego umysłu i zacnej duszy ku prawdziwemu służeniu świętej pra-

[68] Ф. И. Шверубович, *Братья Кукольники*..., s. 19–24.
[69] LVIA, F 378, BS, op. 1862, teczka 640, s. 129.
[70] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto*..., s. 89.
[71] „Pamiętnik Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, s. 21–23.
[72] *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов*..., s. 5–8.

wosławnej cerkwi i sprawie rosyjskiej w Kraju Północno-Zachodnim [...]. Rzeczywiście był niezastąpiony w walce przeciwko jawnym i tajnym stronnikom łacińska i polskiej propagandy w naszym odwiecznie rosyjskim kraju"[73]. Zajęty tymi sprawami „wielebny ojciec Antoni" prawie wcale nie zjawiał się na posiedzenia Komisji, a tym bardziej nie miał czasu ani chęci na szperanie w archiwum. Obowiązkową część pracy wykonywał za niego, jak potem się wykryło, pomocnik archiwariusza Iwan Sprogis. Pszczołko płacił mu za to po 25 rubli miesięcznie[74]. Drugi członek Komisji Iwan Nikotin, zajmując jednocześnie stanowisko urzędnika do szczególnych zleceń przy generał-gubernatorze wileńskim, miał na nim w tych niespokojnych czasach takie mnóstwo roboty, że bardzo rzadko mógł uczestniczyć w pracy Komisji. Poszedł zatem śladami Pszczołki i wyręczał się innym pracownikiem Centralnego Archiwum, Piotrem Hildebrandtem[75]. Pozostawał trzeci członek Komisji Nikita Gorbaczewski (Никита Иванович Горбачевский, 1804–1880). Pracując od 1853 roku jako archiwariusz w Wileńskim Archiwum Centralnym miał rozeznanie w jego zasobach, znał języki łaciński, polski, niemiecki, staroruski i podstawy archeografii, słusznie zatem uważano go za najbardziej kompetentnego pracownika Komisji[76].

Kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Iwan Korniłow dobrze wiedział o sytuacji w Komisji Archeograficznej i poszukiwał bardziej odpowiedniej osoby na stanowisko prezesa. W warunkach ostrych represji popowstaniowych i skrajnej polityki rusyfikatorskiej lojalny i ostrożny Paweł Kukolnik wydawał się władzom zbytnio pobłażliwy i zżyty z Polakami. Zwolniono go 12 lutego 1865 roku ze stanowiska prezesa Komisji Archeograficznej, nie czekając nawet na wydanie pierwszego tomu zebranych aktów (P. Kukolnik zakończył ich redagowanie już po ustąpieniu ze stanowiska prezesa)[77]. Nie utrzymał się długo także na stanowisku przewodniczącego Komitetu Cenzury (do 1 września 1865 roku). Specjalna Komisja, powołana przez generał-gubernatora Kaufmana (Константин Петрович фон-Кауфман) dla sprawdzenia działalności Komitetu, miała mu wiele do zarzucenia jako przewodniczącemu, zwłaszcza gdy w księgarni Zawadzkich znaleziono zakazane księgi (17 tytułów polskich i jeden żmudzki śpiewnik). Obwiniono go o niedopatrzenie sprzedaży i wydawnictwa. Musiał pisać wyjaśnienia i usprawiedliwiać się ze stawianych mu zarzutów[78]. Na tym skończyła się jego długa kariera służbowa. Poszedł na emeryturę z pensją 1766 rubli rocznie i poświęcił się działalności literackiej i religijnej. Zmarł 3 września 1884 roku, został pochowany na cmentarzu prawosławnym w Wilnie[79].

[73] *Из записок Ивана Акимовича Никотина*, С. Петербург 1905, s. 248.

[74] *Пятидесятилетие службы Ивана Яковлевича Спрогиса*..., s. 22.

[75] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 20.

[76] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna*..., s. 35; Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению*..., s. 86–88.

[77] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 2.

[78] LVIA, F 439, teczka 68; И. Корнилов, *Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху*, С. Петербург 1901, s. 371–378.

[79] Ф. И. Шверубович, *Братья Кукольники*..., s. 35–59.

Nowym prezesem Wileńskiej Komisji Archeograficznej został Piotr Bezsonow (Петр Алексеевич Бессонов, 1828–1898), sprowadzony przez kuratora Korniłowa z Moskwy. Urząd prezesa przejął od Kukolnika 1 marca 1865 roku[80]. Był, zdaniem I. Korniłowa, osobą jak najbardziej odpowiednią na stanowisko prezesa. Rosjanin, syn prawosławnego duchownego, miał ukończone studia historyczno-filologiczne na Uniwersytecie Moskiewskim i doświadczenie w pracy z dawnymi aktami w Komisji do ogłoszenia państwowych dokumentów oraz drukarni Moskiewskiego Synodu. Interesował się historią Rosji i folklorem narodów słowiańskich[81]. Iwan Korniłow spodziewał się, że moskiewski uczony „przysłuży się sprawie rosyjskiej, zorganizuje działalność naukową, rozpracuje program, ukaże kierunki i zadania"[82]. Bezsonow otrzymał roczną pensję 2000 rubli srebrnych, a ponieważ uważano tą sumę za niedostateczną dla utrzymania licznej rodziny, powierzono mu oprócz posady prezesa jeszcze kilka innych stanowisk. Był dyrektorem szkoły dla rabinów, później dyrektorem wileńskiego gimnazjum oraz członkiem komisji do urządzenia wileńskiej biblioteki publicznej i wileńskiego muzeum (zamiast zlikwidowanego Muzeum Starożytności)[83]. Rozumie się, że przy tak wielu obowiązkach nie miał ani dość czasu, ani sił, by dobrze wykonywać podjętą pracę. Okazało się ponadto, że był typowym uczonym samotnikiem, nie umiał pracować w zespole i trudno adaptował się w nowym środowisku.

Na początku wykazał pewną inicjatywę, starał się nadać pracy Komisji bardziej naukowy charakter, proponował rozszerzyć zasięg poszukiwania źródeł poza Archiwum Centralne, w edycjach źródłowych dawać rosyjskie tłumaczenia dokumentów polskich i łacińskich. Spotkał się jednak z oporem innych członków, którzy nie chcieli obarczać siebie żadnym dodatkowym wysiłkiem. Widząc niechęć swych podwładnych i wątpiąc w ich kwalifikacje, P. Bezsonow prosił kuratora o zatrudnienie dodatkowego pracownika de Poule'go do redagowania i korekty *Aktów* płacąc mu 720 rubli rocznie[84]. Spotkał się z odmową, a jego krytyczne nastawienie wobec członków zaostrzyło jeszcze wewnętrzne niesnaski w Komisji. Obrażony, przestał pojawiać się na posiedzeniach, pracował w domu i pisał długie skargi do kuratora, przytaczając coraz to nowe oskarżenia pod adresem pracowników Komisji Archeograficznej i Centralnego Archiwum Wileńskiego[85]. O żadnej normalnej pracy w Komisji nie mogło już być mowy. Kurator I. Korniłow, który w swoim czasie dołożył wiele starań, by sprowadzić P. Bezsonowa do Wilna, teraz błagał ministra oświaty I. D. Delanowa „w imię dobra rosyjskiej sprawy" by zabrać

[80] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 2–3; F 596, op. 1, teczka 13, s. 1–2.

[81] *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов...*, s. 7–9; П. А. Бессонов, *Русское государство в половине XVII века. Рукопись времен царя Алексея Михайловича*, открыл и издал П. А. Бессонов, Москва 1859; *Калики перехожие. Сборник статей и исследований*, Москва 1863, XIX, s. 252.

[82] И. Корнилов, *Русское дело в Северо-Западном крае...*, s. 78.

[83] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 2–7; F 596, op. 1, teczka 13, s. 1–2.

[84] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 11–12.

[85] LVIA, F 596, op. 1, teczka 36, s. 6–13.

go z powrotem[86]. Prośbie kuratora uczyniono zadość i w październiku 1866 roku przeniesiono P. Bezsonowa z powrotem do Moskwy, gdzie podjął pracę w bibliotece uniwersyteckiej[87]. W 1879 roku wyjechał do Charkowa i objął katedrę slawistyki na tamtejszym uniwersytecie. Dużo pisał, przede wszystkim na tematy slawistyczne. Zmarł 22 lutego w Charkowie.

Krótki pobyt P. Bezsonowa w Wilnie zaowocował wydaniem jego pracy o białoruskich pieśniach i ludowych obyczajach[88]. Materiały źródłowe, w większej części akty wieczyste, wybrane przez niego do druku w czasie sprawowania urzędu prezesa Wileńskiej Komisji Archeograficznej, po jego wyjeździe z Wilna zostały przez innych członków ocenione jako nienadające się do drugiego tomu *Aktów* i przekazane kuratorowi. I. Korniłow, nie chcąc być posądzanym o stronniczość, odesłał protokół wileńskiej komisji i zakwestionowane materiały do Petersburga do rozpatrzenia przez tamtejszą Komisję Archeograficzną. Wiceprezes petersburskiej komisji Afanasij Byczkow w zasadzie zaaprobował opinię wileńskich kolegów i radził na przyszłość skupić się na wydawaniu materiałów bardziej ideologicznie aktualnych, jak dokumenty naświetlające walki Cerkwi prawosławnej z katolicyzmem, przymusowe narzucanie unii kościelnej, zaborczość Kościoła katolickiego, stosunek prawosławnych chłopów do polskich ziemian i temu podobne. Ostatecznie z liczby 153 aktów prawnych, przeznaczonych przez P. Bezsonowa do druku, zaaprobowano zaledwie 24. Tak członkowie Komisji zemścili się na byłym prezesie[89].

Białoruski uczony N.N. Ułaszczyk uważał, że Piotra Bezsonowa usunięto z Wilna z przyczyn politycznych, popierał bowiem białoruski ruch kulturalny, a zamiast nazwy „Kraj Północno-Zachodni" proponował używać nazwy „Kraj Białoruski", co było sprzeczne z polityką caratu, dążącego do całkowitej rusyfikacji tego kraju[90].

Po usunięciu P. Bezsonowa z Wilna kierownictwo w Komisji Archeograficznej tymczasowo przejął Iwan Nikotin (Иван Акимович Никотин, 1825–1890). Pochodził on, jak odnotowano w kwestionariuszu służbowym, z twerskiej guberni, miał ukończone studia prawnicze na Uniwersytecie Moskiewskim i całkowicie poświęcał się karierze urzędniczej. Do Wilna przybył w 1851 roku jako urzędnik do szczególnych zleceń przy generał-gubernatorze Bibikowie, potem pełnił służbę przy Nazimowie, którym w duchu pogardzał za pobłażliwość wobec Polaków. W pełni wykazał się przy generał-gubernatorze Murawiowie, który powierzał mu najbardziej drażliwe sprawy. Na jego polecenie Nikotin brał udział w śledztwach, ekspedycjach karnych, egzekucjach, rewizjach, ulicznych łapankach i nigdy nie zawiódł swego szefa, którego uwielbiał i starał się naśladować. Podczas pobytu w Wilnie prowadził notatki, w których opisał bez zażeno-

[86] И. Корнилов, *Русское дело в Северо-Западном крае...*, s. 77–82.

[87] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 14–19; F 596, op. 1, teczka 13, s. 7–8.

[88] П. А. Бессонов, *Белорусские песни с подробными обяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта*, Москва 1871, LXXXI, s. 176.

[89] LVIA, F 596, op. 1, teczka 32, s. 5–10.

[90] Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...*, s. 94–97.

wania całą brutalność postępowania władz rosyjskich wobec powstańców. Nie zapominał też podkreślić swych zasług w służeniu „sprawie rosyjskiej"[91].

Włączenie I. Nikotina w skład Komisji Archeograficznej w 1864 roku świadczyło, jakie polityczne znaczenie władze rosyjskie przykładały do tej niby naukowej instytucji. Od samego początku było wiadomo, że Nikotin nie będzie trudzić się poszukiwaniem akt dawnych, a zadaniem jego będzie przypatrzeć się od wewnątrz pracy i zachowaniu innych członków. Dobrze to rozumieli pracownicy Komisji i nawet zgryźliwy P. Bezsonow nie śmiał go krytykować, wyładowując swe niezadowolenie na mniej uprzywilejowanym archiwariuszu N. Gorbaczewskim. Z tych samych powodów uznano, że po zwolnieniu P. Bezsonowa ze stanowiska prezesa 29 października 1866 roku właśnie I. Nikotin ma objąć kierownictwo nad Komisją Archeograficzną[92]. Obowiązki jego ograniczały się tylko do urzędowania, a żmudną robotę w archiwum wykonywał za niego Piotr Hildebrandt, tymczasowo zatrudniony w komisji pomocnik archiwariusza[93]. Nie zważając na nominalne tylko uczestnictwo w jej pracach, Iwan Nikotin pobierał całą pensję prezesa – 2000 rubli rocznie[94].

Taki stan rzeczy nie sprzyjał rozwojowi Komisji. Działała ona nadal w poczuciu tymczasowości, bez regulującej jej pracę ustawy. Brak doświadczenia w edycji źródeł i wewnętrzne nieporozumienia sprawiły, że nawet dysponując pokaźnymi środkami wyznaczanymi przez rząd miała ona trudności z wydawnictwem. Po ukazaniu się pierwszego tomu *Aktów* w 1865 roku nastała dłuższa przerwa. Zaniepokojony takim stanem rzeczy kurator I. Korniłow, do którego w pierwszej kolejności trafiały sprawozdanie Komisji, zwrócił się kolejny raz do analogicznej komisji w Petersburgu z prośbą o pomoc w opracowaniu wytycznych działalności, mających ułatwić pracę wileńskim kolegom. Petersburska Komisja Archeograficzna wydelegowała do Wilna jednego ze swych członków, profesora Petersburskiej Akademii Duchownej Michała Kojałowicza (Михаил Иосифович Коялович, 1828–1891) w celu zapoznania się na miejscu z pracą Wileńskiej Komisji Archeograficznej[95]. Kurator I. Korniłow i członkowie Komisji z należytymi honorami powitali gościa ze stolicy, ale on nie zaproponował w zasadzie nic nowego. W swoim wystąpieniu na posiedzeniu wileńskiej komisji w dniu 9 sierpnia 1866 roku nalegał na ściślejsze powiązanie pracy Komisji z zadaniami rosyjskiej polityki w tym

[91] *Из записок Ивана Акимовича Никотина*, С. Петербург 1905, s. 268; Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...*, s. 84–85.

[92] LVIA, F 596, op. 1, teczka 13, s. 5, 20.

[93] LVIA, F 596, op. 1, teczka 13, s. 18; F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 20.

[94] LVIA, F 596, op. 1, teczka 36, s. 26–27.

[95] *Коялович Михаил Иосифович – историк (1828–1891)*, [w:] *Новый энциклопедический словарь*, t. 23, Петроград, s. a. s. 46. M. Kojałowicz, autor licznych prac z historii Wielkiego Ksiestwa Litewskiego, uchodził za znawcę tego tematu. Wydał również kilka edycji źródłowych (М. И. Коялович, *Литовская церковная уния*, т. 1–2, С. Петербург 1850, 1862; idem, *Документы объясняющие историю Западной России и ея отношения к Восточной России и к Польше*, С. Петербург 1865; idem, *Летопись осады Пскова Стефаном Баторием*, С. Петербург 1869; idem, *Дневник люблинского сейма 1569 г.*, [w:] *Русская историческая библиотека*, т. 1, 1873; idem, *Три подъема русского народного духа для спасения русской государственности в смутные времена*, С. Петербург 1880).

kraju. Polecał wyszukiwać i publikować źródła najbardziej aktualne, jego zdaniem, w danej sytuacji politycznej – mówiące o wpływach rosyjskich na Litwie, o walkach wewnętrznych między czynnikami rosyjskim a polskim w „Zachodniej Rosji" oraz o rywalizacji rosyjskiego narodu z polskim na międzynarodowej arenie politycznej[96].

Jego propozycje jeszcze bardziej komplikowały pracę Komisji. Jedynymi ludźmi zdolnymi do pracy z dawnymi dokumentami pozostawali pracownicy Centralnego Archiwum Wileńskiego. To oni głównie pracowali nad źródłami, opublikowanymi w dwóch pierwszych tomach *Aktów* (archiwariusz N. Gorbaczewski jako członek rzeczywisty, I. Sprogis zamiast członka Komisji A. Pszczołko, P. Hildebrandt zamiast I. Nikotina)[97]. Za najbardziej kompetentnego uważano N. Gorbaczewskiego. Oprócz wymienionych dwóch tomów *Aktów* opracował on ze swymi pomocnikami w archiwum ważne wydawnictwo źródłowe – *Rewizję puszcz i szlaków zwierzyny w dawnym Wielkim Księstwie Litewskim* oraz *Tablice chronologiczne*[98].

Trudności w działalności Wileńskiej Komisji Archeograficznej i zaangażowanie w jej pracy urzędników Centralnego Archiwum Wileńskiego były znane w Petersburgu i podsunęły myśl połączenia tych dwóch wileńskich instytucji w jedną w celu zmniejszenia kosztów ich utrzymania. Pomysł ten omówiono w ministerstwach finansów i oświaty i w końcu 1866 roku polecono kuratorowi Wileńskiego Okręgu Naukowego opracować projekt zespolenia Centralnego Archiwum i Komisji Archeograficznej w Wilnie, wzorując się na pracy analogicznych instytucji w Kijowie[99]. Kurator I. Korniłow taki projekt opracował, lecz odradzał połączenie tych dwóch instytucji. W Kijowie, pisał I. Korniłow, działają te instytucje w oparciu o bazę Uniwersytetu św. Włodzimierza, pracownicy archiwum i komisji korzystają z bogatej biblioteki uniwersyteckiej, w razie potrzeby mogą zasięgnąć fachowej porady na katedrach uniwersytetu. Natomiast w Wilnie, gdzie nie ma żadnej wyższej uczelni, pracownicy Centralnego Archiwum i Komisji Archeograficznej są skazani na własne siły, sami muszą kompletować podręczną bibliotekę, wyjaśniać sporne kwestie naukowe. Wszystko to wymaga dodatkowych wydatków. Kurator nie widział możliwości znacznego obniżenia kosztów utrzymania wileńskiego Centralnego Archiwum i Komisji Archeograficznej bez ograniczenia zakresu ich działalności[100].

Po rozpatrzeniu projektu I. Korniłowa Rada Państwa postanowiła pozostawić Archiwum Centralne i Komisję Archeograficzną w Wilnie jako instytucje oddzielne. W celu

---

[96] LVIA, F 596, op. 1, teczka 7, s. 15; teczka 32, s. 1–4.

[97] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов*, t. 1, Вильна 1865, s. 377; t. 2, Вильна 1867, X, s. 361.

[98] *Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на вход в пущи и на земли, составленная старостою мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г...*, Вильна 1867; *Краткие таблицы необходимые для истории, хронологии и вообще для всякого рода археологических исследований и в частности для разбора древних актов и грамот Западного края России и Царства Польского*, Вильна 1867.

[99] LVIA, F 378, BS, op. 1866, teczka 1498, s. 1–2.

[100] LVIA, F 378, BS, op. 1866, teczka 1498, s. 3–7.

podniesienia poziomu ich pracy polecono kuratorowi i ministrowi oświaty wzmóc nadzór nad działalnością tych instytucji. Cesarz Aleksander II w dniu 26 czerwca 1867 roku zatwierdził postanowienie Rady Państwa, tym samym zabezpieczając dalszą egzystencję Wileńskiej Komisji Archeograficznej[101].

4.2 Drugi okres działalności

Wypełnienie postanowień Rady Państwa wymagało zmiany składu osobowego Komisji, a przede wszystkim prezesa. Minister oświaty Dymitr Tołstoj i kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Iwan Korniłow doszli do wspólnego wniosku, że najbardziej odpowiednim kandydatem na prezesa będzie Jakub Gołowacki (Яков Федорович Головацкий, 1814–1888), były profesor języka rosyjskiego i literatury ze Lwowa, znany prorosyjski działacz w Galicji. Upatrzony kandydat pochodził z rodziny wiejskiego proboszcza unickiego, miał ukończone studia filozoficzno-teologiczne na Uniwersytecie Lwowskim. W 1843 roku przyjął święcenia kapłańskie i pracował pewien czas w różnych wiejskich parafiach unickich. W 1849 roku objął katedrę języka rosyjskiego i literatury na Uniwersytecie Lwowskim. Szybko robił karierę zawodową: zdobył stopień doktora filozofii i stanowisko profesora zwyczajnego, jakiś czas był dziekanem wydziału filozoficznego, a w latach 1863–1864 nawet rektorem uniwersytetu. W swojej prorosyjskiej działalności propagandowej używał katedry profesorskiej. Rząd rosyjski docenił działalność „bojownika za rosyjską sprawę" w Galicji i w 1862 roku obdarzył go orderem św. Włodzimierza, a liczne towarzystwa rosyjskie nadały mu miano członka honorowego. Całkiem innej patrzyły na działalność promoskiewską władze galicyjskie. Gołowackiego zaczęto podejrzewać o szpiegostwo na rzecz Rosji i w 1867 r. usunięto go z Uniwersytetu Lwowskiego[102]. Właśnie wtedy otrzymał on zaproszenie na wakujące miejsce prezesa Wileńskiej Komisji Archeograficznej. Nie spieszył się jednak z przyjęciem proponowanego mu stanowiska, ponieważ miał widoki na objęcie katedry w Szkole Głównej w Warszawie z wynagrodzeniem 3000 rubli rocznie. Rozpoczęły się długie pertraktacje i poszukiwanie środków na zwiększenie pensji przyszłego prezesa do pożądanych 3 tysięcy rubli rocznie i opłacenie przejazdu z liczną rodziną ze Lwowa do Wilna[103]. J. Gołowacki zgodził się, kiedy postanowiono płacić mu oprócz pensji prezesa (2000 rubli) stały dodatek w wysokości 1000 rubli rocznie. Pieniądze na dodatkowe wynagrodzenie pochodziły z sum kontrybucyjnych pobieranych od polskich ziemian.

[101] LVIA, F 378, BS, op. 1866, teczka 1498, s. 28–29.

[102] *Памяти Якова Федоровича Головацкого, председателя Виленской комиссии для разбора и издания древних актов*, Вильна 1888, s. 35; *Пятидесятилетие Виленской комисии для разбора и издания древних актов...*, s. 9–11; R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 85–92.

[103] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 22–24: И. Корнилов, *Русское дело в Северо-Западном крае...*, s. 153–154.

Oficjalna nominacja J. Gołowackiego na prezesa Wileńskiej Komisji Archeograficznej nastąpiła 22 grudnia 1867 roku[104].

Jego przybycie do Wilna wywołało niepokój wileńskich władz cerkiewnych, które widziały w nim przede wszystkim niebezpiecznego księdza unickiego. Pod naporem prawosławnego duchowieństwa władze cywilne również uznały „za rzecz nieodpowiednią i niewłaściwą pobyt Gołowackiego mianowicie w Wilnie, gdzie według zamiaru i pod kierownictwem wielebnego Józefa, metropolity litewskiego dokonano wielkiego dzieła przyłączenia unitów do cerkwi prawosławnej". W raporcie, sporządzonym w kancelarii generał-gubernatora mówiono, że chociaż Gołowacki, jako znany uczony i były profesor, wiedzą swą może być pożyteczny dla badań archeograficznych, ale nie można „poświęcić celom naukowym religijną i polityczną stronę tej sprawy, ku uwieńczeniu której w zachodnim kraju skierowane są wszystkie dążenia i wysiłki rządu"[105]. Ówczesny generał-gubernator Aleksander Potapow (Александр Львович Потапов) doniósł o całej tej sprawie do Petersburga. Gołowacki, któremu groziło wysłanie w głąb Rosji, zdecydował się na krok, którego od niego oczekiwano – 31 lipca 1868 roku przyjął z całą rodziną (żona Maria, synowie Jarosław i Wsiewołod, córki Ludmiła, Olga, Tekla i Sofia) obywatelstwo rosyjskie, a 7 września tego samego roku zrzekł się kapłaństwa i przeszedł również z całą rodziną na wiarę prawosławną. Miało to daleko idące konsekwencje, zamykając mu w praktyce możliwość powrotu do Lwowa, gdzie J. Gołowacki jako były ksiądz i poddany rosyjski nie mógł liczyć na żadne wysokie stanowisko. Związał się więc na stałe z władzami rosyjskimi, od których całkowicie zależała jego kariera w Wilnie i dobrobyt licznej rodziny[106]. Władze rosyjskie również nie zapomniały o wiernym słudze. Cesarz Aleksander II nadał mu rangę radcy stanu (11 października 1868 roku) i pozwolił zaliczyć do stażu lata pracy na Uniwersytecie Lwowskim. Uzyskał on takim sposobem przywileje przysługujące zwyczajnym profesorom uniwersytetów rosyjskich[107].

Jakub Gołowacki, umocniwszy swą pozycję w Wilnie, mógł nareszcie zająć się sprawami Komisji Archeograficznej. Wprowadzanie porządku zaczął od zmiany składu osobowego Komisji. Na jego stanowcze żądanie z Komisji usunięto protojereja A. Pszczołko, a na jego miejsce od 1 stycznia 1870 roku zatrudniono Iwana Sprogisa, pomocnika archiwariusza Centralnego Archiwum Wileńskiego[108]. Szczęśliwym zbiegiem okoliczności Iwan Nikotin w tym czasie został gubernatorem cywilnym w Mińsku. Zamiast niego na członka Komisji przyjęto 18 lutego 1870 roku Siemiona Szołkowicza, nauczyciela szkoły realnej w Wilnie[109].

---

[104] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 25–27; F 596, op. 1, teczka 32, s. 13–17.

[105] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 34.

[106] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s.38–49, 54, 58–59.

[107] LVIA, F 378, BS, op. 1865, teczka 1681, s. 62–63.

[108] LVIA, F 596, op. 1, teczka 13, s. 22–24.

[109] LVIA, F 596, op. 1, teczka 49, s. 65–66.

Nowi członkowie z zapałem wzięli się do pracy, nadrabiając gorliwością niedostateczne przygotowanie w dziedzinie archeografii i źródłoznawstwa. Iwan Sprogis (Иван Яковлевич Спрогис, 1833–1918) nie miał nawet wyższego wykształcenia. Uczył się w Petersburskiej Akademii Duchownej, ale został z niej relegowany na drugim roku studiów (1863 r.) za udział w buncie studenckim co, jak sam przyznawał, było dla niego bolesną, lecz dobrą nauką na całe życie. Do Wilna przybył w 1864 roku w poszukiwaniu pracy. Kurator I. Korniłow zatrudnił go do porządkowania księgozbiorów, skonfiskowanych „polskim buntownikom". Od tego czasu I. Sprogis stał się gorącym wielbicielem I. Korniłowa i jego rusyfikatorskiej polityki, czego wyraz dał w 1911 roku pisząc wspomnienia o byłym zwierzchniku[110]. W 1866 r. dostał posadę pomocnika archiwariusza w Centralnym Archiwum Wileńskim. On i Piotr Hildebrandt, były student uniwersytetu Moskiewskiego, zajęli miejsce po usuniętych z archiwum Polakach. Z pracą Komisji Archeograficznej zapoznał się, jak mówiono powyżej, wyręczając protojereja A. Pszczołko. I. Sprogis, chociaż pochodził z rodziny łotewskiego chłopa, uważał się za prawdziwego Rosjanina oraz wiernego wyznawcę Kościoła Wschodniego i z oddaniem służył reżimowi w podbitym kraju[111]. Większych zdolności intelektualnych jednak nie miał i jego liczne przedmowy w kolejnych tomach *Aktów* cechuje, jak trafnie zauważył R. Mienicki, „całkowita nieudolność pisarska"[112].

Drugi nowo przyjęty członek Komisji, Siemion Szołkowicz (Семен Вуколович Шолкович, 1840–1886), pochodził z rodziny prawosławnego duchownego z guberni mińskiej. W czasie studiów na Uniwersytecie Kijowskim wyróżnił się donoszeniem władzom na studentów Polaków. Po ukończeniu nauki w 1863 roku przybył do Wilna i rozpoczął pracę w Instytucie Szlacheckim, a po jego reorganizacji wykładał język rosyjski w Szkole Realnej. Znał także język polski i łacinę. Po przybyciu do Wilna nie porzucił nawyku śledzenia i donoszenia na swych kolegów, czym zyskał szczególne uznanie kuratora I. Korniłowa. Gorliwość w tej dziedzinie omal nie złamała jego kariery, bowiem w 1869 roku po wyjeździe I. Korniłowa administracja wileńska chciała pozbyć się również jego zausznika. Tylko wstawiennictwo byłego kuratora w Petersburgu uratowało go od wydalenia z Wilna. Co więcej, został on członkiem Komisji Archeograficznej nie rezygnując z pracy w szkole, co było wielce korzystne finansowo[113]. S. Szołkowicz odwdzięczył się potem za okazaną pobłażliwość pilnym wykonywaniem obowiązków. Przy jego udziale wydano czternaście tomów prac Komisji, napisał przedmowy do IV, V, IX, XIII tomów *Aktów* i osobnych wydawnictw *Писцовая книга Пинского староства, Ревизия Кобринской экономии, Писцовая книга Гродненской Экономии*. Przypomnieć też należy, iż przyczynił się do wydania zbioru skrajnie anty-

---

[110] И. Спрогис, *Из воспоминаний об Иване Петровиче Корнилове*, Вильна 1911, s. 16.

[111] *Пятидесятилетие службы Ивана Яковлевича Спрогиса*..., s. 13–27.

[112] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna*..., s. 116.

[113] LVIA, F 596, op. 1, teczka 13, s. 25–27; *Памяти заслуженого преподавателя Виленского реального училища и члена Виленской Археографической Комиссии Семена Вуколовича Шолковича*..., s. 3–16.

polskich prac rosyjskich autorów[114]. W ogóle wszystkie prace Szołkowicza, jak zaznaczył N. Ułaszczyk, cechuje „jakaś zaciekła nienawiść do Polaków", wyróżniająca się nawet na tle Komisji, „której głównym zadaniem było podżeganie nienawiści między narodami"[115].

Ważnym wydarzeniem w życiu Komisji było zatwierdzenie ustawy normującej jej położenie prawne. W listopadzie 1869 roku cesarz zatwierdził ogólnikowe postanowienia dotyczące składu osobowego i finansowania. Komisja, jak dotychczas, miała składać się z prezesa i trzech członków. Prezesa na propozycję kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego mianował minister, członków proponował prezes, mianował kurator. Z tej samej okazji zwiększono ogólne finansowanie Komisji z 6 do 8 tysięcy rb., nie licząc stałego dodatku w wysokości 1000 rubli rocznie, przeznaczonego dla prezesa Gołowackiego. Następnie sami pracownicy Komisji opracowali bardziej dokładny projekt ustawy, którą zatwierdził 24 października 1870 r. minister oświaty. Ustawa z 1870 roku była tymczasowa, przewidziana na trzy lata, jednak dopiero po sześciu zamieniono ją na stałą, wprowadzając nieznaczne zmiany. Poprawiona ustawa została zatwierdzona 18 listopada 1876 roku przez ministra oświaty Delanowa i obowiązywała do końca egzystowania Komisji, tj. do lipca 1915 roku. Wraz z jej zatwierdzeniem podniesiono wynagrodzenie dla szeregowych członków z 1000 do 1200 rubli rocznie. Podstawowe wynagrodzenie prezesa pozostawiono w wysokości 2000 rubli rocznie, nie licząc dodatków i premii[116].

Niezwłocznie przystąpiono do nadrabiania zaległości. Zatrudniono czterech dodatkowych kopistów (zwykle najmowano dwóch). Pisarzom zatrudnionym na stałe płacono 10–15 rubli miesięcznie, zatrudnionym tymczasowo – zależnie od liczby przepisanych stron (za stronę tekstu polskiego 40 kopiejek, za stronę tekstu rosyjskiego 50 kopiejek). Dobrze opłacani byli niemal wyłącznie prawosławni Rosjanie. Kopiści, najczęściej Polacy (Ferdynand Łakowicz, A. Bacewicz, Zygmunt Aleksandrowicz, Benedykt Rakint, Marcin Kosmowski, Faustyn Łopieński i inni) pracowali za marne grosze[117]. Wszystkie te poczynania umożliwiły nareszcie wydanie w 1870 roku kolejnych dwóch tomów *Aktów* i od tego czasu wydawano je mniej więcej regularnie. Za czasów prezesowania J. Gołowackiego wydano osiemnaście tomów prac Komisji: dwanaście tomów *Aktów* i sześć tomów odrębnych wydawnictw[118].

[114] *Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России, составил и издал С. Шолкович, член Виленской Археографической Комиссии и заслуженный преподаватель Виленского реального училища при супсидии от Виленского учебного округа*, Вильна 1885, s. 325.

[115] Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...*, s. 106–107.

[116] LVIA, F 596, op. 1, teczka 45; *Правила для руководства комиссии для разбора и издания древних актов...*, s. 21–22.

[117] LVIA, F 596, op. 1, teczka 32, s. 18, 21, 23, 30–31, 36.

[118] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов*, t. 3–14, Вильна 1870–1887; *Ординация королевских пущ в лесничествах б. Великого Княжества Литовского, составленная по инструкции короля Владислава IV комисарами ...Исайковским и... Белозором в 1641 г.*, Вильна 1871; *Алфавитный указатель к актовой книге «Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском...»*, Вильна 1873; *Писцовая книга б. пинского староства, составленная по повелению*

Komisja w wymienionym składzie pracowała do 12 kwietnia 1879 roku, kiedy to z powodu złego stanu zdrowia został zwolniony z pracy archiwariusz Centralnego Archiwum Wileńskiego i długoletni członek Komisji Nikita Gorbaczewski. Na jego miejsce przyjęto Konstantina Snitko (Константин Иванович Снитко, 1827–1901), który sastępował tymczasowo chorego N. Gorbaczewskiego od 31 stycznia 1879 roku. Nowy członek pochodził z powiatu wilejskiego guberni wileńskiej, był synem prawosławnego duchownego. Średnie wykształcenie zdobył w Litewskim Seminarium Duchownym, wyższe w Moskiewskiej Duchownej Akademii (zakończył ją w 1848 r.). Długie lata wykładał w duchownych seminariach w Czernihowie i Wilnie, był inspektorem i dyrektorem szkół ludowych. W 1878 roku po przejściu na emeryturę powołano go na członka Komisji do urządzenia Wileńskiej Publicznej Biblioteki, co zbliżyło go do pracowników Komisji Archeograficznej. Pracując w Komisji Archeograficznej napisał przedmowy do XI, XVII, XXII tomów *Aktów* i do odrębnego tomu pt. *Писцовая книга б. Пинского староства*[119].

Skład osobowy Komisji zmienił się ponownie w 1886 roku. Po śmierci Siemiona Szołkowicza (zm. 8 października 1886 roku) jego miejsce zajął Flawian Dobrianski (Флавиан Николаевич Добрянский, 1848–?). Pochodził z Wołynia, był synem prawosławnego duchownego, wykształcenie zdobył w Wołyńskim Seminarium Duchownym i Moskiewskiej Duchownej Akademii. Po ukończeniu studiów w 1872 roku wykładał grekę w Litewskim Seminarium Duchownym w Wilnie, od 1883 roku historię i geografię w Wileńskim Instytucie Nauczycielskim. W 1876 roku został członkiem Komisji do urządzenia Wileńskiej Publicznej Biblioteki i to członkostwo ułatwiło mu dostanie się do Komisji Archeograficznej. Miał w dorobku liczne publikacje, przewodniki po Wilnie i Wileńskiej Publicznej Bibliotece, katalogi rękopisów i pamiątek historycznych tejże biblioteki. Pracując jako członek Komisji (od października 1886 do kwietnia 1902 r.), napisał przedmowy do XV i XXI tomów *Aktów*[120].

Jeszcze poważniejsze zmiany nastąpiły w składzie Komisji w 1888 roku. Kiedy w maju tego roku zmarł J. Gołowacki, władze oświatowe wybrały na jego miejsce Juliana Kra-

---

короля Сигизмунда Августа в 1561–1566 г. пинским и кобринским старостою Лаврином Войною, ч. 1–2, Вильна 1874; *Ревизия кобринской экономии составленная в 1563 г. королевским ревизором Дмитрием Сапегою...*, Вильна 1876; *Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями*, ч. 1–2, Вильна 1881–1882; *Писцовая книга пинского и клецкого княжеств составленная Хвальчевским в 1552–1555 г.*, Вильна 1884; *Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке (1432–1548) гг.*, Вильна 1884.

[119] LVIA, F 596, op. 1, teczka 155; *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов...*, s. 20; *Снитко Константин Иванович (1827–1901), член Виленской комиссии для разбора и издания древних актов, бывший директор народных училищ*, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, s. 106.

[120] Ф. Н. Добрянский, *Путеводитель по Виленской публичной библиотеке*, Вильна 1879; idem, *Каталог предметов музея древностей, состоящего при Виленской публичной библиотеке*, Вильна 1879; idem, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских*, Вильна 1882; idem, *Вильна и окрестности. Путеводитель и справочная книжка. С планом гор. Вильны*, Вильна 1883.

czkowskiego, inspektora szkolnego w dalekim Turkiestanie. Oficjalna nominacja czwartego z kolej prezesa Komisji nastąpiła 1 czerwca 1888 roku[121]. Julian Kraczkowski (Юлиан Фомич Крачковский, 1840–1903) urodził się we wsi Oziatach w powiecie kobryńskim jako syn unickiego organisty. W młodzieńczym wieku przeszedł na wiarę prawosławną. Ukończył seminarium duchowne w Wilnie i Akademię Duchowną w Petersburgu, pracował później jako nauczyciel w seminarium nauczycielskim w Mołodecznie, inspektor szkół ludowych w guberniach tulskiej i wileńskiej, dyrektor seminarium nauczycielskiego w Połocku oraz Instytutu Nauczycielskiego w Wilnie. W 1885 roku został dyrektorem seminarium nauczycielskiego w Turkiestanie. Nawiązał kontakty z miłośnikami starożytności przy Uniwersytecie Moskiewskim, przysyłał im materiały etnograficzne[122]. Amatorskie zamiłowanie historyczne, a jeszcze bardziej polityczna prawomyślność i pokazowe oddanie się Cerkwi prawosławnej sprawiły, że władze oświatowe uznały jego kandydaturę na stanowisko prezesa Wileńskiej Komisji Archeograficznej za odpowiednią, chociaż nie miał żadnego przygotowania w dziedzinie wydawania źródeł. „Jest to jeszcze jeden dowód, pisał R. Mienicki, że Komisję traktowano jako urząd, a nie jako instytucję naukową, skoro stanowisko prezesa stawiano w jednym rzędzie ze szkolno-administracyjnymi posadami"[123].

To jednak brak zainteresowania ze strony rosyjskich uczonych był głównym powodem, dla którego wybierano kandydatów spośród kadry urzędniczej, kierując się często osobistą znajomością lub poleceniem wpływowych osób. Nominacja J. Kraczkowskiego nie była żadnym wyjątkiem. W czasie jego urzędowania (lata 1888–1902) ukazało się czternaście tomów prac Komisji (tom XV–XXVIII). Trzy z nich (tom XIV, XV, XX) opatrzył własnymi obszernymi przedmowami, w których, jak wyraził się R. Mienicki, stale widnieje „plastyczne odbicie prawomyślności i urzędowego nastroju o zwykłych barwach pospolitego prostactwa"[124]. Poza wydawnictwami Komisji opublikował pracę o zniesieniu unii kościelnej i artykuł o prawosławnych świątyniach Wilna[125].

Ograniczone możliwości intelektualne prezesa kompensowała zwiększona liczba członków Komisji. Czwartego członka dodano Komisji 2 maja 1888 r. Był nim Benedykt Płoszczański (Венедикт Михайлович Площанский, 1834–1902 r.), były redaktor gazety „Słowo", za działalność prorosyjską zmuszony opuścić Galicję. Władze rosyjskie postanowiły osadzić go w Wileńskiej Komisji Archeograficznej, przyznając mu pełne wynagrodzenie w wysokości 1200 rubli rocznie i dodatkowych 500 rubli na przejazd ze Lwowa do Wilna. Musiał jednak, podobnie jak w swoim czasie Gołowacki, zrzec się obywatelstwa austriackiego i przyjąć rosyjskie. Przejść z Kościoła unickiego do prawo-

[121] LVIA, F 596, op. 1, teczka 217.

[122] *Пятидесятилетие Виленской комисии для разбора и издания древних актов*..., s. 10–11; В. К. Голуб, *Юлиан Фомич Крачковский*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903, s 337–532; Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии*..., s. 111–113.

[123] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna*..., s. 110.

[124] Ibidem, s. 111.

[125] Ю. Ф. Крачковский, *Пятидесятилетие воссоединения униатов*, Вильна 1899; idem, *Православные святыни гор. Вильны в XVI и XVII в.*, „Виленский календарь на 1896 год", Вильна 1895.

sławnego zdążył będąc jeszcze w Galicji[126]. Po przybyciu do Wilna w krótkim czasie pozyskał uznanie prezesa J. Kraczkowskiego, który chwalił jego pracowitość, znajomość języków oraz historii słowiańskich narodów. Pracując w Komisji przygotował do druku i opatrzył przedmowami XIX, XXIII i XXVII tomy *Aktów*[127].

Okres od powtórnego zatwierdzenia Wileńskiej Komisji Archeograficznej przez cesarza Aleksandra II (26 czerwca 1867 roku) do końca XIX wieku był najbardziej spokojnym w jej działalności. Podstawową pracą Komisji było wydanie kolejnych tomów źródeł z serii *Aktów* lub edycji osobnych. Zyskiwały one, poza nielicznymi wyjątkami, przychylną opinię władz i uczonych rosyjskich. Inne obowiązki, nakładane na jej członków, również nie były zbyt uciążliwe. Komisja miała przeglądać wykazy dokumentów z różnych urzędów rosyjskich i decydować, które z nich oddawać na przechowywanie wieczyste, a które na zniszczenie, pisać recenzje, sprawować pieczę nad naukowymi wydawnictwami Wileńskiego Okręgu Naukowego[128]. Decydowała też o zamianie polskich nazw topograficznych na rosyjskie. Potrzebę takiej zmiany motywowano tym, że polskie nazwy w Kraju Północno-Zachodnim są nowe, pochodzą z końca XIX – początku XX wieku i jako takie nie mają tradycji historycznych, a zatem „ze względów czysto filologicznych" powinny zostać zmienione. Proponowano więc *Michałowszczyznę* nazwać *Михайловщина* lub *Михайлово*, *Widłówkę – Виловка*, *Dziady – Деды*, *Rzeczki – Речки*, *Mosarz – Мосарь*, a nazwy takich miejscowości, jak: *Cegielnia*, *Papiernia*, *Dobra Nadzieja* zamienić na *Кирпичный Завод*, *Бумажная Фабрика*, *Добрая Надежда*[129].

Majątek Komisji był skromny i zarządzanie nim nie zajmowało kierownictwu wiele czasu. Pierwszy spis ruchomości w księdze inwentarzowej pochodzi z 1876 roku. Odnotowano wtedy 35 przedmiotów: ikona Spasa, portret Aleksandra II w pozłacanej ramie, duży stół służący do posiedzeń Komisji, pokryty czerwonym suknem, krzesła, stoły biurowe, szafy na książki, półki, taborety, przybory do pisania, lampy gazowe, zasłony, metalowa pieczęć, książki. Cały majątek oceniono na 1062 rubli, w tym książki na 500 rubli. Potem, kiedy kupowano nowe rzeczy, do książki inwentarzowej wnoszono odpowiednie uzupełnienia doprowadzone do 1910 roku. Najczęściej kupowano drobne przedmioty, oceniane na kilka lub kilkanaście rubli. Większe wydatki poczyniono po 1890 roku na zakup sześciu weneckich krzeseł (61 rubli 50 kopiejek), szafy pancernej (55 rubli), dwóch szaf na książki (60 rubii) oraz maszyny do pisania (289 rubli)[130].

Komisja posiadała także bibliotekę podręczną. Książki niezbędne do pracy (słowniki, atlasy geograficzne, mapy, dzieła rosyjskich czołowych historyków – Karamzina, Kostomarowa i innych) kupowano z pieniędzy przeznaczonych na wydawnictwo lub wydatki kancelaryjne; otrzymane w darze albo drogą wymiany za własne wydawnictwa

---

[126] LVIA, F 596, op. 1, teczka 218.

[127] *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов...*, s. 21; R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 111–112.

[128] LVIA, F 596, op. 1, teczka 56, 347, s. 1–3.

[129] LVIA, F 596, op. 1, teczka 252; teczka 253, s.19.

[130] LVIA, F 596, op. 1, teczka 141.

oddawano do Biblioteki Publicznej, jeśli nie były potrzebne w pracy Komisji[131]. Własne wydawnictwa Komisja rozsyłała w darze według listy ustalonej przez kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego. Znajdowali się na niej sam cesarz i członkowie rodziny cesarskiej, wysocy dygnitarze państwowi i cerkiewni, naukowe instytucje rosyjskie oraz wybitni uczeni[132]. Listę, naturalnie, od czasu do czasu zmieniano. Pozostałe egzemplarze, przeznaczone na sprzedaż, przechowywano w magazynie Komisji. Corocznie ze sprzedaży książek uzyskiwano mniej więcej 50 rubli. Pieniądze przekazywano wileńskiemu urzędowi skarbowemu. W 1904 roku kierownictwo Wileńskiego Okręgu Naukowego przekazało Komisji książki byłego Archiwum Centralnego w Witebsku. Nie cieszyły się jednak popularnością, ponieważ w 1914 roku w magazynie pozostawało niesprzedanych 18 336 tomów (36 tytułów)[133]. Co się stało z nimi później nie wiadomo. N. N. Ułaszczyk przypuszczał, że zostały zniszczone w czasie pierwszej wojny światowej lub w czasie późniejszych burzliwych wydarzeń[134].

Komisja utrzymywała dość liczne kontakty z rosyjskimi i zagranicznymi instytucjami naukowymi. Najbliższe więzi łączyły ją z Petersburską Komisją Archeograficzną, która sprawowała swego rodzaju patronat nad komisją wileńską, pomagała ustalić kierunek pracy, recenzowała wydawnictwa, pośredniczyła w urzędach centralnych. Z Komisją Archeograficzną w Kijowie więzi były nieco luźniejsze. Wymieniano się wydawnictwami, na łamach naukowych czasopism kijowskich sporadycznie wspominano komisję wileńską i jej wydawnictwa, składano wzajemne pozdrowienia z okazji różnych jubileuszy. Podobne kontakty łączyły Wileńską Komisję Archeograficzną z uniwersytetami w Petersburgu, Moskwie, Kijowie, Kazaniu, Charkowie, Warszawie, z Petersburską Duchowną Akademią i Cesarską Akademią Nauk, z towarzystwami naukowymi, archiwami, muzeami. Do bezpośrednich kontaktów z przedstawicielami innych rosyjskich instytucji naukowych dochodziło na zjazdach archeologicznych lub podobnych imprezach, w których członkowie Komisji (najczęściej prezesi) brali udział. Wydawnictwa Komisji posyłano też za granicę do bibliotek naukowych Watykanu, Akademii Nauk w Wiedniu, uniwersytetu w Uppsali, Instytutu Smithsona w Waszyngtonie i innych. Kontakty z europejskimi ośrodkami naukowymi przejęła po Komisji Archeologicznej. Sami członkowie Komisji Archeograficznej, których głównym zadaniem było służenie „sprawie rosyjskiej", nie przejawiali większego zainteresowania nawiązaniem i podtrzymywaniem więzi z uczonymi za granicą. Nie sprzyjał temu również ścisły nadzór, sprawowany przez administrację carską[135].

Życie towarzyskie członków Komisji toczyło się w rosyjskim środowisku wileńskim. Obchodzono jubileusze, świętowano otrzymanie nagród i odznaczeń, awanse służ-

---

[131] LVIA, F 596, op. 1, teczka 32, s. 22–23.
[132] LVIA, F 596, op. 1, teczka 378, s. 12–15.
[133] LVIA, F 596, op. 1, teczka 234, s. 167.
[134] Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...*, s. 146.
[135] LVIA, F 596, op. 1, teczka 334, 369, 376, s. 23, 27–84.

bowe, brano udział w uroczystych nabożeństwach i różnych imprezach państwowych[136]. Nie omijały ich też i smutne wydarzenia: śmierć członków, pogrzeby. Uczestniczyli w nabożeństwach żałobnych, składali wieńce na grobie, pisali nekrologi do prasy wileńskiej, pamięć zmarłych kolegów upamiętniali wydaniem broszurek biograficznych[137]. Brali też nieraz udział w różnych akcjach patriotycznych, nie odznaczali się jednak hojnością. W 1870 roku ogłoszono dobrowolne składki na budowę pomnika Chmielnickiego i admirała Kruzenszterna, słynnego podróżnika rosyjskiego. Ofiary, złożone przez dobrze wynagradzanych pracowników Komisji były bardzo skromne. Prezes Komisji Jakub Gołowacki wyłożył 6 rubli, Siemion Szołkowicz 2, Iwan Sprogis jednego rubla[138]. Znając stosunek urzędników do tego rodzaju akcji rząd niekiedy ogłaszał składki obowiązkowe. Tak w 1876 roku ogłoszono obowiązkową składkę (1% od poborów) na rzecz rannych i chorych żołnierzy na Bałkanach. Komisja Archeograficzna płaciła w ciągu dwóch lat (od sierpnia 1876 do lutego 1878 roku) ogółem po 5 rubli miesięcznie[139].

4.3 Działalność Wileńskiej Komisji Archeograficznej na początku XX wieku

Na początku nowego wieku nastąpiły poważne zmiany w składzie osobowym Wileńskiej Komisji Archeograficznej. W dniu 8 lutego 1902 roku zmarł Benedykt Płoszczański, a 28 kwietnia ustąpił ze stanowiska prezesa Julian Kraczkowski[140]. Na czele Komisji stanął jej dotychczasowy członek Flawian Dobrianski (od 28 kwietnia 1902 r.), a na członków przyjęto Arsenija Turcewicza i Iwana Glebowa[141].

Arsenij Turcewicz (Арсений Осипович Турцевич, 1848–?) pochodził z guberni mińskiej, z rodziny prawosławnego duchownego. Średnie wykształcenie zdobył w gimnazjum w Mozyrze, wyższe na wydziale historyczno-filologicznym Uniwersytetu Petersburskiego. Po ukończeniu studiów wykładał historię i geografię w gimnazjum w Szawlach, potem w żeńskiej szkole i męskim gimnazjum w Wilnie. Przed podjęciem pracy w Komisji był znany jako autor szkolnych podręczników, broszurek krajoznawczych oraz książeczki o życiu i działalności generał-gubernatora M. Murawiowa[142]. Pracując

[136] LVIA, F 596, op. 1, teczka 215, 379, s. 26, *Торжественное собрание Виленской комиссии для разбора...*, s. 29; *Пятидесятилетие службы Ивана Яковлевича Спрогиса*, Вильна 1914, s. 42.

[137] Ф. И. Шверубович, *Братья Кукольники...*, s. 76; *Памяти заслуженого преподавателя Виленского реального училища и члена Виленской Археографической Комиссии Семена Вуколовича Шолковича*, Вильна 1886, s. 26 (odb. z «Литовских Епархиальных Ведомостей»); *Памяти Якова Федоровича Головацкого, председателя Виленской комисии для разбора и издания древних актов*, Вильна 1888; *Снитко Константин Иванович (1827–1901), член Виленской комиссии для разбора и издания древних актов, бывший директор народных училищ*, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, s. 106.

[138] LVIA, F 596, op. 1, teczka 65, s. 2, 4.

[139] LVIA, F 596, op. 1, teczka 138.

[140] LVIA, F 596, op. 1, teczka 217, 218.

[141] LVIA, F 596, op. 1, teczka 285, 291, 292.

[142] А. Турцевич, *Русская история (В связи с историей Великого Княжества Литовского). Курс городских училищ и младших классов средних учебных заведений*, 16-е изд., Вильна 1914, s. 196; idem,

w Komisji napisał przedmowy do XXXV i XXXVIII tomów *Aktów* oraz kilka prac historycznych. Korzystał z materiałów źródłowych opublikowanych przez Komisję. W interpretowaniu faktów i wydarzeń historycznych nie odbiegał od utartych w rosyjskiej historiografii poglądów[143]. Dla omawianego tematu najważniejsza jest jego praca o dziejach Wileńskiej Komisji Archeograficznej, wydana z okazji czterdziestej rocznicy jej założenia[144]. R. Mienicki uważał, że praca A. Turcewicza o Komisji, chociaż nie jest wolna od bezkrytycznych pochwał i aprobaty upolitycznionego kierunku, „mieści wszakże obok przedstawienia faktycznego nieraz wyraźną i trafną ocenę prac Komisji, jej pracowników i treści tomów"[145].

Iwan Glebow (Иван Александрович Глебов, 1864–?) pochodził z rosyjskiej rodziny szlacheckiej, osiadłej w Grodnie. Wykształcenie średnie zdobył w męskim gimnazjum w Grodnie, wyższe w Instytucie historyczno-filologicznym w Petersburgu. Po ukończeniu studiów w 1886 roku wykładał historię i geografię w średnich szkołach w Mohylowie, Słucku i Wilnie. W komisji pracował cztery lata (1 VII 1902–2 IX 1906). We wrześniu 1906 r. wyjechał do Szawel, gdzie został dyrektorem gimnazjum. Po sześciu latach (we wrześniu 1912 r.) został przeniesiony do Grodna, także na stanowisko dyrektora tamtejszego gimnazjum[146]. Pracując w Komisji napisał przedmowę do XXX tomu *Aktów*, w której, zdaniem R. Mienickiego, „nie masz zwykłych urągań i pustych, a przerażająco nudnych dygresji, wywodów i rozumowań. Glebow ogranicza się do przedmiotowego traktowania rzeczy, tą obiektywnością i niezwykłym w tej instytucji taktem odcinając się ostro od reszty zespołu"[147]. Opublikował też w tym czasie kilka prac historycznych[148]. N. N. Ułaszczyk krytykował go za rosyjskocentryczny punkt widzenia dziejów: nie istniały dla niego takie pojęcia, jak „naród białoruski", „kultura białoruska" i wszystkie wydarzenia krajowe rozpatrywał z punktu widzenia walki dwóch czynników: prawosławnego rosyjskiego i katolickiego polskiego[149].

Хрестоматия по истории Западной России. Учебное пособие для учеников старших классов средних учебных заведений, Вильна 1892, XII, s. 776; idem, *Трокский замок: исторический очерк*, Вильна 1901, s. 29; idem, *Краткий очерк жизни и деятельности графа М. Н. Муравьева*, Вильна 1898, s. 64.

[143] А. Турцевич, *Краткий очерк жизни и деятельности Екатерины II*, Вильна 1901; idem, *Русские крестьяне под владычеством Литвы и Польшы. Краткий исторический очерк*, Вильна 1911, s. 76.

[144] А. Турцевич, *Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 1864–1906*, Вильна 1906, s. 68.

[145] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. II.

[146] LVIA, F 596, op. 1, teczka 292.

[147] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 118.

[148] И. А. Глебов, *Виленские замки верхний и нижний. Исторический очерк*, Вильна 1903; idem, *Историческая записка о Слуцкой гимназии с 1617–1630–1901 гг.*, Вильна 1903, s. 217; idem, *Город Слуцк. Исторический очерк*, Вильна 1904; idem, *Из Истории старейшей гимназии в Виленском учебном округе. Слуцкая Радзивиловская гимназия в XVII и XVIII в.в. (1617–1670–1775 гг.)*, „Журнал Министерства Народного Просвящения" 1904, nr. 6.

[149] Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...*, s. 121.

Nowy prezes Flawian Dobrianski, o którym R. Mienicki pisał, że „był to jednak człowiek przyzwoity i daleko inteligentniejszy od poprzednika, a na polu literackim poważniej się zaprezentował", uświadamiał sobie konieczność zmian w pracy Komisji, opracowania programu bardziej odpowiadającego wymogom nowego stulecia[150]. Jego wytyczne polecił opracować I. Sprogisowi, jako członkowi najdłużej pracującemu w Komisji. Ten nie zaproponował jednak w zasadzie nic nowego, a tylko rozwinął wskazówki generał-gubernatora W. Nazimowa sprzed lat pięćdziesięciu. Radził publikowane przez Komisję materiały podzielić na trzy działy, dotyczące: 1) spraw wyznaniowych i życia organizacji kościelnych; 2) dziejów wewnętrznych północno-zachodniego kraju Rosji; 3) życia społecznego i obyczajowego byłego litewsko-ruskiego państwa. W dziale pierwszym zalecał publikować dokumenty dotyczące rozwoju i wzmocnienia się Cerkwi prawosławnej i Kościoła unickiego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Materiały do dziejów Kościoła katolickiego radził pomijać, gdyż katolicy sami dostatecznie ten temat opracowali. W dziale drugim radził zamieszczać materiały naświetlających osiedlenie się i rozwój życia „elementu rosyjskiego" w Kraju Północno-Zachodnim, a także każdy dokument o ustanowieniu i zachowaniu zawsze żywego związku Litwy z Wielką Rusią. Szczególną uwagę radził zwrócić na wszelkie źródła o osiedlaniu się na tych ziemiach Polaków, aby potwierdzić, że w tutejszym kraju nie stanowią rdzennej ludności. W trzecim dziale miały być publikowane materiały o zwyczajach i obyczajach wszystkich warstw społecznych (bojarach, chłopach, mieszczanach). Cel był ten sam – pokazać, że we wszystkich warstwach Wielkiego Księstwa Litewskiego do unii z Polską i jeszcze długo po jej zawarciu panowały zwyczaje i obyczaje rosyjskie[151].

Uwagi I. Sprogisa wzięto pod uwagę przy wydaniu kolejnych tomów materiałów źródłowych, ale żadnych większych zmian w wydawnictwie nie było, jako że wcielanie ich w życie zależało od aprobaty władz. Tymczasem wydarzenia polityczne i militarne, jakie wkrótce wstrząsnęły Rosją (wojna z Japonią, wzrost ruchu rewolucyjnego) odsunęły kwestię reformowania Komisji na dalszy plan. Z powodu niespokojnych czasów bez rozgłosu minęła czterdziesta rocznica jej założenia, przypadająca 17 kwietnia 1904 roku. Jedynie artykuł Aleksandra Miłowidowa *Dawne i współczesne położenie archeografii w Północno-Zachodnim Kraju*, zamieszczony w 1904 roku w piśmie Ministerstwa Narodowego Oświecenia[152], oraz książeczka A. Turcewicza o dziejach Wileńskiej Komisji Archeograficznej (wydana z dwuletnim opóźnieniem) upamiętniły tę datę[153].

We wrześniu 1906 roku Komisję opuścił jeden z bardziej inteligentnych jej członków Iwan Glebow, mianowany dyrektorem gimnazjum w Szawlach. Jego miejsce w Komisji zajął Dymitr Dowgiałło (Дмитрий Иванович Довгялло, Даугяла, 1868–1942). Pochodził z guberni witebskiej, z rodziny prawosławnego duchownego. Wykształcenie

---

[150] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 112.

[151] Ibidem, s. 61–62.

[152] А. И. Миловидов, *Прошлое и современное положение археографии в Северо-западном крае...*, s. 20.

[153] А. Турцевич, *Краткий исторический очерк Виленской комиссии...*, s. 68.

zdobył w witebskim duchownym seminarium i Akademii Duchownej w Petersburgu. Zatrudniony w 1897 roku w Centralnym Archiwum w Witebsku jako archiwariusz, pracował nad wydaniem aktów guberni mohylewskiej i witebskiej, opublikował kilka prac o archiwach, organizacji cerkiewnej, miastach guberni witebskiej. W 1903 roku przeniósł się do Wilna, gdzie pracował przy likwidacji Centralnego Archiwum Witebskiego i przekazaniu jego zbiorów do Centralnego Archiwum Wileńskiego jako pomocnik archiwariusza Iwana Sprogisa. Miał doświadczenie w pracy archiwalnej i wydawnictwie źródeł, stąd chętnie przyjęto go na wakujące miejsce członka Wileńskiej Komisji Archeograficznej. Pracował w niej od 23 września 1906 roku do 1 października 1911 roku, po czym odszedł na stanowisko kierownika kancelarii Wileńskiego Okręgu Naukowego. W 1913 roku powrócił do pracy w Komisji już jako jej prezes[154]. Brał czynny udział w edycji XXXII–XXXVII tomów *Aktów*, napisał przedmowę do XXXIII tomu oraz wiele prac popularnych[155]. Brakowało mu jednak bezstronnego i głębszego spojrzenia na wydarzenia historyczne. „Dowgiałło, jak niemal wszyscy pisarze z Komisji, pisał R. Mienicki, wolał zawsze się ślizgać po łatwej powierzchni publicystycznej, niż zagłębiać w żmudne dociekania źródłowe, ograniczyć się do cytowania i komentowania jakiegoś bardziej jaskrawego epizodu, niż poznać i opracować jeden obrany temat"[156]. Po pierwszej wojnie światowej kontynuował pracę naukową w Mińsku. Pracował w Instytucie Kultury Białoruskiej, potem w Akademii Nauk Białoruskiej SSR, wykładał źródłoznawstwo na Białoruskim Uniwersytecie Państwowym, redagował w latach 1927–1931 wydawnictwo seryjne *Беларускі архіў,* w 1934–1935 dwutomową pracę zbiorową *Материалы да гісторыі мануфактуры на Беларусі у часы распада феудалізма.* W 1936 r. razem z dwoma innymi historykami białoruskimi W. K. Szczerbakowem i K. I. Kiernarzyckim, wydał zbiór archeograficzny pt. *Гісторыя Беларусі у дакументах і матэрыялах.* Napisał wiele artykułów do czasopisma krajoznawczego „Наш край" [157].

W październiku 1911 roku, kiedy D. Dowgiałło odszedł z Komisji[158], na jego miejsce przyjęto Aleksandra Wrucewicza (Александр Сафронович Вруцевич, 1851–?). Nowy członek pochodził z guberni mińskiej. Podobnie jak większość członków Komisji był synem prawosławnego duchownego, otrzymał jednak bardziej staranne wykształ-

[154] LVIA, F 596, op. 1, teczka 330.

[155] Д. И. Довгялло, *Описание Витебского церковно–археологического древлехранилища*, вып. 1, Витебск 1899; idem, *Полотская епархия к 1903 г.*, Витебск 1903 г.; idem, *Город Лепель Витебской губернии. Хроника минувшей жизни*, Витебск 1905; idem, *Друя. Заштатный город Виленской губернии. Ист.–стат. очерк*, Вильна 1907, s. 39; idem, *Витебская духовная семинария (1806 г.–16. XII. 1906 г.). Заметки и воспоминания*, Витебск 1907, s. 84; idem, *К истории православной Западно–русской церкви до половины XVII века. Новые даные почерпнуты из 33–го тома актов Виленской Археографической Комиссии*, Вильна 1908, s. 68; idem, *Местечко Неменчин Виленской губернии*, Вильна 1909; idem, *Битва при Грунвальде 15 июля 1410 года (К 500–летнему юбилею)*, Вильна 1909, s. 25; idem, *Город Борисов*, Вильна 1910; idem, *Последняя страница истории Виленского университета*, Вильна 1914, s. 20.

[156] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 113.

[157] Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...*, s. 115–116.

[158] LVIA, F 596, op. 1, teczka 330.

cenie. Ukończył gimnazjum w Słucku i studia prawnicze na Uniwersytecie Petersburskim. W 1874 roku rozpoczął pracę w Szkole Realnej w Wilnie. W latach 1887–1891 był redaktorem gazety „Виленский Вестник". Oprócz pracy pedagogicznej i redaktorskiej powierzano mu opracowanie różnych projektów rusyfikatorskich. Między innymi, na polecenie generał-gubernatora Kachanowa (Иван Семенович Каханов) trudził się nad obmyśleniem skutecznych sposobów „odpolaczenia" Kościoła katolickiego w Kraju Północno-Zachodnim. Pracował do końca egzystowania Komisji[159]. Napisał przedmowę do XXXVII tomu *Aktów* i parę pomniejszych prac[160].

Do sprawy zreformowania pracy Komisji powrócono dopiero w 1912 roku. Kurator Wileńskiego Okręgu naukowego Aleksy Ostroumow (Алексей Андреевич Остроумов), będąc z zawodu matematykiem i nie czując się w tej sprawie kompetentnym, zwrócił się po radę do trzech uczonych rosyjskich z różnych środowisk akademickich: Matwieja Lubawskiego (Матвей Кузьмич Любавский), rektora Uniwersytetu Moskiewskiego, Iwana Łappo (Иван Иванович Лаппо), profesora Uniwersytetu w Dorpacie i Platona Żukowicza (Платон Николаевич Жукович), profesora Akademii Duchownej w Petersburgu[161]. Wszyscy trzej uczeni wyrazili swoją opinię o dotychczasowej pracy Komisji i poradzili, jak ją udoskonalić. Profesor Łappo uznał plan wydawniczy Komisji za przestarzały. Wydawnictwa Komisji, udowadniał, powinny służyć przede wszystkim badaniom naukowym nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Profesor zalecał zwrócić szczególną uwagę na źródła wyjaśniające polityczny i społeczny ustrój „litewsko-ruskiego" państwa przed i po unii lubelskiej oraz wydać w najbliższej przyszłości po kilka ksiąg akt magistratu mohylewskiego z XVI wieku oraz innych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, dotyczących chłopów, zjazdów szlacheckich, sejmików, sejmów od XVI do XVIII wieku. Radził ujednolicać pisownię i skracać przedmowy, podając

---

[159] *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов...*, s. 26–27.

[160] А. С. Вруцевич, *Памяти заслуженого преподавателя Виленского реального училища и члена Виленской Археографической Комиссии Семена Вуколовича Шолковича*, написал А. С. Вруцевич, Вильна 1886, (odb. z «Литовских Епархиальных Ведомостей»); *Финансовая политика императрицы Екатерины II*, [w:] *Императрица Екатерина II*, Вильна 1904).

[161] *Жукович Платон Николаевич – историк (Род. в 1857 г.)*, [w:] *Новый энциклопедический словарь*, t. 18, С. Петурбург, s. 2; *Лаппо Иван Иванович – историк (Род. в 1869 г.)*, ibidem, t. 24, Петроград, s. 70; *Любавский Матвей Кузьмич – историк (Род. в 1860 г.)*, ibidem, t. 25, Петроград, s. 174; wszyscy trzej uczeni byli uważani za znawców dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego, mieli liczne publikacje z tej dziedziny (И. И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское за время от заключения люблинской унии до смерти Стефана Батория*, С. Петербург 1901; idem, *Великое Княжество Литовское во второй половине XVI ст. Литовско-русский повет и его суймики*, Юрьев 1911; idem, *К истории панского класса в Великом Княжестве Литовском*, Москва 1915; М. К. Любавский, *Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута*, Москва 1892; idem, *Литовско-русский сейм*, Москва 1900; idem, *Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1910; П. Н. Жукович, *Русское землевладение в Северо-западном крае со времени присоединения его к России*, С. Петербург 1895; idem, *Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией с 1609 г. до 1632 гг.*, С. Петербург 1903).

w nich tylko krótkie wiadomości o publikowanych źródłach i okolicznościach ich powstania[162].

Podobne były opinie dwóch pozostałych uczonych. Lubawski doradzał publikować źródła do dziejów samorządu miejskiego Kraju Północno-Zachodniego w XVI–XVII w. oraz lauda sejmikowe. Radził też zachować ważniejsze graficzne i fonetyczne właściwości tekstu i załączać skorowidze, ułatwiające korzystanie z tekstu. Podobnie jak Łappo, uważał dotychczasowe przedmowy do publikowanych tomów źródeł, pisane przez członków Komisji, za niefachowe i zalecał ograniczyć się do podania rzeczowych wiadomości o ogłaszanych materiałach[163]. Trzeciego recenzenta, profesora Petersburskiej Duchownej Akademii Żukowicza, interesowały najbardziej kwestie wyznaniowe. Proponował więc zbierać i drukować materiały naświetlające stosunek magistratów do Cerkwi prawosławnej, źródła do dziejów prawosławnych cerkwi i klasztorów wileńskich, materiały o masonerii litewskiej i jej powiązaniach z litewsko-polskimi rewolucyjnymi stowarzyszeniami[164].

Komisja zapoznała się dokładnie ze wskazówkami trzech czołowych uczonych rosyjskich i kierując się nimi przystąpiła do opracowania XXXIX, jak się później okazało ostatniego tomu *Aktów*, zawierającego akta magistratu mohylewskiego z XVI wieku. Tom wyszedł z druku na początku 1915 roku. Pracę nad następnym, w którym zamierzano dać materiały o życiu gospodarczym Wilna w XVII wieku, przerwała ewakuacja Rosjan z Wilna[165]. Część XL tomu *Aktów* (s. 33–200) zachowała się do dzisiaj i służy do badań naukowych. Przechowywana jest w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie w zespole K. Jablonskisa (F 256–652). Zachowany fragment (druk) zawiera trzynaście dokumentów (nr 8–20). Pierwszemu z nich (nr 8) brakuje początku, ostatniemu (nr 20) – zakończenia. Są to rejestry (za wyjątkiem dokumentu nr 13) przychodu i rozchodu komory miasta Wilna z lat 1662–1671. Dokument nr 13 zawiera inwentarz majątku Kazimierza Wierzbowskiego, księgarza wileńskiego, sporządzony w 1666 roku. Dokumenty są podane w języku oryginału (nr 8–12, 14–20 po polsku, nr 13 po łacinie i po polsku) oraz zaopatrzone w nagłówki w języku rosyjskim i polskim[166].

Do tego czasu Komisja jeszcze raz zmieniła swój skład osobowy. Mianowicie, 26 sierpnia 1913 roku ze stanowiska prezesa ustąpił Flawian Dobrianski i jego miejsce zajął Dymitr Dowgiałło, ostatni prezes Komisji[167]. Jej członkami w tym czasie byli Iwan Sprogis, Arsenij Turcewicz oraz Aleksander Wrucewicz[168]. Do przepisywania dokumentów

---

[162] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s.62–65.

[163] Ibidem, s. 65–66.

[164] Ibidem, s. 66.

[165] LVIA, F 596, op.1, teczka 379, s. 37–8; *Акты издаваеммые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов*, t. 39, *Акты могилевского магистрата XVII века (1578–1580)*, Вильна 1915, VII, s. 674.

[166] LMAB, F 256–652.

[167] LVIA, F 596, op. 1, teczka 368.

[168] LVIA, F 596, op. 1, teczka 379, s. 40–53.

zamiast najemnych kopistów w ostatnich latach pracy Komisji zatrudniono stałego sekretarza Michała Malewicza. W 1914 roku za swą pracę dostał on 109 rubli 25 kopiejek[169].

Ostatnim znaczącym wydarzeniem w życiu Komisji były obchody pięćdziesiątej rocznicy jej działalności, przypadającej na dzień 17 kwietnia 1914 roku. Postanowiono wykorzystać je dla przypomnienia zasług Komisji i nadania możliwie najszerszego rozgłosu jej działalności. Ministerstwo Oświaty udzieliło pozwolenia na uroczyste obchody jubileuszu i wyznaczyło 300 rubli na związane z tym wydatki[170]. Uroczyste posiedzenie odbyło się w dzień jubileuszu w ozdobionej rosyjskimi chorągwiami i kwiatami sali Wileńskiej Biblioteki Publicznej (w gmachu zamkniętego Uniwersytetu) przy udziale licznych gości, prawosławnego duchowieństwa i urzędników oświaty. Po krótkim nabożeństwie, odprawionym przez prawosławnego duchownego, rozpoczęto uroczyste posiedzenie Komisji pod przewodnictwem kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego Aleksego Ostroumowa. Wysłuchano przemówień prezesa Komisji Dymitra Dowgiałły i niektórych gości, przeczytano gratulacyjne listy i telegramy od różnych instytucji naukowych. Dowgiałło w swym przemówieniu krótko przedstawił dzieje Komisji i jej zadania na przyszłość, nie przypuszczając, że karta dziejowa tej instytucji praktycznie już się zamknęła. Na koniec części oficjalnej odśpiewano hymn *Боже, царя храни*! Uroczystości zakończono poczęstunkiem w kancelarii biblioteki[171]. Z okazji jubileuszu wydano dwie okolicznościowe prace, jedną o dziejach Komisji i jej członkach, drugą o samych obchodach jubileuszowych[172].

Obchody jubileuszowe, jak się okazało, były ostatnią publiczną imprezą Komisji. Wybuch pierwszej wojny światowej tylko pozornie nie zakłócił jej pracy. Wydano XXXIX tom *Aktów*, przygotowywano XL, lecz działalność Komisji dobiegała końca. Przypominały o tym stale urzędowe ukazy z dopiskiem „Совершенно секретно" („ściśle tajne")[173]. Komisja, tak jak i inne instytucje rosyjskie, podlegała ewakuacji w razie zbliżenia się do Wilna wojsk niemieckich. Ukaz o ogólnym porządku ewakuacji rząd rosyjski wydał 20 sierpnia 1914 roku, potem wychodziły coraz to nowe rozporządzenia. Zawczasu sporządzano listy urzędników i członków ich rodzin, spisy dokumentów, książek, przedmiotów sztuki oraz innych najwartościowszych rzeczy przeznaczonych do wywózki[174]. Do takich zaliczano między innymi portrety, biusty i inne podobizny carskiej rodziny, ikony, rzeczy liturgiczne. Wszystkie ministerstwa były zobowiązane sprawdzać gotowość podległych im instytucji do ewakuacji[175]. Wileńska Komisja Archeogra-

[169] LVIA, F 596, op. 1, teczka 379, s. 27.

[170] LVIA, F 596, op. 1, teczka 376, s. 1.

[171] LVIA, F 596, op. 1, teczka 376, s. 12–84; teczka 234, s. 167.

[172] *Торжественное собрание Виленской комиссии для разбора...*, s. 29; *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 17. IV. 1864 – 17. IV. 1914. Юбилейная записка*, Вильна 1914, s. 47.

[173] LVIA, F 596, op. 1, teczka 363.

[174] LVIA, F 596, op. 1, teczka 363, s. 5.

[175] LVIA, F 596, op. 1, teczka 378, s. 6–9.

ficzna była gotowa już w czerwcu 1915 roku. Na liście pracowników, którzy mieli ewakuować się w głąb Rosji figurowali: prezes Dymitr Dowgiałło z rodziną, Arsenij Turcewicz z rodziną i sekretarz Michał Malewicz. Wypłacono im pensje za dwa miesięcy z góry i dodatek na członków rodziny (Dowgiałło dostał 576 rubli, Turcewicz – 346 rubli 50 kopiejek, Malewicz – 66 rubli 66 kopiejek)[176]. Brakuje na niej pozostałych dwóch członków – Iwana Sprogisa i Aleksandra Wrucewicza. Pierwszy z nich, mimo sędziwego wieku, miał ewakuować się z Centralnym Archiwum Wileńskim jako jego archiwariusz, drugi ze Szkołą Realną, w której pracował. W lipcu 1915 roku Wileńska Komisja Archeograficzne przerwała swą działalność, jak okazało się, na zawsze.

4.4 Wydawnictwa Wileńskiej Komisji Archeograficznej

Najważniejszym dorobkiem pięćdziesięcioletniej działalności Wileńskiej Komisji Archeograficznej było wydanie 39 tomów materiałów źródłowych pod ogólnym tytułem *Aktów*. R. Mienicki podzielił je niezależnie od kolejności wydania na trzy grupy. Grupę pierwszą stanowią luźne akta ziemskie, grodzkie, podkomorskie, trybunalskie, miejskie zamieszczone w tomach: I–IX, XI–XIII i XV[177]. Grupa druga to przedruki całych ksiąg sądowych, jakie znajdujemy w tomach XVII, XXI, XXII, XXVI, XXX, XXXII, XXXVI i XXXIX[178]. Grupę trzecią stanowią tomy poświęcone jednemu wybranemu zagadnieniu. Na przykład tomy XIV, XXV, XXXV, XXXVIII zawierają inwentarze dóbr ziemskich[179], tom XVIII akta o kopnych sądach[180], tomy XVI i XXXIII o unii kościel-

---

[176] LVIA, F 596, op. 1, teczka 379, s. 42–44.

[177] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов*, t. 1: *Акты гродненского земского суда*, Вильна 1865; t. 2: *Акты брестского земского суда*, Вильна 1867; t. 3: *Акты брестского гродского суда*, Вильна 1870; t. 4: *Акты брестского гродского суда*, Вильна 1870; t. 5: *Акты брестского и гродненского гродских судов с присовокуплением привилегий на землевладение в брестской и кобринской экономиях*, Вильна 1871; t. 6: *Акты брестского гродского суда. Акты брестского подкоморского суда. Акты брестской магдебургии. Акты кобринской магдебургии. Акты каменецкой магдебургии*, Вильна 1872; t. 7: *Акты городненского гродского суда*, Вильна 1874; t. 8: *Акты виленского гродского суда*, Вильна 1875; t. 9: *Акты виленского земского суда*, Вильна 1878; t. 11: *Акты главного литовского трибунала*, Вильна 1880; t. 12: *Акты главного литовского трибунала*, Вильна 1883; t. 13: *Акты главного литовского трибунала*, Вильна 1886; t. 15: *Декреты главного литовского трибунала*, Вильна 1888.

[178] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею...*, t. 17: *Акты гродненского земского суда*, Вильна 1890; t. 21: *Акты гродненского земского суда*, Вильна 1894; t. 22: *Акты слонимского земского суда*, Вильна 1895; t. 26: *Акты упитского гродского суда*, Вильна 1899; t. 30: *Акты троцкого подкоморского суда за 1585–1613 годы*, Вильна 1904; t. 32: *Акты вилкомирского гродского суда*, Вильна 1907; t. 36: *Акты минского гродского суда 1582–1590*, Вильна 1912; t. 39: *Акты могилевского магистрата XVI в (1578–1580)*, Вильна 1915.

[179] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею...*, t. 14: *Инвентари имений XVI столетия*, Вильна 1887; t. 25: *Инвентари и разграничительные акты*, Вильна 1898; t. 35: *Инвентари староств, имений, фольварков и деревень за вторую половину XVIII в (1751–1789)*, Вибна 1910; t. 38: *Инвентари староств, имений, фольварков и деревень XVIII в (1720–1798)*, Вильна 1914.

[180] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов*, t. 18: *Акты*

nej[181], tomy X i XX materiały o dziejach miasta Wilna od XVI do XIX wieku[182]. Aż w trzech tomach XIX, XXIII i XXVII znajdują się materiały do dziejów ziemi chełmskiej w XV–XVII wieku[183]. W tomie XXXIV zebrano materiały o wojnie z Moskwą w 1654–1667 roku, a w tomie XXXVII o wojnie 1812 roku[184]. Tom XXIV zawiera akta o bojarach, tomy XXVIII i XXIX o Żydach, a tom XXXI o Tatarach[185].

Oprócz wymienionych *Aktów* pracownicy Komisji opracowali i wydali szereg osobnych wydawnictw. Pierwszym z nich były *Krótkie tablicy chronologiczne* ułożone przez N. Gorbaczewskiego i wydane w 1867 roku, które miały ułatwić członkom Komisji i innym badaczom dziejów orientację w datowaniu wydarzeń historycznych[186]. W tym samym 1867 roku wydano *Rewizję puszcz i szlaków zwierzyny w Wielkim Księstwie Litewskim...*, ułożoną przez starostę Grzegorza Bohdanowicza Wołłowicza w 1559 roku z załączonym do niej wykazem przywilejów majątkowych szlachty i duchowieństwa w powiecie pińskim. Pierwsza część tomu *Rewizja puszcz...* zawiera opisanie puszcz w Wielkim Księstwie Litewskim, dane o chłopach królewskich osiadłych wśród puszcz, o ich powinnościach, stanie majątkowym, skargach[187]. Po czterech latach, tj. w 1871 roku wydano jeszcze jeden tom poświęcony puszczom litewskim. Była to *Ordynacja puszcz...* sporządzona na rozkaz króla Władysława IV przez komisarzy Isajkowskiego i Białłozora w 1641 roku. Zawiera opis puszcz królewskich, wyszczególniający leśnictwa, ich obszar, dochody z użytkowania lasów, osiedla rozrzucone wśród puszcz, jeziora, łąki, służbę leśną, jej powinności i czynsze, wykazy dokumentów o prawach korzystania z pól i łąk należących do puszcz królewskich[188]. Następnie w 1874 roku Komisja

---

о копных судах, Вильна 1891.

[181] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею...*, t.16: *Документы относящиеся к церковной унии в России*, Вильна 1889; t. 33: *Акты относящиеся к истории Западно-русской церкви*, Вильна 1908.

[182] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею...*, t. 10: *Акты виленского магистрата и магдебургии*, Вильна 1879; t. 20: *Акты касающиеся города Вильны*, Вильна 1893.

[183] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею...*, t. 19: *Акты относящиеся к истории бывшей Холмской епархии*, Вильна 1892; t. 23: *Акты холмского гродского суда*, Вильна 1896; t. 27: *Акты холмского гродского суда*, Вильна 1900.

[184] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею...*, t. 34: *Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667)*, Вильна 1909; t. 37: *Документы и материалы относящиеся к отечественной войне 1812 года*, Вильна 1912.

[185] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею...*, t. 24: *Акты о боярах*, Вильна 1897; t. 28: *Акты о евреях*, Вильна 1901; t. 29: *Акты о евреях*, Вильна 1902; t. 31: *Акты о литовских татарах*, Вильна 1906.

[186] *Краткие таблицы необходимые для истории, хронологии и вообще для всякого рода археологических исследований и в частности для разбора древних актов и грамот Западного края России и Царства Польского*, Вильна 1867.

[187] *Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на вход в пущи и на земли, составленная старостою мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г....*, Вильна 1867.

[188] *Ординация королевских пущ в лесничествах б. Великого Княжества Литовского, составленная по инструкции короля Владислава VI комисарами... Исайковским и... Белозором в 1641 г.*, Вильна 1871.

wydała w dwóch tomach lustrację starostwa pińskiego, sporządzoną na rozkaz króla Zygmunta Augusta w latach 1561–1566 przez Wawrzyńca Wojnę. Tom zawiera dwa listy Zygmunta Augusta z 29 maja 1569 roku z rozkazem przeprowadzenia pomiarów (na włoki) ziem w starostwie pińskim oraz opis i pomiary zamku, miasta, gruntów miejskich, zaścianków, folwarków i włości, a także rejestr gruntów szlachty i duchowieństwa[189]. Później Komisja wydała lustrację ekonomii grodzieńskiej oraz lustrację księstwa pińskiego i kleckiego[190].

Komisja wróciła także do dokumentów rewizji, wydając w 1876 roku *Rewizję kobryńskiej ekonomii* z 1563 r. (przeprowadzoną przez rewizora królewskiego Dymitra Sapiehę), zawierającą opis miast Kobrynia, Dobuczyna i Horodca, wykazy ulic i właścicieli nieruchomości, siedzib, placów, ogrodów oraz dane o chłopskich gruntach, czynszach, daninach i powinnościach. Komisja wydając wymienione materiały źródłowe dołączyła do nich jeszcze akta brasławskiego sądu podkomorskiego dotyczące archimandrii kobryńskiej[191].

W 1884 roku Komisja wpadła na oryginalny pomysł wydania albumu faksymiliów dawnych dokumentów ze zbiorów Wileńskiej Biblioteki Publicznej. Album, poza przedmową Siemiona Szołkowicza, składa się z 59 faksymiliów i tekstu, w którym podano tytuł każdego dokumentu w całości, o ile dotąd nie był publikowany, albo w streszczeniu, jeśli był publikowany, opis oraz proweniencję. Nie podano ani jednego dokumentu w całości, ponieważ, jak zaznaczono w przedmowie, Komisji chodziło jedynie o zaznajomienie czytelników z charakterem pisma, a nie formą i treścią dokumentów[192]. Nie zważając na te i inne niedokładności, omawiane wydanie zostało przychylnie przyjęte przez rosyjskich uczonych i stało się wzorem dla tego rodzaju wydawnictw[193].

Cykl osobnych wydawnictw źródłowych zamknął zbiór dokumentów cesarzowej Katarzyny II, dotyczących Kraju Północno-Zachodniego. Okazją do jego wydania stały się opóźnione obchody setnej rocznicy przyłączenia ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego do Rosji. Zbiór nosi wszystkie cechy wydawnictwa okolicznościowego. Wydano go na dobrym papierze, załączono czarno-białe i kolorowe ilustracje i mapy, wybrano do publikacji dokumenty przedstawiające w przychylnym świetle poczynania cesarzowej i pominięto źródła mniej dla niej chlubne. Włączono także skrupulatnie zebrane materiały, świadczące o wiernopoddańczej postawie niektórych przedstawicie-

[189] *Писцовая книга б. пинского староства, составленная по повелению короля Сигизмунда Августа в 1561–1566 г. пинским и кобринским старостою Лаврином Войною*, ч. 1, Вильна 1874; ч. 2, Вильна 1874.

[190] *Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями*, ч. 1, Вильна 1881; ч. 2, Вильна 1882; *Писцовая книга пинского и клецкого княжеств составленная Хвальчевским в 1552–1555 г.*, Вильна 1884.

[191] *Ревизия кобринской экономии составленная в 1563 г. королевским ревизором Дмитрием Сапегою с присовокуплением актов браславского земского суда относящихся к кобринской архимандрии*, Вильна 1876.

[192] *Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке (1432–1548) г. г.*, Вильна 1884.

[193] „Журнал Министерства Народного Просвещения", июль 1885, t. CCXL, s. 142–145.

li szlachty polskiej. Całość opatrzono obszerną przedmową A. Turcewicza, w której podkreślono dobrodziejstwa rządów Katarzyny II dla przyłączonego do Rosji Kraju Północno-Zachodniego „przez czas długi zostającego pod obcym panowaniem"[194]. Pozostałe wydawnictwa okolicznościowe, poświęcone samej Komisji, były dużo skromniejsze. Najpoważniejsze z nich, *Zarys dziejów Wileńskiej Komisji Archeograficznej 1864–1906* pióra A. Turcewicza, wydano z okazji czterdziestej rocznicy założenia Komisji[195]. Pięćdziesiątą rocznicę działalności Komisji również uczczono wydaniem dwóch okolicznościowych broszurek[196].

Liczne wydawnictwa Komisji nie mogły ujść uwadze rosyjskich uczonych. Pierwszym, który podjął się ocenić jej pracę i wydawnictwa był M. Kojałowicz, profesor Akademii Duchownej i członek Komisji Archeograficznej w Petersburgu. Był on dobrze zorientowany w działalności Komisji, w pierwszych latach jej istnienia przyjeżdżał do Wilna i wspólnie z wileńskimi kolegami omawiał plan wydawnictwa[197]. Z tego powodu czuł się zobowiązany, aby po ukazaniu się w druku pierwszych tomów *Aktów* przedstawić je czytelnikom na łamach czasopisma Ministerstwa Oświaty. Oceniał wydawnictwa Komisji w zasadzie pozytywnie, zwracał jednak uwagę na częste nieścisłości chronologiczne, luki i błędy w tekstach, brak głębszej analizy naukowej. Usprawiedliwiał te niedostatki ciężkimi warunkami pracy Komisji, częstymi zmianami kierownictwa, brakiem środowiska naukowego. Nie dostrzegał najważniejszej przyczyny, tj. upolitycznienia działalności Komisji, przeciwnie, sam wypowiadał się za ściślejszym powiązaniem jej pracy z interesami polityki rosyjskiej[198].

Po ukazaniu się w latach 1881–1882 dwu tomów lustracji ekonomii grodzieńskiej (*Писцовая книга гродненской экономии*) rzeczowe uwagi poczynił polski profesor Stanisław Ptaszycki. Zwrócił uwagę na słabą pod względem naukowym przedmowę pióra Siemiona Szołkowicza, liczne błędy chronologiczne, nieznajomość dawnej polskiej terminologii, poważne luki w indeksach, modernizowanie imion własnych itd.[199] Członkowie Komisji w odpowiedzi na jego uwagi, zamieszczone w czasopiśmie Ministerstwa Oświecenia Narodowego, usprawiedliwiali się, że roztrząsanie naukowe tekstów nie wchodzi w zakres ich obowiązków, a Szołkowicz i inni autorzy piszący przedmowy mają prawo wyłożyć swój punkt widzenia dziejów[200].

---

[194] *Сборник документов касающихся административного устройства Северо-Западного края при имлератрице Екатерине II (1792–1796)*, Вильна 1903.

[195] А. Турцевич, *Краткий исторический очерк Виленской комиссии...*, s. 68.

[196] *Пятидесятилетие Виленской комисии для разбора и издания древних актов...*, s. 47; *Торжественное собрание Виленской комиссии для разбора...*, Вильна1914, s. 29.

[197] LVIA, F 596, op. 1, teczka 7, s. 15; teczka 32, s. 1–4.

[198] „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург 1868, t. 140, s. 222–245; декабрь 1870, t. 152, s. 265–288.

[199] „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург март 1883, t. 226, s. 151–164.

[200] *По поводу рецензии на издание Писцовой книги Гродненской Экономии (Замечания Виленской Комиссии для Разбора и издания древних актов)*, „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург сентябрь 1883 , t. 229, s. 139–159.

Następna ocena pracy Komisji pochodzi z końca XIX wieku. Kijowski historyk M. Jasiński krytycznie wypowiedział się o pierwszych latach pracy Komisji i planie wydawniczym z tego okresu, natomiast pozytywnie oceniał późniejsze jej prace, to jest tomy VI, X, XIII, XVI, a zwłaszcza XIV, XVII i XVIII *Aktów*, zawierające, jego zdaniem, bogate materiały dla badaczy. Nawet jeśli Wileńska Komisja Archeologiczna nie wydałaby nic innego oprócz wymienionych siedmiu tomów, pisał M. Jasiński, to nawet w takim razie można śmiało powiedzieć, że w pełni usprawiedliwiła swą egzystencję i środki wydane przez rząd na jej utrzymanie i wydawnictwa[201]. Dodatnie opinie o wydawnictwach Komisji, pozbawione jednak głębszej analizy, znajdują się też w okolicznościowych pracach A. Miłowidowa i A. Turcewicza, wydanych na początku XX wieku z okazji czterdziestej rocznicy powołania Komisji Archeograficznej w Wilnie oraz w podobnego rodzaju pracy wydanej z powodu pięćdziesiątej rocznicy, obchodzonej w 1914 roku[202].

Najdokładniej zbadał i ocenił wydawnictwa Komisji polski historyk Ryszard Mienicki. Irytowały go przede wszystkim „nieskończenie rozwlekłe, nudne, pretensjonalne a płytkie" przedmowy załączane do wydawnictw źródłowych, którymi „tłuczono ściany polskiej kultury, rozbijano gmach prawdy dziejowej i gruchotano całokształt naszego dobrego imienia, honoru i poczciwości i przez lata długie rozdmuchiwano całą siłą płuc ten węgiel do żarzącej się czerwieni sypiącej skry płomiennej nienawiści i jak war gorącego fałszu"[203]. Trzeba tu przypomnieć wcześniejsze krytyczne oceny przedmów pisanych przez członków Komisji, dokonane przez S. Ptarzyckiego już w 1883 r., oraz przez I. Łappo i M. Lubawskiego w 1912 roku. Najbardziej raziła ich fachowa i naukowa bezużyteczność tych przedmów. Tym niemniej nadal załączano je do edycji źródłowych, ponieważ zyskiwały aprobatę władz rosyjskich jako środek propagandowy. Dopiero u schyłku działalności spróbowano odejść od tej zasady. Ostatni XXXIX tom *Aktów* opatrzono rzeczową przedmową, zdaniem R. Mienickiego „nie rozpływającą się w mętnych potokach czczej frazeologii podrabianej erudycji, nie wchodzącą w strefy najgorszego gatunku publicystyki czy grafomanii, jak to dotąd stałe miało miejsce"[204].

Inny niedostatek wydawnictw Komisji, na który wskazywali prawie wszyscy badacze, to niefachowy i stronniczy dobór materiałów. R. Mienicki uważał, że „gdyby tu nie było regułą zbieranie śliny na opluwanie polsko-katolickiej przeszłości, podziwiać moglibyśmy niechlujność wydawniczą najdosadniej wyrażającą się w umyślnym opuszczaniu jednych świadectw i umyślnym grupowaniu innych. Dzięki temu, od czasu do czasu, zamiast całokształtu pewnej konkretnej sprawy oglądamy jakiś niezgrabny ka-

[201] М. Ясинский, *Обзор последних изданий Виленской Археографической Комиссии*, [w:] *Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца*, t. 7, Киев 1893, s. 3–38.

[202] А. Миловидов, *Прошлое и современное положение археографии в Северо-Западном крае*..., s. 20; А. Турцевич, *Краткий исторический очерк Виленской комиссии*..., s. 68; *Пятидесятилетие Виленской комисии для разбора и издания древних актов*..., s. 47.

[203] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna*...., s. 148–149.

[204] Ibidem, s. 149; *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов*, t. 39: *Акты могилевского магистрата XVI в (1578–1580)*, Вильна 1915, s. VIII, 674.

[205] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna*..., s. 137.

dłub, czy część z widocznymi śladami odcięcia od całości"[205]. Zastrzeżenia budziły też indeksy do *Aktów* i innych prac Komisji, wydawane bądź jako osobne edycje, bądź zamieszczane razem z materiałami źródłowymi, do których się odnosiły. Były niepełne, zawierały wiele nieścisłości i znacznych błędów, świadczących o słabym rozeznaniu ich autorów w dawnej terminologii prawniczej, nazwach urzędów itd. Niektóre nazwy historyczne przeinaczano świadomie, dotyczyło to przede wszystkim imion własnych i nazewnictwa miejscowości, często przerabianych w pracach Komisji na rosyjską modłę[206]. Tak imię własne *Hryń* pisano jako *Григорий, Oleszko – Александр, Hac Makarowicz – Агафон Макарович, Chwieczko, Chwiedzko – Федор,* nazwy miejscowości *Kurzeliczyn – Куреличы, Paprothnika – Папоротня, Tryscienica – Тростяница, Upirsz – Упырь* itd.[207]

Niezależnie od powyżej omówionych braków, wydawnictwa Komisji mają wielkie znaczenie dla badaczy dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego, co uznawali nie tylko rosyjscy, ale w równej mierze i uczeni polscy. Zawierają one bądź co bądź kilkanaście tysięcy aktów i dokumentów, w tym i takie, których oryginały zaginęły i nie dotarły do naszych czasów. To właśnie nadaje główną wartość tym wydawnictwom, ale korzystając z nich trzeba pamiętać, że miały służyć, jak podkreślano niejednokrotnie w różnych dokumentach i przemówieniach działaczy, „rosyjskiej sprawie", za pomocą źródeł historycznych udowadniać pradawne tradycje rosyjskiego języka, kultury i wiary prawosławnej w Kraju Północno-Zachodnim, „przez długie wieki bezprawnie zawładniętym i zdominowanym przez Polaków i Kościół katolicki"[208].

Członkowie Komisji Archeograficznej (Julian Kraczkowski, Flawian Dobrianski, Dymitr Dowgiałło, Iwan Sprogis) w latach 1900–1904 pracowali też nad przygotowaniem do druku ostatnich czterech tomów *Archeograficznego zbioru dokumentów, dotyczących historii Północno-Zachodniej Rusi* (*Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси,* wydawanego przez Wileński Okręg Naukowy od roku 1867[209]. Zbiór ten, jak i wydawnictwa Wileńskiej Komisji Archeograficznej, opublikowano zarówno w celach naukowych, jak i politycznych. Dlatego korzystając z niego należy pamiętać o intencjach politycznych ich wydawców i wykazać należytą ostrożność[210].

[206] *Алфавитный указатель ко II, III, IV и V томам «Актов»*, Вильна 1872, s. 165; *Алфавитный указатель к актовой книге «Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском Григория Богдановича Воловича», а также собрание привилегий, даных дворянам и священникам пинского повета*, Вильна 1867, V, s. 125.

[207] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 172–174; „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург март 1883, t. 226, s. 151–164.

[208] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna...*, s. 185–200; Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...*, s. 146–147; M. F. Chartanowicz, G. Karczmarz, *Komisje archeograficzne i archeologiczne wileńskie...*, s. 973–974.

[209] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 1–14, Вильна 1867–1904.

[210] А. Миловидов, *Прошлое и современное положение археографии в Северо-Западном крае...*, s. 12.

Wileńska Komisja Archeograficzna, chociaż upolityczniona i służąca celom rusyfikatorskim, była instytucją, która przez lat pięćdziesiąt zajmowała się źródłami znajdującymi się w Centralnym Archiwum Wileńskim. Wydawane przez nią *Akty* budziły zainteresowanie uczonych i przyczyniły się do tego, że Wilno pozostało znanym ośrodkiem w świecie naukowym.

Podsumowanie

Wileńska Komisja Archeograficzna powstała w 1864 roku z inicjatywy administracji carskiej. Składała się zwykle z czterech osób: prezesa i trzech członków. Przez ponad pięćdziesiąt lat istnienia (1864–1915) do pracy w niej zaangażowanych było 15 osób. Przez ten czas zmieniło się sześciu prezesów. Członków Komisji mianował kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego w ścisłym porozumieniu z generał-gubernatorem wileńskim, prezesa zaś minister oświaty. Przy doborze pracowników dbano nie tylko o ich kwalifikacje, lecz w równym stopniu o prawomyślność i lojalność wobec władz.

Głównym zadaniem Komisji było publikowanie źródeł. Oprócz celów naukowych miała ona wyraźnie sformułowane cele polityczne – za pomocą źródeł historycznych udowodnić pradawne tradycje rosyjskiego języka, kultury i wiary prawosławnej na zagarniętych ziemiach litewskich i białoruskich, a tym samym usprawiedliwić przyłączenie tych ziem do Rosji. Najważniejszym dorobkiem Komisji było wydanie 39 tomów materiałów źródłowych pod ogólnym tytułem Aktów oraz wielu innych osobnych tomów źródeł. Pomijając stronniczy dobór dokumentów, nieścisłości i błędy w tekstach, historycy stwierdzają, że mają one wartość dla badań, zawierają bowiem kilkanaście tysięcy dawnych akt, w tym i takich, których oryginały zaginęły i nie dotarły do naszych czasów. Korzystać z nich jednak trzeba krytycznie, pamiętając, że publikowano je w określonych celach politycznych.

— Rozdział V —

Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego 1867–1915

1. Literatura i źródła

Dzieje Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (Северо-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества), nazywanego niekiedy Oddziałem Wileńskim Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, dotychczas nie cieszyły się większym zainteresowaniem badaczy. Pierwsze ogólne wzmianki o nim w kontekście działalności całego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego znajdujemy w pracy P. P. Semionowa, wydanej w 1896 roku z okazji pięćdziesiątej rocznicy powstania tej wielce zasłużonej dla nauki rosyjskiej instytucji[1]. Na początku XX wieku, kiedy to po 35-letniej przerwie (od 1875 do 1910 r.) została wznowiona działalność Północno-Zachodniego Oddziału, ukazał się szereg artykułów okolicznościowych o jego dotychczasowych dziejach. Ich autorami byli prezes Grzegorz Lewicki oraz członkowie odrodzonego Oddziału – Jewdokim Romanow i Aleksander Miłowidow[2]. Obszerniejszą pracę, opartą na wiadomościach prasowych i materiałach archiwalnych opublikował Dymitr Dowgiałło w czasopiśmie „Записки СевероЗападного Отдела Императорского Русского Географического Общества"[3].

Wybuch pierwszej wojny światowej, a niebawem i kres działalności Oddziału oraz zmiany polityczne w tym regionie na długo pogrążyły jego losy w zapomnieniu. W pracy sowieckiego uczonego L. Berga, wydanej w 1946 roku z okazji setnej rocznicy działalności Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego o Północno-Zachodnim Oddziale wspo-

---

[1] П. П.Семенов, *История полувековой деятельности Императорского русского географического общества 1845–1895*, ч. 2, С. Петербург 1896, s. 489.

[2] Г. Левицкий, *О возобновлении деятельности Северо-Западного Отдела Императорского русского географического общества (Речь на собрании 16 января 1910 г.)*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества", Вильна 1910, т. 1, s. 1–2; А. Миловидов, *Возстановление деятельности Северо-Западного Отдела Императорского русского географического общества*, „Виленский Вестник" 19 января 1910, nr 1976, s. 2; [Е. Романов], *Вильна*, Витебск 1910, s. 25 s. (odb. z „Витебские губернские ведомости" 1910, nr 16, 17).

[3] Д. Довгялло, *К истории Северо-Западного Отдела (Материалы и заметки)*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 10–32; t. 2, s. 17–46.

mniano dosłownie jednym zdaniem[4]. Zainteresowanie tym tematem wzrosło dopiero w związku z setną rocznicą założenia Oddziału (1867–1967). Z tej okazji ukazały się – z pewnym opóźnieniem – prace radzieckich uczonych w języku rosyjskim i litewskim (autorzy M. Jakower, K. Bieliukas), naświetlające zasługi Oddziału w badaniu geografii i etnografii Litwy oraz Białorusi[5].

Pobudką do przypomnienia dziejów Oddziału stała się także 110. rocznica jego założenia, przypadająca w 1977 roku. W leningradzkim wydawnictwie *Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии* ukazał się wówczas artykuł W. Bondarczyka o jego zasługach w badaniach materialnej i duchowej kultury Białorusinów, prowadzonych w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku[6]. Dziejami Oddziału zajęli się także uczeni litewscy. W roku 1979 w Wilnie ukazała się zbiorowa praca litewskich autorów *Mokslo draugijos Lietuvoje* (Towarzystwa naukowe na Litwie), w której znalazły się dwa artykuły o działalności Oddziału. W jednym z nich Leonas Mulevičius analizował zebrane przez Oddział materiały o rolnictwie w Kraju Północno-Zachodnim w drugiej połowie XIX wieku i ich przydatność dla badaczy współczesnych[7]. W drugim Eglė Tamulevičienė podjęła próbę przedstawienia działalności Oddziału, korzystając między innymi z materiałów Archiwum Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu (wówczas Leningrad)[8].

Podstawowe materiały archiwalne dotyczące Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego znajdują się w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (Dział Rękopisów, zespół F 34–GD). Są to w większości akta zawierające dane o mieszkańcach i gospodarce północno-zachodnich guberni imperium rosyjskiego, zebrane w ramach programów badawczych Oddziału[9], oraz dane spisu mieszkańców Wilna z 1875 roku, opracowane przez sekretarza Mikołaja Zinowjewa[10]. W zespole są również informacje uzyskane z obserwacji meteorologicznych, prowadzonych przez wileńskie obserwatorium astronomiczne oraz stacje meteorologiczne założone przez Oddział w różnych miejscowościach Kraju Północno-Zachodniego[11]. Pozostałą część akt zespołu to materiały etnograficzne, zebrane według opracowanych przez Oddział

---

[4] Л. С. Берг, *Всесоюзное Географическое общество за сто лет*, Москва–Ленинград 1946, s. 200.

[5] М. Б. Яковер, *Северо-Западный Отдел Русского географического общества и его роль в изучении Литвы и Белоруссии в конце XIX и в начале XX вв.*, „Известия Всесоюзного географического общества" 1971, nr 1, s. 63–68; K. Bieliukas, *Iš geografijos istorijos Lietuvoje*, „Geografinis metraštis", Vilnius 1971, t. 2, s. 221–224.

[6] В. К. Бондарчик, *Северо-Западный Отдел Русского географического общества и его деятельность по изучению быта и культуры белорусов 1867–1914*, [w:] *Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии*, t. 7, Ленинград 1977.

[7] L. Mulevičius, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų skyriaus surinkta medžiaga apie žemės ūkio padėtį ir jos panaudojimas*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979, s. 66–75

[8] E. Tamulevičienė, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius (1967–1915)*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979, s. 32–65.

[9] VUB, RS, F 34–GD 1–99, 179, 283, 369, 466, 528, 611, 640–651.

[10] VUB, RS, F 34–GD 507a.

[11] VUB, RS, F 34–GD 621–939.

programów w 1910–1913 roku[12] oraz materiały źródłowe o samym Oddziale i jego członkach: pisma urzędowe, listy członków, protokoły posiedzeń administracyjnych i naukowych, sprawozdania z działalności, dokumentacja finansowa, rękopisy niektórych prac naukowych, szkice referatów, wygłaszanych na posiedzeniach sekcji, kopie dyplomów, blankiety zaproszeń na różne imprezy, wycinki z gazet oraz obszerna korespondencja z członkami Oddziału, centralnymi władzami Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu, jego oddziałami, rosyjskimi towarzystwami naukowymi, wydawcami, bibliotekami i innymi instytucjami[13].

Niektóre materiały dotyczące Oddziału znajdują się w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym, w zespole Kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego (dane o pracownikach resortu oświaty – członkach Oddziału, korespondencja)[14] oraz w zespole Jewdokima Romanowa, jednego z najbardziej aktywnych członków Oddziału w latach 1910–1915[15].

Wielce pomocne w badaniu dziejów Oddziału są jego własne wydawnictwa, przede wszystkim czasopismo naukowe pod tytułem *Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества* wydawane w latach 1910–1913 w Wilnie. Publikowano w nim, oprócz prac naukowych i popularnonaukowych, protokoły i sprawozdania, zamieszczano wiadomości o ważniejszych wydarzeniach z życia Oddziału[16]. Wzmianki o jego działalności sporadycznie ukazywały się również w petersburskich wydawnictwach Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, zwłaszcza w latach 1867–1875, kiedy nie miał własnego czasopisma[17]. Niektóre ważniejsze protokoły, sprawozdania, programy badań, instrukcje wydawano w postaci oddzielnych druczków[18]. Podstawowe dane o Oddziale podawano w informatorze guberni wileńskiej *Памятная книжка Виленской губернии*[19]. Z periodyków najwięcej wiadomości do badanego tematu zawiera „Виленский Вестник". Publikowano w nim niektóre protokoły i sprawozdania, informowano o ważniejszych imprezach Oddziału[20]. Podobne materiały zamiesz-

[12] VUB, RS, F 34–GD 655–656, 663–665.

[13] VUB, RS, F 34–GD 666–684, 691–713.

[14] LVIA, F 567, op. 21, teczka 90, 647, 655, 754.

[15] LVIA, F 996, op. 1, teczka 13, 14.

[16] „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества", t. 1–4, Вильна 1910–1913.

[17] „Известия Императорского Русского Географического Общества", t. 1–51, С. Петербург 1865–1915; „Записки Императорского Русского Географического Общества по общей географии", t. 1–51 С. Пе-тербург 1867–1915 ; „Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению статистики", t. 1–14, С. Петербург 1866–1915. „Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии", С. Петербург 1867–1915, t. 1–51.

[18] *Протоколы Виленского статистического съезда 1874 года при Северо-Западном Отделе Императорского русского географического общества*, под ред. Н. А. Зиновьева, Вильна 1874; *Программа для собирания географических и этнографических сведений*, Вильна 1869; *Программа для собирания сведений о состоянии сельского хозяйства и промышленности*, Вильна 1872.

[19] *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильна 1910–1915.

[20] „Виленский Вестник" 1869, nr 114, 118, 135, 142; 1871, nr 115–117; 1872, nr 104, 113; 1873, nr 36-37, 39–40, 107, 181, 189–192, 194, 276; 1874, nr 14, 21, 58; 1910, nr 1976, 1991.

czano sporadycznie na łamach periodyków: „Северо-Западная Жизнь", „Витебские Губернские Ведомости", „Goniec Wileński" i innych[21].

2. Założenie

Walki z powstańcami w 1863–1864 roku na terytorium dzisiejszej Białorusi i Litwy uświadomiły władzom rosyjskim, jak ważne jest dokładne poznanie kraju, jego topografii, zasobów naturalnych, narodowego i wyznaniowego składu ludności, jej tradycji historycznych oraz orientacji politycznych. Tego rodzaju wiedza nie utraciła swego znaczenia także po upadku powstania. Miejscowa administracja rosyjska, której głównym zadaniem było utrzymanie reżimu okupacyjnego w tak zwanym Kraju Północno-Zachodnim również potrzebowała dokładnych danych o nim i o jego mieszkańcach. Stąd w kręgach administracji wileńskiej powstał pomysł zorganizowania w Wilnie oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Towarzystwo działało w Petersburgu od 1845 roku i już miało dwa oddziały: kaukaski, założony w 1850 roku oraz wschodnio-syberyjski, założony w 1851 roku. Oddział wileński miał być trzecim. Z czasem powstały jeszcze dwa: orenburski, założony 30 maja 1867 roku oraz południowo-zachodni, założony w 1872 roku w Kijowie[22].

Inicjatorem założenia oddziału wileńskiego był niestrudzony w dziele rusyfikacji Iwan Korniłow, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego, członek wielu towarzystw rosyjskich, w tym Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Pomysł ten zyskał poparcie jeszcze kilku członków rzeczywistych tegoż Towarzystwa. 2 sierpnia 1866 roku wystosowali oni pismo do ówczesnego generał-gubernatora wileńskiego Konstantego Kaufmana (Константин Петрович фон Кауфман), w którym wskazywali potrzebę założenia w Wilnie oddziału Towarzystwa. Prośbę podpisali członkowie rzeczywiści Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego: Iwan Korniłow, kurator wileńskiego Okręgu Naukowego, Aleksy Sawicz, profesor Uniwersytetu Petersburskiego, Piotr Smysłow, dyrektor obserwatorium astronomicznego w Wilnie, Włodzimierz Lewszin, urzędnik kancelarii generał-gubernatora wileńskiego, Aleksander Bartholomej, pułkownik Wileńskiego Okręgu Wojennego, Michał Kojałowicz, profesor Petersburskiej Akademii Duchownej, Teodor Osten-Saken, sekretarz Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, oraz siedem osób, urzędników i pracowników oświaty, nienależących do grona członków rzeczywistych Towarzystwa: Jegor Steblin-Kamienski, Wasilij Kulin, Aleksander Raczyński, Gustaw Szefler, Aleksy Władimirow, Mikołaj Sokołow, Mikołaj Nowikow oraz Iwan Szestakow[23]. Zgodnie z ustawą Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego członkowie rzeczywiści wystąpili w roli założycieli Oddziału, zaś osoby nienależące do Towarzystwa

---

[21] „Витебские Губернские Ведомости" 1910, nr 16, 17; „Северо-Западная Жизнь" 1912, nr 42; „Goniec Wileński" 15 lutego 1910, nr 26.

[22] *„Записки Северо-Западного Отдела..."*, t. 1, s. 10.

[23] VUB, RS, F 34–GD 666, s. 1.

złożyły podpisy na petycji, żeby zaświadczyć o poparciu ze strony rosyjskiej społeczności wileńskiej[24].

Generał-gubernator Kaufman przesłał prośbę do Petersburga, gdzie rozpatrzono ją w ministerstwach oświaty i spraw wewnętrznych. Odpowiedź przyszła 30 września 1866 roku i była negatywna. Minister spraw wewnętrznych Wałujew odpowiedział, że nie ma potrzeby organizowania oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w Kraju Północno-Zachodnim, gdyż kraj ten niczym szczególnym nie różni się od innych części Rosji[25]. W rzeczywistości władze petersburskie, pamiętne kłopotów z Wileńską Komisją Archeologiczną i Muzeum Starożytności, obawiały się, że nowa placówka naukowa w niespokojnym Kraju Północno-Zachodnim znajdzie się pod wpływem miejscowego ziemiaństwa i inteligencji, które przekształcą ją w ośrodek „polskiej propagandy i myśli buntowniczych". Starania I. Korniłowa jednak nie poszły na marne. Władze centralne uświadomiły sobie potrzebę badań krajoznawczych i w tym samym 1866 roku wydzieliły dodatkowe środki dla Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego na przeprowadzenie ekspedycji naukowych w Kraju Północno-Zachodnim. Jednakże Towarzystwo, zajęte badaniem Kaukazu i niezmierzonych przestrzeni Syberii, nie mogło zbyt wiele uwagi poświęcać zachodnim rubieżom imperium. Wolało zatem poprzeć ideę I. Korniłowa, założyć oddział w Wilnie i jego członkom przekazać badania kraju. Póki jednak planowany oddział był w stadium organizacyjnym, Towarzystwo, wywiązując się z powierzonego mu przez rząd rosyjski zadania, w latach 1867–1870 wysłało do zachodnich guberni kilka ekspedycji, którymi kierowali S. Maksimow, I. Kuzniecow, Iłowajski i N. Dybienko. Ich uczestnicy zebrali sporo interesujących materiałów etnograficznych i statystycznych i potwierdzili potrzebę dalszych badań. Zarazem rosyjscy uczeni mieli dobrą okazję do bliższego zapoznania się z kolegami wileńskimi i omówienia z nimi planów naukowych oddziału wileńskiego[26].

Dogodna chwila dla wznowienia starań o założenia Oddziału nastąpiła po tym, jak 9 października 1866 roku objął rządy nowy generał-gubernator Edward Baranow (Эдуард Трофимович Баранов). Kurator Iwan Korniłow w pierwszych dniach urzędowania wręczył mu prośbę oraz projekt ustawy Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, bo taką oficjalną nazwę nadano oddziałowi wileńskiemu. Doświadczony poprzednim niepowodzeniem, tym razem użył bardziej ważkich argumentów, przedstawiając planowany Oddział jako ważny ośrodek walki z polskością. Oddział, kierowany przez kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, miał zastąpić zamkniętą Komisję Archeologiczną, której „propolska propaganda" wyrządziła wielką szkodę sprawie rosyjskiej, i służyć państwowym interesom rosyjskim równie dobrze, jak Komisja Archeologiczna służyła interesom polskim[27].

[24] *Записки Северо-Западного Отдела...*, t. 1, s. 12–13.
[25] VUB, RS, F 34–GD 666, s. 7.
[26] VUB, RS, F 34–GD 672, s. 61; *Записки Северо-Западного Отдела...*, t. 1, s.12.
[27] VUB, RS, F 34–GD 666, s. 5–6.

Generał-gubernator Baranow przychylnie odniósł się do idei założenia Oddziału i przekazał prośbę oraz projekt ustawy do Petersburga, gdzie tym razem starania I. Korniłowa uznano za słuszne. Polecono tylko uzgodnić ustawę, program działań i inne formalności z Radą Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Sprawa założenia oddziału w Wilnie ruszyła z miejsca, czego świadectwem jest ożywiona korespondencja między wiceprezesem Towarzystwa Teodorem Litke, sekretarzem Teodorem Osten-Sakenem a Iwanem Korniłowem. Największe zastrzeżenie u petersburskich uczonych budził projekt ustawy, szczególnie jej punkt o członkostwie. W projekcie podanym przez I. Korniłowa wpisano: „Północno-Zachodni oddział wybiera członków spośród Rosjan (из русских людей), którzy mogą być przydatni do pracy naukowej". Sformułowanie takie naruszało ogólną ustawę i tradycję Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, w którym działało wielu Niemców i ludzi innych narodowości. Teodor Osten-Saken napisał zatem do I. Korniłowa, że ograniczenie członkostwa z powodu narodowości w ustawie towarzystwa naukowego jest nie do przyjęcia i radził usunąć słowa „из русских людей". „W każdym razie od członków Oddziału będzie zależało, żeby nie dopuścić do swego grona ludzi nieprawomyślnych, albowiem nowi członkowie będą przyjmowani drogą tajnego głosowania", uspokajał wileńskiego kuratora T. Osten-Saken[28]. I. Korniłow dał się przekonać i kompromitujący punkt usunięto z projektu ustawy. Ostateczna decyzja o powołaniu Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego zapadła w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i została zatwierdzona 26 lutego 1867 roku przez cesarza Aleksandra II[29].

Wiadomość o pozytywnym rozstrzygnięciu sprawy dotarła z Petersburga do Wilna już w połowie marca, ale oficjalne zawiadomienie z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wraz z kopią ukazu cesarza i zatwierdzoną Ustawą Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego nadeszło dopiero 6 kwietnia 1867 roku[30]. Iwan Korniłow, mając w rękach podstawę prawną, natychmiast powołał grupę inicjatywną w składzie: Aleksander Nikitin, generał-major Wileńskiego Okręgu Wojennego, Jegor Steblin-Kamienski, kierownik kancelarii generał-gubernatora wileńskiego, Mikołaj Cyłow, generał-major Wileńskiego Okręgu Wojennego, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, Mikołaj Zubkow, urzędnik, Piotr Smysłow, dyrektor wileńskiego obserwatorium astronomicznego, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, Hugo Trautfetter, inspektor Wileńskiego Okręgu Naukowego, Aleksander Bartholomej, pułkownik Wileńskiego Okręgu Wojennego, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, Aleksander Raczyński, członek Komisji do urządzenia Wileńskiej Biblioteki Publicznej, Gustaw Szefler, dyrektor gimnazjum męskiego w Wilnie oraz Wasilij Kulin, inspektor szkolny Wileńskiego Okręgu Naukowego. Obowiązki sekretarza pełnił tymczasowo Jan Sperling, dyrektor Wileńskiego Oddziału Banku Państwowego. Jak widzimy, pośród dobranych przez I. Korniłowa pomocników przeważali wojskowi i urzędnicy, ludzie na ogół dalecy od

[28] VUB, RS, F 34–GD 666, s. 8–9.
[29] VUB, RS, F 34–GD 666, s. 12–23.

nauki. Nic więc dziwnego, że mieli oni poważne trudności, zwłaszcza kiedy doszło do układania programu działalności i ustalenia reguł funkcjonowania nowej placówki naukowej.

Organizatorzy Oddziału wileńskiego, niezdolni sami do rozwiązania tego rodzaju zadań, musieli całkowicie polegać na wskazówkach i radach kierownictwa Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Uczeni rosyjscy, reprezentujący Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne, mieli dostateczne doświadczenie w pracy naukowej i administracyjnej, ale słabo znali rzeczywistość wileńską i częściowo przyczynili się do tego, że Oddział na początku swej działalności podejmował mało realne plany pracy, które potem musiał niejednokrotnie korygować, dostosowując je do swych faktycznych możliwości[31].

Iwan Korniłow i jego pomocnicy spędzili trzy miesiące na organizowaniu Oddziału. W tym czasie, z pomocą petersburskich kolegów, udało im się dopełnić wszystkich niezbędnych formalności, przyjęli też pierwszych członków[32]. Planowano uroczyste otwarcie Oddziału z udziałem sekretarza Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego Teodora Osten-Sakena, ale wysoki gość petersburski nie mógł przybyć do Wilna (musiał w sprawach służbowych wyjechać do Taszkentu) więc zrezygnowano z publicznych uroczystości. Ostateczną datę otwarcia Północno-Zachodniego Oddziału ustalono na dzień 20 czerwca 1867 roku. Tego dnia założyciele i członkowie Oddziału zebrali się o godzinie siódmej wieczorem w sali Wileńskiej Biblioteki Publicznej (w gmachu zamkniętego Uniwersytetu Wileńskiego) na pierwsze ogólne posiedzenie. Wybrano piętnastu nowych członków i Komitet Kierowniczy (Распорядительный комитет) złożony z trzech osób: prezesa, wiceprezesa oraz sekretarza. Prezesem został sam Iwan Korniłow, wiceprezesem generał-major Aleksander Nikitin, sekretarzem August Krebel. Jan Sperling, który pełnił obowiązki sekretarza od 11 kwietnia do 20 czerwca 1867 roku, odszedł z tego stanowiska ze względu – jak podawał – na nawał pracy w banku. W latach 1868–1869 roku, kiedy Oddział znalazł się w ciężkim położeniu, wrócił do pracy, pomagając prezesowi porządkować dokumentację i korespondencję[33].

Otwarcie Oddziału w Wilnie przeszło bez większego rozgłosu, nawet „Виленский Вестник" nie podał żadnej wiadomości z obawy przed reakcją polskiego społeczeństwa, które uważało nową placówkę za jeszcze jeden ośrodek rusyfikacji. O otwarciu Oddziału w Wilnie poinformowano listownie inne Odziały Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, statystyczne komitety w guberniach, rosyjskie towarzystwa i instytucje naukowe. Z wieloma z nich nawiązano bliską współpracę[34].

---

[30] VUB, RS, F 34–GD 672, s. 33–36.

[31] VUB, RS, F 34–GD 672, s. 44, 51.

[32] *Записки Северо-Западного Отдела...*, t. 1, s. 22–23.

[33] VUB, RS, F 34–GD 669, s. 1–24.

[34] VUB, RS, F 34–GD 672, 673, 675, 677.

3. Członkowie

Ustawa Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego o członkostwie mówiła nader lakonicznie. Punkt czwarty ustawy głosił: „Północno-Zachodni Oddział wybiera na swych członków osoby, mogące być przydatne w jego pracach naukowych. Osoby te jednocześnie stają członkami-współpracownikami Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego"[35]. W rezultacie w Oddziale, podobnie jak w całym Rosyjskim Towarzystwie Geograficznym, działali, zwłaszcza w latach 1910–1915, ludzie różnych narodowości: Rosjanie, Niemcy, Polacy, Żydzi i inni. Większość jednakże stanowili Rosjanie (tabela 9).

Członkowie byli wybierani na ogólnych posiedzeniach Oddziału drogą tajnego głosowania. Pierwsi członkowie Oddziału zostali zaangażowani przez I. Korniłowa po uzgodnieniu z Radą Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Członkowie rzeczywiści Oddziału otrzymywali dyplomy współpracowników Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, wypisywane w Petersburgu i podpisywane przez wiceprezesa Towarzystwa. Status członka-współpracownika Oddziału nie był ściśle określony. W 1871 roku nadano go Aleksandrowi Nieustrojewowi, emerytowanemu urzędnikowi z Petersburga, oraz Dometijowi Pławskiemu, proboszczowi prawosławnej parafii w Krewie. Pierwszy zasłużył na miano współpracownika przysyłając do Wilna liczne książki i czasopisma naukowe, drugi – zbierając materiały krajoznawcze[36]. Członkiem-współpracownikiem Oddziału był także profesor uniwersytetu w Berlinie, etnograf Wilhelm Mannhardt[37]. Współpracownikom nie wydawano dyplomów, jeśli nie byli jednocześnie członkami rzeczywistymi Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego.

Oddział nie miał swych członków honorowych i wspierających, mógł jednak prosić Towarzystwo o nadanie tego rodzaju członkostwa wybranym przez siebie osobom. Wiadomo, że kierownictwo Wileńskiego Oddziału ubiegało się w 1867 roku w Radzie Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego o nadanie zaszczytnego miana członka honorowego wiceprezesowi T. Litke oraz generał-gubernatorowi wileńskiemu E. Baranowowi[38], a w 1910 r. zabiegało o takież wyróżnienie księżnej Ireny Paskiewicz, właścicielki papierni, która ofiarowała na wydania czasopisma Oddziału papier drukarski na sumę 700 rubli[39].

Miano członków wspierających Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego nadawano osobom, które ofiarowały Towarzystwu lub jednemu z jego oddziałów nie mniej niż 300 rubli. Pozyskane tym sposobem pieniądze pozostawały w dyspozycji Oddziału. Członkom honorowym i wspierającym wydawano dyplomy, podpisane przez prezesa Rosyj-

---

[35] VUB, RS, F 34–GD 672, s. 45–46; *Положение о Северо-Западном Отделе Императорского Русского Географического Общества, Высочайше утвержденное 26 февраля 1867 года*, § 4, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1.

[36] VUB, RS, F 34–GD 678, s. 5–29; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 18.

[37] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 30–31.

[38] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 23–24.

[39] VUB, RS, F 34–GD 693, s. 21–22, 60–61.

skiego Towarzystwa Geograficznego[40]. Na początku XX wieku pojawił się jeszcze jeden rodzaj członkostwa. W 1910 roku na liście członków zostali wymienieni jako członkowie dożywotni Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego inicjator wznowienia działalności Oddziału i jego prezes Grzegorz Lewicki oraz jeden z najbardziej aktywnych członków Jewdokim Romanow[41].

Członkowie rzeczywiści Oddziału płacili składki w wysokości 10 rubli rocznie. W drugim okresie działalności, to jest w latach 1910–1915, wysokość składek rocznych obniżono do 6 rubli rocznie i przewidziano możliwość płacenia ich na raty. Ulgi poczyniono uwzględniając finansowe możliwości członków, którymi byli w większości nauczycieli i inni pracownicy oświaty[42].

Liczba członków Oddziału w pierwszych na latach jego działalności była niewielka i wzrastała bardzo powoli. W 1867 roku na liście członkowskiej było 67 osób, a przez następnych siedem lat, to jest do 1874 roku ich liczba wzrosła o dalszych 17 osób i wynosiła ogółem 84 członków[43]. Większa była liczebność Oddziału w drugim okresie jego działalności. W 1910 roku było ich na liście 219, w 1911 roku – 305, ale już w następnym 1912 roku liczba ich spadła do 276[44]. Pracę Oddziału najbardziej utrudniały częste zmiany kierownictwa i samych członków. Następowały one z kilku przyczyn. Po pierwsze, rosyjscy wojskowi i urzędnicy, którzy w latach 1867–1875 stanowili większość członków Oddziału, często zmieniali miejsce służby i wyjeżdżając z Kraju Północno-Zachodniego zrywali tym samym wszelkie związki z Oddziałem. Po drugie, wiele osób (urzędników, nauczycieli) trafiło na listę pod naciskiem swych kolegów, a jeszcze częściej zwierzchnictwa, nie wykazywało więc większego zainteresowania pracą naukową i nie płaciło składek członkowskich. Wcześniej czy później musiano ich skreślać z listy członków. W 1871 roku Oddział stracił z różnych powodów (śmierć, wyjazd z kraju, niepłacenie składek członkowskich) 11, w 1872 – 17, w 1911 – 26, w 1912 – 35 członków[45].

[40] *Положение о Северо-Западном Отделе Императорского Русского Географического Общества...*, § 5.

[41] *Список членов Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1910 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 424.

[42] VUB, RS, F 34–GD 675, s. 16, 677, s. 7; *Положение о Северо-Западном Отделе Императорского Русского Географического Общества...*

[43] *Именной список членов Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества*, VUB, RS, F 34–GD 670; F 34–GD 674, s. 1–5, 9–10; E. Tamulevičienė, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius...*, s. 38.

[44] *Список членов Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1910 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 424–428; *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 386; *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1912 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 4, s. 262.

[45] VUB, RS, F 34–GD 678, s. 34–41, F–34, GD 680, s. 20–26; *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 386; *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1912 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 4, s. 262.

Skład osobowy Oddziału pod względem struktury zawodowej jego członków różnił się zasadniczo w pierwszym i drugim okresie działalności Oddziału. W latach 1867–1875 ponad połowę jego członków stanowili wojskowi i urzędnicy instytucji państwowych. Pozostali to duchowieństwo i pracownicy oświaty. Natomiast w latach 1910–1915 zdecydowaną większość członków stanowili pracownicy oświaty, głównie nauczyciele gimnazjów i szkół realnych, odpowiednio zaś zmalała liczba wojskowych i urzędników. Osób duchownych w Oddziale w ciągu całej jego działalności było stosunkowo niewiele i byli to przeważnie dygnitarze cerkiewni (biskupi prawosławni, archimandryci) albo katecheci, pracujący w gimnazjach lub szkołach ludowych. Kobiety zaczęto przyjmować do Oddziału dopiero po wznowieniu jego działalności w 1910 roku. Członkiniami Oddziału zostawały w zasadzie nauczycielki, kierowniczki i właścicielki gimnazjów żeńskich. Obecność kobiet w towarzystwie naukowym świadczyła o zmianach, jakie zaszły w mentalności społeczeństwa na ziemiach dzisiejszej Litwy i Białorusi na przełomie XIX i XX wieku. Kobiety zdobywały wykształcenie, podejmowały pracę zawodową, zaczynały interesować się życiem społecznym i naukowym (tabela 9).

Zarząd Oddziału wybierano spośród członków rzeczywistych. W pierwszym okresie organ kierowniczy nosił nazwę Komitetu Kierowniczego, w drugim – Rady Oddziału. Jego nazwa i skład nie były dokładnie określone i z tego powodu możliwe były różne warianty. Zgodnie z wyraźnymi wymogami ustawy zawsze wybierano prezesa i sekretarza, natomiast stanowiska wiceprezesa i skarbnika nie zawsze były obsadzone. Różna była też liczba członków zarządu. Miało być sześciu, ale z różnych powodów bywało ich więcej lub mniej (tabela 10). Na prezesa Oddziału tradycyjnie wybierano kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego. Obowiązki prezesów w różnym czasie pełnili kuratorzy: Iwan Korniłow, Pompej Batiuszkow, Mikołaj Sergijewski, Grzegorz Lewicki, Aleksy Ostroumow. Wyjątek stanowił generał-major Aleksander Nikitin, który stał na czele Oddziału w latach 1869–1871 po zrzeczeniu się obowiązków prezesa przez kuratora P. Batiuszkowa. Funkcje wiceprezesa pełnili: generał-major Aleksander Nikitin, gubernator wileński Dymitr Lubimow i Piotr Wieriowkin; sekretarza – Jan Sperling, August Krebel, Andrzej Engel, Mikołaj Zinowjew, Dymitr Dowgiałło; skarbnika – Sergiusz Nikonow i Aleksander Wrucewicz (tabela 10). Nowo wybranego prezesa i sekretarza zatwierdzał generał-gubernator wileński lub minister spraw wewnętrznych (jeżeli generał-gubernatora w Wilnie nie było)[46].

Członkami Komitetu Kierowniczego (1869–1875) byli: Wiktor Gomolicki, Jakub Gołowacki, Wasilij Kulin, Paweł Niebołsin, Piotr Smysłow, Oskar Giubbenet, Sergiusz Pol, Arkadiusz Stołypin, zaś członkami Rady Północno-Zachodniego Oddziału (1910–1915) Teodor Władimirow, Aleksander Żirkiewicz, Flawian Dobrianski, Mikołaj Sobolew, Michał Paszkiewicz, Jewdokim Romanow, Aleksander Wrucewicz, Sergiusz Ni-

[46] VUB, RS F 34–GD 670, s. 51, F 34–GD 675, s. 7, F 34–GD 679, s. 30; F 34–GD 691, s. 1–5; *Положение о Северо-Западном Отделе Императорского Русского Географического Общества...*, § 6; Д. Н. Довгялло, *Восстановительное собрание 16 января 1910 года*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 5–6.

konow, Włodzimierz Ochremienko, Andrzej Stankiewicz, Jurij Tatiszczew, Mikołaj Selanin, Paweł Iwaszkiewicz (tabela 10).

Jak można sądzić z protokołów i korespondencji urzędowej Oddział niejednokrotnie miał trudności z uformowaniem zarządu. Tradycja, przejęta od Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, wymagała, ażeby każdego roku w Komitecie Kierowniczym lub Radzie Oddziału zmienić co najmniej dwie osoby. Okazało się jednak, że w rosyjskim środowisku Wilna krąg ludzi, mających kompetencje do kierowania pracą placówki naukowej, jest bardzo wąski. Niejednokrotnie zdarzało się, że wybrane do zarządu osoby zrzekały się nałożonych na nie obowiązków, usprawiedliwiając się przeciążeniem pracą zawodową. Najpierw Jan Sperling zrzekł się w 1867 roku obowiązków sekretarza, potem kurator Pompej Batiuszkow zrezygnował w 1869 roku ze stanowiska prezesa, za jego przykładem poszedł Paweł Niebołsin, odmawiając udziału w pracy Komitetu Kierowniczego, na koniec Aleksander Wrucewicz w 1914 roku prosił o zwolnienie go od obowiązków skarbnika i tylko na prośbę kolegów zgodził się pozostać na stanowisku[47]. Przyczyną takiego stanu rzeczy była najczęściej niekompetencja w sprawach naukowych. Wojskowi, urzędnicy i nauczyciele byli pożyteczni jako szeregowi członkowie, lecz nie mając odpowiedniego przygotowania, nie czuli się gotowi stanąć na czele placówki naukowej. Profesorów, którzy stanowili trzon Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu, w Wilnie jak i w całym Kraju Północno-Zachodnim w tym czasie nie było.

4. Działalność

4.1. Pierwszy okres działalności (1867–1875)

Główne cele działalności Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego były sformułowane w Ustawie zatwierdzonej 26 lutego 1867 roku przez cesarza Aleksandra II. Pierwszy jej punkt głosił, że założenie Oddziału w Wilnie przyczyni się do lepszego wypełniania celów naukowych Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Drugi punkt ustalał, że Oddział w badaniach kraju pierwszeństwo ma udzielać archeografii, archeologii, historii, statystyce i etnografii. Punkt trzeci wskazywał najważniejsze zadania Oddziału, jak to: 1) poszukiwanie w miejscowych archiwach oraz u osób prywatnych danych o kraju, przydatnych dla nauki; 2) zbieranie materiałów etnograficznych i historycznych na miejscu oraz organizowanie ekspedycji; 3) niesienie pomocy osobom przybywającym do Kraju Północno-Zachodniego w celach naukowych; 4) gromadzenie książek, rękopisów, map i przedmiotów, niezbędnych do pracy naukowej Oddziału[48].

---

[47] VUB, RS, F 34–GD 681, s. 3, GD 715, 1–4; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 24, 28.

[48] *Положение о Северо-Западном Отделе Императорского Русского Географического Общества...*, § 1–3.

Oddział miał działać w ścisłej współpracy z całym Rosyjskim Towarzystwem Geograficznym: uzgadniać z nim plany pracy, posyłać roczne sprawozdania z działalności, wykonywać polecenia Towarzystwa. Ze strony Towarzystwa mógł oczekiwać pomocy naukowej i materialnej, najczęściej w postaci darów książek i czasopism naukowych. Korzystał także z niektórych przywilejów posiadanych przez Towarzystwo, na przykład z prawa nieodpłatnego przesyłania pocztą urzędowej korespondencji i paczek z książkami[49].

Oddział, podobnie jak wcześniej Wileńska Komisja Archeograficzna, przystąpił do pracy nie mając do końca opracowanego i zatwierdzonego programu działań, jeśli nie liczyć wyżej wymienionych zadań sformułowanych w ustawie. Pierwsze miesiące po otwarciu zeszły na omawianiu i uzgodnieniu planów pracy. Szło to opornie, gdyż, jak wspominaliśmy, w Oddziale przeważali wojskowi i urzędnicy mający mało wspólnego z nauką. Wyjątku nie stanowił i sam prezes Oddziału. Iwan Korniłow (Иван Петрович Корнилов, 1811–1901) z wykształcenia był wojskowym (skończył Korpus Paziów w Petersburgu), służył w lejbgwardii. W 1831 r. brał udział w walkach z polskimi powstańcami. W latach pięćdziesiątych zamienił służbę wojskową na cywilną, został inspektorem Moskiewskiego Okręgu Naukowego i pomocnikiem kuratora Petersburskiego Okręgu Naukowego. Na tych stanowiskach zyskał opinię urzędnika całkowicie oddanego samowładztwu, Cerkwi prawosławnej i „sprawie rosyjskiej". To właśnie sprawiło, że w 1864 roku został wyznaczony na kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego. Po przybyciu do Wilna stał się on wiernym stronnikiem generał-gubernatora Murawiowa „Wieszatela" i jego kursu rusyfikatorskiego[50]. Północno-Zachodni Oddział miał w jego mniemaniu stać się narzędziem polityki rosyjskiej w tym kraju. Lecz już w trakcie starań o rejestrację Oddziału okazało się, że nie będzie to narzędzie całkowicie posłuszne. Kierownictwo znanej w świecie nauki instytucji, jaką było Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne, dbało o swój prestiż i w jakimś stopniu ograniczało zapędy wileńskiego kuratora. I tak np. na wyraźne żądanie kierownictwa Towarzystwa usunięto z opracowanego przez Korniłowa projektu ustawy punkt ograniczający członkostwo z powodu narodowości. Wymagano też zapewnienia pracom Oddziału należytego poziomu, chociaż nie zawsze się to udawało, zwłaszcza w pierwszych latach działalności[51].

Uwzględniając różnorodność zadań stawianych przed Oddziałem, przewidziano założenie sekcji geografii, statystyki, historii, etnografii, archeologii i archeografii, choć na razie nie było ku temu możliwości. Postanowiono więc organizować tylko te sekcje, które były w stanie rozpocząć pracę. Jako pierwsza powstała sekcja statystyki pod kierownictwem Mikołaja Zubkowa (członkowie: August Krebel, Michał Sołowcow, Mi-

[49] Ibidem, § 8.

[50] *Корнилов Иван Петрович* [Некролог], „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, s. 37–372; И. Корнилов, *Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху*, С. Петербург 1901, s. XXVIII, 420; *Памяти И. П. Корнилова, как основателя русской национальной школы...*, s. 17; И. Спрогис, *Из воспоминаний об Иване Петровиче Корнилове*, Вильна 1911, s. 16.

[51] VUB, RS, F 34–GD 666, s. 8–9.

kołaj Cyłow, Piotr Smysłow, Adolf Giubbenet, Aleksander Nikitin). Jej pierwsze posiedzenie odbyło się 20 października 1867 roku. Oprócz członków sekcji wzięli w nim udział dwaj rosyjscy uczeni: etnograf S. Maksimow i statystyk N. Dubieński, przybyli z ekspedycją Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Na posiedzeniu omówiono opracowany przez N. Dubieńskiego program zbierania danych statystycznych, zawierający piętnaście punktów. Według tego programu członkowie sekcji statystyki zbierając dane statystyczne w poszczególnych miejscowościach mieli odnotowywać: 1) liczbę osiedli w określonej miejscowości; 2) nazwy osiedli i ich położenie odnośnie rzek, jezior, szlaków komunikacyjnych; 3) odległość od miast i punktów handlowych; 4) informacje o kościołach, cerkwiach, kaplicach, szkołach, urzędach, domach czynszowych, sklepach, targach, jarmarkach; 5) liczbę gospodarstw; 6) liczbę rodzin; 7) liczbę mieszkańców płci męskiej i żeńskiej; 8) wyznania dominujące; 9) przynależność stanową mieszkańców; 10) skład narodowościowy; 11) skład zawodowy; 12) dane o poziomie wykształcenia; 13) liczbę stałych mieszkańców w danej miejscowości, osoby przebywające w innych miejscowościach i powody opuszczenia przez nich dawnych miejsc zamieszkania; 14) dane o osobach tymczasowo zamieszkałych w badanej miejscowości, ze wskazaniem skąd i w jakim celu przybyły, jakie są ich stałe miejsca zamieszkania, jaki zawód wykonują, czy przebywają z rodziną czy bez; 15) ogólną liczbę mieszkańców. Oddzielnie proszono, by odnotować dane o chłopach, którym nadano ziemię, ogólną ilość gruntów rozdzielonych chłopom, wysokość wykupu płaconego za otrzymane nadziały ziemi, o chłopach bez ziemi oraz dane o szlachcie, posiadanych przez nią gruntach, także szlachcie bez ziemi, dzierżawiącej ziemię lub zatrudnionej na służbie[52].

Zebranie takich danych wymagało dłuższego czasu, więc odłożono realizację tego programu na później. Na razie wzięto się do bardziej prostego, jak przypuszczano, zadania – ustalenia dokładnej liczby ludności żydowskiej w powiecie wileńskim. Porównanie niektórych wskaźników pozwalało przypuszczać, że oficjalne dane są zaniżone, bowiem rodziny żydowskie, chcąc uniknąć płacenia podatku pogłównego, podawały mniejszą liczbę męskiego potomstwa. Członkowie sekcji zamierzali sprawdzić wiarygodność danych według wpisów w księgach obywatelskich, zaprowadzonych na rozkaz generał-gubernatora M. Murawiowa[53].

Organizację sekcji geografii wziął na siebie Piotr Smysłow, dyrektor wileńskiego obserwatorium astronomicznego. Jej pierwszym zadaniem było zorganizowanie obserwacji meteorologicznych na całym obszarze Kraju Północno-Zachodniego. W 1867 roku, kiedy sekcja geografii była jeszcze w stadium organizacyjnym, rozpoczął on prace przygotowawcze: rozglądał się, w jakich miejscowościach można założyć stacje meteorologiczne, kupował potrzebne urządzenia i wyszukiwał ludzi przydatnych do ich obsługi[54].

W końcu 1867 roku można się było spodziewać, że okres organizacyjny dobiega końca i działalność Oddziału będzie rozwijała się dalej. Nikt chyba nie przypuszczał,

[52] VUB, RS, F 34–GD 671, s. 2–3.
[53] VUB, RS, F 34–GD 671, s. 4–9.
[54] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 25–26.

że już na początku 1868 roku nastąpi poważny kryzys, spowodowany odjazdem z Wilna (w marcu 1868 roku) kuratora Iwana Kornilowa, głównego inicjatora powołania Oddziału. Nowym kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego został Pompej Batiuszkow (Помпей Николаевич Батюшков, 1811–1892). Tak jak i jego poprzednik był on zawodowym wojskowym (skończył kurs dla oficerów w szkole artyleryjskiej w Petersburgu), lecz przeszedł na służbę cywilną w resorcie oświaty i zrobił karierę życiową służąc „sprawie rosyjskiej" w Kraju Północno-Zachodnim. Pierwszy raz podjął służbę w tym kraju w 1850 roku jako wicegubernator w Kownie. Niedługo pozostawał na tym stanowisku, albowiem został wkrótce zastępcą kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego. W 1856 r. wrócił na 12 lat do Petersburga, gdzie został powołany na wicedyrektora departamentu do spraw wyznań zagranicznych (Департамент духовных дел иностранных исповедований). Jednocześnie z carskiego („Najwyższego") polecenia zarządzał sprawami organizacyjnymi Cerkwi w zachodnich guberniach. Opublikował też kilka prac o Kraju Północno-Zachodnim. Uznano więc, że można mu powierzyć odpowiedzialne stanowisko kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego[55].

Batiuszkow na tym stanowisku (1868–1872) gorliwie pracował dla rosyjskości w dziedzinie szkolnictwa, lecz mało się interesował sprawami naukowymi i nie spieszył się, by objąć kierownictwa w Północno-Zachodnim Oddziale Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Cała odpowiedzialność za pracę Oddziału legła na barkach wiceprezesa Aleksandra Nikitina, który nie mógł uporać się z tymi obowiązkami i Oddział praktycznie zawiesił swą działalność – nie odbywały się posiedzenia, nie wybierano nowych członków ani kierownictwa, nie sporządzano sprawozdań. Rada Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, zaniepokojona takim obrotem spraw w nowo powstałym Północno-Zachodnim Oddziale, szukała wyjścia z sytuacji. Piotr Smysłow, do którego zwróciło się kierownictwo Rady petersburskiej, uważał całkiem słusznie, że ożywić Oddział można tylko za pomocą miejscowej inteligencji[56].

Zawieszenie działalności Oddziału trwało około półtora roku. Dopiero 28 sierpnia 1869 roku pod naciskiem władz centralnych zwołano ogólne posiedzenie. Sprawą pierwszorzędną było wybranie kierownictwa Oddziału i nowych członków. Prezesem został, zgodnie z ustalonym porządkiem, Pompej Batiuszkow, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego, sekretarzem Andrzej Engel, cenzor wileński, członkami Komitetu Kierowniczego: Wiktor Gomolicki, protojerej prawosławnego soboru w Wilnie, Paweł Niebołsin, członek komisji do spraw włościańskich przy generał-gubernatorze wileńskim oraz Jakub Gołowacki, prezes Wileńskiej Komisji Archeograficznej. Wiceprezesem pozostał Aleksander Nikitin. Na tym samym zebraniu przyjęto także dwunastu nowych członków[57].

[55] *Батюшков Помпей Николаевич* [Некролог], „Журнал министерства Народного Просвещения" май 1892, t. CCLXXXI, С. Петерсбург 1892, s. 95–97; *Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповедованиям*, составил П. Н. Батюшков, С. Петерсбург 1863–1865; *Памятники русской старины*, *П. Н. Батюшков*, вып. 1–8, С. Петерсбург 1865–1886.

[56] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 27.

[57] VUB, RS, F 34–GD 674, s. 1–5.

Oddział w odnowionym składzie przystąpił do pracy. Niestety, problemy pojawiły się już na samym początku, gdy prezes Pompej Batiuszkow i jeden z członków Komitetu Kierowniczego Paweł Niebołsin zrzekli się swych obowiązków. Obowiązki prezesa znowu przejął Aleksander Nikitin, a zamiast Piotra Niebołsina do Komitetu Kierowniczego dokooptowano Wasila Kulina, inspektora Wileńskiego Okręgu Naukowego oraz Piotra Smysłowa[58].

Drugim ważnym zadaniem było organizowanie sekcji. Na posiedzeniu Komitetu Kierowniczego 7 października 1869 roku zatwierdzono trzy sekcje Oddziału: geograficzną pod kierownictwem Piotra Smysłowa, etnograficzną pod kierownictwem Wiktora Gomolickiego oraz archeologiczno-archeograficzną pod kierownictwem Jakuba Gołowackiego. Głównym zadaniem sekcji geografii pozostało organizowanie obserwacji meteorologicznych, sekcji etnografii – ułożenie programu badań etnograficznych, sekcji archeologii i archeografii – odtwarzania dawnego nazewnictwa miejscowości „prawdziwie rosyjskiego" Kraju Północno-Zachodniego. Wydatki związane z pracą badawczą sekcji pokrywano z ogólnej kasy Oddziału lub ze środków przeznaczonych przez ofiarodawców na wykonanie konkretnych programów[59]. Sekcja statystyki, aktywnie działająca w 1867 roku, potem popadła w stagnację i wznowiła działalność dopiero w 1871 roku pod kierownictwem Oskara Giubbeneta. W pracy sekcji statystyki uczestniczyli Piotr Smysłow, Mikołaj Zinowjew, Mikołaj Czogłokow, Jemelian Drozdowicz, Konstanty Wieliczkowski, Hipolit Potułow oraz Iwan Nikotin[60].

Sekcje w zasadzie były nieliczne, albowiem nie wszyscy członkowie Oddziału brali udział w ich pracy, chociaż niektórzy działali nawet w kilku. Na posiedzeniach sekcji oprócz spraw bieżących omawiano kwestie naukowe, wygłaszano odczyty, przedstawiano nowe wydawnictwa naukowe. Częstymi gośćmi na posiedzeniach byli rosyjscy uczeni, przybywający do Wilna w celach naukowych. Najczęściej zbierali się na posiedzenia członkowie sekcji statystyki, którzy w latach 1867–1874 odbyli dziewięć zebrań. W tym czasie sekcja archeologii i archeografii zwoływała swych członków zaledwie dwa razy. Sekcja geografii w ogóle nie zwoływała posiedzeń. W Wilnie przebywał tylko jej kierownik P. Smysłow, inni aktywiści, najczęściej nauczyciele, byli rozsiani po całym Kraju Północno-Zachodnim i kontaktowali się między sobą drogą korespondencyjną. Dzięki staraniom sekcji geografii w ciągu paru lat otwarto i zaopatrzono w potrzebne przyrządy stacje meteorologiczne przy seminarium nauczycielskim w Mołodecznie, progimnazjum w Brześciu oraz przy szkołach miejskich w Grodnie i Bychowcu. Na urządzenie ich wydano 107 rubli. Oprócz obserwacji meteorologicznych członkowie sekcji geografii poszukiwali dawnych map i opisów kraju. Poszukiwania prowadzono w Wileńskiej Bibliotece Publicznej, archiwach i innych miejscach (zbiorach prywatnych, kościelnych, klasztornych). Odnaleziono między innymi mapę rzeki Wilii,

---

[58] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 28.
[59] VUB, RS, F 34–GD 674, s. 6–8.
[60] VUB, RS, F 34–GD 678, s. 5–29

sporządzoną przez Szantyra w 1857 roku na polecenie hrabiego Konstantego Tyszkiewicza[61].

Nieliczna sekcja archeologii i archeografii pracowała pod kierownictwem Jakuba Gołowackiego. Jej członkami w tym czasie były zaledwie dwie osoby: Andrzej Engel i Nikita Gorbaczewski. W tak szczupłym gronie niewiele można było zdziałać, ograniczano się w zasadzie do ustalania dawnej toponimiki i hydronimii Kraju Północno-Zachodniego. Jako podstawę źródłową wykorzystywano materiały zebrane przez Wileńską Komisję Archeograficzną[62]. Pierwszeństwo oddawano źródłom podającym ruskie formy nazewnictwa. Miały one służyć za dowód, że kraj ten był i jest rosyjski przeniesiono zatem do pracy sekcji tendencje panujące w Wileńskiej Komisji Archeograficznej. W poszukiwaniu dawnych opisów kraju niekiedy natrafiano na materiały wielce interesujące, jak odnalezione przez A. Engla w archiwach generał-gubernatora w Wilnie i Mińsku dane statystyczne o mieszkańcach kraju pochodzące z końca XVIII wieku[63].

Sekcja etnograficzna powzięła zadanie ustalenia na drodze badań granic etnograficznych każdego z rdzennych narodów Kraju Północno-Zachodniego. W 1869 roku został opracowany program badań etnograficznych, wzorowany na analogicznym programie Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Program zawierał sześć części: 1) typowe cechy każdej narodowości; 2) język; 3) byt domowy; 4) cechy kultury społecznej; 5) właściwości moralne i umysłowe, wykształcenie; 6) ustna twórczość ludowa. W końcu 1869 roku program został wydrukowany nakładem 4 tysięcy egzemplarzy i na początku 1870 roku rozesłany do władz miejscowych, szkół oraz parafii w różnych miejscowościach na Litwie i Białorusi[64]. Inicjatywa Oddziału nie zyskała jednak szerszego odgłosu. Najlepiej wywiązali się z poleconego zadania proboszczowie parafii katolickich, których biskup Maciej Wołonczewski zachęcił do zbierania materiałów o swoich parafiach. Kierownictwo Oddziału w Wilnie otrzymało materiały z siedmiu parafii katolickich: ksiądz Jarocki przysłał opisanie Leszcz (Lesčiai, filia parafii ejrogolskiej), ks. Wikswa (Viksva) – Żiobiszek (Žiobiškis), ks. Lichodziejewski – Podbirży (Pabiržė), ks. Narkiewicz – Szawli (Šiauliai), ks. Staszkiewicz – Masiadów (Mosėdis), ks. Urbanowicz – Telsz (Telšiai), ks. Jaselski – Kulów (Kuliai). Duchowni prawosławni wykazali dużo mniejsze zainteresowanie tego rodzaju badaniami. Jedynie Dometij Pławski, proboszcz krewskiej parafii prawosławnej przysłał opis ruin zamku oraz materiały etnograficzne zebrane z okolic Krewa. Przysłane przez niego materiały zostały opublikowane w gazecie „Виленский Вестник", zaś sam autor uhonorowany mianem członka-współpracownika Oddziału. Opisy sporządzone przez księży katolickich trafiły do archiwum Oddziału, a w 1889 roku na prośbę rosyjskich badaczy zostały wysłane do Petersburga i od tego czasu ślad po nich zaginął[65].

---

[61] VUB, RS, F 34–GD 678, s. 5–17

[62] VUB, RS, F 34–GD 674, s. 6–8.

[63] VUB, RS, F 34–GD 676, s. 1–6.

[64] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 29.

[65] VUB, RS, F 34–690, s. 4–5; *Местечко Крево*, s. 18 (odb. z „Виленский Вестник" 1871, nr 115–117); „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 32; L. Mulevičius, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų skyriaus surinkta medžiaga apie žemės ūkio padėtį...*, s. 67.

W 1871 roku nastąpiły nowe zmiany w kierownictwie Oddziału. Na ogólnym zebraniu, które odbyło się 20 sierpnia, na prezesa wybrano nowego kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego Mikołaja Sergijewskiego (Николай Александрович Сергиевский), na sekretarza Mikołaja Zinowjewa (poprzedni sekretarz Andrzej Engel zmarł latem 1871 roku), a na członków Komitetu Kierowniczego Sergiusza Pola i Oskara Giubbeneta. Wzrastała powoli liczba członków Oddziału. Na zebraniu przyjęto dziewięciu nowych członków rzeczywistych i dwóch współpracowników[66].

Nowe kierownictwo z zapałem wzięło się do pracy i działalność Oddziału znacznie się ożywiła; regularnie odbywały się posiedzenia Komitetu Kierowniczego, pracowały sekcje, częściej zwoływano posiedzenia ogólne. W zasadzie kontynuowano programy z poprzednich lat, ale powstało też wiele nowych pomysłów. Jednym z ważniejszych zadań pozostawało rozbudowanie sieci stacji meteorologicznych, ważnych zarówno dla nauki, jak i gospodarki. W 1872 roku dzięki staraniom Oddziału takie stacje były już urządzone w Mołodecznie, Brześciu, Bychowcu, Słucku, Mozyrze i Połocku. Sieć punktów obserwacji meteorologicznych mimo starań Oddziału nadal pozostawała rzadka, a niektórych regionów kraju, np. guberni kowieńskiej, w ogóle nie obejmowała. Założenia w najbliższym czasie większej ilości stacji Oddział nie planował, w obawie, że ich obsługa pochłonie zbyt dużo sił i środków finansowych. Niedostateczna ilość punktów obserwacji meteorologicznych poważnie ograniczała możliwości badań klimatycznych. Próbowano temu zaradzić, obserwując zjawiska przyrody bez specjalnych urządzeń, w pracach naukowych zwykle jednak powoływano się na dane stacji meteorologicznych[67].

Oddział wiele uwagi poświęcał również badaniom etnograficznym. Nieliczna sekcja etnografii nie miała dostatecznej liczby pracowników do prowadzenia badań w terenie, stąd próbowano przywołać na pomoc nauczycieli i proboszczów parafii wiejskich, dobrze obeznanych z obyczajami ludu. Początkowo współpraca szła opornie. Program badań etnograficznych z 1869 roku praktycznie pozostał niewykonany[68]. W jakimś stopniu zawinili w tym sami organizatorzy, rozsyłając ogólnikowo sformułowany kwestionariusz bez dokładnej instrukcji jego wykonania. Główna przyczyna kryła się w obojętności inteligencji rosyjskiej, do której zwracano się w pierwszej kolejności. Kierownictwo Oddziału wyciągnęło z doznanego niepowodzenia odpowiednie wnioski. W przyszłości, kiedy potrzebowało pomocy nauczycieli, zachęcało ich do zbierania materiałów etnograficznych środkami administracyjnymi. Najwięcej możliwości ku temu miał M. Sergijewski jako kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego. Pod jego naciskiem w 1872 roku zjazd dyrektorów szkół ludowych przyjął postanowienie obowiązujące nauczycieli w czasie wakacji letnich do zbierania materiałów etnograficznych i przekazywania ich dyrekcji szkół ludowych. Oddziałowi pozostało przygotować dokładny program, według którego mieli pracować nauczyciele. Sporządzenia go podjął się sekretarz Mikołaj Zinowjew.

[66] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s.17–18.

[67] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 26–27; „Известия Императорского русского географического общества" 1872, t. 8, nr 7, s. 41–50.

[68] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 32.

Pracując w komisji do spraw włościańskich przy generał-gubernatorze wileńskim był on dość dobrze obeznany z położeniem wsi litewskiej i białoruskiej. Jego program, wzorowany w większej części na programie Centralnego Komitetu Statystycznego, został zatwierdzony na posiedzeniu Komitetu Kierowniczego 19 maja 1872 roku. Potem wydano go drukiem w postaci broszurki i razem z okólnikiem kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego z dnia 1 czerwca 1872 roku rozesłano do szkół[69].

Kwestionariusz zawierał pytania dotyczące gospodarstwa chłopskiego, uprawy roli, hodowli bydła, składu osobowego i budżetu rodziny chłopskiej, a także rzemiosł, jarmarków, cen skupu produkcji rolnej, zapotrzebowania na siłę roboczą itp. Proszono o podanie wiadomości co najmniej o trzech gospodarstwach: chłopa zamożnego, średniej zamożności i biednego[70]. Wspólne działanie Oddziału i władz oświatowych dało rezultaty, już pod koniec 1872 roku zaczęły napływać opisy gospodarstw rolnych.

Nie wszyscy autorzy równie dobrze wywiązali się z zadania, niektórzy pozostawili część pytań bez odpowiedzi, opisali nie trzy, a jedno gospodarstwo. W przeciągu kilku lat nadesłano powyżej sześciuset odpowiadających wymaganiom opisów z guberni grodzieńskiej, kowieńskiej, mińskiej, wileńskiej i witebskiej[71]. Trafiały one najpierw do rąk Sergiusza Pola, a następnie były odczytywane i oceniane na posiedzeniach Komitetu Kierowniczego. W 1872 roku wyróżniono materiały zebrane przez prawosławnego duchownego Pigulewskiego o rolnictwie włości ostryńskiej w powiecie lidzkim. Autora nagrodzono brązowym medalem Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego[72]. Pośród lepszych wymieniano też opis gospodarstw rolnych gminy mejszagolskiej, przysłany przez nauczyciela D. Kamieńskiego, oraz gminy żyżmorskiej, przysłany przez J. Dobronrawowa. Zebrane materiały polecono opracować autorowi programu M. Zinowjewowi, ale zdążył on wykonać tylko małą część pracy. Materiały, przechowywane w archiwum Oddziału, obecnie są zdeponowane w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego i służą litewskim uczonym jako cenne źródło do badania rolnictwa i różnych rzemiosł na Litwie w drugiej połowie XIX wieku[73].

Innym ważnym zadaniem było sporządzenie atlasu etnograficznego. Uchwałę o sporządzeniu go podjęto 15 grudnia 1872 roku na ogólnym zebraniu Oddziału. Według projektu, opracowanego przez Arkadiusza Stołypina, atlas miał zawierać osiem map: etnograficzną, trzy historyczne (1. Ziemie Kraju Północno-Zachodniego do unii z Polską, 2. Ziemie Kraju Północno-Zachodniego w czasach unii z Polską; 3. Ziemie Kraju Pół-

---

[69] *Программа для собирания сведений о состоянии сельского хозяйства и промышленности*, Вильна 1872, s. 20.

[70] L. Mulevičius, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų skyriaus surinkta medžiaga...*, s. 67–68.

[71] Д. И. Довгялло, *Северо-западный отдел Императорского Русского Географического Общества в 1911 году (Докад в собрании С.-З. Отдела, 16 января 1911 г.)*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 10, 30–31.

[72] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 31.

[73] VUB, RS, F 34–GD 1–620; L. Mulevičius, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų skyriaus surinkta medžiaga...*, s. 66–74; P. Dundulienė, *Žemdirbystė Lietuvoje (Nuo seniausių laikų iki 1917)*, Vilnius 1963; A. Vyšniauskaitė, J. Laniauskaitė, *Valstiečių lininkystė ir transportas*, Vilnius 1977.

nocno-Zachodniego po przyłączeniu do Cesarstwa Rosyjskiego), archeologiczną z oznaczeniem badanych i niebadanych kurhanów oraz trzy mapy, przedstawiające zasięg wpływów Cerkwi prawosławnej, Kościołów unickiego i katolickiego (do unii kościelnej, w okresie unii kościelnej, po zniesieniu unii kościelnej) w Kraju Północno-Zachodnim. Atlas miał być opatrzony dokładnymi komentarzami i obszernym wstępem o historii, etnografii i archeologii kraju. Wykonanie całego planu było na razie niemożliwe. Postanowiono zacząć od sporządzenia mapy etnograficznej, ukazującej granice zasiedlenia oraz ważniejsze zabytki kultury narodów Kraju Północno-Zachodniego. Pracy nad jej sporządzeniem miała doglądać komisja złożona z trzech osób: Arkadiusza Stołypina, Jakuba Gołowackiego i Piotra Sałtykowa. Do pracy zaangażowano również Teodora Filipowa, Iwana Kotowicza, Jegora Steblin-Kamienskiego, Mikołaja Czegłokowa oraz Piotra Smysłowa. Najpierw starano się zebrać możliwie pełną bibliografię prac o ziemiach litewskich i białoruskich oraz zgromadzić najnowsze dane o kraju. Równocześnie prowadzono badania lingwistyczne. Szczególną uwagę zwracano na badanie języka litewskiego, o którym w tych czasach wiedziano bardzo niewiele. Powstawały nawet wątpliwości, czy żmudzki i litewski uważać za języki odrębne, czy za dwa dialekty języka litewskiego[74]. Na pokrycie wydatków grupy, pracującej nad sporządzeniem mapy (wynagrodzenie dla kopistów, zakup potrzebnych książek i map) Oddział wyznaczał 100 rubli rocznie. Praca nad atlasem Kraju Północno-Zachodniego pozostała niezakończona. Brakowało środków finansowych, a przede wszystkim ludzi zdolnych do wykonania takiego zadania[75].

Nie doszły do skutku również zamiary wydania słowników. W 1873 roku Oddziałowi przedłożono słownik litewsko-polsko-łotewsko-rosyjski ułożony przez księdza Michała Mieżytowicza (Miežinis, Mežitovičius). Słownik taki potrzebny był w pracy duszpasterskiej. W latach 1868–1872 możliwości jego wydania rozważano w kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego i w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Obie instytucje pod różnym pretekstem odkładały decyzję, ponieważ w słowniku występował język polski, surowo zakazany w Kraju Północno-Zachodnim. Oddział również nie zamierzał przyjmować takiej odpowiedzialności. Rozumiano bowiem, że kiedy chodziło o język polski, władze rosyjskie stawały się nieustępliwe. Odrzucony słownik M. Mieżytowicza został wydany w 1894 roku w Prusach[76], Oddział zaś w 1874 roku dostał nową propozycję wydania słownika litewsko-rosyjskiego, przygotowanego przez nauczyciela J. Gylusa. Słowa litewskie w słowniku były napisane alfabetem rosyjskim, czego stanowczo żądały władze. Oddział i tym razem nie przejawił inicjatywy, nikt bowiem z członków nie posiadał wystarczającej wiedzy fachowej, by go ocenić. Jego autor nie załamał jednak rąk i w 1876 roku zwrócił się do Petersburskiej Akademii

[74] VUB, RS, F 34–GD 678, s. 17.

[75] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 32–34; „Виленский Вестник" 1873, nr 181.

[76] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 34–35; E. Tamulevičienė, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius...*, s. 62.

Nauk. Na próżno, tym razem pretekstem do odmowy była krytyczna recenzja napisana przez Antoniego Baranowskiego (Baranauskas), biskupa i poetę litewskiego[77].

Sekcja statystyki była zajęta głównie ustaleniem dokładnej liczby ludności żydowskiej, ale bez większego powodzenia. Rewizja, zarówno ksiąg obywatelskich z 1864 roku jak i ksiąg metrykalnych prowadzonych przez rabinów, wykazała wiele poważnych niezgodności. Na przykład z obliczeń dokonanych na podstawie ksiąg metrykalnych wynikało, że w latach 1850–1856 w mieście Wilnie urodziło się 2619, zmarło zaś 9244 Żydów. Podobne niezgodności występowały w księgach innych miast[78]. Powstała zatem pytanie, co robić dalej. W rezultacie wspólnej narady Komitetu Kierowniczego (M. Sergijewski, M. Zinowjew, O. Giubbenet, S. Pol, A. Stołypin, P. Smysłow) i Komisji Rewizyjnej (M. Wieriowkin, M. Kuzniecow, K. Nikotin, M. Prozorow, M. Rubcow, P. Sałtykow, J. Steblin-Kamienski) postanowiono zwołać wspólny zjazd Oddziału i sekretarzy komitetów statystycznych. Wymagało to pozwolenia władz, co w warunkach wprowadzonego po powstaniu styczniowym reżimu nie było łatwe nawet dla instytucji rosyjskiej. Najpierw trzeba było pozyskać poparcie generał-gubernatora wileńskiego Potapowa (Александр Львович Потапов), do którego Komitet Kierowniczy 28 sierpnia 1873 roku wystosował odpowiednie pismo. Gubernator poparł ideę zwołania zjazdu statystyków i przekazał sprawę do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Minister Timasziew dał 20 listopada 1873 roku pozytywną odpowiedź i Oddział mógł przystąpić do organizacji zjazdu[79].

Wspólnymi siłami Komitetu Kierowniczego i sekcji statystyki ułożono program zjazdu i rozesłano zaproszenia. Zjazd sekretarzy komitetów statystycznych obradował w Wilnie w dniach 4–9 stycznia 1874 roku. W jego obradach wzięło udział 25 delegatów: 17 z Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, 6 z komitetów statystycznych i 2 z Żydowskiego Instytutu Nauczycielskiego w Wilnie. Na zjeździe zostały omówione cztery punkty programu: I. Zbieranie i opracowanie danych statystycznych o ludności żydowskiej; II. Zbieranie danych statystyki medycznej; III. Zbieranie i opracowanie danych statystycznych o rolnictwie i rzemiosłach; IV. Zbieranie danych statystycznych o przewożeniu towarów żelazną koleją, drogami lądowymi i wodnymi. Po wysłuchaniu wystąpień i dyskusji delegaci uchwalili rezolucję o współpracy Oddziału i komitetów statystycznych. Postanowiono wspólnymi siłami zbierać dane o ludności żydowskiej, rolnictwie, rzemiosłach i obrotach towarowych, sporządzić kwestionariusze dla badań statystyki medycznej i kryminalnej. Komitety statystyczne upoważniono do sporządzenia spisów większych posiadłości ziemskich i śledzenia zmian ich własności. Miało to ułatwić nadzór nad ziemiaństwem polskim i przejęcie posiadłości przez Rosjan. Na zjeździe upomniano się też o przeprowadzenie w mieście Wilnie spisu ludności, co wywołało zainteresowanie administracji guberni. Informacja o zjeź-

[77] VUB, RS, F 34–GD 686, s. 27–28; E. Tamulevičienė, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius...*, s. 62; V. Merkys, *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.)*, s. 99.

[78] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 42; VUB, RS, F 34–GD 1a; F 34–GD 680, s. 20–26.

[79] VUB, RS, F 34–GD 684, s. 26–27.

dzie została podana w prasie wileńskiej, a jego protokoły wraz z tabelami wydano drukiem. Planowano takie zjazdy zwoływać w Wilnie co roku, jednak z powodu zawieszenia działalności Oddziału w 1875 więcej ich nie zorganizowano[80].

Po opracowaniu materiałów zjazdu przez sekretarzy komitetów statystycznych Oddział przystąpił do nowego zadania – jednodniowego spisu ludności miasta Wilna. Jego przeprowadzenie postulowano, jak wspomnieliśmy, na zjeździe w styczniu 1874 roku. Generał-gubernator Potapow uznał ten pomysł za godny uwagi i 17 marca wystosował pismo na nazwisko prezesa Oddziału M. Sergijewskiego z propozycją przeprowadzenia jednodniowego spisu ludności we wszystkich większych miastach Kraju Północno-Zachodniego. Propozycja generał-gubernatora została rozważona na posiedzeniu Komitetu Kierowniczego 30 marca 1874 roku i w zasadzie przyjęta, ale przed wyrażeniem ostatecznej zgody postanowiono porozumieć się z organizatorami spisu ludności w Petersburgu (1869 r.), Moskwie (1871 r.) i Kijowie (1874 r.)[81]. Należytą informację zebrano w przeciągu paru miesięcy i 7 czerwca 1874 roku Oddział podjął ostateczną decyzję o przeprowadzeniu jednodniowego spisu ludności miasta Wilna w dniu 18 kwietnia 1875 roku. Do tego czasu Oddział miał sporządzić instrukcję, wydrukować kwestionariusze, zaangażować obserwatorów i rachmistrzów spisowych. Według wstępnych obliczeń na przeprowadzenie spisu trzeba było 2400, a na opracowanie danych 1500 rubli[82]. Nowy generał-gubernator wileński Piotr Albedinski (Петр Павлович Альбединский) uznał taką sumę za wygórowaną i wyznaczył na ten cel 2200 rubli[83].

Najwyższe pozwolenie na przeprowadzenie spisu ludności w mieście Wilnie (podpisane przez cesarza 28 lutego 1875 roku) otrzymano w Wilnie 8 marca 1875 roku i wtedy Oddział przystąpił do ostatnich prac przygotowawczych[84]. Powołano specjalną komisję, złożoną z trzech osób: Oskara Giubbeneta, Sergiusza Pola i Mikołaja Zinowjewa. Piotr Smysłow, który brał aktywny udział we wszystkich przedsięwzięciach Oddziału, tym razem nie mógł uczestniczyć z powodu choroby. Całe miasto zostało podzielone na siedem dzielnic. Sporządzono plany, do pracy zaangażowano 295 rachmistrzów spisowych i wyznaczono 47 obserwatorów[85]. Spis powszechnie nazywano jednodniowym, chociaż rzeczywiście trwał trzy dni: 18, 19 i 20 czerwca. Wypełnione przez rachmistrzów i sprawdzone przez obserwatorów kwestionariusze oddawano komisji, której członkowie Sergiusz Pol i Mikołaj Zinowjew dyżurowali w Wileńskiej Bibliotece Publicznej. Zwrócono ponad 13 tysięcy zapełnionych kwestionariuszy[86]. Zawierały one dwie grupy

---

[80] „Виленский Вестник" 1873, nr 276; 1874, nr 14; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 35–44; *Протоколы Виленского статистического съезда 1874 года*, Вилна 1874, s. 123, 10 tab.

[81] *Вильна по переписи 18 апреля 1875 года, произведенной под руководством Северозападного Отдела Императорского Русского Географического Общества*, обработаной правителем дел Отдела Н. Зиновьевым, Вильна 1881, s. 5; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 44.

[82] VUB, RS, F 34–GD 685, s. 2–7; *Вильна по переписи 18 апреля 1875 года...*, s. 5–7.

[83] VUB, RS, F 34–GD 685, s. 8–14; F 34–GD 687, s. 8–18.

[84] *Вильна по переписи 18 апреля 1875 года...*, s. 9.

[85] Ibidem, s. 10–12.

[86] Ibidem, s. 13.

pytań. Pytania pierwszej grupy dotyczyły mieszkań: 1) na jakim piętrze jest mieszkanie; 2) liczba okien wychodzących na ulicę i podwórko; 3) czy z mieszkania korzysta tylko rodzina, czy są lokatorzy; 4) czy są przy mieszkaniu pomieszczenia przemysłowe i handlowe; 5) wysokość komornych; 6) ile jest w mieszkaniu pieców. Druga grupa zawierała pytania o mieszkańcach: 1)imię, imię ojca, nazwisko; 2) wiek; 3) stan cywilny; 4) wyznawana religia; 5) przynależność stanowa; 6) zawód; 7) język ojczysty; 8) wykształcenie; 9) gdzie zdobył wykształcenie; 10) stale mieszka w Wilnie, czy przyjezdny; 11) miejsce urodzenia[87].

Wcześniej (w połowie marca 1875 roku) właścicielom domów rozdano kwestionariusze, które zawierały następujące pytania: 1) adres domu; 2) stan, imię i nazwisko właściciela; 3) ile dom liczy pięter i z jakiego materiału jest zbudowany; 4) liczba mieszkań w domu; 5) czy są w domu kaplice, szkoły, drukarnie, fabryki oraz inne pomieszczenia przemysłowe i handlowe; 6) jak dom jest zaopatrzony w wodę; 7) czy w domu jest oświetlenie gazowe; 8) czy dom jest ubezpieczony i na jaką sumę; 9) jaka jest powierzchnia ulicy, chodnika i podwórka koło domu; 10) Czy koło domu jest sad lub ogród; 11) ile koni i rogacizny mają mieszkańcy domu. Kwestionariusze mieli wypełnić właściciele, a rachmistrzowie tylko sprawdzić wpisy przy ich odebraniu. W wypadku, kiedy właściciel lub właścicielka domu byli niepiśmienni, pytania dotyczące domów wypełniali rachmistrzowie[88]. Po zakończeniu spisu dane z kwestionariuszy przenoszono na specjalne kartki, a same kwestionariusze, na których znajdowały się nazwiska, niszczono w celu zachowania poufności danych osobowych. Podczas przepisywania poczyniono pewne zmiany, na przykład zaniechano przeniesienia do kartoteki danych o języku ojczystym, tłumacząc to niejasnością zapisów w kwestionariuszach. Nasuwa się myśl, że pominięto je świadomie ze względów politycznych, trudno bowiem uwierzyć w to, że jeden i ten sam punkt został przez wszystkich rachmistrzów wypełniony niewłaściwie. Sprawdzanie i przepisywanie zebranych materiałów trwało do końca 1876 roku.

Wydatki na przeprowadzenie spisu ludności miasta Wilna w 1875 roku i uporządkowanie danych wyniosły 2305 rubli 23 kopiejki (drukowanie formularzy – 360 rubli, ogłoszenia w prasie – 127 rubli 13 kopiejek, sporządzenie planów miasta i spisów domów – 73 ruble 30 kopiejek, wynagrodzenie dla stróżów i innych służących – 43 ruble 30 kopiejek, wynagrodzenie za pracę rachmistrzów – 698 rubli 50 kopiejek, sprawdzenie i przepisanie danych – 973 ruble)[89]. Dla porównania, w Moskwie w 1871 roku na przeprowadzenie spisu wydano 18 000 rubli (9495 na sam spis, 8505 na opracowanie danych), a w Kijowie w 1874 roku 4500 rubli (2000 rubli na sam spis, pozostałych 2500 rubli na opracowanie danych)[90].

---

[87] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 45–46.
[88] *Вильна по переписи 18 апреля 1875 года...*, s. 8–10.
[89] Ibidem, s. 13.
[90] Ibidem, s. 5.

Dane spisu ludności miasta Wilna z 1875 roku interesowały władze i uczonych rosyjskich, ponaglano więc Oddział, by jak najszybciej je opracował i opublikował[91]. Oddział przeznaczył 800 rubli na ten cel, ale nie mógł dalej czuwać nad jego realizacją, gdyż jego działalność w tym samym 1875 roku została zawieszona. Dalszego opracowania danych, sporządzenia tabeli i przygotowania materiałów do druku dokonano pod kierownictwem Mikołaja Zinowjewa. Praca trwała kilka lat. Dopiero w 1881 roku dane spisu miasta Wilna zostały opublikowane w postaci broszurki (77 stron z tabelami)[92]. Według nich, w 1875 roku w mieście Wilnie mieszkało 82 668 osób (42 178 mężczyzn i 40 490 kobiet), w tym 13 093 (15,8%) prawosławnych, 573 (0,7%) staroobrzędowców, 27 781 (33,6%) katolików, 2402 (2,9%) protestantów, 37 909 (45,9%) Żydów talmudystów, 85 (0,1%) Żydów-Karaimów, 260 (0,3%) wyznawców islamu, 565 (0,7%) innych[93].

Jeszcze jedną dziedziną działania Oddziału były poszukiwania geologiczne. W 1873 roku zaplanowano zbadać pokłady węgla w okolicach Grodna. Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne wyznaczyło na ten cel 400, a Grodzieński Komitet Statystyczny 300 rubli. Środki te pozwoliły na badania geologiczne złóż (pracą kierował T. Dymszewicz), lecz wykryte pokłady węgla brunatnego okazały się nieprzydatne do eksploatacji przemysłowej[94].

Oddział od początku istnienia wiele uwagi poświęcał nawiązaniu kontaktów z innymi instytucjami naukowymi, przede wszystkim z oddziałami Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, a także z komitetami statystycznymi, ponieważ zbieranie danych statystycznych uważał za jedno z ważniejszych zadań. Z czasem nawiązano stosunki także z zagranicznymi towarzystwami naukowymi. Współpraca ograniczała się najczęściej do wymiany danych statystycznych oraz informacji o ważniejszych imprezach naukowych[95]. Zagranicznych uczonych interesowały też materiały etnograficzne. W 1869 roku niemiecki etnograf Wilhelm Mannhardt przysłał swe prace i prosił o wypełnienie ankiety (35 pytań) o pogańskich wierzeniach i ludowych obyczajach Litwinów i Żmudzinów. Niemieckiego uczonego wpisano na listę członków współpracowników Oddziału. Ankietę tę wypełnił Wawrzyniec Iwiński (Laurynas Ivinskis)[96].

Majątek Oddziału prezentował się raczej skromnie. Swojej siedziby Oddział nie miał i korzystał z pomieszczeń Wileńskiej Biblioteki Publicznej. Posiedzenia Komitetu Kierowniczego, sekcji i ogólne odbywały się w Małej czytelni (nie pozwalano palić fajek ani podawać herbaty!). Książki, czasopisma naukowe i archiwum przechowywano w oddzielnej wyznaczonej przez kierownictwo biblioteki salce. Oddział za korzystanie z pomieszczeń nie płacił, dopłacał tylko stróżom za dodatkowe godziny pracy, jak to

[91] VUB, RS, F 34–GD 688.

[92] *Вильна по переписи 18 апреля 1875 года...*, s. 77.

[93] Ibidem, s. 18.

[94] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 32; E. Tamulevičienė, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius...*, s. 57–58.

[95] VUB, RS, F 34–GD 673, s. 4; GD 675, s. 1, 21; GD 684, GD 677, s. 46; GD 690.

[96] „Виленский Вестник" 1869, nr 142; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 30–31.

było w czasie spisu ludności miasta Wilna, kiedy w pomieszczeniach biblioteki urządzono punkt organizacyjny[97].

Środki finansowe Oddziału, jak i innych instytucji społecznych, pochodziły ze składek członkowskich, darów oraz dotacji państwowych. Sumy ze składek były nieduże, wielu bowiem członków płaciło nieregularnie lub w ogóle unikało tego obowiązku. Nie pomagały nawet częste skreślenia dłużników z listy członków. Tak w 1872 roku do kasy wpłynęło ze składek członkowskich 530 rubli (za lata 1869–1870 – 20 rubli, za rok 1871 – 390 rubli, za rok 1872 – 120 rubli). Dochodziły do tej sumy odsetki od kapitału przechowywanego w bankach (w 1872 roku wynosił on 823 ruble 50 kopiejek). Z tych pieniędzy pokrywano wydatki kancelaryjne, opłacano druk protokołów i programów, porządkowanie książek, kupowano instrumenty dla stacji meteorologicznych oraz papiery wartościowe. Prowadzone przez Oddział badania naukowe były najczęściej dofinansowywane przez rząd lub Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne[98].

Działalność Oddziału została niespodziewanie zawieszona w 1875 roku; nie odbywały się posiedzenia, nie wybierano kierownictwa ani nowych członków, nie sporządzano sprawozdań. Nie mamy żadnego udokumentowanego postanowienia o zamknięciu Oddziału lub zawieszeniu jego działalności, prawdopodobnie w ogóle takiego nie było. Nie było wiadomo o tym nawet członkom w innych miastach i instytucjom, z którymi Oddział współpracował, czego świadectwem są listy adresowane na imię prezesa Oddziału M. Sergijewskiego lub sekretarza M. Zinowjewa[99]. Nadal przysyłano książki, pisma naukowe, ankiety. Korespondencję przekazywano do Kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego, a książki i czasopisma naukowe do Wileńskiej Biblioteki Publicznej. Powstaje zatem pytanie, jakie były przyczyny zawieszenia Oddziału. Sami jego członkowie (G. Lewicki, D. Dowgiałło, J. Romanow) uważali, że nastąpiło to głównie z powodu wyczerpania środków finansowych i częstych zmian kierownictwa. Współczesna badaczka litewska E. Tamulevičienė oprócz trudności materialnych wymienia przyczyny polityczne. W Rosji w tym czasie przybierał na sile ruch narodnicki. Jego przedstawiciele podejmowali pracę na wsi jako lekarze, nauczyciele, felczerzy i szerzyli wśród ludu nastroje antyrządowe. Przestraszone ich działaniami władze wolały, by nauczyciele i urzędnicy ograniczyli się do pełnienia swych podstawowych obowiązków. Szczególnie niebezpieczną w oczach władz wydawała się praca krajoznawcza, wymagająca bezpośrednich kontaktów badaczy z ludem. W obawie przed narodnikami, pisze E. Tamulevičienė, zamknięto w 1876 roku Południowo-Zachodni Oddział w Kijowie[100]. Faktem jest, że ruch ten występował także w guberniach zachodnich, a w latach 1881–1882 w Wilnie powstało nawet kółko narodników. Rewolucjoniści rosyjscy poprzez Wilno przewozili do Rosji masę nielegalnej literatury z zagranicy. Większego zasięgu w tych guberniach

[97] VUB, RS, F 34–GD 675, s. 5.
[98] VUB, RS, F 34–GD 680, s. 20–26.
[99] VUB, RS, F 34–GD 688–690.
[100] E. Tamulevičienė, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius...*, s. 42.

jednak nie miał i mało prawdopodobne, by to właśnie z obawy przed nim zawieszono działalność Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego[101].

Wymienione trudności finansowe i częste zmiany kierownictwa w Oddziale wileńskim nie były też aż tak poważne, żeby spowodować jego zamknięcie. Do tego Oddział, jako placówka powołana z inicjatywy władz oświatowych i mająca służyć „sprawie rosyjskiej", korzystał raczej z przychylności administracji carskiej. Przyczyn zawieszenia jego działalności należy zatem szukać przede wszystkim w słabości rosyjskiego środowiska intelektualnego.

Inicjatorami powołania Oddziału i jego członkami byli w większości rosyjscy urzędnicy i wojskowi, ludzie w zasadzie dalecy od nauki. W pracy Oddziału udzielało się bardzo niewiele osób (I. Korniłow, A. Nikitin, W. Gomolicki, J. Gołowacki, W. Kulin, P. Smysłow, O. Giubbenet, S. Pol, A. Stołypin, M. Zinowjew, M. Sergijewski). Inni członkowie ograniczali się do płacenia składek członkowskich, a często unikali nawet i tego obowiązku. Nawet kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Batiuszkow, którego obowiązkiem było czuwać nad rozwojem Oddziału, nie chciał pełnić funkcji prezesa, a po wyjeździe z Wilna zrzekł się członkostwa[102].

Kierownictwo starało się przyciągnąć do wykonania programów Oddziału inteligencję rosyjską, ale również bez większego powodzenia. Brakowało zainteresowania pracą badawczą. Dodatkowe trudności sprawiała bariera językowa. Nie znając licznych dialektów litewskich badacze rosyjscy nie mogli zbierać materiałów etnograficznych na terenach zamieszkałych przez ludność litewską i żmudzką. Miejscowa elita społeczna i umysłowa (ziemiaństwo, inteligencja polska, duchowieństwo katolickie), która interesowała się dziejami i kulturą kraju, stroniła od współpracy z Oddziałem z powodu jego działalności rusyfikatorskiej. Na liście członków widzimy bardzo mało polskich nazwisk: hrabiego Józefa Tyszkiewicza, hrabiego Konstantego Ożarowskiego, marszałka szlachty powiatu wileńskiego Aleksandra Domejkę, księży katechetów Lucjana Chaleckiego, Józefa Górkę, Antoniego Pietkiewicza (tabela 9). Ze swej strony kierownictwo Oddziału w równej mierze unikało bliższych kontaktów z polską inteligencją i katolickim duchowieństwem. Kiedy w 1870 roku księża katoliccy, zachęceni przez biskupa M. Wołonczewskiego, przysłali opisy parafii sporządzone według programu etnograficznego, kierownictwo Oddziału odesłało je do archiwum i nie zaprosiło ich do dalszej współpracy. Tymczasem jedyny opis przysłany przez proboszcza prawosławnego D. Pławskiego został opublikowany w prasie wileńskiej.

Później okazało się, że Oddział w ogóle nie jest w stanie naukowo opracować materiałów, zebranych według zaplanowanych programów. Świadczą o tym m.in. losy materiałów dotyczących rolnictwa kraju (program z 1872 roku). Najbardziej brakowało ludzi przydatnych do pracy naukowej. Brakowało również własnego pisma naukowego. Członkowie Oddziału mieli możliwość publikowania swych prac w petersburskich wydawnictwach Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, ale praktycznie z niej nie

[101] J. Ochmański, *Historia Litwy...*, s. 229.
[102] VUB, RS, F 34–GD 678, s. 36–49.

korzystali, gdyż nie czuli się na siłach sprostać wymaganiom stołecznych wydawnictw naukowych. Do niepowodzeń Oddziału przyczyniło się w pewnym stopniu także centralne kierownictwo Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, stawiając przed placówką wileńską zbyt wysokie wymagania, którym ta, nie mając oparcia o bazę uniwersytetu lub innej wyższej uczelni, w żadnym razie nie mogła sprostać. Wszystkie te przyczyny razem wzięte doprowadziły do tego, że w 1875 roku działalność Północno-Zachodniego Oddziału została przerwana i wznowiono ją dopiero po trzydziestu pięciu latach przerwy – na początku XX wieku.

4.2. Drugi okres działalności (1910–1915)

Myśl o wskrzeszeniu Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego pojawiła się na przełomie XIX i XX wieków. Inicjatorem tym razem był generał-gubernator wileński Trocki (Виталий Николаевич Троцкий). 10 września 1899 r. wystosował on do ówczesnego kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego Popowa (Василий Александрович Попов) pismo uzasadniające potrzebę ożywienia życia kulturalnego kraju poprzez odnowienie działalności Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Podkreślał w nim przede wszystkim cele polityczne. „Umocnienie w Kraju Północno-Zachodnim panowania rosyjskiego – pisał do kuratora W. Trocki – może być osiągnięte przez zjednoczone, jednomyślne i stanowcze działanie wszystkich instytucji państwowych. Same środki policyjne, skierowane głównie ku utrzymaniu zewnętrznego porządku i spokoju nie są dostateczne i nie mogą choćby w najdalszej przyszłości osiągnąć głównego celu – przewagi żywiołu rosyjskiego w kraju"[103]. Musi przyjść im z pomocą rozwój oświaty i kultury rosyjskiej. Przyspieszyć mieli go nauczyciele i urzędnicy państwowi, zjednoczeni „na gruncie wiedzy i miłości ku ojczyźnie" w różnego rodzaju towarzystwach naukowych[104].

Kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Wasilij Popow poparł myśl wskrzeszenia Oddziału, ale uważał, że skuteczność jego pracy będzie zależała od stałego finansowania (1000–1500 rubli rocznie). Po uzgodnieniu tej sprawy między generał-gubernatorem i kuratorem rozpoczęto starania w wyższych instancjach w Petersburgu, to jest w Ministerstwie Oświecenia Narodowego i Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. W budżecie jednakże nie znaleziono środków i odłożono wskrzeszenie Oddziału na czas nieokreślony[105]. Do sprawy wskrzeszenia Północno-Zachodniego Oddziału wrócono dopiero w 1910 roku. Przez ten czas zaszły poważne zmiany w życiu politycznym i kulturalnym

[103] VUB, RS, F 34–GD 699.

[104] VUB, RS, F 34–GD 699; [Е. Романов], *Вильна. О возобновлении Северо-Западного Отдела Русского Географического Общества*, Витебск 1910, s. 25 (odb. z „Витебские Губернские Ведомости", 1910, nr 16, 17).

[105] VUB, RS, F 34–GD 692, s. 9–10; [Е. Романов], *Вильна. О возобновлении Северо-Западного Отдела...*, s. 1–23.

Imperium, pod naciskiem nowej fali ruchu rewolucyjnego poczyniono istotne ustępstwa w polityce wewnętrznej (manifest Mikołaja II z dnia 17 października 1905 roku)[106].

Zniesienie najbardziej drastycznych ograniczeń narodowościowych wywołało niebywałe ożywienie dotychczas tłumionego życia kulturalnego w Kraju Północno-Zachodnim. Zaczęły wychodzić gazety w języku polskim, żydowskim, litewskim, białoruskim, powstawać zespoły artystyczne, nowe organizacje charytatywne i oświatowe. W 1907 roku powstały w Wilnie Towarzystwo Przyjaciół Nauk oraz Litewskie Towarzystwo Naukowe. Władze rosyjskie z niepokojem obserwowały odradzanie się kultury ujarzmionych narodów, ponieważ oznaczało ono porażkę polityki rusyfikacji, prowadzonej w tym kraju od czasów M. Murawiowa „Wieszatela". Za najbardziej niebezpieczną dla panowania rosyjskiego uważano działalność organizacji polskich, mających dawne tradycje i oparcie w ziemiaństwie oraz inteligencji kraju. Przeciwstawić im zamierzono nie tylko instytucje państwowe, ale również rosyjskie organizacje społeczne. Ponownie przypomniano sobie o zawieszonym Północno-Zachodnim Oddziale Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Tym razem inicjatywę wziął w swe ręce kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Grzegorz Lewicki (Григорий Васильевич Левицкий, 1852–1918), astronom, doktor nauk, absolwent Uniwersytetu Petersburskiego, rzeczywisty członek Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Miał dobre rozeznanie w świecie nauki rosyjskiej i łatwo pozyskał poparcie Rady Towarzystwa, zwłaszcza wiceprezesa Piotra Semionowa Tiań-Szańskiego, geografów N. Cingera i J. Szokalskiego. Przychylnie nastrojona Rada znalazła bardzo prosty sposób wskrzeszenia placówki wileńskiej – ponieważ Oddział oficjalnie nie był zamknięty, to obecni w Wilnie rzeczywiści członkowie Towarzystwa mieli prawo wybrać nowy zarząd i wznowić działalność Oddziału[107].

Posiedzenie inauguracyjne odrodzonego Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego odbyło się 16 stycznia 1910 roku w mieszkaniu G. Lewickiego w Wilnie. Na zaproszenie kuratora przybył gubernator wileński Dymitr Lubimow (Дмитрий Николаевич Любимов), pracownicy kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego, Centralnego Archiwum Wileńskiego, członkowie Wileńskiej Komisji Archeograficznej, Komisji do Urządzenia Wileńskiej Publicznej Biblioteki, przedstawiciele duchowieństwa, kierownicy szkół, urzędnicy kancelarii gubernatora. G. Lewicki poinformował o wskrzeszeniu Północno-Zachodniego Oddziału w Wilnie, jego celach, kierunkach pracy, a na końcu przeczytał ustawę z 1867 roku, według której miał działać odrodzony Oddział. Następnie inny członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, Jewdokim Romanow (Евдоким Романович Романов), przedstawił pokrótce dzieje Oddziału w latach 1867–1875. Słowo zabrał także obecny na posiedzeniu gubernator wileński Dymitr Lubimow, podkreślając, że wskrzeszenie Od-

[106] *Высочайший Манифест Божей милостью Мы Николай Второй Император и Самодержец Всероссийский, Царь польский, великий князь финляндский и прочая, и прочая, и прочая*, „Виленский календарь на 1906 год", Вильна 1905, s. 13–14.

[107] VUB, RS, F 34–GD 692, s. 2.

działu jest jak najbardziej na czasie i zachęcał zebranych do aktywnego uczestnictwa w jego działalności.

Wszyscy obecni na posiedzeniu zgłosili chęć przystąpienia, a następnie, już jako członkowie Oddziału, wybrali ośmioosobowy zarząd. Prezesem jednogłośnie wybrano Grzegorza Lewickiego, kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, wiceprezesem Dymitra Lubimowa, gubernatora wileńskiego, sekretarzem Dymitra Dowgiałłę, członka Wileńskiej Komisji Archeograficznej, członkami Rady Teodora Władimirowa, zastępcę kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, Aleksandra Żirkiewicza, generał-majora, Flawiana Dobrianskiego, prezesa Wileńskiej Komisji Archeograficznej, Mikołaja Sobolewa, dyrektora szkoły chemicznej-technicznej w Wilnie, Jewdokima Romanowa, członka Komisji do Urządzenia Wileńskiej Publicznej Biblioteki, Michała Paszkiewicza, duchownego prawosławnego, Aleksandra Wrucewicza, nauczyciela szkoły realnej oraz Sergiusza Nikonowa, kierownika kancelarii Wileńskiego Okręgu Naukowego. S. Nikonow miał jednocześnie pełnić obowiązki skarbnika Oddziału. W Wilnie w tym czasie nie było generał-gubernatora, zatem prezesa i sekretarza musiał zatwierdzić sam minister spraw wewnętrznych[108].

Rada w wymienionym składzie pracowała niedługo, gdyż jeszcze w tym samym roku opuścili Wilno T. Władimirow, M. Paszkiewicz i J. Romanow (wyjechał na rok do Królestwa Polskiego). Na ich miejsce na ogólnym zebraniu 17 października 1910 roku wybrano Włodzimierza Ochremienko, zastępcę kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, Andrzeja Stankiewicza, kierownika kancelarii generał-gubernatora oraz Jerzego Tatiszczewa, sekretarza Wileńskiego Komitetu Statystycznego. Pracę Oddziału postanowiono prowadzić w sekcjach, jak to czyniono w pierwszym okresie działalności. Zaplanowano cztery sekcje: 1) geografii i statystyki pod kierownictwem A. Wrucewicza; 2) etnografii i archeologii pod kierownictwem J. Romanowa; 3) archeografii pod kierownictwem F. Dobrianskiego; 4) historii pod kierownictwem A. Żirkiewicza[109].

O wskrzeszeniu Północno-Zachodniego Oddziału natychmiast poinformowano Ministerstwo Oświaty oraz kierownictwo Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego[110]. Informację podano także do prasy wileńskiej i sąsiednich guberni z nadzieją, że „wszystkie warstwy miejscowego społeczeństwa przychylnie ustosunkują się do Oddziału i okażą mu materialną i moralną pomoc, że ludzie bliscy narodowi i znający jego byt podzielą się swoją wiedzą z Oddziałem, i że my wszyscy w miarę swych możliwości pomożemy mu w osiągnięciu jego celów na korzyść nauki rosyjskiej i na korzyść naszej drogiej Oj-

---

[108] VUB, RS, F 34–GD 692, s. 1–12; *Протокол собрания 16 января 1910 года по востановлению Северо-Западного Отдела Русского Географического Общества*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 272–273; Г. В. Левицкий, *О возобновлении деятельности Императорского Русского Географического Общества...*, s. 1–2; Д. Н. Довгялло, *Восстановительное собрание 16 января 1910 года*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 3–9.

[109] Д. И. Довгялло, *Северо-Западнй Отдел Русского Географического Общества в 1910 году*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 3–4.

[110] VUB, RS, F 34–GD 691, s. 1–5.

czyzny"[111]. Większość społeczeństwa Kraju Północno-Zachodniego nie podzielała takiego entuzjazmu. Nawet inteligencja rosyjska, z wyjątkiem, rzecz jasna, samych inicjatorów wskrzeszenia Oddziału, patrzyła na to wydarzenie raczej sceptycznie[112]. Opinia polska wyrażona na łamach „Gońca Wileńskiego" jedno-znacznie oceniła wskrzeszony przez administrację rosyjską Oddział jako narzędzie polityki rusyfikatorskiej, co nie uszło uwadze działaczy Oddziału. D. Dowgiałło na łamach gazety „Виленский Вестник" ze swej strony wytknął Polakom postawę antyrosyjską oraz dążenie do kulturowej i politycznej dominacji w kraju[113].

Nie zważając na ostre dyskusje w prasie, Oddział rozpoczął pracę. Pierwszym i najważniejszym zadaniem było przyciągnięcie jak największej liczby członków. Z poprzedniego okresu pozostał jedynie sędziwy Iwan Sprogis. Pierwszych 32 członków rzeczywistych przyjęto na posiedzeniu 16 stycznia 1910 roku. Zostali nimi urzędnicy administracji rosyjskiej, dyrektorzy szkół wileńskich, pracownicy Wileńskiej Komisji Archeograficznej, Centralnego Archiwum i Biblioteki Publicznej w Wilnie. Następnych członków rekrutowano spośród nauczycieli, urzędników, wojennych, duchowieństwa Kraju Północno-Zachodniego. Rada Oddziału ułożyła i rozesłała do szkół oraz urzędów specjalną odezwę. Nie chcąc odstraszać skromnie wynagradzanych nauczycieli i urzędników niższej rangi wysokimi składkami członkowskimi, za zgodą kierownictwa Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego obniżono je z dziesięciu do sześciu rubli rocznie[114]. Dzięki tym poczynaniom już w pierwszym roku po wskrzeszeniu Oddziału udało się przyciągnąć pokaźną liczbę członków. W końcu 1910 roku było ich 219, w następnym 1911 roku 305, ale na tym wyczerpały się możliwości wzrostu, gdyż w już w 1912 roku członków zmalało do 276 osób[115]. Znaczną większość stanowili nauczyciele (w 1910 roku z 219 członków pracowników oświaty było 187). Rozszerzył się też zasięg oddziaływania Oddziału, jego członkowie działali w Wilnie, Grodnie, Poniewieżu, Szawlach, Kownie, Kiejdanach, Mińsku, Mohylewie, Bobrujsku, Mścisławiu, Mołodecznie, Borysowie, Rohaczewie, Witebsku i innych miejscowościach Litwy i Białorusi[116].

Drugim, ważnym i niecierpiącym zwłoki zadaniem było ułożenie planu działalności. Rada Oddziału wspólnie z kierownikami sekcji postanowiły preferować badania w dzie-

[111] [Е. Романов], *Вильна. О возобновлении Северо-Западного Отдела...*, s. 24–25.

[112] „Виленский Вестник" 1910, nr 2021, 2041; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 8; А. Миловидов, *Возстановление деятельности Северо-Западного Отдела...*, s. 2; [Е. Романов], *Вильна. О возобновлении Северо-Западного Отдела...*, s. 25.

[113] „Goniec Wileński" 15 lutego 1910, nr 26; „Виленский Вестник" 1910, nr 1980, 1991; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 6–9.

[114] VUB, RS, F 34–GD 692, s. 15–18; „Журнал Совета Северо-Западного Отдела Русского Географического Общества" 29 января 1910 года, nr 1, , „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 273–276.

[115] Список членов Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1910 год, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 424–428; E. Tamulevičienė, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius...*, s. 38.

[116] Д. И. Довгялло, *Северо-Западнй Отдел Русского Географического Общества в 1910 году...*, s. 5.

dzinie geografii, archeologii, historii, etnografii i archeografii. Statystyka, tak ważna w pierwszym okresie, zeszła jakby na drugi plan. Badania geologiczne prowadzono wspólnie z Towarzystwem Miłośników Przyrodoznawstwa, którego prezes Mikołaj Sobolew i wielu członków działało również w Oddziale[117]. W ważniejszych sprawach programowych i administracyjnych naradzano się z kierownictwem Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, którego wiceprezes Piotr Semionow Tiań-Szański, tak jak w pierwszym okresie Teodor Osten-Saken, był w stałym kontakcie z prezesem oddziału Grzegorzem Lewickim i udzielał porad w różnych sprawach naukowych i administracyjnych. Towarzystwo przysyłało wileńskiemu Oddziałowi także literaturę naukową i fi-nansowało niektóre programy. Oddział rozliczał się przed Radą Towarzystwa z działalności, posyłał sprawozdania roczne i swoje wydawnictwa[118].

Ważną dziedziną działalności Oddziału była praca wydawnicza, zdecydowano bowiem o wydawaniu wespół z Towarzystwem Miłośników Przyrodoznawstwa własnego pisma naukowego. Na posiedzeniu Rady 13 lutego 1910 roku wybrano grupę wydawniczą w składzie; F. Dobrianski, J. Romanow, M. Sobolew i D. Dowgiałło; miała ona opracować projekt pisma. Grupa wywiązała się z powierzonego jej zadania w ciągu miesiąca i 18 marca przedstawiła Radzie Oddziału gotowy projekt do rozpatrzenia. Został on omówiony i zatwierdzony na posiedzeniu Rady 26 kwietnia 1910 roku. Według projektu pismo pod tytułem „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества" („Zapiski Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego") miało wychodzić co najmniej dwa razy w roku. Okazało się jednak, że nawet z pomocą „miłośników przyrodoznawstwa" Oddział jest w stanie wydawać tylko jeden tom rocznie[119].

Do pierwszej wojny światowej ukazały się cztery tomy *Zapisek*. Oprócz prac naukowych z geografii, geologii, etnografii, archeografii, archeologii i historii publikowano w nich protokoły posiedzeń Oddziału, sprawozdania, listy członków, kronikę ważniejszych wydarzeń, a także wiadomości o przysłanych książkach i czasopismach naukowych. Łącznie opublikowano w *Zapiskach* 53 prace: z geografii – 8, z geologii – 4, z historii – 9, z archeologii – 9, z etnografii – 11, z archeografii – 2. Publikowano też recenzje oraz materiały o działalności Północno-Zachodniego Oddziału w latach 1867–1875. Pismo rozsyłano do członków Oddziału, Rady Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, wysokich dygnitarzy rosyjskich, a nawet do samego cesarza[120]. Pozostałe

[117] VUB, RS, F 34–GD 692, s. 19–25; „Журнал Совета Северо-Западного Отдела Русского Географического Общества" nr 2, 13 февраля 1910 года, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 276–280.

[118] VUB, RS, F 34–GD 691, s. 1–5; F 37–GD 699; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 5–6.

[119] VUB, RS, F 34–GD 692, s. 26–28; „Журнал Совета Северо-Западного Отдела Русского Географического Общества" nr 3, 26 апреля 1910 года, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 280–284.

[120] *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 388. *Отчет Северо-Западного Отдела...*, ibidem, t. 4.

egzemplarze (nakład wynosił ich równo 1000) wysyłano do bibliotek, różnych rosyjskich i zagranicznych instytucji naukowych na wymianę lub kierowano do sprzedaży. Można je było nabyć w wileńskich księgarniach Syrkina i „Ruskij Mir"[121]. Cena jednego tomu wynosiła 1 rubel 50 kopiejek[122].

Podział członków na sekcje okazał się raczej formalny. Niektórzy (D. Dowgiałło, A. Wrucewicz, F. Dobrianski) udzielali się w kilku sekcjach, a wielu nie udzielało się w żadnej. Sekcja geografii i statystyki, kierowana przez Aleksandra Wrucewicza, działała w ścisłej współpracy z Towarzystwem Miłośników Przyrodoznawstwa, z którym miała podobne plany naukowe i wielu wspólnych członków[123]. Owocem tej współpracy było kilka artykułów z geologii i geografii opublikowanych w „Zapiskach". O geologii pisali w zasadzie dwaj autorzy M. Sobolew i S. Linda. Tematyka ich prac dotyczyła geologicznych warstw osadowych i kopalin użytecznych w Kraju Północno-Zachodnim[124]. Skromnie prezentował się także dorobek w dziedzinie geografii. M. Pawłowski badał jezioro Dryświaty (Drukšių ežeras) w guberni kowieńskiej, a M. Selanin lasy w guberni wileńskiej[125]. Najwięcej uwagi poświęcono geograficzno-statystycznemu opisaniu miast Kraju Północno-Zachodniego. Programu nie zakończono, do wybuchu wojny udało się opisać zaledwie cztery miasta na terytorium dzisiejszej Białorusi (Borysow, Homel, Mścisław, Klimowicze)[126]. Z obserwacji meteorologicznych sekcja geografii zrezygnowała, chociaż zbierała dane ze stacji meteorologicznych, potrzebne w pracy naukowej. W 1911 roku zaczęto zbierać wiadomości o samych stacjach. Sporządzono ankietę, zawierającą 26 pytań (o założeniu, finansowaniu, technicznych, prowadzonych obserwacjach, pracownikach itp.). Ankietę wydrukowano w nakładzie 30 egzemplarzy i rozesłano do wszystkich sześciu guberni Kraju Północno-Zachodniego. Według danych ankietowych na terytorium Kraju działało w tymczasie 15 stacji meteorologicznych: w guberni wileńskiej – 2, witebskiej – 3, grodzieńskiej – 5, kowieńskiej – 3, mińskiej – 1, mohylewskiej – 1[127].

---

[121] „Записки Северо-Западного Отдела...", Вильна 1910–1913, т. 1–4.

[122] VUB, RS, F 34–GD 692, s. 94–97; „Журнал Совета Северо-Западного Отдела Русского Географического Общества" 11 декабря 1910 года, nr 5, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 420–423.

[123] „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 30–37.

[124] Н. Н. Соболев, *Об янтаре из Виленского уезда*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 47–49; idem, *О ледниковых отложениях в окрестностях г. Вильны*, ibidem, t. 3, s. 1–32; idem, *О месторождении и составе шпатового железняка в окрестностях местечка Попеляны*, ibidem, t. 4, s. 1–6; С. К. Линде, *О фосфоритах Северо-Западного края*, ibidem, t. 2, s. 50–56.

[125] М. Н. Павловский, *Дрисвятское озеро, Ковенской губернии в гидрогеографическом отношении*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 48–58; Н. Н. Селянин, *Лесостатистические сведения о Виленской губернии*, ibidem, t. 2, s. 277–292.

[126] Э. М. Клеин, Д. И. Довгялло, Н. Е. Белоцерковец, *Город Борисов, Минская губ.*, „Записки Северо-Западного Отдела..", Вильна 1910, t. 1, s. 58–96; Ф. А. Жудро, И. А. Сербов, Д. И. Довгялло, *Город Гомель, Могилевская губ.*, ibidem, t. 2, s. 293–353; В. Г. Краснянский, *Город Мстиславль, Могилевская губ.*, ibidem, t. 3, s. 73–171; С. И. Ярославцев, *Город Климовичи, Могилевская губ.*, ibidem, t. 4, s. 37–69.

[127] VUB, RS, F 34–GD 621–639; *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 385–397.

Najbardziej prężnie pracowała w tym okresie sekcja etnografii i archeologii. Jej członkowie pod kierownictwem Jewdokima Romanowa prowadzili poszukiwania archeologiczne w guberniach mohylewskiej, wileńskiej i grodzieńskiej. Sprawozdania z ekspedycji zostały przez niego opracowane i opublikowane w „Zapiskach"[128]. Sekcja próbowała zapobiegać niszczeniu kurhanów przez poszukiwaczy skarbów lub nieświadomych chłopów (oranie powierzchni kurhanów, używanie kamieni w budownictwie). Wiele cennych zabytków archeologicznych niszczyli niefachowi „miłośnicy archeologii". J. Romanow wydał nawet specjalną instrukcję, jak należy prowadzić poszukiwania archeologiczne, przeznaczoną dla archeologów amatorów. W 1911 roku Oddział powołał specjalną komisję dla nadzorowania prac archeologicznych. Miała ona również dbać o należyte przechowywanie przedmiotów znalezionych w czasie prac wykopaliskowych[129]. Uporządkowano też rejestrację znalezisk. W sprawozdaniu za 1911 rok odnotowano, że najlepiej z tego zadania wywiązał się Grodzieński Komitet Statystyczny, przysłał bowiem wykaz ośmiu skarbów, znalezionych na terytorium grodzieńskiej guberni w latach 1906–1910. Jak widać z wykazu były to znaleziska srebrnych i miedzianych monet z XVII–XVIII wieku. Wileński Komitet Statystyczny poinformował o trzech skarbach monet. Znalezione monety obejrzał F. Dobrianski i nabył dla muzeum przy Wileńskiej Bibliotece Publicznej[130].

W 1911 roku sekcja etnograficzno-archeologiczna została bez kierownika, ponieważ J. Romanow zrzekł się kierownictwa z przyczyn zdrowotnych. Prac wykopaliskowych jednak nie zaniedbano, prowadził je dalej nauczyciel Paweł Rykow. Rozkopano kurhany w okolicach Smorgoni w guberni wileńskiej, a znaleziska oddano do muzeum przy Wileńskiej Bibliotece Publicznej. Sprawozdania P. Rykowa z ekspedycji opublikowano w czwartym tomie „Zapisek"[131]. Jewdokim Romanow również, na ile pozwalał stan zdrowia, prowadził prace archeologiczne w powiecie święciańskim i trockim[132].

Badania ludoznawcze prawie całkowicie powierzono nauczycielom, którzy w czasie wakacji letnich wyruszali zbierać materiały etnograficzne. Z braku pomieszczeń niezbęd-

---

[128] Е. Р. Романов, *К археологии Северо-Западного края России. Археологический очерк Гомельского Уъезда*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 97–127; idem, *Вилейский камень*, ibidem, t. 2, s. 57–64; idem, *По гродненскому Палесью*, ibidem, t. 2, s. 65–74; idem, *Археологические разведки в Могилевской губернии*, ibidem, t. 3, s. 33–63; idem, *Борисов камень в с. Высоком Городце Съененского уъезда Могилевской губернии*, ibidem, t. 3, s. 64–72.

[129] *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 385–397.

[130] *Отчет Северо–Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год...*, s. 394–396.

[131] П. С. Рыков, *Могильник близ ст. Сморгонь, Ошмянского уъезда, Виленской губернии*, „Записки Северо-Западного Отдела...", Вильна 1913, t. 4, s. 7–12; idem, *Дневник раскопок близ м. Сморгонь, Ошмянского уъезда, Виленской губернии*, ibidem, s. 13–17; idem, *Могильник близ имения Маркененты, Ошмянского уъезда, Виленской губернии*, ibidem, s. 18–22.

[132] *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год...*, s. 390–392; *Евдоким Романович Романов*, „Виленский календарь на 1911 год", Вильна 1910, s. 137–143.

nych do gromadzenia eksponatów materialnych, udzielono pierwszeństwa twórczości ustnej. Zbieranie pieśni i poezji ludowej ułatwiało zastosowanie nowych w tych czasach środków technicznych: aparatów fotograficznych, fonografów. Opracowano nawet poradnik wykorzystania możliwości fotografii w etnografii i antropologii (autorzy A. Zienkowicz, D. Dowgiałło)[133]. W tym czasie pracowało w terenie kilku członków Oddziału. Nauczyciel mińskiej szkoły miejskiej Izaak Serbow zbierał w 1911–1912 roku ustną twórczość ludową w guberni mińskiej, w okolicach Drogowiczów, a w 1913 r. w okolicach Pińska i Słonimia. Niektóre zebrane przez niego materiały opublikowano w „Zapiskach"[134]. W tym samym czasie nauczyciel muzyki Mikołaj Czurkin zapisał wiele pieśni ruskiej ludności zamieszkałej w okolicach Wilna, Trok, Święcian, Oszmiany, Wilejki, Dzisny i Lidy[135]. Trzeba dodać, że badania terenowe w tych czasach nie były ani łatwe, ani bezpieczne. Zabobonni i ciemni chłopi przyjmowali nieraz nieznajomych badaczy bardzo niegościnnie. M. Czurkin w jednym ze sprawozdań zaznacza, że starał się trzymać w pobliżu dworów, gdzie lud jest mniej „dziki" i w razie potrzeby można zwrócić się o pomóc do ekonomów lub zarządców[136]. Dochodziło też do konfliktów z urzędnikami. Jednego razu I. Serbow posprzeczał się w pociągu z konduktorem, a w rezultacie aparat fotograficzny i negatywy obróciły się w bite szkło. Straty materialne zostały wynagrodzone przez Oddział, ale zebrane materiały fotograficzne przepadły[137]. Mimo tego rodzaju przygód obaj badacze zebrali sporo materiałów etnograficznych. Były one wykorzystywane dla celów naukowych i propagandowych. I. Serbow każdego roku w pomieszczeniach I gimnazjum męskiego, gdzie odbywały się posiedzenia roczne Oddziału, urządzał wystawę fotografii, a M. Czurkin – koncerty białoruskich pieśni ludowych, wykonywanych przez uczniów szkoły muzycznej[138].

Materialną i duchową kulturę Białorusinów badali też J. Romanow, W. Iwanow i N. Biełocerkowiec[139]. Na łamach „Zapisek" przypominano także o niektórych już nieżyjących badaczach folkloru ruskiego, np. w trzecim tomie pisma został zamieszczony artykuł biograficzny, napisany przez W. Stukalicza o etnografie i językoznawcy M. Nikiforowskim (1845–1910)[140], opublikowano też pracę tego ostatniego o przysłowiach i porze-

---

[133] *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год...*, s. 387.

[134] И. А. Сербов, *По Дроговичской области летом 1911 года*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 304–320.

[135] *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год...*, s. 385–397.

[136] Ibidem, s. 389–390.

[137] Ibidem, s. 392.

[138] VUB, RS, F 34–GD 711, s. 20–24.

[139] Е. Р. Романов, *Внешний быт быховского белоруса*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 75–141; В. В. Иванов, *Крестьянская свадьба в Витебской Белоруссии*, ibidem, t. 3, s. 265–294; Н. Белоцерковец, *Жатвенные песни в Борисовском уезде, Минской губ.*, ibidem, t. 3, s. 295–299.

[140] В. К. Стукалич, *Н. Я. Никифоровский (С портретом)*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 129–149.

kadłach guberni witebskiej[141]. Zebrane przez członków materiały etnograficzne (teksty pieśni białoruskich, opisy obrzędów weselnych) trafiały do archiwum Oddziału. Część z nich zachowała się do naszych czasów i znajduje się obecnie w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego[142]. Jak widzimy, badania zawężono do etnografii ludności ruskiej (białoruskiej). Polaków pomijano świadomie z przyczyn politycznych, a badania folkloru Litwinów i Żmudzinów były utrudnione z powodu języka. Kultura ludu litewskiego interesowała badaczy rosyjskich, korzystano zatem z współpracy z Litewskim Towarzystwem Naukowym (Lietuvių mokslo draugija). Na łamach „Zapisek" publikowano prace Jonasa Basanavičiusa, prezesa tegoż towarzystwa, oraz rosyjskie przekłady zagadek litewskich[143].

Postanowiono też kontynuować badania gospodarstw rolnych. Aleksander Wrucewicz na polecenie Rady ułożył program opisania wielkich majątków ziemskich, który w wielu punktach powtarzał poprzedni z 1872 roku. Zawierał pytania dotyczące uprawy roli, hodowli, siły roboczej, domów mieszkalnych i budynków gospodarczych, warsztatów, zarządzania, produkcji towarowej, dzierżawy, serwitutów i temu podobne. Program w 1911 roku został wydany drukiem i rozesłany do dworów[144].

W tym samym roku został opracowany również program dotyczący gospodarstw chłopskich. Zawierał pięć rozdziałów: 1) uprawa roli; 2) hodowla; 3) budynki; 4) inwentarz; 5) budżet[145]. Ponieważ mieli go wykonywać nauczyciele, dołączono do niego szczegółową instrukcję. Autorzy programu radzili podczas zbierania danych nie zadawać chłopom pytań wprost, by nie wzbudzić ich podejrzliwości, ale prowadzić z nimi swobodne pogawędki. Radzono też nie zapisywać niczego w obecności chłopów, ale zapamiętać możliwie dokładnie i zanotować po powrocie do domu. Instrukcja nasuwa niewesołe myśli o oderwaniu inteligencji rosyjskiej od ludu, o obustronnej nieufności, która po dojściu bolszewików do władzy odbiła się na inteligencji bardzo boleśnie[146].

Inny obszerny program krajoznawczy opracował w 1912 roku nauczyciel historii Antoni Zdrojewski. Oparty na programie Moskiewskiego Towarzystwa Antropologii i Etnografii zawierał pytania dotyczące kultury materialnej i duchowej ludu (wiadomości geograficzne, historyczne i archeologiczne o konkretnych miejscowościach kraju, budownictwo, odzież, pożywienie, obrzędy rodzinne, wierzenia, magia i wróżby, ustna twórczość ludowa, choroby i medycyna ludowa, mentalność ludu). Mimo akceptacji ze

[141] Н. Я. Никифоровский, *Полупословицы и полупоговорки употребляемые в Витебской Белоруссии*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 300–303; ibidem, t. 4, s. 205–210.

[142] VUB, RS, F 34–GD 71/1; F 34–GD 663–665.

[143] И. Ю. Басанович, *Печати короля Миндовга и великого короля Кейстута*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 237–263; idem, *Как литовцы в древности переправлялись по воде*, ibidem, t. 4, s. 23–36; Idem, *Литовские загадки*, ibidem, t. 4, s. 211–212.

[144] *Программа для описания крупного имения. Составлена Советом Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества в 1911 году*, Вильна 1911, s. 5; L. Mulevičius, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų skyriaus surinkta medžiaga...*, s. 73.

[145] VUB, RS, F 34–GD 655, s. 21–28.

[146] VUB, RS, F 34–GD 655, s. 16–17.

strony Rady Oddziału, nie udało się go zrealizować przed wybuchem pierwszej wojny światowej[147].

Sekcje archeografii (kierownik Flawian Dobrianski) i historii (kierownik Aleksander Żirkiewicz) działały w ścisłej współpracy. W planach jednej i drugiej ważne miejsce zajmowały obchody różnych jubileuszy. W 1911 roku z wielką pompą obchodzono setną rocznicę urodzenia Iwana Korniłowa (1811–1901), kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego i inicjatora założenia Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, gorliwego stronnika M. Murawiowa „Wieszatela". Uroczyste posiedzenie Oddziału, poświęcone pamięci I. Korniłowa, odbyło się 29 sierpnia 1911 roku w sali I męskiego gimnazjum. Oprócz prezesa Grzegorza Lewickiego i członków Oddziału uczestniczyli: jego córka Aleksandra, gubernator wileński Dymitr Lubimow, przedstawiciele duchowieństwa, prasy, dyrektorzy i nauczyciele szkół wileńskich oraz inni goście, ogółem 120 osób. W pomieszczeniach gimnazjum, gdzie odbywało się posiedzenie, urządzono wystawę, zorganizowaną przez Flawiana Dobrianskiego[148]. Obchody jubileuszowe zakończono wydaniem kilku okolicznościowych prac o I. Korniłowie i jego zasługach dla „sprawy rosyjskiej" w Kraju Północno-Zachodnim[149].

W 1912 roku przypadała setna rocznica wojny Rosji z Napoleonem. Z tej okazji kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego 30 października 1910 roku wydał specjalny okólnik zachęcający nauczycieli do zbierania materiałów i pamiątek z wojny 1812 roku. Jak widać z protokołów, nadsyłano je z wszystkich sześciu guberni[150]. Część z nich, dotycząca położenia szkolnictwa na Litwie i Białorusi w 1812 roku, została opublikowana w „Zapiskach"[151]. Inne wykorzystał Sergiusz Dobrianski w swych pracach o lożach masońskich na Litwie i położeniu mieszkańców Wilna w czasie wojny 1812 roku[152].

Pozostałe działania tych sekcji miały równie propagandowy charakter. W 1911 roku zamierzono ufundować nagrodę (brązowy medal) imienia Popowa (Василий Александро-

[147] VUB, RS, F 34–GD 656; *Протоколы Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества*, 24 ноября 1912 года, nr 19; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 4, s. 255–256.

[148] *Протокол торжественного заседания Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества по поводу 100-летия со дня рождения основателя Отдела Ивана Петровича Корнилова, 29 августа 1911 года*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 383–384; *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год*, ibidem, t. 3, s. 387.

[149] *Памяти И. П. Корнилова, как основателя русской национальной школы...*, s. 17; И. Спрогис, *Из воспоминаний об Иване Петровиче Корнилове*, Вильна 1911, s. 16; И. Спрогис, to samo [w:] „Записки Северо-Западного Отдела...", Вильна 1911, t. 2, s. 263–276.

[150] Журналы Совета Северо-Западного Отдела Русского Географического Общества 26 марта 1911 года, nr 9, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 375–377.

[151] *К 100-летию Отечественной войны. Материалы для истории школы Северо-Западного края при французском правлении в 1812 году*, „Записки Северо-Западного Отдела..", t. 3, s. 180–208.

[152] С. Ф. Добрянский, *Масонские ложи в Литве*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 231–262; idem, *Очерки из истории масонства в Литве*, ibidem, t. 4, s. 103–145; idem, *К истории Отечественной войны. Состояние Вильны в 1812 г.*, ibidem, t. 3, s. 172–179.

вич Попов) „dla wybitnych działaczy na polu krzewienia kultury rosyjskiej w Kraju Północno-Zachodnim". Kurator G. Lewicki przeznaczył na ten cel 700 rubli, a Oddział zwrócił się ze stosowną prośbą do cesarza[153]. Sprawa jednak utkwiła w Petersburgu. Kurator A. Ostroumow pisząc 3 czerwca 1914 roku do Juliana Szokalskiego, wiceprezesa Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w sprawie nagród dla zasłużonych działaczy Oddziału ubolewał, że sprawa nagrody imienia Popowa pozostaje nierozstrzygnięta[154].

Postawa Oddziału odnośnie historii i kultury polskiej w Kraju Północno-Zachodnim, jak widzimy, nie odbiegała od ogólnej polityki rosyjskiej. Ziemie te uważano za „odwiecznie rosyjskie" i prawosławne, zatem wszelkie środki, wiodące do wzmocnienia „elementu rosyjskiego" uważano za dozwolone. Usprawiedliwiano nawet barbarzyński akt zamknięcia Uniwersytetu Wileńskiego w 1832 roku[155]. W celach propagandowych często podejmowano temat rzekomego prześladowania prawosławnego duchowieństwa i przymusowego narzucenia unii kościelnej na ziemiach „zachodnio-rosyjskich" w czasach „panowania polskiego"[156]. Prace na tematy historyczne niekorzystnie wyróżniały się na tle prac z innych dziedzin (geologii, geografii, archeologii), publikowanych w „Zapiskach", które nie miały tak jawnie propagandowego charakteru. Publikowane w rozdziale archeografii materiały źródłowe również miały służyć raz wyznaczonemu celowi – udowadniać dawne korzenia kultury rosyjskiej i wiary prawosławnej w tym kraju[157]. W dobie rozbudzonych nacjonalizmów takie podejście, niestety, cieszyło się wzięciem nawet u najbardziej oświeconej części rosyjskiego społeczeństwa w Kraju Północno-Zachodnim, za jaką chyba można uważać członków Oddziału. Czytane na posiedzeniach referaty z historii, archeografii, archeologii bądź sprawozdania z ekspedycji etnograficznych zawsze wywoływały duże zainteresowanie słuchaczy i ożywione dyskusje[158]. W „Zapiskach" zaś ilość publikacji z historii, archeologii, etnografii i archeologii trzykrotnie przewyższała publikacje z geografii i geologii[159].

W roku 1912 nastąpiły poważne zmiany w składzie kierownictwa Oddziału. Grzegorz Lewicki został przeniesiony do Warszawy, a kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego mianowano Aleksego Ostroumowa (Алексей Андреевич Остроумов). Ogólne

[153] *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 387–388, 397; *Отчет... за 1912 год*, ibidem, t. 4, s. 267.

[154] VUB, RS, F 34–GD 716, s. 27.

[155] Д. И. Довгялло, *Последняя страница истории Виленского Университета*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 4, s. 146–163.

[156] А. В. Круковский, *К истории западно-русского духовенства*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 4, s. 164–180.

[157] А. Ф. Зенкович, *Православный архиепископ из Виленцев*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 217–219; Д. И. Довгялло, *Прилог Симеона Полотского к преп. княжне Евросинии*, ibidem, t. 1, s. 220–221; А. Ф. Зенкович, *Три акта Дрогичинского земского суда XV в. К вопросу о положении крестян*, ibidem, t. 3, s. 209–218; idem, *План г. Вильны 1648*, ibidem, t. 4, s. 190–194; Д. В. Скрынченко, *Слуцкий синодик 1674 г.*, ibidem, t. 4, s. 195–204.

[158] VUB, RS, F 34–GD 714; F 34–GD 692, s. 34–41.

[159] „Записки Северо-Западного Отдела...", Вильна 1910–1913, t. 1–4.

zebranie członków Oddziału 19 lutego 1912 roku jednogłośnie wybrało nowego kuratora na prezesa, a 9 sierpnia 1912 roku minister spraw wewnętrznych zatwierdził jego na tym stanowisku. Wilno opuścił także wiceprezes Dymitr Lubimow oraz członkowie Rady Oddziału Andrzej Stankiewicz i Włodzimierz Ochremienko. W Radzie pozostali: prezes Aleksy Ostroumow, sekretarz Dymitr Dowgiałło, skarbnik Aleksander Wrucewicz, członkowie Flawian Dobrianski, Mikołaj Selanin, Mikołaj Sobolew, Paweł Iwaszkiewicz, Jurij Tatiszczew oraz Aleksander Żirkiewicz. Wiceprezesem 29 maja 1913 roku został nowy gubernator wileński Piotr Wieriowkin[160].

Wyjazd G. Lewickiego z Wilna spowodował obawy niektórych osób, że może nastąpić załamanie działalności Oddziału, jak to stało się po wyjeździe z Wilna Iwana Korniłowa w 1868 roku. Obawy jednak nie sprawdziły się. Nowy prezes A. Ostroumow interesował się pracą Oddziału, chociaż nie był takim entuzjastą jak G. Lewicki. Pozostali członkowie zarządu również dysponowali dużym doświadczeniem w pracy organizacyjnej. Regularnie odbywały się posiedzenia, przyjmowano nowych członków, wysyłano ekspedycje archeologiczne i krajoznawcze, wydano w 1913 roku czwarty i, jak się okazało, ostatni tom „Zapisek"[161].

Wskrzeszony Oddział dużo uwagi poświęcał odnowieniu i nawiązaniu nowych kontaktów z innymi ośrodkami naukowymi. Bezpośrednie więzi łączyły go z Rosyjskim Towarzystwem Geograficznym. Oddział posyłał Radzie Towarzystwa roczne sprawozdania z działalności, własne pismo „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества", sam zaś otrzymywał od Rady Towarzystwa i innych oddziałów książki, czasopisma, informacje o ważniejszych wydarzeniach w świecie naukowym, zaproszenia na zjazdy naukowe. Nawiązano kontakty także z innymi towarzystwami naukowymi (Императорское Петербурское Общество Естествоиспытателей, Киевское Общество Естествоиспытателей, Псковское Археологическое Общество, Общество по изданию памятников древней письменности и искусства, Гродненское Педагогическое Общество), komisjami archeologicznymi w Petersburgu, Kijowie, Smoleńsku, redakcjami gazet „Виленский Вестник", „Витебские Губернские Ведомости", „Северо-Западная Жизнь" i czasopism naukowych „Ежегодник по геологии и минералогии России", „Societe Normand de Geographie Bulletin", „Union Geographique du Nord de la France Bulletin", bibliotekami. Tradycyjnie bliska współpraca łączyła Oddział z komitetami statystycznymi we wszystkich guberniach kraju[162].

W Wilnie Oddział najściślej współpracował z Towarzystwem Miłośników Przyrodoznawstwa, z którym wspólnie wydawał „Zapiski", a także z Litewskim Towarzystwem Naukowym. Prezes towarzystwa litewskiego Jan Basanowicz (Jonas Basanavičius) często bywał na posiedzeniach Oddziału na prawach gościa, jego prace publikowano w „Zapiskach", zaś pismo Litewskiego Towarzystwa Naukowego „Lietuvių Tauta" („Naród Li-

[160] *Отчет... за 1912 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 4, s. 261–262.

[161] VUB, RS, F 34–GD 711, s. 20–24; GD 714.

[162] VUB, RS, F 34–GD 714; *Отчет... за 1911 год*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 396–397; *Отчет... за 1912 год*, ibidem, t. 4, s. 266.

tewski") znajdowało się w zbiorach bibliotecznych Oddziału. Towarzystwa te łączyła w ja-kimś sensie opozycyjna postawa wobec polskiej kultury[163].

Zakres działalności Oddziału ograniczały możliwości finansowe. Głównym źródłem środków pieniężnych pozostawały składki członkowskie, odsetki od sum ulokowanych w banku, dochody z sprzedaży „Zapisek" oraz dotacje państwowe. W 1910 roku do kasy Oddziału wpłynęło 894 rubli 90 kopiejek, w 1911 roku – 2228 rubli 51 kopiejek, w 1912 roku – 2090 rubli 42 kopiejki, w 1913 roku – 1851 rubli 22 kopiejki. Wydatki Oddziału wynosiły w 1910 roku 142 rubli 99 kopiejek, w 1911 roku – 1310 rubli 11 kopiejek, w 1912 roku 1364 rubli 20 kopiejek, w 1913 roku – 1851 rubel 22 kopiejki. Najwięcej pieniędzy pochłaniało wydawnictwo. Wydanie każdego tomu „Zapisek" kosztowało około tysiąca rubli[164]. Było to dużym obciążeniem dla budżetu Oddziału, zwrócono się więc o zapomogę finansową do kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego. W 1912 roku kurator A. Ostroumow wydzielił Oddziałowi na wydanie pisma 550 rubli 61 kopiejek z pieniędzy przeznaczonych przez Ministerstwo Oświaty na wsparcie „wydawnictw pożytecznych"[165]. Sumy wydawane na delegacje, ekspedycje krajoznawcze i archeologiczne w 1913 roku wynosiły 600 rubli. Z tych pieniędzy 300 rubli przeznaczono na prace archeologiczne pod kierownictwem P. Rykowa; 225 rubli na ekspedycje krajoznawcze pod kierownictwem I. Serbowa; 225 rubli na zapisywanie melodii ludowych pod kierownictwem M. Czurkina[166]. Osoby prywatne najczęściej darowały książki, czasopisma naukowe, mapy. Największy dar pochodził od księżnej Ireny Paskiewicz, właścicielki papierni w Dobrudży, która w 1910 podarowała na wydanie „Zapisek" papier drukarski na sumę 700 rubli. Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne na prośbę kierownictwa oddziału wileńskiego zaliczyło księżnę w poczet członków honorowych[167]. Z działalności finansowej Rada rozliczała się na ogólnym zebraniu rocznym. Dla sprawdzenia spraw finansowych powoływano Komisję Rewizyjną. Ostatni raz taka komisja (w składzie: Aleksander Foss, Teodor Mierny, Piotr Kuszkow) została powołana 30 maja 1914 roku[168].

Niektóre trudności w pracy Oddziału wynikały z braku własnych pomieszczeń. Posiedzenia miesięczne Rady odbywały się najczęściej w Muzeum Pedagogicznym (ul. Wielka 37), zaś roczne i uroczyste w sali I gimnazjum męskiego (w gmachu zamkniętego Uniwersytetu)[169]. Książki i czasopisma naukowe przechowywano w Wileńskiej Bibliotece Publicznej, gdzie Oddziałowi wyznaczono oddzielną salkę. Znaleziska archeologiczne i monety pochodzące ze skarbów oddawano do muzeum przy Wileńskiej Biblio-

[163] И. Ю. Басанович, *Печати короля Миндовга и великого короля Кейстута*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 237–263; idem, *Как литовцы в древности переправлялись по воде*, ibidem, t. 4, s. 23–36; Idem, *Литовское Научное Общество*, ibidem, t. 4, s. 227–360.

[164] VUB, RS, F 34–GD 713.

[165] *Протоколы Совета Северо-Западного Отдела Русского Географического Общества*, 29 декабря 1912 годапг 22, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 4, s. 259.

[166] VUB, RS, F 34–GD 713; GD 714.

[167] VUB, RS, F 34–GD 693, s. 21–22, 60–61; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 6–7.

[168] VUB, RS, F 34–GD 715, s. 1–4.

[169] VUB, RS, F 34–GD 711, s. 1–28;

tece Publicznej. Z braku własnych pomieszczeń zadowalano się utrwaleniem eksponatów na fotografii lub rysunku. Zebrane materiały statystyczne, etnograficzne, dokumentację Oddziału, korespondencje przechowywano w archiwum, które mieściło się razem ze zbiorami bibliotecznymi. Trafiały tam też niektóre rękopisy, np. obszerna praca zmarłego 28 maja 1910 roku etnografa Mikołaja Nikiforowskiego o porzekadłach i przysłowiach białoruskich[170].

Zbiory biblioteczne Oddziału, niestety, nigdy nie były należycie porządkowane. Pochodziły w większej części z darów i wymiany. Trafiały do nich przede wszystkim wydawnictwa Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego i jego oddziałów, innych towarzystw naukowych, z którymi Oddział współpracował, komitetów statystycznych, a także książki od autorów, najczęściej samych członków Oddziału: G. Lewickiego, J. Romanowa, W. Krasnianskiego, A. Zdrojewskiego, D. Dowgiałło, S. Dobrianskiego i innych. Córka Iwana Korniłowa przekazała Oddziałowi w darze prace ojca[171]. Ze zbiorów bibliotecznych korzystali przede wszystkim sami członkowie Oddziału i Towarzystwa Miłośników Przyrodoznawstwa, osoby postronne musiały najpierw uzyskać pozwolenie kierownictwa Oddziału[172].

Kres normalnej działalności Oddziału położył wybuch pierwszej wojny światowej. Tuż przed jej wybuchem, 30 maja 1914 roku, odbyło się zebranie ogólne członków, na którym obecny był prezes A. Ostroumow, wiceprezes P. Wieriowkin, gubernator wileński oraz 56 członków. Sprawozdanie z działalności za rok 1913 złożył sekretarz D. Dowgiałło, a F. Kudryński przeczytał referat o cechach etnograficznych Białorusinów. Następnie przyjęto 25 nowych członków i wybrano Komisję Rewizyjną dla sprawdzenie sprawozdania finansowego[173]. Jak się później okazało, było to ostatnie tak liczne spotkanie członków Oddziału, który po wybuchu wojny oficjalnie nie przerwał działalności, ale znacznie ją ograniczył; nie wydano kolejnego tomu pisma, przerwano prace archeologiczne, nie organizowano ekspedycji krajoznawczych. Większość członków, urzędników i nauczycieli, którzy na mocy ukazu rządu rosyjskiego z dnia 20 sierpnia 1914 roku podlegali ewakuacji, była zajęta przygotowaniem do wywózki rodzin oraz majątku (państwowego i osobistego). Wielu członków opuściło Wilno. W 1914 roku wyjechali prezes Aleksy Ostroumow i wiceprezes Piotr Wieriowkin. Stanowiska te pozostały nieobsadzone. Faktycznym kierownikiem został Dymitr Dowgiałło. To on przewodniczył na posiedzeniach, odbierał przysyłane książki i czasopisma, odpowiadał na listy. Ostatnie posiedzenie Oddziału miało odbyć się 9 marca 1915 roku w Wileńskiej Bibliotece Publicznej. Planowano omawiane spraw bieżących, przyjęcie nowych członków i wysłuchanie dwóch referatów: A. Djakonowa o stanie nauk geograficznych w Petersburgu oraz I. Kuszkowa o wiadomościach geograficznych w ruskich rękopisach z XVI wieku, znajdujących się w Wileńskiej Biblioteki Publicznej. Protokołu posiedze-

---

170 „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 10, 12.
171 „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 3, s. 396.
172 VUB, RS, F 34–GD 714; „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 2, s. 11.
173 VUB, RS, F 34–GD 714; F 34–GD 715.

nia w zbiorach archiwalnych nie ma, ocalały tylko zaproszenia podpisane przez D. Dowgiałło[174]. Ostatecznie Oddział zakończył swoją egzystencję z chwilą ewakuacji Rosjan z Wilna w lipcu 1915 roku.

PODSUMOWANIE

Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego został powołany z inicjatywy administracji rosyjskiej w Wilnie dla badania geografii, archeografii, archeologii, historii, statystyki i etnografii Kraju Północno-Zachodniego. Dane były potrzebne dla lepszego zarządzania krajem, włączonym, jak uważano, na zawsze w skład imperium rosyjskiego. Odmówiono nawet prawa używania samej nazwy „Litwa" lub „Wielkie Księstwo Litewskie", ponieważ kojarzyła się z dawną państwowością podbitych ziem.

Inicjator założenia Oddziału Iwan Korniłow nie ukrywał, że oprócz celów naukowych ma on ważne zadanie polityczne: zwalczanie politycznych i kulturalnych wpływów polskich i umacnianie rosyjskich. Pozornie dalekie od polityki badania klimatyczne, geologiczne i statystyczne pomagały w zarządzaniu podbitym krajem. Grzegorz Lewicki, Jewdokim Romanow, Aleksander Miłowidow, Dymitr Dowgiałło podkreślali, mówiąc o działalności Oddziału, nie tyle jego osiągnięcia naukowe, ile zasługi w służeniu „sprawie rosyjskiej"[175].

Cała działalność Oddziału wyraźnie dzieli się na dwa okresy: pierwszy, obejmujący lata 1867–1875, oraz drugi, obejmujący lata 1910–1915, z których każdy miał swoje trudności i osiągnięcia. Początki Oddziału z różnych powodów były trudne. Miejscowa inteligencja rosyjska w tym kraju była nieliczna, a wśród członków przeważali wojskowi i urzędnicy, którym brakowało dostatecznej wiedzy i zainteresowania pracą naukową. Do tego byli to ludzie przyjezdni, nieznający kraju ani języków jego ludności, a ograniczony czas służby nie dawał wiele możliwości do ich poznania, więc po wyjeździe na inne miejsce służby najczęściej zrywali wszelkie związki z Krajem i Oddziałem. Podstawową pracę wykonywali nieliczni entuzjaści, jak: Piotr Smysłow, Aleksander Nikitin, Wiktor Gomolicki, Wasilij Kulin, Oskar Giubbenet, Sergiusz Pol, Mikołaj Zinowjew, Arkadiusz Stołypin. Nie zważając na te niesprzyjające okoliczności Oddział miał pewne osiągnięcia, przede wszystkim w gromadzeniu danych statystycznych o kraju i jego mieszkańcach.

Według programu z 1872 roku zebrano za pomocą nauczycieli ponad sześćset opisów gospodarstw chłopskich z wszystkich sześciu guberni kraju. Służą one współcze-

---

[174] VUB, RS, F 34–GD 716, s. 38.

[175] Г. Левицкий, *О возобновлении деятельности Северо-Западного Отдела Императорского русского географического общества ...*, s. 1–2; А. Миловидов, *Возстановление деятельности Северо-Западного Отдела...*, s. 2; [Е. Романов], *Вильна. О возобновлении Северо-Западного Отдела..*, s. 25; Д. Довгялло, *К истории Северо-Западного Отдела..*, s. 10–32.

snym historykom w poznaniu gospodarki chłopskiej na Litwie i Białorusi w XIX wieku. Zdaniem litewskiego badacza L. Mulevičiusa zebranie tych materiałów można zaliczyć do ważniejszych osiągnięć Oddziału w pierwszym okresie działalności[176]. Uznania litewskich badaczy doczekały się również prowadzone przez Oddział obserwacje meteorologiczne i badania geologiczne[177]. Natomiast uczeni rosyjscy podkreślają jego zasługi w zbieraniu bogatych materiałów etnograficznych na terytorium dzisiejszej Białorusi[178].

W drugim okresie działalności Oddziałowi stawiano te same cele jak i w pierwszym – badać Kraj Północno-Zachodni i przyczynić się do umocnienia panowania rosyjskiego[179]. Prawidłowy kierunek działalności zapewniali stojący na jego czele przedstawiciele władz (kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego na stanowisku prezesa, gubernator wileński na stanowisku wiceprezesa), zaś głównymi wykonawcami ich woli byli pracownicy oświaty i urzędnicy. Kierunki badań formalnie pozostały te same (Oddział działał według ustawy z 1867 roku), ale siły i środki skupiono na wydawaniu własnego pisma naukowego pod tytułem „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества" („Zapiski Północno-zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego") oraz na badaniach etnograficznych i archeologicznych. W dziedzinie archeologii największe zasługi przypadają dwóm archeologom amatorom: Jewdokimowi Romanowowi i Pawłowi Rykowowi[180]. Pierwszy z nich prowadził prace archeologiczne na terytorium dzisiejszej Białorusi (w guberniach witebskiej i mohylewskiej) oraz w powiatach wileńskim i trockim na Litwie, drugi rozkopywał kurhany nieopodal Smorgoni w powiacie oszmiańskim. Sprawozdania z wykopalisk opublikowane w „Zapiskach", a także znaleziska oddane do muzeum przy Bibliotece Publicznej w Wilnie stanowią główny dorobek Oddziału w dziedzinie archeologii[181].

---

[176] L. Mulevičius, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų skyriaus surinkta medžiaga...*, s. 66–75.

[177] E. Tamulevičienė, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius...*, s. 32–65; V. Šemeliovas, *Meteorologija Lietuvoje iki 1940 metų*, [w:] *Hidrometeorologiniai straipsniai*, Vilnius 1970, t. 2; K. Bieliukas, *Iš geografijos istorijos Lietuvoje*, „Geografinis metraštis", Vilnius 1971, t. 2, s. 221–224.

[178] М. Б. Яковер, *Северо-Западный Отдел Русского географического общества и его роль в изучении Литвы и Белоруссии в конце XIX и в начале XX вв.*, „Известия Всесоюзного географического общества", 1971, nr 1, s. 63–68; В. К. Бондарчик, *Северо-Западный Отдел Русского географического общества и его деятельность по изучению быта и культуры белорусов 1867–1914*, [w:] *Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии*, t. 7, Ленинград 1977.

[179] VUB, RS, F 34–GD 699.

[180] *Евдоким Романович Романов*, „Виленский календарь на 1911 год", Вильна 1910, s 137–143.

[181] Е. Р. Романов, *К археологии Северо-Западного края...*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 1, s. 97–127; idem, *Вилейский камень...*, s. 57–64; idem, *По гродненскому Полесью...*, s. 65–74; idem, *Археологические разведки...*, s. 33–63; idem, *Борисов камень в с. Высоком Городце...*, s. 64–72; П. С. Рыков, *Могильник близ ст. Сморгонь...*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 4, s. 7–12; idem, *Дневник раскопок близ м. Сморгонь...*, ibidem, s. 13–17; idem, *Могильник близ имения Маркененты...*, ibidem, s. 18–22.

W dziedzinie etnografii najwięcej zdziałali Izaak Serbow i Mikołaj Czurkin. Pierwszy zbierał ustną twórczość ludową wyłącznie na terytorium dzisiejszej Białorusi, drugi zapisywał pieśni rosyjskie i białoruskie również na Wileńszczyźnie, w powiatach wileńskim, trockim, święciańskim i oszmiańskim[182]. Dużym niedostatkiem badań etnograficznych, prowadzonych przez Oddział było ograniczenie ich zakresu do folkloru białoruskiego. Pewne pojęcie o folklorze litewskim etnografowie Oddziału mieli dzięki współpracy z Litewskim Towarzystwem Naukowym, ale kultura ludowa polskiej ludności tego kraju pozostawała poza zasięgiem ich zainteresowań. Była to świadoma postawa, odpowiadająca antypolskiej polityce rosyjskiej. Upolitycznienie działalności Oddziału jeszcze bardziej zaważyło na pracach w dziedzinie historii i archeografii. W odpowiednim duchu interpretowano każdy temat historyczny, bądź to zamknięcie Uniwersytetu Wileńskiego w 1832 roku, bądź położenie prawosławnego duchowieństwa w czasach Rzeczypospolitej[183]. Polskie społeczeństwo miało zatem dostateczne podstawy, by uważać Północno-Zachodni Oddział za narzędzie polityki rusyfikatorskiej.

[182] VUB, RS, F 34–GD 714, s. 4–5.

[183] Д. И. Довгялло, *Последняя страница истории Виленского Университета*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t.. 4, s. 146–163; А. В. Круковский, *К истории западно-русского духовенства*, „Записки Северо-Западного Отдела...", t. 4, s. 164–180.

— Rozdział VI —

Wileński oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej (1899–1915)

1. Literatura i źródła

Dzieje Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej, założonego ku uczczeniu pamięci cesarza Aleksandra III (Виленский Отдел Общества Ревнителей Русского Исторического Просвещения в память Императора Александра III), właściwie nigdy nie były badane. Skąpe są również wiadomości prasowe. Jedynie w informatorze guberni wileńskiej *Памятная книжка Виленской губернии* można znaleźć dane o jego kierownictwie, niestety, nie zawsze wiarygodne[1]. Krótką informację o Oddziale i jego bibliotekach podaje też Aleksander Winogradow w swym przewodniku po Wilnie i jego okolicach w języku rosyjskim[2] oraz Aleksy Bielecki w przedmowie do tomu źródeł pod tytułem *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева (Zbiór dokumentów muzeum hrabiego M. Murawiowa)*, wydanego w 1906 roku przez Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej[3]. Nieco więcej uwagi badacze poświęcili jego działaczom. Aleksander Winogradow w 1901 roku opublikował szkic biograficzny o Witalisie Trockim, generał-gubernatorze wileńskim i pierwszym prezesie Oddziału[4]. W wileńskim kalendarzu rosyjskim („Виленский календарь") można znaleźć notki biograficzne pozostałych trzech prezesów: Piotra Światopołka-Mirskiego, Nikandra (Mikołaja Mołczanowa) i Agafangieła (Aleksandra Preobrażenskiego) oraz nekrologi niektórych członków Oddziału[5].

[1] „Памятная книжка Виленской губернии", Вильна 1901–1915.

[2] А. А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окресностях*, Вильна 1904, s. 228.

[3] *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева*, t. 1, составил А. Белецкий, Вильна 1906, s. 233.

[4] А. Виноградов, *Генерал-адъютант Виталий Николаевич Троцкий*, Вильна 1901, s. 58 (odb. z „Виленский календарь").

[5] А. Виноградов, *Князь Петр Дмитриевич Святополк-Мирский, Виленский, Ковенский и Гродненский генерал-губернатор*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903, s. 167–176; idem, *Высокопреосвященнейший Агафангел, архиепископ Литовский и Виленский*, „Виленский календарь на 1911 год", Вильна 1910, s. 134–136; *Высокопреосвященнейший Никандр, архиепископ Литовский и Виленский*, ibidem, s. 160–167; В. К. Голуб, *Юлиан Фомич Крачковский*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903, s. 337–532; idem, *Божерянов Александр Михайлович, отставной генерал-лейтенант*, ibidem, s. 357–362; В. А. Попов, „Виленский календарь на 1907 год", Вильна 1906, s. 112–

Podstawowe materiały archiwalne, dotyczące Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej, znajdują się w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (Dział Rękopisów, zespół 42). Są to protokoły posiedzeń, wypisy z protokołów petersburskiej Rady Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej, dotyczące Wileńskiego Oddziału, sprawozdania z działalności, dokumentacja finansowa, listy członków, korespondencja urzędowa, programy, zaproszenia na posiedzenia i inne imprezy, sprawozdania z działalności bibliotek, nad którymi sprawował opiekę itp.[6] Poszczególne dokumenty dotyczące działalności Oddziału i jego członków znajdują się w innym zespole tejże biblioteki, to jest w zespole Aleksandra Miłowidowa, sekretarza Oddziału w latach 1903–1915[7], jak również w zespole Muzeum Murawiowa, w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym[8].

2. Założenie

Towarzystwo Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej, założone w 1896 roku w Petersburgu ku uczczeniu pamięci cesarza rosyjskiego Aleksandra III, miało na celu „gromadzenie i upowszechnianie wiedzy z historii ojczystej w duchu rosyjskim, jaki panował w czasie sławnego panowania zmarłego w Bogu Monarchy"[9]. Członkami Towarzystwa byli wysocy urzędnicy rosyjscy, wojskowi, dygnitarze cerkiewni, profesorowie duchownych akademii. Sam już wybór postaci władcy pokazywał ukierunkowanie ideologiczne założycieli i działaczy Towarzystwa. Aleksander III Romanow (1845–1894), cesarz rosyjski od 1881 roku, był zwolennikiem rządów „twardej ręki", środkami policyjnymi starał się umocnić pozycję szlachty i samowładztwo carskie, prowadził akcję rusyfikacyjną wobec wszystkich nierosyjskich narodów imperium. Wierność prawosławiu i samowładztwu cechowała również działaczy Towarzystwa[10].

Działalność prowadzono w kilku kierunkach. W pierwszej kolejności zbierano wszelkie materiały, dotyczące osoby Aleksandra III i jego panowania, a także inne źródła, przedstawiające wartość dla badaczy rosyjskich. Gromadzono je w założonym w 1897 roku Archiwum Historycznym[11]. Opracowane materiały i przygotowane na ich podstawie prace publikowano w wydawnictwie seryjnym pod tytułem *Старина и Новизна* (*Stare i nowe czasy*). Jego nazwa nawiązywała do czasów ubóstwianej przez stronników samowładztwa cesarzowej Katarzyny II, albowiem w latach jej panowania (1762–1796)

114; idem, *Белецкий Алексей Викторович*, „Виленский календарь на 1909 год", Вильна 1908, s. 131–132; idem, *Яхонтов Павел Яковлевич*, „Виленский календарь на 1911 год", Вильна 1910, s. 187–188.

[6] VUB, RS, F 42.

[7] VUB, RS, F 36.

[8] LVIA, F 439.

[9] VUB, RS, F 42–1, s. 3.

[10] L. Bazylow, *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 1981, s. 677–678.

[11] VUB, RS, F 42–1, s. 3–4.

wychodziło pismo historyczno-literackie pod taką nazwą[12]. Zbieranie i publikowanie materiałów historycznych było podstawową, ale nie jedyną formą działalności Towarzystwa. Organizowano także odczyty publiczne, uroczyste obchody dnia urodzin cesarza Aleksandra III (26 lutego), popierano wydawanie podręczników do historii Rosji, zakładano bezpłatne biblioteki dla ludu itp. Jednocześnie starano się przyciągnąć do pracy Towarzystwa jak największą ilość członków i osób wspierających je finansowo[13].

Towarzystwo Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej nawiązało kontakty z Wilnem w pierwszej połowie 1898 roku. Jego prezes hrabia Sergiusz Szeremietiew napisał dwa listy (31 marca i 10 maja) do generał-gubernatora wileńskiego Trockiego, informując go o Towarzystwie i zachęcając do współpracy. Okazało się, że trafił na właściwego człowieka. Generał-gubernator Witalij Trocki (Виталий Николаевич Троцкий, 1835–1901), chociaż był typowym wojskowym (kształcił się w Korpusie Kadetów w Moskwie i Akademii Wojskowej w Petersburgu, długie lata wysłużył w wojsku) żywo interesował się problemami kultury. W Wilnie przebywał od 1895 roku, w latach 1895–1897 jako główny dowódca Wileńskiego Okręgu Wojennego, a od grudnia 1897 r. jako generał-gubernator wileński. W krótkim czasie swego urzędowania w Wilnie zrozumiał, że rosyjskie panowanie w tym kraju trzyma się wyłącznie na środkach przemocy i że w czasach, kiedy ruch narodowowyzwoleńczy nabiera na sile, jest to wielce niebezpieczne. Uważał jednak, że niebezpieczeństwa można uniknąć zapewniając przewagę „żywiołu rosyjskiego" nie tylko w życiu politycznym, ale również w gospodarczym i kulturowym. Drogę do tego widział w rozwoju rosyjskiego osadnictwa i oświaty[14]. Myślał nawet, jak w swoim czasie Nazimow i Murawiow, o założeniu rosyjskiej wyższej uczelni w Wilnie, w czym mógł liczyć na poparcie miejscowej elity społecznej. Wileńskie Towarzystwo Rolnicze, zrzeszające polskich ziemian, również rozważało możliwość otwarcia w Wilnie wyższej szkoły rolniczej. Oba plany jednak spełzły na niczym, ponieważ władze rosyjskie, podobnie jak w latach poprzednich, obawiały się, że tego typu szkoła w Wilnie nie uniknęłaby „polskiej dominacji". Ponadto w rozważaniach władz pojawił się jeszcze jeden motyw, przeszkadzający w utworzeniu takiej placówki, to jest obawa przed zdominowaniem jej przez młodzież żydowską. Wysuwano propozycje, żeby w przypadku utworzenia wyższej szkoły w Wilnie ograniczyć liczbę studentów narodowości żydowskiej do 3 procent lub w ogóle ich nie przyjmować[15].

Póki nie było wyższej uczelni i nawet nadziei na jej założenie w najbliższym czasie, pracę naukową miały wykonywać towarzystwa, zrzeszające wszystkie rosyjskie siły kulturalne[16]. Generał-gubernator Trocki razem z kuratorem Wasilem Popowem starali

[12] *Старина и Новизна. Исторический сборник издаваемый при Обществе ревнителей русского исторического просвещения в память Императора Александра III*, t. 1–21, С. Петербург – Москва 1897–1916.

[13] VUB, RS, F 42–1, s. 5.

[14] L. Jaśkiewicz, *Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku*, Pułtusk 2001, s. 138–142.

[15] D. Staliūnas, *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidurys – XX a. pradžia)*, Vilnius 2000, s. 168.

[16] А. Виноградов, *Генерал-адъютант Виталий Николаевич Троцкий...*, s. 44–55.

się wskrzesić Północno-Zachodni Oddział Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, ale z różnych przyczyn, przede wszystkim finansowych, zamiar ten został urzeczywistniony dopiero w 1910 roku. Nie załamywali jednak rąk i tworzyli różne rosyjskie komisje i komitety, z których miały wyrosnąć towarzystwa naukowe i oświatowe. Była to długa droga i prościej było powołać w Wilnie filie istniejących towarzystw. Trocki skorzystał więc z propozycji Szeremietiewa i wysunął ideę założenia w Wilnie Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej. W Petersburgu przychylnie zapatrywano się na pomysł Trockiego, ale żeby założyć oddział, trzeba było co najmniej dziesięciu członków rzeczywistych zamieszkałych w Wilnie. Tylu krzewicieli rosyjskiej oświaty historycznej w Wilnie w tym czasie nie było, powstała więc potrzeba znalezienia kandydatów na członków rzeczywistych Towarzystwa, którzy potem mogliby występować w roli oficjalnych założycieli Wileńskiego Oddziału. Takie osoby znalazły się pośród rosyjskich urzędników i wojskowych. Na rzeczywistych członków Towarzystwa na posiedzeniu Rady petersburskiej 25 listopada 1899 roku wybrano: Iwana Winogradowa, Juliana Kraczkowskiego, Polikarpa Bywalkiewicza, Wiktora Boasa i Aleksandra Żirkiewicza[17]. W końcu 1899 roku wymienione osoby razem z generał-gubernatorem Trockim i jeszcze czterema zamieszkałymi w tym czasie w Wilnie członkami rzeczywistymi – Teodorem Iwanowem, Wasilem Olfierowem, Iwanem Leontiewem, Sergiuszem Tatiszczewem – wystosowały do Rady Towarzystwa w Petersburgu prośbę o założenie oddziału w Wilnie.

Ostateczna decyzja Rady o otwarciu Wileńskiego Oddziału zapadła na posiedzeniu 15 grudnia 1899 roku, o czym prezes Szeremietiew niezwłocznie poinformował wileńskiego generał-gubernatora[18]. W Wilnie po otrzymaniu oficjalnego zawiadomienia grupa założycieli przystąpiła do pracy. Nie mając doświadczenia w tego rodzaju działalności polegali na radach i wskazówkach z Petersburga. Najwięcej pomocy udzielał im prezes Towarzystwa hrabia Sergiusz Szeremietiew[19].

Pierwsze posiedzenie Oddziału odbyło się 21 stycznia 1900 roku. Wzięli w nim udział założyciele i zaproszeni goście. Najważniejszym zadaniem było wybranie zarządu, który miał pobudzić pracę Oddziału. Według ustawy, do zarządu wchodzili: prezes, wiceprezes i sekretarz[20]. W Wileńskim Oddziale do składu zarządu włączono także skarbnika, a od 1903 roku również osoby, które pełniły rolę bibliotekarzy w zakładanych przez Oddział bibliotekach ludowych. Na pierwszego w dziejach Oddziału prezesa został jednogłośnie wybrany generał-gubernator wileński Witalij Trocki, na wiceprezesa wybrano – generał-lejtnanta Arkadiusza Skugarewskiego, na sekretarza – pułkownika Aleksandra Żirkiewicza, a na skarbnika – Polikarpa Bywalkiewicza. Wybór tych osób został zatwierdzony 6 lutego 1900 roku na posiedzeniu Rady Towarzystwa w Peters-

[17] VUB, RS, F 42–1, s. 5–10.

[18] VUB, RS, F 42–1, s. 14–17.

[19] VUB, RS, F 42–1, s. 24.

[20] *Извлечение из Устава Общества ревнителей русского исторического просвещения в память Императора Александра III*, С. Петербург 1897, § 67.

burgu. Uwzględniając małą liczebność Wileńskiego Oddziału, a stąd i niewielkie jego dochody ze składek członkowskich, Rada wydzieliła 150 rubli na wydatki organizacyjne[21].

3. Członkowie

Oddział rozpoczął pracę w 1900 roku z dziesięcioma członkami założycielami, którzy jednocześnie byli członkami rzeczywistymi Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej. Najważniejszym zadaniem, jakie stało przed nowo wybranym zarządem, było pozyskanie nowych członków. Przyjmowano rosyjskich urzędników, duchownych prawosławnych, wojskowych, pracowników oświaty. Wielu odstraszały wysokie składki członkowskie (20 rubli rocznie dla członków rzeczywistych i 10 rubli dla współpracowników). Dla mniej zarabiających urzędników i szeregowych nauczycieli było to poważne obciążenie finansowe, tym bardziej że zwykle te same osoby działały w kilku organizacjach. Z tego powodu już na pierwszym posiedzeniu członkowie Oddziału postanowili prosić Radę o obniżenie rocznych wpłat o połowę. Kierownictwo Towarzystwa zrazu nie chciało zgodzić się na takie ustępstwo, gdyż składki członkowskie stanowiły główne źródło finansowania. Wolało zwolnić z opłat pojedyncze osoby, biorące czynny udział w pracach Oddziału, dla których uiszczenie składek rocznych było poważnym problemem[22]. W końcu jednak zdecydowało się na istotne ustępstwo i postanowieniem Rady z dnia 27 grudnia 1903 roku ustaliło niższe składki członkowskie – 10 rubli rocznie dla członków rzeczywistych i 5 dla współpracowników[23]. Niewiele to pomogło, bowiem nadal wiele osób nie płaciło i z tego powodu traciło członkostwo[24]. Tym niemniej, liczba członków w ciągu pierwszych pięciu lat działalności Oddziału powoli wzrastała i na początku 1906 roku wynosiła 65 osób. Już w następnych latach, na skutek zmiany sytuacji politycznej i powstania wielu nowych instytucji, Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej zaczął tracić na popularności[25]. Brakowało też nowych kandydatów, np. w ciągu 1907 roku przyjęto zaledwie trzy osoby, a z lat następnych w ogóle nie ma wiadomości o przyjęciu nowych członków. Oddział nieuchronnie chylił się ku upadkowi[26].

---

[21] VUB, RS, F 42–1, s. 27, 32–33.
[22] VUB, RS, F 42–1, s. 33.
[23] VUB, RS, F 42–1, s. 81.
[24] VUB, RS, F 42–1, s. 120.
[25] VUB, RS, F 42–1, s. 73, 97; F 42–2, s. 2, 11; F 42–3, s. 31; F 42–4, s. 2.
[26] VUB, RS, F 42–5, s. 30; F 42–6, s. 3–4, 6.

4. Działalność

4.1. Pierwsze cztery lata działalności (1900–1904)

Wileński Oddział nie miał odrębnej ustawy i kierował się ogólną ustawą Towarzystwa, a ściślej rzecz biorąc – jej skróconą wersją, dostosowaną do potrzeb oddziałów[27]. Ustawa przewidywała trzy główne działy pracy: 1) historyczny, 2) wydawniczy i 3) wykonawczy. Dział historyczny obejmował: 1) zbieranie bibliografii publikacji o cesarzu Aleksandrze III i jego panowaniu; 2) poszukiwanie – zwłaszcza u osób prywatnych i w instytucjach państwowych – materiałów archiwalnych; 3) opracowywanie zebranych materiałów, pisanie artykułów i monografii, 4) ułożenie katalogu rosyjskich i zagranicznych wydawnictw, przydatnych dla bibliotek i czytelni Towarzystwa. Dział wydawniczy miał za zadanie: 1) układać programy badań, czytać i oceniać prace konkursowe; 2) redagować prace wydawane przez Towarzystwo; 3) kontaktować się z autorami, drukarniami i księgarniami. Dział trzeci, wykonawczy, zajmował się: 1) organizowaniem publicznych zebrań, odczytów, dyskusji; 2) zakładaniem bibliotek ludowych; 3) rozsyłaniem książek i czasopism. Członkowie Towarzystwa mogli brać udział w pracy jednego lub kilku działów[28].

Oddziałowi Towarzystwa stawiano jeszcze dodatkowe zadania: 1) propagować cele Towarzystwa; 2) angażować nowych członków; 3) przyczyniać się do powiększenia środków finansowych Towarzystwa; 4) wykonywać polecenia Towarzystwa. Uwzględniając statutowe zadania Oddział miał sam ułożyć program i przedstawić go do zatwierdzenia Radzie Towarzystwa. Działał pod ścisłym nadzorem centralnego kierownictwa, musiał posyłać do Petersburga protokoły posiedzeń i sprawozdania z działalności. Rada Towarzystwa ze swej strony wspierała Oddział finansowo, udzielała porad organizacyjnych i naukowych, zatwierdzała prezesów i członków, wydawała dyplomy, ustalała wysokość składek rocznych, korygowała i zatwierdzała programy[29]. Drobiazgowy nadzór przyczyniał się, jak głosił 101 punkt ustawy, „do zachowania jedności działań Towarzystwa", jednocześnie jednak hamował inicjatywę miejscowych działaczy, powodował skostnienie myśli i odstraszał bardziej liberalnie nastawioną inteligencję rosyjską[30].

Początkowo nieliczny Oddział Wileński nie mógł ogarnąć wszystkich dziedzin przewidzianych ustawą. Na pierwszym posiedzeniu 21 stycznia 1900 roku postanowiono założyć dwie biblioteki ludowe i organizować odczyty publiczne[31]. Poszukiwanie środków i pomieszczeń dla pierwszej biblioteki zajęło parę lat. W tym czasie działalność Od-

[27] VUB, RS, F 42–1, s. 2; *Извлечение из Устава Общества ревнителей русского исторического просвещения в память Императора Александра III...*

[28] VUB, RS, F 42–1, s. 2.

[29] VUB, RS, F 42–1, s. 51.

[30] VUB, RS, F 42–1, s. 52.

[31] VUB, RS, F 42–1, s. 32–33.

[32] VUB, RS, F 42–1, s. 44.

działu na zewnątrz ograniczała się do organizowania odczytów publicznych o życiu i panowaniu cesarza Aleksandra III. Prowadził je Aleksander Miłowidow, wykładowca Litewskiego Seminarium Duchownego w Wilnie, jeden z najbardziej aktywnych członków Oddziału. Jego odczyty, urozmaicane demonstrowaniem „żywych obrazków", cieszyły się popularnością wśród rosyjskiej ludności Wilna, zwłaszcza członków bractwa św. Ducha oraz aktywu parafii prawosławnych[32].

Jednocześnie pracowano nad ułożeniem bardziej dokładnego programu. Kierownictwo Oddziału, złożone z wojskowych i urzędników, miało z tym poważne trudności. Z podobnymi problemami spotykały się chyba i inne placówki Towarzystwa, ponieważ Rada 19 listopada 1900 roku przyjęła postanowienie o powołaniu w oddziałach sześcioosobowych komisji doradczych, które miały dopomóc kierownikom w organizowaniu pracy[33]. W Wilnie taką komisję powołano na początku 1901 roku w składzie: Mikołaj Agapiejew (prezes), Wiktor Boas, Paweł Dublanski, Teodor Iwanow, Aleksander Miłowidow, Konstanty Czerncow i Aleksander Żirkiewicz. Komisja miała przyjąć program działalności na najbliższe lata. Jego projekt, opracowany przez wiceprezesa Arkadiusza Skugarewskiego, omawiano na posiedzeniu komisji 23 marca 1901 roku. Opowiadała się ona za zwiększeniem samodzielności Oddziału i nadaniem jego działalności bardziej naukowego charakteru. Na pierwszym miejscu – jak stwierdzano na posiedzeniu – powinno znaleźć się nie „zbieranie ofiar", a zbieranie materiałów historycznych, przede wszystkim z okresu panowania cesarza Aleksandra III. Jednocześnie podkreślano, że należy gromadzić wszystkie dostępne źródła, nawet te, które pokazywały osobę władcy i jego panowanie w nieprzychylnym świetle. „Prawda, goła prawda, jak się mówi, święta prawda ma być dewizą zbieraczy materiałów historycznych", mówił wiceprezes Skugarewski.

Najważniejsze, opracowane przez znawców przedmiotu materiały miały być publikowane, pozostałe przechowywane w archiwum[34]. Z czasem, kiedy zgromadzono więcej materiałów archiwalnych, powstał problem ich przechowywania, ponieważ własnej siedziby Wileński Oddział nie posiadał. Posiedzenia odbywały się zwykle w miejscu urzędowania prezesa, to jest w pałacu generał-gubernatorskim, kiedy na stanowisku prezesa byli generał-gubernatorzy Trocki i Światopołk-Mirski, lub w pałacu arcybiskupim, kiedy na czele Oddziału stali prawosławni arcybiskupi Nikander i Agafangieł. Uroczyste imprezy przeprowadzano w pałacu generał-gubernatora lub w sali I gimnazjum, odczyty publiczne i inne przeznaczone dla szerszej publiczności – w bibliotekach na Nowym Świecie i Śnipiszkach. Problem braku miejsca do przechowywania materiałów archiwalnych został rozwiązany z chwilą otwarcia Muzeum Murawiowa (17 kwietnia 1901 roku). Początkowo było ono ulokowane w pomieszczeniach Wileńskiej Biblioteki Publicznej, potem zostało przeniesione do własnego lokalu przy pałacu generał-gubernatora. Przechowywano tam również archiwalia zgromadzone przez Oddział[35].

---

[33] VUB, RS, F 42–1, s. 45.

[34] VUB, RS, F 42–1, s. 49–52.

[35] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 1, s. 63–64: *Муравьевский музей в г. Вильне*, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, s. 131–157.

Niespodziewana śmierć prezesa Trockiego 9 maja 1901 roku niemal przerwała działalność Oddziału[36]. Jak to często bywało z placówkami rosyjskimi w Wilnie, kiedy zabrakło głównego inicjatora, pozostali członkowie trwali w bezczynności. Dopiero 14 marca 1902 roku ponagleni przez Radę w Petersburgu członkowie Oddziału Wileńskiego zebrali się na ogólne posiedzenie i wybrali generał-lejtnanta Wiktora von Wahla (Виктор Васильевич фон Валь) na nowego prezesa[37]. Na stanowisku wiceprezesa pozostał Arkadiusz Skugarewski, sekretarza – Aleksander Żirkiewicz, skarbnika – Polikarp Bywalkiewicz.

Zarząd Oddziału realnie ocenił swe możliwości rezygnując tymczasowo z ambitnych planów naukowych. Cały wysiłek skoncentrowano na urządzeniu biblioteki przy cerkwi Aleksandra Newskiego na Nowym Świecie. Ponieważ Oddział nie miał dostatecznych środków finansowych, zwrócono się o pomoc do Rady Towarzystwa. Po uzgodnieniu warunków pracy, kwestii kierownictwa, nadzoru i wielu innych spraw, Rada udzieliła pozwolenia na otwarcie biblioteki oraz wyznaczyła na ten cel 200 rubli (na zakup książek, sporządzenie szyldu, wydrukowanie blankietów itp.)[38]. Bibliotekę, która rozpoczęła pracę 13 września 1902 roku, umieszczono w gmachu szkoły parafialnej przy cerkwi na Nowym Świecie. Kierownictwo sprawował Aleksander Miłowidow, obowiązki bibliotekarza pełnił nauczyciel Sergiusz Sołłogub. Nadzór nad pracą biblioteki powierzono proboszczowi cerkwi, przy której miała ona siedzibę, Włodzimierzowi Wasilewskiemu. Oddział płacił bibliotekarzowi 6 rubli miesięcznie (z wyjątkiem miesięcy letnich, kiedy biblioteka była nieczynna z powodu wakacji), Miłowidow i Wasilewski pracowali na zasadach społecznych.

Książki wydawano czytelnikom po zakończeniu zajęć szkolnych, gazety można była czytać na miejscu w czytelni. Biblioteka od samego początku zyskała popularność. We wrześniu 1903 roku z jej usług korzystało 77 czytelników (50 mężczyzn i 27 kobiet), w grudniu ich liczba wzrosła do 233 (171 mężczyzn i 62 kobiety). Większość czytelników stanowili Rosjanie (prawosławni i staroobrzędowcy), a także pewna niewielka grupa czytelników katolików, których narodowość nie jest nam znana. Największym zainteresowaniem cieszyła się literatura piękna i historyczna. Literaturę religijną czytali najczęściej staroobrzędowcy. Dużą popularnością cieszyły się gazety i inne wydawnictwa periodyczne, zwłaszcza po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej w 1904 roku. Biblioteka otrzymywała nawet specjalny biuletyn pod tytułem „Летопись войны с Японией". W miarę zwiększania się liczby czytelników przestało wystarczać książek, a w jeszcze większym stopniu nowych periodyków. Kierownictwo Oddziału miało stały problem, skąd zdobyć pieniądze na utrzymanie biblioteki i uzupełnianie jej księgozbioru[39].

[36] А. Виноградов, *Генерал-адъютант Виталий Николаевич Троцкий*, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, s. 159–213.

[37] VUB, RS, F 42–1, s. 55–56.

[38] VUB, RS, F 42–1, s. 82–83.

[39] VUB, RS, F 42–1, s. 115; F 42–2, s. 31, 63, F 42–3, s. 65.

Na początku 1903 roku znowu powstała kwestia zmiany kierownictwa z powodu wyjazdu z Wilna Wiktora von Wahla oraz rezygnacji z obowiązków przez wiceprezesa Arkadiusza Skugarewskiego i sekretarza Aleksandra Żirkiewicza. Nowy zarząd wybrano na posiedzeniu Oddziału 7 marca 1903 roku. Stanowisko prezesa objął Piotr Światopołk-Mirski (Петр Дмитриевич Святополк-Мирский, 1857–1914), generał-gubernator wileński, wiceprezesa – Wasilij Popow (Василий Александрович Попов, 1843–1906), kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego, sekretarza – Aleksander Miłowidow, wykładowca Litewskiego Seminarium Duchownego. Z poprzedniej kadencji pozostał jedynie skarbnik Polikarp Bywalkiewicz. Do zarządu włączono też nauczyciela Sergiusza Sołłoguba, pełniącego obowiązki bibliotekarza w bibliotece na Nowym Świecie. Wybrane osoby zostały zatwierdzone na stanowiskach 16 marca 1903 roku na posiedzeniu Rady Towarzystwa w Petersburgu[40].

Nowe kierownictwo Oddziału dołożyło starań, by jego działalności nadać nie tylko oświatowy, ale i naukowy charakter. Prezes Piotr Światopołk-Mirski nie miał co prawda uniwersyteckiego wykształcenia (zastąpiła mu je nauka w elitarnym Cesarskim Korpusie Paziów), ale pochodził ze starego rodu książęcego i miał liczne znajomości w kołach rządzących. W Petersburgu uważano go za człowieka nieposzlakowanie szlachetnego, uczciwego i pełnego dobrych zamiarów, chociaż o małym doświadczeniu państwowym[41]. Oddział mógł zatem pod jego kierownictwem podejmować bardziej ambitne zadania i znajdować poparcie zarówno w Wilnie, jak w Petersburgu[42]. Natomiast rzeczywistym kierownikiem ideowym i naukowym był wiceprezes Wasilij Popow. Pochodził z guberni twerskiej, z rodziny ziemiańskiej, miał ukończone studia na wydziale fizyko-matematycznym Uniwersytetu Moskiewskiego i długoletni staż pracy w resorcie oświaty. Od 1882 do 1895 roku pracował w Warszawie jako inspektor rosyjskiego Uniwersytetu Warszawskiego, a następnie jako pomocnik kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego. Wykazał tam wiele gorliwości „w krzewieniu rosyjskich pierwiastków w Kraju Przywiślańskim". W 1899 roku został kuratorem Wileńskiego Okręgu Naukowego i wziął się z właściwym mu zapałem do krzewienia rosyjskiej kultury w tym kraju. Razem z generał-gubernatorem Trockim starał się o założenie rosyjskich placówek oświatowych i naukowych, a między innymi o wskrzeszenie Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Jego zdaniem otwarcie Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej jak najbardziej wpisywało się w ogólną politykę kulturową, prowadzoną przez rząd rosyjski w Kraju Północno-Zachodnim[43]. Pilnym wykonawcą codziennej pracy organizacyjnej był Aleksander Miłowidow (Александр Иванович Миловидов), wykładowca Litewskiego Seminarium

[40] VUB, RS, F 42–1, s. 69–71, 75.

[41] L. Jaśkiewicz, *Carat i sprawy polskie...*, s. 144–145.

[42] A. Виноградов, *Князь Ретр Дмитриевич Святополк-Мирский...*, s. 167–176

[43] *В. А. Попов* [Некролог], „Виленский календарь на 1907 год", Вильна 1906, s. 112–114; А. Белецкий, *Краткий исторический обзор деятельности управления Виленского учебного округа в XIX столетии*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903, s. 237–291.

Duchownego, późniejszy kierownik Muzeum Murawiowa w Wilnie. Przyjęty do grona członków w 1900 r. działał aktywnie do końca egzystowania Oddziału. Organizował odczyty publiczne, sprawował kierownictwo nad bibliotekami, przez lat dwanaście pełnił obowiązki sekretarza i z racji tych obowiązków prowadził obszerną korespondencję z urzędami i instytucjami naukowymi[44].

Nowe kierownictwo zadbało najpierw o przyciągnięcia nowych osób. Dzięki staraniom generał-gubernatora Świątopołka-Mirskiego i kuratora Popowa nowych członków rekrutowano spośród urzędników kancelarii generał-gubernatora, kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego, a także spośród nauczycieli i duchowieństwa prawosławnego. W 1903 roku na członków Oddziału przyjęto 30, w następnym 1904 roku – 28 osób (tabela 11). Przypływ nowych sił pozwolił rozszerzyć działalność Oddziału. Na rocznym posiedzeniu 2 grudnia 1903 roku postanowiono działać w dwóch kierunkach: wykonawczym (oświatowym) i wydawniczym, pod którym rozumiano publikowanie zarówno źródeł, jak również własnych prac z historii Kraju Północno-Zachodniego. Postanowiono zacząć od opracowania i wydania materiałów dotyczących „polskiego powstania", znajdujących się w Muzeum Murawiowa. Temat ten wybrano nieprzypadkowo – zwycięstwo nad powstańcami uwidaczniało militarną potęgę Rosji.

W 1866 r. został opublikowany zbiór rozporządzeń M. Murawiowa z czasu powstanie styczniowego (1863–1864), przygotowany przez N. Cyłowa i z uznaniem przyjęty przez społeczność rosyjską[45]. Na przełomie XIX i XX wieków, kiedy w Kraju Północno-Zachodnim obok polskiego ruchu narodowowyzwoleńczego przybierały na sile ruchy narodowe litewski i białoruski, uznano potrzebę przypomnienia ujarzmionym narodom o tragicznych skutkach powstania i umocnienia przekonania o wieczystym panowaniu rosyjskim. Ze szczególną natarczywością eksponowano postać generał-gubernatora Murawiowa „Wieszatela". W Wilnie uczczono go pomnikiem i specjalnym muzeum, w którego zbiorach znalazło się sporo materiałów dotyczących powstania styczniowego[46]. Członkowie Wileńskiego Oddziału postanowili opracować je i przygotować do druku. W pierwszym tomie postanowiono zamieścić dokumenty z lat poprzedzających wybuch powstania[47]. Dla wykonania powziętych zadań powołano komisję wykonawczą i wydawniczą. W skład Komisji Wykonawczej pod kierownictwem Mikołaja Agapiejewa weszli: Teodor Iwanow, Aleksander Miłowidow, Aleksy Bielecki, Aleksander Winogradow, Jerzy Onoszko, Lew Slozkin i Michał Treskin. W Komisji Wydawniczej pracowali pod kierownictwem Aleksego Bieleckiego: Flawian Dobrianski, Iwan Glebow, Arsenij Turcewicz, Aleksander Miłowidow, Włodzimierz Gołub[48].

[44] VUB, FS, F 36–AM 41, 42, 47, 48, 49.

[45] *Сборник распоряжений графа М. Н. Муравьева по усмирению польского мятежа в Северозападних губерниях 1863–1964*, составил Н. Цылов, вып. первый, Вильна 1866; вып. второй, Вильна 1886.

[46] *Муравьевский музей в г. Вильне*, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, s. 131–157.

[47] *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева...*, t. 1, s. I–II.

[48] VUB, RS, F 42–1, s. 95.

Rada Towarzystwa 11 stycznia 1904 roku zaaprobowała wszystkie postanowienia Oddziału Wileńskiego[49]. Środki, jakimi dysponował Oddział w 1903 roku, wynosiły 126 rubli[50]. Pieniędzy tych starczyło na pokrycie wydatków kancelaryjnych i utrzymanie biblioteki, ale brakowało na zakup nowych książek i wydawnictwo. Zwrócono się zatem do członków, prosząc o dobrowolne wsparcie finansowe, lecz bez większego skutku. Jedynie marszałek szlachty guberni grodzieńskiej Mikołaj Niewierowicz ofiarował 50 rubli dla biblioteki na Nowym Świecie. Z tych pieniędzy urządzono czytelnię (zakupiono stół, ławki i taborety), zaprenumerowano gazetę „Свет", czasopismo „Природа и люди" oraz zakupiono 35 nowych książek[51]. Dla sprawdzenia dokumentacji i działalności finansowej Oddziału 16 stycznia 1904 roku powołano Komisję Rewizyjną (Mikołaj Niewierowicz, Wsiewołod Nikolski, Aleksander Winogradow), która miała nie tylko sprawdzać stan finansowy Oddziału, ale także szukać sposobów jego polepszenia[52]. Proszono też Radę Towarzystwa w Petersburgu o wsparcie finansowe i przypominano o obowiązku płacenia składek. Rzadkie były dary od prywatnych osób (pieniądze i książki), co świadczy o małym zainteresowaniu rosyjskiej społeczności w Wilnie pracą Oddziału[53].

Drugą bibliotekę postanowiono założyć przy cerkiewnej szkole na Śnipiszkach. Rada Towarzystwa i tym razem przyszła z pomocą, przysyłając do biblioteki komplet książek o wartości 200 rubli[54]. Bibliotekę otwarto z wielką pompą 9 września 1904 roku przy udziale członków Oddziału, nauczycieli, uczniów i prawosławnego duchowieństwa. Obecny na uroczystościach kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Wasilij Popow, wiceprezes Oddziału, wygłosił przed zebranymi mowę, w której podkreślił znaczenie biblioteki w krzewieniu kultury rosyjskiej w tym kraju i zachęcał do korzystania bez obaw z jej księgozbiorów, bowiem „wszystkie książki dobrano tak, ażeby wychowywać rosyjskiego obywatela, wierzącego, kochającego naszą ojczyznę i jej sławną historię". Uroczystości zakończono odśpiewaniem hymnów na cześć monarchy i jego rodziny oraz św. Włodzimierza, opiekuna oświaty i wiary prawosławnej[55]. Nadzór nad biblioteką sprawował Dymitr Modestow, proboszcz cerkwi św. Michała na Śnipiszkach, a opiekę ze strony poruczono Andrzejowi Wasiliewowi, Włodzimierzowi Gołubowi oraz Aleksandrowi Miłowidowowi. Obowiązki bibliotekarzy pełnili kolejno Boris Titlinow, Dymitr Tomko, Włodzimierz Szatrowski[56].

Biblioteka na Śnipiszkach, podobnie jak pierwsza na Nowym Świecie, obsługiwała w zasadzie Rosjan (prawosławnych i staroobrzędowców) z niższych warstw społecznych (drobni handlarze, rzemieślnicy, służące, żołnierze, uczniowie szkół parafialnych). Na początku 1905 roku miała 35 stałych czytelników i 365 książek (65 z dziedziny

[49] VUB, RS, F 42–2, s. 9.
[50] VUB, RS, F 42–1, s. 96, 119.
[51] VUB, RS, F 42–2, s. 24.
[52] VUB, RS, F 42–2, s. 45.
[53] VUB, RS, F 42–3, s. 7, 10; F 42–4, 29–30.
[54] VUB, RS, F 42–2, s. 47–57.
[55] VUB, RS, F 42–2, s. 58.
[56] VUB, RS, F 42–2, s. 47–48, 76; F 42–3, s. 4, 56; F 42–4, s. 40, 56; F 42–5, s. 30, 46.

religii, 52 z historii, 36 z geografii, 241 z literatury pięknej i inne). Z periodyków były gazety „Слово" i „Свет", czasopisma „Досуг и дело", „Сельский вестник", biuletyn „Летопись войны с Японией"[57]. W 1906 roku liczba czytelników wzrosła do 201 (dorosłych – 45, młodzieży – 46, dzieci – 110). Wypożyczono 787 książek i 157 czasopism. Biblioteka była czynna po zakończeniu zajęć szkolnych (od 5 do 6 godziny po południu) za wyjątkiem świąt i miesięcy wakacyjnych. Utrzymanie biblioteki kosztowało 8 rubli miesięcznie (za światło w porze zimowej – 1 rubel, za sprzątanie pomieszczeń – 1 rubel, za pracę bibliotekarza – 6 rubli)[58].

4.2. Działalność w latach 1905–1915

Wydarzenia polityczne 1905 roku, które wstrząsnęły całym imperium rosyjskim, odbiły się również na działalności Oddziału. W tym trudnym czasie musiał kolejny raz zmienić kierownictwo. Jego prezes, generał-gubernator wileński Piotr Światopołk-Mirski, został mianowany w sierpniu 1904 roku ministrem spraw wewnętrznych i wyjechał do Petersburga. Członkowie Wileńskiego Oddziału, chcąc podkreślić wierność byłemu prezesowi, nadali mu tytuł prezesa honorowego[59]. Nowy generał-gubernator wileński Aleksander Freze (Александр Александрович Фрезе) nie zgodził się objąć kierownictwa Oddziału, ponieważ w tych burzliwych czasach był bardzo zajęty utrzymaniem porządku w kraju. Zwrócono się zatem do Nikandra, prawosławnego arcybiskupa litewskiego i wileńskiego, który 10 lutego 1905 roku został wybrany prezesem Wileńskiego Oddziału. Obowiązki skarbnika powierzono Stefanowi Bieleckiemu (dotychczasowy skarbnik Polikarp Bywalkiewicz zrzekł się pełnionych obowiązków)[60]. W następnym roku opuścił Wilno także wielce zasłużony wiceprezes Wasilij Popow. W 1905 roku wyjechał on na leczenie za granicę i już nie wrócił, albowiem zmarł 5 czerwca 1906 roku w klinice w Nauheim[61]. Stanowisko wiceprezesa po zmarłym Popowie zajął 6 września 1906 r. Aleksy Bielecki, pomocnik kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego[62].

Nowy prezes Nikander (Mikołaj Mołczanow) pochodził z rodziny moskiewskiego diaka, wyższe wykształcenie zdobył w Moskiewskiej Akademii Duchownej, w 1884 roku obronił pracę magisterską, a w 1885 r. po śmierci żony przywdział suknie zakonne i przyjął imię Nikandra. Wykładał w seminarium duchownym w Tambowie, był redaktorem pisma „Епархиальные Ведомости", potem rektorem tambowskiego seminarium duchownego, rektorem Akademii Duchownej w Petersburgu, biskupem w Symbirsku. W 1904 roku został mianowany arcybiskupem litewskim i wileńskim. Pracę duszpaster-

[57] VUB, RS, F 42–3, s. 62.
[58] VUB, RS, F 42–4, s. 40–41.
[59] VUB, RS, F 42–2, s. 63.
[60] VUB, RS, F 42–3, s. 3, 32.
[61] *В. А. Попов* [Некролог], „Виленский календарь на 1907 год", Вильна 1906, s. 112–114.
[62] VUB, RS, F 42–4, s. 38–41.

ską w Wilnie rozpoczął w bardzo trudnym czasie. Cerkiew prawosławna przeżywała kryzys, wielu bowiem jej wyznawców zobojętniało na sprawy religii. Arcybiskup Nikander musiał zatem dokładać wiele starań, ażeby ożywić życie religijne i zwrócić „zbłąkane owce" na łono Cerkwi. Ważną rolę w wykonywaniu tych niełatwych zadań wyznaczał on bractwom cerkiewnym i innym zrzeszeniom wierzących pod duchowym przywództwem prawosławnego duchowieństwa[63]. Wileński Oddział Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej, którego cała działalność była skierowana na wzmocnienia rosyjskiego panowania, a tym samym i Cerkwi prawosławnej w tym kraju, zasługiwał w oczach arcybiskupa na uznanie i poparcie. Po objęciu stanowiska prezesa Nikander niejednokrotnie zwracał się o pomoc do Petersburga, sam ofiarował 100 rubli na utrzymanie bibliotek. Sprawy codzienne Oddziału spadły jednak całkowicie na innych członków zarządu, gdyż Nikander jako arcybiskup i osoba zakonna nie miał czasu ani możliwości zajmować się nimi[64].

Kierownikiem do spraw naukowych i wydawniczych był teraz wiceprezes Aleksy Bielecki (Алексей Викторович Белецкий). Pochodził on z rodziny prawosławnego duchownego z guberni nowgorodzkiej. Studia skończył w Akademii Duchownej w Petersburgu ze stopniem magistra i rozpoczął pracę pedagogiczną w seminariach duchownych i nauczycielskich. W 1882 roku został inspektorem Wileńskiego Okręgu Naukowego, a w 1889 r. pomocnikiem kuratora. Na tym stanowisku dokładał wszelkich starań, by w szkołach Wileńskiego Okręgu Naukowego utrzymać „ducha rosyjskiego". Brał też aktywny udział w życiu religijnym i społecznym, uczestniczył w różnych komisjach i komitetach[65]. W Oddziale cieszył się opinią uczonego historyka i właśnie jemu powierzono pracę nad przygotowaniem pierwszego tomu materiałów Muzeum Murawiowa. W 1905 roku praca była już gotowa i pozostawało zdobyć środki na jej wydanie. Oddział Wileński zwrócił się kolejny raz do Rady Towarzystwa, prosząc o sfinansowanie wydawnictwa. Rada w zasadzie zgodziła się, ale chciała zapoznać się z materiałami przed oddaniem ich do druku. Aleksy Bielecki pojechał do Petersburga, gdzie 10 kwietnia 1905 roku na posiedzeniu Rady przedstawił przygotowane materiały i napisaną przez siebie przedmowę. Członkowie Rady pozytywnie ocenili pracę Bieleckiego i przyznali na jej wydanie 805 rubli 56 kopiejek, pod tym jednak warunkiem, że część nakładu będzie oddana do jej dyspozycji[66].

Pracę pod tytułem *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева* (*Zbiór dokumentów muzeum hrabiego M. M. Murawiowa*) wydano w 1906 roku w Wilnie (drukarnia „Русский Почин") w nakładzie 600 egzemplarzy[67]. Tom zawiera 235 dokumen-

[63] *Высокопреосвященнейший Никандр, архиепископ Литовский и Виленский*, „Виленский календарь на 1911 год", Вильна 1910, s. 160–167.

[64] VUB, RS, F 42–3, s. 27; F 42–4, s. 29–30.

[65] *К 35-летию службы в Западно-руском крае А. В. Белецкого*, „Виленский календарь на 1908 год", Вильна 1907, s. 111–117; *Белецкий Алексей Викторович* [Некролог], „Виленский календарь на 1909 год", Вильна 1908, s. 131–132.

[66] VUB, RS, F 42–3, s. 37, 42, 44, 46–47.

[67] *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева...*, t. 1, s. 233.

tów z lat 1860–1862, to jest lat poprzedzających wybuch powstania. Są to rozporządzenia generał-gubernatora, pisma urzędowe gubernatorów cywilnych (kowieńskiego i grodzieńskiego), raporty szefa żandarmerii, donosy z różnych miejscowości dzisiejszej Białorusi i Litwy o wykrytej broni, agentach zagranicznych (tak nazywano osoby przybyłe z Królestwa Polskiego), ulotkach w języku polskim i litewskim, o śpiewaniu w kościołach pieśni „Boże coś Polskę", nazywanej przez żandarmów rosyjskich „oburzającym hymnem" (возмутительный гимн), o nabożeństwach żałobnych za zabitych w Warszawie uczestników manifestacji patriotycznych, o osobach podejrzanych o działalność konspiracyjną itp. Materiały ułożono według porządku chronologicznego bez uwzględnienia charakteru dokumentów, dołączając obszerną przedmowę pióra Aleksego Bieleckiego, w której dokonał on przeglądu polityki rosyjskiej w zachodnich guberniach w ostatnich latach przed wybuchem powstania styczniowego i próbował wyjaśnić jego przyczyny. Według autora, główną przyczyną „powstania polskiego" było dążenie „polskiej partii" do politycznego, gospodarczego i kulturalnego panowania w kraju. Na tle wydarzeń 1905–1907 roku, kiedy całe imperium rosyjskie ogarnął ruch rewolucyjny i carat musiał uczynić niektóre ustępstwa, myśli wyłożone w przedmowie A. Bieleckiego wyglądały jak przestroga dla rządu. W rozumieniu najbardziej konserwatywnych sił, jakie reprezentowali Witalij Trocki, Aleksy Bielecki i inni działacze Oddziału, najmniejsze ustępstwa na rzecz demokracji prowadzą do osłabienia władzy państwowej i wyniszczających buntów. Postawa taka świadczyła, jak dalecy byli oni do zrozumienia procesów zachodzących zarówno w Kraju Północno-Zachodnim, jak i w całym imperium rosyjskim[68].

Po wydaniu *Zbioru dokumentów muzeum hrabiego M. M. Murawiowa* Wileński Oddział zamierzał kontynuować pracę i przygotować do druku następne tomy materiałów, dotyczące powstania styczniowego na terytorium dzisiejszej Litwy i Białorusi. Miał je dobrać i przygotować do druku Aleksander Miłowidow. Najtrudniej, jak zawsze, było znaleźć pieniądze. Centralne kierownictwo Towarzystwo, które sfinansowało wydanie pierwszego tomu, teraz samo przeżywało trudności finansowe i pieniędzy na wydanie następnych tomów nie przyznało[69]. Miłowidow nie zarzucił jednak pracy nad materiałami powstania styczniowego i później ogłosił je w seryjnym wydawnictwie „Виленский Временник", wydawanym przez Muzeum Murawiowa[70].

Działalność wydawnicza Oddziału nie ograniczyła się do edycji jednego tomu źródeł. Kierownictwo zachęcało członków do pisania i publikowania prac w wileńskich wydawnictwach rosyjskich, zwłaszcza w rosyjskim kalendarzu wileńskim „Виленский календарь", którego redaktorami w tym czasie byli członkowie Oddziału Paweł Jachon-

[68] Ibidem, s. III–LXXXIX; А. Виноградов, *Генерал-адъютант Виталий Николаевич Троцкий...*, s. 44–55.

[69] VUB, RS, F 42–4, s. 29–30, 38–41, 45–46.

[70] *Архивные Материалы муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 г.г. в пределах Северо-Западного края*, cz. I: *Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 г. по май 1863 г.*, составил А. И. Миловидов, Вильна 1913, s. 464 („Виленский Временник", ks. 6); cz. II: *Переписка о военных действиях с 10-го января 1863 года по 7-е января 1864 года*, Вильна 1915, s. 466 („Виленский Временник", ks. 7).

tow (1893–1904) i Flawian Dobrianski (od 1904 roku). Obszerniejsze prace wydawano w postaci broszurek. Materiały przygotowane do druku czytano (w całości lub odcinkach) na posiedzeniach Oddziału lub nawet na posiedzeniach Rady w Petersburgu. Najwięcej prac opublikował Aleksander Winogradow, autor słynnego przewodnika po Wilnie[71], prac o zabytkach Wilna i o rządach Katarzyny II na ziemiach litewskich i białoruskich[72]. Tadeusz Kudrinski opublikował kilka artykułów o narodach Kraju Północno-Zachodniego (Litwinach, Białorusinach) i o Kozakach w XVII wieku[73]. Z prac Aleksego Bieleckiego oprócz *Zbioru dokumentów muzeum hrabiego M. M. Murawiowa* można wymienić kilka pomniejszych o dziejach Wileńskiego Okręgu Naukowego, o religii i języku mieszkańców guberni kowieńskiej, wileńskiej i grodzieńskiej według danych spisu ludności 1897 roku oraz o budowie cerkwi św. Ducha w Wilnie[74]. W periodyku „Виленский календарь" opublikowano prace także innych członków Oddziału: Iwana Glebowa, Dymitra Dowgiałło, Aleksandra Miłowidowa, Mikołaja Kossakowskiego[75]. Rzadko kiedy posyłano prace do wydawnictw petersburskich lub moskiewskich, najczęściej czynił to sekretarz Oddziału Aleksander Miłowidow. W 1905 roku w petersburskim czasopiśmie „Русский Вестник" ukazał się jego artykuł o rosyjskich posiadłościach ziemskich w Kraju Północno-Zachodnim, a w 1913 roku w czasopiśmie „Исторический Вестник" artykuł o powstaniu styczniowym[76]. Wiadomo również o tym, że Wasilij Popow posyłał do gazety „Московские Ведомости" notatki o Kraju Północno-Zachodnim, podpisywane pseudonimem „Starik" („Starzec")[77]. Publikowane prace różniły się poziomem nauko-

---

[71] А. А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окресностях*, cz. 1, Вильна 1904, s. 313; cz. 2, Вильна 1904, s. 67.

[72] А. А. Виноградов, *Значение царствования императрицы Екатерины II для Северо-Западного края. Краткий исторический очерк*, изд. 1-е, Вильна 1900, s. 38; изд. 2-е, Вильна 1904, s. 39; idem, *Памятник императрице Екатерине II в Вильне*, Тамбов 1902, s. 19; idem, *Императрица Екатерина II и Западный край. Значение царствования императрицы для края и памятник ей в Вильне. Исторический очерк*, Вильна 1904, s. 122; idem, *Православная Вильна. Описание виленских храмов*, Вильна 1904, s. 84; idem, *Православные святыни г. Вильны*, 1906, s. 40.

[73] Ф. Кудринский, *Белоруссы*, „Виленский календарь на 1905 год", Вильна 1904, s. 93–128; idem, *Литовцы*, „Виленский календарь на 1906 год", Вильна 1905 г., s. 75–124; idem, *Казаки*, „Виленский календарь на 1907 год", Вильна 1906, s. 17–54.

[74] А. Белецкий, *Краткий исторический обзор деятельности управления Виленского учебного округа...*, s. 237–291; idem, *Вероисповедание и родной язык коренного населения Виленской, Ковенской и Гродненской губернии по данным переписи 1897 года*, „Виленский календарь на 1906 год", Вильна 1905, s. 29–36; idem, *К вопросу о сооружении в Вильне в 1597 году храма во имя св. Духа*, „Виленский календарь на 1906 год", Вильна 1905, s. 25–28.

[75] И. Глебов, *Виленские замки верхний и нижний. Исторический очерк*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903, s. 292–336; Д. Довгялло, *Петр Великий в Северо-Западном крае в 1705 году*, „Виленский календарь на 1905 год", Вильна 1904 г., s. 36–52; А. Миловидов, *Русский календарь в Северо-Западном крае 1883–1908 (К 25-летию* „Виленского календаря"*)*, „Виленский календарь на 1908 год", Вильна 1907, s. 118–136; М. Коссаковский, *Педагогический музей при Виленском учебном округе*, „Виленский календарь на 1905 год", Вильна 1904, s. 142–145.

[76] VUB, RS, F 36–AM 48, s. 2, 6.

[77] *В. А. Попов* [Некролог], „Виленский календарь на 1907 год", Вильна 1906, s. 114.

wym, niektóre z nich, zwłaszcza pisane przez Iwana Głebowa i Aleksandra Winogradowa, mniej więcej odpowiadały wymogom prac naukowych lub popularnonaukowych. Trzeba też zaznaczyć, że niezależnie od poziomu naukowego wszystkie wyrażały rosyjski punkt widzenia na dzieje i kulturę Kraju Północno-Zachodniego.

Oddział przez piętnaście lat egzystowania zdążył nawiązać kontakty z kilkoma towarzystwami rosyjskimi (Императорское Общество Истории и Древностей Российских при Императорском Московском университете, Императорское Московское Археологическое Общество, Русское Библиографическое Общество при Императорском Московском университете, Императорское Русское Географическое Общество), z którymi wymieniał korespondencję, wydawnictwa, posyłał przedstawicieli na ich zjazdy, obchody jubileuszowe i podobne imprezy[78]. W Wilnie Oddział najbliżej współpracował z Muzeum Murawiowa, Wileńską Biblioteką Publiczną, a także z cerkiewnym bractwem Św. Ducha, prawosławnym Litewskim Seminarium Duchownym, różnymi komisjami i komitetami rosyjskimi (Комиссия по устройству Виленской публичной библиотеки, Комиссия по устройству народных чтений, Комитет по изданию народных книг и брошюр). Było to łatwe, ponieważ działały w nich te same osoby (A. Bielecki, A. Miłowidow, F. Dobrianski, D. Dowgiałło i inni)[79].

Drugą ważną dziedziną pracy Oddziału pozostawało utrzymanie bibliotek ludowych. Większość członków nie płaciła składek członkowskich, stąd kasa Oddziału była prawie pusta. Brakowało pieniędzy na zakup nowych książek i pensje bibliotekarzy. Kierownictwo Oddziału próbowało iść śladami innych organizacji społecznych i zwróciło się o pomoc do wileńskiej społeczności rosyjskiej, bez większego odzewu. Pieniądze i książki przekazało w darze zaledwie kilka osób. W 1905 roku prezes Nikander ofiarował 100 rubli, w następnym 1906 roku Aleksander Miłowidow zebrał 60 rubli w czasie uroczystych obchodów dnia urodzin cesarza Aleksandra III, a Julia Snitko przekazała 214 książek i czasopism. W 1908 roku otrzymano w darze 50 książek od rodziny Aleksego Bieleckiego[80]. Nie rozwiązywało to, niestety, problemu utrzymania bibliotek. W Oddziale, jak w całym środowisku konserwatywnych działaczy rosyjskich, wystraszonych wzrastającą falą ruchu narodowowyzwoleńczego, coraz bardziej wzrastało poczucie niepewności i trwożne oczekiwanie na zmiany[81].

Od 1905 roku dokonywał się powolny upadek Oddziału. Jego działalność ograniczała się do prowadzenia bibliotek i organizowania odczytów publicznych. Największa imprezą publiczną pozostawało uroczyste posiedzenie, organizowane corocznie 26 lutego (dzień urodzin cesarza Aleksandra III) w pałacu generał-gubernatora lub w sali I gimnazjum męskiego. Uroczystości zazwyczaj rozpoczynały się od żałobnego nabożeństwa w intencji cesarza Aleksandra III, następnie przenosiły się do sali obrad, gdzie wysłuchi-

[78] VUB, RS, F 36–AM 48a, s. 1–4.

[79] VUB, RS, F 36–AM 47, s. 2; F 36–AM 49; „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, s. 131–157; „Виленский календарь на 1909 год", Вильна 1908, s. 131.

[80] VUB, RS, F 42–2, s. 24; F 42–3, s. 27; F 42–5, s. 40.

[81] VUB, RS, F 42–4, s. 40–41.

wano sprawozdania z działalności Oddziału za rok ubiegły i okolicznościowego referatu, wygłaszanego przez któregoś z członków. Tematy referatów nawiązywały do panowania Aleksandra III. Na przykład w 1904 roku Flawian Dobrianski wygłosił referat „Przyjazd cesarza Aleksandra III do Wilna w 1884 roku", a tematem referatu przedstawionego w 1907 roku przez Aleksego Bieleckiego był „Wzrost rosyjskiej świadomości w Kraju Północno-Zachodnim w latach panowania cesarza Aleksandra III". Potem zazwyczaj odbywał się koncert rosyjskich pieśni patriotycznych. Była to również dobra okazja, by przypomnieć zebranym gościom o celach Oddziału i zebrać trochę pieniędzy na jego potrzeby[82]. Obchodom dnia urodzin cesarza nadawano wielkie znaczenie. Kiedy w 1913 roku zarząd Wileńskiego Oddziału postanowił odwołać uroczystości z powodu Wielkiego Postu, petersburskie kierownictwo Towarzystwa stanowczo zażądało, aby uroczyste posiedzenie przeprowadzić, dostosowując repertuar wykonywanych pieśni do okoliczności[83].

Kryzys Oddziału jeszcze bardziej pogłębiały ciągłe zmiany w kierownictwie. W 1907 roku opuścił Wilno skarbnik Stefan Bielecki. Na jego miejsce wybrano Aleksandra Bileckiego, wykładowcę Litewskiego Seminarium Duchownego[84]. W końcu następnego roku (24 grudnia 1908 roku) zmarł wiceprezes Aleksy Bielecki i od tego czasu stanowisko wiceprezesa pozostało nieobsadzone[85]. Jeszcze bardziej dotkliwą stratę Oddział poniósł 5 czerwca 1910 roku, kiedy niespodziewanie zmarł prezes Nikander[86]. Następnym i, jak się okazało, ostatnim prezesem został Agafangieł (Агафангел, Александр Лаврентьевич Преображенский), prawosławny arcybiskup litewski i wileński. Pochodził z guberni tulskiej, był wychowankiem Moskiewskiej Akademii Duchownej, miał długoletnie doświadczenie w pracy pedagogicznej i duszpasterskiej, był rektorem duchownego seminarium w Irkucku, biskupem w Tobolsku i Rydze. Do Wilna przybył 18 września 1910 roku[87]. Choć zajął, tak jak jego poprzednik Nikander, stanowisko prezesa Oddziału, jednak przez pierwsze lata pobytu w Wilnie pochłonięty był sprawami eparchii i Oddział praktycznie pozostawał bez kierownictwa. Wielu jego członków: Flawian Dobrianski, Dymitr Dowgiałło, Iwan Glebow, Paweł Jachontow, Tadeusz Kudrinski, Aleksander Miłowidow, Dymitr Modestow, Aleksander Wrucewicz i Aleksander Żirkiewicz brało czynny udział w pracach wskrzeszonego na początku 1910 roku Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Popierany przez kuratora Grzegorza Lewickiego, szybko rozwijał działalność również w tych dziedzinach (historii, etnografii, wydawnictwie źródeł), które dotychczas były przedmiotem zainteresowań Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej

[82] VUB, RS, F 42–2, s. 13, 22, 23, 39; F 42–3, s. 13, 17, 27; F 42–4, s. 63.

[83] VUB, RS, F 42–6, s. 5.

[84] VUB, RS, F 42–5, s. 30.

[85] *Белецкий Алексей Викторович* [Некролог], „Виленский календарь на 1909 год", Вильна 1908, s. 131–132.

[86] *Высокопреосвященнейший Никандр, архиепископ Литовский и Виленский*, „Виленский календарь на 1911 год", Вильна 1910, s. 160–167.

[87] *Высокопреосвященнейший Агафангел, архиепископ Литовский и Виленский*, ibidem, s. 134–136.

Oświaty Historycznej. Wydawał własne pismo naukowe, a jego program bardziej odpowiadał wymogom nowych czasów. Wszystkie te okoliczności sprawiły, że Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej pozostał jakby na uboczu. Zaniepokojony takim stanem rzeczy prezes Agafangieł 7 lutego 1913 roku zwołał posiedzenie, w którym uczestniczyli: Aleksander Miłowidow (sekretarz), Aleksander Bilecki (skarbnik), Flawian Dobrianski, Wsiewołod Bogojawlenski, Dymitr Modestow (proboszcz nadzorujący bibliotekę na Śnipiszkach), Włodzimierz Wasilewski (proboszcz, nadzorujący bibliotekę na Nowym Świecie) oraz duchowny prawosławny P. Drużynin. Postanowiono nawiązać kontakty z byłymi członkami, znajdującymi się w Wilnie i zadbać o przyciągnięcie nowych osób, a także zwrócić się do rosyjskiej społeczności Wilna z prośbą o ofiarowanie książek do bibliotek ludowych[88].

Żywotność Oddziału w ostatnich latach przejawiała się głównie w działalności bibliotek. Zrezygnowano z planów naukowych i wydawniczych, chociaż zachęcano członków do pisania prac naukowych i publikowania ich w wydawnictwach wileńskich. Opieka nad bibliotekami również wymagała ciągłego wysiłku, przede wszystkim dla zdobycia środków finansowych. W roku 1913 biblioteka na Nowym Świecie miała 171 czytelników (159 prawosławnych, 8 staroobrzędowców, 4 katolików) oraz 470 książek. Obowiązki bibliotekarza pełnił nauczyciel Sergiusz Sołłogub. Biblioteka na Śnipiszkach miała 3963 czytelników (3173 prawosławnych, 380 staroobrzędowców, 410 katolików), książek zaś 885. Obowiązki bibliotekarza pełnił tam nauczyciel Włodzimierz Szatrowski. Obie pracowały przez dziewięć miesięcy, bibliotekarzom płacono w ciągu pół roku po 6 rubli miesięcznie, pozostałe trzy miesiące pełnili swe obowiązki nieodpłatnie[89]. Położenie stało jeszcze bardziej poważne, kiedy na początku 1914 roku wyczerpały się pieniądze i nie było z czego płacić bibliotekarzom, nie mówiąc o zakupach nowych książek i prenumeracie gazet. Kierownictwo Wileńskiego Oddziału kolejny raz zwróciło się do Rady Towarzystwa, która przydzieliła na utrzymanie bibliotek 120 rubli. Z tych pieniędzy zakupiono niektóre najbardziej poszukiwane książki i wypłacono zaległe pensje bibliotekarzom. Biblioteki starano się utrzymać, gdyż były one ważnymi ośrodkami oświatowymi. Oprócz wypożyczania czytelnikom książek, organizowano w nich odczyty publiczne, omawiano najważniejsze wydarzenia kulturalne, zasięgano informacji o nowych książkach. Niestrudzony Aleksander Miłowidow często prowadził z czytelnikami pogawędki na tematy religijne i etyczne[90].

Wybuch pierwszej wojny światowej początkowo wywołał zainteresowanie działalnością Oddziału i napływ czytelników do jego bibliotek, ponieważ ludzie chcieli dowiedzieć się o wydarzeniach na froncie, podzielić się krążącymi po mieście wiadomościami. Położenie jednak szybko zmieniło się na gorsze. Jeszcze przed ogłoszeniem ewakuacji wielu Rosjan opuściło Wilno, jedni wyjeżdżali na front, inni do nowych miejsc pobytu. W 1914 r. wyjechał z Wilna arcybiskup Agafangieł i Oddział pozostał

[88] VUB, RS, F 42–6, s. 5.
[89] VUB, RS, F 42–6, s. 3–4.
[90] VUB, RS, F 42–6, s. 6a.

bez prezesa. Z zarządu pozostali w Wilnie jedynie sekretarz Aleksander Miłowidow, skarbnik Aleksander Bilecki oraz bibliotekarz Włodzimierz Szatrowski. Sergiusz Sołłogub, od 1902 roku pełniący obowiązki bibliotekarza, został powołany do wojska, a jego miejsce w bibliotece na Nowym Świecie zajął nauczyciel S. Gołosuj. W styczniu 1915 roku skończyły się przysłane przez Radę Towarzystwa pieniądze i bibliotekarze złożyli swe obowiązki, ale na prośbę Miłowidowa zgodzili się kontynuować pracę. Ostateczny kres działalności Oddziału położyła ewakuacja Rosjan z Wilna w lipcu 1915 roku[91].

Podsumowanie

Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej został założony z inicjatywy generał-gubernatora wileńskiego Trockiego i jego najbliższych współpracowników. Jego działalność, podobnie jak Wileńskiej Komisji Archeograficznej i Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, wpisywała się w szeroki program rusyfikacji „odwiecznie rosyjskich" ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Program, którego podstawowe zadania zostały określone przez generał-gubernatora Włodzimierza Nazimowa (1855–1863) i kuratora Aleksandra Szirinskiego-Szichmatowa (1861–1864), przewidywał rozwój rosyjskiego szkolnictwa, sprowadzenie z Rosji jak największej liczby nauczycieli, urzędników i prawosławnego duchowieństwa, wydawanie pisma dla ludu, założenie rosyjskich instytucji naukowych. Wybuch powstania styczniowego jeszcze bardziej program ten aktualizował. Generał-gubernator Michał Murawiow i jego wierny „towarzysz walki o sprawę rosyjską" w Kraju Północno-Zachodnim kurator Iwan Korniłow kontynuowali w zasadzie program naszkicowany przez poprzedników, stosowali tylko inne, represyjne sposoby jego realizacji. Polityka rosyjska w dziedzinie oświaty i kultury pozostała bez większych zmian do końca XIX wieku. Przez ten czas zaszły w kraju poważne zmiany społeczne i gospodarcze, które doprowadziły do tego, że obok polskiego ruchu narodowowyzwoleńczego narodziły się i wzrastały ruchy narodowe litewski i białoruski.

Administracja rosyjska w Wilnie rozumiała, że same środki policyjne nie wystarczą w walce z tendencjami wyzwoleńczymi i próbowała przeciwstawić tym ostatnim swego rodzaju rosyjski ruch kulturowy. Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej miał do spełnienia, oprócz oficjalnie głoszonych celów oświatowych i naukowych, ważne zadanie polityczne. Kierowanie Oddziałem, ze względu na jego znaczenie ideologiczne, powierzano osobom, których polityczna prawomyślność nie budziła najmniejszych wątpliwości. Prezesami byli generał-gubernatorzy wileńscy (Trocki, Światopołk-Mirski) i prawosławni arcybiskupi litewscy (Nikander, Agafangieł), członkami zaś rosyjscy wojskowi, wyższej rangi urzędnicy, prawosławni duchowni i pracownicy oświaty (wykładowcy prawosławnego seminarium duchownego, dyrekto-

[91] VUB, RS, F 42–6, s. 6.

rzy gimnazjów). Taki skład osobowy zapewniał wymagane polityczne ukierunkowanie działalności Oddziału, ale zarazem ograniczał jej zasięg. Oddział był nieliczny (ogółem członkostwo Oddziału miało ponad 100 osób), większość jego członków stanowili przyjezdni, słabo związani z krajem, którzy często po wyjeździe z Wilna zrywali wszelkie związki z Oddziałem. Wielkim wstrząsem dla nieokrzepłego Oddziału była śmierć najpierw jego inicjatora i pierwszego prezesa Witalija Trockiego (1901 r.), potem wiceprezesa Wasyla Popowa (1906 r.), wiceprezesa i kierownika komisji wydawniczej Aleksego Bieleckiego (1908 r.) oraz prezesa Nikandra (1910 r.). Częste zmiany w kierownictwie i składzie osobowym poważnie utrudniały działalność Oddziału oraz powodowały poczucie niestabilności. Oddział najszerzej rozwinął działalność oświatową i wydawniczą w latach 1903–1906. Wydarzenia rewolucyjne 1905–1907 roku i zmiany w polityce narodowościowej sprawiły, że coraz bardziej tracił na popularności. Wielu jego członków odeszło do odrodzonego w 1910 roku Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Utrzymał się do 1915 roku tylko dzięki działaniu kilku osób (Agafangieł, Aleksander Miłowidow, Aleksander Bilecki, Dymitr Modestow, Włodzimierz Wasilewski) i poparciu finansowemu Rady Towarzystwa z Petersburgu.

Oddział, chociaż ograniczony ideologicznie i słaby naukowo, przyczynił się do ożywienia życia kulturalnego rosyjskiej społeczności Wilna. Na uroczyste posiedzenia odbywające się 26 lutego każdego roku w pałacu generał-gubernatora lub w sali I gimnazjum ściągała cała elita urzędnicza, wojskowi, prawosławne duchowieństwo. Dla szerszej publiczności organizowano odczyty publiczne, prowadzone najczęściej przez Aleksandra Miłowidowa. Wielką rolę oświatową pełniły, mimo wszystko, biblioteki na Nowym Świecie i Śnipiszkach. Korzystali z nich przeważnie Rosjanie-robotnicy, rzemieślnicy, handlarze, żołnierze, służące, uczniowie szkół parafialnych. Księgozbiory biblioteczne były starannie dobierane i kontrolowane przez Towarzystwo Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej, władze oświatowe i cerkiewne. Mimo to trudno nie docenić znaczenia obu bibliotek. Czytelnicy mogli w nich znaleźć utwory klasyków rosyjskich, cieszące się wielką popularnością prace z historii i geografii (opisy świata i odkryć geograficznych). Przyczyniły się tym samym do wyrobienia nawyków czytania u rosyjskich mieszkańców Wilna i poszerzenia ich horyzontów umysłowych.

Dorobek naukowy i wydawniczy Oddziału był raczej skromny – ograniczał się do wydania jednego tomu dokumentów Muzeum Murawiowa, dotyczących wydarzeń z lat 1860–1862, kiedy dojrzewało powstanie zbrojne. Mimo wielu niedostatków (brak komentarzy, indeksów, propagandowa przedmowa Aleksego Bieleckiego) zbiór przedstawia wartość dla historyków, badających przyczyny i przebieg powstania styczniowego na ziemiach litewskich i białoruskich. Prócz pracy nad wydaniem źródeł, Oddział zachęcał swoich członków do pisania i publikowania prac z historii lub etnografii Kraju Północno-Zachodniego.

Oddział nawiązał kontakty z oświatowymi i naukowymi towarzystwami rosyjskimi, wymieniał z nimi wydawnictwa oraz informacje o ważniejszych wydarzeniach w życiu

kulturowym. Jego działalność była skierowana na wzmocnienie rosyjskiego panowania w Kraju Północno-Zachodnim, stąd nie był chyba zainteresowany w nawiązaniu szerszych kontaktów zagranicznych, w każdym razie nie ma o nich żadnych wiadomości. Nie wiadomo również nic o kontaktach Oddziału z polskimi lub litewskimi towarzystwami, które powstały w Wilnie na początku XX wieku (Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Litewskie Towarzystwo Naukowe). Prawdopodobnie współpracę między tymi towarzystwami uniemożliwiały różnice ideowe. Utrudniał ją również fakt, że Oddział po 1907 roku przeżywał poważny kryzys i nie mógł dorównać nowym, prężnie rozwijającym się towarzystwom wileńskim. Jego miejsce z powodzeniem zajął wskrzeszony w 1910 roku Północno-Zachodni Oddział Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, reprezentujący rosyjską inteligencję także w kontaktach z innymi towarzystwami wileńskimi. Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej musiał zrezygnować z ambicji naukowych i zadowolić się działalnością oświatową wśród rosyjskiej ludności wileńskiej.

— Rozdział VII —

Muzeum Murawiowa w Wilnie (1898–1915)

1. Literatura i źródła

Pierwsze wzmianki o Muzeum Murawiowa w Wilnie pojawiły się na początku XX wieku. Aleksy Bielecki w gazecie „Виленский Вестник" złożył sprawozdanie z pracy komisji dla urządzenia Muzeum (Комиссия по устройству Музея графа М. Н. Муравьева) i opisał jego uroczyste otwarcie, które odbyło się 17 kwietnia 1901 roku[1]. W tym samym roku w rosyjskim kalendarzu wileńskim „Виленский календарь" ukazał się artykuł o założeniu Muzeum, jego celach i pierwszych nabytkach, a czasopismo petersburskie „Исторический Вестник" zamieściło notkę o nowej placówce pióra M. Kapijskiego[2]. W 1904 roku w Petersburgu wydano ilustrowany katalog Muzeum Murawiowa, sporządzony przez Wsiewołoda Nikolskiego, jego pierwszego kierownika. Przedmowa do katalogu informowała o okolicznościach powstania Muzeum, jego celach, pierwszych pracownikach i ofiarodawcach[3]. W tym samym czasie Aleksander Winogradow opisał je w rosyjskim przewodniku po Wilnie[4], natomiast Eugeniusz Barwiński zamieścił krótką notatkę o jego zbiorach w polskim „Kwartalniku Historycznym"[5]. Podstawowe dane o pracownikach Muzeum Murawiowa podawano w informatorze „Памятная книжка Виленской губернии", a wiadomości o jego działalności ukazywały się sporadycznie w prasie wileńskiej („Виленский Вестник", „Dziennik Wileński")[6]. Po pierwszej wojnie świa-

---

[1] А. В. Белецкий, *Отчет Комиссии по устройству Музея графа М. Н. Муравьева*, Вильна 1901, s. 15 (odb. z „Виленский Вестник", 1901, nr 90); idem, *Открытие Музея графа М. Н. Муравьева*, Вильна 1901, s. 31 (odb. z „Виленский Вестник" 1901, nr 87–88).

[2] *Муравьевский Музей в г. Вильне*, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, s. 132–157; М. И. Каспийский, *Муравьевский Музей в Вильне*, „Исторический Вестник", С. Петербург 1901, t. 85, s. 270–277.

[3] *Иллюстрированный каталог музея графа М. Н. Муравьева в г. Вильне*, составил В. Г. Никольский, С. Петербург 1904, s. 124.

[4] А. А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностях*, Вильна 1904, s. 209–211.

[5] E. Barwiński, *Muzeum im. Murawiewa w Wilnie*, „Kwartalnik Historyczny" 1905, r. 19, s. 186.

[6] *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильна 1901–1915; „Виленский Вестник" 1901, nr 87, 88, 90, 91; „Dziennik Wileński" 1906, nr 56.

towej jego dzieje nie budziły większego zainteresowania badaczy. W okresie międzywojennym jedynie polski historyk Ryszard Mienicki wydał pracę o Archiwum Murawiowskim, które w latach 1901–1915 było składową częścią Muzeum Murawiowa w Wilnie[7]. O politycznych aspektach wzniesienia pomnika Murawiowa i otwarcia Muzeum pisał współczesny polski historyk Leszek Jaśkiewicz[8].

Materiały archiwalne do dziejów Muzeum Murawiowa w Wilnie znajdują się w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (Zespół 439). Są to: pisma urzędowe, dokumentacja finansowa, rejestr pism wpływających do Muzeum i przez nie wysyłanych, korespondencja w sprawie utworzenia Muzeum, protokoły komisji powołanej dla jego urządzenia, protokoły Komitetu zarządzającego Muzeum, informacje o nabytkach, wykazy darów i temu podobne[9]. Załączono tutaj również dokumentację Komitetu budowy pomnika Murawiowa w Wilnie: protokoły posiedzeń, sprawozdanie finansowe, opisy uroczystości odsłonięcia pomnika, listy i depesze przysłane Komitetowi, antyrządowe proklamacje w języku polskim[10]. Pozostałą część stanowią resztki bogatego niegdyś zbioru o powstaniu styczniowym, zgromadzonego przez założycieli i pracowników Muzeum w latach 1898–1915[11]. Oddzielne dokumenty o działalności Muzeum Murawiowa (korespondencja, fragmenty rękopisów, wykazy bibliograficzne) przechowywane są w Dziale Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego w zespole Aleksandra Miłowidowa, kierownika Muzeum w latach 1913–1915[12].

Ze źródeł publikowanych warto wymienić *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева* (*Zbiór dokumentów muzeum hrabiego M. Murawiowa*), wydany w 1906 roku w Wilnie przez Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej[13] oraz dwutomową publikację *Архивные материалы муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 г. г. в пределах Северо-Западного края* (*Materiały archiwalne Muzeum Murawiowskiego, dotyczące powstania polskiego 1863–1864 roku na terytorium Kraju Północno-Zachodniego*), wydaną w latach 1913–1915 przez Muzeum w wydawnictwie seryjnym „Виленский Временник"[14]. Część rozporządzeń Murawiowa jeszcze przed przekazaniem ich oryginałów do działu archiwalnym Muzeum została wydana przez Mikołaja Cyłowa[15]. W późniejszym czasie opublikowano

[7] R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie (1898–1901–1936)*, Warszawa 1937, s. 85.

[8] L. Jaśkiewicz, *Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku*, Pułtusk 2001, s. 218.

[9] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88–89, 101–128, 212.

[10] LVIA, F 439, op. 1, teczka 82–85, 90–96.

[11] LVIA, F 439, op. 1, teczka 136,144, 153–178.

[12] VUB, RS, F 36.

[13] *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева*, t. 1, составил А. Белецкий, Вильна 1906, s. 233.

[14] *Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 г. г. в пределах Северо-Западного края*, cz. 1: *Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 г. по май 1863 г.*, составил А. И. Миловидов, Вильна 1913, s. 464; cz. 2: *Переписка о военных действиях с 10-го января 1863 года по 7-е января 1864 года*, Вильна 1915, s. 466.

[15] *Сборник распоряжений графа М. Н. Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-западных губерниях 1863–1864*, составил Н. Цылов, вып. первый, Вильна 1866; вып. второй, Вильна 1886.

też niektóre jego rozporządzenia dotyczące szkolnictwa (przygotowane do druku przez Aleksego Kieleckiego) oraz duchowieństwa katolickiego (opracowane przez Aleksandra Miłowidowa)[16].

2. Budowa pomnika i założenie Muzeum Murawiowa w Wilnie

Pomysł założenia Muzeum Murawiowa w Wilnie powstał w końcu XIX wieku. Administracja carska i władze cerkiewne próbowały przeciwstawić kult generał-gubernatora Michała Murawiowa (Михаил Николаевич Муравьев, 1796–1866) przybierającemu na sile ruchowi narodowowyzwoleńczemu. W tym celu wykorzystały szczególnie przypadającą w 1896 roku setną rocznicę jego urodzin. Wielbiciele Murawiowa jeszcze za jego życie urządzili kaplicę pod wezwaniem św. Michała Archanioła w cerkwi św. Mikołaja Cudotwórcy w Wilnie, zaś w roku 1895 upamiętnili go nowo zbudowaną cerkwią przy ul. Kalwaryjskiej (obecnie Kalvarijų) pod wezwaniem Archanioła Michała[17]. Na tym jednak nie poprzestali i zamierzyli utrwalić pamięć o „Wieszatielu" w granicie. Z inicjatywy generał-gubernatora wileńskiego Kachanowa (Иван Семенович Каханов) i za pozwoleniem cesarza Aleksandra III w 1891 roku rozpoczęto w całym imperium zbiórkę pieniędzy na pomnik Murawiowa. Powołano specjalny Komitet (Комитет, учрежденный с Высочайшего Государя императора соизволения, по сооружению в г. Вильне памятника графу Михаилу Николаевичу Муравьеву), który zbierał przysyłane pieniądze i dbał o całe przedsięwzięcie. Przewodniczyli mu kolejni generał-gubernatorzy wileńscy, najpierw Iwan Kachanow, po nim Piotr Orżewski (1893–1897) i Witalij Trocki[18]. Akcja trwała osiem lat, przez ten czas do kasy Komitetu wpłynęło około 60 tys. rubli oraz wiele pamiątek i dokumentów dotyczących działalności Murawiowa w Wilnie. Na pomnik i uporządkowanie placu przed pałacem generał-gubernatorskim (obecnie prezydenckim), gdzie monument miał stanąć, wydano ponad 45 tysięcy rubli, pozostałe środki przeznaczono na wydanie propagandowej literatury i utrzymanie placu w należytym porządku[19]. Projekt pomnika, sporządzony przez malarza wileńskiego Wasyla Griaznowa (Василий Васильевич Грязнов) i rzeźbiarza petersburskiego Matwieja Czyżowa (Матвей Афанасьевич Чижов), 12 grudnia 1896 r. zatwierdził

[16] *Распоряжения графа М. Н. Муравьева по делу народного образования в Северо-западном крае в 1863–1865 годах*, Витебск 1898, s. 34; А. И. Миловидов, *Распоряжения и переписка графа М. Н. Муравьева относительно римско-католического духовенства в Северо-западном крае*, Вильна 1910, s. 38.

[17] А. А.Виноградов, *Как создался в г. Вильне памятник графу М. Н. Муравьеву. Издание Высочайше учрежденного Комитета по сооружению памятника*, составил секретарь Комитета А. А. Виноградов, Вильна 1898, s. 5; L. Jaśkiewicz, *Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku*, Pułtusk 2001, s. 169.

[18] LVIA, F 439, op. 1, teczka 85, s. 1.

[19] LVIA, F 439, op. 1, teczka 87, mikrofilm 3, s. 164–174; А. А. Виноградов, *Как создался в г. Вильне памятник графу М.Н. Муравьеву...*, s. 55.

sam cesarz Mikołaj II. Przedstawiał on odlaną z brązu figurę Murawiowa, osadzoną na granitowym piedestale, opatrzonym lakonicznym napisem w języku rosyjskim „Графъ М. Н. Муравьев, 1863–1864”[20].

Prace przy budowie pomnika trwały dwa lata, pełne intensywnej propagandy. Uroczyste położenie fundamentów pod pomnik odbyło się 3 października 1897 roku przy udziale wysokich urzędników, prawosławnego duchowieństwa i wojska. Wieczorem z tej okazji zorganizowano dla uczącej się młodzieży koncerty poezji i pieśni patriotycznych, zaś dla gości z Petersburga przyjęcie w sali klubu oficerskiego. Jeden z gości, pułkownik Komarow wygłosił przemówienie. Były „towarzysz broni” Murawiowa usprawiedliwiał surową rozprawę z powstańcami i całą winą obarczał Polaków, charakteryzując ich jako element skrajnie nielojalny, buntowniczy i wręcz bandycki.

Uroczystości położenia fundamentów, wygłaszane przemówienia i gratulacyjne telegramy zostały nagłośnione w prasie. Wśród wielu dziękczynnych telegramów była także depesza podpisana przez sześciu rosyjskich profesorów Uniwersytetu Warszawskiego: Platona Kułakowskiego, Eufemiusza Karskiego, Iwana Filewicza, Konstantego Grota, Aleksandra Smirnowa i Piotra Ziłowa. W depeszy profesorowie pisali: „Całą duszą uczestniczymy w dzisiejszej uroczystości położenia fundamentu pod pomnik wielkiego męża stanu Rosji, hrabiego Michała Nikołajewicza Murawiowa, który uśmierzył bunt, uwolnił rosyjski Kraj Północno-Zachodni od polskiego jarzma i utwierdził tę oto prawdę, że kraj ten zawsze był i jest czysto rosyjski. Niech będzie błogosławiona pamięć wielkiego Rosjanina hrabiego Murawiowa”. Telegram ten swoją treścią przypominał wiele innych, ale ponieważ był nadesłany w imieniu profesury Uniwersytetu Warszawskiego wywołał oburzenie w polskim społeczeństwie. Znaczna część studentów zbojkotowała wykłady wymienionych profesorów. Prymitywna i kłamliwa propaganda dawała więc skutki odwrotne, zamiast rozładowywać budowała napięcie w społeczeństwie[21]. Tym niemniej dalej ją rozniecano. W 1898 roku wydano szereg broszurek propagandowych, w których przedstawiano Murawiowa jako obrońcę wiary prawosławnej i państwowych interesów rosyjskich oraz dobrodzieja włościan, pragnącego wyzwolić lud litewski i białoruski z jarzma polskich panów i księży[22]. Sprzedawano je po 8–10

[20] LVIA, F 439, op. 1, teczka 85, s. 3.

[21] А. А. Виноградов, *Как создался в г. Вильне памятник графу М.Н. Муравьеву...*, s. 37; L. Jaśkiewicz, *Carat i sprawy polskie...*, s. 171–173.

[22] А. Турцевич, *Краткий очерк жизни и деятельности М. Н. Муравьува*, Вильна 1898, s. 64; И. П. Корнилов, *Памяти графа Михаила Николаевича Муравьева (к истории Виленского учебного округа за 1863–1868 г.г.)*, С. Петербург 1898, s. 240; *Подвиг Муравьева – настольная книга правителям и правительствам*, С. Петербург 1898, s. 57; *Памяти графа Михаила Николаевича Муравьева, искоренителя латинско-польской крамолы в 1863 году и восстановителя русской народности и православной церкви в Северо-западном крае России (Ко дню открытия в г. Вильне памятника М. Н. Муравьеву. Издание Свято-Духовского Братства)*, Вильна 1898, s. 75–76; *Памяти графа Михаила Николаевича Муравьева (Ко дню открытия ему памятника в г. Вильне 8 ноября 1898 г.)*, Вильна 1898, s. 52–53.

kopiejek, najczęściej jednak rozdawano bezpłatnie w szkołach, cerkwiach, koszarach, tanich jadłodajniach razem z obrazkami Michała Archanioła (patrona Murawiowa) oraz podobiznami samego generał-gubernatora[23].

Odsłonięcie pomnika przypadło na dzień 8 listopada 1898 roku. W uroczystościach wzięli udział wysocy goście z Petersburga: wielki książę Mikołaj Mikołajewicz, minister spraw wewnętrznych Iwan Goremykin, kontroler państwowy Terentij Filippow i minister sprawiedliwości Mikołaj Murawiow. Gremialnie stawili się na uroczystości wileńscy urzędnicy rosyjscy z generał-gubernatorem Trockim na czele, wojsko, prawosławne duchowieństwo, zwolnieni tego dnia od zajęć uczniowie szkół średnich[24]. Lud reprezentowali prawosławni chłopi, wydelegowani z białoruskich guberni do Wilna przez gubernatorów cywilnych. Bardziej liberalnie nastawieni Rosjanie nie spieszyli się ze składaniem hołdu generał-gubernatorowi, wiernemu obrońcy samowładztwa[25].

Z Polaków na uroczystości byli obecni biskup wileński Stefan Zwierowicz i hrabia Adam Plater, marszałek szlachty guberni wileńskiej, który zmuszony szantażem (grożono mu konsekwencjami dla Banku Ziemskiego, którego był głównym udziałowcem) zgodził się uczestniczyć w poniżającej dla Polaka ceremonii[26]. Większość Wilnian nie kryła jednak oburzenia. Z tego powodu odsłonięcie pomnika odbywało się w napiętej, nerwowej atmosferze. Żandarmeria carska na kilka dni przed uroczystością zrewidowała piwnice w kamienicach okalających skwer przed pałacem, przetrząsnęła strychy, przy pomniku wystawiono wartę, a w dniu uroczystości sąsiednie domy i ulice obstawiono wojskiem. Władze bały się podłożenia bomby bądź zamachu na życie któregoś z dostojników[27].

Obawy władz wzmocniły rozpowszechniane przez Litewską Socjaldemokratyczną Partię (LSDP) i Polską Partię Socjalistyczną (PPS) karykatury pomnika Murawiowa i antyrządowe ulotki[28]. W ulotce PPS czytamy: „W niedzielę [8 listopada 1898 roku] Wilno będzie świadkiem parady. Roje pijawek wysysających krew naszą – popi i czynownicy moskiewscy obchodzić będą nadzwyczajną dla nich uroczystość – odsłonięcie pomnika Murawiowa Wieszatela. To ich święto, słusznie bowiem składają oni hołd wdzięczności katowi Litwy. On pokrył szubienicami kraj cały, mordem i łupiestwem ujarzmił wydobywającą się z niewoli Litwę – oni z jego czynów korzystają, zbierają obfite żniwo z jego krwawego zasiewu. Niejeden z nich świnie by pasał u siebie, tutaj dzięki Murawiowi jest panem życia i mienia podbitej ludności.[...] Dla nas ta bryła z kamienia i spiżu, ten pomnik jest piętnem niewoli, wyciśniętym przez cara na Wilnie. Murawiow kamienny urągać będzie naszej niedoli, jak ongi urągał żywy". Ulotkę zakończono nutą optymistyczną, że już niedługie jest rosyjskie panowanie i że „pod promieniami wschodzą-

[23] LVIA, op. 1, teczka 85, s. 36; teczka 90, s. 18.
[24] LVIA, op. 1, teczka 85, s. 47; teczka 87, mikrofilm 3, s. 177–180.
[25] LVIA, op. 1, teczka 85, s. 45.
[26] H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, Warszawa 1993, s. 109.
[27] L. Jaśkiewicz, *Carat i sprawy polskie...*, s. 176–179.
[28] LVIA, F 439, op. 1, teczka 96, s. 21–23.

cego nad Polską i Litwą słońca swobody skruszeje i rozsypie się pomnik niewoli"[29]. Słowa te okazały się prorocze. Pomnik Murawiowa stał w Wilnie siedemnaście lat i został wywieziony przez Rosjan w lipcu 1915 roku.

Natychmiast po odsłonięciu pomnika przystąpiono do założenia Muzeum imienia Murawiowa w Wilnie. Pierwsze kroki w tym kierunku poczyniono wiosną 1898 roku. Aleksy Bielecki, pomocnik kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego zwrócił się do generał-gubernatora Trockiego z pismem, udowadniającym potrzebę założenia muzeum, jako instytucji, która przyczyni się do utrwalenia pamięci o „wielkim synu Rosji", ułatwi naukowe badanie jego działalności i zarazem stanie się szkołą rosyjskiego patriotyzmu, rozwijając w umysłach osób zwiedzających zrozumienie zadań Rosjan w tym właśnie kraju[30]. Argumenty Bieleckiego przekonały generał-gubernatora i w czerwcu 1898 roku przedłożył on prośbę ministrowi spraw wewnętrznych, a już 9 lipca 1898 roku cesarz Mikołaj II zezwolił na otwarcie muzeum imienia M. Murawiowa w Wilnie[31].

Po otrzymaniu zezwolenia cesarza generał-gubernator Trocki powołał specjalną Komisję dla urządzenia muzeum (Комиссия по устройству Музея графа М. Н. Муравьева) w składzie: prezes – Aleksy Bielecki, pomocnik kuratora, sekretarz – Hipolit Polikarpowicz, nauczyciel szkoły realnej oraz członkowie – Włodzimierz Sudiejkin, kierownik kancelarii generał-gubernatora, Joann Kotowicz, duchowny prawosławny, Julian Kraczkowski, prezes Wileńskiej Komisji Archeograficznej, Aleksander Żirkiewicz, pułkownik, Aleksander Winogradow, sekretarz kancelarii generał-gubernatora, Włodzimierz Bartoszewicz, członek urzędu do spraw włościańskich[32]. Z czasem skład Komisji uległ pewnym zmianom. W 1902 roku wszedł do niej Wsiewołod Nikolski, kierownik Muzeum, a w 1903 roku Aleksy Charuzin, kierownik kancelarii generał-gubernatora[33].

Najważniejszym zadaniem Komisji było gromadzenie pamiątek po M. Murawiowie, poszukiwanie materiałów archiwalnych dotyczących jego działalności na stanowisku generał-gubernatora wileńskiego, znalezienie i urządzenie lokalu. Na wydatki organizacyjne przeznaczono 1200 rubli z pieniędzy pozostałych z funduszy na budowę pomnika Murawiowa. Do tego doszły dochody ze sprzedaży broszurek i drobne dary pieniężne. Ogólna suma, jaką dysponowała Komisja wynosiła 1220 rubli 70 kopiejek. Większą jej część (985 rubli 14 kopiejek) wydano na urządzenie ekspozycji (zakup szaf, gablot, szafek na kartki bibliograficzne, książki dla rejestracji zwiedzających itp.), pozostałą na korespondencję i pokrycie wydatków związanych z poszukiwaniem i gromadzeniem przedmiotów muzealnych i archiwaliów[34].

[29] LVIA, F 439, op. 1, teczka 96, s. 21.

[30] *Муравьевский Музей в г. Вильне...*, s. 135.

[31] LVIA, F 439, op. 1, teczka 89, s. 1–2.

[32] LVIA, F 439, op. 1, teczka 89, s. 1–2; *Иллюстрированный каталог музея графа М. Н. Муравьева в г. Вильне...*, s. 3; *Муравьевский Музей в г. Вильне...*, s. 136; R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie...*, s. 5.

[33] LVIA, F 432, op. 1, teczka 101, mikrofilm 3, s. 126.

[34] А. В. Белецкий, *Отчет Комиссии по устройству Музея...*, s. 15.

Zabezpieczona finansowo i popierana przez generał-gubernatora Komisja rozpoczęła poszukiwanie i gromadzenia pamiątek. Najpierw zwróciła się z apelem do rodziny Murawiowa i wszystkich osób posiadających rzeczy związane z nim i jego rządami w Kraju Północno-Zachodnim, prosząc o przekazanie ich do muzeum. Ogłoszony drukiem apel nie pozostał bez odpowiedzi i do komisji zaczęły napływać dokumenty, książki oraz proklamacje z okresu powstania[35]. Córka Murawiowa przysłała kilka jego rzeczy osobistych, a wnuk Sergiusz Szeremietiew przekazał do Muzeum bibliotekę dziadka (634 tomów)[36]. Iwan Korniłow podarował natomiast większą część nakładu swego dzieła *Русское дело в Северо-Западном крае* (*Sprawa rosyjska w Kraju Północno-Zachodnim*)[37]. Kilka egzemplarzy tej książki włączono do zbiorów, pozostałe sprzedano szkołom i seminariom duchownym, a uzyskane pieniądze wykorzystano na urządzenie Muzeum[38].

Nie mając własnych pomieszczeń (tymczasowo postanowiono ulokować muzeum w czytelni Biblioteki Publicznej) i nie mogąc z tej przyczyny gromadzić wiele przedmiotów muzealnych, organizatorzy główny wysiłek skierowali na zbieranie materiałów archiwalnych. Przewodniczący Komisji Bielecki zwrócił się najpierw do Trockiego z prośbą o zezwolenie na przejrzenie archiwum generał-gubernatora i o przekazanie pewnych dokumentów z lat 1863–1865 do Muzeum. Generał-gubernator dał takie zezwolenie i zarazem polecił gubernatorom cywilnym (wileńskiemu, kowieńskiemu i grodzieńskiemu) zarządzić przekazywanie do Muzeum akt dotyczących działalności Murawiowa, a zbędnych dla bieżącego użytku. Na przekazanie niektórych z nich potrzebne było zezwolenie cesarskie. Tak w 1899 roku na mocy zezwolenia Mikołaja II przekazano do Wilna akta i papiery znajdujące się w gabinecie Murawiowa w Petersburgu. Było tam pięć memoriałów, trzy listy do cesarza, sprawozdanie o stanie kraju, złożone przez Murawiowa po jego wyjeździe z Wilna cesarzowi Aleksandrowi II oraz wiernopoddańcze adresy szlachty. Zaczęły napływać dokumenty również z różnych instytucji centralnych i wileńskich (z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Wileńskiej Izby Skarbowej, Kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego, Sztabu Wileńskiego Okręgu Wojennego, Komisji sądu wojewódzkiego i innych)[39].

Oprócz tego Komisja sama prowadziła poszukiwania materiałów archiwalnych. Szczególną aktywność wykazał pułkownik Aleksander Żirkiewicz. Główną uwagę zwrócił on na archiwalia prowincjonalne, zwłaszcza na terenie guberni kowieńskiej, przeznaczone przez władze powiatowe do zniszczenia lub na sprzedaż. Interesujących go dokumentów szukał w urzędach, suterenach, kramikach żydowskich i skupywał je na pudy. Dzięki jego energii i ofiarnej pracy do Muzeum Murawiowa trafiły tysiące cennych dokumentów o powstaniu styczniowym na Litwie, chociaż wiele wartościowych materiałów zostało

---

[35] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 1.

[36] LVIA, F 439, op. 1, t. 101, mikrofilm 1, s. 26–28.

[37] И. Корнилов, *Русское дело в Северо–Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху*, С. Петербург 1901, s. 420.

[38] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 1, s. 47–48; teczka 101, mikrofilm 2, s. 73–76, 86.

[39] А. В. Белецкий, *Отчет Комиссии по устройству Музея...*, s. 10–14.

zniszczonych przez nieświadomych urzędników prowincjonalnych. Udało mu się m.in. uratować część dokumentów dotyczących stłumienia powstania w 1863 roku, sprzedanych żydowskim handlowcom przez rosieński urząd policyjny. Sprzedano ogółem 800 pudów po 40–60 kopiejek za pud. A. Żirkiewicz zdołał odnaleźć w Rosieniach około 250 pudów. W poszukiwaniu materiałów pułkownik zwiedził również Szawle, Kowno, Telsze, Święciany, Kobryń, Słonim oraz inne miasta i miasteczka na terytorium dzisiejszej Litwy i Białorusi, gdzie, jak pisał R. Mienicki, „z nie stygnącym zapałem zagłębiał się w stosy brudnych papierów, w kłęby zabójczego kurzu, nie zrażał się przeszkodami i trudnościami, nie szczędził kosztów, czasu ani sił, nie szanował zdrowia, marzł, nabawiał się choroby, walczył z ignorancją i złą wolą, słowem, był niezmordowanym ideowym pracownikiem"[40].

Wobec napływu coraz to nowych pamiątek i materiałów archiwalnych Komisja nie była w stanie ich uporządkować. Najwięcej trudności sprawiało archiwum. Przewodniczący Aleksy Bielecki zaprosił do pomocy kilku członków Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej: Wiktora Boasa, Polikarpa Bywalkiewicza, Aleksandra Miłowidowa, a generał-gubernator Trocki ze swej strony wyznaczył do pomocy dwóch pracowników kancelarii: radcę tytularnego Iwana Wwiedenskiego oraz radcę stanu Wsiewołoda Nikolskiego. Do kwietnia 1901 roku z masy materiałów, nadesłanych przez różne instytucje i zebranych przez Aleksandra Żirkiewicza, wybrano i uporządkowano 191 pozycji, pozostałe leżały porozstawiane w najdalszych zakamarkach biblioteki[41].

Po trzech latach działalności Komisja, pomimo intensywnej pracy nad poszukiwaniem i porządkowaniem materiałów, postanowiła zgromadzone pamiątki i akta udostępnić publiczności. W czytelni Wileńskiej Biblioteki Publicznej wyznaczono kąt (4 arszyny wszerz i 17 wzdłuż), odgrodzony od pozostałej części sali drewnianą kratą i arką w stylu rosyjskim, w którym postawiono szafy, gabloty i stół. W gablotach wystawiono pamiątki pozostałe po Murawiowe, w szafach umieszczono książki oraz teczki z dokumentami archiwalnymi charakteryzującymi jego działalność w czasie powstania styczniowego. Na ścianach rozwieszono portrety cesarzy, Murawiowa oraz generał-gubernatora Trockiego, inicjatora założenia Muzeum. Uroczyste otwarcie Muzeum odbyło się 17 kwietnia 1901 roku w obecności członków Komisji, pracowników oświaty, licznych urzędników i uczącej się młodzieży, przyprowadzonej przez kierowników szkół. Na uroczystości przybył sam generał-gubernator Trocki. Protojerej Joann Kotowicz poświęcił lokal i wygłosił mowę, życząc „żeby badacze epoki Murawiowa łatwo i bez przeszkód znajdowali w muzeum potrzebne im materiały, a zwiedzający muzeum zaznajamiali się z wielkimi czynami Murawiowa i wynieśli stąd wzniosłe patriotyczne uczucia, najlepsze wrażenia i prawdziwą naukę tego, jak trzeba uczyć się miejscowej historii dla słusznego

[40] R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie...*, s. 27.

[41] LVIA, F 439, op. 1, teczka 101, mikrofilm 1, s. 6; mikrofilm 3, s. 136; *Муравьевский Музей в г. Вильне...*, s. 140.

rozumienia i prawidłowego kierunku w swej działalności"[42]. Następnie Aleksy Bielecki złożył sprawozdanie z działalności Komisji urządzającej Muzeum, podkreślając, że to dopiero początki i Komisja dalej będzie zbierać materiały archiwalne, dotyczące Murawiowa i jego czasów, zwłaszcza powstania polskiego. Komisja dołoży wszelkich starań, mówił na zakończenie Aleksy Bielecki, żeby zebrane materiały uporządkować i udostępnić badaczom. Po wysłuchaniu sprawozdania generał-gubernator Trocki ogłosił, że uznaje Muzeum Murawiowa w Wilnie za otwarte i podziękował Bieleckiemu i innym członkom Komisji za ofiarną pracę przy jego urządzeniu[43]. Organizatorzy Muzeum i administracja guberni postarali się nadać temu wydarzeniu szeroki rozgłos. Wiadomość o otwarciu Muzeum podano w prasie wileńskiej. Różne urzędy, komitety i bractwa cerkiewne nadesłały na ręce przewodniczącego Komisji Aleksego Bieleckiego telegramy i listy gratulacyjne[44].

3. Działalność Muzeum Murawiowa w Wilnie

3.1. Pierwszy okres działalności 1901–1907

Nowo otwarte Muzeum Murawiowa w Wilnie składało się z siedmiu działów. Pierwszy zawierał akty i dokumenty z lat 1862–1865 (191 pozycji), drugi – dzieła, dotyczące osoby i działalności Murawiowa (142 książki oraz 607 egzemplarzy czasopism, trzeci – widoki cerkwi, wybudowanych lub odbudowanych na rozkaz Murawiowa (99 oddzielnych kartek), czwarty – widoki i plany gmachów publicznych, wzniesionych w latach 1863–1865 w Kraju Północno-Zachodnim (3 kartki), piąty – portrety, ryciny, fotografie Murawiowa, członków jego rodziny i bliskich współpracowników (126 sztuk), szósty – osobiste przedmioty oraz meble z jego gabinetu w Wilnie (16 przedmiotów), siódmy – wianki, listy i telegramy, przysłane przez instytucje rosyjskie i osoby urzędowe z okazji odsłonięcia pomnika Murawiowa w Wilnie (9 wianków, 16 listów, 103 telegramy). Później ze zbiorów Muzeum wydzielono dział ósmy, zawierający wizerunki powstańców[45].

Najważniejszy dla badaczy był dział archiwalny. Zawierał on 21 dokumentów znalezionych w gabinecie Murawiowa w Petersburgu po jego śmierci, 35 woluminów ze Sztabu Wileńskiego Okręgu Wojennego o zbrojnym zwalczaniu powstania, 8 woluminów z urzędu do spraw włościańskich, kopię pisma Murawiowa do ministra spraw wewnętrznych Wałujewa z 3 sierpnia 1863 roku, teczkę z aktami wileńskiej izby skarbowej o sekwestrze i konfiskacie majątków i kapitałów różnych osób z lat 1863–1865, wykaz papierów i przedmiotów znalezionych w gabinecie Murawiowa z własnoręczny-

[42] А. В. Белецкий, *Открытие Музея графа М. Н. Муравьева...*, s. 5.

[43] LVIA, F 432, op. 1, teczka 101, mikrofilm 2, s. 46; А. В. Белецкий, *Отчет Комиссии по устройству Музея...*, s. 15; *Открытие Музея графа М. Н. Муравьева...*, s. 31.

[44] LVIA, F 432, op. 1, teczka 101, mikrofilm 1, s. 30–32.

[45] А. В. Белецкий, *Отчет Комиссии по устройству Музея...*, s. 1–15.

mi uwagami Aleksandra II, odezwy Narodowego Rządu powstańczego z lat 1863–1865 i satyryczne ulotki[46]. Muzeum było dostępne dla zwiedzających przez cztery dni w tygodniu, w poniedziałki wtorki, środy i czwartki od godziny drugiej do czwartej po południu z wyjątkiem świąt[47]. Wstęp był bezpłatny. Muzeum najczęściej zwiedzali uczniowie, przyprowadzani w grupach przez nauczycieli, żołnierze w asyście oficerów, urzędnicy rosyjscy przybywający do Wilna z oficjalną wizytą[48]. W 1905 roku Muzeum zwiedził polski historyk Henryk Mościcki w celu zapoznania się z jego zbiorami. Uzyskane przez niego informacje Eugeniusz Barwiński ogłosił w „Kwartalniku Historycznym"[49].

Muzeum Murawiowa po oficjalnym otwarciu nadal pozostawało pod opieką Komisji powołanej do jego urządzenia (formalnie działała ona do 27 czerwca 1908 roku). Główną dziedziną jej działalności pozostało poszukiwanie i gromadzenie pamiątek i materiałów archiwalnych oraz edycja tych ostatnich. Sprawy majątkowe i administracyjne porządkowali kierownicy Muzeum wyznaczani przez generał-gubernatora z grona urzędników kancelarii gubernatorskiej[50]. Pierwszym kierownikiem został Wsiewołod Nikolski, wyznaczony na to stanowisko 29 listopada 1902 roku. Wcześniej ponad rok (od 30 stycznia 1901 roku) pracował na polecenia generał-gubernatora Trockiego przy porządkowaniu materiałów archiwalnych[51]. Po objęciu stanowiska kierownika Muzeum najpierw zabrał się do segregacji jego zbiorów i ułożenia katalogu, który został wydany w 1904 roku w Petersburgu w nakładzie 1000 egzemplarzy. Ze względu na rolę propagandową wydano go z ilustracjami, na dobrym papierze[52]. Do katalogu załączono przedmowę, krótko przedstawiającą założenie Muzeum i jego cele oraz opis ośmiu działów, na jakie podzielono zbiory muzealne. W zbiorach działu pierwszego Nikolski wyodrębnił dwie grupy. Do pierwszej, zawierającej 108 pozycji, zaliczył listy, notatki, sprawozdania wysyłane do cesarza, urzędowe instrukcje, okólniki i inne dokumenty, opatrzone podpisami samego Murawiowa, a także odezwy i rozkazy rządu powstańczego; do drugiej, liczącej 112 pozycji – akta i dokumenty urzędowe z czasu powstania. Znalazły się tutaj zarządzenia Murawiowa o nadzorze nad nieprawomyślnymi osobami, o pieniądzach wyznaczanych z sum kontrybucyjnych na budowę i wyposażenie cerkwi, akta powiatowych wojskowych naczelników i poszczególnych pułków, raporty o pojawieniu się oddziałów powstańców oraz ich likwidowaniu, dokumenty o konfiskacie i sekwestrze majętności, o poszukiwaniu osób podejrzanych o udział w powstaniu i wiele innych.

Z opisu działu bibliotecznego widać, że Muzeum posiadało 873 tomy (220 tytułów) książek, broszur i periodyków, w tym niemało polskich (periodyki „Gazeta Warszawska"

---

[46] *Иллюстрированный каталог музея графа М. Н. Муравьева в г. Вильне...*, s. 7–10.

[47] А. В. Белецкий, *Открытие Музея графа М. Н. Муравьева...*, s. 29.

[48] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 2, s. 111, 119.

[49] E. Barwiński, *Muzeum im. Murawiewa w Wilnie*, „Kwartalnik Historyczny" 1905, r. 19, s. 186.

[50] *Положение о музее имени графа М. Н. Муравьева*, § 6, LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 1, s. 64.

[51] LVIA, F 439, op. 1, teczka 101, mikrofilm 1, s. 6.

[52] *Иллюстрированный каталог музея графа М. Н. Муравьева в г. Вильне*, составил В. Г. Никольский, С. Петербург 1904, s. 124.

1864, „Dziennik Warszawski" 1865, „Zjednoczenie", dziennik narodowości poświęcony 1831, „Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego", Paryż 1866–1876, dzieła, dotyczące powstania: *Sprawa polska w 1862 roku*, Lipsk 1862; Giller Agaton, *Polska w walce*, Paryż 1868, *Historia powstania narodu polskiego w 1861–1864*, t. 1-4, Paryż 1867; *Kodeks karny wojskowy dekretem rządu narodowego z dnia 30 lipca 1863 roku*). W dziale trzecim wykazano 74 pozycje, w czwartym – 15, w piątym – 135, w szóstym – 15, w siódmym – 11, w ósmym – 12. W dziale siódmym oprócz opisów dziewięciu wianków, złożonych w czasie ceremonii odsłonięcia pomnika Murawiowa (№ 1–9), listów gratulacyjnych i telegramów (№ 10), zamieszczono opisy dokumentów dotyczących odsłonięcia pomnika (№ 10–11). Dział ósmy zawierał zdjęcia powstańców i scenki rodzajowe z czasów powstania. Był tam portret Kościuszki (№ 1), obraz Kruszewskiego (№ 2), trzy albumy ze zdjęciami powstańców (№ 3–4), oddzielne paczki ze zdjęciami księży i ziemian, uczestników powstania (№ 7–8), ulotki agitacyjne powielane i rozdawane przez fotografa wileńskiego Bonaldo w czasie powstania (№ 6)[53]. Sami Rosjanie uznawali wielką historyczną wartość tych zdjęć, chociaż widzieli na nich „złowieszcze twarze fanatyków, którzy swą chorobliwą fantazją przyczynili tyle zła dla kraju"[54].

Wymienione w katalogu eksponaty stanowiły zaledwie niedużą część zbiorów. Sam Nikolski zaznaczył, że w Muzeum znajduje się jeszcze około 6 tysięcy woluminów, nieusystematyzowanych i niezaznaczonych w katalogu[55]. Z tej i innych przyczyn katalog został oceniony przez znawców dość krytycznie. Zarzucano mu niesystematyczność, liczne nieścisłości, w wielu wypadkach brak danych o dokumentach[56]. Winnym takiego stanu rzeczy był pośpiech, w jakim go przygotowano i wydano. Najwięcej zarzutów dotyczyło opisów działów archiwalnego i bibliotecznego. „Inwentarz Nikolskiego, pisał R. Mienicki, jeśli chodzi o archiwum, poza wadliwym układem, nie obejmuje całości, a nawet przeważnej części jego ówczesnej zawartości. Opracowany w pośpiechu, bez planu, bez znajomości rzeczy i nawet samego archiwum, dotyczy zaledwie drobnej jego części. Ułożony przedwcześnie, w toku napływania wciąż nowych archiwaliów, przed ich poznaniem i uporządkowaniem, nie objął nawet akt przekazanych w r. 1899 przez wileński urząd gubernialny, pominął 2500 akt lustracyjnych, przejętych w r. 1901, nie wspomniał o pismach gen. gub. Nazimowa"[57]. Pomimo licznych nieścisłości katalog Nikolskiego był brany pod uwagę jako jedyne oficjalne źródło informacji o zbiorach Muzeum, powoływano się na niego w sprawozdaniach i aktach przekazania majątku Muzeum[58].

Przewodniczący Komisji Aleksy Bielecki od samego początku zabiegał u generał-gubernatora Trockiego i jego następcy Światopołka-Mirskiego o przeniesienie Muzeum

[53] Ibidem, s. 123.

[54] М. И. Каспийский, *Муравьевский Музей в Вильне*, „Исторический Вестник", С. Петербург 1901, t. 85, s. 276.

[55] *Иллюстрированный каталог музея графа М. Н. Муравьева в г. Вильне*..., s. 124.

[56] LVIA, F 439, op. 1, teczka 111, mikrofilm 1, s. 4.

[57] R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie*..., s. 44.

[58] LVIA, F 439, op. 1, teczka 111, mikrofilm 1, s. 1–3.

do bardziej odpowiedniego lokalu. Ostatecznie postanowiono oddać na ten cel jeden z budynków, należących do kompleksu pałacu generał-gubernatora, służący kiedyś za siedzibę wartowników. Był to parterowy murowany budynek dawnej kordegardy na dziedzińcu pałacu, z fasadą ozdobioną ośmioma grubymi kolumnami. Wymagał on jednak poważnego remontu. Na początku 1904 roku generał-gubernator Światopołk-Mirski powołał specjalną komisję, odpowiedzialną za remont lokalu i przeniesienie do niego zbiorów Muzeum. W skład Komisji wchodzili: P. Sergijewski, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego A. Charuzin, A. Bielecki, W. Nikolski, członkowie Komisji urządzającej Muzeum oraz inżynierowie P. Berthold, M. Prozorow, I. Jepanczin. Komisja oszacowała planowane koszty remontu i urządzenia Muzeum na sumę w granicach 6300–8200 rubli. Zatwierdzono wariant oszczędniejszy (wydano 6691 rubli 79 kopiejek). Większą część wydatków pokryto z pieniędzy pozostałych z funduszy przeznaczonych na budowę pomnika Murawiowa (5431 rubli), resztę z ogólnej sumy przeznaczonej przez rząd na remont pałacu generał-gubernatorskiego. Projekt przystosowania lokalu do potrzeb Muzeum opracował inżynier M. Prozorow, projekt ekspozycji – kierownik Muzeum W. Nikolski. Zarazem wyznaczono 400 rubli rocznie na utrzymanie Muzeum (ogrzewanie, sprzątanie, pensja dla stróża, opłata pracy kopistów oraz osób zatrudnianych dla katalogowania zbiorów bibliotecznych i archiwalnych). Uroczyste otwarcie nowego lokalu odbyło się 9 września 1904 roku[59].

Umieszczenie Muzeum w nowym lokalu ułatwiło jego zwiedzanie i umożliwiło dostęp do materiałów archiwalnych. Inicjatorzy założenia Muzeum byli zainteresowani tym, żeby zebrane w nim materiały były jak najszerzej wykorzystywane dla celów naukowych i propagandowych, ale tu powstawał cały szereg trudności. Po pierwsze, zbiory archiwalne były tylko częściowo uporządkowane, a do czasu ich przeniesienia do nowego lokalu pozostawały na ogół mało dostępne (większość dokumentów leżała nierozpakowana w zakamarkach Biblioteki Publicznej), po drugie, Muzeum nie miało pracowników naukowych, mogących zająć się naukowym opracowaniem i wydaniem źródeł. Postanowiono więc nawiązać współpracę z Wileńskim Oddziałem Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej. Obie instytucje łączyły podobne cele i poglądy ideowe, do tego wszyscy założyciele i aktywniejsi działacze Muzeum (Witalij Trocki, Aleksy Bielecki, Wsiewołod Nikolski, Aleksander Miłowidow, Jurij Tatiszczew, Aleksander Żirkiewicz) byli jednocześnie członkami Wileńskiego Oddziału Towarzystwa. Postanowiono zacząć od publikowania źródeł z lat 1860–1862, opisujących sytuację w kraju przed wybuchem powstania. Rada Towarzystwa w Petersburgu zaaprobowała te postanowienia (11 stycznia 1904 roku) i kiedy materiały były gotowe do druku przydzieliła 800 rubli na ich wydanie (10 kwietnia 1905 roku)[60].

---

[59] LVIA, F 439, op. 1, teczka 102, s. 1, 21–24.

[60] VUB, RS, F 42–2, s. 9; F 42–3, s. 37–47.

[61] *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева*, t. 1, составил А. Белецкий, Вильна 1906, s. 233.

Pierwszy tom dokumentów Muzeum Murawiowa ukazał się w 1906 roku[61]. Został on pozytywnie oceniony przez działaczy rosyjskich w Wilnie i Petersburgu i bardzo negatywnie przez krytyków polskich. Irytowała ich „przesiąknięta nienawiścią do Polaków i Polski" przedmowa Aleksego Bieleckiego, niefachowe wydanie (brak indeksów), ale najbardziej niewłaściwy dobór dokumentów[62]. R. Mienicki uważał, że „niewłaściwym, chybionym krokiem było publikowanie akt z tworzącego się dopiero archiwum, akt zaledwie w nim zmagazynowanych" i że „z wydawnictwem należało zaczekać do jakiego takiego uporządkowania archiwaliów". Względy polityczne jednak sprawiły, że spieszono się z wydaniem tych materiałów[63].

Dalsze plany wydawnicze i badawcze pokrzyżowały wydarzenia rewolucyjne w kraju. Działalność Muzeum ograniczono do eksponowania tych samych zakurzonych pamiątek, kilku portretów osób panujących i widoków cerkwi. Kierownikiem Muzeum do 1907 roku pozostawał Wsiewołod Nikolski, potem na krótko zastąpił go Jurij Tatiszczew (lata 1907–1908)[64].

3.2. Drugi okres działalności 1908–1915

Ożywienie nastąpiło dopiero w 1908 roku, po nastaniu spokojniejszych czasów. Generał-gubernator Krzywicki (Константин Фадеевич Кшивицкий) 27 czerwca 1908 roku rozwiązał praktycznie już nieistniejącą Komisję urządzającą Muzeum i na jej miejsce powołał Komitet zarządzający muzeum hrabiego Murawiowa (Комитет по управлению музея графа Муравьева) w składzie: Andrzej Stankiewicz, Aleksander Żirkiewicz i Aleksander Aleksandrowski, mianowany kierownikiem Muzeum[65]. Pierwszorzędnym zadaniem komitetu było opracowanie ustawy Muzeum, której wciąż nie posiadało. Taka ustawa, zawierająca dziewięć punktów, została przygotowana i przedstawiona do zatwierdzenia generał-gubernatorowi[66]. Uwzględniała ona zmiany, jakie wprowadzono w zarządzaniu Muzeum. Trzeci punkt ustawy głosił, że Muzeum imienia hrabiego Murawiowa w Wilnie znajduje się w rozporządzeniu generał-gubernatora wileńskiego i jest zarządzane przez powoływany przez niego komitet[67]. Zakres obowiązków kierowników Muzeum, wyznaczanych z grona pracowników kancelarii generał-gubernatora, pozostawał ten sam. Mieli oni dbać o sprawy administracyjne i gospodarcze[68]. Środki finansowe na utrzymanie Muzeum wyznaczał generał-gubernator (400 rubli na rok, nie

[62] „Kwartalnik Historyczny" 1908, t. 22, s. 147–153.
[63] R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie...*, s. 45.
[64] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 1; *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильна
[65] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 1, s. 69.
[66] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 1, s. 64.
[67] *Положение о музее имени графа М. Н. Муравьева...*, § 3.
[68] Ibidem, § 6.

licząc darów i pieniędzy uzyskiwanych ze sprzedaży wydawnictw)[69]. Kierownicy Muzeum do 1912 roku otrzymywali wynagrodzenie jako urzędnicy kancelarii generał-gubernatora, a po zniesieniu generał-gubernatorstwa wileńskiego (1 lipca 1912 roku) jako urzędnicy kancelarii gubernatora. Wysokość ich pensji zależała od klasy urzędniczej i zajmowanego stanowiska w pracy podstawowej (ok. 3 tys. rubli rocznie). Środki na wydawnictwo i remont pomieszczeń wyznaczano oddzielnie w miarę powstających potrzeb[70].

Zadbano również o odnowienie wewnętrznego wystroju Muzeum. Zakupiono nowe gabloty, parę szaf na książki, oprawiono najbardziej cenne egzemplarze[71]. Zakup nowych mebli nie mógł jednak zrekompensować ubogiej i przestarzałej ekspozycji. Wysunięto więc pomysł, by postarać się o powrót do Wilna zbiorów byłego Muzeum Starożytności (242 eksponaty), wysłanych po jego likwidacji do Moskwy. Słusznie przypuszczano, że przekazanie tych pamiątek do Muzeum Murawiowa przyczyniłoby się do zwiększenia jego popularności wśród ludności miejscowej i wzrostu jego roli kulturotwórczej. Członkowie Komitetu zarządzającego zebrali potrzebną dokumentację i przekazali ją generał-gubernatorowi Krzywickiemu, który 5 września 1908 roku zwrócił się w tej sprawie do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Sprawa ciągnęła się parę lat, rozpatrywano ją w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Ministerstwie Oświecenia Narodowego. Ostateczna decyzja zapadła 6 października 1910 roku na posiedzeniu Departamentu spraw ogólnych (Департамент Общих Дел). Postanowiono „polskich" eksponatów byłego Muzeum Starożytności nie zwracać, motywując negatywną odpowiedź tym, że zostały one włączone do zbiorów Muzeum Publicznego i Muzeum Rumiancowa w Moskwie i nie można ich stamtąd usunąć nie naruszając całości zbiorów wymienionych muzeów[72].

Najważniejszym zadaniem działaczy Muzeum pozostawało więc nadal zbieranie materiałów archiwalnych. Aleksander Żirkiewicz, jako jeden z członków Komitetu zarządzającego i ceniony zbieracz materiałów historycznych, 9 kwietnia 1910 roku zwrócił się do ministra spraw wewnętrznych z prośbą o wydanie zarządzenia nakazującego przekazanie do Muzeum Murawiowa materiałów, dotyczących „polskiego powstania", znajdujących się w urzędach gminnych guberni mińskiej, mohylewskiej, witebskiej i byłej augustowskiej[73]. Minister takie zarządzenie wydał i do Muzeum zaczęły nadchodzić paczki dokumentów. Do końca 1910 roku przysłano z terenów wymienionych guberni 135 woluminów, przeważnie akt policyjnych z doby powstaniowej. Oprócz tego w listopadzie 1910 roku miński urząd policyjny przekazał 26 woluminów akt naczelników wojskowych mińskiej guberni z czasów powstania, a w styczniu 1911 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych dwa dokumenty: list Murawiowa z dnia 24 lipca 1863 roku

[69] Ibidem, § 5.

[70] LVIA, F 439, op. 1, teczka 108, s. 95; teczka 109–110, s. 20; teczka 124–125, 128–129; R Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie...*, s. 52, 54.

[71] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 1, s. 63; teczka 88, mikrofilm 2.

[72] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 2, s. 104, 161–162.

[73] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 2, s. 122.

w sprawie mianowania jego syna na gubernatora kowieńskiego oraz memoriał o otwarciu w Wilnie wyższego zakładu naukowego z dnia 2 października 1863 roku z własnoręcznymi uwagami cesarza Aleksandra II. Właśnie ten ostatni uważano za bardzo cenny i jako taki w 1915 roku został wywieziony z Wilna. Do końca 1912 roku do Muzeum z różnych urzędów i instytucji przekazano 6425 woluminów i 53 paczek nieposegregowanych dokumentów[74].

W roku 1912 nastąpiły poważne zmiany w zarządzaniu Muzeum z powodu zniesienia generał-gubernatorstwa wileńskiego (ukaz cesarza Mikołaja II z dnia 1 lipca 1912 roku)[75]. W rzeczywistości stanowisko generał-gubernatora pozostawało nieobsadzone od 13 marca 1909 roku, kiedy Wilno opuścił Konstanty Krzywicki, ostatni generał-gubernator wileński. W Wilnie pozostał gubernator cywilny Dymitr Lubimow (Дмитрий Николаевия Любимов), którego następcą został (od 7 maja 1912 roku) Piotr Wieriowkin (Петр Владимирович Веревкин), były gubernator kowieński[76]. Muzeum Murawiowa, podlegające do tego czasu generał-gubernatorowi wileńskiemu, przeszło teraz pod zarządzanie gubernatora cywilnego, który wyznaczał fundusze na jego utrzymanie i mianował jego kierownika.

Komitet zarządzający, powołany w 1908 roku, rozpadł się z powodu wyjazdu jego członków z Wilna. W kwietniu 1913 r. na kierownika Muzeum wyznaczono byłego wykładowcę prawosławnego seminarium duchownego Aleksandra Miłowidowa. Nowy kierownik był dobrze obeznany z Muzeum, w którego pracy od początku aktywnie uczestniczył; porządkował materiały archiwalne i sam ich poszukiwał, oprowadzał zwiedzających, przygotowywał materiały do druku[77].

Zadaniem pierwszoplanowym, jakie stanęło przed nowym kierownikiem, było chociażby wstępne uporządkowanie obficie napływających materiałów, ponieważ dotychczas panował prawdziwy chaos. Podczas przekazywania Miłowidowi majątku Muzeum przez dotychczasowego kierownika Aleksandra Aleksandrowskiego (29 kwietnia–4 maja 1913 roku), wyjaśniło się, że na miejscu nie ma wielu eksponatów i aktów wymienionych w katalogu Nikolskiego z 1904 roku. W dziale pierwszym brakowało 14 pozycji, w trzecim – 7, w piątym – 8, w szóstym – 5, w siódmym 1. Na liście nabytków, prowadzonej od 1904 roku, wpisano dodatkowo 73 akty, 202 przedmioty (portrety, rysunki, fotografii, medaliony), 48 książek i broszur, 34 meble (krzesła, taborety, gabloty, szafy na książki, stoły, półki), 6435 woluminów i 43 paczki nieprzejrzanych i nieuporządkowanych dokumentów[78]. Miłowidow przejął materiały archiwalne w takim stanie, w jakim one były, gdyż cały wysiłek musiał skierować na równoczesne przejęcie Archiwum Wydziału Politycznego byłego generał-gubernatorstwa wileńskiego. Powołana przez gubernatora specjalna komisja w składzie: Aleksander Miłowidow, Jurij Tatiszczew, Wło-

[74] LVIA, F 439, op. 1, teczka 104; R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie...*, s. 16–17.
[75] LVIA, F 439, op. 1, teczka 109–110, s. 20.
[76] *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильна 1912–1915.
[77] VUB, RS, F 36–AM 49, 51, 52, 69, 71.
[78] LVIA, F 439, op. 1, teczka 111, mikrofilm 1, s. 1–24.

dzimierz Kuriłło, starszy sekretarz kancelarii gubernatora wileńskiego pracowała parę miesięcy i 3 września 1913 roku przekazała do Muzeum powyżej 17 tys. woluminów, 37 opieczętowanych i 165 luźnych pakietów dokumentów, skonfiskowanych uczestnikom powstania lub osobom podejrzanym o udział w nim. Główną część przekazanych materiałów stanowiły akta samego Wydziału Politycznego, pozostałe to akta sądu polowego, Sztabu Wileńskiego Okręgu Wojskowego, komisji śledczych, komisji dla zbadania sekwestrowanych majątków itp.[79] Były one stosunkowo dobrze uporządkowane: karty opatrzone paginacją, wolumina sznurowane i opieczętowane.

Nie wiadomo jakie materiały zawierało 37 opieczętowanych paczek, ponieważ ich nie rozpieczętowano i w takim stanie, w jakim je przekazano do Muzeum, wywieziono w 1915 roku z Wilna. W 165 nieopieczętowanych pakietach znajdowała się korespondencja osób zamieszanych w udział w powstaniu, utwory literackie, teksty kazań, rodowody, pamiętniki, notatki, rozkazy władz powstańczych i inne[80]. Materiały Archiwum Wydziału Politycznego uważano za najbardziej znaczącą część archiwalnych zbiorów Muzeum Murawiowa, bowiem w przeciwieństwie do rzeszy archiwaliów, nieraz przypadkowego pochodzenia, nadsyłanych z urzędów, przeważnie z prowincji, stanowiły pewną wyraźną całość, doprowadzoną do takiego porządku, że można było z nich korzystać[81].

Oprócz materiałów archiwalnych Wydziału Politycznego w 1913 roku do Muzeum przekazano ponad 12 tys. nierozprzedanych egzemplarzy seryjnego wydawnictwa „Виленский Временик", wydawanego od 1904 roku z inicjatywy Aleksego Charuzina, kierownika kancelarii generał-gubernatora. Do roku 1913 ukazało się pięć tomów, zawierających prace z językoznawstwa, historii i etnografii (Кн. 1. *Е. Карский, Белоруссы. Введение к изучению языка и народной словестности*, Вильна 1904, X, 466 с.; Кн. 2. *Н. Никифоровский, Нечистики. Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе и другие*, Вильна 1907, 501 с.; Кн. 3. *Крестянское землевладение Виленской губернии*, Вильна 1909, VI, 641 с.; Кн. 4. *Русские поселения Ковенской губернии с приложением карт и 8 фотографических снимков*, Вильна 1909, LXXII, 242 с.; Кн. 5. *Акты и документы архива Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторского управления, относящиеся к истории 1812–1813 г.г. Часть первая. Переписка по военной части. С двумя портретами, одной фотографией и тремя картами*, Вильна 1912, VII, 285 с.; *Часть вторая. Переписка по части гражданского управления*, Вильна 1913, 128, 355 с.)

Do Muzeum przekazano także wiele książek i broszurek Andrzeja Stankiewicza o roli Kościoła katolickiego w Kraju Północno-Zachodnim i reformie włościańskiej (*А. Станкевич, Католическая церков в современном движении русского общества* – 30 egzemplarzy; *Политическая роль Виленских римско-католических епископов* – 19

---

[79] *Акт сдачи и приема дел Политического Отделения 6. Канцелярии генерал-губернатора 1913 года 3 сентября*, LVIA, F 439, op. 1, teczka 109.

[80] R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie...*, s. 36–37.

[81] Ibidem, s. 40.

egz.; *Первые шаги крестянской реформы в Северо-Западном крае* – 87 egz.; *Возникновение русских поселении на Литве* – 60 egz.) W Muzeum miało pozostać po pięć egzemplarzy każdego wydawnictwa, pozostałe miały iść na sprzedaż[82].

Przejęcie tak pokaźnej ilości zbiorów wymagało nowych pomieszczeń. Lokal, w którym mieściło się Muzeum (sala, przedpokój, gabinet i biblioteka, kancelaria, pomieszczenia gospodarcze) nie był przygotowany na taki przyrost zbiorów, do tego był wilgotny i nie odpowiadał wymogom przechowywania materiałów archiwalnych. Złożono więc zbiory bez żadnego systemu wszędzie, gdzie tylko znaleziono wolną przestrzeń i przystąpiono do renowacji pomieszczeń Muzeum, którą zakończono dopiero w lutym 1915 roku. Urządzono wentylację, centralne ogrzewanie, wprowadzono światło elektryczne, zamówiono półki na książki i tekturowe pudła do przechowywania dokumentów. Koszta renowacji wyniosły 5972 ruble[83].

Jednocześnie, nie czekając na zakończenie remontu, rozpoczęto przygotowanie do druku kolejnego tomu materiałów dotyczących powstania styczniowego. Pierwszy tom został wydany, jak mówiono powyżej, w 1906 roku przez Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej[84]. Wydarzenia rewolucyjne 1905–1907 roku przerwały współpracę Muzeum i Oddziału w wydawnictwie źródeł. Teraz postanowiono wydać je jako kolejny szósty tom seryjnego wydawnictwa „Виленский Временик". Za pośrednictwem gubernatora wileńskiego Piotra Wieriowkina i członka Rady Państwowej Aleksego Charuzina, byłego pracownika kancelarii generał-gubernatora w Wilnie, udało się uzyskać finansowanie edycji i niezwłocznie przystąpiono do pracy.

Nad doborem materiałów do wydawnictwa pracował głównie Aleksander Miłowidow, pomagali mu wynajęci kopiści Iwan Łaptiew i Iwan Winogradow[85]. Zbiór ukazał się w druku w 1913 roku. Zawierał on 387 dokumentów (korespondencja zarządu cywilnego w sprawach politycznych oraz inne akta, dotyczące powstania na Litwie i Białorusi) z okresu od stycznia 1862 roku do maja 1863 roku, to jest mianowania Murawiowa na generał-gubernatora wileńskiego. Do publikowanych materiałów została załączona przedmowa Aleksandra Miłowidowa, indeksy nazwisk i nazw geograficznych. Materiały opublikowano w językach oryginalnych (rosyjskim, polskim, żmudzkim, francuskim i niemieckim) z dodaniem tłumaczenia rosyjskiego do tekstów w językach innych niż rosyjski. Większość opublikowanych dokumentów pochodziła z Archiwum Politycznego[86]. Koszta wydania (nakład – 400 egzemplarzy) wyniosły 1600 rubli[87].

W kolejnym tomie miały zostać opublikowane materiały dotyczące działań wojennych na terenie dzisiejszej Litwy i Białorusi w 1863–1864 roku. Nad wyborem i przy-

---

[82] *Акт сдачи и приема в Муравьевский Музей «Виленского Временика», оттисков из него и других изданий*, LVIA, F 439, op. 1, teczka 109.

[83] LVIA, F 439, op. 1, teczka 124–125, 128–129.

[84] *Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева*, t. 1, s. 233.

[85] LVIA, F 439, op. 1, teczka 104.

[86] *Архивные материалы Муравьевского музея...*, cz. 1, *Переписка по политическим делам...*, s. 464.

[87] LVIA, F 439, op. 1, teczka 108, s. 95.

gotowaniem ich do druku pracowali oprócz Miłowidowa dwaj zawodowi wojskowi: pułkownik Alanczykow i generał-major Mustafin[88]. Zbiór ukazał się w druku w 1915 roku jako druga część VI tomu wydawnictwa „Виленский Временник", i niekiedy traktowany jest mylnie jako tom VII. Opublikowano w nim 282 dokumenty, pochodzące ze Sztabu Wileńskiego Okręgu Wojennego, Wydziału Politycznego, kancelarii wileńskiego generał-gubernatora. Dotyczą one nie tylko samych walk, ale również organizacji, taktyki i strategii powstańczej, składu wojska rosyjskiego, stosunku miejscowej ludności do powstania. Do zbioru dołączono przedmowę Aleksandra Miłowidowa, wykaz bitew i potyczek, ułożony według guberni i lat, oraz spis poległych i zmarłych od ran rosyjskich żołnierzy[89]. Opublikowane materiały o powstaniu styczniowym do dnia dzisiejszego nie są pozbawione wartości dla badań historycznych, ponieważ zawierają również dokumenty, których oryginały nie zachowały się do naszych czasów, ale korzystając z nich nie wolno zapomnieć o przyświecających ich wydaniu celach politycznych. Miały one wykazać, jak podkreśla A. Miłowidow w przedmowie, że „polskie powstanie" nie było masowym ruchem narodowowyzwoleńczym, a dziełem polskich partii politycznych. Można przypuszczać, że do druku z masy posiadanych materiałów wybrano dokumenty, które, zdaniem wydawców, taką opinię potwierdzały, a odrzucone takie, które jej zaprzeczały[90]. Na wydaniu drugiej części źródeł o powstaniu styczniowym zakończyło się wydawnictwo materiałów Muzeum. Planowane wydanie tomu następnego (siódmego z serii „Виленский Временник") nie doszło do skutku z powodu ewakuacji z Wilna, chociaż prace nad doborem materiałów były już znacznie zaawansowane[91].

Wydawnictwa Muzeum rozsyłano po całym rosyjskim imperium. Trafiały one do bibliotek, towarzystw naukowych. Sprzyjało to nawiązywaniu kontaktów z innymi ośrodkami kultury i nauki rosyjskiej. Muzeum Murawiowa nawiązało kontakty korespondencyjne i wymieniało wydawnictwa z Petersburską Akademią Nauk, Muzeum Historycznym i Rumiancowa w Moskwie, Muzeum Starożytności w Chersonezie, wieloma towarzystwami naukowymi (Императорское Общество Истории и Древностей Российских при Московском Университете, Императорское Московское Археологическое Общество, Русское Библиографическое Общество при Императорском Московском Университете, Императорское Русское Географическое Общество), wydawnictwami („Исторический Вестник", „Русский Вестник", „Русская Старина", „Московские Ведомости", „Минские епархиальные ведомости", „Виленский Вестник", „Виленский календарь"), bibliotekami[92]. Najczęściej jednak Muzeum Murawiowa kontaktowało się z urzędami wszystkich sześciu guberni Kraju Północno-Zachodniego w sprawie mate-

[88] LVIA, F 439, op. 1, teczka 117, s. 1, 15, 20.

[89] *Архивные материалы Муравьевского музея...*, cz. 2: *Переписка о военных действиях...*, s. 466.

[90] Ibidem, s. XVI–XVII.

[91] LVIA, F 439, op. 1, teczka 108, 117.

[92] LVIA, F 439, op. 1, teczka 101, mikrofilm 3, s. 137–139; teczka 125–126, s. 72; teczka 128, VUB, RS, F 36–AM 49.

riałów archiwalnych[93]. W Wilnie blisko współpracowało z Wileńskim Oddziałem Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej, Litewskim Seminarium Duchownym, którego wychowanków nierzadko angażowano do pracy nad porządkowaniem materiałów archiwalnych, a także z kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego, Sztabem Wileńskiego Okręgu Wojennego i władzami cerkiewnymi. Współpraca ta polegała głównie na organizacji wycieczek i uczestnictwie w różnych imprezach oraz na rozpowszechnianiu literatury propagandowej[94]. Pracownicy brali też udział w różnych uroczystościach ogólno-państwowych. Tak np. Aleksander Miłowidow, jako kierownik Muzeum, został w 1913 r. wydelegowany do Petersburga na obchody trzystuletniej rocznicy panowania Romanowów w Rosji[95].

Wydawanie materiałów pochłaniało większą część czasu i środków Muzeum Murawiowa w ostatnim okresie jego działalności, ale nie zaniedbywano też gromadzenia pamiątek i nowych materiałów archiwalnych. Kierownik Muzeum A. Miłowidow od czasu do czasu rozsyłał listy do urzędów, szkół, eparchii prosząc o przysłanie widoków cerkwi i kaplic, dokumentów i pamiątek rzeczowych, pozostałych po urzędnikach i wojskowych rosyjskich, poległych z rąk „polskich buntowników", a także wszelkich innych materiałów o powstaniu[96]. Zadbał również o częściowe uporządkowanie posiadanych zbiorów i zabezpieczenie ich przed zniszczeniem: kilkakrotnie zamawiał w zakładach Nikodema Makowskiego i Cacaja Golburskiego specjalne tekturowe pudła oraz obwoluty do woluminów[97]. Nad uporządkowaniem zbiorów oprócz samego kierownika pracowali zatrudnieni na etacie lub według umowy pisarze: Konstanty Radoszkiewicz, Iwan Łaptiew, Iwan Winogradow, Cyprian Pisariewicz, Michał Żukow, Aleksander Babkanos, Michał Mirkowicz[98]. Ilość materiałów archiwalnych zgromadzonych w Muzeum Murawiowa do wybuchu pierwszej wojny światowej nie jest dokładnie znana, ponieważ spora ich część pozostawała w wiązkach i paczkach, nieposegregowana i niepodliczona. R. Mienicki przypuszcza, że liczba woluminów sięgała powyżej 30 tysięcy[99].

Nie zważając na to, że materiały w Muzeum do pierwszej wojny światowej były praktycznie nieuporządkowane, już wtedy korzystano z nich w celach naukowych. Do Muzeum zwracali się rosyjscy wojskowi, poszukujący materiałów o udziale jednostek wojska rosyjskiego w walkach z powstańcami. W roku 1913 przypadała pięćdziesiąta rocznica wybuchu powstania styczniowego, a w 1914 roku pięćdziesiąta rocznica jego upadku, powstało więc zainteresowanie tym tematem. Częstymi gośćmi w Muzeum byli wychowankowie i wykładowcy prawosławnego seminarium duchownego, interesujący się dziejami cerkwi i szkół ludowych w dobie murawiowskiej. Z archiwum ko-

[93] LVIA, F 439, op. 1, teczka 101, 104, 107, 115.
[94] LVIA, F 439, op. 1, teczka 85, s. 45; teczka 88, s. 111, 119; teczka 90, s. 18.
[95] VUB, RS, F 36–AM 49, s. 2.
[96] LVIA, F 439, op. 1, teczka 107; 125–126.
[97] LVIA, F 439, op. 1, teczka 125.
[98] LVIA, F 439, op. 1, teczka 120, s. 37; teczka 125–126, 128.
[99] R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie...*, s. 51.

rzystali też Polacy i Litwini. Wacław Studnicki, archiwariusz wileński, zbierał tutaj materiały o powstaniu styczniowym, Okulicz o sekwestrze i konfiskacie majątków w latach 1863–1865, nauczyciel Kairukaitis o udziale Litwinów w powstaniu, a adwokat Augustyn Janułaitis o prawnym i ekonomicznym położeniu chłopów na Litwie w latach 1830–1864. Aby korzystać z archiwum należało posiadać zezwolenie gubernatora. Najłatwiej uzyskiwali je rosyjscy urzędnicy i wojskowi; osoby innej narodowości budziły podejrzenia i gubernator, udzielając im pozwolenia, zarazem nakazywał kierownikowi Muzeum pilnie śledzić ich pracę[100]. Do Muzeum zwracały się również osoby lub instytucje poszukujące danych o ludziach związanych w taki czy inny sposób z powstaniem i dalszych ich losach. Sporządzano też kopie dokumentów[101].

Inne działy Muzeum w odróżnieniu od archiwalnego powiększały się bardzo powoli lub wcale. Kiedy nie udały się zabiegi o powrót do Wilna zbiorów Muzeum Starożytności, powstał w 1913 roku pomysł, aby urządzić dział historyczno-etnograficzny. Potrzebę takiego działu motywowano tym, że w Kraju Północno-Zachodnim od trzech wieków trwa walka o kulturową dominację między głównymi narodowościami (Polakami i Rosjanami) i zebranie materiałów etnograficznych pozwoliłoby działaczom rosyjskim udowodnić pradawne tradycje kultury rosyjskiej w tym kraju. Miłowidow sporządził odpowiednie pismo i zwrócił się z nim do gubernatora wileńskiego. Gubernator Piotr Wieriowkin nie był przeciwny urządzeniu proponowanego działu Muzeum, ale dla tego przedsięwzięcia niezbędne były środki finansowe, których zdobycie wymagało dłuższego czasu[102].

Wybuch pierwszej wojny światowej zahamował całą pracę Muzeum i zniweczył wiele jego planów: zaniechano urządzenia działu historyczno-etnograficznego, nie wydano kolejnego tomu materiałów źródłowych, trudniejsza stała się korespondencja i wymiana publikacji z innymi ośrodkami rosyjskimi, młodsi pracownicy (Aleksander Babkanos, Michał Żukow) zostali powołani do wojska[103]. Coraz więcej czasu i sił pochłaniały sprawy bytowe. Kierownik Muzeum Miłowidow prosił np. gubernatora o pozwolenie na wybudowanie w podwórku Muzeum składziku na zapasy drzewa i węgla, zaczęto bowiem odczuwać trudności z opałem[104].

Nie zważając na piętrzące się trudności, kontynuowano gromadzenie materiałów, zaniechano jednak wyszukiwania mało aktualnych w nowej sytuacji materiałów z czasów murawiowskich i zajęto się zbieraniem materiałów o wojnie. Zbierano wycinki z gazet, pisma urzędowe, pocztówki, karykatury, plakaty, mapy, korespondencję. Zebrane materiały, niestety, nie pozostały w Wilnie. R. Mienicki przypuszcza, że jeszcze przed

[100] LVIA, F 439, op. 1, teczka 125–126, 128–129.
[101] LVIA, F 439, op. 1, teczka 122, 125–126, s. 28.
[102] LVIA, F 439, op. 1, teczka 110.
[103] LVIA, F 439, op. 1, teczka 125–126, s. 91; teczka 128.
[104] LVIA, F 439, op. 1, teczka 128–129.

ewakuacją zostały przesłane do Akademii Nauk w Petersburgu. Dalsze ich losy, podobnie jak wielu innych zbiorów wywiezionych w 1915 roku z Wilna, są nieznane[105].

Najważniejszą jednak sprawą, zaprzątającą uwagę kierownictwa i wszystkich pracowników Muzeum, stało się od początku wojny przygotowanie zbiorów Muzeum do ewakuacji. Ukaz rządu rosyjskiego o ogólnych zasadach ewakuacji ukazał się 20 sierpnia 1914 roku, a 15 września nadszedł rozkaz dowódcy Dźwińskiego Okręgu Wojennego o przygotowaniu zbiorów Muzeum do wywiezienia. Miano je przetransportować do Moskwy. Po otrzymaniu rozkazu pracownicy Muzeum za pomocą wynajętych robotników zaczęli pakować w pośpiechu najcenniejsze eksponaty i archiwalia do worków. Zgodnie z ukazem o ewakuacji miały zostać wywiezione między innymi portrety i popiersia cesarzy oraz samego Murawiowa, ikony w pozłacanych ramach, a przede wszystkim akta polityczne i tajne, dokumentacja finansowa, teczki personalne pracowników. Zbiory Muzeum przygotowane do wywózki upakowano do 90 worków (około 400 pudów). Wywóz ich jednak uległ wstrzymaniu z powodu trudności transportowych. Gubernator wileński 29 kwietnia 1915 r. prosił dowództwo wojskowe o wydzielenie w pociągu kursującym z Wilna do Moskwy przez Mińsk jednego wagonu dla przewiezienia zbiorów Muzeum Murawiowa i Wileńskiej Biblioteki Publicznej. Dowódca Dźwińskiego Okręgu Wojennego dał rozkaz wyznaczający transport tych zbiorów na początek maja, ale szybko go odwołał. Nakazał, aby przygotowanych do transportu rzeczy nie rozpakowywać, a w przypadku, gdyby nie udało się ich wywieźć, poukrywać je w miejscach bezpiecznych[106].

Dokładna liczba dokumentów i eksponatów, wywiezionych najprawdopodobniej w lipcu 1915 roku, nie jest znana. Zabrano również pomnik Murawiowa. Spędzeni kozacy ciężką spiżową statuę zdejmowali z piedestału przez dwa dni i, jak pisał jeden z naocznych świadków, „Przez dwa dni wisiał na stryku Murawiow spiżowy, bo ciężkiej figury ruszyć z miejsca nie było można. Przez dwa dni tłumy Wilnian przyglądały się spiżowemu Murawiowu, który z symbolu siły i przemocy, stał się symbolem pokornej niemocy i słabości"[107]. Jeszcze smutniejszy los czekał żyjących działaczy Muzeum, najczęściej gorących patriotów rosyjskich, którzy po opuszczeniu Wilna wpadli w swej ojczyźnie w zawieruchę wojen i rewolucji. Hipolit Korwin-Milewski pisał o Andrzeju Stankiewiczu, byłym kierowniku kancelarii generał gubernatora i prezesie Komitetu zarządzającego Muzeum w latach 1908–1912, że za bolszewików zmarł z głodu razem z żoną i córeczką[108].

Pozostałe w Wilnie zbiory Muzeum Murawiowa za czasów pierwszej niemieckiej okupacji (1915–1918) pozostawały na starym miejscu pod opieką miejskiego archiwariusza Wacława Studnickiego. Usunięto je stamtąd na rozkaz władz sowieckich w 1919 roku. Materiały archiwalne przeniesiono do Archiwum Centralnego, uczyniono to jednak

[105] LVIA, F 439, op. 1, teczka 125–126, s. 80–82; R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie...*, s. 55.
[106] LVIA, F 439, op. 1, teczka 125–126, s. 12, 17.
[107] J. Sorokowicz, *Murawiew (Rok 1863 na Litwie)*, Warszawa 1919, s. 30.
[108] H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień...*, s. 139.

bardzo niedbale, wiele akt przy przeprowadzce zostało rozproszonych i poniszczonych. W okresie międzywojennym pozostałe zbiory Muzeum Murawiowa, nazywane Archiwum Murawiowskim, stanowiły składową część Archiwum Państwowego w Wilnie. W okresie międzywojennym zawierały one 16 554 pozycji inwentarzowych lub 16 722 jednostek archiwalnych (woluminów, tek, wiązek), podzielonych na 25 grup. W tym czasie zostały przez pracowników Archiwum Państwowego uporządkowane i udostępnione badaczom naukowym. W 1937 roku R. Mienicki pisał, że pozostało sporządzenie skorowidzów, oprawienie i restaurowanie woluminów oraz wydanie drukiem inwentarza[109]. Planów tych nie zrealizowano z powodu wybuchu drugiej wojny. Burzliwe wydarzenia militarne i polityczne w latach 1939–1945 sprawiły, że obecnie w Archiwum Historycznym w Wilnie (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas) w zespole Muzeum Murawiowa przechowuje siż zaledwie 301 jednostek archiwalnych, stanowiących niedużą część bogatych niegdyś zbiorów tegoż Muzeum[110].

Podsumowanie

Muzeum Murawiowa w Wilnie, podobnie jak inne instytucje rosyjskie, pełniło funkcje zarówno polityczne, jak i naukowe. Zostało ono założone w 1898 roku przez władze rosyjskie z myślą o utrwaleniu pamięci o rządach generał-gubernatora Murawiowa w Wilnie, a zarazem o zebraniu i naukowym zbadaniu materiałów o powstaniu styczniowym na Litwie i Białorusi, w którego zdławieniu Murawiow odegrał decydująca rolę. Przypomnienie osoby i działalności Murawiowa, uosabiającego potęgę Rosji, miało przede wszystkim podnieść na duchu miejscowych Rosjan, upewnić ich, że przyłączenie ziem litewskich i białoruskich do rosyjskiego imperium jest ostateczne. Władze były zainteresowane w utrzymaniu takiego przekonania w społeczeństwie, ponieważ prowadziły akcję przesiedlania Rosjan z centralnych guberni do zachodnich, która miała zmienić skład narodowościowy mieszkańców podbitego kraju i osłabić tendencje wyzwoleńcze. Poznanie zaś przyczyn, przebiegu i upadku powstania styczniowego miało dopomóc w zapobieganiu podobnym „buntom" na przyszłość oraz znalezieniu skutecznych sposobów ich zdławienia w wypadku, gdyby się powtórzyły.

Uwzględniając ważność zadań, jakie stawiano przed nową placówką, szybko uzyskano pozwolenie cesarskie na jej otwarcie i pieniądze na prace organizacyjne. W ciągu trzech lat Komisja urządzająca Muzeum (Aleksy Bielecki, Hipolit Polikarpowicz, Włodzimierz Sudiejkin, Joann Kotowicz, Julian Kraczkowski, Aleksander Żirkiewicz, Aleksander Winogradow, Aleksy Charuzin, Wsiewołod Nikolski, Włodzimierz Bartoszewicz) zebrała dostateczną ilość eksponatów i materiałów archiwalnych, by udostępnić je publiczności. Oficjalne otwarcie Muzeum odbyło się 17 kwietnia 1901 roku. Pośród ośmiu działów Muzeum, na jakie podzielono zbiory, największym i najbardziej warto-

[109] R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie...*, s. 60–83.

[110] LVIA, F 439, op. 1, teczka 1–301.

ściowym był dział archiwalny, liczący w 1904 roku około 6 tysięcy woluminów, w większej swej części dotyczących powstania styczniowego na terenach dzisiejszej Litwy i Białorusi. Zaledwie nieduża część tych materiałów była uporządkowana, pozostałe leżały nieposegregowane w paczkach i wiązkach. Przyczyną takiego stanu rzeczy częściowo były warunki, w jakich do 1904 roku przechowywano zbiory (Muzeum mieściło się w czytelni Biblioteki Publicznej), ale niewiele zmieniło się i po otrzymaniu dogodniejszego lokalu. Materiały ciągle napływały, w roku 1913 ich liczba sięgała prawie 7 tys. woluminów (tabela 14). Ponadto po zniesieniu generał-gubernatorstwa wileńskiego przekazano do Muzeum ogromną ilość materiałów Wydziału Politycznego (17 455 woluminów, 37 paczek opieczętowanych i 165 paczek nieopieczętowanych). Uporządkowanie i prawidłowe przechowywanie takiej ilości materiałów archiwalnych wymagało pracowników i pomieszczeń, których Muzeum nie posiadało.

Oprócz kierownika, który pozostawał pracownikiem kancelarii generał-gubernatora, a od 1912 roku gubernatora wileńskiego, w Muzeum zatrudniano stale sekretarza i stróża. Kuriera i kopistów zatrudniano według umowy, kiedy była taka potrzeba. Kierownik pobierał wynagrodzenie jako pracownik kancelarii, pozostałych pracowników opłacano z pieniędzy przeznaczonych na utrzymanie Muzeum (400 rubli rocznie). Brakowało wśród personelu osób o fachowych kwalifikacjach. Żaden z kierowników Muzeum (Wsiewołod Nikolski, Jurij Tatiszczew, Aleksander Aleksandrowski, Aleksander Miłowidow) nie posiadał fachowej wiedzy z archiwistyki i muzealnictwa. Nie posiadali jej również inni członkowie Komisji urządzającej i Komitetu do zarządzania Muzeum Murawiowa w Wilnie (tabela 13). Częściowo nadrabiano to gorliwością i oddaniem idei, jak w przypadku pułkownika Aleksandra Żirkiewicza, który zebrał tysiące dokumentów o powstaniu styczniowym. Z oddaniem pracowali także Aleksy Bielecki i Aleksander Miłowidow. Główną ich zasługą było wydanie trzech tomów materiałów o powstaniu.

Zbiory pamiątek zgromadzone w muzeum były w zasadzie nieliczne i nie zawierały cennych eksponatów, z wyjątkiem zebranych w ósmym dziale zdjęć powstańców, stanowiących cenny materiał ikonograficzny. Kierownictwo Muzeum uświadamiało sobie potrzebę wzbogacenia ekspozycji i w 1908 roku podjęło za pośrednictwem generał-gubernatora Krzywickiego nieudaną próbę odzyskania wywiezionych do Moskwy zbiorów Muzeum Starożytności. Nie zrealizowano również pomysłu urządzenia działu historyczno-etnograficznego.

Najważniejszą zasługą założycieli i działaczy Muzeum pozostawało więc zgromadzenie wielkiej ilości materiałów archiwalnych o powstaniu styczniowym. „Mniejsza o politykę, o założenie, o tendencje organizatorów i twórców muzeum murawiowskiego, pisał R. Mienicki w 1937 roku, ważniejszą rzeczą jest to, że je utworzono, a jeżeli tworzenie i zachowanie tego archiwum uchybiało wymogom archiwistyki, jeżeli nie odpowiada nie tylko dzisiejszym pojęciom i zasadom o archiwalnych zespołach, ale nie odpowiadało nawet ówczesnym, to jednak dla interesów samej archiwistyki i dla dobra nauki było zjawiskiem ze wszech miar korzystnym: dzięki temu uratowano mnóstwo archiwaliów, nieraz nadzwyczaj cennych, od całkowitej zagłady i dzięki temu dziś nauka

polska rozporządza obfitym materiałem do dziejów powstania styczniowego na obszarach byłego W. Ks. Lit. tak obfitym, jak żadne inne archiwum"[111].

Z opinią międzywojennego polskiego archiwisty i historyka można całkowicie zgodzić się i dziś, pomimo tego, że na skutek burzliwych wydarzeń po 1939 roku archiwalne zbiory byłego Muzeum Murawiowa zmniejszyły się jeszcze bardziej. Obecnie w Archiwum Historycznym w Wilnie (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas) znajduje się 301 jednostek archiwalnych, które stanowią znikomą część niegdyś bogatych zbiorów.

[111] R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie...*, s. 7–8.

— Rozdział VIII —

Centralne Archiwum Wileńskie (1852–1915)

1. Literatura i źródła

Pierwsze obszerniejsze prace o Centralnym Archiwum Wileńskim pochodzą z drugiej połowy XIX wieku. Trzeba wymienić przede wszystkim artykuł Nikity Gorbaczewskiego, opublikowany w rosyjskim czasopiśmie „Вестник Западной России" oraz przedmowę do katalogu, sporządzonego przez tegoż autora[1]. Nieco później w petersburskim wydawnictwie „Сборник археологического института" ukazały się szkice W. A. Lalina o Centralnym Archiwum Wileńskim oraz archiwach centralnym i generał-gubernatorskim w Witebsku[2]. W 1902 r. z okazji obchodzonej wówczas pięćdziesiątej rocznicy założenia Centralnego Archiwum Wileńskiego ukazały się trzy prace okolicznościowe napisane przez Aleksandra Miłowidowa, Iwana Sprogisa i Włodzimierza Gołuba[3]. W okresie międzywojennym o Centralnym Archiwum Wileńskim pisał wileński historyk i archiwista Ryszard Mienicki[4]. Warto wspomnieć również inną pracę tego autora, o Archiwum Akt Dawnych w Witebsku, którego zbiory zostały w 1903 roku przewiezione do

[1] Н. И. Горбачевский, *О Центральном архиве древних актовых книг губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской*, Вильна 1869, s. 32 (odb. z „Вестник Западной России"); idem, *Каталог древним актовым книгам губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, а также некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящихся ныне в Центральном архиве в Вильне*, сост. архивариусом оного, членом Виленской археографической комиссии Н. Горбачевским, Вильна 1872, s. 861.

[2] В. Лялин, *Виленский центральный архив*, „Сборник Археологического Института", ks. 1, С. Петербург 1878, s. 22–38; idem, *Витебский центральный архив*, s. a., s. 1, 27 (odb. z „Сборник Археологичес-кого Института"); idem, *Витебский архив бывшего генерал-губернаторства*, s. 39 (odb. z „Сборник Археологического Института").

[3] А. И. Миловидов, *Виленский центральный архив (1852–1902)*, „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург Март 1902, s. 53–68; И. Я. Спрогис, *Виленский центральный архив древних актовых книг*, „Памятная книжка Виленской губернии на 1902 год", Вильна 1901, s. 18–25; В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центральногой архива древних актовых книг. Исторический очерк. 2 апреля 1852–1902*, составил помощник архивариуса В. К. Голуб, Вильна 1902, s. 119.

[4] R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku. Rys historyczny opracował Ryszard Mienicki, starszy archiwista Archiwum Państwowego w Wilnie*, Warszawa 1923, s. 138.

Wilna[5]. O wileńskich archiwach w drugiej połowie XIX – początku XX wieku, w tym o Centralnym Archiwum Wileńskim pisał też współczesny historyk litewski Sigitas Jagelevičius[6].

Materiały archiwalne kancelarii Centralnego Archiwum Wileńskiego znajdują się w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (zespół 594). Według opisu, sporządzonego w okresie międzywojennym, znajdowało się w tym zespole 785 jednostek archiwalnych. Po wojnie w 1949 roku pozostało ich 748. W roku 1956 wycofano z zespołu 247 jednostek archiwalnych, a mianowicie dokumentację dotyczącą asygnowania Archiwum, księgi doręczeń i przesyłek przez pocztę, księgi kasowe, teczki z informacjami o składkach, odpisach i zaświadczeniach udzielanych przez Archiwum urzędom, instytucjom i osobom prywatnym oraz pobieranych opłatach, niektóre akta personalne, sprawozdania, inwentarze, teczki z korespondencją. W latach późniejszych niektóre z nich zwrócono i obecnie w zespole znajdują się 582 jednostki archiwalne[7]. Są tam rejestry pism wchodzących i wychodzących[8], sprawozdania[9], inwentarze[10], korespondencja z Kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego[11] i innymi urzędami oraz instytucjami[12], kronika Archiwum[13], dokumentacja dotycząca lokalu[14], akta personalne i inne dokumenty o pracownikach Archiwum[15], dane o przekazywaniu archiwaliów[16] oraz dokumentacja finansowa[17].

Ze źródeł publikowanych najważniejsze znaczenie mają katalogi, indeksy, opisy dokumentów (описи) sporządzane przez pracowników Archiwum[18]. Można wymienić także zbiór faksymiliów paleograficznych, wydany w 1884 roku z przedmową Siemio-

[5] R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Witebsku (Centralne Archiwum Witebskie) 1852–1903*, Warszawa 1939, s. 108 s., il.

[6] С. Егелявичюс, *Организация архивов и других хранилищ документов в г. Вильнюсе во второй половине XIX – начале XX в.*, „Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" [*Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История*], Вильнюс 1990, t. 31, s. 121–138.

[7] LVIA, F 594.

[8] LVIA, F 594, op.1, teczka 13–48.

[9] LVIA, F 594, op. 1, teczka 49–54, 55, 57.

[10] LVIA, F 594, op. 1, teczka 59–63, 65–68, 70–77.

[11] LVIA, F 594, op. 1, teczka 77–129, 131, 140–144.

[12] LVIA, F 594, op. 1, teczka 145–152, 154, 155, 161–165, 170–212, 214–216, 218–233, 236, 238–244, 246–282.

[13] LVIA, F 594, op. 1, teczka 283, 284.

[14] LVIA, F 594, op. 1, teczka 369–385.

[15] LVIA, F 594, op. 1, teczka 385–388, 570–578, 580–652.

[16] LVIA, F 594, op. 1, teczka 653–674, 676–688.

[17] LVIA, F 594, op. 1, teczka 700–785.

[18] Н. И. Горбачевский, *Каталог древним актовым книгам губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской...*, s. 861; И. Я. Спрогис, *Географический указатель выбраных документов из актовых книг Виленского Центрального Архива*, Вильна 1914, s. 550; idem, *Каталог Виленского Центрального Архива*, сост. Архивариусом И. Я. Спрогисом, Вильна 1914, s. 448; *Опись документов Виленского Центрального Архива Древних актовых книг*, t. 1–10, Вильна 1901–1913.

na Szołkowicza[19]. Korzystanie z dawnych aktów przechowywanych w Archiwum miały ułatwiać słownik i tablice chronologiczne, wydane przez archiwariusza N. Gorbaczewskiego[20]. Ważne są również dane o pracownikach Archiwum podawane w *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильна 1874–1915 oraz wzmianki o pracy Archiwum w prasie wileńskiej[21].

2. Założenie

Wileńskie archiwum akt dawnych, potocznie zwane Centralnym Archiwum Wileńskim, zostało utworzone 2 kwietnia 1852 roku ukazem cesarza Mikołaja I. Jednocześnie powstały analogiczne instytucje w Witebsku i Kijowie[22]. Celem nowo utworzonych archiwów było zebrać dawne księgi aktowe za ubiegłe stulecia włącznie do 1799 roku, przede wszystkim „tak zwane księgi grodzkie, ziemskie i miejskie (w byłych miastach magdeburskich), posiadające pod względem archeograficznym dużą wagę, a stanowiące w swoim rodzaju jedyne materiały do historii ojczystej i rodów szlacheckich"[23]. Porządek wysyłania ksiąg z różnych urzędów do centralnych archiwów miał ustalić generał-gubernator, ale już w ukazie wymieniono szereg reguł, które obowiązywały podczas przekazywania archiwów, mianowicie 1) o przewiezieniu aktów z innych miast miano za każdym razem z pewnym wyprzedzenie mieszkańców przez „Губерниальные Ведомости"; 2) urzędy, z których zabierano księgi aktowe, musiały ułożyć odpowiednie wykazy, opatrzone podpisami wszystkich członków i sekretarza, zaświadczając, że więcej ksiąg dawnych nie posiadają; 3) tak zwane księgi miejskie (magdeburskie), które po likwidacji samorządów miejskich były przechowywane u osób prywatnych, miały być zebrane i dostarczone do archiwów za pomocą miejscowych władz policyjnych. Generał-gubernatorom polecano czuwać nad tym, żeby przy zbieraniu starych ksiąg aktowych urzędnicy policji nie pozwalali sobie na żadne środki bezprawne, ograniczając się do odbierania

---

[19] *Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском Центральном Архиве и Виленской Публичной Библиотеке*, Предисловие написал С. Шолкович, Вильна 1884, s. 46, tabl. 30.

[20] Н. И. Горбачевский, *Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского*, Вильна 1874, s. 398; idem, *Краткие таблицы необходимые для истории, хронологии, вообще для всякого рода археологических исследований и в частности для разбора древних актов и грамот западного края России и Царства Польского*, сост. Н. И. Горбачевским, Вильна 1867, s. 51, tabl. 17.

[21] *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильна 1874–1915; „Виленский Вестник" 1869, nr 40; 1888, nr 246.

[22] LVIA, F 594, op. 1, teczka 567, s. 1–3; Н. И. Горбачевский, *Каталог древним актовым книгам...*, s. XX–XXIV; В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центрального архива древних актовых книг...*, s. 1–4; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 36–40.

[23] *Выписка из Свода законов об учреждении центральных архивов*, LVIA, F 594, op. 1, teczka 567, s. 1–3.

wyłącznie ksiąg aktowych[24]. Zasada ta nie zawsze była przestrzegana, zwłaszcza w czasie rządów Murawiowa.

Archiwa centralne od samego początku oddano pod ścisłą kontrolę władz. Pieczę nad ich działalnością i personelem sprawować mieli generał-gubernatorzy i władze oświatowe (nad archiwum kijowskim – Zarząd Uniwersytetu Św. Włodzimierza, nad Wileńskim – kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego), którym kierownictwo archiwów składało coroczne sprawozdanie[25]. Tym samym ukazem zostały wyznaczone środki finansowe na utrzymanie archiwów, mianowicie: kijowskiego 1500 rubli, witebskiego 1325, wileńskiego 2300 rubli rocznie, wypłacane z Kasy Państwowej. Z tegoż źródła wydzielono też jednorazowe dotacje „na niezbędne wydatki" przy poszukiwaniu dawnych dokumentów i na ich przewóz do Kijowa, Witebska lub Wilna, jak również na początkowe urządzenie archiwów (kijowskiego i wileńskiego po 2000 rubli, witebskiego – 1000 rubli)[26]. Archiwum w Kijowie miało być ulokowane w pomieszczeniach Uniwersytetu Św. Włodzimierza, a w Wilnie i Witebsku w rządowych gmachach, wyznaczonych przez gubernatorów[27]. Ukaz carski z 1852 roku miał to znaczenie, że, jak pisał R. Mienicki, nie zakładając bynajmniej archiwów na Litwie i Rusi, te bowiem istniały zawsze, centralizował je, tworząc duże kompleksy archiwalne w trzech ośrodkach, pod pieczą odpowiedzialnych osób i instytucji, i tym samym stwarzał warunki dla lepszego ich rozwoju[28]. Oprócz troski o należyte przechowywanie akt dawnych władzom rosyjskim chodziło również o przejęcie kontroli nad dokumentami, zwłaszcza dotyczącymi spraw majątkowych i potwierdzającymi szlacheckie pochodzenie poszczególnych osób. Przedtem kontrolę nad nimi rząd rosyjski próbował sprawować przy pomocy komisji archiwalnych, powoływanych w każdym powiecie (działały w latach 1833–1835 i 1842–1852). Miały one przejrzeć księgi akt dawnych, sprawdzić autentyczność dokumentów, następnie księgi przesznurować i opieczętować. W ten sposób zamierzano zapobiec podrabianiu dokumentów i wykryć wcześniejsze fałszerstwa. Praca komisji nie dała jednak pożądanych rezultatów, albowiem w ich składzie znajdowali się ludzie dalecy od pracy archiwalnej (marszałkowie szlachty, urzędnicy izb sądowych, wojskowi, kierownicy szkół)[29].

Zgodnie z carskim ukazem generał-gubernator wileński Bibikow, pełniący jednocześnie obowiązki kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego, poczynił w końcu 1852 i na początku 1853 roku pierwsze niezbędne kroki na drodze do urządzenia Centralnego Archiwum Wileńskiego: polecił sporządzić spisy znajdujących się w urzędach akt dawnych, wyznaczył tymczasowe pomieszczenia na kancelarię i gromadzenie zbiorów, powołał pierwszych pracowników. Byli nimi: Nikita Gorbaczewski, archiwariusz, Alojzy

[24] Ibidem, § 4–6.
[25] Ibidem, § 1, LVIA, F 594, op. 1, teczka 567, s. 1–3.
[26] Ibidem, § 2, 3.
[27] Ibidem, § 11, uwaga pierwsza.
[28] R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 38–39.
[29] Н. И. Горбачевский, *О Центральном архиве древних актовых книг...*, s. 16–17; И. Я. Спрогис, *Виленский центральный архив древних актовых книг...*, s. 23–25; В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центральногой архива древних актовых книг...*, s. 11–22.

Dmochowski, stały pomocnik archiwariusza, Maurycy Krupowicz, czasowy pomocnik archiwariusza i zarazem tłumacz, oraz pisarze Michał Marcinowski i Aleksander Onoszkowicz-Jacyna. Pełna nazwa nowej instytucji wileńskiej brzmiała „Wileńskie Centralne archiwum akt dawnych wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej i mińskiej guberni" (Виленский Центральный архив древних актовых книг Виленской, Ковенской, Гродненской и Минской губерний). W roku 1887, po włączeniu zbiorów Lubelskiego Archiwum Akt Dawnych do wileńskiego, zmieniono oficjalną nazwę na „Wileńskie Centralne archiwum akt dawnych wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, mińskiej i lubelskiej guberni" (Виленский Центральный архив древних актовых книг Виленской, Ковенской, Гродненской, Минской и Люблинской губерний). Kolejny raz zmieniono nazwę archiwum wileńskiego w 1903 roku, kiedy włączono do niego zbiory archiwum witebskiego. Stała się ona teraz jeszcze dłuższa i brzmiała „Wileńskie Centralne archiwum akt dawnych wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej i mińskiej, lubelskiej, witebskiej i mohylewskiej guberni" (Виленский Центральный архив древних актовых книг Виленской, Ковенской, Гродненской, Минской, Люблинской, Витебской и Могилевской губерний)[30].

3. Pracownicy

Etaty pracowników Centralnego Archiwum Wileńskiego były ustalane przez władze najwyższe. W latach 1852–1883 zatrudniano: archiwariusza, stałego pomocnika archiwariusza, czasowego pomocnika archiwariusza, pełniącego jednocześnie obowiązki tłumacza, oraz dwóch pisarzy drugiej klasy; w latach 1884–1903 – archiwariusza i dwóch pomocników; w latach 1903–1915 – archiwariusza, czterech pomocników i sekretarza[31]. Pisarzy w latach 1884–1915 zatrudniano według umowy.

W ciągu całego czasu istnienia Archiwum (1852–1915) zatrudnienie w nim (na etatach) znalazło dwóch archiwariusza: Nikita Gorbaczewski i Iwan Sprogis; dziewiętnastu pomocników archiwariusza Alojzy Dmochowski, Maurycy Krupowicz, Hipolit Odyniec, Piotr Hildebrandt, Iwan Sprogis (1865–1879), Leon Kisielewski, Antoni Szumowicz, Andrzej Krestjanow, Antoni Adamson, Wasilij Nosowicz, Iwan Andruszkiewicz, Włodzimierz Gołub, Włodzimierz Krasnianski, Tadeusz Kudrinski, Józef Szczerbicki, Dymitr Dowgiałło, Michał Malewicz, Artemiusz Zienkowicz, Dymitr Boczkow; trzech sekretarzy: Artemij Zienkowicz (1903–1905), Michał Malewicz (1905–1911), Teodor Ulianow (1911–1915); pięciu pisarzy etatowych: Michał Marcinowski, Aleksander Onoszkowicz-Jacyna, Julian Szyling, Marcin Kosmowski, Jan Czaprakowicz (tabela 15).

---

[30] LVIA, F 594, op. 1, teczka 570, 571; Н. И. Горбачевский, *О Центральном архиве древних актовых книг...*, s. 17–18; В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центрального архива древних актовых книг...*, s. 1–4; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 36–44.

[31] LVIA, F 594, op. 1, teczka 567, s. 4; В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центрального архива древних актовых книг...*, s. 93.

Jako pisarze kontraktowi pracowali: Aleksander Juryłowicz, Artemij Zienkowicz (1879–1903), Wincenty Sopoćko, Wasilij Łatyszenko, Nikanor Rybaczenko, Mikołaj Smirnow, Sergiusz Tomkiewicz oraz Konstanty Krastelow[32].

Pierwszy zespół pracowników Archiwum został w zasadzie skompletowany z ludzi mających doświadczenie w pracy w archiwach. Czasowy pomocnik archiwariusza Maurycy Krupowicz miał ukończone studia na Uniwersytecie Dorpackim i stopień kandydata filozofii. Doświadczenie w pracy archiwalnej zdobył pracując w Komisji Rewizyjnej Archiwum Dawnych Ksiąg Aktowych w Grodnie (1846–1851) oraz porządkując archiwum rodzinne książąt Ogińskich w Retowie (Rietava) na Żmudzi. Podczas pracy w Centralnym Archiwum wykazał się fachowością i sumiennością, co niejednokrotnie odnotowano w formularzu służbowym[33]. Po powstaniu w 1855 roku Wileńskiej Komisji Archeologicznej został jej sekretarzem naukowym i jednym z najbardziej aktywnych działaczy[34].

Alojzy Dmochowski, stały pomocnik archiwariusza, ukończył gimnazjum wileńskie. W latach 1845–1852 pracował w Archiwum Trybunału Litewskiego, zwanym jeszcze Głównym Archiwum Wileńskim, gdzie dosłużył się rangi radcy tytularnego. W Centralnym Archiwum Wileńskim pracował do 1859 roku. Potem został przeniesiony do Wileńskiej Izby Sądowej, a na jego miejsce w Archiwum wyznaczono Hipolita Odyńca[35].

Wyjątek stanowił archiwariusz Nikita Gorbaczewski (Никита Иванович Горбачевский, 1811–1880), który do czasu nominacji nic wspólnego z pracą archiwalną nie miał, pracował bowiem jako nauczyciel. Pochodził z guberni smoleńskiej, miał ukończone studia filozoficzno-teologiczne w Akademii Duchownej w Petersburgu, w latach 1831–1840 pracował w Litewskim Seminarium Duchownym w Wilnie, wykładał historię Rosji, języki rosyjski, grecki, niemiecki i łacinę, a także filozofię, logikę, retorykę, interpretację Pisma Świętego. W roku 1840 został przeniesiony na posadę nauczyciela języka rosyjskiego do Szkoły Szlacheckiej w Drohiczynie. W 1842 r. wrócił do Wilna, gdzie podjął pracę w Instytucie Szlacheckim, wykładając równocześnie język rosyjski w szkole dla rabinów (w latach 1848–1850) oraz w wileńskim gimnazjum męskim (1850 r.). Nie mając innych kandydatów generał-gubernator Bibikow powołał go na stanowisko archiwariusza początkowo według umowy, a 15 kwietnia 1853 roku zatwierdził na etacie[36]. Na szczęście Gorbaczewski w nowej dziedzinie okazał się pilnym, sumiennym i zdolnym samoukiem, łączącym wytrwałość i gorliwość w pracy z głębokim przywiązaniem. Przepracował na tym stanowisku 26 lat, to jest do roku 1879, kiedy z powodu sędziwego wieku i złego stanu zdrowia podał się do dymisji. Zmarł w następnym roku. W latach 1864–1879 był członkiem Wileńskiej Komisji Archeograficznej i podobnie jak Maury-

[32] LVIA, F 594, op. 1, teczka 650, 628.
[33] LVIA, F 594, op. 1, teczka 570, s. 27–29, 46–49; teczka 571, s. 1–2, 10–12.
[34] *Krupowicz Maurycy (1823–1891)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV/1, z. 64. s. 417.
[35] LVIA, F 594, op. 1, teczka 570, s. 7–10, 31–36; teczka 588, 592, 595.
[36] LVIA, F 594, op. 1, teczka 574, s. 2–10.

cy Krupowicz udzielał się w pracy naukowej i wydawniczej, propagował jednak niezmiennie rosyjski punkt widzenia dziejów[37].

Do istotnych zmian w składzie osobowym pracowników Archiwum doszło po powstaniu styczniowym. W 1865 roku z Archiwum musieli odejść obaj doświadczeni pomocnicy archiwariusza Maurycy Krupowicz i Hipolit Odyniec, dlatego tylko, że byli Polakami i katolikami[38]. Polaków pozostawiono jedynie na stanowiskach marnie wynagradzanych pisarzy (Aleksander Onoszkowicz-Jacyna, Julian Szyling, Marcin Kosmowski). Pensja pisarza etatowego w archiwum wynosiła zaledwie 125 rubli rocznie, z czego trudno było przeżyć zwłaszcza tym, którzy mieli na utrzymaniu liczne rodziny[39]. Prawosławni urzędnicy znajdowali się w lepszym położeniu materialnym, ponieważ od 1865 roku otrzymywali 50% dodatek, wyznaczony przez M. Murawiowa z pieniędzy kontrybucyjnych, pobieranych od polskich ziemian. Pomimo dodatków do pensji i innych przywilejów trudno było znaleźć wśród Rosjan odpowiednich pracowników, gdyż praca archiwariusza i jego pomocników wymagała odpowiednich kwalifikacji. Trzeba było znać języki (łaciński, polski, staroruski), umieć odczytać i opisać dokumenty. Tymczasem pensje pracowników Archiwum nie były wysokie. W latach 1852–1884 pensja archiwariusza wynosiła 1000 rubli, pomocnika stałego – 350, pomocnika czasowego, pełniącego zarazem obowiązki tłumacza – 500 rubli rocznie. Archiwariusz i jego pomocnicy pracowali w archiwum po trzy godziny dziennie i zwykle dorabiali sobie do skromnych pensji w innych instytucjach: Wileńskiej Komisji Archeograficznej, Bibliotece Publicznej lub w szkołach.

W roku 1884 roku znacznie podniesiono wynagrodzenie pomocników archiwariusza (z 350 do 800 rubli rocznie). Pensji archiwariusza nie podniesiono, ale jako członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej dostawał on dodatkowo 1000 rubli rocznie[40]. Zarazem przedłużono czas pracy do czterech godzin dziennie. Zniesiono natomiast stanowiska pisarzy etatowych. Miano ich zatrudniać według umowy i opłacać z pieniędzy wyznaczonych na wydatki kancelaryjne. Płacono im od 10 do 30 rubli miesięcznie, zależnie od ilości i jakości wykonywanej pracy[41]. Zaowocowało to obniżeniem poziomu ich pracy. Zdobycie nawyków pracy z dawnymi aktami wymagało dłuższego czasu, a zatrudnieni tymczasowo pisarze nie byli w stanie ich w sobie wyrobić, o czym archiwariusz Sprogis pisał nieraz do kuratora, prosząc o przywrócenie stanowisk pisarzy etatowych[42].

Następna podwyżka dla urzędników Archiwum miała miejsce w 1903 roku. Postanowieniem Rady Państwa, zatwierdzonym przez cesarza Mikołaja II w dniu 24 grudnia 1902 roku, od 1 stycznia 1903 roku archiwariuszowi płacono 2000, jego pomocnikom

---

[37] *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 17. IV. 1864–17. IV. 1914. Юбилейная записка*, Вильна 1914, s. 17–19.

[38] LVIA, F 594, op. 1, teczka 603–605.

[39] LVIA, F 594, op. 1, teczka 570, s. 85–86; teczka 574, s. 50; teczka 594, s. 42–45.

[40] LVIA, F 594, op. 1, teczka 112, 566, 567, 570, 573.

[41] LVIA, F 594, op. 1, teczka 650, 628.

[42] LVIA, F 594, op. 1, teczka 646, s. 3.

po 1200, a sekretarzowi 1000 rubli rocznie. Zalecano zarazem, żeby na stanowiskach archiwariusza i jego pomocników zatrudniać osoby z wyższym wykształceniem[43]. Nawet znaczna poprawa warunków materialnych nie przyciągnęła, wbrew oczekiwaniom władz, ludzi z wykształceniem uniwersyteckim. Nadal więc rekrutowano pracowników archiwum pośród rosyjskich urzędników i pedagogów, najczęściej absolwentów prawosławnych seminariów duchownych i akademii.

Wychowankami Petersburskiej Akademii Duchownej byli Nikita Gorbaczewski, Antoni Szumowicz, Józef Szczerbicki i Dymitr Dowgiałło. Tadeusz Kudrinski był absolwentem Akademii Duchownej w Moskwie. Antoni Adamson (luteranin pochodzący z Inflant) ukończył studia na wydziale filologicznym Uniwersytetu Petersburskiego, Włodzimierz Krasnianski – w Instytucie Historyczno-Filologicznym, a Wasilij Nosowicz – w Instytucie Pedagogicznym w Petersburgu. Pozostali pomocnicy archiwariusza byli absolwentami gimnazjów lub, częściej, seminariów duchownych[44]. Niektórzy z nich studiowali przez rok czy dwa. Tak np. Piotr Hildebrandt po skończeniu gimnazjum w Moskwie przez rok (1861–1862) uczył się na wydziale Historyczno-Filologicznym Uniwersytetu Moskiewskiego, z którego został wydalony bez prawa studiowania na wyższej uczelni[45]. Podobny los spotkał Iwana Sprogisa za udział w buncie studenckim. Brak odpowiedniego wykształcenia sprawiał, że tylko nieliczni dzięki wytrwałej pracy zdobywali kwalifikacje i uznanie w pracy (Nikita Gorbaczewski, Iwan Sprogis, Dymitr Dowgiałło)[46].

Po 1865 roku skład pracowników zmienił się nie tylko pod względem narodowości i wyznania, ale również pochodzenia społecznego. Jeśli w latach 1852–1865 w archiwum pracowali w zasadzie ludzie wywodzący się ze szlachty, to w latach 1865–1915 przeważali „raznoczyńcy". Synami prawosławnych lub unickich duchownych byli Leon Kisielewski, Iwan Andruszkiewicz, Dymitr Dowgiałło. Jan Czaprakowicz pochodził z rodziny organisty parafii ewangelickiej w Wilnie, a Iwan Sprogis łotewskiego chłopa. Niektórzy z nich dobrowolnie lub pod presją władz zmienili wyznanie. Do Cerkwi prawosławnej przeszli unita Leon Kisielewski, luteranin Iwan Sprogis i katolik Włodzimierz Gołub (dwaj ostatni w dzieciństwie razem z ojcami). Pochodzenie i wychowanie wywierało piętno na poglądach tych ludzi, ograniczało ich horyzonty umysłowe. R. Mienicki pisał o nich: „ten rodzaj ludzi, zwłaszcza po roku 1863 wnosił wszędy ze sobą ducha najczarniejszego obskurantyzmu, najgrubszej nietolerancji, brutalnego fanatyzmu i rozognionej nienawiści ku Polsce. Nic zaś w tym kierunku nie urabiało tak potwornie i tak bezwzględnie psychiki tych ludzi, jak prawosławne duchowne zakłady naukowe na ziemiach byłego W. Ks. Litewskiego, przesiąknięte drapieżnym szowinizmem i stojące pod bezpośrednią, surową pieczą swych archirejów"[47].

[43] LVIA, F 594, op. 1, teczka 646, s. 1–2.

[44] В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центрального архива древних актовых книг...*, s. 73–78; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 80–81, 93.

[45] LVIA, F 594, op. 1, teczka 570, s. 58–68.

[46] LVIA, F 594, op. 1, teczka 143, 570, s. 81–84, 87–90, 648, 649, 651.

[47] R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 86.

4. Działalność

4.1. Działalność archiwum pod kierownictwem archiwariusza Nikity Gorbaczewskiego (1853–1879)

Najważniejszym zadaniem pracowników Centralnego Archiwum Wileńskiego w pierwszych latach po jego otwarciu było ściągnięcie z różnych urzędów i instytucji dawnych ksiąg aktowych. Według wykazów sporządzonych przez urzędy czterech guberni (wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej i mińskiej) miano ich przekazać ponad 16 tys. Archiwalia napływały jednak powoli i upłynęło całych dziesięć lat, zanim znalazły się w archiwum. Według sprawozdań układanych przez archiwariusza Centralne Archiwum Wileńskie posiadało w roku 1853 – 3026 jednostek archiwalnych, w roku 1854 – 6563, w roku 1855 – 9370, w roku 1857 – 11 526, w roku 1858 – 13 663, w roku 1859 – 15 419, a w roku 1862 – 16 696 jednostek[48]. Pracownicy winili Polaków, którzy jakoby hamowali przekazywanie akt dawnych z urzędów prowincjonalnych. Prawdziwe przyczyny zwłoki były inne – to sami prowincjonalni urzędnicy rosyjscy nie spieszyli się z ich oddawaniem, ponieważ sporządzanie wypisów z tych ksiąg stanowiło ich źródło dochodu.

Jeszcze większe kłopoty sprawiało odnalezienie i uporządkowanie dokumentów, które nie miały aktualnego znaczenia prawnego. Jako takie poniewierały się często w piwnicach lub na strychach niszczone przez wilgoć i szczury i kiedy nadszedł rozkaz generał-gubernatora przekazania ich do Archiwum Centralnego, mniej sumienni urzędnicy po prostu je niszczyli, żeby ukryć ich stan. Inni kierownicy urzędów prowincjonalnych przysyłali dokumenty w takim stanie w jakim były, tj. poniszczone i pomieszane. Porządkowanie ich przysparzało dodatkowej pracy archiwistom, ponieważ trzeba było oczyścić je z kurzu i pleśni, oprawić najbardziej zniszczone egzemplarze. Nawet dokładne ich podliczenie przedstawiało trudności, gdyż część z nich pozostawała w skrzyniach, paczkach i wiązkach[49]. Sporo czasu zajmowało też sporządzenie opisów (описей) dokumentów, inwentarzy i katalogów, czego wyraźnie żądały władze najwyższe przy założeniu archiwów centralnych[50].

Jeszcze jedną ważną czynnością Archiwum było wydawanie wypisów z ksiąg aktowych, znajdujących się w jego zbiorach, według porządku ustalonego przez ukaz carski. Osoby prywatne lub urzędy, zainteresowane otrzymaniem takiego dokumentu, miały zwracać się do kierownika archiwum. Po sporządzeniu wypisu przez pracowników kierownik musiał zwrócić się do powiatowego marszałka i jednego z nadzorców sądowych (стряпчий), aby stwierdzili, czy wypis jest zgodny z oryginałem. Jeśli ich zgod-

---

[48] LVIA, F 594, op. 1, teczka 82, 594, s. 85–90.

[49] LVIA, F 594, op. 1, teczka 82, 154, 594, s. 111–114; Н. И. Горбачевский, *О Центральном архиве древних актовых книг...*, s. 18–19; И. Я. Спрогис, *Виленский центральный архив древних актовых книг...*, s. 23–25; В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центральногой архива древних актовых книг...*, s. 7–8, 29–42.

[50] *Выписка из Свода законов об учреждении центральных архивов...*, § 7.

ność nie budziła podejrzeń, wówczas wypis opatrzony pieczęcią archiwum wydawano lub wysyłano osobom zainteresowanym[51]. Od roku 1879 autentyczność wypisów poświadczał marszałek szlachty i pomocnik prokuratora[52]. Od 1883 roku do poświadczenia odpisów wyznaczono zamiast pomocnika prokuratora prezesa Wileńskiej Komisji Archeograficznej[53]. Za każdy wydawany z archiwum wypis pobierano od osób prywatnych po 1 rublu i 50 kopiejek[54]. Wypisy dla urzędów lub instytucji rosyjskich sporządzano nieodpłatnie[55]. Co roku do Archiwum w sprawie wypisów zwracało się około 80–100 osób prywatnych i około 20 instytucji. Chodziło najczęściej o potwierdzenie szlacheckiego pochodzenia rodu i sprawy majątkowe, o akty fundacyjne cerkwi lub monasterów, rzadziej o dokumenty dotyczące Kościoła katolickiego[56].

Niemało czasu i energii zabierało urządzenie lokalu i rozmieszczenie wciąż powiększających się zbiorów. Najpierw Archiwum mieściło się w tymczasowym lokalu w gmachu urzędowym przy ulicy Wielkiej (obecnie Didžioji) naprzeciwko cerkwi św. Mikołaja, ale po niedługim czasie zostało przeniesione do gmachu zamkniętego Uniwersytetu Wileńskiego. Na kancelarię i rozmieszczenie zbiorów wyznaczono dwie sale biblioteczne, salę dawnego gabinetu fizycznego oraz dwie piwnice wyłożone cegłą. Dzięki usilnym staraniom archiwariusza Gorbaczewskiego dodano w latach następnych jeszcze dwa pokoje. Pomieszczenia te jednak nie były przystosowane do przechowywania archiwaliów i wymagały remontu; z sufitów opadał tynk, w piwnicach panowała wilgoć. W latach 1874–1875 archiwum jeszcze raz zmieniło pomieszczenia. Wyznaczono, w tym samym gmachu uniwersyteckim, pięć sal na drugim piętrze i jeden pokój na kancelarię[57].

W pierwszym dziesięcioleciu swej działalności pracownicy Archiwum skupili wysiłki na gromadzeniu i wstępnym porządkowaniu zbiorów. Lecz już wtedy Maurycy Krupowicz, pomocnik archiwariusza i jednocześnie sekretarz naukowy Wileńskiej Komisji Archeologicznej przygotował do druku zbiór źródeł, zawierający 54 dawne akta. Większa ich część pochodziła ze zbiorów Centralnego Archiwum Wileńskiego. Zbiór wydała w 1858 r. Wileńska Komisja Archeologiczna[58].

Powstanie styczniowe i jego upadek odbiły się również na pracy Centralnego Archiwum Wileńskiego. „Generał-gubernator Murawiow, pisał Aleksander Miłowidow,

[51] Ibidem, § 8; LVIA, F 594, op. 1, teczka 147, 174.

[52] LVIA, F 594, op. 1, teczka 236.

[53] LVIA, F 594, op. 1, teczka 684.

[54] *Выписка из Свода законов об учреждении центральных архивов...*, § 9.

[55] LVIA, F 594, op. 1, teczka 49–52.

[56] LVIA, F 594, op. 1, teczka 108, 111–112.

[57] LVIA, F 594, op. 1, teczka 369–379.

[58] *Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года), изданное Виленскою Археологическою Коммиссиею под редакциею Ученого Секретаря Маврикия Круповича [Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów od 1387 do 1710 roku wydany przez Komisją Archeologiczną Wileńską pod redakcja Sekretarza naukowego Maurycego Krupowicza]*, Вильно 1858, s. 163.

do głębi przekonany, że Kraj Północno-Zachodni jest krajem odwiecznie rosyjskim pragnął, żeby to przeświadczenie było oparte na możliwie największej ilości dowodów historycznych, patrzał przeto na zbieranie i konserwowanie pomników litewsko-ruskiej przeszłości, jak na sprawę o znaczeniu nie tylko naukowym, ale zarazem i państwowym"[59]. Centralne Archiwum Wileńskie musiało więc stać się nie tylko instytucją do przechowania akt dawnych, ale też jednym z ośrodków rusyfikacji. Na rozkaz generał-gubernatora do Archiwum trafiło wiele dokumentów, skonfiskowanych uczestnikom powstania i zabranych z pozamykanych klasztorów katolickich (dokładna ich liczba nie została zarejestrowana; w 1862 roku w Archiwum było 16 696 jednostek archiwalnych, w roku 1866 – 17 788). W tym samym czasie na żądanie władz niektóre niedogodne dla nich akta zostały wyjęte z woluminów i najprawdopodobniej zniszczone. Dokładna liczba tak okaleczonych woluminów nie jest znana; odnotowano np. usunięcie kartek z zapisów kanonika Bohuszewskiego i księdza Piłsudskiego[60].

Zmienił się też skład osobowy pracowników, bowiem w Archiwum, tak jak i w innych instytucjach państwowych, mogli pracować tylko prawosławni Rosjanie (wyjątki robiono dla obywateli wyznania luterańskiego z byłych Inflant). W 1865 roku zostali usunięci z pracy dotychczas owocnie pracujący pomocnicy archiwariusza polskiej narodowości Maurycy Krupowicz i Hipolit Odyniec. Na ich miejsce przyjęto Piotra Hildebrandta i Iwana Sprogisa, niemających żadnego przygotowania do pracy archiwalnej. Nie znali oni nawet języków, w których spisana była większość dokumentów – łaciny i polskiego. Hildebrandt po paru latach pracy odszedł z Archiwum do Biblioteki Publicznej, gdzie mu powierzono dział rękopisów. Iwan Sprogis z właściwym mu uporem i pracowitością z czasem zdobył niezbędne minimum wiedzy i przepracował w archiwum pięćdziesiąt lat (w latach 1865–1879 jako pomocnik archiwariusza, od maja 1879 r. do ewakuacji w 1915 r. jako archiwariusz)[61]. Przyjęty w 1872 roku na stanowisko pomocnika stałego Leon Kisielewski także nie miał ani odpowiedniego wykształcenia, ani doświadczenia zawodowego. Ukończył gimnazjum we Lwowie, przed podjęciem pracy w Archiwum był najpierw burmistrzem w Rejowcu, a następnie urzędnikiem w lubelskiej izbie obrachunkowej[62].

W tym gronie archiwariusz Nikita Gorbaczewski słusznie uchodził za prawdziwego znawcę akt dawnych i uczonego historyka. W 1864 roku wybrano go na członka Wileńskiej Komisji Archeograficznej, w której pracował nad wydaniem *Aktów*[63]. Oprócz *Aktów Wileńskiej Komisji Archeograficznej* wydał w 1867 roku *Tablice chronologiczne*, po dalszych dwóch latach *Kalendarz archeograficzny*, a w 1874 roku *Słownik sta-*

[59] А. И. Миловидов, *Виленский центральный архив (1852–1902)*, „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург Март 1902, t. CCCXXXX, s. 53–68.

[60] LVIA, F 594, op. 1, teczka 181, 189.

[61] LVIA, F 594, op. 1, teczka 570, s. 37–42, 46–49, 58–68; teczka 574, s. 49; teczka 606, 621, 622, 625a, 629, 633, 652; *Пятидесятилетие службы Ивана Яковлевича Спрогиса*, Вильна 1914, s. 42.

[62] R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 81.

[63] *Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов...*, Вильна 1914, s. 17–19.

rożytnego języka aktowego – prace pomyślane jako pomoc naukowa dla badaczy aktów dawnych zgromadzonych w Centralnym Archiwum Wileńskim. Wszystkie te prace zostały wydane z pieniędzy przeznaczonych przez kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego na tak zwane „pożyteczne wydawnictwa"[64]. Pomyślał Gorbaczewski także o nadaniu rozgłosu swej placówce, publikując w gazecie „Вестник Западной России" artykuł o Centralnym Archiwum Wileńskim[65]. W roku 1872 ukazał się w druku ułożony przez niego katalog Centralnego Archiwum Wileńskiego[66]. W obszernej przedmowie do katalogu mówił o archiwach w Polsce i byłym Wielkim Księstwie Litewskim, księgach akt dawnych, języku, w którym je spisywano (staroruski, łacina, polski, rzadziej niemiecki), sądownictwie w Wielkim Księstwie Litewskim, a także o założeniu Centralnego Archiwum Wileńskiego[67]. W samym katalogu zamieścił wykaz sądów, których akta były w tym czasie w archiwum, księgi aktowe pogrupował według guberni, z których pochodziły, to jest wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, kowieńskiej, mohylewskiej i smoleńskiej. Był to układ wadliwy, ponieważ nie odzwierciedlał podziału administracyjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie powstawania dokumentów[68]. W załącznikach podał Gorbaczewski spis przywilejów królów polskich i wielkich książąt litewskich oraz wykaz ksiąg i aktów, które wpłynęły do archiwum już po sporządzeniu katalogu[69]. Do katalogu załączył też indeks dóbr i dworów posiadających inwentarze, oraz wymienionych w księgach podkomorskich[70]. Katalog ten, pomimo szeregu usterek i błędów, miał wielkie znaczenie, ponieważ dawał pojęcie o ówczesnym stanie Archiwum i przez lata służył pracownikom i osobom urzędowym jako jedyny tego rodzaju oficjalny dokument. Według katalogu Gorbaczewskiego w archiwum znajdowało się 18 243 jednostek archiwalnych oraz 2438 wiązek nieposegregowanych dokumentów[71]. Wydanie katalogu (300 egzemplarzy) kosztowało około 500 rubli srebrnych[72].

Działalność Gorbaczewskiego została wysoko oceniona przez władze i kierownictwo rosyjskich instytucji naukowych. Odznaczono go wieloma orderami (św. Stanisława, św. Anny, św. Włodzimierza), wybrano na członka współpracownika Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (6 października 1867 r.) oraz Towarzystwa Archeologicznego we Lwowie (13 marca 1871 r.), a za wydanie *Słownika starożytnego*

---

[64] Н. И. Горбачевский, *Краткие таблицы необходимые для истории, хронологии...*, s. 51, tabl. 17; idem, *Археографический календарь на две тысячи лет (325–2324) по Юлианскому счислению и на семсот сорок два года (1583–2324) по Григорианскому счислению*, сост. Н. И. Горбачевским, Вильна 1869, s. 110; idem, *Словарь древнего актового языка...*, s. 398.

[65] Н. И. Горбачевский, *О Центральном архиве древних актовых книг губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской*, Вильна 1869, s. 32.

[66] *Каталог древним актовым книгам губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской...*, s. 861.

[67] Ibidem, s. I–XXVI.

[68] Ibidem, s. 1–557.

[69] Ibidem, s. 561–573, 670–630.

[70] Ibidem, s. 683–861.

[71] Ibidem, s. 575, 630.

[72] LVIA, F 594, op. 1, teczka 61.

języka aktowego w roku 1875 nagrodzono premią imienia Uwarowa (500 rubli), przydzielaną przez Cesarską Akademię Nauk w Petersburgu[73]. Zajmując się pracą naukową, nie zaniedbywał powierzonej mu placówki, dołożył wiele starań, by wszystkie akta dawne znajdujące się w różnych urzędach na prowincji trafiły do archiwum, troszczył się o zapewnienie odpowiednich warunków dla przechowywania zbiorów. Strzegł ich do tego stopnia, że do pomieszczeń z nimi żaden z pracowników Archiwum sam nie wchodził, klucze znajdowały się zawsze u samego archiwariusza, a w razie jego wyjazdu zabierał je do siebie kurator. Ostrożność taka świadczyła o znaczeniu, jakie władze przywiązywały do zbiorów archiwum, a zarazem i o ich nieufności wobec jego pracowników. Nikita Gorbaczewski pracował w Archiwum do 1879 roku, kiedy to z powodu złego stanu zdrowia odszedł na emeryturę. Rok później zmarł[74].

4.2. Działalność archiwum pod kierownictwem archiwariusza Iwana Sprogisa (1879–1915)

Po odejściu Nikity Gorbaczewskiego archiwariuszem został jego dotychczasowy pomocnik Iwan Sprogis[75]. Był on dobrze obeznany z Archiwum, bowiem pracował tu od 1865 r., a od 1870 r. był członkiem Wileńskiej Komisji Archeograficznej, w której nabył doświadczenia w pracy ze źródłami. We wszystkim innym ustępował swemu poprzednikowi: nie miał wyższego wykształcenia, co gorsza, został wydalony z Petersburskiej Akademii Duchownej, pochodził z rodziny łotewskiego chłopa, zmienił wyznanie z protestanckiego na prawosławne i jako neofita musiał ciągle demonstrować swą prawowierność i lojalność wobec Cerkwi i rządu rosyjskiego. Jednak po długich latach służby dzięki pracowitości, pilnemu wykonywaniu obowiązków oraz pokazowej prawowierności zdobył w rosyjskich kołach prawicowych uznanie, któremu wyraz dały obchody pięćdziesięciolecia służby Iwana Sprogisa, obchodzone w 1913 roku[76]. Jego pomocnikami w różnym czasie byli: Antoni Szumowicz, Włodzimierz Krasnianski, Andrzej Krestjanow, Wasilij Nosowicz, Antoni Adamson, Iwan Andruszkiewicz, Włodzimierz Gołub, Józef Szczerbicki, Dymitr Dowgiałło, Tadeusz Kudrinski, Artemij Zienkowicz, Michał Malewicz oraz Dymitr Boczkow[77].

Najważniejszym zadaniem nowego archiwariusza było porządkowanie posiadanych i nowo napływających zbiorów. W momencie przejęcia archiwum przez Sprogisa w 1879 roku liczyły one ok. 20 tys. jednostek archiwalnych. Część zbiorów nadal pozostawała

---

[73] LVIA, F 594, op. 1, teczka 574, s. 2–10; teczka 596, 612, 616, 617.

[74] LVIA, F 594, op. 1, teczka 625a; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 100–112.

[75] LVIA, F 594, op. 1, teczka 626; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 113–121.

[76] LVIA, F 594, op. 1, teczka 652; *Пятидесятилетие службы Ивана Яковлевича Спрогиса*, Вильна 1914, s. 42.

[77] LVIA, F 594, op. 1, teczka 631, 635, 637, 638, 639, 641, 642, 643, 647; *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильна 1900–1915.

w wiązkach, pakach i skrzyniach, z tego powodu trudno było dokładnie ustalić ich liczbę[78]. Do Archiwum nadal przysyłano nowo odnalezione księgi aktowe lub oddzielne dokumenty. I tak np. w 1882 roku grodzieńska izba skarbowa przysłała 199 inwentarzy i poszczególnych aktów, a zarząd guberni – 288 teczek z lat 1794–1808. W roku 1883 zbiory Archiwum wzbogaciły 161 dawne księgi aktowe, przypadkowo odnalezione w Kownie[79]. W 1887 roku do Centralnego Archiwum Wileńskiego przekazano 867 pudów akt dawnych (4822 księgi sądowe z lat 1428–1810 oraz inne dokumenty)z zamkniętego archiwum lubelskiego. Wileńska Komisja Archeograficzna miała zająć się jego opracowaniem i wydawaniem należących do niego materiałów. W istocie chodziło o utrudnienie dostępu do niego polskim ziemianom z Lubelszczyzny i historykom. Zbiory archiwum lubelskiego po przewiezieniu do Wilna rozmieszczono w oddzielnych szafach i półkach. W roku 1896 i 1902 część dokumentów ze zbiorów lubelskich (przywileje z XV–XVIII w.) oddano do Wileńskiej Biblioteki Publicznej. Stamtąd zostały wywiezione w 1915 roku do Rosji[80].

Ostatnie znaczniejsze powiększenie zbiorów Centralnego Archiwum Wileńskiego miało miejsce w październiku 1903 roku, kiedy to do archiwum wileńskiego zostały włączone zbiory zlikwidowanego Centralnego Archiwum Witebskiego. Zbiory witebskie zawierały 1896 ksiąg aktów dawnych w 1703 woluminach (1011 ksiąg w 845 woluminach z terenu guberni witebskiej i 885 ksiąg w 858 woluminach z guberni mohylewskiej). Do Wilna przewieziono również wydawnictwa Centralnego Archiwum Witebskiego (powyżej 6 tys. tomów) i na rozkaz kuratora przekazano je Wileńskiej Komisji Archeograficznej. Pieczęć archiwum witebskiego oddano do muzeum przy Wileńskiej Bibliotece Publicznej. Dymitr Dowgiałło, archiwariusz tegoż archiwum, osiadł w Wilnie i został zatrudniony jako pomocnik archiwariusza w Centralnym Archiwum Wileńskim[81].

Witebskie archiwum zostało połączone z wileńskim na mocy postanowienia Rady Państwa, zatwierdzonego przez cesarza 24 listopada 1902 roku[82]. Tym samym postanowieniem od stycznia 1903 roku znacznie zwiększono środki przydzielane na utrzymanie archiwów centralnych w Kijowie i Wilnie. Jeśli ustalona w roku 1852 dotacja z Kasy Państwowej na utrzymanie Archiwum Wileńskiego wynosiła 2300 rubli, w roku 1884 – 3500 rubli, to w roku 1903 podniesiono ją do 9800 rubli rocznie. Pozwoliło to zatrudnić większą liczbę pracowników i podnieść im wynagrodzenie. Dotychczas zwykle zatrudniano w Archiwum pięciu pracowników etatowych: archiwariusza, dwóch jego pomocników i dwóch pisarzy. Od roku 1903 zatrudniano archiwariusza, czterech jego pomocników, sekretarza i pisarzy kontraktowych, których mogło być dwóch lub trzech.

[78] LVIA, F 594, op. 1, teczka 106, 108, 110.

[79] LVIA, F 594, op. 1, teczka 679, 683.

[80] LVIA, F 594, op. 1, teczka 685; И. Я. Спрогис, *Люблинский древний архив и история его передачи в Виленский центральный архив*, „Виленский Вестник" 1888, nr 246; В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центральногой архива древних актовых книг...*, s. 10; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 54–56.

[81] LVIA, F 594, op. 1, teczka 688; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Witebsku...*, s. 92.

[82] LVIA, F 594, op. 1, teczka 646, s. 1–2.

Pisarzy opłacano z pieniędzy wyznaczonych na potrzeby kancelarii. Pensja archiwariusza wynosiła teraz 2000 rubli, każdego z pomocników – 1200, sekretarza – 1000 rubli rocznie. Na potrzeby kancelaryjne pozostawało 2000 rubli rocznie. Oddzielnie wyznaczano 2500 rubli rocznie na utrzymanie lokalu (opał, światło, sprzątanie, pensja dla stróża)[83].

Zwiększenie środków wydatkowanych przez państwo na utrzymanie archiwum wiązało się ze zwiększeniem wymagań stawianych jego pracownikom. Dotyczyło to zwłaszcza pracy naukowej. Częste zmiany pracowników i niskie ich kwalifikacje zawodowe uniemożliwiały wykonanie tego rodzaju zadań. Szczególnie trudna sytuacja wytworzyła się w latach 1880–1881, kiedy po śmierci Leona Kisielewskiego (11 stycznia 1800 roku) archiwariusz Sprogis praktycznie pozostał bez pomocników. Po nieskutecznych staraniach u kuratora i ministra oświaty zwrócił się on listownie do kierownika Instytutu Archeologicznego w Petersburgu Kałaczowa (Николай Васильевич Калачов) z prośbą o przysłanie któregoś z jego absolwentów na stanowisko pomocnika archiwariusza. Kałaczow takiego kandydata nie znalazł. Przyczyna była ta sama – wysokie wymagania zawodowe i niskie wynagrodzenie[84]. Dopiero po dwóch latach poszukiwań w styczniu 1882 roku zatrudniono w Archiwum Antoniego Szumowicza, byłego dyrektora progimnazjum wileńskiego, ale i on w sierpniu tego samego roku porzucił pracę i przeniósł się do Mariampola (Marijampolė), gdzie objął posadę nauczyciela języka rosyjskiego. Nie znalazł upodobania w pracy archiwalnej także nauczyciel matematyki Andrzej Krestjanow. Po kilkomiesięcznym pobycie w Archiwum (od stycznia do sierpnia 1884 roku) wrócił do pracy pedagogicznej[85].

Sytuację poprawiło nieco zatrudnienie w Archiwum Wasyla Nosowicza (od 1 sierpnia 1884 roku) i Antoniego Adamsona (od kwietnia 1884 roku)[86]. Przy ich pomocy Iwan Sprogis ukończył *Geograficzny słownik dawnej ziemi żmudzkiej*, który ukazał się w druku w 1888 roku. Zawiera on 9742 nazwy, w tym również nazwy miejscowości leżących poza Żmudzią, ale wymienionych w aktach rosieńskich. Naukową wartość słownika obniżało naciąganie faktów w celu udowodnienia, że na Żmudzi od najdawniejszych wieków panował w warstwach wyższych język rosyjski. Zarazem autor sugerował myśl, że Żmudzini powinni przyjąć narzucaną im przez rząd rosyjski „graždankę", to jest pismo w języku żmudzkim lub litewskim czcionkami rosyjskimi, a z czasem przejść na język rosyjski. Takim sposobem Sprogis, syn chłopa łotewskiego, ze względów na karierę utożsamiał się z najbardziej zaciekłymi rusyfikatorami narodu litewskiego[87].

---

[83] LVIA, F 594, op. 1, teczka 567, s. 1–3; teczka 646, 567, s. 4; В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центральногой архива древних актовых книг...*, s. 93; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 87–90, 98–99.

[84] LVIA, F 594, op. 1, teczka 635, s. 1–2, 5–6.

[85] LVIA, F 594, op. 1, teczka 103, 106, 108, 109, 111.

[86] LVIA, F 594, op. 1, teczka 112.

[87] LVIA, F 594, op. 1, teczka 117; И. Я. Спрогис, *Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия, составленный по 40 актовым книгам росиенского земского суда архивариусом Виленского центрального архива И. Я. Спрогисом*, Вильна 1888.

Na początku XX wieku głównym zadaniem pracowników Archiwum stało się wydanie opisów przechowywanych w nim dokumentów. Takie opisy sporządzano prawie od początku istnienia Archiwum, od dawna mówiono o ich wydaniu, ale wciąż brakowało ludzi i środków. Dopiero teraz powstały realne możliwości urzeczywistnienia tych planów. Pierwszy tom *Opisów dokumentów Wileńskiego Centralnego Archiwum Akt Dawnych (Опись документов Виленского Центрального Архива Древних Актовых Книг)* ukazał się w roku 1901, ostatni, dziesiąty – w roku 1913[88]. Pierwszych pięć tomów zawierało krótkie opisy aktów rosieńskiego sądu ziemskiego z lat 1575–1600, tom szósty – wiłkomierskiego sądu grodzkiego z lat 1596–1607, tom siódmy – upickiego sądu ziemskiego z lat 1585–1587 oraz rosieńskiego sądu podkomorskiego z lat 1595–1655, tom ósmy – upickiego sądu grodzkiego z lat 1588–1615, tom dziewiąty – wiłkomierskiego sądu grodzkiego z lat 1609–1624, tom dziesiąty – brzeskiego sądu grodzkiego z lat 1575–1715. Każdy z tomów opatrzono przedmową i indeksami. Przedmowy napisane przez archiwariusza Iwana Sprogisa (do tomów I–II) i jego pomocników: Tadeusza Kudrinskiego (do tomu V), Dymitra Dowgiałłę (do tomu VII), Artemiusza Zienkowicza (do tomu VIII), Józefa Szczerbickiego (do tomów IX–X), mają propagandowy charakter, jawnie przejęty z wydawnictw Wileńskiej Komisji Archeograficznej. Zaledwie dwie przedmowy (do tomu III i VI) są wolne od tego rodzaju wywodów i poprzestają na krótkiej informacji o opisywanych dokumentach[89].

Propagandowe przedmowy były negatywnie oceniane przez polskich uczonych, same zaś opisy raczej pozytywnie. W 1905 roku w „Kwartalniku Historycznym" ukazała się krótka recenzja Giżyckiego (podpisana pseudonimem „Wołyniak"). Zdaniem polskiego historyka, „wydawnictwo to zasługuje na to, aby się z nim bliżej zapoznać", gdyż znajduje się w nim „znaczna ilość przyczynków genealogicznych w kwestii dawnych rodów książęcych i szlacheckich na Żmudzi" oraz „do dziejów posiadłości ziemskich tych rodów szczegóły bardzo ważne"[90]. Ryszard Mienicki również był zdania, że *Opisy* za-

---

[88] *Опись документов Виленского Центрального Архива Древних Актовых Книг*, Вильна 1901–1913.

[89] *Опись документов Виленского Центрального Архива Древних Актовых Книг*, wyd. 1, *Акты Россиенского земского суда за 1575–1586 г.г.*, nr 14575–14586, Вильна 1901, s. 253; wyd. 2, *Акты Россиенского земского суда за 1588–1591 г.г.*, nr, 14587–14592, Вильна 1903, s. 218; wyd. 3, *Акты Россиенского земского суда за 1592–1595 г.г.*, nr 14593–14600, Вильна 1904, s. 175; wyd. 4, *Акты Россиенского земского суда за 1595–1598 г.г.*, nr 14601–14610, Вильна 1905, s. 387; wyd. 5, *Акты Россиенского земского суда за 1598–1600 годы*, nr 14611–14616, Вильна 1907, s. 338; wyd. 6, *Акты Вилкомирского гродского суда за 1596–1607 г.г.*, nr 13878–13886, Вильна 1908, s. 372; wyd. 7, *Акты Упитского земского суда за 1585–1587 г.г.*, nr 15190; *Акты Россиенского подкоморского суда за 1595–1655 г.г.*, nr 14602, Вильна 1909, s. 362; wyd. 8, *Акты Упитского гродского суда за 1584–1615 г.г.*, nr 15191–15197, Вильна 1912, s. 564; wyd. 9, *Акты Вилкомирского гродского суда за 1609–1621 г.г.*, nr 13887; *за 1613–1616 г.г.*, nr 13888; *за 1609–1619 г.г.*, nr 13889; *за 1617–1619 г.г.*, nr 13890; *за 1620 г.*, nr 13891; *за 1622–1624 г.г.*, nr 13892, Вильна 1912, s. 522; wyd. 10, *Акты Брестского гродского суда за 1575–1715 г.г.*, nr 7027, Вильна 1913, s. XLVIII.

[90] „Kwartalnik Historyczny", Lwów 1905, t. XIX, s. 457.

sługują na uwagę badaczy, albowiem dają pojęcie o wielu księgach aktowych sądów rosieńskich, upickich, wiłkomierskich i brzeskich, wywiezionych w 1915 z Wilna[91].

Oprócz pracy nad wydaniem *Opisów* pracownicy archiwum przygotowywali i inne publikacje. W 1902 roku z okazji pięćdziesiątej rocznicy założenia Centralnego Archiwum Wileńskiego ukazał się w *Памятная книжка Виленской губернии* artykuł Iwana Sprogisa „Wileńskie Centralne Archiwum Akt Dawnych", w którym podkreślił on polityczne znaczenie kierowanej przez niego placówki[92]. „Archiwum to, pisał Sprogis, jest niezmiernie ważne dla narodu i państwa rosyjskiego, ponieważ w nim znajdują się oczywiste i niepodważalne dowody tego, że nasz Kraj Północno-Zachodni, ze wszystkimi jego obszernymi guberniami, wyrwanymi z rąk byłej polskiej Rzeczypospolitej, jest krajem od wieków prawdziwie rosyjskim, że przynależy on do Rosji nie tylko według prawa oręża i podbojów, ale przede wszystkim według prawa rosyjskiego narodu i że prawdziwym i jedynym gospodarzem tej ziemi jest człowiek rosyjski"[93]. Dla potwierdzenia swych wywodów Sprogis przytacza cztery argumenty: pierwszy, powszechne używanie języka rosyjskiego w sądownictwie i innych oficjalnych instytucjach byłego Księstwa Litewskiego; drugi, rosyjskie nazwy geograficzne na tym terenie; trzeci, rosyjskie imiona i nazwiska (przezwiska) mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego; czwarty, pradawne tradycje Cerkwi prawosławnej w państwie litewskim[94]. Poglądy Sprogisa wyrażały postawę najbardziej reakcyjnych środowisk rosyjskich, wystraszonych wzrostem ruchów narodowowyzwoleńczych podbitych narodów.

O wiele bardziej informacyjna jest wydana z tej samej okazji praca pomocnika archiwariusza Włodzimierza Gołuba[95]. W jedenastu rozdziałach pisze on o założeniu Centralnego Archiwum Wileńskiego, jego działalności w latach 1852–1902, pracownikach i wydawnictwach. Podaje także podstawowe wiadomości o sądownictwie Wielkiego Księstwa Litewskiego, księgach aktowych i ich przekazaniu do Archiwum Centralnego, a także o różnych projektach udoskonalenia pracy archiwów centralnych. Praca ta również nie jest wolna od stronniczych ocen i wywodów, zwłaszcza w odniesieniu do dawnych instytucji wspólnego państwa polsko-litewskiego czy zasięgu rozpowszechnienia języka ruskiego w życiu publicznym na Żmudzi[96].

Pracowano także nad sporządzeniem indeksów i nowego katalogu. W 1914 roku został wydany *Indeks geograficzny dokumentów, wybranych z ksiąg aktowych Centralnego Archiwum Wileńskiego (Географический указатель выборных документов из актовых книг Виленского центрального архива)*, opracowany przez Iwana Sprogisa. Praca nad indeksem miała być kontynuowana w latach następnych (wydany tom kończy się hasłem „Пинский кармелитский мужской монастырь"), ale wybuch pierw-

[91] R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 71.

[92] И. Я. Спрогис, *Виленский центральный архив древних актовых книг...*, s. 18–25.

[93] Ibidem, s. 20.

[94] Ibidem, s. 20–23.

[95] В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленского центральногой архива древних актовых книг...*, s. 119.

[96] Ibidem, s. 11–23, 72–73.

szej wojny światowej stanął temu na przeszkodzie[97]. W tym samym roku została przygotowana do druku pierwsza część nowego *Katalogu Centralnego Archiwum Wileńskiego (Каталог Виленского центрального архива)*, zawierająca 12 108 numerów, to jest obejmująca mniej więcej połowę zbiorów. Niestety, pracy tej również nie zakończono[98].

Archiwum nie zajmowało się wydawaniem akt ze swych zbiorów. Do tego zadania została powołana w 1864 roku Wileńska Komisja Archeograficzna. Obie instytucje ściśle ze sobą współpracowały, archiwariusze Centralnego Archiwum Wileńskiego (Nikita Gorbaczewski, Iwan Sprogis) poniekąd automatycznie stawali się członkami Komisji. Mogli nimi być również pomocnicy archiwariusza. Stanowiska pomocnika archiwariusza i członka Komisji łączyli Iwan Sprogis w latach 1870–1879 i Dymitr Dowgiałło w latach 1906–1911, zaś w latach 1865–1869 Piotr Hildebrandt i Iwan Sprogis nieoficjalnie pracowali w Komisji, wyręczając jej rzeczywistych członków – Iwana Nikotina i Antoniego Pszczołko. Zaangażowanie pracowników Archiwum w pracach Komisji Archeograficznej podsunęło władzom myśl o połączeniu tych instytucji. Projekt taki był rozważany w Wilnie i Petersburgu w latach 1866–1867, ale ostatecznie odrzucono go jako szkodliwy pod względem politycznym. Ponaglono jednak obie instytucje do bardziej wydajnej pracy, zwłaszcza w dziedzinie edytorstwa źródeł oświetlających dzieje Cerkwi i „rosyjskiej narodowości" w Kraju Północno-Zachodnim[99]. Owocem działalności Wileńskiej Komisji Archeograficznej, prowadzonej w oparciu o Centralne Archiwum Wileńskie, było wydanie 39 tomów *Aktów* oraz innych wydawnictw źródłowych[100].

Pracownicy Archiwum współuczestniczyli także w przygotowywaniu publikacji zbioru źródeł wydanego przez Wileński Okręg Naukowy pod ogólnym tytułem *Archeograficzny zbiór dokumentów, dotyczących historii Północno-Zachodniej Rusi (Археo-*

---

[97] И. Я. Спрогис, *Географический указатель выборных документов из актовых книг Виленского центрального архива*, Вильна 1914, s. 550.

[98] И. Я. Спрогис, *Каталог Виленского центрального архива*, Вильна 1914, s. 448.

[99] LVIA, F 594, op. 1, teczka 564, 565.

[100] *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов*, t. 1–39, Вильна 1865–1915; *Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на вход в пущи и на земли, составленная старостою мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г...*, Вильна 1867; *Ординация королевских пущ в лесничествах б. Великого Княжества Литовского, составленная по инструкции короля Владислава IV комисарами Исайковским и Белозором в 1641 г.*, Вильна 1871; *Алфавитный указатель к актовой книге «Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском...»*, Вильна 1873; *Писцовая книга б. пинского староства, составленная по повелению короля Сигизмунда Августа в 1561–1566 г. пинским и кобринским старостою Лаврином Войною*, cz. 1–2, Вильна 1874; *Ревизия кобринской экономии составленная в 1563 г. королевским ревизором Дмитрием Сапегою...*, Вильна 1876; *Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями*, cz. 1–2, Вильна 1881–1882; *Писцовая книга пинского и клецкого княжеств составленная Хвальчевским в 1552–1555 г.*, Вильна 1884; *Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке (1432–1548) г.г.*, Вильна 1884; *Сборник документов касающихся административного устройства Северо–Западного края при императрице Екатерине II (1792–1796)*, Вильна 1903.

графический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси)[101]. Z inicjatywą takiego wydawnictwa wystąpił w 1867 roku kurator Iwan Korniłow. Po uzyskaniu pozwolenia generał-gubernatora Baranowa (Эдуард Трофимович Баранов) powołał grupę, która miała wybierać i przygotowywać do druku akta dotyczące Cerkwi prawosławnej i życia „rosyjskiego elementu" w Kraju Północno-Zachodnim, w pierwszej kolejności takie, które „rozjaśniają ciemności i kłamstwa wrogich historyków, dostarczają mnóstwo oczywistych i przekonywających dowodów, że Kraj Północno-Zachodni jest ruski i prawosławny"[102].

Działalność grupy wydawniczej była finansowana z pieniędzy wyznaczonych przez generał-gubernatora Murawiowa „na naukowe wydawnictwa i delegacje" (25 tys. rubli). Pierwotnie tworzyły ją trzy osoby: Mirotworcew, nauczyciel gimnazjum, Teodor Jelonski, wykładowca Litewskiego Seminarium Duchownego oraz Piotr Hildebrandt, pracownik Centralnego Archiwum Wileńskiego, później kierownik działu rękopisów w Wileńskiej Bibliotece Publicznej. Potem zespół wydawniczy znacznie rozszerzono, zaangażowano bowiem do zbierania materiałów nauczycieli i wykładowców seminariów duchownych. Przyłączył się do nich także wykładowca seminarium prawosławnego w Wilnie Józef Szczerbicki, w latach 1900–1915 pomocnik archiwariusza Sprogisa. Wydawcy *Archeograficznego zbioru* szukali materiałów w Wilnie, Witebsku, Nieświeżu, Turowie i innych miejscowościach. Niektóre odnalezione przez nich dokumenty (oryginały lub kopie) trafiły następnie do Centralnego Archiwum Wileńskiego[103]. Grupa wydawnicza pracowała bardzo intensywnie i w ciągu roku oddała do druku pierwsze cztery tomy zbioru[104]. Po wyjeździe kuratora Korniłowa z Wilna jej działalność stała się mniej intensywna, ale nadal trwała. W 1869–1874 roku wydano dalszych sześć tomów zbioru[105]. Potem nastąpiła dłuższa przerwa z powodu wyczerpania się środków pieniężnych. Dopiero w 1900 roku kierownictwo Wileńskiego Okręgu Naukowego znalazło środki dla wznowienia pracy nad wydaniem *Archeograficznego zbioru*. Do zespołu wydawniczego zaangażowano tym razem członków Wileńskiej Komisji Archeograficznej i pracowników Centralnego Archiwum Wileńskiego: Juliana Kraczkowskiego, Flawiana Dobrianskiego, Dymitra Dowgiałłę oraz Iwana Sprogisa. W ciągu czterech lat wydano kolejne cztery tomy zbioru. Ostatni tom ukazał się w 1904 roku[106]. W następnym

---

[101] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 1–14, Вильна 1867–1904.

[102] А. Миловидов, *Прошлое и современное положение археографии в Северо-Западном крае...*, s. 12–13.

[103] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси...*, t. 1, Вильна 1867, s. III–X; Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...*, s. 147–170.

[104] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси...*, t. 1, Вильна 1867, s. 409; t. 2, Вильна 1867, s. 258; t. 3, Вильна 1867, s. 368; t. 4, Вильна 1867, s. 364.

[105] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси...*, t. 5, Вильна 1869, s. 256, 135; t. 6, Вильна 1870, s. 409; t. 7, Вильна 1870, s. 375; t. 8, Вильна 1870, s. 468; t. 9, Вильна 1870, s. 391; t. 10, Вильна 1874, s. 391.

[106] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси...*, t. 11,

roku wydano skorowidz alfabetyczny do tomów I–XIII, przygotowany przez I. Sprogisa i na tym edycję zakończono[107].

Wydanie *Archeograficznego zbioru* wywołało zainteresowanie przede wszystkim uczonych rosyjskich. Profesor Petersburskiej Akademii Duchownej M. Kojałowicz w roku 1868 i 1870 przedstawił pierwsze sześć tomów czytelnikowi w czasopiśmie Ministerstwa Oświecenia Narodowego, podkreślając naukowe i polityczne znaczenie opublikowanych materiałów. Liczne niedostatki wydawnictwa (luki w tekstach, niedokładny przekład, nieścisłości chronologiczne) petersburski krytyk potraktował nader pobłażliwie, usprawiedliwiając je niedoświadczeniem wydawców i brakiem zaplecza naukowego w postaci wyższej uczelni. Rosyjski uczony powoływał się niejednokrotnie na przykład Kijowa, gdzie obecność Uniwersytetu Św. Włodzimierza wpływała pozytywnie na poziom wydawnictw źródłowych[108]. W okresie międzywojennym polski historyk R. Mienicki oprócz niedostatków, wymienionych przez M. Kojałowicza, zwrócił uwagę na brak obmyślanego systemu, tendencyjny dobór źródeł, wyolbrzymienie ujemnych stron życia w dawnej Rzeczypospolitej[109]. Białoruski uczony N. Ułaszczyk pozytywnie ocenił to wydanie i podkreślił znaczenie zawartych w nim materiałów dla badań dziejów narodu białoruskiego[110].

Wydawnictwa Archiwum, zwłaszcza *Opisy dokumentów Wileńskiego Centralnego Archiwum Akt Dawnych,* szeroko rozchodziły się po całym imperium rosyjskim, były wysyłane do bibliotek wyższych uczelni (Akademii Duchownych w Moskwie i Petersburgu, uniwersytetów rosyjskich), archiwów i towarzystw naukowych. Kilka egzemplarzy ozdobnie oprawionych posyłano cesarzowi, ministrowi oświaty i innym wysokim urzędnikom w Petersburgu[111]. Przysyłane na wymianę wydawnictwa naukowe oddawano do Wileńskiej Biblioteki Publicznej, z którą wymieniano niekiedy także rękopisy[112]. Archiwum posiadało też własną biblioteczkę podręczną. Gromadzono w niej fachową literaturę: słowniki, katalogi, indeksy, atlasy map historycznych, książki autorów rosyjskich o Kraju Północno-Zachodnim oraz prace samych pracowników Archiwum. Pozostałe po pierwszej wojnie światowej książki z biblioteki Wileńskiego Archiwum Centralnego w 1919 roku zostały oddane Bibliotece Archiwum Państwowego w Wilnie[113].

Вильна 1900, s. 372; t. 12, Вильна 1900, s. 203; t. 13, Вильна 1902, s. 285; t. 14, Вильна 1904, s. 229.

[107] *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси...*, *Подробный алфавитный указатель к I–XIII томам*, составил И. Я. Спрогис, Вильна 1905, s. 334.

[108] М. Коялович, *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа, t. I–4*, „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург ноябрь 1868, t. 140, s. 222–245; idem, *Западно-русские археографические издания*, „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург, ноябрь 1870; t. 152, s. 100–110, декабрь 1870; t. 152, s. 265–288.

[109] R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 76–77.

[110] Н. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии...*, s. 147–170.

[111] LVIA, F 594, op. 1, teczka 143, s. 61.

[112] LVIA, F 594, op. 1, teczka 124, 674.

[113] R. Mienicki, *Biblioteka Archiwum Państwowego w Wilnie*, Wilno 1932, s. 5 (odb. z księgi „Ateneum Wileńskie", t. VIII).

Zbiory Centralnego Archiwum Wileńskiego już w XIX wieku przyciągały uczonych. Materiałów do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Archiwum poszukiwali profesor Uniwersytetu Petersburskiego Siergiej Bierszadski (r. 1880) i magister Edward Wolter (r. 1884). W 1913 roku w Archiwum pracował profesor Uniwersytetu Lwowskiego Władysław Semkowicz[114]. W tym samym roku Archiwum odwiedził Aleksander Włodarski, archiwariusz Archiwum Głównego w Warszawie w celu zapoznania się z aktami ziemi drohiczyńskiej[115]. Józef Kordzikowski zbierał w Archiwum materiały o wojennej i politycznej działalności ks. Krzysztofa Radziwiłła. Józef Purycki na temat „Ruch reformacyjny na Litwie", zaś Anna Lipińska na temat „Kwestia włościańska w zachodnich guberniach Rosji w końcu XVIII wieku[116]. Często z materiałów Archiwum korzystali też studenci, wojskowi oraz badacze genealogii rodowych[117]. Jeden z takich badaczy Olgierd Wilczyński, szlachcic guberni kowieńskiej, został oskarżony o podrabianie dokumentów i na drodze sądowej musiał bronić swego dobrego imienia (został uniewinniony)[118].

Pracownicy Archiwum prowadzili też pracę z młodzieżą. Archiwariusz i jego pomocnicy przyjmowali i oprowadzali wycieczki uczniów szkół średnich oraz słuchaczy instytutów nauczycielskich, pokazywali im zawczasu dobrane akta, świadczące o dawnych tradycjach Cerkwi prawosławnej i języka rosyjskiego w Kraju Północno-Zachodnim. Wpajano w ten sposób młodzieży poglądy nacjonalistyczne. Do Archiwum przybywały wycieczki młodzieży przede wszystkim ze szkół Wilna, ale też Kowna, Kijowa, Mińska, Białegostoku[119]. Apologeci rusyfikacji i prawosławia przypisywali tym wycieczkom duże znaczenie wychowawcze[120]. Archiwum odwiedzali także wysocy urzędnicy oświaty i dygnitarze cerkiewni. W roku 1904 Archiwum wizytował minister oświaty Włodzimierz Głazow, w następnym roku arcybiskup litewski i wileński Nikander. Prominenci odwiedzając Archiwum chcieli w ten sposób podkreślić jego znaczenie jako placówki oświatowej[121].

Pracownicy Archiwum musieli uczestniczyć w różnych imprezach publicznych, mających charakter propagandowy, takich jak odsłonięcie pomnika Murawiowa, obchody trzystulecia panowania w Rosji dynastii Romanowów i odczyty publiczne organizowane przez Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej ku uczczeniu pamięci Aleksandra III. Nie mogli uniknąć też składek na budowę pomników i inne akcje patriotyczne. Łożyli więc na budowę pomników: Tysiąclecia Rosji, cesarza Aleksandra II w Taszkiencie, Murawiowa w Wilnie, na budowę cerkwi, na pomoc

[114] LVIA, F 594, op. 1, teczka 113, 386, 388, s. 5.
[115] LVIA, F 594, op. 1, teczka 388, s. 14.
[116] LVIA, F 594, op. 1, teczka 388, s. 2, 12, 15.
[117] LVIA, F 594, op. 1, teczka 388, s. 1–3, 6, 10.
[118] LVIA, F 594, op. 1, teczka 387.
[119] LVIA, F 594, op. 1, teczka 284.
[120] А. И. Миловидов, *Воспитательное и образовательное значение школьных экскурсий-паломничеств в Западном крае*, Вильна 1910, s. 22.
[121] LVIA, F 594, op. 1, teczka 284, s. 4, 7.

rannym żołnierzom w czasie wojny rosyjsko-tureckiej, na urządzenie muzeum imienia Łomonosowa, na pomoc głodującym w Rosji itp.[122]

Powiększenie zbiorów Archiwum i rozszerzenie zakresu jego działalności ponownie zaostrzyło problem lokalowy. W gmachu pouniwersyteckim, gdzie mieściło się Archiwum, stawało się coraz ciaśniej, bowiem ulokowano tutaj nie tylko instytucje, ale również mieszkania prywatne, pralnie, magazyny. Zagęszczenie stwarzało niewygodne warunki pracy dla archiwistów i niebezpieczeństwo dla samych zbiorów. Najgroźniejsze były pożary. W 1876 roku i 1879 roku ogień – raz wybuchł on w obserwatorium astronomicznym, raz zaś w jednym z mieszkań – dochodził prawie do pomieszczeń Archiwum. Archiwariusz Sprogis zaniepokojony losem zbiorów prosił kuratora o pozwolenie na przeniesienie ich do osobnego, zabezpieczonego od pożaru budynku, najlepiej do jakiegoś zamkniętego katolickiego kościoła lub klasztoru[123] . Jego starania przyniosły tylko częściowy skutek. Archiwum pozostało na miejscu, ale zadbano o lepsze środki przeciwpożarowe[124].

Warunki lokalowe poprawiły się dopiero na początku XX wieku. W 1903 roku, w związku z przewiezieniem do Wilna zbiorów Centralnego Archiwum Witebskiego, Archiwum Wileńskie uzyskało pięć dodatkowych, niedużych pokoi, zajmowanych dotąd przez Wileński Instytut Nauczycielski. Po przeprowadzonym remoncie złożono w nich zbiory witebskie i część lubelskich[125]. Nie rozwiązywało to ostatecznie problemu lokalowego, więc myślano o budowie nowego gmachu. W końcu 1911 roku została powołana specjalna Komisja, która miała ustalić potrzeby i obliczyć wstępne koszta budowy nowych gmachów Archiwum i Biblioteki Publicznej. W skład Komisji wchodzili: Flawian Dobrianski, prezes Wileńskiej Komisji Archeograficznej, Iwan Sprogis, archiwariusz, Aleksander Żirkiewicz, generał-major, Spasski, dyrektor Żydowskiego Instytutu Nauczycielskiego, Wołonsewicz, architekt, i Teodor Uljanow, sekretarz Archiwum. Komisja pracowała przez kilka miesięcy i ustaliła, że do budowy osobnego gmachu potrzebny jest teren o powierzchni 750 sążni kwadratowych, lub 500 sążni kwadratowych, jeśli obok będzie jakiś niezabudowany plac, dający możliwość zabezpieczenia od ognia w razie pożaru. Koszta budowy obliczono na 165 tys. rubli srebrnych. Dla nowego gmachu Biblioteki Publicznej, według obliczeń Komisji, potrzebny był plac o powierzchni około 600–700 sążni kwadratowych. Architekt Wołonsewicz nakreślił nawet plan budowy. Pozostawało jednak zadanie najtrudniejsze – uzyskać pozwolenie i niezbędne środki w Petersburgu[126]. Kurator Ostroumow powołał 5 grudnia 1913 roku nową Komisję w składzie: Mikołaj Znojko, inspektor Wileńskiego Okręgu Naukowego, Iwan Sprogis, Aleksander Żirkiewicz, Dymitr Dowgiałło, Wołonsewicz i Paweł Rykow, która miała starać

[122] LVIA, F 594, op. 1, teczka 121, 143, 144, 689.
[123] LVIA, F 594, op. 1, teczka 369–385.
[124] LVIA, F 594, op. 1, teczka 143, s. 35.
[125] LVIA, F 594, op. 1, teczka 384, s. 39–40.
[126] LVIA, F 594, op. 1, teczka 385.

się o środki i realizować plan budowy. Nie zdążono jednak wykonać tych planów do wybuchu wojny[127].

Wybuch pierwszej wojny światowej nie tylko pokrzyżował plany budowy nowego gmachu Archiwum, ale zakłócił i inną jego działalność: przestano wydawać *Opisy*, nie zakończono indeksu geograficznego i nowego katalogu. Cały wysiłek pracowników po ogłoszeniu ukazu o ewakuacji (20 sierpnia 1914 roku) został skierowany na przygotowanie zbiorów do wywozu w głąb Rosji. Według zawczasu ułożonego planu majątek Centralnego Archiwum Wileńskiego miał być wywieziony do Witebska lub Moskwy, zależnie od zmian linii frontu[128]. Na wywiezienie całych zbiorów potrzebnych było 11 wagonów i zdawano sobie sprawę, że z powodu trudności z transportem część zbiorów trzeba będzie zostawić. Wybierano więc ze zbiorów najdawniejsze i najcenniejsze egzemplarze oraz dokumenty mające znaczenie dla dziejów Rosji i pakowano je do worów. Ewakuacja nastąpiła w lipcu 1915 roku. Pracownicy Archiwum przed wyjazdem przekazali zbiory pod opiekę Wileńskiej Rady Miejskiej.

Dokładna liczba wywiezionych przez Rosjan dokumentów pozostaje nieznana, gdyż brak odpowiedniej dokumentacji. Przypuszcza się, że przed pierwszą wojną światową w Archiwum było około 26–30 tys. ksiąg aktowych i poszczególnych dokumentów. Zmienność i zaokrąglenie cyfr podawanych w sprawozdaniach i publikacjach świadczą, że nie posiadano ścisłych danych o stanie Archiwum. W roku 1923 w Archiwum Państwowym w Wilnie znajdowało się 14 832 ksiąg akt dawnych i 490 poszczególnych dokumentów, pochodzących z byłego Centralnego Archiwum Wileńskiego. Pozwala to przypuszczać, że Rosjanie zdołali wywieźć w 1915 roku około połowy zbiorów. Zdaniem R. Mienickiego, wywieziono podczas ewakuacji Rosjan księgi najdawniejsze do wieku XVIII włącznie, a także większość z początku XIX wieku. Wywieziono również część ksiąg podlaskich i lubelskich oraz poszczególne dokumenty, oddane poprzednio do Wileńskiej Biblioteki Publicznej. Straty poniesione w czasie pierwszej okupacji niemieckiej i władzy bolszewickiej też nie są dokładnie znane, ale przypuszcza się, że w porównaniu z wywiezionymi w 1915 roku zbiorami nie były duże[129].

PODSUMOWANIE

Centralne Archiwum Wileńskie utworzone na mocy ukazu carskiego w 1852 roku przyczyniło się walnie do zebrania i przechowania akt dawnych, mających ogromne znaczenie dla badaczy dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Władzom rosyjskim chodziło jednak nie tyle o zachowanie dokumentów dla następnych pokoleń, ile o przejęcie kontroli nad nimi, a zwłaszcza aktami dotyczącymi spraw majątkowych i poświadcza-

[127] LVIA, F 594, op. 1, teczka 144, s. 59.

[128] LVIA, F 594, op. 1, teczka 259.

[129] И. Я. Спрогис, *Виленский центральный архив древних актовых книг...*, s. 18; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. 56–57, 121–126, 132–133.

jących szlacheckie pochodzenie poszczególnych osób. W ciągu pierwszych dziesięciu lat działalności Archiwum (1852–1862) główna uwaga jego pracowników była skupiona na gromadzeniu i porządkowaniu akt. Jednocześnie dużo czasu i sił poświęcali oni na sporządzanie krótkich opisów dokumentów oraz wypisów z ksiąg aktowych na żądanie urzędów lub osób prywatnych, a także na urządzenie lokalu. Pracy naukowej i wydawniczej w tych latach Archiwum nie prowadziło, ale już wtedy służyło jako baza dla badań naukowych i wydawnictw źródłowych. W 1858 roku Wileńska Komisja Archeologiczna wydała pierwszy zbiór źródeł, wybranych przez Maurycego Krupowicza ze zbiorów Centralnego Archiwum Wileńskiego.

Pracy naukowo-wydawniczej zaczęto wymagać od pracowników Archiwum po roku 1865. W latach 1867–1874 przy finansowej pomocy Wileńskiego Okręgu Naukowego wydano opracowane przez Archiwariusza Nikitę Gorbaczewskiego *Tablice chronologiczne*, *Kalendarz archeograficzny*, *Katalog Centralnego Archiwum Wileńskiego*, *Słownik starożytnego języka aktowego*, a więc publikacje ułatwiające korzystanie ze źródeł ówczesnym badaczom. W 1888 roku wyszedł *Geograficzny słownik dawnej ziemi żmudzkiej*, przygotowany przez Iwana Sprogisa. Największą jednak zasługą pracowników Archiwum było wydanie w latach 1901–1913 dziesięciu tomów *Opisów dokumentów Wileńskiego Centralnego Archiwum Akt Dawnych (Опись документов Виленского Центрального Архива Древних Актовых Книг)*, posiadających wartość dla badaczy do dnia dzisiejszego. Dla badania dziejów samego Archiwum mają znaczenie też sporządzone przez Gorbaczewskiego i Sprogisa katalogi, indeksy, publikacje o działalności Centralnego Archiwum Wileńskiego.

Pracownicy Archiwum (Nikita Gorbaczewski, Piotr Hildebrandt, Iwan Sprogis, Dymitr Dowgiałło) współuczestniczyli również w edycji *Aktów* Wileńskiej Komisji Archeograficznej i *Archeograficznego zbioru dokumentów, dotyczących historii Północno-Zachodniej Rusi (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси)*, wydawanego przez Wileński Okręg Naukowy.

Największą jednak ich zasługą było zgromadzenie i zachowanie od niszczącego wpływu czasu ogromnej ilości dokumentów (około 26–30 tys.), które prawie od samego początku powstania Archiwum służyły badaniom naukowym. Trzeba żywić nadzieję, że nareszcie spełnią się słowa Józefa Paczkowskiego, dyrektora naczelnego archiwów państwowych w okresie międzywojennym, który w przedmowie do książki R. Mienickiego pisał: „Archiwum wileńskie stało przez szereg pokoleń wyłącznie na usługach oportunizmu skrajnego oraz najciaśniejszych uprzedzeń wyznaniowych, politycznych i społecznych. Spełni ono teraz godne zadanie swoje wobec Państwa i społeczeństwa, gdy stanie się arsenałem wiedzy pogłębionej, dzierżącej wysoko sztandar nauki, nie podlegającej jednostronnym hasłom i uprzedzeniom"[130].

---

[130] R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie...*, s. I.

— Zakończenie —

Powstanie nieakademickich instytucji naukowych w XIX wieku w Wilnie było jednym z przejawów ważnego procesu w dziejach nauki, nazywanego jej instytucjonalizacją[1]. Rozwój społeczny zmieniał rolę nauki. Stawała się ona istotnym, a przy tym uznanym społecznie czynnikiem rozwoju kraju i społeczeństwa. Stopniowo zmieniała się sama jej koncepcja. Dotychczas najczęściej rozumiano ją jako osobistą erudycję, zaś w XIX wieku rozpowszechniło się pojmowanie jej jako źródła pożytecznych odkryć i wynalazków. Uprawianie nauki, ze względu na jej użyteczność społeczną, przestało być sprawą prywatną, a stawało się sprawą publiczną. Potrzebę tworzenia oprócz szkół wyższych także innych instytucji naukowych jeszcze bardziej uwidoczniły zmiany społeczne i polityczne na przełomie XVIII i XIX wieku. Utrata niepodległości, włączenie ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w skład imperium rosyjskiego spowodowały zanik indywidualnego mecenatu magnackiego i królewskiego, z którego korzystano w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. W wielu innych krajach funkcję wspierania takich instytucji naukowych przejmowało państwo. W zaborze rosyjskim na wsparcie państwowe mogły liczyć tylko te instytucje, które służyły interesom rosyjskim. Instytucje polskie, chociaż działały z zezwolenia i pod ścisłą kontrolą władz oraz przejawiały wymuszoną lojalność względem panowania rosyjskiego, mogły liczyć tylko na wsparcie pewnych warstw społeczeństwa, najczęściej polskiej inteligencji i ziemiaństwa.

W wieku XIX i na początku XX działały w Wilnie trzy polskie nieakademickie instytucje naukowe: Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie (1805–1915), Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna w Wilnie (1855–1865) oraz pięć rosyjskich: Wileńska Komisja Archeograficzna (1864–1915), Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (1867–1915), Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej (1899–1915), Muzeum Murawiowa w Wilnie (1898–1915), Centralne Archiwum Wileńskie (1852–1915). W roku 1907 powstały nowe towarzystwa naukowe, jak Towarzystwo Nauki i Sztuki (w 1914 roku zlało się z Towarzystwem Przyjaciół Nauk), Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Litewskie Towarzystwo Naukowe, które w okresie międzywojennym kontynuowały działalność w odro-

[1] W. Rolbiecki, *Towarzystwa naukowe w Polsce*, Warszawa 1972, s. 106–108.

dzonym państwie polskim. Podziału na instytucje polskie i rosyjskie dokonuje się na podstawie celów i ukierunkowania ideologicznego tych instytucji, nie zaś narodowości członków, bowiem w Towarzystwie Lekarskim, Komisji Archeologicznej, Północno-Zachodnim Oddziale Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego oraz w Centralnym Archiwum Wileńskim (do 1865 roku) działali ludzie różnych narodowości. W Komisji Archeologicznej zdecydowaną większość stanowili jednak Polacy, a w Północno-Zachodnim Oddziale Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego – Rosjanie. Członkami i kierownikami Wileńskiej Komisji Archeograficznej, Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej (1899–1915) oraz pracownikami Muzeum Murawiowa i Centralnego Archiwum Wileńskiego (po 1865 roku) mogli być w zasadzie tylko prawosławni Rosjanie. Wyjątek robiono niekiedy dla Niemców lub Łotyszów wyznania luterańskiego.

Polskie instytucje naukowe powstawały staraniem oświeconej części społeczeństwa (inteligencji i ziemiaństwa), rosyjskie – z inicjatywy władz. Zarówno jedne jak i drugie oprócz celów naukowych i oświatowych miały, jeśli jawnie niedeklarowane, to wyraźnie przejawiające się w działalności cele pozanaukowe. Nie było od tego wolne nawet najmniej upolitycznione Cesarskie Towarzystwo Lekarskie. Jego założyciel Józef Frank i inni profesorowie cudzoziemcy dalecy byli od spraw politycznych i narodowościowych, lecz członkowie Polacy z Jędrzejem Śniadeckim na czele postarali się nadać towarzystwu charakter polski. Swoistym wyrazem solidarności narodowej stawały się pogrzeby działaczy Towarzystwa Lekarskiego (Jędrzeja Śniadeckiego, Adama Ferdynanda Adamowicza, Juliana Titiusa). Oprócz członków Towarzystwa brali w nich udział liczni przedstawiciele wszystkich klas i stanów. Aktywność polityczna Towarzystwa i poszczególnych jego członków ujawniła się także w czasie rewolucji 1905 roku. Towarzystwo wystąpiło wtedy z żądaniami praw obywatelskich i liberalizacji służby zdrowia. Niezmiernie ważne było też doświadczenie w pracy organizacyjnej, jakie uzyskiwali lekarze działający w Towarzystwie Lekarskim i które potem wykorzystywali w innych dziedzinach pracy społecznej. Do członków Towarzystwa Lekarskiego należeli Władysław Zahorski, jeden z założycieli Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Jonas Basanavičius, prezes Litewskiego Towarzystwa Naukowego i zarazem czołowy działacz ruchu litewskiego, Cemach Szabad i Jakub Wygodzki, aktywni działacze żydowscy.

Pozostałe instytucje polskie – Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna – od samego początku znalazły się na skrzyżowaniu różnych interesów politycznych. Powstały one w czasie tak zwanej odwilży posewastopolskiej, kiedy część ziemiaństwa polskiego spodziewała się znacznych ulg w zarządzaniu kraju, zwłaszcza w dziedzinie kultury. Do kręgu takiego ziemiaństwa należał Eustachy Tyszkiewicz, założyciel Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej. On i jego najbliżsi współpracownicy marzyli o zebraniu dokumentów i pamiątek historycznych, upamiętniających świetną przeszłość Wielkiego Księstwa Litewskiego, o zgromadzenie ludzi nauki dla badań tej przeszłości, przekształceniu tymczasowej Komisji Archeologicznej w stałe towarzystwo naukowe, a potem i wskrzeszeniu Uniwersytetu Wileńskiego. Uważali oni, że osiągnięcie tych ce-

lów jest możliwe, tylko trzeba przejawić „rozumne", to jest lojalne nastawienie w stosunku do panowania rosyjskiego.

Rozbieżność poglądów doprowadzała niekiedy do ostrych konfliktów, jak to się stało w 1858 roku po wydaniu przez Komisję okolicznościowego albumu z okazji pobytu cesarza Aleksandra II w Wilnie. Patriotyczna prasa polska, zwłaszcza emigracyjna, ostro potępiła jego autorów (Ignacy Chodźko, Adam Honory Kirkor, Mikołaj Malinowski, Antoni Edward Odyniec) i ich wiernopoddańcze zachowanie. Najbardziej poważne konsekwencje miała jednak rozbieżność interesów polskiego społeczeństwa i władz rosyjskich. Ostatecznie na losie Muzeum i Komisji Archeologicznej zaważyły wybuch i upadek powstania styczniowego. Komisja Archeologiczna w 1865 roku została zlikwidowana, a pamiątki zgromadzone w Muzeum zagarnęły władze zaborcze. Mimo wszystkich przeszkód przez dziesięć lat swojej działalności dokonała ona wielkiego wysiłku naukowego, stając się poważnym ośrodkiem badawczym i uzyskując znaczny rozgłos w świecie nauki. Wydawnictwa Komisji w swoim czasie cieszyły się wielkim zainteresowaniem czytelników, a zbiory źródeł, przygotowane przez nią i wydane, do dnia dzisiejszego służą historykom. Zarazem Muzeum Starożytności i Komisja Archeologiczna były prawdziwą szkołą pracy społecznej. Pamięć o działalności Komisji nie zaginęła w środowisku wileńskim i na przełomie XIX i XX wieku inteligencja polska podjęła starania o wznowienie jej działalności pod postacią kółka archeologicznego. Nie uzyskano jednak zezwolenia władz i dopiero powstałe w 1907 r. Towarzystwo Przyjaciół Nauk uzyskało możliwość kontynuowania w nowych warunkach przerwanej w 1865 roku działalności swych poprzedników – Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej.

Rosyjskie placówki naukowe w Wilnie można podzielić na państwowe i społeczne. Do pierwszych należały Centralne Archiwum Wileńskie, Wileńska Komisja Archeograficzna i Muzeum Murawiowa w Wilnie, do drugich Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego i Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej. Instytucje państwowe miały wyznaczone stałe finansowanie z budżetu państwa oraz pracowników etatowych. Rosyjskie instytucje społeczne, podobnie jak polskie, utrzymywały się ze składek członków i dobrowolnych darów społeczeństwa rosyjskiego. Korzystały też z jednorazowych dotacji państwowych, przeznaczonych najczęściej na wydawnictwa i badania naukowe. Dary prywatne w porównaniu z ofiarnością społeczeństwa polskiego były nieduże. Organizatorom różnych akcji przychodziło często zachęcać państwowych urzędników i nauczycieli do współdziałania za pomocą środków administracyjnych. Tak postępowało kierownictwo Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego i Muzeum Murawiowa. To drugie, chociaż było finansowane z pieniędzy państwowych, często zwracało się do społeczności rosyjskiej o wsparcie. Czyniono to nie tyle ze względów materialnych, ile propagandowych. Poparcie społeczne miało świadczyć o niezmiernej wdzięczności Rosjan dla generał-gubernatora Murawiowa za poskromienie „polskich buntowników" i zachowanie panowania rosyjskiego w tym kraju. Toteż na założenie Muzeum przeznaczono pieniądze pozostałe z funduszów na budo-

wę pomnika Murawiowa, a pochodzące ze składek zebranych w całym imperium. Większość pamiątek Muzeum otrzymało drogą darowizn od rodziny Murawiowa, jego byłych współpracowników i wielbicieli. Państwowe instytucje rosyjskie korzystały też z kontrybucji nałożonych przez rząd rosyjski na polskich ziemian po powstaniu styczniowym i ze skonfiskowanego mienia. Z kontrybucji płacono dodatki do pensji dla urzędników Rosjan, w tym dla członków Wileńskiej Komisji Archeograficznej i pracowników Centralnego Archiwum Wileńskiego, zaś archiwalia z pozamykanych klasztorów katolickich i skonfiskowanych uczestnikom powstania dworów uzupełniły jego zbiory.

Rosyjskie instytucje naukowe, zarówno państwowe jak i społeczne, miały poprzez swą działalność naukową przyczynić się do wzmocnienia panowania rosyjskiego w Kraju Północno-Zachodnim, na podstawie materiałów historycznych i etnograficznych udowodnić, że kraj ten od wieków był prawosławny i rosyjski. Powstaje pytanie, z jakim powodzeniem poszczególne instytucje wcielały te cele w życie. Najlepsze warunki do wykonania stawianych jej zadań miała Wileńska Komisja Archeograficzna. Pracowała bez większych zakłóceń pięćdziesiąt jeden lat, była dobrze finansowana z budżetu państwa i kontrolowana przez władze, które natychmiast ingerowały, kiedy powstawały zakłócenia w pracy Komisji, toteż dorobek jej w dziedzinie edycji źródeł był znaczny. W ciągu pięćdziesięciu lat wydała 39 tomów *Aktów* i 15 osobnych wydawnictw, nie licząc publikacji jej członków w prasie rosyjskiej. Wydawnictwa te szeroko rozchodziły się po całym imperium rosyjskim, trafiały też do naukowych bibliotek europejskich i rozpowszechniały zniekształcony poprzez stronniczy dobór źródeł obraz dziejów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Odpowiednią rolę odgrywały też przedmowy zamieszczane do edycji źródłowych. Pisane właśnie w celach propagandowych, niekompetencją naukową raziły nawet uczonych rosyjskich, tym niemniej wiele ukutych przez pracowników Komisji sloganów zakrzewiło się w nacjonalistycznej historiografii rosyjskiej. Niektóre z nich, jak zdecydowanie ujemna ocena unii lubelskiej, podkreślanie polonizatorskiej działalności Kościoła katolickiego, wyolbrzymienie ujemnych stron życia Rzeczypospolitej przedostały się potem do historiografii litewskiej, gdzie w nieco zmienionej formie bytują do dnia dzisiejszego.

Niemałe znaczenie zarówno w dziedzinie nauki, jak i w ogóle szerzenia rosyjskiej kultury w Kraju Północno-Zachodnim miała działalność Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Podobnie jak i pozostałe placówki naukowe w tym kraju instytucja ta odczuwała trudności kadrowe i brak zaplecza naukowego. Z tych przyczyn musiała w 1875 roku zawiesić działalność na całych trzydzieści pięć lat i wznowiła ją dopiero w 1910 roku. Nie zważając na te trudności za pomocą kierownictwa Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu osiągnęła znaczące rezultaty, przede wszystkim w gromadzeniu danych statystycznych i etnograficznych o kraju i jego mieszkańcach, oraz w organizowaniu obserwacji meteorologicznych. Od pozostałych wileńskich instytucji rosyjskich Oddział wyróżniał się swoją masowością i zasięgiem działalności. Zwłaszcza w drugim okresie (1910–1915) zaangażowano do jego pracy nauczycieli i innych pracowników oświaty ze wszystkich sze-

ściu guberni Kraju Północno-Zachodniego. Zbierali oni materiały etnograficzne i statystyczne, prowadzili (po odpowiednim przeszkoleniu) obserwacje meteorologiczne. Wydawane przez Oddział pismo „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества" miało też o wiele szerszy krąg czytelników, niż wydawnictwa Komisji Archeograficznej, po które sięgali tylko zawodowi historycy. Największym zainteresowaniem cieszyły się prace z etnografii i historii publikowane na łamach „Zapisek", a te niezmiennie przedstawiały rosyjski punkt widzenia. W odpowiednim duchu interpretowano każdy temat historyczny, bądź to zamknięcie Uniwersytetu Wileńskiego w 1832 roku, bądź położenie prawosławnego duchowieństwa w czasach Rzeczypospolitej. Polskie społeczeństwo miało więc dostateczną podstawę uważać Północno-Zachodni Oddział za narzędzie polityki rusyfikatorskiej w tym kraju.

Powstałe na przełomie XIX i XX wieku dwie instytucje rosyjskie: Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej i Muzeum Murawiowa zrzeszały najbardziej konserwatywnych przedstawicieli rosyjskiego społeczeństwa: wysokich urzędników, wojskowych, dygnitarzy cerkiewnych, wykładowców i absolwentów Litewskiego Seminarium Duchownego, gorących stronników trójjedynej zasady „samowładztwo, prawosławie, narodowość". Obie instytucje łączyły wspólne poglądy i cele, toteż doszło do ich bliskiej współpracy. Ich głównym zadaniem było uwiecznienia pamięci dwóch postaci historycznych, uosabiających rządy „twardej ręki", a mianowicie, cara Aleksandra III Romanowa (1845–1894) i generał-gubernatora wileńskiego Michała Murawiowa (1796–1866).

W Kraju Północno-Zachodnim nie było wiele materiałów o Aleksandrze III, stąd obie instytucje skupiły wysiłki na gromadzeniu i publikowaniu materiałów o powstaniu styczniowym i rządach Murawiowa w Kraju Północno-Zachodnim. Poszukiwaniu materiałów historycznych przypisywano wielkie znaczenie ideologiczne. W obliczu przybierającego na sile ruchu narodowowyzwoleńczego w Kraju Północno-Zachodnim przypomnienie osoby i działalności Murawiowa, uosabiającego potęgę Rosji, miało podnieść na duchu przede wszystkim samych Rosjan, przebywających w tym kraju, upewnić ich, że przyłączenie ziem litewskich i białoruskich do rosyjskiego imperium jest ostateczne. Poznanie zaś przyczyn, przebiegu i upadku powstania styczniowego miało dopomóc w zapobieganiu podobnym „buntom" na przyszłość oraz znalezieniu skutecznych sposobów ich zdławienia w wypadku nowego wybuchu. W tym celu wystawiono też w Wilnie pomnik Murawiowa, wydano wiele broszurek propagandowych, przyprowadzano do Muzeum grupy uczniów, żołnierzy, słuchaczy seminariów nauczycielskich i duchownych. Natarczywa propaganda dawała jednak rezultaty często odwrotne od oczekiwanych. Nawet bardziej demokratycznie nastrojeni Rosjanie nie podzielali entuzjazmu wielbicieli Murawiowa. Działalność krzewicieli i założycieli Muzeum Murawiowa nie dała więc oczekiwanych rezultatów politycznych, tym niemniej pozostawili oni trwały ślad po sobie. Było to zebranie dużej ilości (powyżej 30 tys. woluminów) materiałów o powstaniu styczniowym. Część tych materiałów została przez nich nawet opublikowana

(jeden tom wydał Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej, dwa samo Muzeum). Tym samym rosyjscy działacze i wielbiciele Murawiowa przyczynili się do zachowania niezmiernie ważnych materiałów historycznych do poznania dziejów powstania styczniowego na terenie dzisiejszej Litwy i Białorusi.

Aneks 1.

Główni naczelnicy, gubernatorzy wojenni i generał-gubernatorzy wileńscy 1794–1912

Imię, nazwisko, ranga wojskowa, tytuł	Imię, imię ojca, nazwisko, ranga wojskowa, tytuł w języku rosyjskim	Lata urzędowania
Mikołaj Repnin, generał, książę	Николай Васильевич Репнин, генерал-аншеф, князь	30 X 1794 – 26 XI 1798
Boris de' Lassie, generał piechoty	Борис Петрович де-Ласси, генерал-от-инфантерии	26 XI 1798 – 26 X 1799
Iwan Goricz, generał kawalerii	Иван Петрович Горич, генерал-от-кавалерии	13 XI 1799 – 19 XII 1799
Michał Goleniszczew-Kutuzow, generał piechoty	Михаил Илларионович Голенищев-Кутузов, генерал-от-инфантерии	19 XII 1799 – 11 VII 1801
Leoncjusz Benigsen, generał lejtnant	Леонтий Леонтьевич Бенигсен, генерал-лейтенант	11 VII 1801 – 20 IX 1806
Aleksander Rimski-Korsakow, generał piechoty	Александр Михайлович Римский-Корсаков, генерал-от-инфантерии	5 X 1806 – 3 VII 1809
Michał Goleniszczew-Kutuzow, generał piechoty	Михаил Илларионович Голенищев-Кутузов, генерал-от-инфантерии	3 VII 1809 – 17 IV 1812
Aleksander Rimski-Korsakow, generał piechoty	Александр Михайлович Римский-Корсаков, генерал-от-инфантерии	17 IV 1812 – 24 XII 1830
Mateusz Chrapowicki, gen. adiutant, generał lejtnant	Матвей Евграфович Храповицкий, генерал-адъютант, генерал-лейтенант	24 XII 1830 – 23 III 1831
Mikołaj Dołgorukow, gen. adiutant, generał major, książę	Николай Андреевич Долгоруков, генерал-адъютант, генерал-майор, князь	23 III 1831 – 18 III 1840
Teodor Mirkowicz, generał lejtnant	Федор Яковлевич Миркович, генерал-лейтенант	IV 1840 – 28 II 1850
Eliasz Bibikow, generał adiutant, Generał lejtnant	Илья Гаврилович Бибиков, генерал-адъютант, генерал-лейтенант	15 III 1850 – 10 XII 1855
Włodzimierz Nazimow, generał adiutant, gengenerał piechoty	Владимир Иванович Назимов, генерал-адъютант, генерал-от-инфантерии	10 XII 1855 – 1 V 1863
Michał Murawiow, gen. adiutant, gen. piechoty	Михаил Николаевич Муравьев, генерал-адъютант, генерал-от-инфантерии	IV 1863 – 17 IV 1865
Konstanty Kaufman, von, gen. adiutant, gen. lejtnant	Константин Петрович фон Кауфман, генерал-адъютант, генерал-лейтенант	17 IV 1865 – 9 X 1866

Edward Baranow, generał adiutant, generał lejtnant	Эдуард Трофимович Баранов, генерал-адъютант, генерал-лейтенант	9 X 1866 – 2 III 1868
Aleksander Potapow, generał adiutant, generał lejtnant	Александр Львович Потапов, генерал-адъютант, генерал-лейтенант	III 1868 – 22 VII 1874
Piotr Albiedicski, generał adiutant, generał lejtnant	Петр Павлович Альбединский, генерал-адъютант, генерал-лейтенант	22 VII 1874 – 18 V 1880
Edward Totleben, hrabia, gen. adiutant, gen. inżynierii,	Эдуард Иванович Тотлебен, генерал-адъютант, инженер-генерал, граф	18 V 1880 – 19 VII 1881
Iwan Kachanow, generał artylerii	Иван Семенович Каханов, генерал-от-артилерии	6 IX 1884 – 1 I 1893
Piotr Orżewski, generał kawalerii, senator	Петр Васильевич Оржевский, генерал-от-кавалерии, сенатор	I 1893 – 31 III 1897
Witalij Trocki, generał adiutant, generał piechoty	Виталий Николаевич Троцкий, генерал-адъютант, генерал-от-инфантерии	6 XII 1897 – 9 V 1901
Piotr Świątopołk-Mirski, generał adiutant, generał lejtnant, książk	Петр Дмитриевич Святополк-Мирский, генерал-адъютант, генерал-лейтенант, князь	17 IX 1902 – 26 VIII 1904
Aleksander Freze, generał piechoty	Александр Александрович Фрезе, генерал-от-инфантерии	12 X 1904 – 19 XII 1905
Konstanty Krzywicki, generał lejtnant, generał artylerii	Константин Фадеевич Кшивицкий, генерал-лейтенант, генерал-от-артилерии	19 XII 1905 – 13 III 1909

Uwaga: Kutuzowa na stanowisku generał-gubernatora zastępował od 2 grudnia 1810 roku do 1 lutego 1811 roku generał-lejtnant Joann Essen, a od marca 1811 roku do 17 kwietnia 1812 – generał-major Iwan Burgełow, zaś Totlebena zastępował od 5 listopada 1882 roku do 14 stycznia 1884 roku generał-lejtnant Aleksander Nikitin, a od 14 stycznia do 6 września 1884 roku – generał-lejtnant Iwan Kachanow. Generał-gubernatorstwo wileńskie było nieobsadzone od 31 marca do 6 grudnia 1897 roku, od 9 maja 1901 r. do 17 września 1902 r. oraz od 13 marca 1909 r. do 1 lipca 1912 roku i zostało zniesione ukazem cesarza Mikołaja II z dnia 1 lipca 1912 roku.
Źródła: Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, F 439, op. 1, teczka 109-110, s. 20; „Памятная книжка Виленской губернии", Вильна 1874– 1912; „Виленский календарь", Вильна 1883–1910.

Aneks 2.

Kuratorzy Wileńskiego Okręgu Naukowego 1803–1915

Imię, nazwisko, tytuł	Imię, imię ojca, nazwisko w języku rosyjskim, tytuł	Lata urzędowania
Adam Jerzy Czartoryski, książę	Адам Чарторийский, князь	1803 – 1824
Mikołaj Nowosilcow	Николай Николаевич Новосилцов	1824 – 1832
Jerzy Wrangel, generał-lejtnant, baron	Егор Врангель, генерал-лейтенант, барон	1856 – 30 VIII 1861
Aleksander Szirinski-Szichmatow, książę	Александр Прохорович Ширинский-Шихматов, князь	30 VIII 1861 – 13 I 1864
Iwan Korniłow	Иван Петрович Корнилов	13 I 1864 – III 1867
Pompej Batiuszkow	Помпей Николаевич Батюшков	1867 – 1869
Mikołaj Sergijewski	Николай Александрович Сергиевский	24 X 1869 – 25 VI 1899
Wasilij Popow	Василий Александрович Попов	30 VII 1899 – 6 III 1906
Boris Wolf, von, baron	Борис Эдуардович фон Вольф, барон	6 III 1906 – 23 VIII 1908
Grzegorz Lewicki	Григорий Васильевич Левицкий	23 VIII 1908 – 1912
Aleksy Ostroumow	Алексей Андреевич Остроумов	1912 – 1914
Wisarion Aleksiejew	Виссарион Григорьевич Алексеев	1915

Uwaga: Nowosilcow, przebywając przy namiestniku Konstantym w Warszawie, rzadko bywał w Wilnie i nadzór nad szkolnictwem Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1824–1832 praktycznie sprawował Wacław Pelikan, rektor Uniwersytetu Wileńskiego. Wileński Okręg Naukowy został zlikwidowany 1 maja 1832 roku. Opiekę nad szkolnictwem zlikwidowanego okręgu sprawowali kuratorzy Białoruskiego Okręgu Naukowego (Grzegorz Kartaszewski, Eweryst Gruber). Wileński Okręg Naukowy w okrojonym zasięgu terytorialnym został wskrzeszony 2 maja 1850 r. Obowiązki kuratora od maja 1850 roku do końca 1855 roku pełnił generał-gubernator Ilja Bibikow, w roku 1856 jakiś czas funkcję kuratora sprawował generał-gubernator Włodzimierz Nazimow.

Źródła: „Памятная книжка Виленской губернии", Вильна 1874–1915; „Виленский календарь", Вильна 1883–1910; А. Белецкий, *Сороколетие русской начальной школы в Северо-Западном крае России (Памяти князя А. П. Ширинского-Шихматова)*, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, s. 214-263; А. Белецкий, *Краткий исторический обзор деятельности управления Виленского учебного округа в XIX столетии*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903, s. 237–291.

Wykaz najczęściej używanych skrótów

F – Zespół (Fondas)
LMAB – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk (Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka)
LVIA – Państwowe Archiwum Historyczne Litwy w Wilnie (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas)
Op.– opis (Aprašas)
PSB – Polski Słownik Biograficzny
RS – Dział Rękopisów (Rankraščių Skyrius)
VUB – Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus Universiteto Biblioteka)

— Tabele —

Tabela 1.
Skład ilościowy członków Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1914

Rok	Ogółem	Honorowi w Imperium Rosyjskim	Honorowi zagraniczni	Rzeczywiści	Korespondenci w Imperium Rosyjskim	Korespondenci zagraniczni	Wspierający
1	2	3	4	5	6	7	8
1805	15			15			
1806	61			22	15	24	
1807	71			22	19	30	
1808	76			26	21	29	
1809	86			28	27	34	
1810	93			30	29	34	
1811	96			29	30	37	
1812	99			30	32	37	
1813	105			35	33	37	
1814	107			36	32	39	
1815	109			34	35	40	
1816	121			40	36	45	
1817	129			41	42	46	
1818	143			45	44	54	
1819	156			45	51	60	
1820	158			46	54	58	
1821	180			49	70	61	
1822	206			51	73	82	
1823	215			55	72	88	
1824	223			61	74	88	
1825	219			60	74	85	
1826	223			58	78	87	
1827	235			56	78	101	
1828	238			59	77	102	
1829	242			59	81	102	

1830	244			61	80	103	
1831	250			65	82	103	
1832	252			65	84	103	
1833	256			65	88	103	
1834	273			68	100	105	
1835	273			68	100	105	
1836	280			70	103	107	
1837	287			75	105	107	
1838	292			76	109	107	
1839	289			71	115	103	
1840	288			70	115	103	
1841	304			73	131	100	
1842	308			73	135	100	
1843	325			73	143	109	
1844	339			79	150	110	
1845	341			80	153	108	
1846	340			80	154	106	
1847	347			80	164	103	
1848	352			82	166	104	
1849	354			83	168	103	
1850	356			82	170	104	
1851	360			85	172	103	
1852	367			84	178	105	
1853	366			84	177	105	
1854	374			84	185	105	
1855	374			82	185	107	
1856	373			81	185	187	
1857	397			82	193	122	
1858	402			82	198	122	
1859	412			80	209	123	
1860	417			77	215	125	
1861	419			74	218	127	

1862	413			70	217	126	
1863	411			66	219	126	
1864	238			51	131	56	
1865	223			52	128	43	
1866	233			58	129	46	
1867	226			56	125	45	
1868	228			54	130	44	
1869	235			46	139	50	
1870	237	5	2	46	137	48	
1871	243	13	2	47	136	45	
1872	258	17	4	48	141	48	
1873	280	17	3	55	164	41	
1874	293	17	3	78	154	41	
1875	294	16	3	85	148	42	
1876	292	14	5	81	148	45	
1877	291	14	5	81	146	45	
1878	280	14	5	76	142	43	
1879	281	14	5	72	147	43	
1880	240	12	5	71	117	35	
1881	236	13	5	66	117	35	
1882	229	10	5	61	118	35	
1883	224	9	5	60	115	35	
1884	227	7	5	63	116	36	
1885	226	9	4	65	112	36	
1886	233	11	4	65	115	37	
1887	238	12	4	68	119	35	
1888	249	16	4	74	121	34	
1889	260	17	4	78	123	35	3
1890	196	13	4	90	67	19	3
1891	187	11	4	97	61	11	3
1892	192	11	4	99	62	12	4
1893	198	11	4	94	72	13	4

1894	198	11		93	73	13	4
1895	237	32	29	98	63	10	4
1896	247	32	29	107	66	9	3
1897	248	32	30	109	65	9	3
1898	255	30	30	110	72	10	3
1899	264	30	32	111	77	11	3
1900	270	30	32	119	74	12	3
1901	278	28	33	121	80	13	3
1902	275	25	31	118	86	12	3
1903	272	23	31	106	98	11	3
1904	280	22	31	112	100	12	3
1905	293	23	30	120	104	13	3
1906	276	21	30	111	99	12	3
1907	277	21	29	115	97	12	3
1908	247	19	29	102	82	12	3
1909	249	18	29	105	82	12	3
1910	252	19	28	111	79	12	3
1911	227	17	31	9595	73	8	3
1912	232	16	30	102	73	8	3
1913	228	16	30	99	72	8	3
1914	232	16	30	102	72	8	4

Źródła: Spisy członków Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie (VUB, RS, F 26, op. 143-160); Protokoły posiedzeń (VUB, RS, F 26, op. 337–447); Sprawozdanie roczne (VUB, RS, F 26, op. 448-479); „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 2, Wilno 1821, s. XI–XXIX; „Praktyczne najnowsze postrzeżenia...", t. 1, s. 95, t. 3-4, s. 278–279; „Протоколы заседаний Императорского Медицинского Общества", Вильна 1869–1913; J. Baliński, *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie. Jego prace i wydawnictwa 1805–1864*, Warszawa 1890, s. 21–73; W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, Warszawa 1898, s. 176–244.

Tabela 2.
Skład Zarządu Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie w latach 1806–1915

Rok	Prezes	Wiceprezes	Sekretarz I	Sekretarz II	Skarbnik	Bibliotekarz	Kustosz	Kierownik pracowni
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1806	Jędrzej Śniadecki	Jan Andrzej Lobenwein	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1807	Eliasz Enholm	Jędrzej Śniadecki	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1808	Jędrzej Śniadecki	Jan Andrzej Lobenwein	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1809	Jan A. Lobenwein	Jędrzej Śniadecki	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1810	Jakub Briotet	Jan A. Lobenwein	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1811	August Becu	Karol Tieffenbach	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1812	Jędrzej Śniadecki	Ferdynand Spitznagel	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1813	Jakub Szymkiewicz	Fryderyk Niszkowski	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1814	Jędrzej Śniadecki	August Becu	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1815	Fryderyk Niszkowski	Mikołaj Mianowski	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1816	Ferdynand Spitznagel	Ludwik Bojanus	Józef Frank		Jerzy Gutt			
1817	Józef Frank	Jan Wolfgang	Mikołaj Mianowski		Jerzy Gutt			
1818	Jan Andrzej Lobenwein	Józef Frank	Mikołaj Mianowski		Maciej Szulc			
1819	Józef Frank	Wacław Pelikan	Mikołaj Mianowski		Maciej Szulc			
1820	Mikołaj Mianowski	Maciej Barankiewicz	Michał Homolicki		Maciej Szulc			

1821	Wacław Pelikan	Józef Frank	Michał Homolicki		Maciej Szulc			
1822	Józef Frank	Wacław Pelikan	Michał Homolicki		Maciej Szulc			
1823	Wacław Pelikan	Michał Homolicki	Feliks Rymkie-wicz		Maciej Szulc			
1824	Mikołaj Mianowski	Wincenty Herberski	Adolf Abicht		Maciej Szulc			
1825	Wacław Pelikan	Konstanty Porcjanko	Adolf Abicht		Maciej Szulc			
1826	Mikołaj Mianowski	Maciej Barankiewicz	Adolf Abicht		Maciej Szulc			
1827	Jan Bärkman	Adolf Abicht	Adam F. Adamowicz		Maciej Szulc			
1828	Jędrzej Śniadecki	Konstanty Porcjanko	Adam F. Adamowicz		Maciej Szulc			
1829	Adolf Abicht	Feliks Rymkie-wicz	Józef Mianowski		Maciej Szulc			
1830	Jędrzej Śniadecki	Konstanty Porcjanko	Józef Mianowski		Maciej Szulc			
1831	Konstanty Porcjanko	Feliks Rymkie-wicz	Józef Mianowski		Maciej Szulc			
1832	Feliks Rymkie-wicz	Franciszek Wróblewski	Karol Muyszel		Maciej Szulc			
1833	Jędrzej Śniadecki	Franciszek Wróblewski	Karol Muyszel		Maciej Szulc			
1834	Tomasz Kuczkowski	Mikołaj Mianowski	Karol Muyszel		Maciej Szulc			
1835	Konstanty Porcjanko	Feliks Rymkiewicz	Józef Korzeniowski		Maciej Szulc			
1836	Jędrzej Śniadecki	Tomasz Kuczkowski	Józef Korze-niowski		Aleksander Woelck			
1837	Tomasz Kuczkowski	Feliks Rymkie-wicz	Adam F. Adamowicz		Aleksander Woelck			
1838	Adolf Abicht	Konstanty Porcjanko	Adam F. Adamowicz		Aleksander Woelck			

1839	Feliks Rymkiewicz	Adam F. Adamowicz	Maksymilian Sochacki		Aleksander Woelck			
1840	Józef Korzeniowski	Adam F. Adamowicz	Maksymilian Sochacki		Karol Holing			
1841	Adam F. Adamowicz	Józef Kowalski	Maksymilian Sochacki		Karol Holing			
1842	Józef Kowalski	Adam F. Adamowicz	Julian Moszyński		Fryderyk Woelck	Anicety Renier	Klemens Maleszewski	
1843	Adam F. Adamowicz	Aleksander Woelck	Julian Moszyński		Fryderyk Woelck	Anicety Renier	Klemens Maleszewski	
1844	Feliks Rymkiewicz	Adam F. Adamowicz	Julian Moszyński		Fryderyk Woelck	Anicety Renier	Klemens Maleszewski	
1845	Adam F. Adamowicz	Mikołaj Schreiber	Julian Moszyński		Fryderyk Woelck	Anicety Renier	Klemens Maleszewski	
1846	Roman Rink	Adam F. Adamowicz	Stanisław Wikszemski		Fryderyk Woelck	Anicety Renier	Klemens Maleszewski	
1847	Adam F. Adamowicz	Roman Rink	Julian Moszyński		Fryderyk Woelck	Anicety Renier	Klemens Maleszewski	
1848	Jan Powstański	Kazimierz Choński	Julian Moszyński		Julian Titius	Julian Titius	Klemens Maleszewski	
1849	Adam F. Adamowicz	Julian Moszyński	Stanisław Wikszemski		Julian Titius	Julian Titius	Klemens Maleszewski	
1850	Julian Moszyński	Adam F. Adamowicz	Stanisław Wikszemski		Julian Titius	Julian Titius	Józef Bartosze-wicz	
1851	Adam F. Adamowicz	Julian Moszyński	Donat Rejkowski		Julian Titius	Julian Titius	Józef Bartoszewicz	
1852	Julian Moszyński	Stanisław Wikszemski	Donat Rejkowski		Julian Titius	Julian Titius	Józef Bartosze-wicz	
1853	Adam Adamowicz	Julian Moszyński	Donat Rejkowski		Julian Titius	Franciszek Wikszemski	Ludwik Zejdler	
1854	Julian Moszyński	Adam F. Adamowicz	Stanisław Wikszemski		Julian Titius	Franciszek Wikszemski	Ludwik Zejdler	
1855	Adam F. Adamowicz	Julian Moszyński	Mikołaj Ksawery Chawłowski		Wincenty Naruszewicz	Stanisław Wikszemski	Ludwik Zejdler	

1856	Julian Moszyński	Adam F. Adamowicz	Mikołaj Ksawery Chawłowski		Wincenty Naruszewicz	Leonard Karczewski	Ludwik Zejdler	
1857	Adam F. Adamowicz	Stanisław Wikszemski	Mikołaj Ksawery Chawłowski		Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1858	Adam F. Adamowicz	Stanisław Wikszemski	Stanisław Wikszemski		Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1859	Adam F. Adamowicz	Stanisław Wikszemski	Donat Rejkowski		Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1860	Adam F. Adamowicz	Stanisław Wikszemski	Donat Rejkowski		Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1861	Adam F. Adamowicz	Aleksander Korewa	Donat Rejkowski		Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1862	Adam F. Adamowicz	Donat Rejkowski	Aleksander Korewa		Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1863	Adam F. Adamowicz	Jan Zmaczyński	Aleksander Korewa		Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1864	Adam F. Adamowicz	Julian Titius	Aleksander Korewa		Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1865	Adam F. Adamowicz	Julian Titius	Stanisław Wikszemski	Hipolit Kozłowski	Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1866	Adam F. Adamowicz	Julian Titius	Stanisław Wikszemski	Hipolit Kozłowski	Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1867	Adam F. Adamowicz	Julian Titius	Stanisław Wikszemski	Hipolit Kozłowski	Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1868	Adam F. Adamowicz	Julian Titius	Aleksander Korewa	Hipolit Kozłowski	Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1869	Adam F. Adamowicz	Julian Titius	Aleksander Korewa	Hipolit Kozłowski	Wincenty Naruszewicz	Anicety Renier	Ludwik Zejdler	
1870	Adam F. Adamowicz	Aleksander Korewa	Hipolit Kozłowski	Hipolit Kozłowski	Ludwik Zejdler	Anicety Renier	Adolf Szerszewski	
1871	Adam F. Adamowicz	Stanisław Wikszemski	Hipolit Kozłowski	Hipolit Kozłowski	Ludwik Zejdler	Anicety Renier	Adolf Szerszewski	
1872	Adam F. Adamowicz	Teodor Filipow	Hipolit Kozłowski	Hipolit Kozłowski	Ludwik Zejdler	Anicety Renier	Adolf Szerszewski	

1873	Wasilij Stolarow	Adolf Majewski	Bronisław Iwaszkiewicz	Tadeusz Bujko	Ludwik Zejdler	Anicety Renier	Adolf Szerszewski	
1874	Wasilij Stolarow	Leonard Zauściński	Bronisław Iwaszkiewicz	Tadeusz Bujko	Ludwik Zejdler	Anicety Renier	Edward Schpor	
1875	Wasilij Stolarow	Leonard Zauściński	Bronisław Iwaszkiewicz	Tadeusz Bujko	Ludwik Zejdler	Anicety Renier	Edward Schpor	
1876	Adolf Majewski	Zenon Cywiński	Tadeusz Bujko	Jan Wyzgo	Ludwik Zejdler	Anicety Renier	Edward Schpor	
1877	Adolf Majewski	Zenon Cywiński	Hipolit Jundziłł	Tadeusz Bujko	Ludwik Zejdler	Anicety Renier	Edward Schpor	
1878	Adolf Majewski	Zenon Cywiński	Hipolit Jundziłł	Tadeusz Bujko	Ludwik Zejdler	Edward Szpor	Edward Schpor	
1879	Adolf Majewski	Mikołaj Żukowski	Tadeusz Bujko	Jan Wyzgo	Ludwik Zejdler	Bronisław Rumbowicz	Edward Schpor	
1880	Adolf Majewski	Mikołaj Żukowski	Bronisław Mackiewicz	Tadeusz Bujko	Ludwik Zejdler	Bronisław Rumbowicz	Apolinary Mikutowicz	
1881	Adolf Majewski	Mikołaj Żukowski	Bronisław Mackiewicz	Bolesław Kadenacy	Ludwik Zejdler	Aleksander Wojnicz	Apolinary Mikutowicz	
1882	Mikołaj Żukowski	Robert Strauss	Stanisław Marenicz	Stefan Moszyński	Ludwik Zejdler	Aleksander Wojnicz	Edward Schpor	
1883	Adolf Majewski	Robert Strauss	Stanisław Marenicz	Stefan Moszyński	Ludwik Zejdler	Aleksander Wojnicz	Edward Schpor	
1884	Józef Jundziłł	Robert Strauss	Franciszek Kuczyński	Stefan Moszyński	Ludwik Zejdler	Aleksander Wojnicz	Edward Schpor	
1885	Adolf Majewski	Robert Strauss	Aleksander Wojnicz	Stefan Moszyński	Ludwik Zejdler	Józef Bieliński	Wincenty Naruszewicz	
1886	Adolf Majewski	Robert Strauss	Aleksander Wojnicz	Stefan Moszyński	Ludwik Zejdler	Józef Bieliński	Edward Schpor	
1887	Adolf Majewski	Robert Strauss	Aleksander Wojnicz	Stefan Moszyński	Ludwik Zejdler	Józef Bieliński	Edward Schpor	
1888	Adolf Majewski	Robert Strauss	Aleksander Wojnicz	Stefan Moszyński	Ludwik Zejdler	Józef Bieliński	Edward Schpor	
1889	Zenon Cywiński	Robert Strauss	Aleksander Wojnicz	Stefan Moszyński	Ludwik Zejdler	Józef Bieliński	Stanisław Aksintycz	
1890	Klemens Erbstein	Robert Strauss	Aleksander Wojnicz	Stefan Moszyński	Ludwik Zejdler	Józef Bieliński	Stefan Syrwid	

1891	Klemens Erbstein	Hipolit Jundziłł	Aleksander Wojnicz	Stefan Moszyński	Ludwik Zejdler	Józef Bieliński	Stefan Syrwid	Aleksander Wojnicz
1892	Klemens Erbstein	Hipolit Jundziłł	Ignacy Strzemiński	Stanisław Marenicz	Ludwik Zejdler	Józef Bieliński	Stefan Syrwid	Aleksander Wojnicz
1893	Zenon Cywiński	Robert Strauss	Ignacy Strzemiński	Stanisław Marenicz	Ludwik Zejdler	Paweł Sawicki	Stefan Syrwid	Aleksander Wojnicz
1894	Robert Strauss	Aleksander Wojnicz	Ignacy Strzemiński	Stanisław Marenicz	Beniamin Fin	Paweł Sawicki	Stefan Syrwid	Aleksander Wojnicz
1895	Klemens Erbstein	Ignacy Strzemiński	Władysław Zahorski	Jan Tur	Beniamin Fin	Paweł Sawicki	Stefan Syrwid	Aleksander Wojnicz
1896	Klemens Erbstein	Ignacy Strzemiński	Władysław Zahorski	Jan Tur	Beniamin Fin	Paweł Sawicki	Stefan Syrwid	Aleksander Wojnicz
1897	Hipolit Jundziłł	Ignacy Strzemiński	Władysław Zahorski	Jan Tur	Beniamin Fin	Paweł Sawicki	Stefan Syrwid	Aleksander Wojnicz
1898	Hipolit Jundziłł	Aleksander Wojnicz	Ludwik Czarkowski	Florian Świerzyński	Marian Kiewlicz	Bernard Hłasko	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1899	Jan Wyzgo	Ignacy Strzemiński	Ludwik Czarkowski	Florian Świerzyński	Marian Kiewlicz	Bernard Hłasko	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1900	Robert Strauss	Ignacy Strzemiński	Wacław Orłowski	Grzegorz Gerszun	Michał Feodosewicz	Julian Sumorok	Stefan Syrwid	Aleksander Wojnicz
1901	Klemens Erbstein	Aleksander Wojnicz	Jan Świętecki	Grzegorz Gerszun	Michał Feodosewicz	Julian Sumorok	Stefan Syrwid	Aleksander Wojnicz
1902	Aleksander Wojnicz	Ludwik Czarkowski	Antoni Waszkiewicz	Władysław Żamett	Michał Feodosewicz	Julian Sumorok	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1903	Aleksander Wojnicz	Ludwik Czarkowski	Antoni Waszkiewicz	Władysław Żamett	Michał Feodosewicz	Julian Sumorok	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1904	Aleksander Wojnicz	Ludwik Czarkowski	Teodor Lapides	Władysław Żamett	Leon Rudziewicz	Julian Sumorok	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1905	Aleksander Wojnicz	Stanisław Marenicz	Teodor Lapides	Zygmunt Zawadzki	Leon Rudziewicz	Julian Sumorok	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1906	Aleksander Wojnicz	Stanisław Marenicz	Teodor Lapides	Zygmunt Zawadzki	Leon Rudziewicz	Julian Sumorok	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1907	Aleksander Wojnicz	Stanisław Marenicz	Teodor Lapides	Zygmunt Zawadzki	Leon Rudziewicz	Julian Sumorok	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1908	Stanisław Marenicz	Teodor Lapides	Lucjan Adamowicz	Ofsej Zalkindson	Bernard Głasko	Aleksander Safarewicz	Wacław Gołub	Aleksander Wojnicz
1909	Aleksander Wojnicz	Grzegorz Gerszun	Władysław Jabłonowski	Grzegorz Wolfson	Władysław Bujalski	Ludwik Łukowski	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1910	Aleksander Wojnicz	Grzegorz Gerszun	Władysław Jabłonowski	Grzegorz Wolfson	Władysław Bujalski	Ludwik Łukowski	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1911	Aleksander Wojnicz	Stanisław Marenicz	Lucjan Adamowicz	Władysław Jabłonowski	Władysław Bujalski	Ludwik Łukowski	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1912	Aleksander Wojnicz	Abraham Kogan	Lucjan Adamowicz	Władysław Jabłonowski	Emanuel Kahn	Ludwik Łukowski	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1913	Aleksander Wojnicz	Abraham Kogan	Aleksander Safarewicz	Władysław Jabłonowski	Eliasz Błoch	Ludwik Łukowski	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1914	Aleksander Wojnicz	Abraham Kogan	Kazimierz Markowski	Władysław Jabłonowski	Eliasz Błoch	Ludwik Łukowski	Kazimierz Stefanowski	Aleksander Wojnicz
1915	Mikołaj Kraiński	Abraham Kogan	Boguszewski	Władysław Jabłonowski	Eliasz Błoch	Ludwik Łukowski		

Źródła: Spisy członków Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie (VUB, RS, F 26, op. 143-160), protokoły posiedzeń (VUB, RS, F 26, op. 337-447), sprawozdanie roczne (VUB, RS, F 26, op. 448-479); „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 2, Wilno 1821, s. XI–XXIX; „Praktyczne najnowsze postrzeżenia…", t. 1, s. 95, t. 3–4, s. 278–279; „Протоколы заседаний Императорского Медицинского Общества", Вильна 1869–1913; J. Baliński, *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie. Jego prace i wydawnictwa 1805–1864*, Warszawa 1890, s. 21–73; W. Zahorski, *Zarys dziejyw Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, Warszawa 1898, s. 176–244.

Tabela 3.
Stan majątkowy Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1914

Rok	Biblioteka (tomów)	Gabinet Anatomiczny (preparatów)	Gabinet Farmaceutyczny (preparatów)	Gabinet Mineralogiczny (sztuk minerałów)	Przychód pieniędzy**	Rozchód pieniędzy **
1	2	3	4	5	6	7
1805						
1806	8				2 620	2 063
1807	16				3 820	3 820
1808	18				2 207	1 950
1809	19				1 591	536
1810	23				1 595	1 418
1811	25				8 494	669,10
1812	26					
1813	28				616,21	103,10
1814	29				1 226,9	463,10
1815	30				882,29	595,10
1816	31				769,9	530,20
1817	36				985,19	798,28
1818	39				1 218,4	1 196
1819	41				175,85	147,25
1820	42				217,60	185,80
1821	44				196,80	145,70
1822	49				241,10	200,70
1823	57				178,40	163,60
1824	70				206,80	190,80
1825	76				253	190,95
1826	90				284,5	202,75
1827	1 093				243,30	189,70
1828	1 102				221,60	177,90
1829	1 148				202,70	146,50
1830	1 156				194,20	153,70
1831	1 170				178,50	145,15
1832	1 193				159,50	167,20
1833	1 200				207	182,70
1834	1 215				156,30	150,50
1835	1 230				164,80	148,75
1836	1 240				166,5	166,3
1837	1 370				201,25	139,65
1838	1 946				222,60	155,75
1839	1 960				243,85	142,40
1840	1 986				275,45	128,92
1841	2 057				146,52	46,35
1842	2 069	43			232,17	225,33
1843	2 105	45	26		162,14	87,76
1844	2 250	55	26		214,97	118
1845	3 820	78	182		246,97	175,92
1846	3 837	85	184		215,5	144,91
1847	3 847	92	187		211,38	175,10
1848	3 865	93	190		193,28	154,11
1849	3 880	94	216		192,17	161,92
1850	3 885	90	216		142,25	118,89
1851	3 896	92	226		165,36	122,54
1852	3 927	92	228		204,82	127,47
1853	4 159	96	226		254,34	200,88
1854	4 332	97	227		364,46	274,56
1855	4 516	97	248		191,89	177,77
1856	4 689	101	256		310,12	273,29
1857	5 512	104	261		156,83	126,13
1858	6 346	112	269		207,70	207,26
1859	6 648	116	271		260,44	168,52
1860	6 702	120	277		279,91	177,85
1861	7 654	133	284		259,21	189,40
1862	7 704	145	484	2 046	243,61	172,62
1863	8 006	152	600	2 049	271,99	183,85
1864	8 918	163	609	2 049	306,89	211,76
1865	9 050	166	621	2 049	291,13	196,46
1866	9 134	168	626	2 049	371,66	225,87
1867	11 184	174	646	2 054	238,79	188,93
1868	11 220	178	646	2 054	297,30	147,38
1869	12 370	182	698	2 054	323,92	179,66
1870	12 370	182	698	2 054	518,56	260,44
1871	12 500	187	702	2 070	491,7	312,88
1872	12 751	188	709	2 070	450,19	310,73
1873	13 177	189	714	2 070	657,96	648,71
1874	13 415	191	715	2 070	679,5	636,67
1875	13 750	192	736	2 070	1 035,37*	577,67
1876	13 916	193	736	2 070	1 210,93*	499,99
1877	14 129	197	739	2 070	1 155,94*	356,70
1878	14 211	197	739	2 070	1 382,27*	552,70
1879	14 397	197	739	2 070	1 446,3*	490,37
1880	14 706	197	739	2 070	1 636,66*	569,56
1881	14 846	197	739	2 070	1 497,60*	547,28
1882	14 924	197	739	2 070	1 423,81*	478,8
1883	14 949	197	763	2 070	1 419,73*	471,75
1884	15 357	197	764	2 070	445,98	393,88
1885	15 449				498,97	494,94
1886	15 772				506,28	469,47
1887	15 826				490,55	468,9
1888	15 826				515	507,33
1889	15 846				483	439,61
1890	15 869				1 589,96*	1 360,53
1891	16 328				774,83	553,12
1892	16 440				900,31	648,30
1893	16 562				723,61	690,51
1894	16 697				789,51	769,39
1895	17 015	199	739	2 070	737,12	721,63
1896	17 256	202	639	2 070	785,72	785,72
1897	17 386	202	639	2 070	695	694,53
1898	17 678	214	639	2 070	886,59	853,3

1899	17 781	214	282	2 070	1 434,12*	1 440,79
1900	17 997	214	282	2 070	1 358,49*	1 211,16
1901	18 213				1 686,53*	1 131,42
1902	18 444	215	282	2 070	2 867,36*	1 232,92
1903	18 607				1 489,83*	1 025,58
1904	18 707				679,50	664,97
1905	18 821				625,10	611,97
1906	18 881				564,35	537
1907	18 934				875,69	927,12
1908	19 112				813,29	770,46
1909	19 153				598,29	641,12
1910						
1911	19 284				810,29	1 295,74
1912					598,29	1 586,53
1913	399				448,32	1 830,22
1914	19 536				465,75	731,42

*Ogólna suma wraz z papierami wartościowymi Banku Państwowego
**Dane z 1805–1818 r. podawane są w złotych i groszach, w 1819–1915 w rublach i kopiejkach

Źródła: Protokoły posiedzeń Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie (VUB, RS, F 26, op. 337-447); Sprawozdania roczne (VUB, RS, F 26, op. 448-479), Księga Przychodu i Rozchodu Towarzystwa (VUB, RS, F26, op. 688); *Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества*, Вильна 1869–1913; Статистическо-хронологический перечень членов, заседаний, книг, кассы и занятий Императорского Виленского Медицинского Общества за 1871 год составлен Адамовичем ДМ, *Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества за 1869–1870 год*, Вильна 1870, s. 81–103.

Tabela 4.
Lista członków Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1915

Nazwisko, imię, stopień naukowy, stanowisko	Rodzaj członkostwa	Rok wybrania	Miejsce zamieszkania
1	2	3	4
Abernethy Jan, chirurg	korespondent	1823	Londyn
Abicht Adolf, profesor Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie	rzeczywisty	1823	Wilno
Adamiuk Emil, Jemelian, profesor okulista	honorowy	1895	Kazań
Adamowicz Adam Ferdynand, profesor Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie	rzeczywisty, honorowy	1825, 1872	Wilno
Adamowicz Jan, aptekarz	korespondent	1843	Grodno
Adamowicz Lucjan	rzeczywisty	1907	Wilno
Adolf Waldemar	korespondent	1874	Lida
Afanasjew Michał, profesor bakteriolog	honorowy	1895	Petersburg
Aksintycz, Aksiutycz Stanisław	rzeczywisty	1875	Wilno
Akułow Afanasij, lekarz wojskowy	korespondent, rzeczywisty	1882	Ryga, Wilno
Albedinski Piotr, generał-gubernator wileński, następnie warszawski	honorowy	1874	Wilno, Warszawa
Albers J. A., dr medycyny	korespondent	1814	Brema
Albert J. L.	korespondent	1806	Paryż
Aleksiejew Mikołaj, lekarz miejski	korespondent	1888	Troki, Tambow
Amusset Alfons, dr medycyny	korespondent	1872	Paryż
Andriejew Mikołaj, profesor	korespondent	1876	Warszawa,
Andriaszew Konstanty	korespondent, rzeczywisty	1888	Oszmianka, Lida, Wilno
Angioli Jan	korespondent	1810	Piza
Angioli Józef	korespondent	1810	Piza
Antonowicz-Januszewska Józefa, lekarka	rzeczywisty	1890	Wilno
Aptekman Józef	rzeczywisty	1904	Nowa Wilejka
Arejula, lekarz nadworny	korespondent	1807	Madryt
Arend Andrzej, dr medycyny	korespondent	1852	Symferopol
Arend Mikołaj, chirurg, naczelny lekarz szpitala artylerii w Petersburgu	korespondent	1822	Petersburg
Armstrong Jan	korespondent	1828	Londyn
Arnold Chrystian	korespondent	1819	Warszawa
Assalini P., dr medycyny	korespondent	1814	Mediolan

Auer Wiktor, von, dr medycyny, ordynator szpitala św. Jakuba w Wilnie	rzeczywisty	1860	Wilno
Auvert Aleksander, profesor	korespondent	1853	Moskwa
Awłosewicz Anioł, medyko-chirurg	rzeczywisty	1837	Wilno
Aytenrieth Jan Henryk Ferdynand	korespondent	1831	Wiedeń
Bacher Jerzy, dr medycyny, naczelny lekarz szpitala wojskowego w Wilnie	rzeczywisty	1843	Wilno
Bagieński Piotr	rzeczywisty	1887	Wilno
Bailly	korespondent	1821	Paryż
Baliński Jan, profesor, psychiatra	honorowy	1888	Petersburg
Baliński Michał, ordynator szpitala św. Jakuba w Wilnie	rzeczywisty	1891	Wilno
Balk D. G., profesor	korespondent	1807	Dorpat
Bałwański Antoni	korespondent	1859	Grodno
Barankiewicz Mateusz, dr medycyny, chirurg	rzeczywisty	1806	Wilno
Baranowski Antoni, dr medycyny	rzeczywisty	1859	Wilno
Baranowski Ignacy, profesor	honorowy	1895	Warszawa
Barchasz Paweł	rzeczywisty	1910	Wilno
Bärkman Jan, profesor	rzeczywisty	1820	Wilno
Bartolomeus Teodor	korespondent	1812	Warszawa
Bartoszewicz Adam	korespondent	1861	Kowno
Bartoszewicz Józef, dr medycyny, inspektor Zarządu Lekarskiego w Wilnie	rzeczywisty	1860	Wilno
Bartoszewicz Józef Aleksander, dr medycyny	rzeczywisty	1848	Wilno, Kowno
Batalin Michał, dr medycyny, główny sztab-doktor w Mohilowie	korespondent	1821	Mohilew
Bącewicz Jan, dr medycyny	korespondent	1835	Warszawa
Beck Adolf, profesor	honorowy	1895	Lwów
Becu August, profesor patologii i higieny	założyciel	1805	Wilno
Begin L. G., profesor dr medycyny	korespondent	1823	Paryż
Behring Emil	honorowy	1895	Berlin
Bell Karol, fizjolog	korespondent	1823	Londyn
Bellingieri C. F., dr medycyny	korespondent	1832	Turyn
Benewoleński Leonid	rzeczywisty	1891	Wilno
Berend G.W.	honorowy	1872	Berlin
Berends	rzeczywisty	1824	Wilno
Berenk Józef, lekarz powiatowy	korespondent	1873	Oszmianka
Berg Mikołaj, dr medycyny	korespondent	1868	Mińsk
Bergman Ernest, profesor, chirurg	honorowy	1895	Berlin
Berkman Michał Mikołaj, lekarz praktykujący w Wilnie	rzeczywisty	1892	Wilno

Bernard Jan, inspektor lekarski w Wilnie	rzeczywisty	1817	Wilno
Bernatowicz Aleksander	rzeczywisty	1863	Wilno
Bertenson Józef	korespondent	1833	Petersburg
Bertrand L. C., lekarz szpitala w klasztorze o.o. Bazylianów w Wilnie	rzeczywisty	1814	Wilno
Besser Wilibald, profesor botaniki	korespondent	1818	Krzemieniec
Bętkowski Nikodem	korespondent	1860	Bochnia
Bidder Henryk, dr medycyny, inspektor lekarski	korespondent	1827	Mitawa
Bideaux Józef, dr medycyny	rzeczywisty	1831	Wilno
Biegański Władysław	honorowy	1895	Warszawa
Bielawski Franciszek, dr medycyny	korespondent	1853	Moskwa
Bielawski Wincenty, aptekarz	korespondent	1821	Tulczyn
Bielecki Jan, inspektor lekarski Wileńskiego Okręgu Wojskowego	rzeczywisty	1863	Wilno
Bieliński Józef, bibliotekarz Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie	rzeczywisty, honorowy	1883, 1892	Wilno
Bielkiewicz Adam, dr medycyny	rzeczywisty	1821	Wilno
Biełokrylin Aleksy, inspektor Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie	rzeczywisty	1821	Wilno
Biesiekierski Henryk	rzeczywisty	1848	Wilno
Biett Laurent, dermatolog	korespondent	1828	Paryż
Biliński Benedykt	rzeczywisty	1852	Wilno
Billewicz Julian	rzeczywisty	1902	Wilno
Billing Józef	rzeczywisty	1863	Wilno
Bitner Karol	korespondent, rzeczywisty	1877, 1900	Smoleńsk, Wilno
Blane Gilibert, baronet, lekarz nadworny	korespondent	1807	Londyn
Bliznianskaja Grunia, lekarka	rzeczywisty	1914	Wilno
Bloch Anatol, dr medycyny	rzeczywisty	1870	Wilno
Bloch Eliasz	rzeczywisty	1890	Wilno
Błaszczykiewicz Sebastian, dr medycyny	rzeczywisty	1807	Wilno
Bode Jan, dr medycyny	korespondent	1807	Petersburg
Boduszyński Jan, profesor terapii i kliniki	korespondent	1819	Kraków
Boer Łukasz, profesor położnictwa	korespondent	1818	Wiedeń
Boguszewski Jan	rzeczywisty	1914	Wilno
Boiseau	korespondent	1828	Paryż
Bojanus Ludwik, profesor	rzeczywisty	1806	Wilno
Bokszański Wincenty	korespondent	1877	Smorgonie
Bologna Jakub, dr medycyny	korespondent	1858	Włochy

Bomasz Dawid	rzeczywisty	1896	Wilno
Borkum Karol, aptekarz	rzeczywisty	1843	Wilno
Borkum Teodor	rzeczywisty	1868	Wilno
Borowski Antoni	korespondent	1902	Pow. wilejski
Borsuk Benedykt, dr medycyny i chirurgii	rzeczywisty	1806	Wilno
Borzobogatyj Konstanty	rzeczywisty	1905	Wilno
Basanowicz Jan, Basanavičius Jonas	rzeczywisty	1907	Wilno
Boschau, Boschan Fryderyk, dr medycyny	korespondent	1867	Francenbad
Bosiacki Feliks, naczelny lekarz szpitala św. Jakuba w Wilnie	rzeczywisty	1845	Wilno
Botkin Sergiusz, dr medycyny, profesor	honorowy	1870	Petersburg
Bouillaud Jan, dr medycyny	korespondent	1858	Paryż
Brame Karol, dr medycyny	korespondent	1861	Tour
Brand Bronisław, lekarz miejski	korespondent	1873	Lida
Brand Ernest, dr medycyny	korespondent	1866	Szczecin
Brandeburg Fryderyk, aptekarz	korespondent	1818	Połock
Braun Jan Baptysta, dr medycyny i chirurgii	założyciel	1805	Wilno, Kazań
Bredow K., dr medycyny	korespondent	1843	Nowo Aleksandrowsk
Brenner Rudolf, dr medycyny	korespondent	1872	Petersburg
Brichetau Izydor	korespondent	1828	Paryż
Briotet Jakub, dr medycyny, profesor Uniwersytetu Wileńskiego	rzeczywisty	1806	Wilno
Brodie Beniamin, chirurg	korespondent	1823	Londyn
Brodowski Włodzimierz	honorowy	1895	Warszawa
Bronowski Franciszek	rzeczywisty	1901	Wilno
Broussais Józef Franciszek Wiktor, profesor	korespondent	1823	Paryż
Browicz Tadeusz	korespondent	1898	Kraków
Brun Karol	rzeczywisty	1821	Wilno
Brzeziński Erazm, dr medycyny	korespondent	1827	Pińsk
Buchner Fryderyk	korespondent	1820	Landschut
Buckiewicz Adam	korespondent	1874	Płock
Bujalski Eliasz, profesor	korespondent	1822	Petersburg
Bujalski Władysław, dr medycyny	rzeczywisty	1892	Wilno
Bujko Konstanty	rzeczywisty	1863	Wilno
Bujko Tadeusz, adwokat przysięgły	wspierający	1889	Wilno
Bujwid Otto, bakteriolog	honorowy	1905	Kraków
Bukszta Karol	rzeczywisty	1852	Wilno

Burak Icko	rzeczywisty	1910	Wilno
Burbo, Burba Barbara	rzeczywisty	1911	Wilno
Burhard, Burgard Michał	rzeczywisty	1899	Wilno
Bursy Karol	korespondent	1834	Mitawa
Busch Bohdan, członek Rady Lekarskiej w Petersburgu	korespondent	1872	Petersburg
Busch Jan, dr medycyny	korespondent	1818	Petersburg
Busch, Busz Jan, lekarz w Wilejce	rzeczywisty	1874	Wilejka
Butkiewicz Tadeusz	rzeczywisty	1874	Poniewież
Bykow Aleksander, dr medycyny	korespondent	1865	Petersburg
Bywalkiewicz Michał	rzeczywisty	1891	Wilno
Carro de Jan, dr medycyny	korespondent	1885	Karlsbad
Celiński Józef, profesor farmacji	korespondent	1820	Warszawa
Chałubiński Tytus, profesor	korespondent	1862	Warszawa
Chanow, dr medycyny	korespondent	1835	Petersburg
Chardin Włodzimierz	rzeczywisty	1905	Wilno
Chawłowski Mikołaj	korespondent	1852	Kutno
Chawłowski Mikołaj Ksawery	rzeczywisty	1855	Wilno
Chazan Samuel	korespondent	1891	Grodno
Chiarugi Vincenti, dr medycyny, psychiatra	korespondent	1823	Florencja
Chłapowski Franciszek, redaktor „Nowin Lekarskich"	honorowy	1895	Poznań
Chmielewski Witold, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1893	Wilno
Chmieliński Adolf, lekarz powiatowy	korespondent	1873	Lida
Chochłow Jerzy	rzeczywisty, korespondent	1890, 1898	Wilno, Witebsk
Chodkiewicz Aleksander, chemik	rzeczywisty	1820	Wilno
Chodorowski Andrzej, inspektor lekarski	rzeczywisty	1837	Wilno
Chomętowski Stanisław, dr medycyny, psychiatra	korespondent	1865	Warszawa
Choński Kazimierz, dr medycyny	rzeczywisty	1839	Wilno
Choulant Ludwik, dr medycyny	korespondent	1843	Drezno
Chróścicki Aleksander, aptekarz	rzeczywisty	1845	Wilno
Ciechanowicz Julian	korespondent	1873	Drohiczyn
Ciechanowski Stanisław	korespondent, honorowy	1900, 1911	Kraków
Cloquet Juliusz, profesor chirurgii	korespondent	1828	Paryż
Collet Augustyn, dr medycyny	korespondent	1825	Nowogródek

Conquest	korespondent	1828	Londyn
Cooper Astley, chirurg	korespondent	1823	Londyn
Cooper Samuel, wydawca słownika medycznego	korespondent	1823	Londyn
Corvisart J. N., lekarz nadworny Napoleona	korespondent	1807	Paryż
Crichton Aleksander, lekarz nadworny	korespondent	1807	Petersburg
Cwietajew Iwan	rzeczywisty	1910	Wilno
Cybulski Napoleon, profesor fizjologii	korespondent, honorowy	1881, 1895	Petersburg, Kraków
Cycurin Teodor, dr medycyny	korespondent	1866	Petersburg
Cywiński Marian	korespondent, rzeczywisty	1880	Mohylew, Wilno
Cywiński Seweryn Czesław, lekarz powiatowy	korespondent, rzeczywisty	1873, 1875	Święciany
Cywiński Zenon, dr medycyny, okulista	rzeczywisty	1858	Wilno
Czarkowski Ludwik, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, w latach 1897–1899 sekretarz, w latach 1902–1904 wiceprezes Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie	rzeczywisty	1894	Wilno
Czarnowski Stanisław, dr medycyny	rzeczywisty	1824	Wilno
Czerełowicz Antoni, dr medycyny i chirurgii	korespondent	1808	Grodno
Czermak Juliusz, profesor fizjologii	korespondent	1838	Wiedeń
Czermiński Walenty, dr medycyny	korespondent	1823	Żytomierz
Czetyrkin Roman, dr medycyny	korespondent	1835	Warszawa
Czudowski Wacław	korespondent	1883	Smoleńsk
Czystosierdow Iwan	korespondent	1866	Moskwa
Czystosierdow Jan	rzeczywisty	1866	Wilno
Czystowicz Jakub, dr medycyny, profesor, założyciel Kasy Zapomogi dla Lekarzy	korespondent	1867	Petersburg
Dambre, dr medycyny	korespondent	1860	Belgia
Daniłło Stanisław, dr medycyny, neuropatolog	korespondent	1892	Petersburg
Daszkiewicz Bonawentura	korespondent	1868	Ihumień
Davis	korespondent	1828	Londyn
Dąbrowski Kazimierz	rzeczywisty	1905	Wilno
Dąbrowski Wiktor	korespondent	1873	Święciany
Dela Dominik	korespondent	1835	
Delhaes Georges	korespondent	1667	Teplitz

Dembowski Kazimierz	rzeczywisty	1905	Wilno
Dembowski Tadeusz, dr medycyny, chirurg	rzeczywisty	1888	Wilno
Derszkoft Felicjan, dr medycyny	rzeczywisty	1827	Wilno
Des Cotes Jan, dr medycyny	korespondent	1811	Biała Cerkiew
Desgenetles R., baron, dr medycyny	korespondent	1912	Paryż
Desmarres L. A., profesor okulista	korespondent	1858	Paryż
Dieffenbach Jan Fryderyk, profesor chirurgii	korespondent	1843	Berlin
Dietl Józef, dr medycyny, profesor, rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego	korespondent	1862	Kraków
Dillon Jakub	rzeczywisty	1907	Wilno
Dmochowski Kazimierz	rzeczywisty	1891	Wilno
Dobieszewski Zygmunt	korespondent	1870	Warszawa
Dobrowolski Wincenty, lekarz nadworny	korespondent	1822	Petersburg
Dobrzycki Henryk	korespondent	1871	Warszawa
Doebereiner J. W., profesor chemii	korespondent	1820	Jena
Dogiel Jan, profesor farmakologii	honorowy	1895	Kazań
Dohrn, Dorn Rudolf, profesor	honorowy	1895	Królewiec
Domaszewicz Jan	rzeczywisty	1895	Wilno
Doutrepont Józef	korespondent	1820	Würtzburg
Downarowicz Elżbieta	rzeczywisty	1914	Wilno
Dragendorf Georges, profesor farmakologii	korespondent	1868	Dorpat
Dreisig Wilhelm, profesor terapii i kliniki	korespondent	1818	Charków
Dronsejko Apolinary	korespondent	1873	Smorgonie
Dropsy Józef, dr medycyny	korespondent	1861	Zasław
Droznin Maksym, lekarz miejski	korespondent, rzeczywisty	1882, 1890	Troki, Port Artur, Wilno
Drzewicki Hipolit, dr medycyny	korespondent	1830	Warszawa
Dubicki Józef, ordynator szpitala wojskowego	korespondent	1871	Ryga
Dubielewski	korespondent	1897	
Dubois Fryderyk, sekretarz Akademii Lekarskiej w Paryżu, historyk medycyny	korespondent	1858	Paryż
Dubowicki Piotr, prezydent Akademii Medycznej w Petersburgu	korespondent	1865	Petersburg
Dunaut Henri	honorowy	1898	Heiden
Duncan Andrzej, dr medycyny, profesor	korespondent	1807	Edynburg
Dunin Teodor	honorowy	1895	Warszawa
Dunkan Andrzej junior, profesor	korespondent	1807	Edynburg
Dupuytren Wilhelm, profesor chirurgii	korespondent	1823	Paryż

Dworzaczek Karol Ferdynand, dr medycyny	korespondent	1855	Warszawa
Dybek Ksawery, dr medycyny, profesor kliniki	korespondent	1822	Warszawa
Dymnicki Józef	korespondent	1877	Warszawa
Dymsza Henryk	rzeczywisty	1887	Wilno
Dyrwiański Jan, dr medycyny	korespondent	1820	Szkudy
Dżondi, dr medycyny, profesor okulistyki	korespondent	1824	Halla
Eberlein Franciszek, inspektor lekarski	korespondent	1826	Kijów
Eck T. H., dr medycyny, profesor	korespondent	1845	Berlin
Eck Włodzimierz, dr medycyny, profesor	honorowy	1872	Petersburg
Eichwald Edward, profesor zoologii	rzeczywisty, honorowy	1842	Wilno
Eliński Józef, dr medycyny	rzeczywisty	1822	Wilno
Eliński Mikołaj, profesor chirurgii	korespondent		Kraków
Eljaszew Joachim	rzeczywisty	1807	Wilno
Encholm, Enholm Eliasz, dr medycyny, inspektor wojskowy lekarski na Litwie	założyciel	1805	Wilno
Enochin Jan, dr medycyny, lekarz nadworny	korespondent	1858	Paryż
Erbstein Klemens, dr medycyny, położnik, inspektor Zarządu Lekarskiego w Wilnie	rzeczywisty, honorowy	1875, 1897	Wilno, Druskienniki
Eremiejew Iwan, inspektor Zarządu Lekarskiego	rzeczywisty	1893	Wilno
Erisman, Erysman Teodor, profesor higieny	honorowy	1895	Moskwa
Esquirol Stefan, dr medycyny, naczelny lekarz szpitala dla obłąkanych w Paryżu	korespondent	1823	Paryż
Faye Franciszek, profesor	korespondent	1875	Chrystiania
Fedelli Gregorio	korespondent	1876	Rzym
Fedorowicz Zygmunt	korespondent	1903	Grodno
Feodosewicz Michał	rzeczywisty	1898	Wilno
Fijałkowski Ignacy	korespondent	1880	Warszawa
Fijałkowski Stanisław	korespondent	1880	Dwińsk
Filipow Teodor, dr medycyny, inspektor Zarządu Lekarskiego w Wilnie	rzeczywisty	1871	Wilno
Filatow Nił, dr medycyny, profesor	honorowy	1895	Moskwa
Filomacki Aleksy, dr medycyny	korespondent	1842	Moskwa
Fin Beniamin	rzeczywisty	1889	Wilno
Fiorentini Leopold, ordynator szpitala Sawicz w Wilnie	korespondent, rzeczywisty	1852	Lida, Wilno
Fischer Adam, dr medycyny	rzeczywisty	1832	Wilno

Fischer Gotthelf de Waldheim, profesor, prezes Towarzystwa Przyrodniczego w Moskwie	korespondent	1822	Moskwa
Fogt Ernest, aptekarz	rzeczywisty	1868	Wilno
Formey Jan Ludwik, lekarz nadworny	korespondent	1807	Berlin
Fourcroy A. F., chemik	korespondent	1807	Francja
Fournier Henri, dr medycyny, profesor	honorowy	1895	Paryż
Fowelin Karol	rzeczywisty, korespondent	1864, 1874	Wilno, Petersburg
Franceschi Jakub, dr medycyny	korespondent	1823	Luca
Francois	korespondent	1821	Paryż
Frank Jakub, dr medycyny	korespondent	1807	Krasław
Frank Jan Piotr, dr medycyny i chirurgii, profesor, założyciel kliniki uniwersyteckiej w Wilnie, lekarz nadworny w Petersburgu	korespondent	1807	Wilno, Petersburg, Wiedeń
Frank Józef, dr medycyny, profesor Uniwersytetu Wileńskiego	założyciel	1805	Wilno
Frank Ludwik, lekarz nadworny	korespondent	1807	Parma
Frankowski Władysław, położnik, filantrop, członek Zarządu Lekarskiego w Charkowie	korespondent, honorowy	1848, 1857	Charków
Fraustetter Wolf, ordynator szpitala żydowskiego w Wilnie	rzeczywisty	1870	Wilno
Frebelius Wilhelm	korespondent	1872	Petersburg
Frerisch Fryderyk Teodor, dr medycyny, profesor kliniki terapeutycznej	honorowy	1875	Berlin
Frey Jakub, dr medycyny	korespondent	1855	Warszawa
Freyer, dr medycyny, profesor	korespondent	1822	Warszawa
Friczyński Bronisław	rzeczywisty	1896	Wilno
Friedeburg Karol, dr medycyny i chirurgii, inspektor Zarządu Lekarskiego w Wilnie	rzeczywisty	1823	Wilno
Friedländer Joachim, dr medycyny	korespondent	1809	Kamieniec Podolski
Frikken von Arkadiusz	rzeczywisty	1903	Wilejka
Froben Leonard, dr medycyny, sekretarz Rady Lekarskiej w Petersburgu	korespondent	1873	Petersburg
Gajewski Szymon, dr medycyny	korespondent	1822	Petersburg
Galicki Napoleon, profesor weterynarii	korespondent	1871	Charków
Gałęzowski Ksawery, dr medycyny, okulista	honorowy	1895	Paryż
Gałęzowski Seweryn, dr medycyny i chirurgii	rzeczywisty	1825	Wilno
Gappich Karol	korespondent	1902	Jurjew
Garlshore Jan, dr medycyny	korespondent	1827	Londyn
Gase Jan, dr medycyny, lekarz woskowy	korespondent	1814	Paryż

Gauger Gustaw	korespondent	1868	Petersburg
Gąsiorowski Ludwik	korespondent	1853	Poznań
Gąsowski Jan	korespondent	1862	Warszawa
Gerszun Aleksander	korespondent	1896	Petersburg
Gerszun Grzegorz, dermatolog	rzeczywisty	1895	Wilno
Gerszun Leon, ordynator szpitala żydowskiego	rzeczywisty	1886	Wilno
Geselius Franciszek	korespondent	1819	Kijów
Giese Ferdynand, profesor farmacji	korespondent	1807	Charków
Ginsberg Herman	korespondent	1873	Świr
Ginsberg Izaak, ordynator szpitala żydowskiego	rzeczywisty	1872	Wilno
Girsztowt Polikarp, profesor chirurgii	korespondent	1867	Warszawa
Glebowski Sergiusz	rzeczywisty	1914	Wilno
Gliszczyński Adam, dr medycyny	korespondent	1860	Warszawa
Gładuszenko Mikołaj, weterynarz	rzeczywisty	1873	Wilno
Głobus Eliasz	rzeczywisty	1901	Wilno
Gmelin Aleksander, aptekarz	rzeczywisty	1850	Wilno
Godebski Wincenty	korespondent	1873	Wołożyn
Godlewski Ignacy	rzeczywisty	1835	Wilno
Goeling Karol	rzeczywisty	1835	Wilno
Goeling, Geling Karol	honorowy	1885	Wilno
Goelis Leopold, pediatra	korespondent	1816	Wiedeń
Goercke Jan	korespondent	1810	Berlin
Goeschen Aleksander, profesor	korespondent	1867	Berlin
Goesling Mikołaj, dr medycyny, generał-sztab-doktor 1-ej Armii Zachodniej	rzeczywisty	1812	Wilno
Gojer Henryk	honorowy	1887	Warszawa
Goldstein Aleksander	rzeczywisty	1905	Wilno
Golikow Dymitr, lekarz wojskowy	rzeczywisty, korespondent	1890, 1903	Wilno, Olita (Alytus)
Golterman, Golderman Juliusz, inspektor lekarski Wileńskiego Okręgu Wojennego	rzeczywisty	1882	Wilno
Gołębiowski Ignacy, dr medycyny	korespondent	1850	gub. powołżska
Gołub Wacław	rzeczywisty	1897	Wilno
Gołubiew Teodor, dr medycyny	rzeczywisty	1872	Wilno
Gorbunow Aleksander, weterynarz	korespondent	1874	Kowno
Gordon Stanisław, profesor botaniki	rzeczywisty	1832	Wilno
Gordon Leon, dr medycyny, laryngolog	korespondent	1893	Petersburg
Gorfein Marek	rzeczywisty	1891	Wilno
Goriainow Paweł, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1822	Wilno
Goszkiewicz Michał, lekarz miejski	korespondent	1887	Chersoń
Gosztowt Jan, lekarz wojskowy	rzeczywisty, korespondent	1883	Wilno, Mohylew, Czykment
Górnicki Marian	rzeczywisty	1898	Wilno
Górski Cyprian	rzeczywisty	1866	Wilno
Grabowiecki Ludwik, dr medycyny	korespondent	1816	Świsłocz
Grabowski Ludwik, dr medycyny	honorowy	1887	Warszawa
Grabowski Stefan, lekarz powiatowy	korespondent	1852	Słuck
Graefe Albrecht von, profesor okulistyki	korespondent	1858	Berlin
Graefe Karol Ferdynand, profesor chirurgii	korespondent	1822	Berlin
Graefe, Grafe von Edward	korespondent	1829	Berlin
Grass Chrystian, dr medycyny	rzeczywisty	1822	Wilno
Gredinger Józef	korespondent	1859	Ryga
Green Jan	korespondent	1824	Londyn
Gregory James, dr medycyny	korespondent	1807	Edynburg
Groedinger Józef Maksymilian, naczelny lekarz szpitala żydowskiego w Wilnie	rzeczywisty	1850	Wilno
Gromow Sergiusz, dr medycyny, akademik	korespondent	1819	Petersburg
Grosglik Samuel	korespondent	1901	Warszawa
Gross Ludwik	korespondent	1850	Kazań
Grum Konrad	honorowy	1870	Petersburg
Grum-Grzymałło Konrad, sztab-lekarz głównej kwatery wojsk w Mohylewie	korespondent	1833	Mohylew
Grünberg Leon, dr medycyny	korespondent	1834	Zasław
Gründel Dawid Hieronim, profesor chemii	korespondent	1807	Dorpat
Gryniewicz Narcyz, lekarz miejski	rzeczywisty	1895	Wilno
Gryszkowski Julian, lekarz naczelny szpitala św. Jakuba w Wilnie	rzeczywisty	1888	Wilno
Gryzer Bartłomiej, aptekarz	rzeczywisty	1819	Wilno
Guliński Franciszek	korespondent, rzeczywisty	1879	Warszawa, Wilno
Guter Aleksander, profesor	honorowy	1871	Petersburg
Gutt Ferdynand, dr medycyny	rzeczywisty	1825	Wilno
Gutt Jerzy, aptekarz	założyciel	1805	Wilno
Guyon Feliks, profesor	honorowy	1895	Paryż

Tabele

Guze Józef	rzeczywisty	1874	Wilno
Guze Rajmund	korespondent	1886	Lida
Guze Rudolf, dr medycyny	rzeczywisty	1832	Wilno
Haekenschmidt Teodor, dr medycyny	korespondent	1818	Gub. Podolska
Hager, Heger Herman	honorowy	1872	Berlin
Hamel Józef, dr medycyny	rzeczywisty	1821	Wilno
Hamolecki Władysław, dr medycyny	korespondent	1861	Połtawa, Uciana
Hanusowicz, Ganusowicz Bolesław	rzeczywisty	1902	Wilno
Hartwich Adolf, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1871	Wilno, Taszkient
Haygarth Jan, dr medycyny	korespondent	1867	Bath
Hechel Fryderyk, dr medycyny	korespondent	1820	Kraków
Heidenreich Ludwik, dr medycyny, bakteriolog, konsultant szpitala wojskowego w Wilnie	rzeczywisty	1888	Wilno
Heifelder Jan	korespondent	1866	Petersburg
Heifelder Oskar, dr medycyny, chirurg	korespondent	1865	Piatigorsk, Wilno
Heiman Aleksander, dr medycyny	rzeczywisty	1832	Wilno
Heiman Herz, dr medycyny	założyciel	1805	Wilno
Heiman Rudolf, profesor	korespondent	1849	Moskwa
Heiman Teodor	korespondent	1901	Warszawa
Heine Maksymilian, dr medycyny	korespondent	1836	Warszawa
Heinebauer Franciszek	korespondent	1892	Warszawa
Heinrich Teodor, aptekarz	korespondent	1843	Warszawa
Heinschker A., sztab-lekarz w Kejdanach	korespondent	1820	Kiejdany
Heiroth Teodor, profesor terapii i kliniki	korespondent	1813	Petersburg
Hejdeman Jan Baptysta	korespondent	1874	Tbilisi
Hendel Stanisław, dr medycyny	korespondent	1862	Petersburg
Herberski Wincenty, profesor, dyrektor kliniki	rzeczywisty	1813	Wilno
Hering Teodor, laryngolog	honorowy	1895	Warszawa
Herman Walter, lekarz nadworny	korespondent	1864	Saksonia
Heusinger Chrystian Fryderyk, profesor	korespondent	1828	Würzburg
Himly Karol, profesor	korespondent	1823	Jena, Getynga
Hindenburg Wilhelm	honorowy	1871	Mińsk
Hirszfeld Ludwik, profesor	korespondent	1861	Warszawa
Hłasko, Głasko Bernard, dr medycyny, okulista	rzeczywisty	1890	Wilno

Hodgson Wilhelm	rzeczywisty, korespondent	1883	Wilno
Hoff Ludwik	korespondent	1852	Lubacz
Hoffman Fryderyk, profesor botaniki	korespondent	1820	Warszawa
Hoffman Henryk	korespondent	1899	Królewiec
Hoffman Jakub Fryderyk, profesor	korespondent	1822	Warszawa
Holst C., pracownik uniwersytetu w Chrystianii	korespondent	1875	Chrystiania
Hołowiński Antoni, dr medycyny	rzeczywisty	1830	Wilno
Home Edward, chirurg	korespondent	1823	Londyn
Homolicka, Gomolicka Helena, ginekolog	rzeczywisty	1900	Wilno
Homolicki Michał, dr medycyny, profesor Uniwersytetu Wileńskiego	rzeczywisty	1815	Wilno
Hoppe Dawid Henryk, profesor nauk przyrodniczych	korespondent	1822	Ratyzbona
Horbaczewski Jan, profesor	korespondent	1883	Praga, Wiedeń
Horlacher Krzysztof, lekarz powiatowy	korespondent	1834	Windawa
Horn Ernest, dr medycyny, klinicysta	korespondent	1823	Berlin
Horodecki Ignacy, adiunkt Uniwersytetu Wileńskiego	rzeczywisty	1822	Wilno
Hoyer Henryk, profesor, histolog	honorowy	1885	Warszawa
Hreczyna Tadeusz, lekarz powiatowy	korespondent	1818	Kamczatka
Hübbenet Chrystian, profesor dr medycyny	korespondent	1864	Kijów
Hübenthal Karol, chirurg, inspektor Zarządu Lekarskiego w Witebsku	korespondent	1820	Witebsk
Hüber von Greifenfels Wacław	rzeczywisty, korespondent	1865	Wilno
Hubert Władysław	korespondent, honorowy	1896	Petersburg
Hubezenko Andrzej, sztab-lekarz, naczelny lekarz szpitala wojskowego w Wilnie	rzeczywisty	1840	Wilno
Huffeland Krzysztof Wilhelm, dr medycyny, profesor, redaktor czasopism lekarskich	korespondent	1807	Berlin
Ibell von Rudolf, dr medycyny	korespondent	1852	Ems
Inoziemcow Teodor, profesor dr medycyny	korespondent	1842	Moskwa
Isenflam Tomasz, profesor dr medycyny	korespondent	1810	Dorpat
Isfording I., dr medycyny, naczelny lekarz armii austriackiej	korespondent	1827	Wiedeń
Iszora Jan, lekarz miejski w Trokach	korespondent	1873	Troki
Ivan, doktor korpusu inwalidów w Paryżu	korespondent	1812	Paryż
Iwakowski Michał Roman	korespondent	1873	Szczuczyn

Iwanowski Józef	korespondent	1867	Dryssa
Iwaszkiewicz Bronisław, lekarz miejski, naczelny lekarz szpitala św. Jakuba w Wilnie	rzeczywisty	1864	Wilno
Iwersen Juliusz, lekarz wojskowy	rzeczywisty, korespondent	1895, 1899	Wilno, Wyborg
Jabłonowski Władysław	rzeczywisty	1907	Wilno
Jacobson Juliusz, profesor dr medycyny	korespondent	1877	Królewiec
Jacuta Konstanty, dr medycyny, inspektor Zarządu Lekarskiego w Wilnie	rzeczywisty	1895	Wilno
Jadelot Franciszek I. N., pediatra	korespondent	1809	Paryż
Jaffa, profesor dr medycyny	korespondent	1825	Zwinogródek
Jakowicki Ignacy, profesor mineralogii	rzeczywisty	1846	Wilno
Jakowski Marian, lekarz bakteriolog	korespondent	1888	Warszawa
Jakubowski Józef, dr medycyny i chirurgii	korespondent	1835	Kraków
Janicki Józef	rzeczywisty, korespondent	1859	Wilno, Astrachań
Janikowski Andrzej, profesor dr medycyny	korespondent	1848	Warszawa
Janikowski Stanisław, profesor dr medycyny	korespondent	1872	Kraków
Jankowski Józef, dr medycyny	rzeczywisty	1820	Wilno
Janowicki Paweł, dr medycyny	korespondent	1827	Olsiady
Janowski Witalis, lekarz miejski	korespondent, rzeczywisty	1873, 1874	Lida, Wilno
Janowski Władysław	korespondent	1901	Warszawa
Januczkow Epifanij, lekarz miejski	rzeczywisty	1873	Wilno
Januszkiewicz Ludwik	korespondent	1872	Petersburg
Jasiński Józef, dr medycyny	rzeczywisty	1814	Wilno
Jawłowski Onufry	rzeczywisty	1820	Wilno
Jełaczyc Franciszek, profesor w Kazaniu	korespondent	1842	Kazań
Jenner Edward, dr medycyny, wynalazca szczepionki ochronnej przeciw ospie	korespondent	1807	Londyn
Jeremejew Iwan	rzeczywisty	1893	
Jobert de Lamballe, profesor chirurgii	korespondent	1858	Paryż
Jochelson Boris	rzeczywisty, korespondent	1893, 1903	Wilno, Widź
Jochelson Jakub	rzeczywisty	1885	Wilno
Jocz Witold	rzeczywisty	1897	Wilno
Johne Antoni, aptekarz	rzeczywisty	1846	Wilno

Jolly, Iolly Fryderyk	honorowy	1895	Berlin
Józefowicz Jan	rzeczywisty	1895	Wilno, Kowno
Judycki Józef, dr medycyny	rzeczywisty	1811	Wilno
Julski Kazimierz, prowizor szpitala wojskowego	rzeczywisty	1890	Wilno, Moskwa
Jundziłł Hipolit, dr medycyny, chirurg, naczelny lekarz szpitala Sawicz w Wilnie	rzeczywisty	1874	Wilno
Jundziłł Józef, naczelny lekarz szpitala dla obłąkanych u Bonifratrów w Wilnie	rzeczywisty, honorowy	1867, 1908	Wilno
Jundziłł Piotr, aptekarz	rzeczywisty	1894	Wilno
Kaczkowski Karol, dr medycyny	rzeczywisty, korespondent	1822	Wilno, Krzemieniec
Kadenacy Bolesław, dr medycyny, chirurg, konsultant szpitala wojskowego w Wilnie	rzeczywisty	1875	Wilno
Kader Bronisław	honorowy	1910	Kraków
Kadyi Henryk, profesor	honorowy	1895	Lwów
Kahn, Kan Emanuel, dr medycyny, położnik	rzeczywisty	1894	Wilno
Kamieński Jan, lekarz miejski	korespondent	1842	Ryga
Kamieński Józef	rzeczywisty	1874	Wilno
Kantzman, profesor dr medycyny	korespondent	1810	Dorpat
Kapłan Łazarz	rzeczywisty	1907	Wilno
Kaposi Moritz, profesor, dermatolog	honorowy	1895	Wiedeń
Karaczarow Piotr, dr medycyny, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1846	Wilno
Karaś Kazimierz	rzeczywisty	1897	Wilno
Karawajew Włodzimierz, profesor dr medycyny	korespondent, honorowy	1863, 1886	Kijów
Karczewski Leonard	rzeczywisty	1855	Wilno
Karczewski, Korczewski Adam	korespondent	1901	Warszawa
Karel Filip, dr medycyny, członek Rady Lekarskiej w Petersburgu	honorowy	1869	Petersburg
Karwacki Aleksander	korespondent	1861	Warszawa
Kassovitz Max, pediatra	honorowy	1895	Lipsk
Kastner K. W. G., profesor chemii i fizyki	korespondent	1820	Halla
Kaszczenko Borys	rzeczywisty	1914	Wilno
Keller Ludwik	korespondent	1835	Warszawa
Kern Wincenty, dr medycyny, profesor chirurgii	korespondent	1814	Wiedeń
Kiakszo Feliks	rzeczywisty	1876	Wilno

Kielgstaedt Henryk	korespondent	1815	
Kiewlicz Marian, dr medycyny, neuropatolog	rzeczywisty	1896	Wilno
Kirghoff, dr medycyny i chirurgii	korespondent	1837	
Klikowicz Stanisław, dr medycyny	korespondent	1881	Petersburg
Klosse Konstanty, główny inspektor aptek wojskowych w Wilnie	rzeczywisty	1849	Wilno, Carskoje Sioło
Kluge, profesor	korespondent	1843	Berlin
Koch Robert, profesor, bakteriolog, odkrywca prątka gruźlicy, przecinkowca cholery i innych	honorowy	1895	Berlin
Kochański Wiktor, główny inspektor służby zdrowia w Królestwie Polskim	korespondent	1835	Warszawa
Kocher, Kecher Juliusz, dr medycyny	korespondent	1874	Petersburg
Kohan, Kogan Abraham, chirurg, ordynator szpitala żydowskiego w Wilnie	rzeczywisty	1890	Wilno
Kokin Paweł, lekarz wojskowy	rzeczywisty, korespondent	1890, 1899	Wilno, Kijów
Konopłański Bolesław	rzeczywisty	1880	Wilno
Konradi Karol, dr medycyny	rzeczywisty	1877	Wilno
Konstantynowicz Wincenty	rzeczywisty	1848	Wilno
Kopernicki Izydor, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego	korespondent	1880	Kraków
Korczyński Edward	honorowy	1899	Kraków
Korewa Aleksander, dr medycyny	rzeczywisty	1858	Wilno
Korobow Aleksander, lekarz powiatowy	korespondent	1874	Ustiug
Korycki Aleksander	rzeczywisty	1904	Wilno
Korzeniewski, Korzoniewski, Korzeniowski Józef, dr medycyny, profesor chirurgii	rzeczywisty	1829	Wilno
Kosiński Julian	honorowy	1895	Warszawa
Koskowski Henryk	rzeczywisty	1859	Wilno
Kosowski Stanisław, dr medycyny i chirurgii	rzeczywisty	1809	Wilno
Kosztulski Jan, dr medycyny	korespondent	1868	Warszawa
Kościakiewicz Antoni	korespondent	1862	Paryż
Kośminski Stanisław	korespondent	1877	Warszawa
Kowalewski Henryk	rzeczywisty	1887	Wilno
Kowalewski Krzysztof	rzeczywisty	1912	Wilno
Kowalski Józef, dr medycyny i chirurgii	korespondent	1817	Kowno
Kowalski Konstanty, naczelny lekarz w Symferopolu	korespondent	1839	Symferopol
Kowarski Horacjusz	rzeczywisty	1898	Wilno
Kozieradzki Aleksander	korespondent	1835	Krzemieniec

Kozłow Mikołaj, dr medycyny	korespondent	1860	Petersburg
Kozłowski Hipolit	rzeczywisty	1865	Wilno
Kozłowski Jerzy, dr medycyny	korespondent	1855	Petersburg
Kozłowski Marian	rzeczywisty	1914	Wilno
Kozłowski Michał	rzeczywisty	1890	Wilno
Kozłowski Stanisław	korespondent	1864	gub. kowieńska
Kożewnikow Aleksy, dr medycyny, profesor, psychiatra i neuropatolog	honorowy	1894	Moskwa
Kraiński Mikołaj	rzeczywisty	1909	Wilno
Krajewski Władysław	korespondent	1901	Warszawa
Kramnik Marek, Morduch	rzeczywisty	1893	Wilno
Krasiński Hubert	korespondent	1881	Warszawa
Krasowski Antoni, dr medycyny, profesor położnictwa, akademik	korespondent, honorowy	1870, 1895	Petersburg
Krasowski Napoleon, lekarz powiatowy	korespondent	1860	Troki, Wilno
Krasowski Antoni	honorowy	1895	Petersburg
Kraszewski Stanisław	rzeczywisty	1914	Wilno
Kratzman Emil, dr medycyny	korespondent	1848	Marienbad
Krauss Daniel, dr medycyny	korespondent	1872	Teplitz
Kreisig Fryderyk Ludwik, profesor	korespondent	1818	Drezno
Kremer Aleksander, dr medycyny	korespondent	1861	Kamieniec Podolski
Krewer Abraham	rzeczywisty, korespondent	1900, 1903	Wilno, Petersburg
Królikowski Stanisław	korespondent	1872	Lida
Krukowski-Zdanowicz Józef	rzeczywisty	1855	Wilno
Kryszka Antoni, dr medycyny	korespondent	1855	Warszawa
Krzyżanowski Leopold, dr medycyny	korespondent	1860	Kraków, Lublin
Kube Max	korespondent	1876	Menton
Kuczkowski Tomasz, dr medycyny, rektor Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie	rzeczywisty	1821	Wilno
Kuczyński Franciszek, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1882	Wilno
Kukuszkina Anna, lekarka praktykująca w Wilnie	rzeczywisty	1905	Wilno
Kulesza Jan, dr medycyny, wydawca „Tygodnika Lekarskiego Warszawskiego"	korespondent	1855	Warszawa
Kułakowski Henryk, dr medycyny	korespondent, rzeczywisty	1841, 1842	Petersburg, Wilno
Kuszewicz Justyn, aptekarz	rzeczywisty	1843	Wilno

Kwaśnicki August	korespondent	1902	Kraków
Kwiatowski Stanisław	rzeczywisty	1891	Wilno
Lachowicz Ludwik, naczelny lekarz szpitala Sawicz, operator w Zarządzie Lekarskim	rzeczywisty	1862	Wilno
Lachowicz Stefan, dr medycyny, okulista, ordynator lecznicy oftalmicznej hr. Przeździeckiej w Wilnie	rzeczywisty, korespondent	1895, 1902	Wilno, Kowno
Laennec Rene Teofil, dr medycyny	korespondent	1823	Paryż
Lafontaine Leopold, dr medycyny i chirurgii, wydawca miesięcznika „Dziennik Zdrowia"	korespondent	1812	Warszawa, Mohylew
Lalibarde Aladane de, dr medycyny	korespondent	1851	Paryż
Langebeck Bernard, profesor	korespondent	1858	Berlin
Langebeck Konrad, profesor chirurgii	korespondent	1814	Getynga
Langmajer Józef, profesor	rzeczywisty	1810	Wilno, Wiedeń
Lapides Teodor	rzeczywisty	1899	Wilno
Larrey Dominik Jan, baron, główny chirurg gwardii francuskiej	korespondent	1812	Francja
Larrey Hipolit, nadworny medyk Napoleona III, główny inspektor armii francuskiej	korespondent	1858	Paryż
Lasegne Karol, profesor dr medycyny	korespondent	1860	Paryż
Laskowski Zygmunt, profesor anatomii	honorowy	1895	Genewa
Lassus Piotr, profesor chirurgii	korespondent	1867	Paryż
Laurence Wilhelm	korespondent	1823	
Lebel Ignacy, dr medycyny	korespondent	1842	Warszawa
Lemonius Franciszek, naczelny lekarz szpitala wojskowego w Wilnie	rzeczywisty	1814	Wilno
Lenc Edward, sekretarz Rady Lekarskiej	korespondent	1872	Petersburg
Lenhossek Michał, profesor fizjologii	korespondent	1823	Wiedeń
Lentzner Stanisław, dr medycyny	rzeczywisty	1808	Wilno
Leonow Jan, profesor anatomii w Wilnie	rzeczywisty	1840	Wilno
Lernet Jan, dr medycyny	korespondent	1807	Dubno
Lessedow Karol, von, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1863	Wilno
Lesshaft Piotr	honorowy	1895	Petersburg
Leszczyński Adam, naczelny lekarz kolei poleskich	rzeczywisty, korespondent	1885	Wilno, Warszawa
Levy Michał, prezydent Akademii Medycznej w Paryżu, lekarz armii francuskiej	korespondent	1858	Paryż
Levy, Lewy Dymitr, inspektor Zarządu Lekarskiego w Rydze	korespondent	1843	Ryga

Lewande Samuel	rzeczywisty	1908	Wilno
Lewandowski Gustaw	rzeczywisty	1874	Wilno
Lewenstein Magnus	rzeczywisty	1842	Wilno
Lewenstern Aleksander	rzeczywisty	1865	Wilno
Lewikow Mikołaj	rzeczywisty	1873	Wilno
Lewit Józef	rzeczywisty	1904	Wilno
Leyden Ernest	honorowy	1895	Berlin
Libau Henryk, dr medycyny	honorowy	1871	Tbilisi
Liboschitz, Liboszyc Jakub	założyciel	1805	Wilno
Lichaczìow Paweł, ordynator szpitala Sawicz w Wilnie	rzeczywisty, korespondent	1871, 1872	Wilno, gub. tambowska
Lichariow Mikołaj, naczelny lekarz szpitala Sawicz	rzeczywisty	1871	Wilno
Lipiński Stefan	korespondent	1875	gub. mohylewska
Lipski Abraham, dr medycyny	rzeczywisty	1895	Wilno
Lipski Aleksander, dr medycyny	korespondent	1896	Petersburg
Lisfranc Jakub, profesor chirurgii	korespondent	1823	Paryż
Liwen Aleksander, farmaceuta szpitala wojskowego w Wilnie	rzeczywisty	1895	Wilno
Lobenwein Jan Andrzej profesor anatomii na Uniwersytecie Wileńskim	założyciel	1805	Wilno
Lobstein Jan, dr medycyny, położnik	korespondent	1812	Strasburg
Loder Christian, dr medycyny	korespondent	1810	Moskwa
Lonchamps Berger Józef, dr medycyny	korespondent	1807	Mińsk
Lubelski Wilhelm, dr medycyny	korespondent	1861	Warszawa
Lucae Gustaw, profesor	korespondent	1856	Frankfurt nad Menem
Ławecki Jan	rzeczywisty	1860	Wilno
Łowcow Sergiusz	rzeczywisty, korespondent	1870	Wilno, Petersburg
Łuczkiewicz Henryk, profesor	korespondent	1860	Warszawa
Łukomski Włodzimierz, dr medycyny, lekarz wojskowy	rzeczywisty, korespondent	1879	Wilno, Omsk
Łukowski Ludwik	rzeczywisty	1905	Wilno
Macewicz Michał	rzeczywisty	1819	Wilno
Machcewicz Joachim Aleksander, dr medycyny	korespondent	1820	Rybińsk
Machnauer Michał, aptekarz	rzeczywisty	1819	Wilno
Maciański Leon, położnik	rzeczywisty	1891	Wilno
Mackiewicz Bronisław, dr medycyny	rzeczywisty	1878	Wilno

Macon Juliusz	korespondent	1873	Kijów
Maczewski Maksymilian	rzeczywisty	1905	Wilno
Magiendi Franciszek, dr medycyny, fizjolog	korespondent	1816	Paryż
Maillot Beniamin	korespondent		Paryż
Majer Józef, fizjolog, antropolog, prezes Akademii Umiejętności w Krakowie	korespondent	1843	Kraków
Majewski Adolf, dr medycyny, położnik, naczelny lekarz szpitala św. Jakuba w Wilnie	rzeczywisty	1859	Wilno
Majewski Feliks	rzeczywisty	1912	Wilno
Majkowski Julian	korespondent	1905	Busk
Makower Abraham	rzeczywisty	1901	Wilno
Malcz Mieczysław	korespondent	1877	Warszawa
Malcz Wilhelm, członek Rady lekarskiej w Warszawie	korespondent	1848	Warszawa
Maleszewski Klemens, naczelny lekarz szpitala obłąkanych w Wilnie	rzeczywisty	1835	Wilno
Malewski Mieczysław	korespondent	1848	Wiłkomierz
Malfati J., dr medycyny	korespondent	1820	Wiedeń
Małek Gabriel	korespondent	1869	Nowgorod
Manassein Wiaczesław, dr medycyny, profesor, redaktor gazety „Wracz"	honorowy	1895	Petersburg
Manzini Józef, dr medycyny	korespondent	1820	Wiłkomierz
Marcet Aleksander, dr medycyny	korespondent	1807	Londyn
Marcus Franciszek, prezydent Rady Lekarskiej	korespondent	1842	Petersburg
Marenicz Stanisław, dermatolog, lekarz wojskowy w Wilnie	rzeczywisty	1880	Wilno
Markiewicz Stanisław	korespondent	1901	Warszawa
Markowski Kazimierz	rzeczywisty	1912	Wilno
Martin August, dr medycyny, ginekolog	honorowy	1895	Berlin
Matułajtis Stanisław, Matulaitis Stasys	rzeczywisty	1910	Wilno
Matusewicz Andrzej, położnik, profesor Uniwersytetu Wileńskiego	założyciel	1805	Wilno
Mawrogan, Mawrogin Konstanty	rzeczywisty	1893	Wilno
Mazanowski Józef	rzeczywisty	1872	Wilno
Meadows Alfred, dr medycyny	korespondent	1872	Londyn
Meisner I. K., chirurg	rzeczywisty	1867	Wilno
Mejer, Meyer Martin August	honorowy	1877	Hanower
Mejer, Meyer Karol	rzeczywisty	1817	Wilno
Mejer, Meyer Karol	korespondent	1872	Petersburg
Melier, generalny inspektor służby zdrowia	korespondent	1838	Paryż
Memorski Mitrofan	korespondent	1890	Jurjew

Mendelejew Dymitr, profesor, chemik	honorowy	1880	Petersburg
Merriman Samuel, położnik, słynny filantrop	korespondent	1828	Londyn
Merżewski Jan	honorowy	1880	Petersburg
Mianowski Józef	rzeczywisty	1829	Wilno
Mianowski Mikołaj, dr medycyny, profesor położnictwa	rzeczywisty	1807	Wilno
Michajłow Mikołaj	rzeczywisty	1898	Wilno
Michalski Konstanty	rzeczywisty	1851	Wilno
Michelis Jakub Feliks, dr medycyny, dyrektor Instytutu Położnictwa w Białymstoku	korespondent	1811	Białystok
Michelson Bernard, dr medycyny, inspektor Zarządu Lekarskiego w Grodnie	korespondent	1821	Grodno
Michniewicz Jan	rzeczywisty	1905	Wilno
Michniewicz Kazimierz	korespondent	1851	Postawy
Mikulicz Jan, profesor chirurgii	honorowy	1895	Wrocław
Mikulski Henryk	korespondent	1892	Wilejka
Mikulski Józef	korespondent	1874	Troki
Mikutowicz Apolinary, aptekarz	rzeczywisty	1873	Wilno
Mikutowicz Henryk	rzeczywisty	1874	Wilejka
Milejko Andrzej	korespondent	1879	Sewastopol
Mille Jan, profesor fizjologii	korespondent	1835	Warszawa
Millet Jakub Andrzej, dr medycyny, położnik	korespondent	1810	Paryż
Milliot Beniamin	korespondent	1869	Gier
Miłosz Eugeniusz	korespondent	1867	Petersburg
Minkiewicz Jan, dr medycyny	korespondent	1859	Tbilisi
Minkiewicz Michał	rzeczywisty	1900	Wilno
Miram Edward, dr medycyny	rzeczywisty	1840	Wilno
Misewicz Jan, ordynator szpitala Sawicz	rzeczywisty	1843	Wilno
Młodziejowski Korneli, dr medycyny, profesor	korespondent	1849	Moskwa
Mobitz Fryderyk, dr medycyny	rzeczywisty	1847	Wilno
Moczałow Mikołaj	rzeczywisty	1876	Wilno
Moczutkowski Józef, dr medycyny	honorowy	1895	Odessa
Mojgis Tadeusz Jan	korespondent	1874	Poniewież
Mojgis Tadeusz Jan Onufry	rzeczywisty	1874	Poniewież
Mokrzycki Ludwik	rzeczywisty	1860	Wilno
Mołochowiec Jan	rzeczywisty	1874	
Mongird Michał	rzeczywisty	1904	Wilno

Moniuszko Leopold	rzeczywisty	1876	Wilno
Moraczewski Julian, ordynator szpitala żydowskiego w Wilnie	rzeczywisty	1889	Wilno
Morawski Ludwik	korespondent	1870	Kiszyniow
Morawski Stanisław, dr medycyny	korespondent	1825	Pow. trocki
Moreau de la Sarthe Jakub Ludwik	korespondent	1808	Paryż
Morelli Ludwik	korespondent	1823	Piza
Moscati Piotr, dr medycyny	korespondent	1807	Włochy
Moszczyński Jan, dr medycyny	korespondent	1839	Mińsk
Moszyński Jan	korespondent	1839	Mińsk
Moszyński Julian, dr medycyny	rzeczywisty	1842	Wilno
Moszyński Stefan, lekarz wojskowy w Wilnie	rzeczywisty	1875	Wilno
Mudrow Matwiej, profesor patologii i terapii	korespondent	1807	Moskwa
Multanowski Pompejusz	korespondent	1871	Petersburg
Mursina Chrystian Ludwik, dr medycyny, sztab-doktor armii pruskiej	korespondent	1819	Berlin
Muszkat Aleksandry	rzeczywisty	1908	Wilno
Muyschel Karol, dr medycyny	rzeczywisty	1831	Wilno
Mylo Fryderyk Chrystian, dr medycyny	korespondent		Warszawa
Naase Fryderyk Chrystian, psychiatra	korespondent	1837	Bonn
Naegele Franciszek, profesor położnictwa	korespondent	1820	Heidelberg
Nahumowicz Leon, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1821	Wilno
Naranowicz Paweł, profesor anatomii	korespondent	1842	Petersburg
Narkiewicz-Jodko Witold, okulista	korespondent	1862	Warszawa
Naruszewicz Jan	rzeczywisty	1873	Wilno
Naruszewicz Wincenty	rzeczywisty	1853	Wilno
Natanson Izydor	rzeczywisty	1901	Wilno
Natanson Ludwik, dr medycyny	korespondent	1855	Warszawa
Naunyn Bernard	korespondent, honorowy	1877 1901	Królewiec Strasburg
Nawlicki Konstanty	rzeczywisty	1877	Wilno
Nawrocki Feliks	korespondent	1879	Warszawa
Nelaton August, profesor chirurgii	korespondent	1858	Paryż
Nese Franciszek	korespondent	1868	Kijów
Nesterow Włodzimierz	korespondent	1904	Pow. wileński
Neugebauer Franciszek	korespondent	1892	Warszawa
Neugebauer Ludwik Adolf, dr medycyny	korespondent	1860	Warszawa

Neverman I. F. W., dr medycyny	korespondent	1846	Płau
Niebogin Mikołaj	rzeczywisty	1898	Wilno
Niewodniczański Ignacy	korespondent	1871	Głuchow
Niszkowski Jan, profesor chirurgii	rzeczywisty	1806	Wilno
Nojszewski Kazimierz	korespondent	1890	Dwińsk
Noniewicz Eliasz, weterynarz	rzeczywisty	1895	Wilno
Nothnagel, Nathnagel Herman	honorowy	1895	Wiedeń
Nowakowski Janusz	korespondent	1866	Warszawa
Nowicki Aleksander	rzeczywisty, korespondent	1835, 1855	Wilno, Moskwa
Nowicki Emil, dr medycyny i chirurgii	korespondent	1865	Warszawa
Nowomiejski Aleksander	rzeczywisty	1897	Wilno
Oczapowski Jan, dr medycyny	korespondent	1835	Warszawa
Ogiewicz Aleksy, lekarz miejski	rzeczywisty, korespondent	1886	Wilno, Petersburg
Okiel Teodor	korespondent	1872	Petersburg
Oleszkiewicz Mieczysław	rzeczywisty	1912	Wilno
Olshausen Robert, ginekolog	honorowy	1895	Berlin
Olszewski Karol, profesor chemii	honorowy	1895	Kraków
Ołtarzewski Stefan, dr medycyny	korespondent	1845	Mohylew
Onyszkiewicz Herman	korespondent	1873	Oszmiana
Opitz Robert, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1870	Wilno
Oppolzer, profesor	korespondent	1871	Wiedeń
Orkisz Józef, dr medycyny	korespondent	1862	Rawa
Orlay Jan	korespondent	1822	Odessa
Orłow Teodor	rzeczywisty	1873	Wilno
Orłowski Wacław, bakteriolog	rzeczywisty	1896	Wilno
Oziembłowski Bolesław	korespondent	1871	Psków
Pajola Franciszek, profesor chirurgii	korespondent	1807	Wenecja
Palczewski Tymoleon, dr medycyny, operator Zarządu Lekarskiego w Wilnie	rzeczywisty	1819	Wilno
Palloni Franciszek, dr medycyny	rzeczywisty	1823	Wilno
Parizet	korespondent	1821	Paryż
Partialis Marcin, dr medycyny	rzeczywisty	1814	Wilno
Paszkowski Jan	rzeczywisty	1905	Wilno
Pawluc Jan	rzeczywisty	1899	Wilno

Pawłow Grzegorz, dr medycyny	rzeczywisty	1865	Wilno
Pawłow Iwan	honorowy	1894	Petersburg
Pawłow Piotr	rzeczywisty	1877	Wilno
Pawłowicz Daniel, dr medycyny	korespondent	1810	Kleck, gub. mińska
Pawłowski Stanisław	korespondent	1843	Dubno
Peetz I. A.	korespondent	1824	Wiesbaden
Pelikan Eugeniusz, dyrektor departamentu lekarskiego w Petersburgu	honorowy	1870	Petersburg
Pelikan Wacław, dr medycyny, profesor Uniwersytetu Wileńskiego	rzeczywisty, honorowy	1817, 1870	Wilno, Petersburg
Perlin Adolf	korespondent	1909	Petersburg
Peschke Józef, Petersburg	korespondent	1885	Warszawa
Peterson Oskar	korespondent	1888	Petersburg
Petrusewicz Ludwik	korespondent	1898	Lida
Phaebus Filip, profesor	korespondent	1856	Giessen
Pieniążek Przemysław, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego	korespondent	1880	Kraków
Pietrasewicz Ludwikr	rzeczywisty	1886	Wilno
Pietraszkiewicz Jan, położnik	rzeczywisty	1880	Wilno
Pietraszkiewicz Józef	rzeczywisty	1843	Wilno
Pietrow Aleksy	rzeczywisty	1904	Wilno
Pilecki Jan	korespondent	1853	Druskienniki
Pinel Filip, profesor	korespondent	1807	Paryż
Piorry Piotr Adolf, profesor, słynny diagnosta	korespondent	1858	Paryż
Pirogow Mikołaj, chirurg, profesor	honorowy	1880	Petersburg
Płaksin Mikołaj	korespondent	1896	Helsingforst
Płociński Józef, dr medycyny	rzeczywisty	1810	Wilno
Poczter Samuel	rzeczywisty	1900	Wilno
Podgórski Michał, inspektor lekarski	rzeczywisty	1839	Wilno
Podrucki Mikołaj, lekarz powiatowy	korespondent	1886	Troki, Tomsk
Podwalnikow Mikołaj	rzeczywisty	1904	Wilno
Pokrowski Mikołaj, lekarz wojskowy w Wilnie	rzeczywisty	1885	Wilno
Polak Józef	korespondent	1902	Warszawa
Poluta Jerzy, profesor Uniwersytetu Charkowskiego	korespondent, honorowy	1843, 1895	Charków
Ponomariow Jakow, lekarz wojskowy	korespondent	1873	Petersburg
Poraziński Maurycy	rzeczywisty	1900	Wilno
Porcjanko, Porcyanko Konstanty, profesor	rzeczywisty	1819	Wilno

Portal Antoni, profesor anatomii i chirurgii	korespondent	1807	Paryż
Portner Szymon	korespondent	1870	Warszawa
Potapow Aleksander, generał-gubernator wileński	honorowy	1872	Wilno
Powstański Jan	rzeczywisty	1836	Wilno
Poznański Franciszek, dr medycyny	korespondent	1865	Petersburg
Pożerski Feliks	rzeczywisty	1817	Wilno
Prochaska Jerzy, profesor	korespondent	1817	Wiedeń
Proszyński Jan	rzeczywisty, korespondent	1880, 1882	Wilno, Połock
Prozorow Grzegorz, dr medycyny, akademik	korespondent	1872	Petersburg
Prozorow Michał, inspektor lekarski wojskowy	rzeczywisty	1867	Wilno
Przeborowski Stefan, dr medycyny	korespondent, rzeczywisty	1838, 1842	Czaszniki, Wilno
Przybylski Roman	rzeczywisty, korespondent	1873	Wilno, pow. święciański
Puczkowski Franciszek, lekarz powiatowy	korespondent	1810	pow. słonimski
Qwarin Józef, baron, dr medycyny	korespondent	1807	Wiedeń
Rabinowicz Szymon	korespondent	1896	Petersburg
Rabinowicz Szymon	rzeczywisty	1846	Wilno
Rachunkowicz Dominik	rzeczywisty	1894	Wilno
Raciborski Adam, dr medycyny	korespondent	1858	Paryż
Radecki Jan	korespondent	1898	Petersburg
Raduszkiewicz Hilary	rzeczywisty	1870	Wilno
Ramoszyński Wilhelm, chemik	rzeczywisty	1858	Wilno
Ratner Jerzy	rzeczywisty	1897	Wilno
Rauchfuss Karol, pediatra	honorowy	1895	Petersburg
Rawicz Józef	honorowy	1871	Petersburg
Rayer Piotr, profesor, dermatolog	korespondent	1827	Paryż
Rehman Józef, dr med., generał sztab-doktor	rzeczywisty	1808	Wilno
Reicher Izmael	korespondent	1904	Petersburg
Reicher Izrael	rzeczywisty	1904	Nowa Wilejka
Reichman Mikołaj	honorowy	1895	Warszawa
Reil Jan Chrystian, dr medycyny, profesor	korespondent	1807	Berlin
Reinhard Karol, dr medycyny	korespondent	1835	Warszawa
Reitlinger Ludwik, naczelny lekarz szpitala wojskowego w Wilnie	rzeczywisty	1893	Wilno

Rejkowski, Reykowski Donat	rzeczywisty	1845	Wilno
Rejkowski, Reykowski Jerzy, dr med. i chirurgii	rzeczywisty	1808	Wilno
Remak Robert, histolog	korespondent	1848	Berlin
Renard August, lekarz miejski	korespondent	1875	Oszmiana
Renard Karol, naturalista	korespondent	1865	Moskwa
Renard, Rennert Edmund, lekarz miejski	rzeczywisty, korespondent	1890, 1903	Wilno, Lida
Renier, Renjer Anicety	rzeczywisty	1842	Wilno
Reniger Ludwik, ginekolog	rzeczywisty, korespondent	1890, 1898	Wilno, Jaszuny
Rentowicz Franciszek, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1845	Wilno
Reviglio Maurycy, profesor botaniki	korespondent	1849	Turyn
Rewkiewicz Ignacy	rzeczywisty, korespondent	1888	Wilno, Ałytar, gub. simbirska
Richter Aleksander, generał sztab-doktor	korespondent	1823	Petersburg
Richter Michał, dr medycyny	korespondent	1822	Moskwa
Ricord Filip, wenerolog	korespondent	1858	Paryż
Rink Roman, inspektor lekarski w Wilnie	rzeczywisty	1845	Wilno
Rodkiewicz Mikołaj	korespondent	1838	Słonim
Rodziewicz Henryk	korespondent	1888	Niżnij Nowgorod
Rodziewicz Michał	rzeczywisty	1858	Wilno
Rogow Izaak, położnik	rzeczywisty, korespondent	1873, 1882	Wilno, Tuła
Rogowski Józef	rzeczywisty	1888	Wilno
Rokicki Józef	korespondent	1843	Kaukaz
Roliński Marcin	korespondent	1835	Warszawa
Rolle Antoni Józef, dr medycyny	korespondent	1861	Kamieniec Podolski
Romberg Maurycy Henryk, klinicysta	korespondent	1844	Berlin
Romm Aleksander	rzeczywisty	1908	Wilno
Romm Grzegorz	rzeczywisty	1892	Wilno
Romm Jerzy, chirurg	rzeczywisty	1897	Wilno
Romm Roman	rzeczywisty, korespondent	1892, 1898	Wilno, Moskwa
Rosenberg Karol, wenerolog	korespondent	1843	Petersburg

Rosenblatt Włodzimierz	rzeczywisty, korespondent	1890, 1898	Wilno
Rosenkranz Dawid	rzeczywisty	1899	Wilno
Rosental Jakub	korespondent	1898	Warszawa
Rosłan Leon, dr medycyny	korespondent	1828	Paryż
Rosnowski Dymitr, dr medycyny	korespondent		Siestroreck
Rosołowski Stanisław, dr medycyny	rzeczywisty	1835	Wilno
Rot Włodzimierz	honorowy	1911	Moskwa
Royer Colard, dr medycyny profesor	korespondent	1819	Paryż
Rozow Mikołaj, dr medycyny, dyrektor departamentu lekarskiego	honorowy	1875	Petersburg
Rudtoter Franciszek von, profesor chirurgii	korespondent	1808	Wiedeń
Rudziewicz Leon	rzeczywisty	1895	Wilno
Rudzki Wiktor	rzeczywisty	1907	Wilno
Rühl Jan, dr medycyny, psychiatra	korespondent	1846	Petersburg
Rumbowicz Bronisław	korespondent	1893	Jewje (Vievis)
Rumszewicz Konrad, dr medycyny, okulista	korespondent	1889	Kijów
Ruskoni Feliks, chirurg	korespondent	1813	Petersburg
Rust Jan, prof. chirurgii w Akademii Wojskowej	korespondent	1817	Berlin
Rydygier, Rydigier Ludwik	honorowy	1899	Lwów
Rymkiewicz Feliks, dr medycyny profesor	rzeczywisty	1822	Wilno
Rymsza Adam, ginekolog	rzeczywisty	1896	Wilno
Rymszewicz Adam, aptekarz	rzeczywisty	1893	Wilno
Rytel Lucjan, ordynator szpitala wojskowego	rzeczywisty	1885	Wilno
Sacharow Paweł	rzeczywisty	1874	Wilno
Safarewicz Aleksander	rzeczywisty	1907	Wilno
Saint-Ursin Maria, dr medycyny	korespondent	1808	Paryż
Samelson Ludwik, naczelny lekarz szpitala żydowskiego w Wilnie	rzeczywisty	1867	Wilno
Samochwałow Jan, inspektor lekarski Wileńskiego Okręgu Wojennego	rzeczywisty	1885	Wilno
Samsonow Fabian	rzeczywisty	1898	Wilno
Sanson Ludwik Józef, chirurg	korespondent	1828	Paryż
Sawicki Paweł, lekarz miejski	rzeczywisty	1885	Lida, Wilno
Sawicki Stanisław, aptekarz	rzeczywisty	1846	Wilno
Sawicz Eustachy, ordynator szpitala św. Jakuba w Wilnie	rzeczywisty	1895	Wilno
Sawiczewski Florian, profesor farmacji	korespondent	1836	Kraków
Scarpa Antoni, profesor chirurgii	korespondent	1807	Pawia

Schabad, Szabad Cemach, dr medycyny, ordynator szpitala żydowskiego w Wilnie	rzeczywisty	1895	Wilno
Schambach Karol	korespondent	1808	Szkudy
Schatenstein Isaja	rzeczywisty	1911	Wilno
Schaw John, profesor	korespondent	1828	Londyn
Scherer Mikołaj Aleksander, akademik	korespondent	1819	Petersburg
Schiller Jan, farmaceuta	rzeczywisty	1858	Wilno
Schirwindt Gustaw, aptekarz	rzeczywisty	1890	Wilno
Schlegel Henryk	korespondent	1847	Grodno
Schlegel Jan, sztab-chirurg	założyciel	1805	Wilno
Schlesinger Abraham	rzeczywisty	1907	Wilno
Schmidt Jan Adam, profesor, słynny okulista	korespondent	1808	Wiedeń
Schneidemann Theodor, dr medycyny	korespondent	1876	Berlin
Schoenlein Jan Łukasz, profesor	korespondent	1843	Berlin
Schpor, Szpor Edward, aptekarz	rzeczywisty	1868	Wilno
Schreiber, Schrejber Karol, aptekarz	korespondent	1873	Święciany
Schreiber, Schrejber Juliusz, profesor	honorowy	1895	Królewiec
Schreiber, Schrejber Mikołaj, naczelny lekarz szpitala wojskowego w Wilnie	rzeczywisty	1845	Wilno
Schubert Michał, dr medycyny	korespondent	1835	Warszawa
Schulz, Szulc, Schultz Maciej, aptekarz	rzeczywisty	1818	Wilno
Schumacher Karol, dr medycyny i chirurgii	korespondent	1882	Akwizgran
Schwenson Samuel, dr medycyny	korespondent	1813	Petersburg
Sciborowski Władysław, dr medycyny	korespondent	1865	Kraków
Scoutetten Hipolit	korespondent	1867	Metz
Sejfert, Seyfert, Seifert Andrzej	rzeczywisty	1810	Wilno
Senator Herman, dr medycyny profesor	honorowy	1895	Berlin
Serkowski Stanisław	korespondent, honorowy	1905, 1911	Łódź, Warszawa
Sękowski Władysław, położnik	rzeczywisty, korespondent	1895	Wilno, Częstochowa
Siciński Anastasij	korespondent	1905	Petersburg
Siebold Bartłomiej, profesor chirurgii	korespondent	1810	Würzburg
Siebold, profesor położnictwa	korespondent	1824	Berlin
Sieczenow Iwan, profesor fizjologii	honorowy	1895	Moskwa
Siemaszko Aleksander, dr medycyny	rzeczywisty	1829	Wilno

Siewruk Ludwik, profesor anatomii	korespondent	1843	Moskwa
Siller Edward, profesor	korespondent	1842	Dorpat
Simoni Arnold, dr medycyny	rzeczywisty	1824	Wilno
Sinnicki Stanisław, inspektor Zarządu Lekarskiego w Płocku	korespondent	1848	Płock
Sklifasowski Mikołaj, profesor chirurgii	honorowy	1895	Petersburg
Skobel Franciszek, profesor	korespondent	1844	Kraków
Skoblikow Eugeniusz, dr medycyny	korespondent	1872	
Sławiński Feliks, lekarz służby zdrowia	rzeczywisty	1891	Wilno
Słucki Jakub	korespondent	1869	Pinczów
Sniegirow Włodzimierz	honorowy	1871	Petersburg
Sobolewski Józef , lekarz miejski	korespondent	1873	Dzisna
Sochacki Maksymilian, dr medycyny	rzeczywisty	1838	Wilno
Sokołow Aleksander, laryngolog, lekarz wojskowy w Wilnie	korespondent, rzeczywisty	1873, 1891	Mińsk, Wilno
Sokołow Iwan, profesor	korespondent	1865	Moskwa
Sokołowski Alfred, dr medycyny	korespondent, honorowy	1877, 1895	Warszawa
Sokołowski Leon, dr medycyny	korespondent	1844	Kutno
Solc Oskar	rzeczywisty, korespondent	1896	Wilno, Petersburg
Sołonowicz Henryk	rzeczywisty	1908	Wilno
Sopoćko Piotr	korespondent	1882	Oszmiana
Soroko Bolesław	korespondent, rzeczywisty	1875	Święciany, Wilno
Spaski Iwan, akademik	korespondent	1842	Petersburg
Spasowicz Daniel, dr medycyny	honorowy	1873	
Speranski Mikołaj, dr med., inspektor wojskowy	korespondent	1889	Nowo Czerkask
Spitznagel Ferdynand, profesor terapii ogólnej na Uniwersytecie Wileńskim	założyciel	1805	Wilno
Stacewicz Rafał	korespondent	1849	
Staniewicz Cezary, dr medycyny	rzeczywisty	1866	Wilno
Stankiewicz Czesław	korespondent	1901	Warszawa
Steblin-Kamienski Igor, gubernator cywilny wileński	honorowy	1874	Wilno
Stefanowicz Paweł, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1866	Wilno
Stefanowski Kazimierz, aptekarz	rzeczywisty	1892	Wilno
Stella Sawicki Jan	korespondent	1904	Lwów

Stembo Łazarz, neuropatolog	rzeczywisty	1884	Wilno
Stieglitz Jan, lekarz nadworny	korespondent	1808	Hanower
Stofregen, dr medycyny, lekarz nadworny	korespondent	1822	Drezno
Stolarow Wasilij, dr med., inspektor wojskowy	rzeczywisty	1871	Wilno
Stolzman Gustaw	rzeczywisty	1905	Wilno
Strauss Aleksander, fotograf	wspierający	1892	Wilno
Strauss Robert, naczelny lekarz szpitala Sawicz	rzeczywisty	1870	Wilno
Strawiński	korespondent	1905	Petersburg
Strzemiński Ignacy, okulista	rzeczywisty	1887	Wilno
Studzieniecki Feliks	korespondent	1860	Tarnopol
Sudakow Dymitr	korespondent, rzeczywisty	1903, 1905	Petersburg, Wilno
Sudakow Jakub	rzeczywisty	1883	Wilno
Sulicki Jakub, dr medycyny	korespondent	1869	Solc
Sulima-Samuiło Antoni	korespondent	1874	Połock
Sulima-Samuiło Tomasz, dr medycyny	korespondent	1874	Połock
Sułkiewicz Piotr	rzeczywisty	1818	Wilno
Sumorok Juliusz	rzeczywisty	1896	Wilno
Sumorok Restytut, adwokat przysięgły	wspierający	1889	Wilno
Sutkowski Hieronim	rzeczywisty	1875	Wilno
Swida Jan	korespondent	1875	Gub. suwalska
Świderski Szymon	rzeczywisty	1896	Wilno
Świeżyński Florian Feliks, laryngolog	rzeczywisty	1895	Wilno
Sycianko Czesław	rzeczywisty	1905	Wilno
Sycianko Józef, dr medycyny, lekarz naczelny szpitala żydowskiego w Wilnie	rzeczywisty, korespondent	1867, 1883	Wilno, Charków
Syrewicz Emeryk, sztab-lekarz	rzeczywisty	1859	Wilno
Syrwid Stefan, aptekarz	rzeczywisty	1887	Wilno
Sytin Teodor, inspektor lekarski	rzeczywisty	1837	Wilno
Szalewicz Władysław	rzeczywisty	1907	Wilno
Szapiro Oskar	rzeczywisty	1907	Wilno
Szerszewski Adolf	rzeczywisty, korespondent	1864	Wilno, Paryż
Szerszewski Maksymilian	korespondent	1807	Petersburg

Szewelow Piotr, pomocnik inspektora lekarskiego Wileńskiego Okręgu Wojennego	rzeczywisty	1896	Wilno
Szokalski Wiktor, dr medycyny	korespondent	1855	Warszawa
Szustow Paweł, lekarz powiatowy	rzeczywisty	1872	Wilno
Szwykowski, Szwejkowski Konstanty	korespondent	1883	Oszmiana
Szyldkret Eliasz	rzeczywisty	1909	Wilno
Szymkiewicz Andrzej, dr medycyny, członek Zarządu Lekarskiego w Wilnie	rzeczywisty	1847	Wilno
Szymkiewicz Jakub, dr medycyny i chirurgii	założyciel	1805	Wilno
Szyrwind Gustaw	rzeczywisty	1890	Wilno
Śniadecki Jędrzej, profesor chemii Uniwersytetu Wileńskiego	założyciel	1805	Wilno
Świątecki Jan	korespondent	1902	Warszawa
Święcicki Heliodor	korespondent, honorowy	1895, 1901	Poznań
Świętecki Jan	rzeczywisty	1900	Wilno
Talko-Hryncewicz Julian	korespondent	1888	Syberia
Talko Józef, lekarz wojskowy	korespondent	1870	Riazań
Tarasow Dymitr, dr medycyny	korespondent	1842	
Tarnowski Beniamin, dr medycyny profesor	honorowy	1895	Petersburg
Tartra, dr medycyny	korespondent	1810	Paryż
Tchórznicki Józef	korespondent	1902	Warszawa
Thompson John	korespondent	1823	Edynburg
Tichomirow Włodzimierz	rzeczywisty	1903	Wilno
Tieffenbach Karol, von, dr medycyny	korespondent	1808	Grodno
Tiger Szewel	rzeczywisty	1909	Wilno
Tilman G.	korespondent	1843	Petersburg
Titius Julian, ordynator szpitala Sawicz, znany w Wilnie lekarz filantrop	rzeczywisty, honorowy	1845, 1890	Wilno
Tomaszewski Jan	rzeczywisty	1830	Wilno
Tomson Rudolf, aptekarz wojskowy w Wilnie	rzeczywisty	1853	Wilno
Toporkow Mikołaj	rzeczywisty	1907	Wilno
Totleben Edward, generał-gubernator wileński	honorowy	1881	Wilno
Towiański Ludwik, sztab-lekarz	rzeczywisty, korespondent	1858	Wilno, Dinaburg
Trachtenberg Mendel, ordynator szpitala żydowskiego w Wilnie	rzeczywisty	1883	Wilno
Trapp Juliusz, akademik	korespondent, honorowy	1868, 1893	Petersburg

Trawers Beniamin	korespondent	1823	Londyn
Trembecki Onufry	korespondent	1877	Szczawnica
Tripolski Marek	rzeczywisty	1912	Wilno
Trojański Feliks	korespondent	1832	Białystok
Tromsdorf Bartłomiej, aptekarz	korespondent	1819	Erfurt
Trousseau Armand, dr medycyny profesor	korespondent	1858	Paryż
Trynkowski Paweł	korespondent	1822	Pozelwa
Tur Jan, ordynator szpitala Sawicz w Wilnie	rzeczywisty	1890	Wilno
Turcewicz Antoni, weterynarz	rzeczywisty, korespondent	1895, 1898	Wilno, Białystok
Turczaninow Piotr	rzeczywisty	1898	Wilno
Tutowski Karol	rzeczywisty, korespondent	1880	Wilno, Grodno
Tyrchowski Władysław, dr medycyny	korespondent	1862	Warszawa
Tyrrel, profesor	korespondent	1828	Londyn
Tyzenhaus Konstanty, hrabia, ornitolog	korespondent	1848	Postawy
Tyzenhaus Rajnold, hrabia	honorowy	1870	Wilno
Uden Teodor	korespondent	1807	Petersburg
Undrewicz Benedykt	rzeczywisty	1900	Wilno
Vacca Berlinghieri Andrzej	korespondent	1823	Piza
Valentin Ludwik	korespondent	1816	Nancy
Vencel-Gruber Wacław	honorowy	1871	
Vering Józef	korespondent	1835	Wiedeń
Vicini Antoni, dr medycyny	rzeczywisty	1814	Wilno
Vincent	korespondent	1828	Londyn
Virchow, Wirchow Rudolf, profesor	honorowy	1870	Berlin
Virion Karol Józef, dr medycyny	korespondent	1807	Grodno
Voigth Ernest, aptekarz	rzeczywisty	1868	Wilno
Wagner Ferdynand, dr medycyny	rzeczywisty	1814	Wilno
Wagner Karol, aptekarz	założyciel	1805	Wilno
Walentynowicz Adolf	rzeczywisty	1882	Wilno
Walther Herman, lejb-medyk króla saskiego	korespondent	1864	Saksonia
Wardrop Jakub, okulista	korespondent	1828	Londyn
Wasilewski Michał	rzeczywisty	1845	Wilno
Wasseige Adolf, profesor	korespondent	1880	Liege

Waszkiewicz Antoni	rzeczywisty	1899	Wilno
Ważyński Michał	korespondent	1845	Poniewież
Weinhold, profesor położnictwa	korespondent	1824	Halla
Weitz Chrystian, inspektor Zarządu Lekarskiego	rzeczywisty	1817	Wilno
Wejlepp, Weylepp Ludwik	rzeczywisty	1811	Wilno
Wentzel Karol, dr medycyny i chirurgii	korespondent	1819	Frankfurt nad Menem
Wersocki Adam	rzeczywisty	1872	Wilno
Węsławski Michał, adwokat przysięgły	wspierający	1889	Wilno
Węsławski Witold	rzeczywisty	1888	Wilno
Wicherkiewicz Bolesław, profesor, okulista	honorowy	1895	Kraków
Widowski Józef, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1838	Wilno
Wierciński Adam	rzeczywisty	1872	Wilno
Wierciński Stefan	korespondent	1865	Wiłkomierz
Wikszemski Franciszek	rzeczywisty	1852	Wilno
Wikszemski Stanisław	rzeczywisty	1843	Wilno
Wilejszis, Vileišis Antoni	rzeczywisty	1999	Wilno
Wilson Jakub	rzeczywisty	1823	Wilno
Wilt Jan, inspektor Zarządu Lekarskiego	rzeczywisty	1838	Wilno
Wincz Aleksander	rzeczywisty	1907	Wilno
Winogradow Aleksander, dr medycyny	rzeczywisty	1873	Wilno
Wirszubski Abraham	rzeczywisty	1902	Wilno
Wiszniewski Karol	rzeczywisty	1833	Wilno
Woelck Aleksander, dr medycyny profesor	rzeczywisty	1825	Wilno
Woelck Fryderyk, aptekarz	rzeczywisty	1819	Wilno
Wojciechowicz Jan	rzeczywisty	1865	Wilno
Wojde Maurycy, dr medycyny profesor	korespondent	1835	Warszawa
Wojewodzki Władysław	rzeczywisty	1904	Wilno
Wojewódzki Józef	rzeczywisty	1843	Wilno
Wojnicz Aleksander, lekarz wojskowy	rzeczywisty, honorowy	1880, 1908	Wilno
Wojnicz Ignacy, sztab-chirurg	rzeczywisty	1811	Wilno
Wojniewicz Wincenty, dr med., sztab-lekarz	rzeczywisty	1820	Wilno
Wojtkowski Wawrzyniec, dr medycyny	korespondent	1825	
Wolański Stanisław	rzeczywisty	1898	Wilno
Wolf August Ferdynand, dr medycyny	korespondent	1820	Warszawa
Wolfgang Jan, profesor farmakologii	założyciel	1805	Wilno

Wolfgang Ksawery	korespondent	1845	Druskienniki
Wolfson Grzegorz	rzeczywisty	1900	Wilno
Wołoczkowicz Szymon	rzeczywisty	1912	Wilno
Wróblewski Franciszek, dr medycyny	rzeczywisty	1817	Wilno
Wróblewski Ludwik	rzeczywisty	1838	Wilno
Wrzosek Adam	honorowy	1910	Kraków
Wtzelka Franciszek, położnik, członek Zarządu Lekarskiego w Żytomierzu	korespondent	1816	Żytomierz
Wunderlich S. A., profesor	korespondent	1866	Lipsk
Wygodzki Jakub, położnik	rzeczywisty	1884	Wilno
Wylie Jakub, prezydent Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu	korespondent	1807	Petersburg
Wysocki Jan, dr medycyny	korespondent	1827	Niewierkowo
Wysokiński Andrzej, dr medycyny	korespondent	1828	Klimkowicze
Wysokowicz Włodzimierz	honorowy	1908	Kijów
Wyzgo Jan, ordynator szpitala Sawicz w Wilnie	rzeczywisty	1874	Wilno
Zabłocki-Dusiatowski Paweł, profesor	honorowy	1871	Petersburg
Zagórski Jan	korespondent	1853	Pow. stopnicki
Zagórski Piotr, profesor Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu, akademik	korespondent	1818	Petersburg
Zahorski Władysław, lekarz, historyk medycyny	rzeczywisty	1893	Wilno
Zajączkowski Bazyli, pracownik biblioteki Akademii Medyko-Chirurgicznej	rzeczywisty	1839	Wilno
Zajączkowski Piotr	rzeczywisty	1890	Wilno
Zajączkowski Wacław	rzeczywisty	1910	Wilno
Zajkowski Dominik, lekarz, właściciel zakładu balneologicznego	rzeczywisty	1896	Wilno
Zajkowski Hiacynt, lekarz miejski	korespondent	1873	Wilejka
Zak Natan, lekarz miejski	rzeczywisty	1898	Wilno
Zak Rebeka, lekarka praktykująca w Wilnie	rzeczywisty	1890	Wilno
Zalkind Wilhelm, dr medycyny, ordynator szpitala żydowskiego w Wilnie	rzeczywisty	1886	Wilno
Zalkind Zygmunt	rzeczywisty	1870	Wilno
Zalkindson Ofsej	rzeczywisty	1900	Wilno
Zan Wiktor	rzeczywisty	1877	Wilno
Zang Bonifacy, profesor chirurgii	korespondent	1822	Wiedeń
Zarcyn Tadeusz	rzeczywisty	1912	Wilno
Zauściński Leonard	korespondent	1872	Warszawa
Zawadzki Zygmunt	rzeczywisty	1904	Wilno
Zdanowicz Józef	rzeczywisty	1855	Wilno

Zdekauer Mikołaj, dr medycyny, profesor, akademik	korespondent, honorowy	1864, 1884	Petersburg
Zejdler Ludwik, aptekarz	rzeczywisty	1845	Wilno
Zembrzycki Ludwik, lekarz zdrojowy	korespondent	1838	Druskienniki
Zieleniewski Michał, dr medycyny	korespondent	1864	Krynica
Zielonko	korespondent	1842	Mohilew
Ziemacki Józef	rzeczywisty	1898	Wilno
Ziemecki, Ziemęcki Antoni, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1874	Wilno
Ziemlanicyn Dymitr, lekarz wojskowy	korespondent	1875	Witebsk
Ziernow Dymitr, dr medycyny, profesor anatomii	korespondent, honorowy	1877, 1895	Moskwa
Zigra Henryk, botanik	korespondent	1834	Ryga
Zigra I. G., aptekarz	korespondent	1820	Mitawa
Zmaczyński Jan	rzeczywisty, honorowy	1849, 1886	Wilno
Zubczenko Aleksy	rzeczywisty	1900	Wilno
Zubowski Nikifor	rzeczywisty	1866	Wilno
Żabko-Potopowicz, Potapowicz Bolesław	rzeczywisty	1908	Wilno
Żagiel Ignacy, dr medycyny	korespondent, rzeczywisty	1872, 1876	Warszawa, Wilno
Żamett Władysław	rzeczywisty	1895	Wilno
Żelawski Adolf, lekarz powiatowy	korespondent	1873	pow. diśnieński
Żelawski Julian	rzeczywisty	1865	Wilno
Żuk Zenobiusz, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1884	Wilno
Żukowski Mikołaj, dr medycyny, pomocnik inspektora wojskowego lekarskiego	rzeczywisty	1876	Wilno
Życki Jan, lekarz wojskowy	rzeczywisty	1853	Wilno
Życzyński, Żuczyński Aleksy, ordynator szpitala wojskowego w Wilnie	rzeczywisty	1886	Wilno
Żylewicz Teodor, sztab-lekarz w Wilnie	rzeczywisty	1852	Wilno

Źródła: Spisy członków Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie (VUB, RS, F 26, op. 143–160), protokoły posiedzeń (VUB, RS, F 26, op. 337–447), sprawozdanie roczne (VUB, RS, F 26, op. 448-479); „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", t. 2, Wilno 1821, s. XI–XXIX; „Praktyczne najnowsze postrzeżenia...", t. 1, s. 95, t. 3–4, s. 278–279; „Протоколы заседаний Императорского Медицинского Общества", Вильна 1869–1913; J. Baliński, *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie. Jego prace i wydawnictwa 1805–1864*, Warszawa 1890, s. 21–73; W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, Warszawa 1898, s. 176–244.

Tabela 5.
Zbiory Muzeum Starożytności w Wilnie 1855–1865

Nazwa zbioru	1856	1858	1859	1860	1865
1	2	3	4	5	6
Archeologiczny (przedmiotów)	2 000	2 920	3 266	3 413	3 818
Archeograficzny (aktów, autografów)	869	1 255	1 295	1 462	2 097
Numizmatyczny (monet i medali)	ok. 3 000	3 247	4 104	4 709	8 110
Portrety, sztychy, litografie, biusty	ok. 1 000	3 418	3 454	3 570	3 948
Sfragistyczny (pieczęci)		158	453	462	487
Zoologiczny (egzemplarzy)		1 705	2 044	2 673	16 335
Mineralogiczny (sztuk minerałów)		9 919	9 973	10 724	11 014
Botaniczny (egzemplarzy)					605
Etnograficzny (przedmiotów)					408
Biblioteka:					
tomów	10 000	11 428	12 311	14 892	19 700
rękopisów		416	417	528	541
Zwiedzających Muzeum	7 151	11 800	7 470	9 048	

Źródło: LMAB, RS, F 31-1160; LVIA, F 378, op. 1865, t. 1688, s. 72-73; Protokoły i sprawozdania roczne Komisji Archeologicznej w Wilnie, „Pamiętniki Wileńskiej Archeologicznej Komisji", t. 1, Wilno 1856, s. 6–7, t. 2, Wilno 1858, s. 1–4; „Kurier Wileński" 1860, nr 5, s. 33–34; 1861, nr 5, s. 39–40; *Перечневый каталог предметов в Виленском Музеуме Древностей*, Составил А. Г. Киркор, Вильна 1858, s. 21; E. Tyszkiewicz, *Archeologia na Litwie*, Kraków 1872, s. 12 (odbitka z „Rocznika dla Archeologów" za rok 1871).

Tabela 6.
Lista członków Muzeum Starożytności i Komisji Archeologicznej w Wilnie

Nazwisko, imię, tytuł	Rodzaj członkostwa	Rok wybrania	Miejsce zamieszkania
1	2	3	4
Adamowicz Adam Ferdynand, lekarz, prezes Cesarskiego Towarzystwa Naukowego w Wilnie	współpracownik	1858	Wilno
Adlerberg Aleksander			
Adlerberg Włodzimierz			
Akielewicz Mikołaj, Akelaitis Mikalojus, autor elementarza litewskiego i książeczek dla ludu	współpracownik	1858	
Andrzejowski Antoni			
Bakszewicz Mikołaj			
Baliński Michał, historyk, publicysta, wiceprezes Komisji Archeologicznej Wileńskiej	rzeczywisty	1856	Wilno, Jaszuny
Bartholomei Jan			
Bartoszewicz Julian	rzeczywisty	1858	Warszawa
Bąkowski, Bonkowski Józef, ks.	współpracownik	1856	Białystok
Belke Gustaw			
Beyer, Bejer Karol	rzeczywisty	1858	Warszawa
Białecki Antoni	rzeczywisty		Poznań

Bibikow Ilja, Eliasz, generał-gubernator wileński, pełniący jednocześnie obowiązki kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego (1850–1855)	rzeczywisty	1856	Wilno, Petersburg
Bielowski August	rzeczywisty	1858	Lwów
Blarenberg, von, naczelnik kolei żelaznej Wilno-Dynaburg	honorowy	1859	Wilno
Błaszczyński Julian			
Błudow Dymitr, hrabia, prezes Akademii Nauk w Petersburgu	rzeczywisty	1859	Petersburg
Bobrowski Paweł			
Bornhaupt, kustosz muzeum w Rydze			Ryga
Branicki Aleksander			
Brochocki Władysław	dobroczyńca	1856	
Buchholz August			
Bujnicki Kazimierz			
Bułyczew Jan			
Burba Klety			
Burzyński Anzelm			
Chodźko, Chodźko-Borejko Dominik Cezary	współpracownik	1858	
Chodźko, Chodźko-Borejko Ignacy	rzeczywisty	1856	Wilno
Chodźko, Chodźko-Borejko Józef	rzeczywisty	1859	
Chomiński Stanisław			
Cywiński Cyprian	honorowy	1856	
Czapski, Czapski-Huten Adam, hrabia	dobroczyńca	1856	
Czapski, Czapski-Huten Adolf, hrabia			
Czapski, Czapski-Huten Edward, hrabia	honorowy	1858	
Czapski, Czapski-Huten Marian, hrabia	dobroczyńca	1856	
Delanow Iwan, Jan			
Dmochowski Henryk, rzeźbiarz	współpracownik		Wilno
Dobrynin Aleksander, archimandryta	rzeczywisty		Wilno
Dołgorukow Wasilij, cywilny gubernator wileński, książę	rzeczywisty		Wilno, Petersburg
Domejko Aleksander, marszałek szlachty powiatu wileńskiego			
Działyński Tytus, hrabia	honorowy	1858	Poznań
Eichwald Karol Edward			
Felkner Teodor			
Firkowicz Abraham, działacz karaimski	współpracownik	1856	Eupatoria
Firkowicz Gabriel, działacz karaimski	współpracownik	1856	
Gieczewski Konstanty			
Giedrojć, Giedroyć Adolf, książę			
Gogiel Grzegorz			
Gornostajew Iwan, Jan			
Górski, Górski-Nałącz Konstanty		1856	
Górski Jan			
Gross Seweryn Aleksander			
Grabowski Ambroży	rzeczywisty	1858	Kraków
Groza Aleksander Karol			
Gruber Eweryst, kurator Białoruskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1856	Wilno, Kazań
Gusiew Maciej, Mateusz, Matwiej, astronom	rzeczywisty	1856	Wilno

Haller Jan, von			
Hanka Wacław, slawista czeski	rzeczywisty	1858	Praga
Heiman Aleksander			
Helcel Antoni Zygmunt	rzeczywisty	1858	Kraków
Herburt, Herburt z Fulsztyna Mamert, prałat	rzeczywisty	1856	Wilno
Homolicki Michał, lekarz	rzeczywisty	1856	Wilno
Horwatt Aleksander	dobroczyńca	1856	
Horwatt Otton		1856	
Hrebnicki Justyn	honorowy	1858	
Hube Romuald			
Iwaniszew Mikołaj, dziekan na Wydziale Prawa w Uniwerytecie Św. Włodzimierza w Kijowie		1858	Kijów
Iwanowski Antoni, bibliotekarz	współpracownik	1858	Petersburg
Iwiński Wawrzyniec, Ivinskis Laurynas, wydawca kalendarzy litewskich	współpracownik	1862	Litwa
Jakubowicz Hipolit			
Jakutowicz Dionizy			Wilno
Jaroszewicz Józef, historyk, były profesor Uniwersytetu Wileńskiego	rzeczywisty	1856	Wilno
Jelski Kazimierz			
Jenochin Jan			
Jeszewski Stefan			
Jewreinow Michał	rzeczywisty	1858	Petersburg
Jocher Adam Benedykt	rzeczywisty	1856	Wilno
Józef, Siemaszko Józef, prawosławny arcybiskup litewski i wileński	rzeczywisty	1858	Wilno
Karnowicz Eugeniusz	współpracownik	1858	Petersburg
Kaszyc Konstanty			
Kirkor Adam Honory, redaktor, wydawca, właściciel drukarni w Wilnie	rzeczywisty	1856	Wilno
Klemm Friedrich Gustaw, dyrektor Biblioteki Królewskiej w Dreźnie, historyk kultury			
Kniażewicz Aleksander			
Kobyliński Adolf	honorowy	1856	
Koehne Ludwik			
Kojałowicz Michał, profesor Akademii Duchownej w Petersburgu			Petersburg
Kondratowicz Ludwik, Władysław Syrokomla, poeta	współpracownik	1856	
Korewa Antoni			
Korf, Korff Modest, baron	rzeczywisty	1858	Petersburg
Korkunow, Karkunow Michał	rzeczywisty		Petersburg
Korotyński Wincenty			
Kosarzewski, Kossarzewski Ambroży, ks.	współpracownik	1862	
Kostomarow N. I.			
Kowalewski Ewgraf			
Kowalewski Józef, rektor Uniwersytetu Kazańskiego	rzeczywisty	1858	Kazań
Kowerski Stefan	współpracownik	1856	
Kozlowski Ignacy, ks.	współpracownik	1861	Wilno
Krasiński Adam Stanisław, biskup wileński			Wilno
Kraszewski Józef Ignacy, historyk, pisarz	rzeczywisty	1856	Wilno
Kremer Józef	rzeczywisty	1858	Kraków

Kremer Karol Roman	rzeczywisty	1858	Kraków
Krupowicz Maurycy, pomocnik archiwariusza Centralnego Archiwum Wileńskiego, sekretarz naukowy Wileńskiej Komisji Archeologicznej	rzeczywisty	1856	Wilno
Kruse, Kruze Fryderyk Karol			
Kublicki Karol	honorowy	1856	Wilno
Kukolnik Paweł, cenzor wileński, prezes Wileńskiej Komisji Archeograficznej w latach 1864–1865	rzeczywisty	1856	Wilno
Kułakowski Ignacy	współpracownik	1856	
Kunik Arist Edward	rzeczywisty	1858	Petersburg
Kurnatowski Henryk Stefan Aleksander			
Kuszelow-Bezborodko Grzegorz			
Laske Jan Chrystian			
Lebediew Piotr			
Lindenschmidt Ludwik			
Lipiński Stefan	współpracownik	1856	Wilno
Lubański Jan, marszałek szlachty powiatu oszmiańskiego	honorowy	1856	Pow. oszmiański
Łappa Dominik	honorowy	1858	
Łepkowski Józef	rzeczywisty	1858	Kraków
Łopaciński Bolesław			
Maciejowski Wacław Aleksander	rzeczywisty	1858	Warszawa
Majer Józef	rzeczywisty	1858	Kraków
Malinowski Mikołaj, historyk	rzeczywisty	1856	Wilno
Małachowski Antoni			
Małyszewicz Józef, ks.	współpracownik	1856	
Milewski, Milewski-Korwin Oskar	honorowy	1856	
Miniett Juliusz			
Morykoni Lucjan, hrabia	honorowy	1856	Wilno
Moszyński Antoni, ks.			
Moszyński Julian, lekarz	współpracownik	1856	Wilno
Muchliński Antoni			
Napierski Karol Edward			
Narbutt Teodor, historyk amator	rzeczywisty	1856	
Nazimow Włodzimierz, generał-gubernator wileński	rzeczywisty	1856	Wilno, Petersburg
Niezabitowski Konstanty	dobroczyńca	1856	Litwa
Norow Abraham, minister oświaty	honorowy	1858	Petersburg
Oboleński Michał, książę	rzeczywisty	1858	Moskwa
Odyniec Antoni Edward, poeta	współpracownik	1856	Wilno
Ogiński Ireneusz Kleofas, ziemianin			
Ohryzko Józefat			
Oskierko Aleksander			
Padrun de Carne Maciej Mateusz Maurycy, dyrektor Instytutu Szlacheckiego w Wilnie	rzeczywisty	1858	Wilno
Paniutin Stefan			
Paszkowski Kazimierz			
Perewerziew Teodor			
Pfuhl Chrystian, językoznawca i poeta serbsko-łużycki			
Pietkiewicz Ludwik			

Pisanko Rudolf	honorowy	1856	
Plater, Plater-Broel Adam syn Augusta, hrabia	honorowy	1858	
Plater, Plater-Broel Adam syn Stefana, hrabia	honorowy	1856	
Plater, Plater-Broel Stefan, hrabia	honorowy	1858	
Plater, Plater-Broel Włodzimierz Stanisław, hrabia	dobroczyńca	1856	
Platon, Horodecki Mikołaj, archimandryta monasteru św. Ducha w Wilnie	rzeczywisty		Wilno
Pochwiśniew Michał, cywilny gubernator wileński	rzeczywisty	1856	Wilno
Pol Wincenty, poeta	rzeczywisty	1858	Kraków
Polenow Dymitr	rzeczywisty	1858	Petersburg
Połoński Leonid			
Popławski Roman			
Potocki August			
Przeciszewski Adolf	honorowy	1856	
Przecławski Józef Emanuel			
Przeździecki Aleksander			
Przyborowski Józef	współpracownik	1856	Poznań
Przybylski Wacław, nauczyciel gimnazjum w Wilnie	współpracownik	1858	Wilno
Pszczołko Antoni, duchowny prawosławny			Wilno
Puzyrewski Platon			
Radziszewski Franciszek			
Radziwiłł Mikołaj, książę	honorowy	1856	
Rajunec Antoni			
Rastawiecki Edward			
Ratcz Bazyli			
Rdułtowski Eustachy	dobroczyńca	1856	
Renier Anicety, bibliotekarz Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie	współpracownik	1861	Wilno
Rittersberg Ludwik, filolog, profesor Uniwersytetu w Pradze	rzeczywisty	1858	Praga
Roberti Aleksander, de	rzeczywisty	1858	Wilno
Roberti Emil, de	rzeczywisty	1856	Wilno
Rogalski Leon			
Rogaczewski Karol			
Rossilion, Rossylion, Rossyljon Leon, baron	rzeczywisty	1856	Wilno
Römer Edward	honorowy	1856	
Römer Seweryn	dobroczyńca	1856	Wilno
Rylejew Aleksander			
Sabler Grzegorz			
Sanguszko Roman, książę	honorowy	1858	
Sągin Stanisław			
Saweljew Paweł	rzeczywisty	1858	Petersburg
Serwatowski Walerian			
Sidorowicz Jan	rzeczywisty		Wilno
Sidorowicz Konstanty			
Skałkowski Apollo, Apolinary	rzeczywisty	1858	Odessa
Skibicki Franciszek	honorowy	1858	Warszawa
Skirmunt Aleksander	dobroczyńca	1858	
Smolar Jan Ernest			
Snarski Tomasz			

Snitko Konstanty, wykładowca Litewskiego Seminarium Duchownego	honorowy	1856	
Sobolszczykow Wasilij			
Sołtan Michał, hrabia	honorowy	1858	
Soncew Dymitr			
Sosnowski Oskar, rzeźbiarz	honorowy	1859	Rzym, Wilno
Stecki Henryk			
Stołypin Arkadiusz, generał świty			
Streszniew Michał			
Sulistrowski Leon			
Szafarzyk Paweł, Šafařik Pavel, slawista czeski			Praga
Szaufus Mikołaj			
Szulgin Jan, dyrektor kancelarii Wileńskiego Okręgu Naukowego	współpracownik	1859	Wilno
Szirinski-Szichmatow Aleksander, książę, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1858	Petersburg
Szyszko Józef	honorowy	1859	pow. święciański
Ślizień Alfred, hrabia	dobroczyńca	1856	
Śniadecki Józef	honorowy	1856	
Tamulewicz Kajetan	współpracownik	1858	Wilno
Tołłoczko Edward			
Trautfetter Hugo, von			
Trębicki Władysław	współpracownik		Gub. grodzieńska
Troyon Fryderyk, archeolog szwajcarski	współpracownik	1858	Szwejcaria
Tukałło Mieczysław	honorowy	1858	
Tyszkiewicz Benedykt, hrabia	honorowy	1856	Czerwony Dwór, Litwa
Tyszkiewicz Eustachy, hrabia, prezes Wileńskiej Komisji Archeologicznej i kurator Muzeum Starożytności	założyciel	1855	Wilno, Birże na Litwie
Tyszkiewicz Jan syn Józefa, hrabia	dobroczyńca	1856	
Tyszkiewicz Jan syn Michała, hrabia	dobroczyńca	1856	Birże
Tyszkiewicz Józef, hrabia	dobroczyńca	1856	
Tyszkiewicz Konstanty, hrabia	dobroczyńca	1856	Łohojsk
Tyszkiewicz Michał, hrabia	dobroczyńca	1856	Birże
Tyszkiewicz Mikołaj, hrabia	honorowy	1858	
Tyszkiewicz Pius, hrabia	rzeczywisty	1856	Łohojsk
Tyszyński Aleksander	rzeczywisty	1858	
Tyzenhauz Rajnold, hrabia	dobroczyńca	1856	Postawy
Uwarow Aleksy, hrabia	rzeczywisty	1858	Moskwa
Wańkowicz Jan		1861	
Ważyński Aleksander, prałat archidiakon katedry wileńskiej	współpracownik	1856	Wilno, Petersburg
Wężyk Franciszek, hrabia	honorowy	1858	Kraków
Wiesiołowski Włodzimierz	współpracownik	1858	
Wilczyński Jan Kazimierz	współpracownik	1856	Wilno
Wittman Josef, prezes Towarzystwa Archeologicznego w Moguncji			
Wojniłowicz Józef			

Wojniłowicz Ksawery	dobroczyńca	1856	
Wołonczewski Maciej Kazimierz, Valančius Motiejus, biskup żmudzki	rzeczywisty	1858	Żmudź
Wójcicki Władysław Kazimierz	rzeczywisty	1858	Warszawa
Wrangel Jerzy, Egor, baron, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1858	Wilno, Petersburg
Wróblewski Aleksander, kanonik		1858	Wilno
Wróblewski Walerian			
Zaleski Antoni			
Zaleski Bronisław			
Zamoyski Andrzej			
Zapp, Zap, Cap Karol Władysław, geograf czeski, redaktor czasopisma „Pamatky archeologickie"	rzeczywisty		Praga
Zawadzki Adam	współpracownik		Wilno
Zdanowicz Aleksander	rzeczywisty	1856	Wilno
Zimmermann Apoloniusz			
Zimodro			
Zinowjew Mikołaj			
Żamett Albert, malarz	współpracownik	1859	Wilno
Żukowski Andrzej			
Żyliński Wacław, metropolita Kościoła rzymskokatolickiego w imperium Rosyjskim	rzeczywisty	1858	Wilno, Petersburg

Źródło: *Skład Wileńskiego Muzeum Starożytności i Wileńskiej Archeologicznej Komisji do dnia 1-go lipca 1856 roku*, „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1856, s. 58–59; *Lista członków Muzeum Starożytności i Wileńskiej Archeologicznej Komisji 11 marca 1858 roku*, „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", Wilno 1858, s. 20–26; M. Brensztejn, Członkowie *Wileńskiej Komisji Archeologicznej 1855–1865* (Biblioteka Narodowa w Warszawie, Oddział Rękopisów, rękopis IV.10641); *Protokoły posiedzeń Wileńskiej Archeologicznej Komisji*, „Pamiętniki Komisji Archeologicznej Wileńskiej", t. 1, Wilno 1856, s. 7–9, 50; t. 2, Wilno 1858, s. 19–20; „Kurier Wileński" 1859, nr 19, s. 220.

Tabela 7.
Skład osobowy Wileńskiej Komisji Archeograficznej 1864–1915

Rok	Prezes	Członkowie
1864	Paweł Kukolnik	Iwan Nikotin, Antoni Pszczołko, Nikita Gorbaczewski
1865	Paweł Kukolnik (do 1 marca), Piotr Bezsonow (od 1 marca)	Iwan Nikotin, Antoni Pszczołko, Nikita Gorbaczewski
1866	Piotr Bezsonow (do 29 października), Iwan Nikotin (od 29 października)	Antoni Pszczołko, Nikita Gorbaczewski, Iwan Nikotin (do 29 października)
1867	Iwan Nikotin (do 22 grudnia) Jakub Gołowacki (od 22 grudnia)	Antoni Pszczołko, Nikita Gorbaczewski, Piotr Hildebrandt (według umowy)
1868	Jakub Gołowacki	Antonj Pszczołko, Nikita Gorbaczewski, Iwan Nikotin (do 18 lutego)
1869	Jakub Gołowacki	Antoni Pszczołko, Nikita Gorbaczewski
1870	Jakub Gołowacki	Nikita Gorbaczewski, Siemion Szołkowicz (od 18 lutego), Iwan Sprogis (od 1 stycznia)
1871–1878	Jakub Gołowacki	Nikita Gorbaczewski, Siemion Szołkowicz, Iwan Sprogis
1879	Jakub Gołowacki	Nikita Gorbaczewski (do 12 kwietnia), Siemion Szołkowicz, Iwan Sprogis, Konstantin Snitko (od 26 maja)
1880–1885	Jakub Gołowacki	Siemion Szołkowicz, Iwan Sprogis, Konstantin Snitko
1886	Jakub Gołowacki	Siemion Szołkowicz (do 8 października), Iwan Sprogis, Konstantin Snitko, Flawian Dobrianski (od 13 października)
1887	Jakub Gołowacki	Iwan Sprogis, Konstantin Snitko, Flawian Dobrianski
1888	Jakub Gołowacki (do 1 maja 1888), Julian Kraczkowski (od 1 czerwca)	Iwan Sprogis, Konstantin Snitko (od 1 maja do 1 czerwca pełnił obowiązki prezesa), Flawian Dobrianski, Benedykt Płoszczański (od 2 maja)
1889–1900	Julian Kraczkowski	Iwan Sprogis, Konstantin Snitko, Flawian Dobrianski, Benedykt Płoszczański
1901	Julian Kraczkowski	Iwan Sprogis, Konstantin Snitko (do 1 lutego), Flawian Dobrianski, Benedykt Płoszczański, Arsenij Turcewicz (od 21 marca)

1902	Julian Kraczkowski (do 28 kwietnia), Flawian Dobrianski (od 28 kwietnia)	Iwan Sprogis, Flawian Dobrianski (do 28 kwietnia), Benedykt Płoszczański (do 8 lutego), Arsenij Turcewicz, Iwan Glebow (od 1 czerwca)
1903–1905	Flawian Dobrianski	Iwan Sprogis, Arsenij Turcewicz, Iwan Glebow
1906	Flawian Dobrianski	Iwan Sprogis, Arsenij Turcewicz, Iwan Glebow (do 1 września), Dimitry Dowgiałło (od 1 października)
1907–1910	Flawian Dobrianski	Iwan Sprogis, Arsenij Turcewicz, Dymitr Dowgiałło
1911	Flawian Dobrianski	Iwan Sprogis, Arsenij Turcewicz, Dymitr Dowgiałło (do 1 października), Aleksander Wrucewicz (od 11 października)
1912	Flawian Dobrianski	Iwan Sprogis, Arsenij Turcewicz, Aleksander Wrucewicz
1913	Flawian Dobrianski (do 26 sierpnia), Dymitr Dowgiałło	Iwan Sprogis, Arsenij Turcewicz, Aleksander Wrucewicz
1914–1915	Dymitr Dowgiałło	Iwan Sprogis, Arsenij Turcewicz, Aleksander Wrucewicz, sekretarz Michał Malewicz

Źródło: Protokoły i sprawozdania Wileńskiej Komisji Archeograficznej (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, F 596, op. 1, teczki 7, 32, 49, 201, 234), pisma o nominacji i wykazy urzędników (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, F 378, Bendras Skyrius, op. 1862, teczka 640, s. 147–157, op. 1865, teczka 1681; F 596, op. 1, teczki 13, 44, 45, 52, 155, 217, 218, 285, 291, 292, 330, 368).

Tabela 8.
Lista prezesów i członków Wileńskiej Komisji Archeograficznej 1864–1915

Nazwisko, imię	Imię, imię ojca, nazwisko w języku rosyjskim	Stanowisko	Lata działalności
Bezsonow, Bessonow Piotr	Петр Алексеевич Вессонов	prezes	1 III 1865–29 X 1866
Dobrianski Flawian	Флавиан Николаевич Добрянский	członek prezes	13X 1886–27 IV 1902 28 IV 1902– 26 VIII 1913
Dowgiałło Dymitr	Дмитрий Иванович Довгялло, Даугяла	członek prezes	1 X 1906–1 X 1911 2 IX 1913–VII1915
Glebow Iwan	Иван Александрович Глебов	członek	1 VII 1–2 IX 1906
Gołowacki, Hołowacki Jakub	Яков Федорович Головацкий	prezes	22 XII 1867–1 V 1888
Gorbaczewski, Horbaczewski Nikita	Никита Иванович Горбачевский	członek	12 IV 1864–26 V 1879
Kraczkowski Julian	Юлиан Фомич Крачковский	prezes	1 VII 888–28 IV 1902
Kukolnik Paweł	Павел Васильевич Кукольник	prezes	12 IV 1864–1 III 1865
Nikotin Iwan	Иван Акимович Никотин	członek	12 IV 1864–18 II 1868
Płoszczański Benedykt	Венедикт Михайлович Площанский	członek	2 V 1888–8 II 1902
Pszczołko Antoni	Антоний Иванович Пщолко	członek	12 IV 1864–1 I 1870
Snitko Konstantin	Константин Иванович Снитко	członek	26 V 1879–3 IV 1901
Sprogis Iwan	Иван Яковлевия Спрогис	członek	1 I 1870–VII 1915
Szołkowicz Siemion	Семен Вуколович Шолкович,	członek	18 II 1870–8 X 1886
Turcewicz Arsenij	Арсений Осипович Турцевич	członek	21 III 1901–VII 1915
Wrucewicz Aleksander	Александр Сафронович Вруцевич,	członek	11 X 1911–VII 1915

Źródło: Protokoły i sprawozdania Wileńskiej Komisji Archeograficznej (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, F 596, op. 1, teczki 7, 32, 49, 201, 234), pisma o nominacji i wykazy urzędników (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Fondas 378, Bendras Skyrius, op. 1862, teczka 640, s. 147–157; op. 1865, teczka 1681; F 596, op. 1, teczki 13, 44, 45, 52, 155, 217, 218, 285, 291, 292, 330, 368); А. Турцевич, *Краткий исторический очерк Виленской комисии для разбора и издания древних актов 1864–1906* / Составил член комисии А. Турцевич, Вильна 1906, 68 s.; *Пятидесятилетие Виленской комисии для разбора и издания древних актов 17. IV. 1864–17. IV. 1914. Юбилейная записка*, Вильна 1914, s. 5–27; R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna*, Wilno 1925, s. 29-49, 85–120.

Wydawnictwa Wileńskiej Komisji Archeograficznej

1. Акты издаваемые комиссиею, Высочайше утвержденную для разбора и издания древних актов в Вильне, t. 1: Акты гродненского земского суда, Вильна 1865, s. 24, 377.

2. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 2: Акты брестского земского суда, Вильна 1867, X, s. 363.

3. Краткие таблицы необходимые для истории, хронологии и вообще для всякого рода археологических исследований и в частности для разбора древних актов и грамот Западного края России и царства Польского составленные Н. И. Горбачевским, Вильна 1867, IV, s. 49.

4. Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на вход в пущи и на земли, составленная старостою мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г. с прибавлением другой актовой книги, содержащей в себе привилегии, данные дворянам и священникам пинского повета, составленной в 1554 г., Вильна 1867, V, s. 381.

5. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 3: Акты брестского гродского суда, Вильна 1870, XX, s. 417.

6. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 4: Акты брестского гродского суда, Вильна 1870, LXIV, s. 615.

7. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 5: Акты брестского и гродненского гродских судов с присовокуплением привилегий на землевладение в брестской и кобринской экономиях, Вильна 1871, XIII, s. 451.

8. Ординация королевских пущ в лесниче ствах б. Великого Княжества Литовского, составленная по инструкции короля Владислава IV комисарами Исайковским и Белозором в 1641 г., Вильна 1871, XVIII, s. 325.

9. Алфавитный указатель ко II, III IV и V томам Актов, Вильна 1872, s. 165.

10. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 6: Акты брестского гродского суда. Акты брестского подкоморского суда. Акты брестской магдебургии. Акты кобринской магдебургии. Акты каменецкой магдебургии, Вильна 1872, LXIX, 593, s. 77.

11. Алфавитный указатель к актовой книге «Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском Григория Богдановича Воловича, а также собрание привилегий даных дворянам и священникам пинского повета», Вильна 1873, s. 125.

12. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 7: Акты городненского гродского суда, Вильна 1874, XVI, 614, s. 80.

13. Писцовая книга б. пинского староства, составленная по повелению короля Сигизмунда Августа в 1561–1566 г. пинским и кобринским старостою Лаврином Войною, ч. 1, Вильна 1874, X, s. 421, ч. 2, Вильна 1874, 603, s. 140.

14. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 8: Акты виленского гродского суда, Вильна 1875, XXV, 652, s. 83.

15. Ревизия кобринской экономии составленная в 1563 г. королевским ревизором Дмитрием Сапегою с присовокуплением актов браславского земского суда относящихся к кобринской архимандрии, Вильна 1876, XI, 387, s. 56.

16. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 9: Акты виленского земского суда, Вильна 1878, XXI, 591, s. 57.

17. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 10: Акты виленского магистрата и магдебургии, Вильна 1879, XXXVIII, 593, s. 50.

18. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 11: Акты главного литовского трибунала, Вильна 1880, XLI, 545, s. 71.

19. Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями, ч. 1, Вильна 1881, XXIII, 592 s., ч. 2, Вильна 1882, s. 606.

20. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, t. 12: Акты главного литовского трибунала, Вильна 1883, XL, 651, s. 67.

21. Писцовая книга пинского и клецкого княжеств составленная Хвальчевским в 1552–1555 г., Вильна 1884, XXXII, s. 714.

22. Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке (1432–1548 г.г.), Вильна 1884, VIII, 45, s. XXX.

23. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 13: Акты главного литовского трибунала, Вильна 1886, XII, s. 481.

24. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 14: Инвентари имений XVI столетия, Вильна 1887, XXIV, s. 702.

25. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 15: Декреты главного литовского трибунала, Вильна 1888,XLIII, s. 552.

26. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 16: Документы относящиеся к церковной унии в России, Вильна 1889, XIV, s. 705.

27. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 17: Акты гродненского земского суда, Вильна 1890, XLIII, s. 560.

28. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 18: Акты о копных судах, Вильна 1891, LXI, s. 574.

29. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 19: Акты относящиеся к истории бывшей Холмской епархии, Вильна 1892, CLXXVI, s. 405.

30. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 20: Акты касающиеся города Вильны , Вильна 1893, CCXXVI, s. 668.

31. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 21: Акты гродненского земского суда, Вильна 1894, XLI, s. 418.

32. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 22: Акты слонимского земского суда, Вильна 1895, LXIV, s. 471.

33. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 23: Акты холмского гродского суда, Вильна 1896, CCXIV, s. 400.

34. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 24: Акты о боярах, Вильна 1897, XLIV, s. 547.

35. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 25: Инвентари и разграничительные акты, Вильна 1898, XXXII, s. 614.

36. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 26: Акты упитского гродского суда, Вильна 1899, LII, s. 595.

37. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 27: Акты холмского гродского суда, Вильна 1900, CXXX, s. 407.

38. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 28: Акты о евреях, Вильна 1901, LVI , s. 437.

39. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 29: Акты о евреях, Вильна 1902, L, s. 539.

40. Сборник документов касающихся админисративного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине II (1792–1796), Вильна 1903, LXXXVIII, s. 350.

41. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 30: Акты троцкого подкоморского суда за 1585–1613 годы, Вильна 1904, LXVII, s. 509.

42. Подробный каталог изданий Виленской комиссии для разбора древних актов, Виленского центрального архива, б. Витебского центрального архива, Виленской публичной библиотеки и Виленского учебного округа, вышедших в свет с 1865 по 1905 г., Вильна 1905, s. 25.

43. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 31: Акты о литовских татарах, Вильна 1906, XL, s. 586.

44. Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 1864–1906 г.г./ Составил член Комиссии Ар. Турцевич, Вильна 1906, s. 68.

45. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 32: Акты вилкомирского гродского суда, Вильна 1907, XXVI, s. 506.

46. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 33: Акты относящиеся к истории Западно - русской церкви, Вильна 1908, LXXIV, s. 567.

47. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 34: Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667), Вильна 1909, LII, s. 588.

48. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 35: Инвентари староств, имений, фольварков и деревень за вторую половину XVIII в (1751–1789), Вильна 1910, XXXII, s. 624.

49. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 36: Акты минского гродского суда 1582–1590, Вильна 1912, XXII, s. 416.

50. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 37: Документы и материалы относящиеся к отечественной войне 1812 года, Вильна 1912, L, s. 544.

51. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 38: Инвентари староств, имений, фольварков и деревень XVIII в (1720–1798), Вильна 1914, IX, s. 504.

52. Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 17. IV. 1864 – 17. IV. 1914. Юбилейная записка, Вильна 1914, s. 47.

53. Торжественное собрание Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 17. IV. 1914 г. (По поводу 50-летия существования), Вильна 1914, s. 29.

54. Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 39: Акты могилевского магистрата XVI в (1578–1580), Вильна 1915, VIII, s. 674.

Tabela 9.
Lista członków Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego 1867–1915

Nazwisko, imię	Rodzaj członkostwa	Rok wybrania	Miejsce zamieszkania
1	2	3	4
Achrałowicz Arkadiusz, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Mohylew
Adamowicz Boris, pułkownik, kierownik Wileńskiej Szkoły Wojennej	rzeczywisty	1911	Wilno
Adler Eugeniusz	rzeczywisty	1869	Petersburg
Agafangeł, Preobrażenski Aleksander, prawosławny arcybiskup litewski i wileński	rzeczywisty	1911	Wilno
Akimow Mikołaj, generał-lejtnant	rzeczywisty	1910	Wilno
Archangielski Boris, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Mohylew
Baublis Piotr, inspektor szkolny	rzeczywisty	1910	Wilejka
Barsow Mikołaj, nauczyciel	rzeczywisty	1867	Wilno
Barszczewski Aleksander, nauczyciel szkoły chemiczno-technicznej	rzeczywisty	1910	Wilno
Bartholomej Aleksander, pułkownik, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	założyciel	1867	Wilno
Baryszew Andrzej, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Bobrujsk
Batiuszkow Pompej, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1869	Wilno, Petersburg
Bazilewski Piotr, pułkownik	rzeczywisty	1869	Wilno
Belenkow Jerzy, cywilny gubernator grodzieński	rzeczywisty	1867	Grodno
Belgowski Jan, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Brześć
Berziń Jan, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Wilno
Bezwerchowa Maria, nauczycielka gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Mińsk
Bielewicz Aleksander, nauczyciel szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Telsze
Bielinowicz Mikołaj, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Borysów
Bielustina Maria, nauczycielka gimnazjum	rzeczywisty	1910	Borysów
Bielkowski Aleksy, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Wilno
Biełocerkowiec Mikołaj, nauczyciel-inspektor	rzeczywisty	1912	Wilno
Biriłko Iwan, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Witebsk
Biriuk Wasilij, nauczyciel-inspektor	rzeczywisty	1911	Rogaczew
Birula Konstanty, inspektor szkolny	rzeczywisty	1910	Poniewież
Bochań Sergiusz, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Grodno
Boczkow Dymitr, urzędnik	rzeczywisty	1910	Wilno
Bogdanowicz Jakub, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Grodno
Bogolubow Włodzimierz, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Poniewież
Bołwanowicz Jakub, kierownik dyrekcji nauczycieli w Grodno	rzeczywisty	1867	Grodno
Bonik Oskar, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mścisław
Brafman Jakub, cenzor	rzeczywisty	1869	Wilno
Brusz Teodor, prawnik	rzeczywisty	1872	Wilno
Bunakowa Wera	rzeczywisty	1910	Mohilew
Busz Jan, rewizor leśnictwa kobryńskiego	rzeczywisty	1912	gub. grodzieńska
Caregorodzki Eugeniusz, dyrektor szkoły	rzeczywisty	1914	Wilno
Chalecki Lucjan, ksiądz katecheta	rzeczywisty	1910	Grodno
Chodkin Włodzimierz, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Mołodeczno
Cigler Olga, nauczycielka gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Gomel
Cyłow Mikołaj, generał-major, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	założyciel	1867	Wilno
Cypkin Feifel, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Wilno
Czaczkowski Sergiusz, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Wilno
Czarnecki Jan, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Rogaczew
Czerewin Piotr, pułkownik	rzeczywisty	1867	Wilno
Czogłokow Mikołaj, major	rzeczywisty	1871	Wilno
Czułkiewicz Piotr, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Mścisław
Czurajew Michał, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Rogaczew
Czurkin Mikołaj, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Czuwardyński Iwan, inspektor szkolny	rzeczywisty	1910	Dawid-Gorodok, gub. mińska
Daniłow Iwan, prawnik	rzeczywisty	1913	Wilno
Dawydow Włodzimierz, pułkownik	rzeczywisty	1867	Wilno
Demidowski Wasilij, członek Komitetu do zarządzania publiczną biblioteką w Wilnie	rzeczywisty	1910	Wilno
Demjanow Andrzej, wykładowca prawosławnego Litewskiego Seminarium Duchownego w Wilnie	rzeczywisty	1867	Wilno
Demjanow Grzegorz, technik	rzeczywisty	1910	Bobrujsk
Derewicki Mikołaj	rzeczywisty	1867	Wilno
Despot-Zenowicz Zenon, porucznik	rzeczywisty	1867	Wilno
Dianina Natalia, nauczycielka	rzeczywisty	1913	Wilno
Djaczenko Włodzimierz, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Klimowiczy

Djakonow Aleksander, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Wilno
Dmitriew August, generał-major	rzeczywisty	1910	Wilno
Dmitriew Michał, kierownik dyrekcji nauczycieli szkół ludowych w Grodnie	rzeczywisty	1867	Grodno
Dobrianski Flawian, prezes Wileńskiej Komisji Archeograficznej	rzeczywisty	1910	Wilno
Dobrianski Sergiusz, sekretarz kancelarii gubernatora wileńskiego	rzeczywisty	1911	Wilno
Dobroserdow Wasilij, nauczyciel	rzeczywisty	1911	Wilno
Dobrowolski Kalistrat, dyrektor gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Białystok
Dobrowolski Włodzimierz, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Poniewież
Dołgopoł Teodor, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Pińsk
Domejko Aleksander, marszałek szlachty powiatu wileńskiego	rzeczywisty	1871	gub. wileńska
Dorofejew G., nauczyciel	rzeczywisty	1911	Szawle
Dowgiałło Dymitr, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	rzeczywisty	1910	Wilno
Dreniakin Aleksander, generał-lejtnant	rzeczywisty	1867	Wilno
Drozdowicz Jemelian, podpułkownik	rzeczywisty	1871	Wilno
Dubowoj Paweł, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Brest
Dubrowski Jerzy, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Mohilew
Dymczewicz Timofej, urzędnik	rzeczywisty	1869	
Engel Andrzej, cenzor	rzeczywisty	1869	Wilno
Entson Joann, duchowny	rzeczywisty	1914	
Erdeli Jakub, gubernator miński	rzeczywisty	1911	Mińsk
Fibich Fryderyk, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mogilow
Filipow F., urzędnik	rzeczywisty	1872	Wilno
Flerin Paweł, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Poniewież
Foss Aleksander, urzędnik	rzeczywisty	1913	Wilno
Freiman Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1872	Grodno
Fuks Jewdokia, nauczycielka	rzeczywisty	1913	Bobrujsk
Fusche A., nauczyciel	rzeczywisty	1911	Szawle
Gajewski Aleksander, nauczyciel gimnazjum	rzeczywisty	1910	Wilno
Galuń Teodor, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Brześć
Gałecki Włodzimierz, nauczyciel szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Orsza
Ganecki Eustachy, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Kowno
Gawriłowa Elżbieta, właścicielka gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Reczica
Germonius Karol, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Poniewież
Girgas Wiktor, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Brześć
Giubbenet Adolf, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno

Giubbenet Oskar	rzeczywisty	1869	Wilno
Glebow Iwan, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Grodno
Gobrzyła A., nauczyciel	rzeczywisty	1911	Szawle
Godycki-Cwirko Iwan, właściciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Bobrujsk
Goławacki Jakub, prezes Wileńskiej Komisji Archeograficznej	rzeczywisty	1869	Wilno
Gołubenko Mikołaj, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Witebsk
Gomolicki Konstanty, urzędnik	rzeczywisty	1871	Wilno
Gomolicki Wiktor, prawosławny duchowny	rzeczywisty	1867	Wilno
Gorachow Mikołaj, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Gorbaczewski Nikita, archiwariusz Wileńskiego Archiwum Centralnego, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	rzeczywisty	1867	Wilno
Gordewicz Lubow', nauczycielka gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Gomel
Górko Józef, ksiądz katecheta	rzeczywisty	1910	Borisow
Greń Arkadiusz, pułkownik	rzeczywisty	1867	Wilno
Grusza Iwan, nauczyciel-inspektor szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Rosienie, gub. kowieńska
Grzymałowski Józef, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Pińsk
Gumilewski Mikołaj, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Reczyca
Gusiew Wiktor, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mohilew
Herschau-Flotow Bernhard, gubernator witebski	rzeczywisty	1911	Witebsk
Hildebrandt Piotr, pracownik Wileńskiego Archiwum Centralnego	rzeczywisty	1867	Wilno
Ilińska Maria, kierowniczka gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Bobrujsk
Iskrzycki Piotr, inspektor podatkowy	rzeczywisty	1911	Wilno
Ispołatowska Aleksandra, nauczycielka gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Mińsk
Itomleński Aleksander, inspektor szkół ludowych	rzeczywisty	1910	Szawle
Iwanow Aleksander, wykładowca Instytutu Nauczycielskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Iwanow Aleksy, inspektor podatkowy	rzeczywisty	1911	Wilno
Iwanow Mikołaj, kapitan	rzeczywisty	1869	Wilno
Iwanow Piotr, inspektor szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Mohylew
Iwanowa Elżbieta, nauczycielka	rzeczywisty	1911	Wilno
Iwanowski Michał, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mozyr
Iwaszkiewicz Paweł, urzędnik	rzeczywisty	1911	Wilno
Iwicki Mikołaj, nauczyciel gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Mińsk
Iwiński Wawrzyniec, Ivinskis Laurynas, wydawca kalendarzy litewskich	rzeczywisty	1871	Wilno
Izmaiłow Konstanty, podpułkownik	rzeczywisty	1867	Wilno

Jabłoński Jan, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Brześć
Jachontow Paweł, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Jakobson Leonid, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Pińsk
Jakowlew Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Jakubowicz Wiaczesław, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Pietrikow
Jakubowicz Jan, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Poniewież
Jakubowski Bohdan, inspektor podatkowy	rzeczywisty	1911	Wilno
Jakuszewicz Paweł, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Słuck
Jarosławcew Sergiusz, nauczyciel gimnazjum	rzeczywisty	1910	Klimowiczy
Jaroszewicz Afanasij, dyrektor seminarium nauczycielskiego	rzeczywisty	1910	Mołodeczno
Jaszczyńska C.	rzeczywisty	1911	Wilno
Jaszczyński Józef, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Wilno
Jemeljancew Andrzej, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Kowno
Jekatow Eugeniusz, inspektor podatkowy	rzeczywisty	1911	Wilno
Jerofejew P., nauczyciel	rzeczywisty	1911	Szawle
Jewlew Mikołaj, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Wilno
Joann, archimandryta, rektor prawosławnego seminarium duchownego w Wilnie	rzeczywisty	1910	Wilno
Juchniewicz Tadeusz, Timofej, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Dawid-Gorodok, gub. mińska
Judenicz Włodzimierz, inspektor szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Rogaczew
Jugan Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Jurgenson Reingold, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Mińsk
Kałaczew Arkadiusz, generał-major	rzeczywisty	1872	Wilno
Karpowicz Michał, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Poniewież
Karyszew Aleksander, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Kazakin Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1910	Słonim
Kazimirski Aleksander, generał -major	rzeczywisty	1867	Wilno
Kaznaczejew Aleksy, kowieński gubernator cywilny	rzeczywisty	1867	Kowno
Ke (Kэ) Moric, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Kisielewski Michał, urzędnik	rzeczywisty	1867	Grodno
Kiselnikow Aleksander, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Pińsk
Kiun R.	rzeczywisty	1911	Wilno
Kizewetter Jan, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Klein Edward, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Borysów
Klimontowicz Mikołaj, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno

Kniaziew Aleksy, kierownik gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Dwińsk
Kochanowicz Michał, nauczyciel	rzeczywisty	1911	Wilno
Kojałowicz Michał, profesor Petersburskiej Akademii Duchownej, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	założyciel	1867	Petersburg
Kokoszinski Józef, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Mścisław
Komiakow Mikołaj, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Klimowiczy
Kon A.	rzeczywisty	1911	Wilno
Konokotin Sergiusz, wykładowca Żydowskiego Instytutu Nauczycielskiego w Wilnie	rzeczywisty	1912	Wilno
Konrad Jan, inspektor szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Pińsk
Kończa Matwej, klimatolog	rzeczywisty	1911	
Kończa Paweł, ziemianin	rzeczywisty	1911	
Korniłowa Aleksandra	rzeczywisty	1911	Petersburg
Korniłow Iwan, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	założyciel	1867	Wilno
Korotkiewicz Wiaczesław, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Rogaczew
Korowkiewicz Włodzimierz, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Wilno
Kossakowski Maksymilian, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Kossakowski Mikołaj, inspektor Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1910	Wilno
Kossowicz Olga, właścicielka gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Mohylew
Kostiukiewicz Eliasz, nauczyciel-inspektor szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Bobrujsk
Kotowicz Joann, duchowny prawosławny	rzeczywisty	1869	Wilno
Kowalewski Józef, urzędnik	rzeczywisty	1911	Wilno
Kowałow Wiktor, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Poniewież
Kozakow Mikołaj, podpułkownik	rzeczywisty	1869	Dynaburg
Kazarinow L. I.	rzeczywisty	1911	Wilno
Kraskowski Jan, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Krasnianski Włodzimierz, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mścisław
Krebel August, porucznik	rzeczywisty	1867	Wilno
Kropotow Dymitr, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Grodno
Krukowski Adrian, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Krupenikowa Zofia, nauczycielka gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Mińsk
Kucuruba Włodzimierz, nauczyciel szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Pińsk
Kuderski Akim, urzędnik	rzeczywisty	1914	Wilno
Kudrinski Tadeusz, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Wilno

Kukuszkin Iwan, dyrektor szkoły ludowej	rzeczywisty	1910	Kowno
Kulin Wasilij, inspektor szkolny	rzeczywisty	1867	Wilno
Kułakow Platon, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Pińsk
Kusonska Anna, nauczycielka	rzeczywisty	1913	Bobrujsk
Kuszkow Piotr, urzędnik	rzeczywisty	1914	Wilno
Kuzmiuk Dymitr, nauczyciel-inspektor szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Kiejdany
Kuzniecow Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1872	Wilno
Kwasniecki Sergiusz, inspektor	rzeczywisty	1910	Mińsk
Lachnicki Andrzej, nauczyciel gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Witebsk
Lamm Włodzimierz, inspektor	rzeczywisty	1869	Wilno
Lewicki Grzegorz, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego, członek dożywotni Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	rzeczywisty	1910	Wilno
Lewicki Włodzimierz, duchowny katecheta		1910	Grodno
Lewszczic Michał, nauczyciel gimnazjum męskiego		1910	Gomel
Lewszin Włodzimierz, urzędnik, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	założyciel	1867	
Liders Włodzimierz, dyrektor szkoły ludowej	rzeczywisty	1910	Grodno
Liwczak Iwan, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Lubimow Dymitr, gubernator wileński	rzeczywisty	1910	Wilno
Lubimow Iwan, właściciel progimnazjum	rzeczywisty	1910	Borysów
Luliczew N., nauczyciel	rzeczywisty	1911	Szawle
Lust A.	rzeczywisty	1911	Wilno
Łappo Paweł, nauczyciel-inspektor szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Szawle
Łaptowa Katarzyna, nauczycielka szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Kowno
Łatko Elladij, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Wilno
Łatyszenkow O. A.	rzeczywisty	1911	Wilno
Łatyszkiewicz Paweł, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Witebsk
Ławrentij, archimandryta, rektor prawosławnego Litewskiego Seminarium Duchownego w Wilnie	rzeczywisty	1913	Wilno
Ławrow Teodor, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Poniewież
Ławrow Iwan, dyrektor wyższej szkoły żeńskiej	rzeczywisty	1910	Wilno
Ławrowa Olga, nauczycielka	rzeczywisty	1913	Wilno
Łokot' Aleksander, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Klimowiczy
Łosew Aleksander, pułkownik	rzeczywisty	1867	Wilno
Łubkin Piotr, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Wilno

Łukaszewicz Teodor, inspektor szkolny	rzeczywisty	1910	Reczyca
Mamajew Aleksander, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Mohylew
Mannhart Wilhelm, etnograf, profesor uniwersytetu w Berlinie	współpracownik	1869	Berlin
Masalska-Surin Eugenia, ziemianka	rzeczywisty	1914	Głubokoje
Masalski-Surin Wiktor, ziemianin	rzeczywisty	1914	Głubokoje, Petersburg
Masłakowiec Mikołaj, nauczyciel	rzeczywisty	1911	Mińsk
Mawroś Dymitr, emerytowany generał-major	rzeczywisty	1872	Wilno
Mazikow Aleksander, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Mazikow Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1867	Grodno
Maziń K. I., nauczyciel	rzeczywisty	1911	Szawle
Mąciwoda Konstanty, nauczyciel szkoły ludowej	rzeczywisty	1910	Zasław
Medwediew Sergiusz, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Kowno
Mejer Aleksander, inżynier	rzeczywisty	1911	Wilno
Mejer Wera, nauczycielka	rzeczywisty	1913	Wilno
Mezencow Walerian, urzędnik	rzeczywisty	1869	Wilno
Michajłowski Konstanty, inżynier	rzeczywisty	1872	Wilno
Michalewski Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1911	Wilno
Mierny Teodor, urzędnik	rzeczywisty	1910	Grodno
Miłowidow Aleksander, wykładowca Litewskiego Seminarium Duchownego, potem kierownik Muzeum Murawiowa	rzeczywisty	1910	Wilno
Mitroszenko Iwan, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Połock
Mochnacz Onufry, nauczyciel-inspektor szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Reczyca
Modestow Dymitr, duchowny prawosławny	rzeczywisty	1910	Wilno
Mojsejew Aleksy, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Wilno
Mszanecki Antoni, duchowny prawosławny	rzeczywisty	1910	Wilno
Muraszow Mikołaj, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Wilno
Myjno Dymitr, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Pińsk
Narewicz Aleksander, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Pińsk
Nazarin Michał, urzędnik	rzeczywisty	1914	Wilno
Niebołsin Paweł, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	rzeczywisty	1867	Wilno, Petersburg
Nieustrojew Aleksander	współpracownik	1871	Petersburg
Niewierowicz Mikołaj, marszałek szlachty	rzeczywisty	1910	Grodno
Nikiforow Aleksander, nauczyciel gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Mińsk
Nikiforowski Mikołaj, etnograf	rzeczywisty	1910	Witebsk
Nikitin Aleksander, generał-major	rzeczywisty	1867	Wilno

Nikitin Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1869	Wilno
Nikonow Sergiusz, urzędnik	rzeczywisty	1910	Wilno
Nikotin Iwan, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	rzeczywisty	1867	Wilno
Nikotin K. I.	rzeczywisty	1872	
Nogajski Włodzimierz, dyrektor szkoły	rzeczywisty	1914	Wilno
Nowicki Teodor, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Lida
Nowicki-Urbanowicz Piotr, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Bobrujsk
Nowikow Mikołaj, inspektor	rzeczywisty	1867	Wilno
Nowoczadow Wasilij, nauczyciel	rzeczywisty	1911	Wilno
Nowosiołow Aleksander, nauczyciel	rzeczywisty	1869	Wilno
Oboleński Michał, książę, gubernator kowieński	rzeczywisty	1869	Kowno
Ochremienko Włodzimierz, zastępca kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1910	Wilno
Oczkin Dymitr, inspektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Grodno
Ogiewicz Ignacy, dyrektor szkoły ludowej	rzeczywisty	1910	Wilno
Ogłoblin Antoni, duchowny prawosławny	rzeczywisty	1910	Ciechanowiec
Organow Mikołaj, dyrektor szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Pińsk
Orłow Piotr, dyrektor szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Wilno
Orłowski Eustachy, nauczyciel gimnazjum	rzeczywisty	1910	Grodno
Orłowski Włodzimierz, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Bobrujsk
Osten-Saken Teodor, baron, wiceprezes Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	założyciel	1867	Petersburg
Ostroumow Aleksy, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1912	Wilno
Ostroumow Iwan, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Grodno
Ostrowski Piotr, inspektor	rzeczywisty	1914	Kowno
Oznobiszin Aleksander, prawnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Ożarowski Konstanty, hrabia	rzeczywisty	1873	
Paczykowski Konstanty, ziemianin	rzeczywisty	1912	Chutorskoje, gub. mińska
Paliwoda Grzegorz, inspektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mohylew
Pancer Walter, von, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Pińsk
Parijski Teodor, wykładowca seminarium nauczycielskiego	rzeczywisty	1910	Rogaczew
Pawliński Teodor, nauczyciel gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Gomel
Pawlukiewicz Wsiewołod, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Bobrujsk
Pawłow Piotr, lekarz	rzeczywisty	1867	Wilno
Pawłowicz Sergiusz, wykładowca seminarium nauczycielskiego	rzeczywisty	1910	Rogaczew

Pawłowski Michał, właściciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Perfilejew Benedykt, urzędnik	rzeczywisty	1872	Wilno
Piatnicki Aleksander, urzędnik emeryta	rzeczywisty	1910	Wilno
Pienkiewicz Wasilij, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Szawle
Pieszkow Aleksy, urzędnik	rzeczywisty	1914	Wilno
Pietkiewicz Antoni, duchowny	rzeczywisty	1869	
Pigulewski Aleksander, inspektor szkolny	rzeczywisty	1910	Wilno
Pigulewski Daniel, inspektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mścisław
Pilar von Pilchau Maria, kierowniczka gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Mścisław
Pilinkiewicz Stefan, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Brest
Pirogow Illarion, duchowny	rzeczywisty	1914	Klimowiczy
Pławski Dometij, duchowny prawosławny	współpracownik	1871	Krewo
Podjakonow Aleksander, wicegubernator wileński	rzeczywisty	1911	Wilno
Pogorecki W. T., nauczyciel	rzeczywisty	1911	Szawle
Pol Sergiusz, redaktor gazety „Wileńskij Westnik"	rzeczywisty	1871	Wilno
Polikarpowicz Iwan, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Brześć
Połozow Andrzej, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Połtanow Aleksander, inżynier	rzeczywisty	1910	Wilno
Połtoracki Paweł, generał-major	rzeczywisty	1873	Mińsk
Popow Aleksander, syn Iwana, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Gomel
Popow Aleksander, syn Jefima, generał-major	rzeczywisty	1873	Wilno
Popriaduchina Katarzyna, nauczycielka	rzeczywisty	1913	Wilno
Potułow Hipolit, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Potułow Piotr, prokurator guberni wileńskiej	rzeczywisty	1871	Wilno
Prawosudowicz Jemelian, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Preferansow Michał, wykładowca seminarium nauczycielskiego	rzeczywisty	1910	Rogaczew
Preobrażenski Leonid, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Słuck
Prozorow Michał, urzędnik	rzeczywisty	1872	Wilno
Pszczołko Antoni, prawosławny duchowny, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	rzeczywisty	1867	Wilno
Pure Emilia, nauczycielka gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Borysów
Putimcew Mikołaj, wykładowca seminarium nauczycielskiego	rzeczywisty	1910	Rogaczew
Rachmanow M.	rzeczywisty	1911	Wilno
Raczyński Aleksander, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Ratcz Wasilij, generał-major	rzeczywisty	1867	Wilno

Razumowski Porfirij, urzędnik	rzeczywisty	1911	Wilno
Reitlinger Edmund, inspektor	rzeczywisty	1869	Wilno
Rennenkampf Paweł, generał	rzeczywisty	1910	Wilno
Rosławski Mikołaj, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Witebsk
Roszczyn Paweł, urzędnik, emerytowany porucznik	rzeczywisty	1867	Wilno
Rodkiewicz Paweł, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Witebsk
Romanow Jewdokim, członek Komisji do Urządzenia Wileńską Biblioteką Publiczną, członek dożywotni Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	członek dożywotni	1910	Wilno
Romanowski Jan, nauczyciel-inspektor szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Ihumeń
Romenski Wasilij, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Gomel
Rosenbaum Oskar, nauczyciel szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Poniewież
Rosenberg Aleksander, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Mohylew
Rostowcew Eliasz, generał-major	rzeczywisty	1867	Wilno
Rozanowski P.	rzeczywisty	1911	Wilno
Rożanowicz Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1911	Wilno
Rubcow Aleksander, kierownik gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Mińsk
Rudyński Paweł, nauczyciel	rzeczywisty	1911	Ihumeń
Rumiancew Teodor, protojerej	rzeczywisty	1911	Wilno
Rybczyński Konstanty, urzędnik	rzeczywisty	1911	Wilno
Rykow Paweł, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Wilno
Sacharow Michał, dyrektor szkoły	rzeczywisty	1914	Szawle
Sadowski Sergiusz, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Kiejdany
Sałtykow Piotr, pułkownik	rzeczywisty	1871	Wilno
Sarafim, prawosławny biskup połocko-witebski	rzeczywisty	1911	Witebsk
Sawczenko Aleksander, nauczyciel	rzeczywisty	1911	Wilno
Sawicz Aleksy, profesor, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	założyciel	1867	Petersburg
Sawoń Aleksander, nauczyciel gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Bobrujsk
Schulman Rudolf, generał-lejtnant	rzeczywisty	1867	Wilno
Sciepuro Dymitr, dyrektor seminarium nauczycielskiego	rzeczywisty	1910	Rogaczew
Sczastliwcew Mikołaj, inspektor	rzeczywisty	1910	Wilno
Selanin Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1910	Wilno
Serbow Izaak, nauczyciel szkoły miejskiej	rzeczywisty	1910	Mińsk
Sergijewski Mikołaj, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty, prezes	1869	Wilno
Sergejew Aleksander, wykładowca Wileńskiego Instytutu Nauczycielskiego	rzeczywisty	1910	Wilno

Sewastjanow Włodzimierz, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mogiłow
Siniakow Iwan, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Wilno
Skworcow Iwan, gubernator grodzieński	rzeczywisty	1867	Grodno
Skworcow Mikołaj, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Borysów
Sławutiński Stefan, urzędnik	rzeczywisty	1867	Grodno
Smigielski Konstanty, inspektor szkolny	rzeczywisty	1867	Białystok
Smysłow Piotr, dyrektor Wileńskiego obserwatorium astronomicznego, członek rzeczywisty Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego	założyciel	1867	Wilno
Sobolew Mikołaj, dyrektor Wileńskiej Szkoły Chemiczno-Technicznej	rzeczywisty	1910	Wilno
Sokołow Adrian, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Mohylew
Sokołow Polikarp, dyrektor szkoły ludowej	rzeczywisty	1910	Mińsk
Sokołow Włodzimierz, syn Gleba	rzeczywisty	1869	Mozyr
Sokołow Włodzimierz, syn Konstantego, inspektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Gomel
Sokołowa Maria, nauczycielka gimnazjum męskiej	rzeczywisty	1910	Borysów
Sołoniewicz Łukjan, redaktor gazety „Biełaruskaja Żizń"	rzeczywisty	1911	Wilno
Sołowcow Michał, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Sołowiow Mikołaj, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Mozyr
Sołowiow Wsiewołod, inspektor szkół ludowych	rzeczywisty	1914	Wilno
Sozonow Michał, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mohylew
Spasski Jerzy, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Poniewież
Spasski Wasilij, dyrektor Instytutu Nauczycielskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Spiczakow Leonid, urzędnik	rzeczywisty	1869	Wilno
Sprogis Iwan, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	współpracownik, rzeczywisty	1873 1910	Wilno
Stankiewicz Andrzej, kierownik kancelarii generał-gubernatora wileńskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Stalmaszewski Aleksander, duchowny	rzeczywisty	1914	Witebsk
Steblin-Kamienski Jegor, kierownik kancelarii generał-gubernatora wileńskiego	rzeczywisty	1867	Wilno
Stepanow Aleksander, przewodniczący sądu okręgowego	rzeczywisty	1910	Grodno
Stojanow Boris, nauczyciel	rzeczywisty	1911	Mińsk
Stołypin Arkadiusz, generał-major	rzeczywisty	1867	Wilno, Petersburg
Stołypin Dymitr, urzędnik	rzeczywisty	1872	Wilno
Storożenko Aleksy, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Stukalicz Włodzimierz, urzędnik	rzeczywisty	1910	Witebsk
Suszczynski Iwan, nauczyciel gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Mińsk

Suworow Iwan, kierownik dyrekcji nauczycieli	rzeczywisty	1867	Białystok
Swirelin Iwan, dyrektor gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mohylew
Szafranowski Eugeniusz, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Gomel
Szantyr Aleksander, kierownik gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Poniewież
Szanurin Apollon, emerytowany kapitan	rzeczywisty	1869	Wilno
Szczerbicki Józef, pomocnik archiwariusza Centralnego Archiwum Wileńskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Szechowcow Teodor, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Witebsk
Szefler Gustaw, dyrektor gimnazjum	rzeczywisty	1867	Wilno
Szein, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1869	Witebsk
Szelepin Iwan, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Bobrujsk
Szeszukow Maksim, dyrektor szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Mohylew
Szimanowski Teodor, dyrektor szkoły realnej	rzeczywisty	1910	Rogaczew
Szimanowski Włodzimierz, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Pińsk
Szmidt Aleksy, kapitan	rzeczywisty	1910	Wilno
Szoppo Jerzy, inspektor	rzeczywisty	1910	Wilno
Szpakowski Konstanty, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Mozyr
Sperling Jan, dyrektor Wileńskiego Oddziału Banku Państwowego	rzeczywisty	1867	Wilno
Szulgin Iwan, urzędnik	rzeczywisty	1869	Wilno
Szumejko Antoni, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Gomel
Szwedow Aleksander, nauczyciel	rzeczywisty	1911	Wilno
Tarasow Wasilij, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Tatarenczyk Sergiusz, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Bobrujsk
Tatiszczew Jurij, sekretarz Wileńskiego Komitetu Statystycznego	rzeczywisty	1910	Wilno
Tiasto Teodor, nauczyciel-inspektor	rzeczywisty	1910	Mińsk
Towarow Aleksander, inspektor szkół ludowych	rzeczywisty	1910	Mińsk
Trautfetter Hugo, inspektor Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1867	Wilno
Trojepolski Antoni, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Brześć
Tułparow Aleksander, inspektor szkolny	rzeczywisty	1911	Wilno
Tumanow Aleksander, inspektor szkolny	rzeczywisty	1872	Wilno
Turcewicz Arsenij, nauczyciel, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	rzeczywisty	1910	Wilno
Tyszkiewicz Józef, hrabia	rzeczywisty	1872	Wilno
Uljanow F. U.	rzeczywisty	1911	Wilno
Urusow Piotr, książę, urzędnik do spraw szczególnych przy generał-gubernatorze wileńskim	rzeczywisty	1871	Wilno
Userdow Aleksander, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Białystok

Uszakow Wasilij, urzędnik	rzeczywisty	1872	Grodno
Weliczkowski Konstanty, sędzia wojenny	rzeczywisty	1871	Wilno
Welman Franc, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Wilno
Wels Leon, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Poniewież
Wieriowkin Piotr, gubernator wileński	rzeczywisty	1913	Wilno
Wieriowkin Włodzimierz, generał-major	rzeczywisty	1867	Wilno
Wilier Adam Wilhelm, pułkownik	rzeczywisty	1867	Wilno
Władimirow Aleksy, dyrektor Wileńskiej Biblioteki Publicznej	rzeczywisty	1867	Wilno
Władimirow Teodor, zastępca kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1910	Wilno
Włodzimierz, prawosławny biskup białostocki	rzeczywisty	1911	Białystok
Włodzimierz, prawosławny biskup kowieński	rzeczywisty	1911	Kowno
Wigilow Sergiusz, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Mołodeczno
Wojt Włodzimierz, emerytowany generał-major	rzeczywisty	1869	
Wołodko A. E., nauczyciel	rzeczywisty	1911	Szawle
Wołonsewicz Stefan, architekt	rzeczywisty	1910	Wilno
Wołoskowicz Stefan, inspektor	rzeczywisty	1910	Nowogródek
Woskresieński Andrzej, inspektor	rzeczywisty	1910	Wilno
Wozniesienski A. N., nauczyciel	rzeczywisty	1911	Szawle
Wrucewicz Aleksander, nauczyciel, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	rzeczywisty	1910	Wilno
Wysocki S. A., nauczyciel	rzeczywisty	1911	Szawle
Zabawska Maria, kierowniczka gimnazjum żeńskiego	rzeczywisty	1910	Witebsk
Zacharewicz Genadij, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Słuck
Zacharow Dymitr, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Poniewież
Zacharow Wiktor, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Witebsk
Zagrebin Włodzimierz, nauczyciel	rzeczywisty	1910	Wilno
Zagrecki Michał, nauczyciel	rzeczywisty	1914	Witebsk
Zankiewicz Aleksander, inspektor szkolny	rzeczywisty	1910	Wilno
Zdrojewski Antoni, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Zienkowicz Artemij, pracownik Centralnego Archiwum Wileńskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Zessel Aleksander, kierownik Dyrekcji Nauczycieli	rzeczywisty	1867	Wilno
Zinowjew Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Znamieński Tichon, nauczyciel	rzeczywisty	1913	Brześć
Znamieński Wasilij, prawosławny duchowny	rzeczywisty	1910	Wilno
Zubkow Mikołaj, urzędnik	rzeczywisty	1867	Wilno
Zurow Aleksander, gubernator grodzieński	rzeczywisty	1872	Grodno

Żabiński Antoni, wykładowca Wileńskiego Instytutu Nauczycielskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Żdanow Iwan, sekretarz gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Wilno
Żirkiewicz Aleksander, generał-major	rzeczywisty	1910	Wilno
Żudro Teodor, duchowny katecheta	rzeczywisty	1910	Gomel
Żunin Aleksander, nauczyciel gimnazjum męskiego	rzeczywisty	1910	Mścisław

Źródło: Protokoły i sprawozdania Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, lista członków (VUB, RS, F 34-GD 670, 671, 674, 676, 678, 680, 684a, 685, 694, 700, 704, 705, 708, 711, 714, 715); „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества", t. 1, Вильна 1910, s. 272–284; t. 2, Вильна 1911, s. 413–428; t. 3, Вильна 1912, s. 393–397; t. 4, Вильна 1914, s. 247–268.

Tabela 10.
Skład osobowy Komitetu Kierowniczego (1867–1875) i Rady (1910–1915) Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego

Rok	Prezes	Wiceprezes	Sekretarz	Skarbnik	Członkowie
1	2	3	3	4	5
1867	Iwan Korniłow	Aleksander Nikitin	Jan Sperling August Krebel		
1868	Iwan Korniłow	Aleksander Nikitin	August Krebel Jan Sperling		
1869	Pompej Batiuszkow, Aleksander Nikitin	Aleksander Nikitin	Jan Sperling Andrzej Engel		Wiktor Gomolicki, Jakub Gołowacki, Wasilij Kulin, Paweł Niebolsin, Piotr Smysłow
1870	Aleksander Nikitin		Andrzej Engel		Jakub Gołowacki, Wiktor Gomolicki, Wasilij Kulin, Piotr Smysłow
1871	Aleksander Nikitin, Mikołaj Sergijewski		Andrzej Engel, Mikołaj Zinowjew		Jakub Gołowacki, Wiktor Gomolicki, Wasilij Kulin, Piotr Smysłow, Oskar Giubbenet, Sergiusz Pol
1872	Mikołaj Sergijewski		Mikołaj Zinowjew		Wasilij Kulin, Piotr Smysłow, Oskar Giubbenet, Sergiusz Pol, Arkadiusz Stołypin
1873–1875	Mikołaj Sergijewski		Mikołaj Zinowjew		Oskar Giubbenet, Sergiusz Pol, Arkadiusz Stołypin
1910	Grzegorz Lewicki	Dymitr Lubimow	Dymitr Dowgiałło	Sergiusz Nikonow	Teodor Władimirow, Aleksander Żirkiewicz, Flawian Dobrianski, Mikołaj Sobolew, Michał Paszkiewicz, Jewdokim Romanow, Aleksander Wrucewicz, Włodzimierz Ochremienko, Andrzej Stankiewicz, Jurij Tatiszczew
1911	Grzegorz Lewicki	Dymitr Lubimow	Dymitr Dowgiałło	Aleksander Wrucewicz	Flawian Dobrianski, Sergiusz Nikonow, Włodzimierz Ochremienko, Mikołaj Selanin, Mikołaj Sobolew, Andrzej Stankiewicz, Jurij Tatiszczew, Aleksander Żirkiewicz
1912	Grzegorz Lewicki, Aleksy Ostroumow	Dymitr Lubimow	Dymitr Dowgiałło	Aleksander Wrucewicz	Flawian Dobrianski, Włodzimierz Ochremienko, Mikołaj Selanin, Mikołaj Sobolew, Andrzej Stankiewicz, Jurij Tatiszczew, Paweł Iwaszkiewicz, Aleksander Żirkiewicz
1913	Aleksy Ostroumow	Dymitr Lubimow, Piotr Wieriowkin	Dymitr Dowgiałło	Aleksander Wrucewicz	Flawian Dobrianski, Paweł Iwaszkiewicz, Mikołaj Selanin, Mikołaj Sobolew, Jurij Tatiszczew, Aleksander Żirkiewicz
1914	Aleksy Ostroumow	Piotr Wieriowkin	Dymitr Dowgiałło	Aleksander Wrucewicz	Flawian Dobrianski, Paweł Iwaszkiewicz, Mikołaj Selanin, Mikołaj Sobolew, Jurij Tatiszczew
1915			Dymitr Dowgiałło	Aleksander Wrucewicz	Flawian Dobrianski, Paweł Iwaszkiewicz Mikołaj Selanin, Mikołaj Sobolew

Źródło: Protokoły i sprawozdania Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (VUB, RS, F 34-GD 669, s. 17–24, 670, 671, 674, 676, 678, 680, 684a, 685, 694, 700, 704, 705, 708, 711, 714, 715, 711); „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества", t. 1, Вильна 1910, s. 272–284; t. 2, Вильна 1911, s. 413–424; t. 3, Вильна 1912, s. 393–397, t. 4, Вильна 1914, s. 247–268; E. Tamulevičienė, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius (1867–1915)*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979, s. 36.

Tabela 11.
Lista członków Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej 1899–1915

Nazwisko, imię	Rodzaj członkostwa	Rok wybrania	Miejsce zamieszkania
1	2	3	4
Agafangieł, Preobrażenski Aleksander, prawosławny arcybiskup litewski i wileński	prezes	1911	Wilno
Agapiejew Mikołaj	rzeczywisty	1900	Wilno
Aleksy, prawosławny biskup słucki	współpracownik	1904	Wilno, Słuck
Antoni, archimandryta, rektor prawosławnej Litewskiej Akademii Duchownej	współpracownik	1904	Wilno
Arndt Włodzimierz	współpracownik	1904	Wilno
Benedykt, przeor monasteru św. Ducha	rzeczywisty	1904	Wilno
Bielecki Aleksy, pomocnik kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego	współpracownik	1903	Wilno
Bielecki Stefan, sekretarz kancelarii generał-gubernatora wileńskiego	współpracownik	1904	Wilno
Bilecki Aleksander	współpracownik	1903	Wilno
Błagowieszczenski Sergiusz	rzeczywisty	1906	Wilno
Boas Wiktor, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	rzeczywisty, założyciel	1899	Wilno
Bogojawlenski Wsiewołod, dyrektor Instytutu Nauczycielskiego w Wilnie	współpracownik	1913	Wilno
Bożerianow Aleksander, generał-lejtnant emerytowany	rzeczywisty	1903	Wilno
Bywalkiewicz Polikarp, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	rzeczywisty, założyciel	1899	Wilno, Petersburg
Charkiewicz Włodzimierz	współpracownik	1900	Wilno
Charuzin Aleksy	rzeczywisty	1903	Kiszyniow
Czerkasow Leonid	współpracownik	1904	Wilno
Czerncow Konstanty	rzeczywisty	1904	Wilno
Czumikow Włodzimierz	rzeczywisty	1903	Wilno
Czurin Aleksy, dowódca 5-ej brygady strzeleckiej	współpracownik	1904	Suwałki
Dmitriew Michał	współpracownik	1906	Wilno
Dobrianski Flawian, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	współpracownik	1903	Wilno
Dołgowo-Saburow Aleksander, wicegubernator wileński	rzeczywisty	1903	Wilno
Dowgiałło Dymitr, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	współpracownik	1903	Wilno
Druzinin P., prawosławny duchowny	współpracownik	1913	Wilno
Dublanski Paweł	rzeczywisty	1900	Wilno
Durnowo Aleksander	współpracownik	1904	Wilno
Flerow Wsiewołod, zastępca kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1907	Wilno
Freze Aleksander, generał-gubernator wileński	rzeczywisty	1906	Wilno
Gagarin Boris, książę	rzeczywisty	1904	Wilno
Gilarowski Wasilij, członek tymczasowej Komisji Urządzenia Biblioteki Publicznej w Wilnie	współpracownik	1903	Wilno
Glebow Iwan	współpracownik	1903	Wilno
Godycki-Cwirko Iwan, kierownik gimnazjum	rzeczywisty	1906	Mołodeczno
Gołub Włodzimierz, pomocnik archiwariusza Wileńskiego Archiwum Centralnego	współpracownik	1903	Wilno
Grygoriew Eugeniusz	rzeczywisty	1905	Wilno
Grippenberg Oskar	rzeczywisty	1904	Wilno
Joann, archimandryta, rektor prawosławnej Litewskiej Akademii Duchownej	rzeczywisty	1907	Wilno
Iwanow Fedot	współpracownik	1903	Wilno
Iwanow Teodor, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	rzeczywisty, założyciel	1899	Wilno
Izenflam Piotr, inspektor szkolny	współpracownik	1904	Wilno
Jachontow Paweł, dyrektor I gimnazjum	współpracownik	1903	Wilno
Kadygrobow Wsiewołod	współpracownik	1906	Wilno
Kizenwetter Jan, dyrektor II gimnazjum	współpracownik	1907	Wilno
Kłykow Mitrofan, generał-major	współpracownik	1906	Wilno
Kossakowski Mikołaj, inspektor Wileńskiego Okręgu Naukowego	współpracownik	1903	Wilno
Kotowicz Joann, prawosławny duchowny	współpracownik	1905	Wilno
Kraczkowski Julian, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	rzeczywisty, założyciel	1899	Wilno
Krasnianski Włodzimierz, dyrektor gimnazjum męskiego	współpracownik		Wilno
Krukowski Adrian, nauczyciel I gimnazjum	współpracownik	1905	Wilno
Kudrinski Tadeusz, nauczyciel	współpracownik	1904	Wilno
Kukuszkin Iwan, dyrektor szkoły ludowej	współpracownik	1904	Kowno
Leontiew Iwan, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	założyciel	1899	

Majstrenko Grzegorz	współpracownik	1904	Wilno
Małama Włodzimierz	współpracownik	1904	Wilno
Mejer Aleksander	współpracownik	1906	Wilno
Miłowidow Aleksander, wykładowca Litewskiego Seminarium Duchownego, kierownik Muzeum Murawiowa w Wilnie	współpracownik	1900	Wilno
Modestow Dymitr, duchowny prawosławny	współpracownik	1904	Wilno
Niedielski Włodzimierz, wykładowca Litewskiego Seminarium Duchownego	rzeczywisty	1907	Wilno
Niewierowicz Mikołaj, marszałek szlachty	rzeczywisty	1900	Grodno
Nikander, Mołczanow Mikołaj, prawosławny arcybiskup litewski i wileński	prezes	1905	Wilno
Nikolski Wsiewołod, kierownik Muzeum Murawiowa w Wilnie	współpracownik	1903	Wilno
Olderogge Aleksy, von	współpracownik	1904	Wilno
Olfierow Wasilij, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	założyciel	1899	
Onoszko Jerzy	współpracownik	1903	Wilno
Osorgin Michał, gubernator grodzieński	rzeczywisty	1903	Wilno
Pietrow Kapiton, duchowny prawosławny	współpracownik	1904	Wilno
Pimonow, Pimienow Arystarch	rzeczywisty	1904	Wilno
Podjakonow Aleksander	rzeczywisty	1906	Wilno
Pokrowski Aleksy, prawosławny duchowny, kapelan 3-go Dońskiego pułku kozackiego	współpracownik	1906	Wilno
Popow Wasilij, kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego	rzeczywisty	1901	Wilno
Powołocki Iwan	rzeczywisty	1900	Wilno
Priedtieczewski Mikołaj, wykładowca prawosławnego seminarium duchownego	współpracownik	1906	Wilno
Prozorowski Michał	współpracownik	1904	Wilno
Radus-Zenkowicz Apollo	współpracownik	1903	Wilno
Rudzki Mikołaj	współpracownik	1903	Wilno
Sałtykow Lew, hrabia	współpracownik	1904	Wilno
Sergiusz, Pietrow Stefan, prawosławny biskup kowieński	rzeczywisty	1903	Kowno
Siuzor Jurij, hrabia	rzeczywisty	1905	Wilno
Skugarewski Arkadiusz, generał-lejtnant	rzeczywisty	1900	Wilno

Sliozkin Lew, pułkownik	współpracownik	1903	Wilno
Smoktunow Łukasz, duchowny prawosławny	współpracownik	1904	Wilno
Sokołow Aleksander	współpracownik	1906	Wilno
Sołowiow Daniel	współpracownik	1906	Wilno
Spasski Wasilij, wykładowca Nauczycielskiego Instytutu Żydowskiego w Wilnie	współpracownik	1904	Wilno
Sprogis Iwan, pracownik Wileńskiego Archiwum Centralnego, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	współpracownik	1903	Wilno
Stankiewicz Andrzej, urzędnik kancelarii generał-gubernatora wileńskiego	rzeczywisty	1905	Wilno
Świątopołk-Mirski Piotr, książę, generał-gubernator wileński, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	prezes, prezes honorowy	1903 1904	Wilno, Petersburg
Suczko Mikołaj, wykładowca Instytutu Nauczycielskiego W Wilnie	współpracownik	1905	Wilno
Szalikow Michał	rzeczywisty	1904	Wilno
Szerwaszidze Dymitr	rzeczywisty	1905	Wilejka
Szkot Paweł, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	rzeczywisty	1906	Wilno
Szołokow Michał	rzeczywisty	1903	Wilno
Tatiszczew Jurij, sekretarz Komitetu Statystycznego	rzeczywisty	1905	Wilno
Tatiszczew Sergiusz, hrabia, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	rzeczywisty, założyciel	1899	Wilno
Titlinow Boris, wykładowca Litewskiego Seminarium Duchownego	współpracownik	1905	Wilno
Trieskin Michał, dyrektor szkoły muzycznej	współpracownik	1904	Wilno
Trocki Witalij, generał-gubernator wileński, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	założyciel, prezes	1899	Wilno
Trutniew Iwan	rzeczywisty	1904	Wilno
Turcewicz Arsenij, nauczyciel, członek Wileńskiej Komisji Archeograficznej	współpracownik	1903	Wilno
Uspieński Paweł	rzeczywisty	1905	Wilno
Wahl Wiktor, von, opiekun honorowy	rzeczywisty, prezes	1902	Wilno
Wasilewski Włodzimierz, duchowny prawosławny	współpracownik	1903	Wilno
Wasiliew Andrzej	rzeczywisty	1904	Wilno
Wieres, Wares Dionizy	współpracownik	1903	

Wieriowkin Piotr, gubernator kowieński	rzeczywisty	1903	Wilno
Winogradow Aleksander, sekretarz kancelarii generał-gubernatora wileńskiego	współpracownik	1903	Wilno
Winogradow Iwan, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	założyciel, rzeczywisty	1899	Wilno
Zieletienkiewicz Hilary, Zielitinkiewicz Ilarion	współpracownik	1903	Wilno
Żirkiewicz Aleksander, generał-major, członek rzeczywisty Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej	rzeczywisty, założyciel	1899	Wilno, Smoleńsk

Źródło: Protokoły posiedzeń, sprawozdania Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej (VUB, RS, F 42-1, s. 23, 27, 32–33, 55–56, 69–71, 120; F 42-2, s. 2, 11; F 42-3, s. 31; F 42-4, s. 2, 61; F 42-5, s. 23, 30).

TABELE

Tabela 12.
Skład osobowy zarządu Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej 1900–1915

Rok	Prezes	Wiceprezes	Sekretarz	Skarbnik	Bibliotekarz
1900–1901	Witalij Trocki	Arkadiusz Skugarewski	Aleksander Żirkiewicz	Polikarp Bywalkiewicz	
1902	Wiktor Wahl	Arkadiusz Skugarewski	Aleksander Żirkiewicz	Polikarp Bywalkiewicz	
1903–1904	Piotr Światopołk-Mirski	Wasilij Popow	Aleksander Miłowidow	Polikarp Bywalkiewicz	Sergiusz Sołłogub
1905	Nikander (Mikołaj Mołczanow)	Wasilij Popow	Aleksander Miłowidow	Stefan Bielecki	Sergiusz Sołłogub, Boris Titlinow
1906	Nikander	Aleksy Bielecki	Aleksander Miłowidow	Stefan Bielecki	S. Sołłogub, B. Titlinow
1907	Nikander	Aleksy Bielecki	Aleksander Miłowidow	Stefan Bielecki, Aleksander Bilecki	S. Sołłogub, Dymitr Tomko
1908–1910	Nikander	Aleksy Bielecki	Aleksander Miłowidow	Aleksander Bilecki	S. Sołłogub, Włodzimierz Szatrowski
1911–1913	Agafangieł (Aleksander Preobrażenski)		Aleksander Miłowidow	Aleksander Bilecki	S. Sołłogub, W. Szatrowski
1912	Agafangieł		Aleksander Miłowidow	Aleksander Bilecki	S. Sołłogub, W. Szatrowski
1913	Agafangieł		Aleksander Miłowidow	Aleksander Bilecki	S. Sołłogub, W. Szatrowski
1914	Agafangieł		Aleksander Miłowidow	Aleksander Bilecki	S. Sołłogub, W. Szatrowski, S. Gołosuj
1915			Aleksander Miłowidow	Aleksander Bilecki	W. Szatrowski, S. Gołosuj

Źródła: Protokoły posiedzeń, sprawozdania Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej (VUB, RS, F 42-1, s. 32–33, 55–56, 69–71, 75, 120; F 42-2, s. 45; F 42-3, s. 42, 56; F 42-4, s. 19; F 42-5, s. 30, 46).

Tabela 13.
Skład osobowy Komisji urządzającej (1898–1908) i Komitetu zarządzającego (1908–1915) Muzeum Murawiowa w Wilnie

Imię, nazwisko, stanowisko	Stanowisko	Lata urzędowania
Aleksander Aleksandrowski, radca honorowy	kierownik Muzeum, członek Komitetu Zarządzającego	1908–1912
Włodzimierz Bartoszewicz, członek urzędu do spraw włościańskich	członek Komisji Urządzającej	1898–1904
Aleksy Bielecki, pomocnik kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego	prezes Komisji Urządzającej	1898–1908
Aleksy Charuzin, kierownik kancelarii generał-gubernatora	członek Komisji Urządzającej	1903–1905
Joann Kotowicz, duchowny prawosławny	członek Komisji Urządzającej	1898–1905
Julian Kraczkowski, prezes Wileńskiej Komisji Archeograficznej	członek Komisji Urządzającej	1898–1902
Wsiewołod Nikolski, rzeczywisty radca stanu	kierownik Muzeum, członek Komisji Urządzającej	1902–1907
Aleksander Miłowidow, radca stanu	kierownik Muzeum	1913–1915
Hipolit Polikarpowicz, nauczyciel szkoły realnej	sekretarz Komisji Urządzającej	1900–1905
Andrzej Stankiewicz, kierownik kancelarii generał-gubernatora wileńskiego	prezes Komitetu Zarządzającego	1908–1912
Włodzimierz Sudiejkin, kierownik kancelarii generał-gubernatora	członek Komisji Urządzającej	1898–1902
Jurij Tatiszczew, koleżski sekretarz kancelarii generał-gubernatora, sekretarz Komitetu Statystycznego	kierownik Muzeum, członek Komisji Urządzającej	1907–1909
Aleksander Winogradow, sekretarz kancelarii generał-gubernatora	członek Komisji Urządzającej	1898–1905
Aleksander Żirkiewicz, pułkownik, sędzia wojenny	członek Komisji Urządzającej, członek Komitetu Zarządzającego	1898–1908 1908–1912

Źródło: Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Fondas 439, op. 1, teczka 88, s. 45, 54–55; *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильна 1901–1915; А. В. Белецкий, *Отчет Комиссии по устройству Музея графа М.Н. Муравьева*, Вильна 1901, s. 15. (оттиск из „Виленский Вестник" 1901, nr 90); *Муравьевский Музей в г. Вильне*, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901, с. 132–157; *Иллюстрированный каталог музея графа М. Н. Муравьева в г. Вильне*, Составил В. Г. Никольский, С. Петербург 1904, s. 1–5; R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie (r. 1898–1901–1936)*, Warszawa, 1937, s. 5, 41.

Tabela 14.

Zbiory Muzeum Murawiowa w Wilnie

Nazwa zbioru	1901	1904	1913
I. Archiwalny (jednostek archiwalnych	191	122	281
II. Biblioteczny (tomów)	749	876	921
III. Widoki cerkwi, wybudowanych lub odbudowanych na rozkaz Murawiowa	99	74	67
IV. Widoki i plany gmachów publicznych, zbudowanych na rozkaz Murawiowa	3	15	
V. Portrety, ryciny, fotografie Murawiowa, członków jego rodziny i bliskich współpracowników	126	135	127
VI. Osobiste przedmioty Murawiowa, meble z jego gabinetu w Wilnie	16	15	10
VII. Wianki, listy i telegramy, przysłane z okazji odsłonięcia pomnika Murawiowa w Wilnie: Wianki Listy Telegramy	 9 16 103	 9 16 103	 9 15 103
VIII. Wizerunki powstańców (foto albumy, paczki zdjęć, obrazy, rysunki)		12	
Archiwum Wydziału Politycznego: Woluminy Paczki opieczętowane Paczki nieopieczętowane			 17 455 37 165
Archiwalia nieposegregowane: Woluminy Paczki, wiązki		 ok. 6 000	 6 436 43
Portrety i popiersie cesarzy			9
Przedmioty nieusystematyzowane (portrety, rysunki, fotografie, medaliony)			202
Wydawnictwa z serii „Виленский Временник", przekazane do magazynu Muzeum (egzemplarzy): Tom I Tom II Tom III Tom V, część I Tom V, część II			 423 240 92 290 337
Książki i broszury Andrzeja Stankiewicza przekazane do magazynu Muzeum (egzemplarzy)			196

Źródło: Акт сдачи и приема дел Политического Отделения 6. Канцелярии генерал-губернатора 1913 года 3 септября, Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, F. 439, op. 1, teczka 109; Акт сдачи и приема в Муравьевский Музей „Виленского Временика", оттисков из него и других изданий, LVIA, F 439, op. 1, teczka 109; LVIA, F 439, op. 1, teczka 111, mikrofilm 1, s. 1–24; teczka 112–112; А. В. Белецкий, *Отчет Комиссии по устройству Музея графа М. Н. Муравьева*, Вильна 1901, s. 15 (оттиск из „Виленский Вестник" 1901, nr 90); *Открытие Музея графа М. Н. Муравьева*, Вильна 1901, s. 31 (оттиск из „Виленский Вестник" 1901, nr 87–88); *Иллюстрированный каталог музея графа М. Н. Муравьева в г. Вильне*, Составил В. Г. Никольский, С. Петербург 1904, s. 124; R. Mienicki, *Archiwum Murawjewskie w Wilnie (r. 1898–1901–1936)*, Warszawa 1937, s. 85.

Tabela 15.
Pracownicy Centralnego Archiwum Wileńskiego

Nazwisko, imię	Imię, imię ojca, nazwisko w języku rosyjskim	Zajmowane stanowisko	Czas pracy w archiwum
Adamson Antoni	Антон Петрович Адамсон	pomocnik archiwariusza	1884–1896
Andruszkiewicz Iwan	Иван Адамович Андрушкевич	pomocnik archiwariusza	1896–1899
Boczkow Dymitr	Дмитрий Афанасевич Бочков	pomocnik archiwariusza	1913–1914
Czaprakowicz Jan	Иоан, Иван Осипович Чапракович	pisarz	1878–1886
Dmochowski Alojzy	Алоизий Устинович Дмоховский	stały pomocnik archiwariusza	30 XII 1852–1859
Dowgiałło Dymitr	Дмитрий Иванович Довгялло	pomocnik archiwariusza	1903–1911
Gołub Włodzimierz	Владимир Кузмич Голуб	pomocnik archiwariusza	1896–1905
Gorbaczewski Nikita, Horbaczewski	Никита Иванович Горбачевский	archiwariusz	1853–1879
Hildebrandt Piotr	Петр Андреевич Гилтебрант	stały pomocnik archiwariusza	1865–1867
Kisielewski Leon	Лев Николаевич Киселевский	stały pomocnik archiwariusza	1872–1880
Kosmowski Marcin	Мартин Францевич Космовский	pisarz	1866–1878
Krasnianski Włodzimierz	Владимир Гаврилович Краснянский	pomocnik archiwariusza	I–III 1903
Krestjanow Andrzej	Андрей Никитич Крестянов	czasowy pomocnik archiwariusza	I–VI 1884
Krupowicz Maurycy	Маврикий Антонович Крупович	czasowy pomocnik archiwariusza, tłumacz	30 XII 1852–1865
Kudrinski Tadeusz	Фадей Андреевич Кудринский	pomocnik archiwariusza	1903–1915
Malewicz Michał	Михаил Антонович Малевич	sekretarz pomocnik archiwariusza	1905–1911 11 X 1911–1915
Marcinowski Michał	Михаил Игнатьевич Марциновский	pisarz	1853–1857
Nosowicz Wasilij	Василий Иванович Носович	pomocnik archiwariusza	1884–1895
Odyniec Hipolit	Ипполит Фадеевич Одынец	stały pomocnik archiwariusza	1859–1865
Onoszkowicz-Jacyna Aleksander	Александр Антонович Оношкович-Яцына	pisarz	1853–1866
Sprogis Iwan	Иван Яковлевич Спрогис	czasowy pomocnik archiwariusza Archiwariusz	1865–1879 22 V 1879–1915

Szczerbicki Józef	Осип Васильевич Щербицкий	pomocnik archiwariusza	1900–1915
Szumowicz Antoni	Антон Николаевич Шумович	czasowy pomocnik archiwariusza, tłumacz	I–VIII 1882
Szyling Julian	Юлиан Сигизмундович Шиллинг	pisarz	1857–1876
Uljanow Teodor	Федор Ульянович Ульянов	sekretarz	1911–1915
Zienkowicz Artemij	Артемий Флорович Зенкович	sekretarz pomocnik archiwariusza	1903–1905 16 II 1905– –1915

Źródła: Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, F 594, op. 1, teczki 570, 571, 573–576, 580, 583, 586, 588–598, 602–606, 610–612, 616–629, 630–635, 637–651; *Памятная книжка Виленской губернии*, Вильна 1874–1915; В. К. Голуб, *Пятидесятилетие Виленс-кого Центрального Архива Древних Актовых Книг. Исторический очерк. 2 апреля 1852–1902*, Составил помощник архивариуса В. К. Голуб, Вильна 1902, s. 73–78; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku.* Rys historyczny opracował Ryszard Mienicki, starszy archiwista Archiwum Państwowego w Wilnie, Warszawa 1923, s. 78–121.

— Bibliografia —

1. Źródła archiwalne

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów (Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Rankraščių Skyrius),

zespół 9 (Fondas 9),

op. 93 (Opisy dokumentów Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego od jego założenia w 1805 roku do 1867 roku, sporządzone przez bibliotekarza tegoż towarzystwa Anicetego Reniera w języku rosyjskim),

op. 1396 (Sprawozdanie Donata Rejkowskiego o cholerze w guberniach grodzieńskiej i kowieńskiej w 1852 roku).

op. 1606 (Tekst przemówienia Donata Rejkowskiego w Towarzystwie Lekarskim Wileńskim w 1888 r.),

op. 1617 (Mowa Zenona Cywińskiego przy objęciu urzędu prezesa Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego w 1889 r.),

zespół 31 (Fondas 31);

zespół 82 (Fondas 82),

op. 825 (Mowa Józefa Bielińskiego, wypowiedziana w 50-tą rocznicę śmierci Jędrzeja Śniadeckiego 29 kwietnia 1889 roku w Towarzystwie Lekarskim Wileńskim);

zespół 151 (Fondas 151),

op. 1726 (sprawozdanie Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego za rok 1895 w języku rosyjskim),

op. 1873 (Odezwa Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego z 1812 r.);

zespół 256 (Fondas 256), teczka 652 (Fragment (s. 33–200) XL tomu *Aktów* wydawanych przez Wileńską Komisję Archeograficzną);

zespół 273 (Fondas 273),

op. 1250 (Lista członków Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego z 1866 roku).

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Dział rękopisów (Vilniaus Universiteto Biblioteka, Rankraščių Skyrius),

zespół 20 (Fondas 20), Zespół Johanna Wolfganga;

zespół 21 (Fondas 21), Zespół Józefa Franka;
zespół 22 (Fondas 22), Zespół Michała Balińskiego;
zespół 26 (Fondas 26), Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie;
zespół 34-GD (Fondas 34-GD), Zespół Północno-Zachodniego Odddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego;
zespół 36-AM (Fondas 36-AM), Zespół Aleksandra Miłowidowa;
zespół 42 (Fondas 42), Wileński Oddział Towarzystwa Rosyjskiej Oświaty Historycznej;
zespół 46 (Fondas 46), zdjęcia nagrobków profesorów Uniwersytetu Wileńskiego, wykonane przez wileńskiego fotografa Jean'a.
Państwowe Archiwum Historyczne Litwy w Wilnie (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas),
zespół 1135 (Fondas 1135),
op. 5–8, 11. Zespół Wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk;
zespół 378 (Fondas 378), Kancelaria wileńskiego generał-gubernatora, dział ogólny;
zespół 380 (Fondas 380),
op. 17, teczka 46, 47, Kancelaria cywilnego gubernatora wileńskiego;
zespół 439 (Fondas 439), Muzeum Murawiowa w Wilnie;
zespół 567 (Fondas 567),
op. 21, teczka 90, 647, 655, 754. Kancelaria kuratorium Wileńskiego Okręgu Naukowego;
zespół 594 (Fondas 594), Kancelaria Centralnego Archiwum Wileńskiego;
zespół 596 (Fondas 596), Wileńska Komisja Archeograficzna;
zespół 716 (Fondas 716),
op. 4–7. Zespół hrabiów Tyszkiewiczów;
zespół 996 (Fondas 996), Zespół Jewdokima Romanowa.

2. Źródła opublikowane

Chodźko D. C., *Zbiór niektórych wspomnień posłużyć mogących do dziejów byłego Uniwersytetu w Wilnie*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za 1862 rok".
Czarkowski L., *Wilno w latach 1867–1875 (Ze wspomnień osobistych)*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", r. 5, Wilno 1929, r. 6, Wilno 1930.
Frank J., *Pamiętniki dr Józefa Franka*, z francuskiego przetłumaczył, wstępem i uwa gami opatrzył Władysław Zahorski, t. 1–3, Wilno 1913; wyd. 2, Wilno 1921.
Frankas J., *Atsiminimai apie Vilnių*, iš prancūzų kalbos vertė Genovaitė Dručkutė, Vilnius 2001.
Genealogia domu Tyszkiewiczów w XV, XVI i XVII wiekach z objaśnieniami historycznymi i heraldycznymi.
Gieysztor J., *Pamiętnik z lat 1857–1865*, t. 1–2, Wilno 1921.

Korwin-Milewski H., *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, wstęp A. Szwarc, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 1993.

Lista członków Muzeum Starożytności połączonego z Wileńską Archeologiczną Komisją za rok 1858, Wilno 1859.

Materiały historyczno-genealogiczne do monografii domu Tyszkiewiczów, Warszawa 1911.

Murawiow M., *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiowa „Wieszatela" (1863–1865) pisane w roku 1866 z przedmową St. Tarnowskiego*, Kraków 1896.

Pamiętniki o królowej Barbarze, żonie Zygmunta Augusta, wyd. M. Baliński, t. 1–2, Warszawa 1837–1840.

Prawidła dla Wydziału farmaceutycznego Towarzystwa medycznego wileńskiego w dniu 12 kwietnia 1819 r. postanowione, Wilno 1819.

Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwal narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnieni dziejów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów, zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz, z pozgonnych rękopisów znajdujących się w bibliotece Muzeum Wileńskiego wydał Jan Sidorowicz, t. 1–2, Wilno 1860–1862.

Spis przedmiotów ofiarowanych dla Muzeum Wileńskiego przez niektórych mieszkańców miasta portowego Kronsztadu, Wilno 1862.

Tyszkiewiciana. Militaria. Bibliografia. Numizmatyka. Ryciny. Zbiory. Rezydencje, zebrał Józef Tyszkiewicz, t. 1, Poznań 1903.

Tyszkiewicz E., *Źródła do dziejów Kurlandii i Semigalii z czasów Karola, królewicza polskiego, księcia saskiego*, Kraków 1870.

Ustawa o Muzeum Starożytności i Tymczasowej Komisji Archeologicznej w Wilnie, Wilno 1855.

Ustawy Towarzystwa Medycznego założonego przez niżej podpisanych dnia 12 grudnia 1805 roku, a przez Jego Imperatorską Mość Aleksandra I najmiłościwej potwierdzonego, Wilno 1806.

Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach z przyłączeniem trzech rysunków litografowanych [*Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам с приложением трехитографированных рисунков*], Wilno 1843.

Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора и издания древних актов, t. 1–39, Вильна 1865–1915.

Алфавитный указатель к актовой книге «Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском...», Вильна 1873.

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. t. 1–14, Вильна 1867–1904.

Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 г. г. в пределах Северо-Западного края, cz. 1: *Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 г. по май 1863 г.*, составил А. И. Миловидов, Вильна 1913, („Виленский Временник", издается при Муравьевском музее в городе Вильне, ks. 6); cz. 2: *Переписка о военных действиях с 10-го января 1863 года по 7-е января 1864 года*, Вильна 1915, („Виленский Временник", ks. 6).

В память пребывания Государя Императора Александра II в Вильне 6 и 7 сентября 1858 г. Издание Виленской Арчеологической Комиссии [*Na pamiątkę pobytu Najjaśniejszego Cesarza Jego Mości Aleksandra II w Wilnie 6 i 7 wrzesnia 1858 roku. Wydanie Komisji Archeologicznej*], Вильна 1858.

Вильна по переписи 18 апреля 1875 года, произведенной под руководством Северозападного Отдела Императорского Русского Географического Общества, обработаной правителем дел Отдела Н. Зиновьевым, Вильна 1881.

Всеподданейший отчет Виленского, Ковенского и Гродненского Генерал-Губернатора Генерал-Лейтенанта князя П. Святополка-Мирского за 1902–1903 гг., [w:] *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje*, sudarytojas ir įvado autorius Rimantas Vėbra, Vilnius 2001.

Высочайший Манифест Божей милостью Мы Николай Второй Император и Самодержец Всероссийский, Царь польский, великий князь финляндский и прочая, и прочая, и прочая, „Виленский календарь на 1906 год".

Географический указатель выбраных документов из актовых книг Виленского Центрального Архива, И. Я. Спрогис, Вильна 1914.

Дневник заседаний комисвии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в Виленском Музеуме Древностей, Вильна 1865.

Извлечение из Устава Общества ревнителей русского исторического просвещения в память Императора Александра III, С. Петербург 1897.

Иллюстрированный каталог музея графа М. Н. Муравьева в г. Вильне, составил В. Г. Никольский, С. Петербург 1904.

Каталог Виленского Центрального Архива, сост. Архивариусом И. Я. Спрогисом, Вильна 1914.

Каталог древним актовым книгам губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, а также некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящихся ныне в Центральном архиве в Вильне, сост. архивариусом оного, членом Виленской археографической комиссии Н. И. Горбачевским, Вильна 1872.

Каталог предметов музея древностей, состоящего при Виленской публичной библиотеке, сост. Ф. Добрянский, Вильна 1879.

Ковенская губерния. Под ред. Н. А. Тройницкого, С. Петербург 1904, (Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., кн. 42).

Краткие таблицы необходимые для истории, хронологии, вообще для всякого рода археологических исследований и в частности для разбора древних актов и грамот западного края России и Царства Польского, сост. Н. И. Горбачевским, Вильна 1867.

Опись документов Виленского Центрального Архива Древних Актовых Книг, t. 1–10, Вильна 1901–1913.

Ординация королевских пущ в лесничествах б. Великого Княжества Литовского, составленная по инструкции короля Владислава IV комисарами Исайковским и Белозором в 1641 г., Вильна 1871.

Отчет Виленской комиссии для разбора и издания древних актов за 1907–1910 г.г., Вильна 1908–1911.

Отчет Комиссии по устройству Музея графа М. Н. Муравьева, А. В. Белецкий, Вильна 1901, (odb. z „Виленский Вестник" 1901, nr 90).

Отчет о состянии Виленской Археологической Комиссии и соединенного с ней Музеума Древностей за 1861 год, „Kurier Wileński" 1862, nr 6.

Перечневый каталог предметов в Виленском Музеуме Древностей, составил А. Г. Киркор, Вильно 1858.

Писцовая книга б. пинского староства, составленная по повелению короля Сигизмунда Августа в 1561–1566 г. пинским и кобринским старостою Лаврином Войною, cz. 1–2, Вильна 1874.

Писцовая книга гродненской экономии с прибавлениями, cz. 1–2, Вильна 1881–1882.

Писцовая книга пинского и клецкого княжеств составленная Хвальчевским в 1552–1555 г., Вильна 1884.

Подробный каталог изданий Виленской комиссии для разбора и издания древних актов, Виленского центрального архива, бывшего Витебского центрального архива, Виленской публичной библиотеки и Виленского Учебного Округа, вышедших в свет с 1865 по 1905 г., Вильна 1905.

Правила для руководства комиссии для разбора и издания древних актов в Вильне, „Журнал Министерства Народного Просвещения" март 1877, t. 190.

Программа для описания крупного имения. Составлена Советом Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества в 1911 году, Вильна 1911.

Программа для собирания географических и этнографических сведений, Вильна 1869.

Программа для собирания сведений о состоянии сельского хозяйства и промышленности, Вильна 1872.

Протоколы Виленского статистического съезда 1874 года при Северо-Западном Отделе Императорского русского географического общества, под ред. Н. А. Зиновьева, Вильна 1874.

Распоряжения графа М. Н. Муравьева по делу народного образования в Северо-западном крае в 1863–1865 годах, Витебск 1898.

Распоряжения и переписка графа М. Н. Муравьева относительно римско-католического духовенства в Северо-западном крае, составил А. И. Миловидов, Вильна 1910.

Ревизия кобринской экономии составленная в 1563 г. королевским ревизором Дмитрием Сапегою..., Вильна 1876.

Ревизия пущ и переходов звериных в б. Великом Княжестве Литовском с присовокуплением грамот и привилегий на вход в пущи и на земли, составленная старостою мстибоговским Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г., Вильна 1867.

Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в муравьевскую эпоху, изд. И. П. Корнилов, С. Петербург 1901.

Сборник документов касающихся административного устройства Северо-Западного края при имлератрице Екатерине II (1792–1796), Вильна 1903.

Сборник документов музея графа М. Н. Муравьева, t. 1, составил А. Белецкий, Вильна 1906, (Издание Общества ревнителей русского исторического просвещения в память Императора Александра III).

Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском Центральном Архиве и Виленской Публичной Библиотеке, предисловие написал С. Шолкович, Вильна 1884.

Сборник распоряжений графа М. Н. Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-западних губерниях 1863–1864 гг., составил Н. Цылов, вып. первый, Вильна 1866; вып. второй, Вильна 1886.

Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года), изданное Виленскою Археологическою Коммиссиею под редакциею Ученого Секретаря Маврикия Круповича [*Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów od 1387 do 1710 roku wydany przez Komisją Archeologiczną Wileńską pod redakcja Sekretarza naukowego Maurycego Krupowicza*], Вилъно 1858.

Устав Императорского Виленского Медицинского Общества утвержден Г. Министром внутренних дел 13-го окября 1869 года, Вилъна 1869.

Устав Императорского Виленского Медицинского Общества утвержден Г. Министром внутренних дел 16–го января 1874 г., Вилъна 1874.

3. Czasopisma

„Collectanea medico chirurgica. Casareae Academiae medico-chirurgicae cura et impensis edita", vol. 1, Vilnae 1838.

„Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacji", Wilno 1822–1830, t. 1–3.

„Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", Wilno 1820–1822, t. 1–2.

„Pamiętniki Komisji Archeologicznej" [„Записки Виленской Археологической Комиссии"], Wilno 1856–1858, t. 1–2.
„Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", Wilno 1818–1821, t. 1–2.
„Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A. F. Adamowicza", Wilno, Warszawa 1846–1862, t. 1–5.
„Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества", Вильна 1869–1913.
„Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества", Вильна 1910–1913, t. 1–4.
„Старина и Новизна. Исторический сборник издаваемый при Обществе ревнителей русского исторического просвещения в память Императора Александра III", Петербург–Москва, 1897–1916, t. 1–21.

4. Opracowania

Adamowicz A. F., *Józef Frank*, Wilno 1843.
Adamowicz A. F., *Krótka wiadomość o czynnościach Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie w roku 1857*, „Teka Wileńska", nr 4.
Adamowicz A. F., *Krótki rys początków i postępu anatomii w Polsce i Litwie skreślony na pamiątkę 50-letniego trwania Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego dnia 12 grudnia 1855 roku przez A. F. Adamowicza*, Wilno 1855.
Adamowicz A. F., *Nauka utrzymywania i ulepszania zwierząt domowych z oddaniem sposobu poznawania ich wieku. Dla uczniów weterynarii Cesarskiej medyko-chirurgicznej akademii wileńskiej*, Wilno 1836.
Adamowicz A. F., *O poznawaniu i leczeniu chorób zwierząt domowych dla użytku gospodarzy*, Wilno 1838.
Adamowicz A. F., *Wzmianka o obchodzie jubileuszowym pięćdziesięcioletnim w Cesarskim Towarzystwie Lekarskim Wileńskim*, „Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A. F. Adamowicza", t. 5, Wilno 1862.
Adamowicz A. F., *Zootomia weterynaryjna czyli nauka o życiu zwierząt gospodarskich dla użytku badaczy przyrodzenia, medyków i weterynarzy*, Wilno 1841.
Album de Vilna, publ. par Jan Kasimir Wilcziński, ser. 2, Paris 1842–1862.
Alekna A., *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, wyd. 2, Chicago 1975.
Aleksandravičius E., *Caro valdžios požiūris į Vilniaus archeologijos komisiją (1855–1865)*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai, ser. A", t. 4 (89), Vilnius 1984.
Aleksandravičius E., Kulakauskas A., *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius 1990. To samo po polsku: *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, przełożyła Beata Kalęba, Kraków 2003.
Aleksandravičius E., *Lietuvių atgimimo kultūra XIX amžiaus viduryje*, Vilnius 1994.

Aleksandravičius E., *Plany utworzenia publicznej galerii malarstwa w pracach Komisji Archeologicznej Wileńskiej (1855–1865)*, „Biuletyn Historii Sztuki" 1989, r. 51, nr 2.

Alseika D., Daktaras *Basanavičius kaipo Lietuvių Mokslo Draugijos įkūrėjas, vedėjas ir mokslininkas*, „Lietuvių tauta" 1928, t. 4.

Baliński M., *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*, Petersburg 1862.

Baliński M., *Historia miasta Wilna*, t. 1–2, Wilno 1836–1837.

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. 1–3, Warszawa 1843–1846.

Baliński M., *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, Wilno 1835.

Baliński M., *X. Marcin Poczobut*, „Teka Wileńska", nr 5, nr 6.

Bardach J., *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988.

Bartoszewicz J., *Józef Sapiega*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za rok 1859".

Bartoszewicz J., *Książe Udalryk Radziwiłł*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za rok 1859".

Bartoszewicz J., *Księga protokołów franciszkańskich prowincji ruskiej od r. 1625–1650*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za 1862 rok".

Bartoszewicz J., *Sprawa Karwickiego*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za 1862 rok".

Barwiński E., *Muzeum im. Murawiewa w Wilnie*, „Kwartalnik Historyczny" 1905, r. 19.

Bazylow L., *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 1981.

Bazylow L., *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku*, Warszawa 1966.

Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832*, t. 1–2, Rzym–Lublin 1991.

Berenis V., *Lietuvių inteligentijos genezė ir nacionalinės savimonės problema*, [w:] *Kultūros istorijos tyrinėjimai: straipsnių rinkinys*, t. 5, Vilnius 1999.

Berenis V., *Michałas Balińskis – Vilniaus miesto istorikas*, „Naujoji Romuva", Vilnius 2003, nr 3.

Berenis V., *Problem dziedzictwa kulturowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w ideologii litewskiego ruchu narodowego w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999* [*Non–provincial Europe: Changes on the Eastern Territories of the former Polish Republic (Belarus, Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic in 1772–1999*], Warszawa–Londyn 1999.

Bičkauskas-Gentvila L., Kniūraitė V., *Baudžiavos panaikinimas Lietuvoje*, Vilnius 1994.

Bieliński J. (dr Szeliga), *Adam Ferdynand Adamowicz. Szkic biograficzny*, Warszawa 1885, (odb. z „Ateneum" 1885, t. 1).

Bieliński J., *Archeologiczna Komisja Wileńska*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1891.

Bieliński J., *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie, jego prace i wydawnictwa 1805–1864*, Warszawa 1890.
Bieliński J., *Pamiętniki o Janie Śniadeckim, jego życiu prywatnym i publicznym i dziełach jego*, t. 1–2, Wilno 1864–1865.
Bieliński J., *Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wileńskiej bibliograficznie przedstawiony*, Warszawa 1889.
Bieliński J., *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 1–3, Kraków 1899–1900.
Bieliukas K., *Iš geografijos istorijos Lietuvoje*, „Geografinis metraštis", Vilnius 1971, t. 2.
Bieńkowski W., *Polskie instytucje naukowe między rewolucją 1905 a I wojną światową*, „Studia Historyczne", Kraków 1979, z. 4.
Biržiška V., *Jonas Basanavičius*, Kaunas 1934.
Bizulevičius S., *Iš farmacijos istorijos Lietuvoje*, [w:] *Iš mokslų istorijos Lietuvoje*, t. 1, Vilnius 1960.
Bizulevičius S., *Vilniaus medicinos draugijai – 175 metai*, „Sveikatos apsauga", Vilnius 1981, nr 5.
Blombergowa M. M., *Dwie prace o życiu kulturalnym i naukowym Wilna w końcu XIX i na początku XX wieku*, „Zapiski Historyczne" 1994, t. 59, z. 1.
Błaszczyk G., *Litwa współczesna*, Warszawa–Poznań, 1992.
Borowy W., *Chodźko Ignacy, pseud. Wirszajtis (1794–1861)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3.
Brensztejn M., *Adam Honory Kirkor – wydawca, redaktor i właściciel drukarni w Wilnie od 1834 do 1867*, Wilno 1930.
Brensztejn M., *Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej 1858–1863*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", Poznań 1990, t. 4.
Brensztejn M., *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych i filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914.
Bursztyńska H., *Życie towarzyskie 1. połowy XIX w. na Wileńszczyźnie i w Wilnie w relacjach pamiętnikarzy*, [w:] *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996.
Cehak-Hołubiczowa H., *Muzeum Starożytności Wileńskiej Komisji Archeologicznej a Muzeum Archeologiczne Uniwersytetu Stefana Batorego*, Warszawa 1838.
Čepėnas P., *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, Vilnius 1992.
Chartanowicz M. F., Karczmarz G., *Komisje archeograficzne i archeologiczne wileńskie w latach 1842–1915*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki", Warszawa 1988, r. 33, nr 4.
Chodźko I., *Obrazki litewskie*, ser. 1–6, Wilno 1852–1860.
Chwalba A., *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2001.
Ciechanowski S., *Stulecie Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego*, „Przegląd Lekarski" 1906, t. 45, nr 95.

Cybulski R., *Józef Zawadzki – twórca nowoczesnego ruchu wydawniczego w Polsce*, [w:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. 2. *Kultura i trwanie*, Białystok 1996.
Czarkowski L., *Ś. p. Władysław Zahorski*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1927, r. 3, z. 4–5.
Daukantas S., *Budas senovės lietuvių ir žemaičių*. Parasze Simanas Daukantas Vilniaus universiteto Philozofijos Magistras, 2-as spaudimas, pertaisė A. Burba, Plymouth 1892.
Daukantas S., *Darbay senųjų Lietuwiu yr Žemayczių*, spaudai paruošė V. Biržiška, M. Biržiška, Kaunas 1929.
Daukantas S., *Didysis lenkų ir lietuvių žodynas*, t. 1–3, parengė Giedrius Subačius, Vilnius 1993–1995, (Simono Daukanto raštai, t. 1–3).
Daukantas S., *Istorija žemaitiška*, parengė Birutė Vanagienė, t. 1–2, Vilnius 1995, (Lituanistinė biblioteka, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas).
Daukantas S., *Lietuvos istorija*, Paraszyta 1850 m. Simano Daukanto buvusiojo Vilniaus Philozofijos Magistro. Spaudon paruošė E. Volteris ir A. Burba, ks. 1–2, Plymouth 1893–1897.
Daukantas S., *Raštai*, sudarė Vytautas Merkys, t. 1–2, Vilnius 1976.
Davies N., *Boże igrzysko: Historia Polski*, t. 2: *Od roku 1795*, Kraków 1992.
Dobaczewska W., *Dzieje kultury wileńskiej pomiędzy powstaniami*, Wilno 1937.
Dobaczewska W., *Wilno i Wileńszczyzna w latach 1864–1914*, Wilno 1938.
Eberhardt P., *Kresy wschodnie – granice, terytorium, ludność polska*, [w:] *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999* [*Non-provincial Europe: Changes on the Eastern Territories of the former Polish Republic (Belarus, Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic in 1772–1999*], Warszawa–Londyn 1999.
Eberhardt P., *Między Rosją a Niemcami: przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996.
Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994.
Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni" 1991, t. 1, z. 3.
Fajnhauz D., Nosek S., *Kirkor Adam Honory*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XII/3, z. 54.
Fajnhauz D., *Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi. 1846–1848*, Warszawa 1865.
Frank J., *Acta Instituti Clinici Caesareae Universitatis Vilnensis*, t. 1–6, Lipsiae 1808–1812.
Frank J., *Diskours pronance lors de l'installation de l'institut de vaccination de Vilna le 17 mai 1808 jour anniversaire de la naissance du docteur Edouard Jennner par Joseph Frank*, Wilna chez J. Zawadzki 1808.
Girdzijauskas V., Bizulevičius S., *Vilniaus Medicinos Draugijos vaidmuo vystant medicinos mokslo ir gydymo pagalbą Lietuvoje*, „Vilniaus Universiteto Mokslo Darbai, Med. Mokslų", Ser. A, 1958.

Głowacki W. W., *Wykłady farmacji Jędrzeja Śniadeckiego w Wilnie (1797–1804)*, Warszawa 1991.

Grejtene R., *Wokół kształtowania się narodu łotewskiego. Narodowe odrodzenie w Latgalii w XIX i XX wieku*, [w:] *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999* [*Non-provincial Europe: Changes on the Eastern Territories of the former Polish Republic (Belarus, Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic in 1772–1999*], Warszawa–Londyn 1999.

Grygorowicz M., *Dorobek uczonych wszechnicy wileńskiej w dziedzinie chemii: Jędrzej Śniadecki i początki nauk chemicznych na Uniwersytecie Wileńskim*, [w:] *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie*, t. 2, *Kultura i trwanie*, Białystok 1996.

Gylienė L., *Vilniaus medicinos draugijos vaidmuo chemijos mokslo vystymui Lietuvoje*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979.

Hertz B., *Murawiew (Rok 1863 na Litwie)*, Józef Sorokowicz, Warszawa 1919.

Homolicki Michał (22 XI 1791–21 I 1861), lekarz, członek Towarzystwa Lekarskiego i Komisji Archeologicznej [Nekrolog], „Kurier Wileński" 1861, 24 stycznia, nr 7.

Ilgievič H. [Ilgiewicz H.], *Lietuvos mokslo draugijų veikla XX amžiaus pradžioje*, [w:] *Žinija Lietuvoje: neformali mokslo žinių sklaida XX amžiuje*, Kaunas 2000.

Ilgievič H. [Ilgiewicz H.], *Vilniaus mokslinių draugijų šviečiamoji veikla XIX–XX a. pradžioje*, „Humanistica", Kaunas 2002, http://www.filosofija.ktu.lt/humanistica

Ilgiewicz H., *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie w Wilnie*, [w:] *Przeszłość odległa i bliska*, Poznań 2000.

Ilgiewicz H., *Działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1939*, [w:] *Prace VI międzynarodowej konferencji „Nauka a jakość życia. Perspektywy i wyzwania III Tysiąclecia"*, Wilno 2000.

Ilgiewicz H., *Kwestia językowa w wileńskich towarzystwach naukowych w XIX wieku*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy" Rok 2001/2002, Wilno 2002.

Ilgiewicz H., *Litewska kontestacja pojęcia „Kresy Wschodnie"* [*Lithuanian contestation of the notion of the "eastern Borderland"*], [w:] *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999* [*Non-provincial Europe: Changes on the Eastern Territories of the former Polish Republic (Belarus, Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic in 1772–1999*], Warszawa–Londyn 1999.

Ilgiewicz H., *Muzeum Murawiowa w Wilnie (1898–1915)*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy" Rok 2003, t. 2, Wilno 2003.

Ilgiewicz H., *Niektóre wileńskie wydawnictwa źródłowe z drugiej połowy XIX – początku XX wieku i ich ocena przez uczonych polskich i litewskich*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy" Rok 2001/2002, Wilno 2002.

Ilgiewicz H., *Polityka caratu wobec towarzystw naukowych w Wilnie*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1, (red.) E. Feliksiak i M. Leś, Białystok 2002.
Ilgiewicz H., *Założenie Komisji Archeologicznej i Muzeum Starożytności w Wilnie*, [w:] *Prace VII międzynarodowej konferencji „Nauka a jakość życia. Edukacja w perspektywie stulecia"*, (*Studium Vilnense A*, vol. nr 1), Wilno 2003.
Inglot M., *Polskie czasopisma literackie ziem litewsko–ruskich w latach 1832–1851*, Warszawa 1966.
Inglot M., *Propagandowe funkcje carskiej prasy polskojęzycznej w okresie powstania listopadowego*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej" 1982, nr 3–4.
Inteligencja polska XIX i XX wieku, t. 3, Warszawa 1893.
Janowicz S., *Kształtowanie się narodu białoruskiego*, [w:] *Europa nie prowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999* [*Non–provincial Europe: Changes on the Eastern Territories of the former Polish Republic (Belarus, Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic in 1772–1999*], Warszawa–Londyn 1999.
Janulaitis A., *Mikalojus Akelaitis*, Vilnius 1969.
Jaroszewicz A., *Przebudowy kościołów katolickich na cerkwie prawosławne na Białorusi po powstaniu styczniowym (w świetle materiałów archiwalnych)* [w:] *Kultura i polityka: wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772–1915)*, (red.) D. Konstantynow i P. Paszkiewicz, Warszawa 1994.
Jaroszewicz J., *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, t. 1–3, Wilno 1844–1845.
Jaroszewicz J., *Zarysy o czasach pogańskich Litwy*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za rok 1859", Wilno 1859.
Jasiński W., *Działalność wydawnicza Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego w pierwszym stuleciu jego istnienia 1805–1905*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", Wilno 1936, t. 12, z. 1.
Jaśkiewicz L., *Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku*, Pułtusk 2001.
Joachim Lelewel, człowiek – obywatel – uczony, Toruń 1986.
Jogėla V., *Vilniaus Romos Katalikų Dvasinė Akademija 1833–1842 metais: organizacija ir veikla*, Vilnius 1997.
Jubileusz Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego za 1926 r.", Wilno 1926, z. 1/3.
Jurginis J., *Lietuvių mokslo draugija*, [w:] *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius 1975.
Jurkiewicz J., *Demokraci wileńscy w latach 1905–1914*, „Acta Baltico-Slavica" 1983, t. 19.
Jurkiewicz J., *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983, (Wydawnictwo Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, ser. Historia, nr 100).

Jurkowski R., *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1939: Przyczynek do życia kulturalnego Wilna*, „Zapiski Historyczne" 1986, t. 51, z. 4.
Jurkowski R., *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904*, Warszawa 2001.
Karčiauskienė M., *Mokykla ir pedagoginė mintis Lietuvoje XIX a. II pusėje*, Vilnius 1883.
Kasperavičius A., *Kształtowanie się narodu litewskiego*, [w:] *Europa nie prowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 [Non-provincial Europe: Changes on the Eastern Territories of the former Polish Republic (Belarus, Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic in 1772–1999]*, Warszawa–Londyn 1999.
Keršytė N., *Lietuvos muziejai iki 1940 metų: Lietuvos muziejų raida XVI–XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje*, Vilnius 2003.
Kieniewicz S., *Konarski Szymon (1808–1839), powstaniec, emisariusz, publicysta, demokrata*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13.
Kirkor A. H., *Bazylika litewska przez A. H. Kirkora, członka nadzwyczajnego Akademii Umiejętności w Krakowie*, Kraków 1886.
Kirkor A. H., *Groby wielkoksiążęce i królewskie przez A. H. Kirkora*, Warszawa 1882.
Kirkor A. H., *Julian – Albin Moszyński*, „Teka Wileńska" 1857, nr 2.
Kirkor A. H., *Ludność miasta Wilna*, „Teka Wileńska" 1858, nr 3.
Kirkor A. H. (pseud. Jan ze Śliwina), *Muzeum Starożytności w Wilnie przez Jana ze Śliwina*, Wilno 1856, (odb. z „Przechadzek po Wilnie").
Kirkor A. H., *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach przez Jana ze Śliwina*, Wilno 1856.
Kirkor A. H., *Rzecz o litewskich słownikach i ogólny pogląd na kraje litewskie*, „Pismo Zbiorowe Litewskie za 1862 rok", Wilno 1862.
Kirkor A. H., *Wspomnienie o Julianie Albinie Moszyńskim, doktorze medycyny, wiceprezesie Cesarskiego Lekarskiego Towarzystwa w Wilnie [...]*, Wilno 1857.
Kirkor A. H., *Znaczenie języka litewskiego we względzie naukowym*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za rok 1859", Wilno 1859.
Kirkoras A. H., *Lietuva nuo seniausių laikų iki 1882 m.*, vertė V. Visockas, Vilnius 1995.
Klaczko J., *Odstępcy*, Paryż 1860.
Kondratas R. A., *Joseph Frank (1771–1842) and the Development of Clinical Medicine. A Study of the Transformation of Medical Thought and Practice at the End of the 18th Beginning of the 19 the Centuries*, Cambridge 1977 (Harvard University).
Kosiński J. A., *Nauka polska w wieku XIX–XX. Studium nauko-metryczne*, Wrocław 1981.
Kościałkowski S., *Dalewski Aleksander (1827–1862), działacz społeczny, patriota*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4.
Kościałkowski S., *Dalewski Franciszek (1825–1904), działacz społeczny, patriota*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4.

Kowalska K., *Renier (Regnier, Reniger) Anicety (1805–1877), lekarz, przyrodnik, kierownik biblioteki Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego*, [w:] *Słownik biologów polskich*, Warszawa 1987.

Kraszewski J. I., *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej*, „Teka Wileńska" 1829, nr 6.

Kraszewski J. I., *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. 1–4, Wilno 1840–1842.

Król M., Karpiński W., *Od Mochnackiego do Piłsudskiego: Sylwetki polityczne XIX wieku*, Warszawa 1997.

Krupowicz M., *Ignacy Daniłowicz*, „Tygodnik Ilustrowany", Warszawa 1871, t. VII, nr 181.

Krupowicz Maurycy (1823–1891), historyk, archiwista, bibliotekarz, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV/1, z. 64.

Krzyżanowski S., *Eustachy Tyszkiewicz i jego prace*, Lwów 1873.

Krzyżanowski S., *Zbieracze starożytności w Polsce i ich zbiory naukowe*, Kraków 1872, (odb. z „Rocznik dla Archeologów", r. 1870).

Kucharczyk G., *„Boże coś Polskę – pieśń politycznie tendencyjna". Aspekty działalności pruskiej cenzury w drugiej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historyczny" 2000, r. 107, nr 3.

Kudirka J., *Veiverių mokytojų seminarija (1866–1918)*, Vilnius 1970.

Kurjata J., *Komisja Archeologiczna Wileńska*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa 1994.

Kviklys B., *Lietuvos bažnyčios*, t. 5: *Vilniaus arkivyskupija*, Chicago 1985–1996.

Laučaitė L., *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius 2002.

Lelewel J., *Polska: dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez Joachima Lelewela*, t. 7, Poznań 1859.

Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje, sudarytojas ir įvado autorius Rimantas Vėbra, Vilnius 2001.

Lietuvių literatūros enciklopedija, Vilnius 2001.

Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius, Vilnius 2001.

Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (Ligi 1904 metų), Vilnius 1987.

Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai (Ligi Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos), aut.: M. Karčiauskienė, M. Lukšienė, K. Žukauskas ir kiti, Vilnius 1983.

Lietuvos muzikos istorija, ks. 1: *Tautinio atgimimo metai 1883–1918*, sudarytoja Dana Palionytė-Banevičienė, Vilnius 2002.

Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny, t. 1 (A–M), Warszawa 1984.

Łepkowski J., *Kaplica Zygmuntowska w katedrze krakowskiej*, „Teka Wileńska", Wilno 1858, nr 4.

Łossowski P., *Po tej i tamtej stronie Niemna: Stosunki polsko-litewskie, 1883–1939*, Warszawa 1985.

Maciūnas V., *Vilniaus universitetas ir lietuviškasis XIX amžiaus sąjūdis*, [w:] *Vilniaus universitetas 1579–1979*, Chicago 1981.
Makowski B., *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa 1986.
Makowski B., *Z dziejów Litewskiego Towarzystwa Naukowego w Wilnie 1920–1939*, „Acta Baltico-Slavica", t. 12 Wrocław 1973.
Malinowski M., *O ziemianach podług dawnych praw litewskich*, „Teka Wileńska", Wilno 1857, nr 1.
Malinowski M., *Stanisława Łaskiego, wojewody sieradzkiego prace naukowe i dyplomatyczne*, Wilno 1864.
Medišauskienė Z., *Adomas Honorius Kirkoras: tarp Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos*, [w:] *Lietuvos atgimimo istorijos studijos*, t. 8, Vilnius 1996.
Merkelis A., *Du garsingieji žemaičiai. Simono Daukanto ir vysk. Motiejaus Valančiaus gyvenimo ir darbų aprašymas su jų raštų pavyzdžiais*, Kaunas 1931.
Merkys V., *Dalevskių šeima*, Vilnius 1967.
Merkys V., *Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias. 1864–1904: Informacinė knyga*, Vilnius 1994.
Merkys V., *Knygnešių laikai.1864–1904*, Vilnius 1994.
Merkys V., *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius 1982.
Merkys V., *Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalumo ir tautiškumo*, Vilnius 1999.
Merkys V., *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.). Politinės jos susikūrimo aplinkybės*, Vilnius 1979.
Merkys V., *Simonas Daukantas*, Vilnius 1972; wyd. 2, Vilnius 1991.
Mienicki R., *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku. Rys historyczny opracował Ryszard Mienicki, starszy archiwista Archiwum Państwowego w Wilnie*, Warszawa 1923.
Mienicki R., *Archiwum Akt Dawnych w Witebsku (Centralne Archiwum Witebskie) 1852–1903*, Warszawa 1939.
Mienicki R., *Archiwum Murawjewskie w Wilnie (1898–1901–1936)*, Warszawa 1937.
Mienicki R., *Biblioteka Archiwum Państwowego w Wilnie*, Wilno 1932, (odb. z księgi „Ateneum Wileńskie", t. VIII).
Mienicki R., *Wileńska Komisja Archeograficzna 1864–1915*, [w:] *Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, t. 1, z. 1,Wilno 1925.
Młodecki S., *Malinowski Mikołaj h. Pobóg (1799–1865)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX/1, z. 80.
Mościcki H., *Szymon Konarski: w 85 tą rocznicę stracenia*, Wilno 1924.
Mulevičius L., *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų skyriaus surinkta medžiaga apie žemės ūkio padėtį ir jos panaudojimas*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979.

Na pamiątkę pobytu Najjaśniejszego Cesarza Jego Mości Aleksandra II w Wilnie 6 i 7 września 1858 roku. Wydanie Komisji Archeologicznej [*В память пребывания Государя Императора Александра II в Вильне 6 и 7 сентября 1858 г. Издание Виленской Арчеологической Комиссии*], Wilno 1858.

Narbutt T., *Dzieje starożytne narodu litewskiego*, t. 1–9, Wilno 1835–1841.

Narbutt T., *Pomniki do dziejów litewskich*, Wilno 1846.

Narbutt T., *Teodora Narbutta pomniejsze pisma historyczne szczególnie do historii Litwy odnoszące się*, Wilno 1856.

Narkowicz L., *Dzieje środowiska intelektualnego Wilna pierwszej ćwierci XIX w., na przykładzie rodziny dr. Józefa Franka*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1, (red.) E. Feliksiak i M. Leś, Białystok 2002.

Naruniec R., *Michał Baliński jako mecenas polsko-litewskich więzi kulturowych*, Warszawa 1995.

Nezabitauskis A., *Jonas Basanavičius, fotografuotinis leidimas*, Vilnius 1990.

Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław i in. 1990.

Ochmański J., *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890 r.)*, Białystok 1965.

Odyniec W., *Ś.p. Juliusz Sumorok: wspomnienie pośmiertne [lekarz, członek Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego]*, „Słowo" 1938, nr 234.

Paszkiewicz P., *W cieniu tronu i ołtarza. Polityka imperialna Rosji i jej aspekty rusyfikacyjne (fazy i przejawy)*, [w:] *Kultura i polityka: wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772–1915)*, Warszawa 1994.

Petrauskienė I., *Vilniaus mokslo ir meno muziejus*, „Muziejai ir paminklai", Vilnius 1985, nr 7.

Piročkinas A., Šidlauskas A., *Mokslas senajame Vilniaus universitete*, Vilnius 1984.

Plater A., *Hydrograficzno-statystyczne opisanie Dźwiny zachodniej oraz ryb w niej żyjących*, Wilno 1861.

Plenkiewicz R., *Adam Benedykt Jocher (1791–1860)*, [w:] *Album biograficzny zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*, t. 2, Warszawa 1902.

Prašmantaitė A., *Vilniaus universitetas ir visuomenė 1803–1832 metais: Gamtos mokslų populiarinimas*, Vilnius 1992.

Pruszyński J., *Grabież i niszczenie dziedzictwa kulturalnego Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej*, [w:] *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999* [*Non-provincial Europe: Changes on the Eastern Territories of the former Polish Republic (Belarus, Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic in 1772–1999*], Warszawa–Londyn 1999.

Rolbiecki W., *Towarzystwa naukowe w Polsce*, Warszawa 1972.

Rolnik D., *Agitacja prapowstańcza przed polskimi zrywami niepodległościowymi 1794, 1830 i 1863 roku – formy i kręgi społecznego oddziaływania. Próba porównania*, [w:] *Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku*, Lublin 2001.
Romanowski A., *Młoda Polska wileńska*, Kraków 1999.
Romanowski A., *Polska oświata i nauka w Wilnie doby pozytywizmu*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1.
Romanowski A., *Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków 2003.
Ruzas V., *Eustachijus Tiškevičius ir numizmatika. Katalogas*, Vilnius 1990.
Sadowski L., *Polska inteligencja prowincjonalna i jej ideowe dylematy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1988.
Sawicki J., *Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės problemos*, t. 15; *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, Vilnius 1999.
Sawicki J., *Od dwuszczeblowości do dwoistości litewsko-polskiej. Świadomość narodowa Michała Romera*, [w:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996.
Sikorska-Kulesza J., *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX w.*, Warszawa 1995.
Šenavičienė I., *Žemaičių lituanistai Vilniaus vyriausiojoje seminarijoje*, Vilnius 1998.
Širkaitė J., *Carska polityka kulturalna na Litwie a wileńska szkoła rysunkowa*, [w:] *Kultura i polityka: wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772–1915)*, Warszawa 1994.
Skowronek J., *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994.
Słowiński L., *Dla tej, co nie zginęła: Z dziejów edukacji narodowej na ziemiach polskich w latach 1795–1821*, Poznań 1985.
Smykowski J., *Ukaz z 10 XII 1865 r. i jego konsekwencje dla stanu posiadania ziemiaństwa polskiego w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego*, [w:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996.
Srebrakowski A., *Historyczne podłoże współczesnych postaw Polaków na Litwie*, [w:] *Prace VI międzynarodowej konferencji „Nauka a jakość życia. Perspektywy i wyzwania III Tysiąclecia"*, Wilno 2000.
Staliūnas D., *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidurys – XX a. pradžia)*, Vilnius 2000.
Stocki E., *Jundziłł Hipolit (1846–1898), doktor medycyny*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 11, 1964–1965.
Stolzman M., *Czasopisma wileńskie Adama Honorego Kirkora*, Warszawa–Kraków 1973, (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 321. Prace Historyczno-Literackie, z. 26).
Stolzman M., *Nigdy od ciebie miasto. Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych 1832–1863*, Olsztyn 1987.

Sudolski Z., *Okno na świat czyli o kuratorstwie ks. A. J. Czartoryskiego z perspektywy filomacko-filareckiej*, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1, Białystok 2002.

Szybieka Z., *Właściciele ziemscy i chłopi Białorusi: Niezrealizowana myśl konsolidacji narodu w latach 1790–1912*, „Przegląd Wschodni" 2003, t. 8, z. 3 (31).

Szyndler B., *Mikołaj Nowosilcow (1762–1838). Portret carskiego inkwizytora*, Warszawa 2004.

Śniadecki J., *Dzieła Jędrzeja Śniadeckiego*, wyd. M. Baliński, t. 1–6, Warszawa 1840.

Śniadecki J., *O fizycznym wychowaniu dzieci*, Wilno 1856.

Śniadecki J., *Początki chemii. Stosownie do teraźniejszego tej umiejętności stanu dla pożytku uczniów i słuchaczy ułożone i za wzór lekcji akademickich służyć mające*, Wilno 1800.

Śniadecki J., *Teoria jestestw organicznych*, t. 1–2, wyd. 1, Warszawa 1804–1811; wyd 2 poprawione i uzupełnione, t. 1–3, Wilno 1838.

Śniadecki J., *Theorie des etres organises, renfermant les generalites de la vie organique*, Paris 1825.

Śnieżko A., *Gutt Jerzy (1769–1836), farmaceuta i aptekarz wileński*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, 1960.

Śnieżko A., *Marcinowski Antoni (1781–1855), wydawca i drukarz wileński*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 19, 1974.

Śnieżko A., *Tyszkiewicz Eustachy (1814–1873), archeolog, założyciel biblioteki*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972.

Tamulevičienė E., *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius (1967–1915)*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979.

Tautavičius A., *Pirmieji sumanymai įsteigti Vilniuje muziejų*, „Muziejai ir paminklai" 1969.

Tautavičius A., *Vilniaus Senienų muziejus ir Archeologijos komisija*, „Muziejai ir paminklai" 1982, nr 4.

Topolska M. B., *Polacy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII (Przyczynek do dziejów polskiej emigracji na wschód w okresie staropolskim)*, „Lituano Slavica Posnaniensia. Studia Historica" 1887, t. 2.

Triponienė D., *Vilniaus medicinos draugija (1805–1998)*, Vilnius 1999.

Trzebiński S., *Ś.p. dr Bernard Hlasko*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1928, r. 4, z. 1.

Trzebiński S., *Ś. p. Ludwik Czarkowski (1855–1928)*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1928, r. 4, z. 5, s. 1–5.

Trzebiński S., *W sprawie „Pamiętników" Franka*, Wilno 1925, s. 3 (odb. z „Pamiętnika Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", r. 1, z. 2.).

Turkowski T., *Baliński Michał (1794–1864)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków 1935.

Turska H., *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, Wrocław 1982.
Tyla A., *Lietuvių Alma Mater Maskvoje (Apie lietuvius, studijavusius Maskvos universitete XIX a. vid. – 1917 m.)*, „Mokslas ir gyvenimas" 1974, nr 6.
Tyla A., *Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802–1918*, „LTSR Mokslų Akademijos darbai", ser. A, t. 3, Vilnius 1973.
Tyszkiewicz E., *Archeologia na Litwie*, Kraków 1872 (odb. z „Rocznik dla Archeologów " za rok 1871).
Tyszkiewicz E., *Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuki, rzemiosł itd. w dawnej Litwie i Rusi Litewskiej*, Wilno 1850.
Tyszkiewicz E., *Birże. Rzut oka na przeszłość miasta, zamku i ordynacji*, St. Petersburg, 1869. Wyd. w języku litewskim: *Biržai: žvilgsnis į miesto, pilies ir majorato praeitį, Eustachijus Tiškevičius; iš lenkų kalbos vertė Algimantas Baublys*, Šiauliai 1998.
Tyszkiewicz E., *Groby rodziny Tyszkiewiczów. Opisał Eustachy Tyszkiewicz, były prezes Komisji Archeologicznej i kurator Muzeum Starożytności w Wilnie*, Warszawa, 1873.
Tyszkiewicz E., *Listy o Szwecji*, Wilno 1846, t. 1–2.
Tyszkiewicz E., *Nasze strony. Obrazek litewski*, Kraków 1871.
Tyszkiewicz E., *Obrazy domowego pożycia na Litwie*, Kraków 1867.
Tyszkiewicz E., *Opisanie powiatu Borysowskiego pod względem statystycznym, geograficznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim. Z dodaniem wiadomości o obyczajach, śpiewach, przysłowiach i ubiorach ludu, gusłach, zabobonach itd.*, Wilno 1847.
Tyszkiewicz E., *Postrzeżenia nad składem geognostycznym Birż*, Warszawa 1869, (odb. z „Gazety Warszawskiej").
Tyszkiewicz E., *Rzut oka na źródła archeologii krajowej czyli opisanie zabytków niektórych starożytności, odkrytych w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego*, Wilno 1842.
Tyszkiewicz E., *Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w diecezji wileńskiej*, „Teka Wileńska", nr 2 i 3.
Tyszkiewicz E., *Wincenty Marewicz: Studium obyczajowe*, Warszawa 1870, s. 20, (odb. z „Gazety Warszawskiej").
Tyszkiewicz Eustachy, hrabia, [w:] *Encyklopedia Powszechna*, t. 25, Warszawa 1867.
Tyszkiewicz K., *Notatki z podróży*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie za rok 1862".
Tyszkiewicz K., *Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi Litewskiej*, „Teka Wileńska", Wilno 1858, nr 3, 4, 5 i 6.
Tyszkiewicz K., *Wiadomość historyczna...*, Wilno 1859.
Tyszkiewicz Konstanty, hrabia, [w:] *Encyklopedia Powszechna*, t. 25, Warszawa 1867.
Uroczyste posiedzenie dla uczczenia zasług ś. p. d-ra Ludwika Czarkowskiego (...) Zmarłego 22-go października 1928 r., „Ateneum Wileńskie" 1928, r. 5.

Ustrzycki M., *Postawy polskich ziemian na Kresach wobec Rosji i Rosjan po powstaniu styczniowym (w świetle pamiętników)*, „Przegląd Wschodni", Warszawa 2002, t. VIII, z. 1 (29).
Uzięblo L., *Jan Kazimierz Wilczyński*, [w:] *Album biograficzny zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*, t. 2, Warszawa 1902.
Uzięblo L., *Muzeum Nauki i Sztuki*, „Kurier Litewski" 1907, nr 40.
Uzięblo L., *Towarzystwo Lekarskie w Wilnie (12 XII 1805 – 12 XII 1905)*, „Kurier Litewski" 1905, r. 1, nr 86.
Valančius M., *Biskupstwo żmujdzkie. Opisał ks. biskup Maciej Wołonczewski. Ze żmujdzkiego na język polski przetłumaczył i niektóre przypisy historyczne dodał M. Hryszkiewicz*, Kraków 1898.
Valančius M., *Raštai*, t. 1, parengė Vytautas Vanagas, Vilnius 2001.
Valančius M., *Žemaičių vyskupystė. Parašė vysk. Motiejus Volonczauskas*, Shenandoah 1897.
Valeika M., *Savčiaus vadovaujamos demokratinės draugijos veikla Vilniaus Medicinos-Chirurgijos akademijoje*, „LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija", Vilnius 1981, t. 21, nr 1.
Vasilevas K. G., Vasilevas K. K., Endzinas A., Siudikas V., *Iš medicinos istorijos: Johano Peterio Franko ir Jozefo Franko veikla Vilniuje ir Peterburge*, Vilnius 1983.
Vėbra R., *Lietuvių katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas (XIX a. antroji pusė)*, Vilnius 1968.
Vėbra R., *Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje*, Kaunas 1992.
Vėbra R., *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje: socialinės struktūros bruožai*, Vilnius 1990.
Vidmantas E., *Katalikų Bažnyčia ir nacionalinis klausimas Lietuvoje XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje*, Vilnius 1987.
Vidmantas E., *Rytų Lietuvos lietuvių lenkinimas per bažnyčias XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje*, [w:] *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius 1992.
Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940, Vilnius 1998.
Vilniaus medicinos draugija (1805–1985 m.), (red.) S. Pavilionis, Vilnius 1988.
Vilniaus universiteto istorija 1579–1994, Vilnius 1994.
Vyšniauskaitė A., *Lietuviai IX a. – XIX a. vidurio istoriniuose šaltiniuose*, Vilnius 1994.
Walasek S., *Polskie szkolnictwo i oświata na ziemiach Litwy Zachodniej w XIX i XX w. (do 1922 r.)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis", Prace Pedagogiczne CXXIX, t. 2086, Wrocław 1998.
Wereszka A., *Propaganda książki w wileńskich czasopismach literackich w okresie międzypowstaniowym (1831–1863)*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie" 1982, r. 27.
Wielhorski W., *Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Alma Mater Vilnensis*, t. 2, Londyn 1951.
Wielhorski W., *Polska a Litwa: Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, Londyn 1947.

Wielhorski W., *Warunki rozwoju świadomości narodowej Litwinów i powstania współczesnego państwa litewskiego (1861–1920)*, Lwów 1935 (odb. z *Pamiętnik Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Referaty)*.

Wisner H., *Wojna nie wojna. Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978.

Zahorski W., *Dr Julian Titius, 1820–1898*, [w:] *Album biograficzny zasłużonych Polaków i Polek, w. XIX*, t. 2, Warszawa 1903.

Zahorski W., *Szymon Konarski: życie i czyny*, Wilno 1907.

Zahorski W., *Ś. p. Hipolit Jundziłł*, „Tygodnik Ilustrowany" 1898, t. 1, nr 19.

Zahorski W., *Wileńskie Towarzystwo Lekarskie (1805–1905)*, „Tygodnik Ilustrowany" 1906, nr 7.

Zahorski W., *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, Warszawa 1898.

Zasztowt L., *Koniec przywilejów – degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawobrzeżnej Ukrainie w latach 1831–1868*, „Przegląd Wschodni" 1991, t. 1, z. 3.

Zasztowt L., *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.

Zasztowt L., *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 35, nr 2–3.

Zinkevičius Z., *Lietuvių kalbos istorija*, Vilnius 1984; t. 4: *Lietuvių kalba XVIII–XIX amžiuje*, Vilnius 1990.

Zinkevičius Z., *Rytų Lietuva: praeityje ir dabar*, Vilnius 1993.

Złotkowski D., *Udział akademików wileńskich w zrywach niepodległościowych w pierwszej połowie XIX w.*, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*, Białystok 2002.

Батюшков Помпей Николаевич (1811–1892), „Журнал Министерства Народного Просвящения", t. CCLXXXI, С. Петербург 1892.

Белецкий А., *Вероисповедание и родной язык коренного населения Виленской, Ковенской и Гродненской губернии по данным переписи 1897 года*, „Виленский календарь на 1906 год", Вильна 1905.

Белецкий А., *К вопросу о сооружении в Вильне в 1597 году храма во имя св. Духа*, „Виленский календарь на 1906 год", Вильна 1905.

Белецкий А., *Краткий исторический обзор деятельности управления Виленского учебного округа в XIX столетии*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903.

Белецкий А., *Открытие Музея графа М. Н. Муравьева*, Вильна 1901 (odb. z „Виленский Вестник" 1901, nr 87–88).

Белецкий Алексей Викторович [Некролог], „Виленский календарь на 1909 год", Вильна 1908, s. 131–132.

Белинский О. А., *Об отношениях Виленского Медицинского Общества к публике с 1805 до 1831 года*, Вильна 1900.

Белоцерковец Н., *Жатвенные песни в Борисовском уъезде, Минской губ.*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества", t. 3.

Берг Л., *Всесоюзное Географическое общество за сто лет*, Москва–Ленинград 1946.

Бессонов П., *Белорусские песни с подробными обяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта*, Москва 1871.

Бессонов П., *Калики перехожие. Сборник статей и исследований*, Москва 1863.

Бессонов П., *Рукопись времен царя Алексея Михайловича. Открыл и издал П. А. Бессонов*, Москва 1859.

Бондарчик В., *Северо-Западный Отдел Русского географического общества и его деятельность по изучению быта и культуры белорусов 1867–1914*, [w:] *Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии*, Ленинград 1977, т. 7.

В память пребывания Государя Императора Александра II в Вильне 6 и 7 сентября 1858 г. Издание Виленской Арчеопогической Комиссии [*Na pamiątkę pobytu Najjaśniejszego Cesarza Jego Mości Aleksandra II w Wilnie 6 i 7 wrzesnia 1858 roku. Wydanie Komisji Archeologicznej*], Вильна 1859.

Виноградов А., *Высокопреосвященнейший Агафангел, архиепископ Литовский и Виленский*, „Виленский календарь на 1911 год", Вильна 1910.

Виноградов А., *Высокопреосвященнейший Никандр, архиепископ Литовский и Виленский*, „Виленский календарь на 1911 год", Вильна 1910.

Виноградов А., *Генерал-адъютант Виталий Николаевич Троцкий*, Вильна 1901; (odb. z „Виленский календарь").

Виноградов А., *Князь Ретр Дмитриевич Святополк–Мирский, Виленский, Ковенский и Гродненский генерал-губернатор*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903 г.

Виноградов А., *Значение царствования императрицы Екатерины II для Северо–Западного края. Краткий исторический очерк*, изд. 1-е, Вильна 1900, изд. 2-е, Вильна 1904.

Виноградов А., *Императрица Екатерина II и Западный край. Значение царствования императрицы для края и памятник ей в Вильне. Исторический очерк*, Вильна 1904.

Виноградов А., *Как создался в г. Вильне памятник графу М. Н. Муравьеву. Издание Высочайше учрежденного Комитета по сооружению памятника*, составил секретарь Комитета А. А. Виноградов, Вильна 1898.

Виноградов А., *Памятник императрице Екатерине II в Вильне*, Тамбов 1902.

Виноградов А., *Православная Вильна. Описание виленских храмов*, Вильна 1904.

Виноградов А., *Православные святыни г. Вильны*, Вильна 1906.

Виноградов А., *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностях*, Вильна 1904.

Глебов И., *Виленские замки верхний и нижний. Исторический очерк*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903.

Глебов И., *Город Слуцк. Исторический очерк*, Вильна 1904.

Глебов И., *Из Истории старейшей гимназии в Виленском учебном округе. Слуцкая Радзивиловская гимназия в XVII и XVIII в.в. (1617–1670–1775 г.г.)*, „Журнал Министерства Народного Просвящения за 1904 г."

Глебов И., *Историческая записка о Слуцкой гимназии с 1617–1630–1901 г.г.*, Вильна 1903.

Головацкий Я., *Библиографические находки в Львове*, С. Петербург 1873.

Головацкий Я., *Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран*, Вильна 1884.

Головацкий Я., *Народные песни Галицкой и угорской Руси*, cz. 1–3, Москва 1878.

Голуб В., *Пятидесятилетие Виленского центрального архива древних актовых книг. Исторический очерк. 2 апреля 1852–1902*, составил помощник архивариуса В. К. Голуб, Вильна 1902.

Голуб В., *Юлиан Фомич Крачковский*, „Виленский календарь на 1904 год", Вильна 1903.

Горбачевский Н., *Археографический календарь на две тысячи лет (325–2324) по Юлианскому счислению и на семсот сорок два года (1583–2324) по Григорианскому счислению*, сост. Н. И. Горбачевским, Вильна 1869.

Горбачевский Н., *О Центральном архиве древних актовых книг губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской*, Вильна 1869 (odb. z „Вестник Западной России").

Горбачевский Н., *Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского*, Вильна 1874.

Грязнов Василий Васильевич, художник, участник в комиссиях по созданию памятников в Вильне М. Н. Муравьеву и Императрице Екатерине II [Некролог], „Виленский календарь на 1910 год", Вильна 1909.

Девяносолетие Императорского Виленского Медицинского Общества 12 декабря 1895 года, Вильна 1895.

Добрянский Ф., *Вильна и окрестности. Путеводитель и справочная книжка. С планом гор. Вильны*, Вильна 1883.

Добрянский Ф., *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, Вильна 1882.

Добрянский Ф., *Путеводитель по Виленской публичной библиотеке*, Вильна 1879.

Довгялло Д., *Битва при Грунвальде 15 июля 1410 года (К 500-летнему юбилею)*, Вильна 1909.

Довгялло Д., *Витебская духовная семинария (1806 г. – 16 XII 1906 г.). Заметки и воспоминания*, Витебск 1907.

Довгялло Д., *Город Борисов*, Вильна 1910.

Довгялло Д., *Город Лепель Витебской губернии. Хроника минувшей жизни*, Витебск 1905.

Довгялло Д., Друя., *Заштатный город Виленской губернии. (Ист.-стат. очерк)*, Вильна 1907.

Довгялло Д., *К истории православной Западно-русской церкви до половины XVII века. Новые даные почерпнуты из 33-го тома актов Виленской Археографической Комиссии*, Вильна 1908.

Довгялло Д., *К истории Северо-Западного Отдела (Материалы и заметки)*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества", Вильна 1910, t. 1, t. 2.

Довгялло Д., *Местечко Неменчин Виленской губернии*, Вильна 1909.

Довгялло Д., *Описание Витебского церковно-археологического древлехранилища*, вып. 1, Витебск 1899.

Довгялло Д., *Петр Великий в Северо-Западном крае в 1705 году*, „Виленский календарь на 1905 год", Вильна 1904.

Довгялло Д., *Полотская епархия к 1903 г.*, Витебск 1903.

Довгялло Д., *Последняя страница истории Виленского университета*, Вильна 1914.

Евдоким Романович Романов, „Виленский календарь на 1911 год", Вильна 1910.

Егелявичюс С., *Организация архивов и других хранилищ документов в г. Вильнюсе во второй половине XIX – начале XX в*, „Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija" [*Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История*], Вильнюс 1990, t. 31.

Жукович Платон Николаевич – историк (Род. в 1857 г.) [w:] *Новый энциклопедический словарь*, t. 18, С. Петурбург, s. a.

Загорский В., *Императорское Виленское Медицинское Общество 1805–1895*, Вильна 1896.

Из жизни Виленского Общества Любителей Естествознания, „Записки Виленского Общества Любителей Естествознания", t. 1, Вильна 1910.

К 35-летию службы в Западно–русском крае А. В. Белецкого, „Виленский календарь на 1908 год", Вильна 1907.

Каспийский М., *Муравьевский Музей в Вильне*, „Исторический Вестник", С. Петербург 1901, t. 85.

Корнилов И., *Общие замечания о положении учебно–воспитательного дела в Виленском учебном округе в 1867 г*, С. Петербург 1868 (odb. z „Журнал Министерства Народного Просвещения").

Корнилов И., *Памяти графа Михаила Николаевича Муравьева (к истории Виленского учебного округа за 1863–1868 г.г.)*, С. Петербург 1898.

Коссаковский М., *Педагогический музей при Виленском учебном округе*, „Виленский календарь на 1905 год", Вильна 1904.

Коялович М., *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 1–4, „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург ноябрь 1868, t. 140.

Коялович М., *Западно-русские археографические издания*, „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург, ноябрь 1870, t. 152, декабрь 1870, t. 152.

Коялович Михаил Иосифович – историк (1828–1891), [w:] *Новый энциклопедический словарь*, t. 23, Петроград.

Крачковский Ю., *Иван Петрович Корнилов, попечитель Виленского Учебного Округа 1864–1868*, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901.

Крачковский Ю., *Исторический обзор деятельности Виленского Учебного Округа*, Вильна 1903.

Крачковский Ю., *Православные святыни гор. Вильны в XVI и XVII в.*, „Виленский календарь на 1896 год", Вильна 1895.

Крачковский Ю., *Пятидесятилетие воссоединения униатов*, Виьна 1899.

Кудринский Ф., *Белоруссы (Общий очерк)*, „Виленский календарь на 1905 год", Вильна 1904.

Кудринский Ф., *Казаки (Общий очерк казачества до XVII в.)*, „Виленский календарь на 1907 год", Вильна 1906.

Кудринский Ф., *Литовцы (Общий очерк)*, „Виленский календарь на 1906 год", Вильна 1905.

Лаппо Иван Иванович – историк (Род. в 1869 г.), [w:] *Новый энциклопедический словарь*, t. 24, Петроград.

Любавский Матвей Кузьмич – историк (Род. в 1860 г.), [w:] „Новый энциклопедический словарь", t. 25, Петроград.

Лялин В., *Виленский центральный архив*, „Сборник Археологического Института", ks. 1, С. Петербург 1878.

Лялин В., *Витебский архив бывшего генерал-губернаторства*, (odb. z „Сборник Археологического Института").

Лялин В., „Витебский центральный архив", s. a., s. l, 27 (odb. z „Сборник Археологического Института").

Межутавичюте В., *Главные научные направления деятельности Вильнюского Медицинского Общества в XIX в.*, [w:] *Становление науки и научных колективов Прибалтики*, Рига 1985.

Миловидов А., *Виленский центральный архив (1852–1902)*, „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург 1902.

Миловидов А., *Возстановление деятельности Северо-Западного Отдела Императорского русского географического общества*, „Виленский Вестник" 19 января 1910, nr 1976.

Миловидов А., *Воспитательное и образовательное значение школьных экскурсий – паломничеств в Западном крае*, Вильна 1910.

Миловидов А., *Меры принятые графом М. Н. Муравьевым к ограждению православного населения от латинско–польской пропаганды в Северо-Западном крае*, Вильна 1900.

Миловидов А., *Памяти П. Корнилова, как основателя русской национальной школы в Северо-Западном крае (к столетнему юбилею рождения И. П. Корнилова)*, Вильна 1911.

Миловидов А., *Прошлое и современное положение археографии в Северо-западном крае*, s. l (odb. z „Журнал Министерства Народного Просвещения", сентябрь 1904,).

Миловидов А., *Русский календарь в Северо-Западном крае 1883–1908 (К 25-летию «Виленского календаря»)*, „Виленский календарь на 1908 год", Вильна 1907.

Муравьевский Музей в г. Вильне, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901.

Памяти графа Михаила Николаевича Муравьева (Ко дню открытия ему памятника в г. Вильне 8 ноября 1898 г.), Вильна 1898.

Памяти графа Михаила Николаевича Муравьева, искоренителя латинско-польской крамолы в 1863 году и восстановителя русской народности и православной церкви в Северо-западном крае России (Ко дню открытия в г. Вильне памятника М. Н. Муравьеву. Издание Свято-Духовского Братства), Вильна 1898.

Памяти заслуженого преподавателя Виленского реального училища и члена Виленской Археографической Комиссии Семена Вуколовича Шолковича, Вильна 1886.

Памяти И. П. Корнилова, как основателя русской национальной школы в Северо--Западном крае (к столетнему юбилею рождения И. П. Корнилова), Вильна 1911.

Памяти Якова Федоровича Головацкого, председателя Виленской комиссии для разбора и издания древних актов, Вильна 1888.

По поводу рецензии на издание Писцовой книги Гродненской Экономии (Замечания Виленской Комиссии для разбора и издания древних актов), „Журнал Министерства Народного Просвещения", С. Петербург сентябрь 1883, t. 229.

Подвиг Муравьева–настольная книга правителям и правительствам, С. Петербург 1898.

Попов В. А. [Некролог], „Виленский календарь на 1907 год", Вильна 1906.

Приалгаускайте Е., *Стоматологические вопросы в деятельности Вильнюского Медицинского Общества (1805–1905)*, [w:] *Тезисы докладов конференции истории медицины в Прибалтике и Белорусии*, Вильнюс 1963.

Пятидесятилетие Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 17 IV 1864 – 17 IV 1914 Юбилейная записка, Вильна 1914.

Пятидесятилетие службы Ивана Яковлевича Спрогиса, Вильна 1914.

[Романов Е.], *Вильна*, Витебск 1910, (odb. z „Витебские губернские ведомости" 1910, nr 16, 17).

Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России. Составил и издал С. Шолкович, член Виленской Археографической Комиссии и заслуженный преподаватель Виленского реального училища при субсидии от Виленского учебного округа, Вильна 1885.

Семенов П., *История полувековой деятельности Императорского русского географического общества 1845–1895*, С. Петербург 1896.

Снитко Константин Иванович, член Комиссии для разбора древних актов, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901.

Спрогис И., *Виленский центральный архив древних актовых книг*, „Памятная книжка Виленской губернии на 1902 год", Вильна 1901.

Спрогис И., *Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия, составленный по 40 актовым книгам росиенского земского суда архивариусом Виленского центрального архива И. Я. Спрогисом*, Вильна 1888.

Спрогис И., *Из воспоминаний об Иване Петровиче Корнилове*, Вильна 1911 (Изданание Северо-Западного отдела Императорского русского географического общества).

Торжественное собрание Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 17 IV 1914 года по поводу 50-летия существования, Вильна 1914.

Троцкий Виталий Николаевич, генерал–адьютант, Виленский, Ковенский и Гродненский Генерал-Губернатор, Командующий войсками виленского военного округа, „Виленский календарь на 1902 год", Вильна 1901.

Турцевич А., *Краткий исторический очерк Виленской комиссии для разбора и издания древних актов 1864–1906*, Вильна 1906.

Турцевич А., *Краткий очерк жизни и деятельности графа М. Н. Муравьева*, Вильна 1898.

Турцевич А., *Краткий очерк жизни и деятельности Екатерины II*, Вильна 1901.

Турцевич А., *Русская история (В связи с историей Великого Княжества Литовского). Курс городских училищ и младших классов средних учебных заведений*, 16-е изд., Вильна 1914.

Турцевич А., *Трокский замок: исторический очерк*, Вильна 1901.

Турцевич А., *Хрестоматия по истории Западной России: Учебное пособие для учеников старших классов средних учебных заведений*, Вильна 1892.

Улащик Н., *Издания Виленской Археографической Комиссии*, [w:] *Тезисы докладов конференции по источниковедческим проблемам истории народов Прибалтики*, Рига 1968.

Улащик Н., *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода*, Москва 1973.

Шверубович Ф., *Братья Кукольники. Очерк их жизни: биография, служебно-литературная деятельность и хроника современных им событий в Северо-Западном крае*, Вильна 1885.

Яковер М., *Северо-Западный Отдел Русского географического общества и его роль в изучении Литвы и Белоруссии в конце XIX и в начале XX вв.*, „Известия Всесоюзного географического общества" 1971, nr. 16.

Ясинский М., *Обзор последних изданий Виленской Археографической Комиссии*, [w:] *Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца*, t. 7, Киев 1893.

Яхонтов Павел Яковлевич, „Виленский календарь на 1911 год", Вильна 1910.

— Summary —

The year 2005 marks the two-hundredth anniversary of the foundation of Vilna Medical Society – the first scientific society in Vilna. Therefore, it is a unique opportunity to remember the history of these societies, commisions and other scientific communities acting in Vilna during the czarism captivity period. Eight such institutions are presented in this study: the Imperial Medical Society of Vilna (1805–1915), the Museum of Antiquities and Archaeological Commission in Vilna (1855–1865), the Archaeographical Commission of Vilna (1864–1915), the North-West Department of the Imperial Russian Geographical Society (1867–1915), the Vilna Department of the Society for Propagation of Russian Historical Education (1899–1915), the Muravyev Museum in Vilna (1898–1915) and the Central Archive of Vilna (1852–1915).

The aim of this study is to investigate the circumstances these institutions were founded in, as well as their political and scientific objectives. Another important task is the presentation of their structure, activity field, funding sources and scientific achievements. The publications they edited were analysed, their authors and publishers, together with their dissemination range and opinions both Polish and Russian scientists gave on them.

A particular attention was paid to the personnel of scientific institutions, in an attempt to assess their exact number, names, estate each of them belonged to, their professional activities, nationality and political convictions as precisely as possible. The influence these institutions had over the society, by means of publishing houses, public life, newsletters and secondary institutions like libraries, reading rooms or outpatient clinics, was also taken into account.

Czarism politics concerning Polish and Russian institutions was researched with special care and attention. Towards the former, the government polities varied from restrictions and post-uprising repression to a good measure of leniency during „thaw" periods. Their attitude towards the latter was a mix of financial aid and ideological pressure.

The support Polish institutions received from the gentry and intellectuals is widely considered in this study, as well as the contacts various Vilna institutions had with the other scientific groups in and outside the country and the importance of such contacts

for developing scientific and educational traditions after all high education schools in Vilna had been closed (Vilna University in 1832, Medico-Surgical Academy and Theological Academy in 1842).

The time span of the study stretches from the foundation of the first scientific fellowship – the Medical Society in 1805 to the fall of the Russian rule in July 1915. One may distinguish three periods. The first began in 1805 with the foundation of the Medical Society and ended in 1830 when the November Uprising broke out. Then the second period, which ended in the January Uprising of 1863. The third covers the years up to 1915, when the Russian institutions were either removed from Vilna deep into the Russian territory, or their activity stopped. Meanwhile, Polish and Lithuanian organizations were forced to restrict or even cease functioning. This period may be divided into two smaller ones. First came forty years of reactionism (1864–1905), then the time after the revolutionary events of 1905 which forced the czar to make serious concessions in his internal policy. When the occupational regime established after the suppression of the January Uprising in the so-called North-West Country relaxed, the long suppressed cultural and political life slowly regenerated. In 1907 there arose, among many an organisation of education and art, new scientific societies: the Vilna Society of the Friends of Science, the Society of Science and Art (which was merged into the former in 1914), Lithuanian Scientific Society. Their activity does not belong to this work, for when the First World War began they were still developing and continued their activity during the period between the World Wars in different historical conditions.

The period of reforms, however, was very short. Having stifled the revolution the czar returned to the old methods of ruling. The concessions made in the field of culture and education were consequently cancelled. The use of Polish language was again restricted in Vilna Province. The motivation for it came from the decision of the Government Council, issued 27 March 1906, in which it stressed the obligatory use of Russian in all public presentations (the Kovno Province was exempt of it). Documentation of all the institutions was to be done in Russian only. Since 1910, Polish schools started being closed down and teachers of Polish or Lithuanian nationality dismissed.

The time had changed, however, and the imperial government was unable to abolish all the concessions. The newspapers and magazines in Polish, Lithuanian and Yiddish were still published, communities and libraries still acted and the secret education was common. The government's attempts to remove local languages from schools were unsuccessful. In the Kovno and Suwałki districts, the Lithuanian was commonly used in many schools. In many secondary schools, thanks to the parents and the public, the Polish language was taught as a voluntary subject. At the beginning of World War I, there were thirteen schools in Vilna Educational District where the teaching was carried in Polish. Therefore, a conclusion is to be made that the czarism russification policy had failed, although it succeeded in slowing down the cultural development of enslaved nations. In spite of long suppression years they were prepared to regain their culture and independence.

The whole study consists of eight chapters, each of them divided into several subsections. The first chapter contains a discussion on conditions and circumstances that the scientific institutions of Vilna had to cope with in 19th and at the beginning of 20th century. In each of the following seven chapters, one institution is presented as follows: the Imperial Medical Society of Vilna, the Museum of Antiquities and Archaeological Commission in Vilna, the Archaeographical Commission of Vilna, the North-West Department of the Imperial Russian Geographical Society, the Vilna Department of the Society for Propagation of Russian Historical Education, the Muravyev Museum in Vilna and the Central Archive of Vilna. An „Introduction" begins the study and a „Conclusion" ends it.

The development of scientific institutions in Vilna in 19th century was strongly influenced by the development of the society and the change in the function of science. The time of scientific societies, commissions and other institutions began.

During the period presented in this study there were three Polish scientific institutions acting in Vilna: The Imperial Medical Society of Vilna (1805–1915), the Archeological Commission and the Museum of Antiquity (1855–1865). There were five Russian ones as well: the Archaeographical Commission of Vilna (1864–1915), The North-West Department of the Imperial Russian Geographical Society (1867–1915), the Vilna Department of the Society for Propagation of Russian Historical Education (1899–1915), the Muravyev Museum in Vilna (1898–1915) and the Central Archive of Vilna (1852–1915). The division into Polish and Russian institutions is made according to their aims and ideology, not to their members' nationality. The Medical Society of Vilna, the Archaeological Commission, the North-West Department of the Imperial Russian Geographical Society and the Central Archive are known to have employed people of various nationalities, but the majority of members of Archeological Commission were Poles, while the North-West Department of the Geographical Society was dominated by Russians. All members and employees of the other four institutions, however, had to be of Russian nationality and Orthodox religion. Such restriction was introduced also in the Central Archive after 1865. Some rare exceptions have been made for Livonian Germans and Latvians, who were Luterans. The nationality structure of the Medical Society of Vilna was very inhomogenous at any given time. Its members were Russians, Germans, Jews, Lithuanians and mostly Poles.

The Polish institutions were established thanks to educated noblemen and intellectuals, as opposed to the Russian ones founded by czar administration. All of them had not only scientific aims, but also political. The latter often remained not declared; nevertheless their presence is evident throughout all their activity. All activity in the enslaved country had to serve the „national interest" of one nation or the other. This was inevitable in case of scientific institutions too. The Medical Society of Vilna played a special role, remaining the sole scientific institution and one of only few cultural ones in Vilna after all high educational schools had been closed down (Vilna University in 1832, Medico-Surgical Academy in 1842). Apart from its merits in the field of medi-

cine, it played the leading role in preserving academic traditions of Vilna University and maintaining ties with foreign countries. Its publications, such as „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", „Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", „Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacji", „Praktyczne najnowsze postrzeżenia lekarzy" had a great impact on the propagation the newest achievements in medicine as well as on the arising and dissemination of Polish terminology in the natural history.

The activity of Archaeological Commission and the Museum of Antiquities was also very important. During ten years of their existence, they grew into respectable scientific centres, in spite of government control and various restrictions. Their activity became known in scientific spheres of Russian Empire and abroad. Its publications were read by contemporary scientists with great interest and they are worthy of today historians' attention as well. At the same time, those institutions proved to be a perfect school of public activity. Many noblemen conferred them antiquities and money as a gift without any expectation of material profit or official promotion. Meanwhile, the intellectuals of various professions paid much attention and time to the preservation of valuable antiquities, the investigation of historical sources, as well as scientific publications. Some of the Russian scientific institutions belonged to the government, the other were public. The Central Archive of Vilna, Archaeological Commission of Vilna and the Muravyov Museum were governmental institutions, while the Northwest Department of Russian Imperial Geographical Society as well as the Department of Propagation of Russian Historical Education in Vilna were public. All of them had to strengthen the rule of Russians in Northwest district, to propagate Russian culture and Orthodox religion. They had to pay special attention to collecting, selecting and publishing of historical sources. The intention was to prove that the invaded countries had belonged to the area of influence of Russian culture, policy and Orthodox religion since time immemorial.

A question comes, how successful the individual Russian institutions were in fulfilling these aims. The Archaeographical Commission of Vilna had the best circumstances to do it. It was acting peacefully for fifty one years, was well funded with budget and the local administration controlled it attentively and interfered immediately when any problems arose. During the period of its existence, the Archaeographical Commission edited 54 volumes of sources selected with the purpose to create such an image of the Grand Duchy of Lithuania that corresponded to the interests of the Russian Empire. Its members published many materials in Russian press as well. Those publications were widely disseminated throughout the whole Empire, they were also delivered to scientific libraries in Europe and presented the history of Lithuania and Poland in a tendentious manner. To the tendentiously selected sources there were some even more tendentious prefaces attached. Their low standard sometimes shocked even Russian scientists. However, despite the criticism of some reputable scientists, many stereotypes propagated in those publications became circulated in Russian nationalistic historiography. Some of them, e.g. negative estimation of Lublin union, accusations against the Catholic Church of the polonization of Lithuanians and underlining of the negative sides of life in com-

mon government of Poland and Lithuania has had its continuation in Lithuanian historiography, where it is sometimes visible even today.

The Northwest Department of Russian Imperial Geographical Society also played an important role in the propagation of Russian culture and in scientific research. It had similar difficulties with scientific base and employees as the other Russian scientific institutions. Therefore, it was forced to stop its activity in 1875, which was restored no sooner than in 1910. Despite those difficulties, the Department, with help from the Russian Imperial Geographical Society Council in Petersburg, achieved many important results in collectiing statistical data and ethnographical materials in the country, as well as in organising meteorological observations. Its broad field of activity distinguished it from the other Russian institutions. Many teachers and other educational workers from all the six provinces of Northwest district (Vilna, Kovno, Grodno, Minsk, Mogilev, Vitebsk) were involved, especially during the second period (1910–1915). They collected statistical data and carried out meteorological observations. A magazine *Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества* published by this Department had a wider circle of readers then the publications of Archaeographical Commission, interesting only to professional historians.

The readers paid attention mainly to the articles on ethnography and history, however, the Russian nationalism was largely expressed in these papers. All historical events and facts were interpreted in this way: the closing of Vilna University in 1832, the situation of Orthodox clergy at the time of Commonwealth (Rzeczpospolita). Therefore the Polish society had reasons to take the Northwest Department of Russian Imperial Geographical Society for the instrument of russification.

During the turn of 19th and 20th century, two Russian institutions – the Department of Propagation of Russian Historical Education in Vilna and Muravyov's Museum were founded. The most conservative representatives of Russian society – high officials, officers and Orthodox Church clergies gathered around them. They were all passionate supporters of autocracy, Orthodox religion and Russian nationalism. Both of them collaborated closely together because of similar purposes and ideological directions. A great attention was paid to collecting and publishing of data related to the January Uprising (1863–1864) and the role of general-governor Mikhail Muravyov in its suppression. It was done with the aim to show the strength of the Russian Empire and its eternal rule over enslaved countries.

The cult of general-governor Muravyov, who suppressed the uprising very severely, was meant to remind the enslaved nations the vanity of all attempts to break the Russian rule. Such propaganda had the opposite result, however. The tension in the society only increased. Russian democratic intelligentsia was also opposed to the praising of Muravyov. Therefore, the attempts of the Society for Propagation of Russian Historical Education in Vilna and Muravyov's Museum to reach their political aims failed. Their greatest

merit was having collected the data concerning the January Uprising (more than 30 000 archive units). A part of them they processed and even managed to publish. Thus, in defiance of their intentions, they contributed to the immortalization of the heroic struggle of the Polish and Lithuanian people against czarism. Some of these sources were lost during the wars and revolutions that came, but the remainder is useful for historians even today.

— Santrauka —

2005 metais sukanka du šimtai metų nuo Vilniaus medicinos draugijos – pirmosios mokslinės draugijos Vilniuje įkūrimo. Šis jubiliejus davė progą prisiminti Vilniaus draugijų, komisijų ir kitų neuniversitetinių mokslo institucijų veiklą priklausomybės nuo carinės Rusijos metais. Šiame darbe aprašytos aštuonios tokios institucijos: Vilniaus imperatoriškoji medicinos draugija (1805–1915), Archeologijos komisija ir Senienų muziejus (1855–1865), Vilniaus archeografijos komisija (1864–1915), Rusų imperatoriškosios geografų draugijos Šiaurės vakarų skyrius (1867–1915), Rusų istorinio švietimo puoselėtojų draugijos Vilniaus skyrius (1899–1915), Muravjovo muziejus (1898–1915) ir Vilniaus centrinis archyvas (1852–1915).

Šio darbo tikslas – parodyti kada ir kaip tos institucijos atsirado, kas buvo jų įkūrėjai, kokius jie turėjo mokslinius ir politinius tikslus, kokius sunkumus turėjo įveikti, siekdami gauti carinės administracijos leidimą jų veiklai. Kita svarbi užduotis – parodyti Vilniaus mokslinių organizacijų vidaus struktūrą, veiklos sritis, finansavimo šaltinius ir pasiekimus įvairių mokslų srityse.

Apžvelgti ir tų institucijų mokslo ir mokslo – populiarinimo leidiniai, nurodant jų leidėjus, autorius, turinį, skaitytojų ratą bei platinimo būdus, o taip pat jų mokslinį lygį, amžininkų ir šių laikų mokslininkų vertinimus.

Ypatingas dėmesys skirtas tų institucijų personalinei sudėčiai, stengiantis nustatyti tiksliai, kiek tai leidžia išlikę šaltiniai, narių ir darbuotojų skaičių, jų vardus ir pavardes, luominę kilmę, išsilavinimą, profesiją, išpažįstamą tikėjimą, tautybę bei politines pažiūras. Nagrinėjamas taip pat tų institucijų ir atskirų jų veikėjų santykis su visuomene, jų pastangos formuoti atskirų visuomenės sluoksnių pasaulėvaizdį (per spaudą, bibliotekas, skaityklas, viešuosius renginius).

Kalbama ir apie rusų valdžios požiūrį į lenkų ir rusų institucijas. Tas požiūris kito priklausomai nuo politinių aplinkybių. Rusų valdžia visada įtariai žiūrėjo į bet kokias lenkų draugijas, jas sekė ir ribojo jų veiklą. Reakcijos po sukilimų laikotarpiais tie apribojimai buvo labai sugriežtinami, „atšilimų" metais kiek sušvelninami. Rusų institucijas valdžia rėmė finansiškai bei kitokiais būdais, bet kartu sekė jų veiklą ir darė joms ideologinį spaudimą.

Taip pat nagrinėjami ir Vilniaus mokslo institucijų ryšiai su mokslo įstaigomis Rusijos imperijoje ir užsienyje, tų ryšių pobūdis ir reikšmė. Pabrėžiama, kad uždarius Vilniaus universitetą ir kitas aukštąsias mokyklas tik mokslo draugijų ir kitų visuomeninių institucijų dėka buvo išlaikyti ryšiai su Europos mokslo bendruomene, Vilniaus vardas liko žinomas mokslo pasaulyje.

Chronologiškai darbas apima laiko tarpą nuo pirmosios mokslo draugijos – Vilniaus medicinos draugijos – įkūrimo 1805 metais iki 1915 metų liepos mėnesio, kada, artėjant vokiečių kariuomenei, rusai pasitraukė iš Vilniaus. Šioje ilgesnėje kaip šimto metų laiko atkarpoje išskiriami trys laikotarpiai. Pirmasis – nuo Vilniaus medicinos draugijos įkūrimo iki Lapkričio sukilimo nuslopinimo (1805 –1831), antrasis – nuo Lapkričio sukilimo nuslopinimo ir Vilniaus universiteto uždarymo iki Sausio sukilimo nuslopinimo (1832–1864), trečiasis – nuo Sausio sukilimo nuslopinimo iki rusų evakuacijos 1915 metų liepos mėnesį. Trečiajame laikotarpyje dar išskiriamas ilgas reakcijos periodas ir permainų metai, prasidėję 1905 metų revoliuciniais įvykiais. Dėl tų įvykių caras buvo priverstas padaryti rimtų nuolaidų vidaus politikoje. Sušvelninus okupacinį režimą, įvestą taip vadinamame Šiaurės vakarų krašte po Sausio sukilimo nuslopinimo, čia atgimė iki tol slopintas politinis ir kultūrinis gyvenimas. Be daugelio švietimo ir meno organizacijų 1907 metais įsikūrė ir naujos mokslo draugijos: Mokslo ir meno draugija (1914 m. susijungė su Vilniaus mokslo bičiulių draugija), Vilniaus mokslo bičiulių draugija, Lietuvių mokslo draugija. Šių mokslo draugijų veikla šiame darbe nenagrinėjama, kadangi iki pirmojo pasaulinio karo jos išgyveno tik pirmąjį organizacinį laikotarpį ir savo veiklą tęsė tarpukaryje, jau pasikeitusiomis istorinėms sąlygoms.

Tačiau reformų laikotarpis buvo labai trumpas. Nuslopinusi revoliuciją caro valdžia vėl grįžo prie senųjų valdymo metodų. Pradėtos palaipsniui naikinti anksčiau padarytos nuolaidos švietimo ir kultūros srityje. Vilniaus gubernijos administracija vėl pradėjo riboti lenkų kalbos vartojimą, pasiremdama 1906 metų kovo 27 dienos Valstybės tarybos nutarimu, kuriame buvo sakoma, kad už Kauno gubernijos ribų visuose viešuose renginiuose gali būti vartojama tik rusų kalba. Įstaigų dokumentacija irgi turėjo būti rašoma tik rusiškai. Nuo 1910 metų vėl buvo uždarinėjamos lenkiškos mokyklos, o lenkų ir lietuvių tautybės mokytojai atleidinėjami iš darbo.

Tačiau laikai jau buvo kiti, ir caro valdžia negalėjo panaikinti visų nuolaidų. Ir toliau ėjo laikraščiai ir žurnalai lenkų, lietuvių, žydų kalbomis, veikė draugijos, bibliotekos, plito slaptas švietimas. Valdžiai nepavyko visiškai pašalinti vietinių kalbų iš mokyklų. Lietuvių kalba buvo dėstoma Kauno gubernijos ir kai kuriose Suvalkų gubernijos (lietuvių gyvenamose vietovėse) mokyklose. Daugelyje vidurinių mokyklų mokinių tėvų ir visuomenės pastangomis taip pat pavyko išlaikyti lenkų kalbos dėstymą kaip neprivalomą dalyką. Prieš pirmąjį pasaulinį karą lenkų kalbos buvo mokoma trylikoje Vilniaus švietimo apygardos mokyklų. Iš to galima spręsti, kad caro valdžios vykdoma rusinimo politika nors ir smarkiai sulėtino pavergtųjų tautų kultūrinę raidą, bet pagrindinio savo tikslo – visiško jų nutautinimo nepasiekė. Nepaisant ilgų priespaudos metų, tos tautos buvo pasirengusios atkurti savo kultūrą ir valstybingumą.

Monografija suskirstyta į aštuonis skyrius. Jie savo ruožtu skirstomi į poskyrius. Pirmajame skyriuje trumpai nušviečiamos Vilniaus mokslinių institucijų veiklos sąlygos XIX amžiuje bei XX amžiaus pradžioje. Kiti septyni skyriai skirti atskiroms institucijoms, kaip antai, Vilniaus imperatoriškoji medicinos draugija (1805–1915), Archeologijos komisija ir Senienų muziejus (1855–1865), Vilniaus archeografijos komisija (1864–1915), Rusų imperatoriškosios geografų draugijos Šiaurės vakarų skyrius (1867–1915), Rusų istorinio švietimo puoselėtojų draugijos Vilniaus skyrius (1899–1915), Muravjovo muziejus (1898–1915) ir Vilniaus centrinis archyvas (1852–1915). Be to, dar yra „Įvadas" ir „Pabaigos žodis".

Neuniversitetinių mokslo institucijų atsiradimą Vilniuje XIX amžiuje sąlygojo dėsninga visuomenės raida, pakeitusi mokslo vaidmenį. Mokslas tapo reikšmingu pažangos faktoriumi. Pradėjo kurtis mokslo draugijos, komisijos ir panašios mokslo institucijos. XIX–XX amžiaus pradžioje Vilniuje veikė trys tokios lenkų mokslo institucijos – Vilniaus imperatoriškoji medicinos draugija (1805–1915), Archeologijos komisija ir Senienų muziejus (1855–1865) bei penkios rusų – Vilniaus archeografijos komisija (1864–1915), Rusų imperatoriškosios geografų draugijos Šiaurės vakarų skyrius (1867–1915), Rusų istorinio švietimo puoselėtojų draugijos Vilniaus skyrius (1899–1915), Muravjovo muziejus (1898–1915) ir Vilniaus centrinis archyvas (1852–1915). Institucijos skirstomos į lenkų ir rusų pagal jų keliamus tikslus ir ideologiją, o ne pagal narių ir darbuotojų tautybę, nes, pavyzdžiui, Vilniaus medicinos draugijoje, Archeologijos komisijoje, Rusų imperatoriškosios geografų draugijos Šiaurės vakarų skyriuje ir Vilniaus centriniame archyve (iki 1865 metų) dirbo įvairių tautybių žmonės, nors Archeologijos komisijoje daugumą sudarė lenkai, o Rusų geografų draugijos Šiaurės vakarų skyriuje – rusai. Vilniaus archeografijos komisijos, Rusų istorinio švietimo puoselėtojų draugijos Vilniaus skyriaus, Muravjovo muziejaus ir Vilniaus centrinio archyvo (po 1865 metų) nariais ir darbuotojais galėjo būti tik stačiatikių tikėjimo rusų tautybės asmenys. Retos išimtys buvo daromos tik liuteronų tikėjimo Pabaltijo vokiečiams ir latviams. Vilniaus medicinos draugijos narių tautinė sudėtis visą laiką buvo labai įvairi. Jos nariais buvo lenkai, rusai, vokiečiai, žydai, lietuviai, nors daugumą vis dėlto sudarė lenkai.

Lenkų mokslo institucijos buvo kuriamos apsišvietusių dvarininkų ir inteligentijos, rusų – daugiausia carinės administracijos iniciatyva. Visos jos be mokslinių tikslų turėjo taip pat ir politinius. Pastarieji ne visada buvo viešai skelbiami, bet apie jų buvimą galima spręsti iš tų institucijų veiklos. Pavergtajame krašte nacionalinės ir politinės priespaudos sąlygomis bet kuri veikla, neišskiriant mokslinės, turėjo tarnauti vienos ar kitos pusės „tautiniams interesams". Ypatingas vaidmuo atiteko Vilniaus medicinos draugijai, kuri, uždarius Vilniuje aukštąsias mokyklas (1832 metais Vilniaus universitetą, 1842 metais Medicinos – chirurgijos akademiją ir Dvasinę akademiją) liko vienintėle moksline ir viena iš nedaugelio kultūros institucijų šiame mieste. Be nuopelnų medicinos mokslų srityje ji daug prisidėjo prie Vilniaus universiteto tradicijų išsaugojimo bei ryšių su mokslo pasauliu palaikymo. Medicinos draugijos leidiniai „Pamiętniki Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego", Pamiętnik Farmaceutyczny Wileński", „Dziennik

Medycyny, Chirurgii i Farmacji", „Praktyczne najnowsze postrzeżenia lekarzy" prisidėjo ne tik prie naujausių medicinos pasiekimų propagavimo, bet ir pasitarnavo lenkų kalbos terminijos gamtos mokslų srityje formavimui ir paplitimui.

Didelę reikšmę taip pat turėjo Archeologijos komisijos ir Senienų muziejaus veikla. Per dešimt savo egzistavimo metų šios institucijos, nepaisant valdžios kontrolės ir visokių apribojimų, tapo rimtais mokslinių tyrimų centrais. Jų veikla susilaukė atgarsio Rusijos imperijos ir užsienio mokslo pasaulyje. Komisijos leidiniai su dideliu susidomėjimu buvo skaitomi amžininkų, o jos publikuoti šaltiniai ir šiandien tarnauja istorikams. Kartu tos institucijos tapo gera visuomeninės veiklos mokykla. Daug dvarininkų aukojo muziejines vertybes ir pinigus tų institucijų išlaikymui, nesitikėdami iš to jokios materialinės naudos ar tarnybinio paaukštinimo, o įvairių profesijų inteligentai skyrė daug jėgų ir laiko muziejinių vertybių tvarkymui, šaltinių tyrinėjimui, mokslinei leidybai.

Rusų mokslinės institucijos Vilniuje buvo valstybinės ir visuomeninės. Pirmosioms priklausė Vilniaus centrinis archyvas, Vilniaus archeografijos komisija bei Muravjovo muziejus, antrosioms – Rusų imperatoriškosios geografų draugijos Šiaurės vakarų skyrius ir Rusų istorinio švietimo puoselėtojų draugijos Vilniaus skyrius. Visos jos, tiek valstybinės tiek visuomeninės, turėjo savo veikla prisidėti prie rusų viešpatavimo Šiaurės Vakarų krašte stiprinimo, rusų kultūros bei stačiatikybės propagavimo. Ypatingą dėmesį jos turėjo skirti istorinių šaltinių kaupinui, atrinkimui ir publikavimui. Jų dėka tikėtasi įrodyti, kad užgrobtos žemės nuo senų laikų buvo Stačiatikių bažnyčios bei rusų kultūros ir politikos įtakoje.

Kyla klausimas, kiek sėkmingai atskiros rusų institucijos tas užduotis vykdė. Geriausias sąlygas jai keliamų užduočių įgyvendinimui turėjo Vilniaus archeografijos komisija. Ji be didesnių trukdymų veikė penkiasdešimt vienerius metus, iš valstybės biudžeto gaudavo gerą finansavimą, vietinė administracija atidžiai sekė jos darbą ir tuoj pat imdavosi priemonių, jei kildavo nesklandumai jos darbe. Per visą savo egzistavimo laikotarpį Vilniaus archeografijos komisija išleido 54 tomus šaltinių, parinktų taip, kad sudarytų Rusijos interesus atitinkantį Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos vaizdą. Jos nariai taip pat paskelbė nemažai publikacijų rusų periodinėje spaudoje. Vilniaus archeografijos komisijos leidiniai plačiai pasklido po visą Rusijos imperiją, pateko taip pat į užsienio mokslines bibliotekas ir formavo iškreiptą Lenkijos ir Lietuvos istorijos sampratą. Prie tendencingai atrinktų šaltinių buvo pridedamos dar tendencingesnės pratarmės, kurių žemas mokslinis lygis netenkino taip pat ir rusų mokslininkų. Tačiau, nepaisant rimtų mokslininkų kritiškų pasisakymų, daugelis komisijos leidiniuose propaguojamų stereotipų prigijo rusų nacionalistinėje istoriografijoje. Kai kurie jų, kaip antai, pabrėžtinai neigiamas Liublino unijos vertinimas, Katalikų bažnyčios kaltinimas lietuvių polonizavimu, perdėtas bendros Lenkijos - Lietuvos valstybės negatyvių gyvenimo pusių išryškinimas vėliau įsitvirtino lietuvių istoriografijoje, kur pakeista forma gyvuoja iki šių dienų.

Nemažą vaidmenį mokslo srityje ir rusų kultūros propagavime suvaidino Rusų imperatoriškosios geografų draugijos Šiaurės vakarų skyrius. Kaip ir kitoms rusų mok-

slinėms institucijoms Šiaurės vakarų krašte jam trūko mokslo bazės ir kadrų. Dėl tų priežasčių 1875 metais jis netgi turėjo nutraukti veiklą ir atnaujino ją tik 1910 metais. Tačiau, nežiūrint tų sunkumų, skyrius, padedamas Rusų imperatoriškosios geografų draugijos vadovybės Peterburge, pasiekė rimtų rezultatų kaupiant statistinius duomenis ir etnografinę medžiagą apie kraštą bei organizuojant meteorologinius stebėjimus. Nuo kitų rusų institucijų jis skyrėsi masiškumu ir platesne veiklos apimtimi. Jo darbe, ypač antrajame jo veiklos laikotarpyje (1910–1915) dalyvavo mokytojai ir kiti švietimo darbuotojai iš visų šešių Šiaurės vakarų krašto gubernijų (Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Mogiliovo ir Vitebsko). Jie rinko statistinius duomenis ir etnografinę medžiagą, atliko (po atitinkamo apmokymo) meteorologinius stebėjimus. Skyriaus leidžiamas žurnalas *Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества* turėjo platesnį skaitytojų ratą, negu Vilniaus archeografijos komisijos šaltinių publikacijos, kuriomis domėjosi tiktai profesionalūs istorikai. Didžiausio skaitytojų susidomėjimo sulaukdavo straipsniai etnografijos ir istorijos temomis, bet kaip tik tuose darbuose stipriausiai reiškėsi didžiarusiška nacionalistinė dvasia. Ta dvasia buvo interpretuojami visi istoriniai įvykiai ir faktai, nepriklausomai nuo to, ar buvo rašoma apie Vilniaus universiteto uždarymą 1832 metais, ar apie stačiatikių dvasininkijos padėtį Žečpospolitos laikais. Iš čia galima daryti išvadą, kad lenkų visuomenė Rusų imperatoriškosios geografų draugijos Šiaurės vakarų skyrių pagrįstai laikė rusinimo politikos įrankiu.

XIX–XX amžiaus sandūroje įsikūrė dar dvi rusų institucijos – Rusų istorinio švietimo puoselėtojų draugijos Vilniaus skyrius ir Muravjovo muziejus, apie kurias susibūrė labiausiai konservatyvūs rusų visuomenės atstovai: aukštieji valdininkai, karininkai, Stačiatikių Bažnyčios hierarchai. Visi jie buvo karšti patvaldystės, stačiatikybės ir rusiškojo nacionalizmo šalininkai. Abi institucijos glaudžiai tarpusavyje bendradarbiavo, kadangi turėjo panašius tikslus ir ideologines nuostatas. Abiejų institucijų veikėjai sutelkė dėmesį į istorinių šaltinių apie Sausio sukilimą (1863–1864) ir generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo vaidmenį slopinant šį sukilimą, rinkimą ir publikavimą. Tai buvo daroma, norint parodyti Rusijos galybę ir viešpatavimo pavergtame krašte patvarumą. Generalgubernatoriaus Muravjovo, žiauriomis priemonėmis malšinusio sukilimą, kultas turėjo priminti pavergtoms tautoms, kad bet koks „maištas", tai yra bandymas nusimesti Rusjos jungą, bus sužlugdytas. Tačiau tokia propaganda davė atvirkščią rezultatą – ne ramino, o dar labiau didino įtampą visuomenėje. Netgi demokratiškų pažiūrų rusų inteligentai nepritarė Muravjovo garbinimui. Taigi, Rusų istorinio švietimo puoselėtojų draugijos Vilniaus skyriaus ir Muravjovo muziejaus iniciatorių nubrėžti politiniai tikslai nebuvo pasiekti. Jų didžiausias nuopelnas buvo tai, kad jie surinko gausią istorinę medžiagą apie Sausio sukilimą (daugiau negu 30 tūkstančių archyvinių vienetų). Tuo pačiu jie, patys to nenorėdami, prisidėjo prie didvyriškos lenkų ir lietuvių tautų kovos su pavergėjais įamžinimo. Dalis tų šaltinių dingo vėlesnių karų ir negandų metais, išlikusi dalis ligi šiol tarnauja istorikams.

— Indeks osób —

(W indeksie nie uwzględniono nazwisk autorów wymienionych w odsyłaczach i bibliografii)

– D –

– E –

– L –

– N –

– O –

– Ż –

Sporządził Andrzej Pietkiewicz